

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА

А. М. Колот, О. О. Герасименко

Праця ХХІ: філософія змін, виклики, вектори розвитку

Монографія

КИЇВ 2021

УДК 331.5:330.341
П 68

Рецензенти

Е. М. Лібанова, академік НАН України, д.е.н., проф.
(Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України)

В. Я. Брич, д.е.н., проф.
(Західноукраїнський національний університет)

В. М. Тарасевич, д.е.н., проф.
(Український державний університет науки і технологій)

*Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ імені Вадима Гетьмана
Протокол № 9 від 29 квітня 2021 р.*

П 68 **Праця XXI: філософія змін, виклики, вектори розвитку** [Електронний ресурс] : монографія / [А. М. Колот, О. О. Герасименко] — К. : КНЕУ імені Вадима Гетьмана, 2021— 487, [1] с.
ISBN 978-966-926-389-6

Монографія висвітлює нові грані світу економіки, праці та зайнятості за сучасної, цифрової доби. Виокремлено мегапричини розбудови нової платформи соціально-трудового розвитку. Розкрито авторське бачення моделі праці й зайнятості, адекватної умовам першої половини XXI ст. Висвітлено зміни в сфері праці й зайнятості за настання коронакризи та її наслідків. Аргументовано необхідність розроблення прикладних, суспільно корисних проєктів життєдіяльності людини праці задля вирішення двоединого завдання — створення умов для безпечної, захищеної від епідеміологічних загроз праці й водночас забезпечення продуктивної зайнятості на основі задіяння узгоджених, односпрямованих регламентів, що містять організаційні, управлінські, адаптаційні, психофізіологічні, безпекові рішення в царині трудової діяльності. Значну увагу приділено оновленню методологічного забезпечення стійкого, людиноцентричного розвитку.

Отримані результати сфокусовано на досягнення основної мети виконаного дослідження — сприяти опануванню людиною цифрової доби сучасної філософії соціально-трудового розвитку, формуванню нового мислення, економічної та соціальної культури як основних передумов трансформації викликів і небезпек у можливості стійкого розвитку та підвищення рівня соціальної якості.

УДК 331.5:330.341

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ імені Вадима Гетьмана забороняється*

ISBN 978-966-926-389-6

© А. М. Колот, О. О. Герасименко, 2021
© КНЕУ імені Вадима Гетьмана, 2021

ЗМІСТ

Передмова	4
<i>Розділ 1. ПРАЦЯ, ЗАЙНЯТИСТЬ, ЛЮДИНА В НОВІЙ КОНЦЕПТОЛОГІЇ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ</i>	<i>12</i>
□.1. Інститут праці як основа життєдіяльності людини: філософія	
1.2. Соціально-трудові відносини зайнятості: вектори трансформації	38
1.3. Людина працююча як категорія наукового дискурсу.	62
1.4. Індивідуалізація людини постіндустріальної (цифрової) доби: розширення можливостей та нові виклики	82
1.5. Світогляд економцентризму і криза цінностей трудового життя як реальності асоціальних драйверів сьогодення	97
<i>Розділ 2. СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВА РЕАЛЬНОСТЬ-XXI: ФІЛОСОФІЯ ЗМІН . .</i>	<i>114</i>
2.1. До природи явищ і процесів, що формують нову соціально-трудову реальність	114
2.2. Демографічна компонента соціально-трудової реальності-XXI	145
2.3. Глобалізаційні драйвери трансформації соціально-трудової сфери . . .	167
2.4. «Індустрія 4.0» та її вплив на формування соціально-трудової реальності-XXI	187
2.5. Нова економіка як інституціональний простір і домінанта трансформації соціально-трудової сфери	213
<i>Розділ 3. СУЧАСНЕ ТА МАЙБУТНЄ ПЛАТФОРМИ «ПРАЦЯ 4.0».</i>	<i>259</i>
3.1. Модель «Праця 4.0»: симбіоз нових можливостей і викликів.	259
3.2. Формування нової (не)нормальності у сфері праці та зайнятості за настання коронавірусної кризи	283
3.3. Безумовний базовий дохід як компонента платформи соціально- трудової реальності-XXI.	308
3.4. Неоглобальний простір соціально-трудового розвитку	316
<i>Розділ 4. ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ІМПЕРАТИВИ СОЦІАЛЬНО- ТРУДОВОГО РОЗВИТКУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XXI ст.</i>	<i>330</i>
4.1. Неолібералізм як глобальна ідеологія суспільств постіндустріальної доби	330
4.2. Соціальна держава: еволюція, дрейфи розвитку в новій економіці . . .	340
4.3. Довіра як ресурс, регулятор та конкурентна перевага мережевої доби .	382
<i>Розділ 5. НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТІЙКОЇ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ ДИНАМІКИ: ВЕКТОРИ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНОГО МИСЛЕННЯ.</i>	<i>426</i>
Післямова	452
Список використаних джерел.	461
Додатки.	477

ПЕРЕДМОВА

Праця, робота, зайнятість, трудові доходи, регламенти трудової діяльності — ці та інші дотичні, близькі за змістом явища та процеси були й залишаються в епіцентрі інтересів, життєвих цінностей економічно активної людини.

Складовою карколомних трансформацій, що відбуваються в оточуючих нас світах, є великомасштабні та багатовекторні зміни у сфері праці та зайнятості, у світі самих людей. Отож, відповідальною, знаннєво-, інтелектуальнонасиченою постає місія, яку мають виконувати вчені-трудовики. Автори монографії свідомі того, що на сучасному етапі має відбуватись зміна теоретичного, філософського розуміння дійсності — дійсності й техніко-технологічної, й економічної, й соціально-трудової. Не виключаємо, що саму економіку та її соціально-трудова сферу вже в найближчій перспективі маємо розглядати як уособлення зовсім інших парадигм і відповідних відносин. Задля опанування новітньої філософії суспільного, соціально-трудового буття автори монографії прагнули взяти на озброєння міждисциплінарний підхід, відмовитися від заскорузлих схем, моделей, інструментів, що сформувалися в економічній науці за умов дотеперішньої економіки, яка за більшості параметрів є повною протилежністю тій реальності, що інтенсивно формується. Водночас автори виконаного дослідження не сприймають та заперечують догми неолібералізму (на кшталт вільного ринку, який забезпечує так званий спонтанний порядок), як і інші неприродні «ізми»; намагаються дивитися на довколишні світи відкритими очима; демонструвати здатність розуміти причинно-наслідкові механізми взаємозв'язку й взаємообумовленості технічного, економічного, позаекономічного та соціально-трудового розвитку.

Щоб черговий раз не імітувати модернізацію чи активізацію, а усвідомлено розробляти реалістичну соціальну, соціально-економічну, зокрема соціально-трудова політику, конче необхідно знати природу глибинних процесів, що визначають нинішнє й майбутнє соціально-трудова сфери, розуміти, що залишається «за кадром» і перешкоджає стійкій соціально-трудова динаміці. Саме це спонукало авторів монографії до пошуку та прирощення новітніх наукових знань у царині розвитку та взаємодії інститутів, явищ і процесів, що перебувають у тріаді «нова економіка — нова соціально-економічна реальність — нова соціально-трудова сфера».

Опрацювання проблематики природи соціально-трудова трансформацій переконує в тому, що простих відповідей на уроках з нинішнього та особливо майбутнього соціально-трудова розвитку XXI століття не існує. А отримані вже відповіді мають стимулювати подальше осмислення, народити бажання в потенційного читача долучитися до наукової дискусії, розроблення відповідних проєктів задля кращого майбутнього світу праці. Якщо цього не зробити, це не звільнить наукову спільноту від відповідальності за настання його наслідків.

Результати існуючих досліджень та отриманих альтернативних сценаріїв добробуту людства переконують у збереженні багатьох варіантів можливого

людського розвитку: у одних з них вселяється певна надія, у других — міститься лише обережний оптимізм, а треті — без перебільшення, лякають.

Звернімося до результатів дослідження авторів доповідей Римського клубу Донелли та Денніса Медоузів і Йоргена Рандерса. Перша доповідь цих авторів Римського клубу «Межі зростання» (1972 р.) змусила замислитися над фізичними межами економічного зростання людства.

В оновленому дослідженні — «Межі зростання. 30 років потому» — містяться нові дані про тенденції людської цивілізації.

Багато того, що ми написали у «Межах зростання» 30 років тому, залишається доцільним. Але протягом останніх трьох десятиліть наука та суспільство розвивалися. Всі ми багато чого навчилися і отримали нові перспективи. Дані, комп'ютер та наш власний досвід свідчать про те, що кількість можливих шляхів у майбутнє скоротилась з того часу, як ми вперше заговорили про межі зростання у 1972 р. Рівень достатку, яким ми могли б стало забезпечувати всіх людей земної кулі, вже не є досяжним; екосистеми, які ми могли б зберегти — зруйновані; ресурси, які могли б дарувати багатство майбутнім поколінням — використані. Але існує ще чимало доступних рішень, і вони мають ключове значення. Рис. 1 ілюструє великий діапазон можливостей, які, на нашу думку, все ще існують. Цей рисунок був зроблений шляхом накладання кривих людського населення та добробуту людей, виведених 9-ма релевантними комп'ютерними сценаріями, які ми презентуємо у цій книжці.

Низка можливих варіантів майбутнього містить велику різноманітність шляхів. Є ймовірність виникнення несподіваного колапсу; також можливим є і плавний перехід до сталості. Але варіанти майбутнього не включають безстрокове зростання фізичного ресурсопотоку. ... Єдиний реальний варіант полягає в тому, щоб привести ресурсопотік, який підтримує діяльність людини, до сталого рівня за допомогою вибору технологій та людської організації.

Джерело: Донелла Медоуз, Денніс Медоуз, Йорген Рандерс. Межі зростання. 30 років потому. Видавництво: «Pabulum», 2018. С. 49–50.

Справедливим є твердження, якого дотримуються автори монографії, що в нестабільному світі початку та першої половини ХХІ століття стабільними є лише виклики та загрози. За таких умов стає очевидною зростаюча відповідальність наукової спільноти за визначення напрямів і «дорожньої карти» забезпечення стійкого, людиноорієнтованого розвитку.

Не потребує особливих доведень теза, що за всієї кардинальності трансформацій у царинах, які нас оточують — царині природи, техніки, економіки та інститутів суспільства — значення праці в житті економічно активної людини залишається вельми суттєвим, а для більшості людей — першорядним. Суспільно корисна праця відіграє вирішальну роль у розвитку економіки та суспільства, є основою добробуту родин, реалізації нагромадженого трудового потенціалу, примноження людського капіталу та самореалізації особистості.

Нині неозброєним оком видно, що в усіх сферах суспільного життя, суспільно корисної праці та зайнятості відбуваються багатовекторні та суперечливі зміни. Автори монографії попередньо задекларували та продовжують обстоювати позицію, згідно з якою на зламі двох тисячоліть світ праці, образно кажучи, перевернувся, і кардинальні, різновекторні зміни в цій сфері будуть лише прискорюватися.

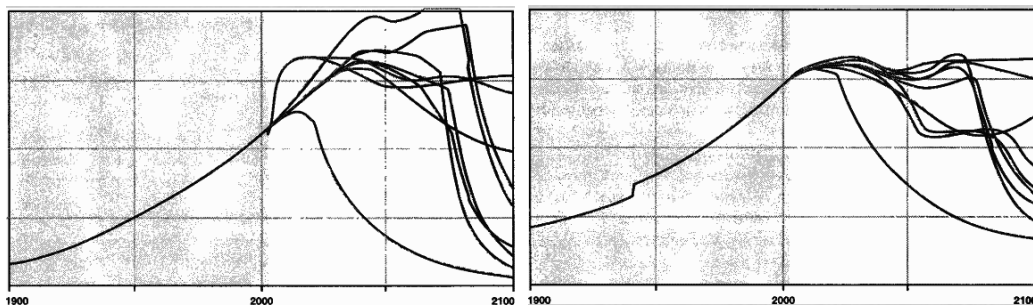

Рис. 1. Альтернативні сценарії для населення та добробуту людства

Примітка: На рисунку наведено всі релевантні сценарії моделі «World3» для демонстрації широкого діапазону варіантів розвитку за двома показниками — чисельністю населення й середнім рівнем життя (в якому враховуються як дохід на душу населення, так і інші індикатори матеріального добробуту). Більшість сценаріїв демонструють спад, проте в деяких з них спостерігається стабілізація чисельності населення за високого рівня добробуту.

Джерело: Донелла Медоуз, Денніс Медоуз, Йорген Рандерс. Межі зростання. 30 років потому. Видавництво: «Pabulum», 2018. С. 48.

Попередні розвідки переконують в тому, що світовий соціум у глобальному вимірі переживає нині безпрецедентний стан, який формується під впливом надмасштабних, надшвидких, надсуперечливих змін водночас і демографічного, і технологічного, і соціального, й інституціонального, і політико-економічного характеру. До означених вище змін з початку 2020 року додався епідеміологічний чинник, а точніше, планетарне лихо — пандемія коронавірусу COVID-19 з непередбачуваними, до кінця неусвідомленими глобальним соціумом наслідками.

За таких умов архіважливим є наукове обґрунтування тенденцій і домінант соціально-економічного, соціально-трудового розвитку, опрацювання «дорожньої карти» забезпечення стійкого розвитку екосистеми та підвищення соціальної якості в глобальному вимірі.

Цю важливу суспільну місію покликані виконувати соціально відповідальні представники різних наукових шкіл і передусім трудового, соціального, соціоекономічного спрямування, оскільки саме в соціально-трудої сфері, як свідчить і світовий, і вітчизняний досвід, нині відбуваються найбільш глибокі й водночас суперечливі за змістом і неоднозначні за наслідками трансформації.

Наша чергова наукова праця започаткована серією наукових статей, підготовлених останніми роками та оприлюднених у провідних вітчизняних і низці зарубіжних видань, результатом яких є:

— теоретико-прикладні засади сучасних ролі та місця провідних інститутів, що мають «працювати» на стійкий соціально-трудої розвиток¹;

¹ Anatoliy Kolot, Oksana Herasymenko. Market, state and business in coordinates of the new economy. *Problems and Perspectives in Management*. 2017. Volume 15, Issue 3. P. 76–97; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Довіра як інститут у дзеркалі нових можливостей, викликів та імперативів соціально-економічного розвитку. *Social and Labour Relations: Theory and Practice*. 2018. Volume 8, Issue 2. P. 8–26; А. Колот, О. Герасименко, О. Поплавська. До формування нової моделі соціальної держави. *Україна: аспекти праці*. 2017. № 1–2. С. 3–15; Колот А. М. Соціальна відповідальність як суспільна цінність та складова збалансованого розвитку. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Сер. «Економічні науки»*. 2017. № 5 (84). С. 9–15; Колот А. М., Герасименко О. О. Соціальна держава: генезис і перспективи розвитку. *Соціально-трудої відносини: теорія та практика*. 2017. № 1. С. 8–36; Колот А. М., Герасименко О. О.

- наукова платформа розвитку інституту гідної праці²;
- наукова аргументація загострення кризи цінностей трудового життя, розгляд цього явища крізь призму дефіциту гідної праці³;
- нові грані взаємозв'язку та взаємозумовленості інститутів зайнятості, доходів і соціальної нерівності⁴;
- нове бачення філософії соціально-трудового розвитку в умовах нової соціоекономічної реальності⁵;
- обґрунтування місця інституту довіри у системі чинників соціально-економічного розвитку⁶;
- наукова аргументація взаємодії «цифрового» покоління (покоління Z) і нової соціально-трудової реальності — платформи «Праця 4.0» — через призму узгодженості, односпрямованості й суперечливості їх розвитку⁷;

Інноваційна праця та її інтелектуалізація як стратегічні вектори становлення нової економіки. *Економіка і організація управління*. 2018. № 1 (29). С. 6–23.

² Колот А. М., Герасименко О. О. Гідна праця як концепція та стратегічний напрямок розвитку соціально-трудової сфери. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 6. С. 3–13; Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-економічний вимір гідної праці в координатах нової економіки. *Україна: аспекти праці*. 2016. № 3–4. С. 10–25; Колот А. М., Герасименко О. О. Гідна праця: теоретико-прикладні засади, причини дефіциту та стратегічні вектори його подолання. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2017. № 4 (53). С. 5–12; А. Колот, О. Герасименко. Дефіцит гідної праці як глобальна проблема соціально-трудової сфери. *Міжнародна економічна політика*. 2016. № 2. С. 20–39; Герасименко О. О. Конкурентоспроможність робочих місць як передумова гідної праці : сучасні реалії економіки України. *Проблеми економіки*. 2017. № 3. С. 33–39; Development of a Decent Work Institute as a Social Quality Imperative: Lessons for Ukraine. *Economics and Sociology*. 2020. Vol. 13. № 2. P. 70–85.

³ Колот А., Герасименко О. Цінності трудового життя та гідна праця: філософія взаємодії і розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2016. № 1–2. С. 3–13; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Довіра як інститут у дзеркалі нових можливостей, викликів та імперативів соціально-економічного розвитку. *Social and Labour Relations: Theory and Practice*. 2018. Volume 8, Issue 2. P. 8–26; Колот А. М. Соціальна відповідальність як суспільна цінність та складова збалансованого розвитку. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Сер. «Економічні науки»*. 2017. № 5 (84). С. 9–15.

⁴ Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Соціальна нерівність доходів: глобальний вимір. *Економічна теорія*. 2017. № 4. С. 76–107; Колот А. М., Герасименко О. О. Глобальні тенденції у сфері доходів економічно активного населення. *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка*. 2018. Вип. 13. С. 103–115; Колот А. М., Герасименко О. О. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. *Соціально-трудова відносина: теорія і практика*. 2018. № 1 (15). С. 6–34; Колот А. М., Герасименко О. О. Інститути зайнятості і доходів в новій економіці: глобальні тренди. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2018. №1. С. 195–235.

⁵ Колот А. М. Світ праці й соціально-трудова реальність через 100 років: прогнози відомих економістів. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23. С. 92–102; Колот А. М. Майбутнє світу праці та соціально-трудова реальність очима відомих економістів. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2016. № 1 (11). С. 8–21; Колот А. М., Герасименко О. О. Демографічні, технологічні та соціально-трудова імперативи економічного розвитку: нові можливості і виклики постіндустріальної доби / Розвиток соціально-трудова відносин: проблеми науки та практики : монографія / С. І. Бандур, Т. А. Костишина, О. О. Нестуля та ін.; за ред. Т. А. Костишиної. Полтава, 2020. С. 7–41; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. *Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні*. 32 с.; Колот Анатолій Михайлович. Соціально-трудова реальність — XXI: філософія становлення, можливостей та викликів. *Економіка України*. 2021. № 2. С. 3–31.

⁶ Колот А. М. Довіра та соціальний капітал у системі чинників формування соціальної згуртованості. С. 225–233 / Колот А. М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. Київ: КНЕУ, 2010. 251 с.; Колот А. М., Герасименко О. О. Довіра як інститут у дзеркалі нових можливостей, викликів та імперативів соціально-економічного розвитку. *Соціально-трудова відносина: теорія і практика*. 2018. № 8 (2). С. 8–26; Anatolii M. Kolot, Oksana O. Herasymenko. The Institution of Trust in the System of Factors of a Nation's Productive Ability Development / Edited by Anton S. Filipenko, Oleksandra M. Moskalenko, Yurii K. Zaitsev. *Productivity of Contemporary Economies: Theory and Evidence*. Cambridge Scholars Publishing, 2021. P. 36–67.

⁷ А. М. Колот, О. О. Герасименко. Покоління Z і соціально-трудова платформа «Праця 4.0» : імперативи взаємодії. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 2 (40). С. 103–138; Герасименко О. О. Менеджмент персоналу покоління Z: потреба в нових HR-технологіях. / Соціально-трудова сфера в координатах нової економіки та глобальної соціоекономічної реальності: виклики, шляхи розвитку: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. ; 11—12 лист. 2020 р. К. : КНЕУ, 2021. С. 339–343.

— обґрунтування детермінант формування економіки нестандартної зайнятості⁸.

Підвищений інтерес до результатів виконаних попередніх досліджень, що підтверджується схвальними відгуками та позитивною динамікою цитувань зазначених робіт, надихнув авторів на підготовку монографічного видання, доповненого новітніми дослідженнями соціально-трудової проблематики.

Один з основних посилів, який обстоюють автори монографії, — заклик до переосмислення перспектив соціально-трудового розвитку в контексті демографічних зрушень, нової глобалізації (так зване друге й третє роз'єднання) і нової (постіндустріальної, цифрової, інформаційної, мережевої) економіки, формування якої здійснюється під впливом «Індустрії 4.0».

Маємо переконання, що виклики, які постали перед соціумом у сфері праці та зайнятості на зламі тисячоліть і посилились у перших десятиліттях нового історичного періоду, не мають національних кордонів і є значною перепорою на шляху стійкого розвитку та суспільно прийнятної соціальної якості. Саме це спонукало авторів до багатопланових, міждисциплінарних досліджень соціально-трудових проблем, до пояснення нових тенденцій, трендів, самої філософії суспільного буття задля уникнення найбільш загрозливих сценаріїв соціально-трудових трансформацій.

З метою розуміння авторських позицій стосовно як нових можливостей, так і викликів і загроз у сфері праці та зайнятості, що постали перед соціумом у постіндустріальну, цифрову добу, а головне — векторів на шляху подолання небажаних майбутніх сценаріїв, які вже започатковані, привертаємо увагу потенційного читача до наступного.

За методологічним засновком, започаткованим авторами в низці попередніх наукових публікацій, у цій монографії також немає поширеного поділу проблем соціально-трудового характеру на «наші» та «їхні», а досліджується природа, драйвери, суперечності в царині соціального, трудового розвитку, які притаманні всім економічним системам сьогодення, а наявні національні реалії, особливості, тренди поступу аналізуються в контексті глобальних викликів і загальних тенденцій розвитку.

Одним із завдань, що має вирішуватися за видання цієї монографії — сприяння формуванню нового світогляду, нової економічної культури. Це завдання є особливо актуальним з огляду на серйозні прогалини в цій царині, які не мають національних кордонів. Попередні розвідки авторів свідчать про те, що на практиці сформувалася глобальна невідповідність між ментальними моделями, якими керується значна частина економічно активного населення, і соціоекономічною реальністю-XXI, існуючою філософією становлення та функціонування економіки та суспільства цифрової доби.

У загальнофілософському сенсі сучасний стан формування світогляду та економічного мислення чітко окреслив П. Рассел: «Глобальна криза, яку переживає людство, в основі своїй є кризою свідомості, і якщо ми хочемо зберегти світ, від нас потрібно дещо більше, ніж порятунок лісів, боротьба із забрудненням навколишнього середовища, з виділенням шкідливих вуглеце-

⁸ Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2020. № 10 (1). С. 33–54.

вих газів і зі знищенням озонового шару. Нам необхідно звільнитися від егоцентричного, матеріалістичного модусу свідомості, який породжує всі ці проблеми»⁹.

Не лише в цій монографії, а й у попередніх публікаціях авторів часто-густо зустрічаються терміни «філософія», «філософський», «філософія економіки», «філософія трудового життя», «цінності». Вони звучать не заради поліпшення наукового лексикону чи, так би мовити, на догоду. Зміни, які відбуваються в оточуючих нас світах, є настільки складними, суперечливими та різновекторними, що потребують філософського сприйняття, нового прочитання та нової інтерпретації. Саме тому морально-етичні, філософські засади соціально-трудового розвитку посідають чільне місце в цій монографії.

Маємо побороти зумисно чи не зумисно запущений у людську свідомість постулат про приреченість соціуму слідувати за технологіями майбутнього, і що останні, а не людина розумна, людина відповідальна мають визначати її долю, нехтуючи вічними цінностями суспільного буття.

За надскладних, неоднозначних за наслідками реалій початку ХХІ століття, які стали ще більш тривожними з настанням планетарного лиха — пандемії COVID-19, украй важливо з'ясувати та зрозуміти, що перебуває «за кадром» і зумовлює нестійку соціально-трудову динаміку розвитку або його відсутність.

Оцінювання реального стану соціально-трудової сфери та подальшого розроблення «дорожньої карти» розвитку сфери праці та зайнятості мають розпочатися з неупередженого аналізу, зі з'ясування першопричин, які викликають зміни та соціально-трудові трансформації. Це, своєю чергою, має сприяти формуванню нового мислення, нових світоглядних переконань та цінностей, нової економічної культури, без чого неможливо стати на шлях стійкого, людиноорієнтованого розвитку.

У ментальній конструкції, якої дотримуються автори, кардинальні зміни в світі праці та зайнятості, мимовільними свідками яких є нинішні покоління, останніми роками виявилися наслідком двох планетарних «вивержень» або ж двох «великих вибухів»¹⁰, які в подальшому називатимемо «великий вибух-1» і «великий вибух-2».

Результати проведеного дослідження містять переконливі свідчення того, що так званий «великий вибух-1», який стався в соціально-трудовій сфері наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, з одного боку, і «великий вибух-2» як результат планетарного лиха — пандемії COVID-19, — це синхронне нашарування в часі та просторі кількох феноменів сучасності, які формують принципово нову соціально-трудову реальність.

До чинників «невirusного» характеру — демографічних, технологічних, інституціональних, політико-економічних, глобалізаційних, що зумовили «великий вибух-1» та створили на зламі тисячоліть нову соціально-економічну реальність, на початку 2020 року додався епідеміологічний чинник, який на очах змінює світ праці й зайнятості («великий вибух-2»).

Розкриваючи природу трансформацій та їх наслідки для світу праці та зайнятості, автори монографії намагалися відмовитися від домінуючого формату ви-

⁹ Гроф С., Ласло Э., Рассел П. Революция сознания: Трансатлантический диалог. Москва, 2004. С. 44.

¹⁰ За аналогією з «великим вибухом», що стався свого часу у Галактиці та змінив увесь світ Космосу.

світлення постіндустріальних проблем, коли науковий аналіз зосереджується навколо опису, констатації відмітних характеристик цифрових та інших проривних технологій Четвертої промислової революції та свідомо чи несвідомо наголошується на приреченості суб'єктів підприємницької діяльності впроваджувати ці технології, незважаючи на їх соціальний вимір. Уважаємо, що такий формат наукового пошуку та висвітлення шляхів забезпечення людиноцентричного розвитку є віддзеркаленням ментальних моделей минулого.

Завданням науковців, і передусім трудовиків, є не тільки й не стільки опис технологій, що докорінно змінюють світ праці та зайнятості, а продукування можливих, найбільш людиноцентричних моделей використання техніко-технологічних новацій; обґрунтування найбільш прийнятного варіанта в соціальному вимірі.

В монографії не наводяться рекомендації прямої дії окремим установам, інститутам, представникам соціуму. Утім, вона (монографія) містить, на наш погляд, більше, ніж вказівки чи рекомендації, оскільки її зміст спрямований на усвідомлення широким загалом самої філософії становлення та розвитку нової економіки й мережевого суспільства в контексті феномена цифрової доби, економічного й цифрового мислення, яким має володіти кожна людина, представник суспільства-XXI.

Потенційний читач сам має дійти висновку та відповісти на безліч неоднозначних, непростих запитань і серед них: доцільно чи недоцільно масштабувати неоліберальну модель соціально-економічного розвитку; як уникнути розбудови економіки зайвих людей; якими мають бути соціально відповідальні дії з боку особистості, компанії, держави, аби залишатись у так званій «зеленій зоні» соціально-трудової реальності; якими є достеменні та уявні (уготовані) цінності трудового життя; якими мають бути вектори розвитку життєдіяльності людини цифрової доби, яка прагне набути незаперечних конкурентних переваг.

Цілком очевидно, що монографія не забезпечить допитливому потенційному читачеві стовідсоткове усвідомлення філософії розвитку світу праці, як і передбачення всього розмаїття соціально-трудової реальності-XXI. Але сподіваємося, що вона спонукатиме до роздумів, доповнить існуючі уявлення про природу можливостей, викликів цифрової доби та дасть уявлення про те, яким чином останні трансформувати в чинники стійкого розвитку.

Маємо щире бажання «достукатися» до кожної свідомої людини, яка б сама дала відповідь на запитання: «Чи бажає вона бути людиною цифровою?» «А хіба на роду її не написано, щоб вона (людина) була щасливою попри всі цифрові та постцифрові трансформації?»; «Чи є альтернатива людиноцентричному (не)розвитку?».

Попри всі очікувані та неочікувані продукти, сюрпризи цифровізації, які начебто з фантастичної літератури перекочували в нинішню добу, слід усвідомлювати, що людську природу неможливо заперечити, як і вплив цієї природи на людиноорієнтований, соціалізований, стійкий розвиток.

За такої постановки та у координатах означеної вище парадигми майбутнє світу праці, зайнятості, людини цифрової доби у вітчизняній літературі розглядається чи не вперше (за винятком попередніх розвідок авторів). Автори монографії не претендують на вичерпне розкриття всіх аспектів надзвичайно складної проблеми «Праця-XXI», означуючи контури майбутньої дорожньої карти

забезпечення людиноцентричного розвитку економіки й суспільства першої половини поточного століття.

Сподіваємося, що чимало авторських концептів, розвідок, передбачень, які містяться в монографії, налаштують нашого читача на роздуми та подальші соціально відповідальні дії на «ниві» соціально-трудового розвитку та підвищення соціальної якості абсолютної більшості людей. Прагнули самі й закликаємо потенційних читачів дивитися на оточуючі нас світи відкритими очима, демонструвати здатність розуміти причинно-наслідкові механізми взаємозв'язку й взаємозумовленості демографічного, технологічного, економічного, позаекономічного та соціально-трудового розвитку.

Наведені в монографії судження та обґрунтування слід розглядати як нову аргументацію того, якими будуть драйвери розвитку світу праці та зайнятості під впливом, з одного боку, демографічних і глобалізаційних чинників, цифровізації, інших проривних технологій та появи нових бізнес-моделей, а з другого, за формування нової соціоекономічної реальності, що викликана пандемією COVID-19.

Автори монографії намагалися, щоб вона стала своєрідною лінзою, що концентрує фрагментарні, розпорошені судження, розвідки минулого, нинішнього й майбутнього та фокусує потенційних читачів на системне, міждисциплінарне сприйняття оточуючих нас світів і передусім світу праці, зайнятості та світу самих людей.

Для авторів монографії неприйнятним є бачення майбутнього світу праці та зайнятості як у чорних кольорах, так і в райдужних, завищених або ж спрощених оцінках. Бажано дивитися на оточуючі нас світи відкритими очима, бачити у явищах, процесах, що зароджуються, як потенційні нові можливості, так і виклики та нові загрози. Ще й ще раз наголошуємо на тому, що виклики, загрози, небезпеки для людини постіндустріальної, цифрової доби породжують не самі по собі технології та інші новації, а існуюча нездатність тієї ж людини й соціуму загалом, його очільників на різних рівнях спрямувати, образно кажучи, атом у мирне русло, надати науково-технічному прогресу соціальний, людиноорієнтований вектор розвитку.

Маємо надію, що потенційний читач, який перейметься нашим сприйняттям, нашою філософією природи трансформацій соціально-трудової сфери, нових можливостей, викликів і загроз, матиме змогу зазирнути в майбутнє, що настає, відкрити нові грані світу економічного та позаекономічного.

Майбутнє щоденно намагається наздогнати нас, а тому кожному представникові соціуму, який переступив поріг ХХІ століття, необхідно все робити краще й швидше — думати, узагальнювати, мислити, досліджувати, діяти, адаптуватися. Важлива передумова цього — формування сучасного світогляду, нової економічної та соціальної культури, усвідомлення достеменних цінностей трудового життя.

ПРАЦЯ, ЗАЙНЯТІСТЬ, ЛЮДИНА В НОВІЙ КОНЦЕПТОЛОГІЇ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

Пропонована концептологія наукового дискурсу праці, зайнятості, людини дає змогу не лише описати сутність трансформаційних процесів, що формують нову соціально-трудова реальність, а й містить прогностичний потенціал для визначення перспектив людиноорієнтованого розвитку в період тотальної нестабільності екосистеми.

Категорією наукового аналізу, що уможливорює розуміння сутності трансформаційних процесів в економіці та суспільстві, спрямованість останніх та їх соціальну значущість, обрано передусім *працю як ресурс, як процес і доцільну діяльність*. При цьому в якості механізму, посередньо якого названі вище трансформації реалізуються, розглядається *зайнятість*, у якій знаходять відображення процеси залучення та використання ресурсів праці.

Водночас категорією наукового аналізу, яка дає можливість зрозуміти філософію життєдіяльності, а головне — її соціальні наслідки, обрано *людину в її соціальній іпостасі*.

Отже, *праця, зайнятість, людина економічна й соціальна* постають основними категоріями проведеного наукового дослідження.

1.1. Інститут праці як основа життєдіяльності людини: філософія розвитку

На зламі тисячоліть у науковому та професійному середовищі набула дисонансного поширення ідея «кінця праці»¹¹, навколо якої наразі точаться гострі дискусії щодо майбутнього світу праці. Підкреслимо, що автори монографії є противниками крайніх оцінок майбутнього світу праці — як глибоко песимістичних, так і занадто оптимістичних. Переконані, що зміни у сфері трудової діяльності не слід оцінювати в координатах: «добре—погано», «прийнятно—неприйнятно», «сприятливо—несприятливо». Не потребує особливих доведень те, що трудові практики та моделі праці є більш строкатими за їх станом, а отже, підходи до оцінювання мають бути неупереджені, науково виважені, багатовимірні. До речі, зауважимо, що свою місію, з-поміж іншого, вбачаємо й у тому, щоб сформулювати об'єктивне бачення того, куди дрейфує світ праці на зламі двох тисячоліть, які позитивні та негативні явища спостерігаються в цій царині та якими є їх наслідки.

Зазначимо, що майбутнє світу праці та зайнятості в короткостроковій та віддаленій перспективі широко описано в роботах видатних філософів і соціологів

¹¹ Rifkin J. The end of work: The decline of the global labor force and the dawn of the post-market era. New York, NY, Putman, 1995. 350 p.

сучасності — З. Баумана, Д. Белла, Е. Тоффлера, М. Кастельса, Ф. Фукуями, Дж. Стігліца та ін.¹² Перші з цих прогнозів припадають на 1970–1980-ті роки й виконані в рамках теорії постіндустріального, індивідуалізованого суспільства, економіки знань, мережевої економіки. Назвемо домінанту цих прогнозів. Уже в першій чверті ХХІ століття праця набуде рис нематеріальної, до мінімуму скоротиться важка фізична робота. У структурі зайнятих переважатимуть професії, пов'язані з інтелектуальною працею, небачено розширяться можливості людини праці. Наскільки виправдалися прогнози видатних мислителів сучасності щодо майбутнього світу праці та зайнятості? Чи спостерігається дрейф нової економіки й мережевого суспільства в бік людини праці? Чи справді відбувається дематеріалізація процесів праці в тих масштабах, що їх передбачали видатні вчені? На жаль, ні. І в цьому переконуємося за подальших суджень та концептів цієї монографії.

Глибоко усвідомлюючи карколомність змін у світі праці та зайнятості як на нинішньому етапі, так і особливо в майбутньому, ми прагнемо до об'єктивних оцінок. Черговий раз наголошуємо на тому, що для нас неприйнятним є опис прийдешнього світу праці та зайнятості як у «чорних» кольорах, так і в райдужних, завищених або ж спрощених оцінках. Не поділяємо, зокрема, оцінки майбутнього світу праці та зайнятості, що належать одному з авторів дослідження прийдешнього на «полі» соціально-трудової сфери Блера Шеппарда, який зазначає: «Я не хвилююсь (за майбутнє соціально-трудового розвитку — *авт.*), оскільки автоматизоване робоче місце також потребує людських навичок»¹³. За «кадром» подібних спрощених оцінок залишаються відкритими актуалізовані для соціуму запитання, і серед них такі:

— Яким у перспективі, зокрема найближчій, постане співвідношення між роботою людини цифрової доби й роботою машин?

— Яким набором навичок, компетентностей має володіти сукупна робоча сила в розрізі її окремих сегментів?

— Яким має бути адаптаційний потенціал людини працюючої в цифрову добу та як подолати існуючі тут асиметрії?

Виокремлений перелік запитань далеко не вичерпний. Уважаємо, що майбутня соціально-трудова реальність є значно складнішою, ніж вона постає у більшості досліджень з цієї проблематики, здійснених наразі як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. А тому маємо щире бажання подолати деякі з існуючих прогалин у цій царині.

Привертаємо увагу потенційного читача і до наступної тези, над якою має замислитися чи не кожна думаюча людина. Погодимося, що не є особливою проблемою для науки й практики надолужити опис того, як діятимуть технології майбутнього, які нові принципи в них закладено, якими є визначальні характеристики цих технологій. Для споживачів цих технологій, як і для більшості представників соціуму, важливо, у який спосіб вони будуть використовуватися,

¹² Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2002. 390 с.; Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва: Academia, 1999. 786 с.; Райх Р. Труд нации. Готовясь к капитализму ХХІ в. *Новая постиндустриальная волна на Западе*: антология. Москва: Academia, 1999. 631 с.; Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. Москва: Мысль. 2003. 304 с.; Тоффлер Э. Третья волна. Москва: АСТ. 1999. 781 с.; Фукуяма Ф. Конец истории или последний человек. Москва: АСТ, 2010. 588 с.

¹³ Workforce of the future: The competing forces shaping 2030. 2018. С. 2.

за якими сценаріями буде трансформуватися світ праці та зайнятості, чи враховано принципи соціоекономіки в прогнозованих наслідках техніко-технологічних новацій, чи знайдеться в цифровому світі місце людиноцентризму.

Якщо така постановка питання є правомірною, переконливою, то маємо змінити вектор подальших науково-прикладних досліджень, покінчити з описовим, поверхневим характером наукового пошуку, зосередитися на тому, як спрямувати новітні науково-технічні досягнення цифрової доби на забезпечення суспільно прийнятного рівня соціальної якості.

Маємо враховувати, що кількісні та якісні параметри сукупної робочої сили майбутнього, з одного боку, і характеристики ринку робочих місць, з іншого, будуть результатом дії надскладного переплетення чинників, процесів, явищ, які мають багатоманітне походження. Деякі з них є очевидними, інші — латентними, але швидкість прояву і перших, і других є небаченою раніше та не підлягає чіткій формалізації. Це потребує пошуку та застосування новітнього, міждисциплінарного інструментарію досліджень, іншого прочитання як змін, так і наслідків глобальних соціально-трудових трансформацій.

Підтверджуємо раніше оприлюднені теоретико-концептуальні засади праці як основи життєдіяльності людини та провідної компоненти суспільного розвитку¹⁴. Водночас маємо нагоду розширити власні бачення щодо трансформації інституту праці за сучасної, постіндустріальної доби.

Наголошуємо на тому, що впродовж усієї історії існування суспільства останнє було трудоорієнтованим, більше того, трудозалежним з огляду на те, що для абсолютної більшості членів суспільства трудова діяльність була засобом фізичного виживання. Тому не випадково у представників різних наукових спрямувань як у минулому, так і нині в епіцентрі досліджень перебуває проблема праці. Незважаючи на суттєві зміни в продуктивності суспільної праці, якості життя, соціальної якості в найширшому її сенсі, праця залишається структуроутворюючим і цінніснооб'єднуючим інститутом сучасного суспільства.

Коли своєю працею люди починають створювати необхідний для життя речовий продукт, тоді й починається справжня людська діяльність, формується суспільство — спільне життя людей.

Отже, за своєю суттю і економіка, і людське суспільство завжди ґрунтовані суто на праці. Усі інші метафоричні поняття вказують на ті чи ті науково виявлені чинники (явища), що впливають на інтелектуалізацію людини, підвищуючи її можливості щодо створення нових засобів виробництва (матеріалів, техніки, технологій), ефективних систем організації процесу виробництва та управління.

Джерело: Ворона В. Від партійної ідеології — до наукової методології пізнання і реалізації закономірностей розвитку суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України*. 2020. Випуск 7 (21). С. 30–31.

¹⁴ Колот А. М., Герасименко О. О. Інноваційна праця та її інтелектуалізація як стратегічні вектори становлення нової економіки. *Економіка і організація управління*. 2018. № 1 (29). С. 6–23; Колот А. М., Герасименко О. О. Теоретико-методологічні засади гідної праці: проблеми та напрями розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2015. № 2 (10). С. 21–42; Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт гідної праці як теоретико-прикладна платформа розвитку соціально-трудової сфери. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2017. № 2. С. 7–55; A. Kolot, O. Herasymenko. The deficit of decent work as a global problem of social and labor segment. *International Economic Policy*. 2016. № 2. С. 20–39; A. Kolot, O. Herasymenko. A deficit of decent work as a current trend in the development of social and labor sphere in Ukraine. *Knowledge and Performance Management*. 2017. Vol. 1. P. 5–17.

Отже, якими б не були горизонти та траєкторії соціально-економічного розвитку, соціально-трудова реальність була і залишається такою, у якій праця відіграє найважливішу роль у житті людини, у діяльності організації, у функціонуванні соціуму.

Відправне фундаментальне бачення значущості праці в людському бутті та суспільному розвитку закладено у філософських творах різних історичних періодів. Праця як різновид діяльності людини є предметом наукових досліджень з античних часів. У античних філософів знаходимо пояснення ідей, активності, діяльності людини та аргументовані докази того, чому людина не може й не повинна братися одночасно за всі види діяльності. У непрямій, а згодом і в прямій формі йдеться про необхідність інституціоналізації поділу праці, причини появи професій, їх еволюції.

Серед античних дослідників діяльнісної компоненти людського буття назвемо Ксенофонта, який з філософських позицій пояснив еволюцію фізичної праці, появу розумової та військової праці. Слід зауважити, що з іменем Ксенофонта пов'язана й поява поняття «економіка» (в інтерпретації античних авторів — «економікус»), а також опис такого явища, як ринок¹⁵.

Вершиною досліджень людини та її діяльності за античної доби є праці грецького дослідника Аристотеля. Людська діяльність у Аристотеля постає в категоріях «активність», «енергія», а її результатом, на думку мислителя, має бути ні що інше, як набуття щастя. Виходячи з цієї тези, можемо зробити небезпідставний висновок, що прообраз гідної праці закладено постулатами давньогрецької філософії.

У філософських працях більш пізнього періоду знаходимо поглиблені уявлення про працю, її мотиви, цінності, орієнтації людини як носія здатності до праці. Філософи були першими, хто довів, що в процесі трудової діяльності розвивається та вдосконалюється людина й що справжнє багатство суспільства формується у праці, воно не обмежується матеріальним надбанням. Справжньою цінністю була і залишається людина як суб'єкт трудової діяльності. Праця, як доведено багатьма філософами, має свої особливості, залежно від розуміння її цінності та значущості.

Чи не найбільш показово це розкрито у працях українського філософа Григорія Сковороди: «Праця — визначальна характеристика і показник добробуту кожної людини. Її результат — продукт споживання, але найбільша насолода — процес, упродовж якого ми розкриваємося й самостверджуємося як особистість!». Філософ розкриває духовну значущість праці, коли не її результат, а сам процес приносить людині задоволення через усвідомлення її впливу на розкриття внутрішнього потенціалу та самореалізацію. Г. Сковорода підходить до ідеї перетворення праці із засобу існування в найпершу природну потребу й найвищу насолоду особистості, адже «сродна» праця, тобто праця за природними нахилами, здібностями визначає життя людини й становить його сенс, духовно збагачує особистість і дає можливість їй віднайти свій справжній шлях і своє місце у складній системі суспільних відносин¹⁶.

Варто зауважити, що далеко не всі мислителі минулого мали позитивне ставлення до праці та вважали її основною нормою життя. Водночас маємо усві-

¹⁵ Див. детальніше: Ксенофонт. Сократические сочинения. Киропедия. Москва : АСТ : Ладомир, 2003. 757 с.

¹⁶ Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. Сковорода. Київ : Дніпро, 1973. Т. 1. 531 с.

домлювати, що людина не завжди була, образно кажучи, закованою в трудові обладунки (трудова зброя). В історії людства був тривалий період, коли значно більшою, ніж нині, була частка часу поза працею, і остання не відігравала роль фактора, який організовує та визначає життєдіяльність.

На відміну від розуміння праці як чогось негативного, яке ми отримали від стародавніх греків, у Старому Завіті праця не вважається чимось принизливим. Навпаки, людина в першу чергу отримала благословення на підкорення природи.

За первісною ідеєю Бога, праця повинна бути для нас справою приємною, що наповнює радістю, тим, що ми б вважали насолодою, своєю місією.

Робота є не тільки джерелом розради, вона дає ще й соціальний статус, вважається чесною: «Ти бачив людину, моторну в занятті своїм? Вона буде стояти перед царями, вона не стоятиме перед простими». Одним з найпоширеніших благословень було: «Щоб Господь, Бог твій, благословив тебе у всіх справах рук твоїх».

Джерело: Седлачек Т. Экономика добра и зла. В поисках смысла экономики от Гильгамеша до Уолл-стрит. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016. С. 148–150.

Не применшуючи значення досліджень проблем праці в минулому, починаючи з античних часів, усе ж маємо констатувати, що фундаментальні дослідження праці в контексті її змісту, поглиблення поділу, розвитку продуктивних сил, усунування виробництва, соціалізації суспільних відносин розпочались у XVIII столітті. Найвідомішими дослідниками проблем праці в соціально-економічному її вимірі доіндустріальної та індустріальної доби були А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс, А. Маршалл й інші видатні учені.

Наукова інтерпретація трудової діяльності та людини як діяльнісного суб'єкта — одне з найбільших досягнень автора «Дослідження про природу і причини багатства народів». Саме Адаму Сміту належить термін «економічна людина» як вільна особистість, яка не тільки наділена бажаннями і має власні інтереси, а й володіє здібностями створювати щось нове, корисне, необхідне суспільству. Засаднича ідея Адама Сміта, яка дістала всебічне обґрунтування, полягає в тому, що особиста вигода «економічної людини» можлива лише через задоволення чистісь потреби.

Упродовж усієї історії людства спочатку філософами, а згодом економістами, соціологами, демографами, суспільствознавцями розглядалися різноманітні способи *створення умов для гідної праці, забезпечення соціальної справедливості* в розподілі результатів трудової діяльності. Згодом до першочергових завдань у сфері праці додалася проблема незайнятості, забезпечення роботою «зайвих людей». Початок фундаментальних досліджень у цій царині закладе-но Адамом Смітом, який пов'язував загрозу зайнятості зі змінами в техніко-технологічному рівні суспільного виробництва. Принагідно зауважимо, що проблема незайнятості на перших етапах становлення індустріальної економіки не набула тієї гостроти, з якою зіштовхнулася згодом постіндустріальна економіка та мережеве суспільство.

Окремий, багатоплановий пласт трудових проблем і наукового дискурсу у цій царині, до яких була прикута увага як мислителів минулого, так і науковців сьогодення, — роль праці, її великомасштабний і різновекторний вплив на життє-

діяльність людини й суспільства загалом. Ще в стародавніх філософів знаходимо думку про те, що працю неможливо розглядати виключно як засіб добування засобів для життя й основу економічного поступу. У ній закладено й те, що формує сутність, основу життя людини, і не лише в матеріальному його наповненні, а й у духовному, позаекономічному сенсі.

Через багато століть цей гуманістичний підхід до реалізації ролі праці в житті людини розпочав своє масштабне втілення в XX столітті, а саме в другій його половині. Уважається, що на 60–80-ті роки XX століття припадає так званий «золотий період» розвитку соціально-трудових відносин, реального наповнення останніх соціальною якістю.

Реалії повоєнного періоду XX століття, що супроводжувалися поширенням політики людиноцентризму, породили певний сплеск соціально-трудового оптимізму, який знайшов відображення у нових теоріях суспільного розвитку. Засновники теорії постіндустріального суспільства Е. Тоффлер, Д. Белл, низка інших гурів філософської та соціологічної думки задекларували оптимістичний погляд на майбутнє, що пов'язувалося зі «звільненням праці», «кінцем праці», «кінцем історії», закінченням епохи індустріального «пригнічення». Ці погляди та відповідні засновки в подальшому стали знаходити широке втілення у суспільні й наукові дискурси, учені заговорили про «кінець праці», про «вихід» трудової проблематики із суспільного простору. Утім, ера комунізму в соціально-трудої сфері, як це доводять автори монографії, так і не настала за утвердження на світовому просторі нової (цифрової) економіки та мережевого суспільства.

Наголошуючи на багатоманітності функцій, місії сучасного інституту праці, автори доповіді Глобальної Комісії з питань майбутнього сфери праці «Працювати заради майбутнього» фокусують увагу на такому: «Праця слугує нам опорою у житті. Завдячуючи їй, ми задовольняємо свої матеріальні потреби, забезпечуємо себе від бідності й будуємо гідне життя. Крім задоволення наших матеріальних потреб, праця може надавати нам почуття ідентичності, приналежності й цілі. Вона може розширювати наші можливості вибору, даючи нам змогу дивитись у власне майбутнє з оптимізмом. Праця також має колективну значущість; вона формує мережу взаємозв'язків і взаємодій, які зміцнюють згуртованість суспільства. Те, як ми організуємо працю й ринки праці, відіграє важливу роль у тому, який рівень рівності досягається в наших країнах. При цьому праця може бути шкідливою, згубною для здоров'я, погано оплачуваною, непередбачуваною й нестабільною замість того, щоб розширювати наші межі можливого, праця може викликати у нас відчуття загнаності — у буквальному і переносному, емоційному сенсі цього слова. А для тих, хто не може знайти роботу, вона може стати причиною соціальної ізоляції»¹⁷.

І далі автори зазначеної вище доповіді констатують: «Нині ми зіштовхнулися з одним із найсерйозніших викликів нашого часу, коли фундаментальні, руйнівні зміни в трудовому житті зачіпають усе наше суспільство. Сфера праці перетворюється під впливом нових сил. Зміни, що відбуваються, породжують виклики, які потребують невідкладної уваги».

¹⁷ Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019. С. 20–22.

Визнаючи величезний внесок учених різних поколінь і наукових напрямів у теорію праці, маємо визнати гостру потребу в оновленні колишніх та опрацьованих нових теоретико-методологічних засад феномена «праця». Остання, як і все, що супроводжує людське буття, постійно еволюціонує, відбуваються глибокі перетворення в її змісті, характері, результативності, видах, ієрархії серед інших ресурсів економічного зростання. Особливо відчутними, багатоплановими та різновекторними є згадані раніше зрушення у світі праці в останні десятиліття, що актуалізує науковий пошук у цій царині.

Попередні наукові розвідки й публікації авторів монографії¹⁸ та результати останніх досліджень переконують у тому, що теоретико-методологічна конструкція праці стає завершеною, якщо феномен праці розглядається у двох площинах, а саме — як процес і як ресурс. Водночас украй важливо виокремити нові імперативи праці як процесу й ресурсу, що стають іманентною складовою нової економіки та мережевого суспільства.

Слід визнати, що чимало термінів сучасної теорії праці несуть на собі родимі плями марксизму та політичної економії дотеперішньої економічної системи. Наприклад, звернімо увагу на те, що політична економія соціалізму, яка виросла на постулатах марксизму, містила своєрідне трактування процесу праці як сукупності простих моментів, складові яких — предмети праці, засоби праці й сама праця. За такої теоретичної конструкції людина в процесі праці постає не безпосередньо, а опосередковано («сама праця»). За нашим баченням, процес праці — це динамічна система творення, продукування, доцільних перетворень; це процес передусім розумовий, процес мислення; це симбіоз інтелектуального та фізичного. На виході процесу праці — певна цінність індивідуального й суспільного характеру. У цьому процесі цілезасновуючою, організовуючою силою була і залишається людина, яка використовує предмети праці, видозмінює, перетворює їх за допомогою створених нею засобів і технологій, що посилюють продуктивну силу людини працюючої.

З економічного погляду, праця як процес поєднує в собі п'ять складових і постає як симбіоз:

- людини працюючої як суб'єкта доцільної діяльності;
- предметів праці (того, на що спрямовані зусилля працівника);
- знарядь праці (засобів, за допомогою яких працівник діє на предмети праці);
- технологій (сукупності способів впливу на предмет праці для зміни його форми чи надання інших бажаних властивостей);
- організації (економічно й соціально обґрунтованого поєднання в оптимальних пропорціях суб'єктів доцільної діяльності, знарядь і предметів праці та створення умов для їх ефективного використання й досягнення мети виробництва).

¹⁸ Колот А. М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання : монографія. Київ : КНЕУ, 2005. 230 с.; Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник / [А. М. Колот, О. А. Грішнова, О. О. Герасименко та ін.] ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. Київ : КНЕУ, 2009. 711 с.; Колот А. М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку : монографія. Київ : КНЕУ, 2010. 251 с.; Колот А. Розвиток науки про працю і соціально-трудові відносини та її роль у переформатизації та формуванні сучасного економічного мислення. *Україна: аспекти праці*. 2012. № 6. С. 3–10; Колот А. М. Розвиток наук про працю та соціально-трудові відносини на засадах міждисциплінарності. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2014. № 2. С. 7–25.

Поділяємо думку тих учених, які дійшли висновку, що соціальна сутність праці виявляється в сукупності таких її функцій:

- забезпечення людини засобами для існування, створення суспільного багатства;
- головної сфери життєдіяльності людини, її самовираження та самоствердження;
- основи життєвої позиції (статусу) людини;
- базису суспільства й суспільних відносин;
- формування та розвитку особистості.

Розглянувши попередньо деякі теоретико-прикладні аспекти процесу праці, маємо зосередити увагу на ній як ресурсі, як факторі економічного розвитку, на змінах, що відбуваються в рушійних силах розвитку економіки на зламі двох тисячоліть. Зауважимо, що в економічній літературі ресурси іменують також факторами виробництва. Слід звернути увагу на думку А. Маршалла, змістове навантаження якої є таке: поняття «праця» було б більш збалансованим, якби слово «праця» означало «працівники».

Людина як біосоціальний феномен є суб'єктом діяльнісним, який володіє здібностями до праці та реалізує їх на практиці. Людина постає в багатьох іпостасях, але традиційна її «соціальність», «величність», «продукувальна сила» пов'язані з її суспільно корисною діяльністю, з реалізацією фізичних та інтелектуальних її здібностей, таланту, зі здатністю бути учасником усього, що відбувається у світах, які нас оточують. Реальність є такою, що зміст, функції трудової діяльності, форми самореалізації економічно активної людини інтенсивно змінюються, і цей процес набуває небачених перетворень. Трудова діяльність, включаючи її змістові характеристики, була й залишається провідним чинником суспільного розвитку як на сучасному етапі, так і в осяжному майбутньому.

Економічна теорія, яка впродовж багатьох десятиліть досліджувала закономірності розвитку економіки індустріального типу, доводить, що основними її рушійними силами є праця та капітал. Результати досліджень авторів монографії дають можливість стверджувати, що в новій економіці дедалі відчутнішими й чи не основними факторами розвитку стають інноваційна праця та інтелектуальний капітал¹⁹. Ключовими характеристиками та відмітними рисами економіки знань є:

- визнання інтелектуального капіталу й інноваційної праці головними факторами економічного зростання;
- наявність більш як 50-відсоткової зайнятості інноваційною працею;
- пріоритетний розвиток основних інститутів інтелектуальної діяльності, а саме наукових і освітніх закладів, центрів стратегічних розробок, дослідних лабораторій, інших інтелекто- і знаннємістких галузей, у яких відбувається створення, розподіл і використання знань.

¹⁹ Див. детальніше: Колот А. М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань. *Економічна теорія*. 2007. № 2. С. 3–13; Колот А. М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань. *Україна: аспекти праці*. 2007. № 4. С. 4–9; Колот А. М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань. Глобальна економіка XXI століття: людський вимір : монографія / [Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, А. М. Колот, Я. М. Столярчук та ін.] ; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка, А. М. Поручника ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2008. С. 93–104.

Справді, якщо сучасну економіку розвинених країн світу, як і нову економіку країн, що розвиваються, розглядати крізь призму найвідмітніших рис порівняно з економікою індустріальної доби, то неодмінно дійдемо висновку, що такими рисами є великомасштабні зміни в структурі та якості виробничих факторів, небачене зростання ролі знань, інформації, інтелекту, інновацій. Вислів «хто володіє інформацією, той володіє світом» нині вже можна сприймати як аксіому. Перелічені раніше ресурси сучасної економіки одночасно є й визначальними факторами підвищення ефективності виробництва матеріальних і нематеріальних благ і поліпшення якості життя населення.

Матеріальний, організаційно-технічний аспект цього феномена є такий, що знання, інтелектуальна, інноваційна компонента дедалі більше перетворюється на провідну на всіх етапах життєвого циклу нових товарів і послуг, ці компоненти домінують на стадії проектування, виробництва, управління матеріальними та нематеріальними активами. До того ж саме знання стають передумовою розв'язання таких нагальних завдань виробництва, як:

- адаптація людського фактора до динамічно змінюваних умов виробництва;
- прийняття рішень у нестандартних умовах;
- організація командної роботи та роботи на результат.

Економічний ресурс, який є сукупністю та комбінацією інформації, знань, інтелекту, інновацій, настільки важливий, що його правомірно називати стратегічним. Йому належить майбутнє, поки, не виключено, не з'явиться надстратегічний ресурс, складовими якого стануть гіперінформація, гіперзнання, гіперінтелект, головним носієм яких залишиться людина. Отже, у XXI столітті не природні багатства, не територія, а високі технології, знання, інтелект будуть основою економіки, джерелом добробуту та якості життя. Підтвердженням цьому є досвід розвинених країн, у яких упродовж останніх десятиліть відбувається інтенсивне заміщення основних фондів, матеріальних товарних запасів, інших матеріальних активів нематеріальними.

Незважаючи на те, що Україна лише долучається до глобальних інтеграційних процесів, розвиток її економіки перебуває в річищі загальносвітових тенденцій. Інтенсивно зростає рівень інтернаціоналізації господарської діяльності, розвивається інформаційний сектор, розширюється уклад знаннєвої економіки. Додамо, що умови, які диктують глобалізаційні процеси, для нашої країни є такими самими, як і для розвинених країн. Тому проблема розбудови економіки знань в Україні не є передчасною, її слід ставити на порядок денний. Сьогодні, коли перед країною постав вибір — потрапити (нехай у перспективі) до числа розвинених країн або ж опинитися на узбіччі світових цивілізаційних процесів, маємо здійснити неупереджений аналіз тенденцій суспільного розвитку, обґрунтувати магістральні напрями розвитку національної економіки, з'ясувати, якими є об'єктивні закони трансформації факторів виробництва та наскільки практика сьогодення розходить або корелює з ними.

Сучасне суспільство не тільки за назвою, а й, головне, за своїми характеристиками, цінностями, рушійними силами дедалі більше стає інформаційним, знаннєвим, інноваційним. Це означає, що трудова діяльність у багатьох сферах економічної діяльності стає дедалі більш насиченою саме цими компонентами. Уважаємо, що поняттям, яке уособлює глибокі зміни в елементах процесу праці, у змісті праці, її насиченість новими компонентами й концентрацію цих

компонентів, є саме «інноваційна праця»²⁰. Принагідно зазначимо, що наукові дослідження з цієї проблематики лише розгортаються як вітчизняними, так і зарубіжними науковими школами. Немає єдності або навіть узгодженості позицій щодо правомірності вживання тих чи тих категорій. Так, у літературі соціально-трудового спрямування (особливо в іноземній) чи не найуживанішими є поняття «інноваційна праця», «інтелектуальна праця», «знанняєсна праця», «інтелектуалізація праці», які розглядаються здебільшого як взаємозамінні, з чим не можна погодитися.

Формування бачення авторів щодо змісту поняття «інноваційна праця», його основних характеристик потребують первісного розгляду поняття «інновація» в його економічному значенні. Зазначимо, що в науковій літературі цей термін з'явився на початку XX століття й спершу означав проникнення деяких елементів однієї культури в іншу. Надалі його взяли на озброєння представники багатьох галузей науки, зокрема економічної. Уважається, що термін «інновація» як економічну категорію ввів у науковий обіг Й. Шумпетер (початок XX ст.). При цьому під інновацією він розумів зміни з метою впровадження та використання нових виробничих, транспортних засобів, ринків і форм організації в промисловості. Фахівець у галузі менеджменту П. Друкер вніс певну специфіку в поняття «інновація», розглядаючи її як інструмент підприємництва, як дію, що надає ресурсам нові можливості придбання капіталу, зазначаючи, що це, швидше за все, економічне та соціальне поняття, ніж технічне²¹.

Законодавче поле визначає рамкові умови інновацій, зводячи їх до створення й упровадження конкурентоспроможних технологій, продукції та послуг, а також прийняття та реалізацію організаційно-технічних рішень виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва й соціальної сфери²².

Слід погодитись з позицією авторів, які виокремлюють певні аспекти інновації як продукту чи процесу технічного, технологічного, економічного, організаційно-управлінського, інформаційно-правового, маркетингового, культурного характеру, що забезпечує досягнення комерційного або соціального ефекту, та розглядають працю в сучасних умовах крізь призму інноваційних процесів. Отже, інновація — це нові знання у вигляді досконаліших чи принципово нових ідей, проєктів, результатів наукових досліджень тощо; це зміни творчого характеру, дещо нове у сфері діяльності людини; це новизна певних властивостей того, що виробляється чи продукується; це результат творчого процесу у вигляді нових споживчих вартостей; це різноманітні вдосконалення, які забезпечують економію витрат, створюють умови для такої економії або задоволення нових потреб споживачів; це реалізація нових ідей у діяльності людини, яка сприяє задоволенню потреб і приносить економічну вигоду тим, хто ці ідеї продукує, поширює та впроваджує.

З урахуванням наведеного теоретичну конструкцію природи та першопричин праці як діяльності переважно інноваційного характеру маємо вибудову-

²⁰ Прояв суперечливих трендів, що поєднують поширення інноваційної праці з одночасним так званим «вихолощенням» економіки й процесів праці розглядається у розділах 2 і 3.

²¹ Друкер П. Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы. Москва : Book Chamber International, 1992. 351 с.

²² Закон України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 № 40-IV. Ст. 1 URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/40-15>

вати в такий спосіб. Комплекс об'єктивних чинників: посилення глобальної конкуренції, багатовекторність змін на глобальних ринках, суттєве скорочення життєвого циклу товарів і послуг, динамізм гнучкості, мобільності, нестабільності — у найширшому розумінні їх сутності потребують, щоб у трудовій діяльності домінувала творча, інноваційна, інтелектуальна компонента. Своєю чергою, дедалі зростаючий рівень освіченості людського ресурсу, його компетентності створюють реальні можливості для творчої, інноваційної діяльності. Отже, суспільна потреба та суспільне пропонування в цій царині все більше збігаються. Переконані, що інноваційність може й повинна бути в більшості видів трудової діяльності; вона є або може бути в найрізноманітніших процесах праці. Тому не можемо погодитися з поширеною думкою про те, що об'єктом інноваційної праці є виключно створення інновацій, а саме розроблення нової техніки, технологій, видів продукції, і що інноваційна праця — це трудова діяльність, спрямована на створення продуктів, послуг, організаційних форм та інших споживчих вартостей. П. Друкер в одній з публікацій у журналі «Harvard Business Review» обґрунтовує думку, що центр тяжіння в трудових відносинах швидко зміщується від ручної праці до праці інноваційної, до працівників знань, тобто до тих, хто створює нове знання й активно його використовує²³.

З огляду на сучасний період розвитку глобальної та національної економіки важливо підкреслити те, що інновація — це товар, який неможливо створити та яким неможливо скористатись без наявності відповідної професійної компетентності. Отже, сферою докладання інноваційної праці є процес не тільки створення новинок, а й процес їх упровадження та використання, який має певну специфіку порівняно з іншими сферами докладання праці. Виходячи з цього, можна стверджувати, що інноваційна праця — це трудова діяльність, для якої характерна висока частка знаннєвої, інтелектуальної, творчої компоненти й яка здатна задовольнити суспільні потреби з більшим корисним ефектом.

Зазначені обставини формують підґрунтя для порівняльної характеристики традиційної та інноваційної праці (табл. 1.1).

На думку представників постіндустріального напрямку економічної науки, сьогодні праця набуває більш творчого та вільного характеру, концентруючись у сфері високих технологій. Зміни в змісті праці доволі чітко простежуються через появу нових професій і спеціальностей, запровадження інноваційних форм і видів зайнятості, використання нових форм організації праці. У найбільш узагальненому трактуванні ці зміни можна назвати «інтелектуалізацією праці», яка ґрунтується передусім на широкому використанні знань та означає зростання економічної значущості інтелектуальних здібностей працівників, духовних елементів процесу праці. Інтелектуалізація праці (від лат. *intellectualis* — розумовий) — це процес і тренд збільшення питомої ваги розумових функцій (управління, контроль, налагодження) у структурі трудових зусиль; водночас це процес і тренд розширення сегмента інтелекту, творчості в трудовій діяльності.

²³ Classic Drucker: From the Pages of Harvard Business Review. 2008, March 1.

Таблиця 1.1

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРАДИЦІЙНОЇ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ПРАЦІ

№ з/п	Характерні ознаки праці	Історичний тип праці	
		традиційна праця (індустріальний тип)	інноваційна праця (постіндустріальний тип)
1	Мета діяльності	Виробництво матеріальних благ	Створення новинок та запровадження інновацій, діяльність як самореалізація, виробництво матеріальних і духовних благ
2	Спонукальний мотив діяльності	Зовнішня доцільність, пов'язана з виробництвом матеріальних благ	Внутрішня потреба в самореалізації, зовнішня доцільність
3	Засоби виробництва	Машинні технологічні системи виробництва	Інформаційні системи та технології, персональні комп'ютери, автоматизовані технологічні системи
4	Домінантний вид праці	Шаблонна, репродуктивна	Творча, продуктивна
5	Використання наукових методів	Пасивне (обслуговування засобів виробництва)	Активне (творчий підхід і подальше вдосконалення методів роботи)
6	Особливості контролю	Доцільність жорсткого контролю та нормування	Підвищення ролі самоконтролю. Недоцільність жорсткої регламентації
7	Продукт праці	Матеріальне благо	Інформація, техніко-технологічні продукти та послуги
8	Оцінювання результатів діяльності	Використання системи економічних показників	Експертні оцінки, економічні показники, дані соціологічних досліджень
9	Характер економічних відносин	Відносини найманої праці, підпорядковані капіталу	Процеси перетворення працівників у власників, відносини найманої праці
10	Винагорода за працю	Оплата праці на рівні вартості робочої сили	Самореалізація в процесі творчої праці, оплата праці, рента від використання унікальних інтелектуальних ресурсів
11	Ступінь відповідальності	Невисокий. Цінуються виконавчість та дисциплінованість	Самостійність, самоорганізованість. Активна участь у прийнятті та реалізації управлінських і виробничих рішень
12	Ставлення до праці	Праця як засіб отримання життєвих благ	Праця як форма самореалізації, як засіб отримання життєвих благ
13	Особливості регулювання	Домінування матеріальних стимулів та жорстких форм організації	Соціальні, соціально-психологічні, соціокультурні фактори, матеріальні стимули
14	Форма здійснення	Виробничий процес	Науково-освітньо-виробничий процес

Складено з використанням [Фабричнов С. А. Экономическая теория информационного труда. Москва : День серебра, 2000. 288 с.].

Підкреслимо, що проведення дослідження переконливо довело, що важливою характеристикою інноваційної праці як процесу й ресурсу є вагома частка творчої компоненти. Саме з таїнством творчості пов'язане пізнання багатогранної природи людини та розуміння її вищого призначення. Творчість — це діяльність, що створює нову якість, це те, чого не було або що рідко зустрічається. Ця діяльність передбачає наявність унікальних здібностей, таланту. Результати творчої діяльності мають суспільно значущий характер, є цінністю не тільки для автора, а й для інших людей. Саме тоді настає визнання творчої, креативної особистості.

Оцінювання експертного середовища щодо місця фактора креативності в новій економіці суттєво відрізняються — від райдужних, що приписують новій економічній і соціальній реальності домінування креативної діяльності, до песимістичних, згідно з якими креативність не так уже й приживається на «полі», де домінує цифра. Що ж відбувається насправді з фактором креативності в цифрову добу, чого більше — реального чи ілюзорного з цим феноменом за розбудови цифрової економіки?

Як вже зазначалося, уявлення про те, яким буде інформаційне, мережеве суспільство і його економічний базис у недалекому майбутньому, формувалося в суспільстві, починаючи з 70-х–80-х років ХХ століття, і воно поставало здебільшого оптимістично-райдужним.

Загальною характеристикою нового суспільства в працях гуру економічної та філософської думки було утвердження нової системи цінностей, нових мотиваційних установок, не пов'язаних з пріоритетами індустріальної доби, а зумовлених постіндустріальним розвитком масової когнітивної творчості, креативної діяльності²⁴.

У роботах вітчизняних учених також поширеними були й залишаються твердження, що одним з критеріїв нової (цифрової) економіки є креативність, що означає домінування творчої діяльності в механізмі функціонування економіки цифрової доби.

Утім, реалії сьогодення ставлять під сумнів твердження щодо домінування та навіть розширення дії креативного фактора у новій (цифровій) економіці. Принаймні це твердження потребує додаткової аргументації та пояснень.

Передусім маємо з'ясувати критерії, змістовну характеристику категорії «креативна діяльність».

Згідно з нашим концептом, важливою передумовою креативної діяльності є утвердження на практиці праці, яка слугує не лише засобом задоволення матеріальних потреб, а й самореалізації, самовдосконалення. Далі — креативна діяльність неможлива без самостійного прийняття суб'єктом рішень як щодо процесу праці, так і визначення графіку роботи, об'єкта діяльності тощо. Нарешті, креативність можлива за певного змісту праці. Так, рутинна, одноманітна, проста праця залишає мало простору для прояву творчості, прийняття оригінальних, нестандартних рішень.

Якщо розглядати трудову діяльність людських ресурсів, які вже нині занурені в світ цифрових технологій і зайнятість, що притаманна новій (цифровій)

²⁴ Друкер П. Посткапиталистическое общество. Новая постиндустриальная волна на Западе. С. 70–100. URL: http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1067.html (дата звернення: 01.03.2021); Масуда Е. Компьютокопия. *Философия и социальная жизнь*. 1993. № 6. С. 36–50.

економіці, через призму критеріїв креативності, то з'ясуємо, що «поле» креативної діяльності певною мірою розширилося, утім, ще залишається обмеженим. В умовах становлення нової економіки надзвичайно динамічно здійснюється формування особливого класу — креативного.

Виразною ознакою Креативного класу є те, що його представники залучені до таких робочих функцій, які полягають у створенні «нових форм, що мають смисл». Я визначаю Креативний клас за сферами зайнятості, у яких задіяні люди, і розподіляю його на дві складові. Та, яку я називаю *Суперкреативним ядром*, включає в себе науковців, інженерів, професорів університетів, письменників, митців розважальних галузей, акторів, дизайнерів, архітекторів, а також тих, хто є «лідерами думок» сучасності, тобто письменників, які пишуть не белетристику, редакторів, видатних діячів культури і знакових представників нашої культури, дослідників аналітичних центрів та інших людей, які впливають на формування наших поглядів. Я визначаю вищий рівень креативної роботи як продукування нових дизайнерських форм і розробок, які легко втілюються в життя, поширюються і стають корисними, — на зразок розробки програмного забезпечення, яке можна «виробити» й продати; створення теорем чи стратегій, яку можна застосувати в низці випадків; написання музики, яку можна зіграти знову й знову. Незалежно від того, хто вони — розробники програмного забезпечення чи інженери, архітектори чи кінорежисери, — люди, які становлять ядро Креативного класу, регулярно займаються такою роботою, і саме за це їм платять. Разом із розв'язанням завдань і вирішенням проблем їхня робота може передбачати й *пошук* цих завдань і проблем: не просто сконструювати кращу мишоловку, а наголосити, що саме вона може стати в пригоді як корисна штука.

За межами цієї групи (ядра) Креативний клас включає «креативних професіоналів», які працюють у широкому полі різноманітних галузей, що характеризуються потужною компонентою знання, як-от високі технології, фінансові послуги, охорона здоров'я й медицина, юриспруденція, управління бізнесом тощо. Ці люди займаються креативним розв'язанням задач, і в цій діяльності вони спираються на цілий корпус складного експертного знання, що дозволяє їм упоратися з дуже специфічними завданнями. Аби вміти це робити, необхідна якісна вища освіта, а відтак, і високий рівень людського капіталу.

Джерело: Флорида Річард. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ / пер. з англ. Максим Яковлев. Київ : Наш формат, 2018. С. 55–56.

Не викликають заперечення твердження, що інформаційно-комунікаційні технології сприяли прирощенню знань, появі нових навичок у працівників, які стали масово використовувати зазначені технології. Комп'ютеризація сприяла й продовжує сприяти інтенсивному формуванню нових компетентностей. Водночас інформатизація та цифровізація все більше потребують безперервної освіти та самоосвіти.

Нові передумови розвитку креативної діяльності, які продукує нова (цифрова) економіка, пов'язані з таким:

- розширення доступу до знань, інформації, мереж;
- прискорення та спрощення потоків інформації, що створює потенційні можливості для підвищення продуктивності та збільшення вільного часу;
- розвиток нових форм зайнятості, у яких зростає творча, креативна компонента;

— запровадження процесів праці та цифрової організації трудової діяльності, які передбачають формування компетентностей міждисциплінарного, багатофункціонального характеру;

— формування нового світогляду, нової економічної та соціальної культури, що дають поштовх до інтелектуального, інноваційного розвитку, утвердження постіндустріальної системи цінностей.

Наведене вище не є однозначною підставою стверджувати, що процеси праці, зайнятість за використання інформаційно-комунікаційних та інших технологій «Індустрії 4.0», створення нових, інформаційних продуктів апіорі породжує та/чи створює потенціал творчості, креативності, забезпечує самореалізацію особистості.

Упередженими та завищеними вважаємо оцінки багатьох представників наукового, експертного середовища, згідно з якими інтернет-бізнес, зайнятість фрілансерів і загалом віддалена робота кваліфікуються однозначно як різновид креативної діяльності.

Переконані, що оцінки у цій царині мають бути більш зваженими, багатовимірними, інваріантними. Так, аналіз зайнятості на умовах фрілансу дійсно свідчить про створення певних передумов щодо віднесення фрілансерів до креативного класу з огляду на таке:

1) електронні фрілансери переважно схильні до самостійної роботи, творчого підходу до виконання поставлених завдань, цінують більшою мірою, ніж зайняті за інших форм, нематеріальні стимули та винагороди. За даними більшості соціологічних досліджень, матеріальні стимули для фрілансерів не мають однозначного, пріоритетного значення;

2) зайняті на умовах фрілансу можуть самостійно розпоряджатися своїм часом, визначати послідовність трудових процесів, індивідуалізувати організацію праці;

3) нові можливості для самореалізації фрілансерів відкриваються за збільшення вільного від роботи часу (економія часу на поїздки транспортом, зведення до мінімуму нерационально використаного часу, що зазвичай має місце за офісної організації роботи);

4) додаткові можливості для самореалізації пов'язані з включенням на власний розсуд елементів здорового образу життя.

Водночас маємо усвідомлювати, що позитиви інтернет-підприємництва, інтернет-зайнятості завжди межують з негативами, а тому не слід перебільшувати його ролі.

У реальній дійсності будь-яка праця є симбіозом прийомів, дій, методів, які носять водночас і рутинний, і творчий характер. Межа між творчістю й нетворчістю є плинною, часто-густо вона не визначається назвою посади, видом виконуваних робіт, рівнем використання інформаційно-комунікаційних технологій. У праці фрілансерів значною є частка перебування за комп'ютером, виконання операцій з редагування, копіювання, збереження інформаційних масивів, пошуку ресурсів тощо.

Наявність нерегламентованого трудового розпорядку не гарантує раціональне використання часу, натомість потребує високого рівня самоорганізації, чого почасти бракує творчим особистостям. Слід звернути увагу й на те, що чимало часу інтернет-зайняті змушені витрачати на закупівлю та обслуговування орг-

техніки, засобів зв'язку, налагодження зв'язків з партнерами. З огляду на це, можна стверджувати, що фріланс є типовим прикладом симбіозу рутини й креативності; нових можливостей самореалізації нереалізованих можливостей; потенційних зисків і можливих і реальних втрат.

Ось чому автори монографії закликають критично ставитись до потенційних переваг, які є породженням нової інформаційної революції. Поверхове сприйняття змін у сфері праці, як і змін у більш глобальному вимірі, неминуче призведе (і вже призводить) до рішень, що побудовані на міфах, упереджених висновках. Звісно, фріланс як форма зайнятості, сфера докладання праці має свої незаперечні переваги. Утім, стверджувати, що фрілансери, як і інші категорії працівників за віддаленої організації трудової діяльності, є виключно носіями вільної, гнучко організованої, продуктивної роботи і готові до сприйняття нових знань, опрацювання креативних рішень, є великим перебільшенням.

Не слід нехтувати й тим, що віртуальний характер трудової діяльності формує новий тип поведінки суб'єктів «оцифрованих» відносин. Соціологічні дослідження, практика господарської діяльності все частіше демонструють опортуністичну поведінку працівників віртуально-цифрового сектора, які діють суто в своїх егоїстичних інтересах і не знайомі з етичним кодексом, нормами соціально відповідальної поведінки або ж не бажають їх знати (важко знайти людину, яка не зіштовхувалася з обманом та/або прихованими схемами недоброчесної торгівлі через інтернет-мережі).

Інтереси розбудови сучасного конструкту феномена «праця» потребують врахування такого. Розвиток знаннєвої, постіндустріальної економіки зумовлює формування нового історичного типу праці, для якої характерні переважна частка інтелектуальних функцій та їх здійснення на науковій основі, наявність освіти, що дає змогу виконувати творчу роботу, займаючи домінуючу позицію в сучасній системі суспільного поділу праці. Дослідники мережевого суспільства зазначають, що в новому соціумі більшість людей має можливість обирати заняття на основі своїх індивідуальних переваг, реалізуючи намір самовираження та самовдосконалення. При цьому організація та соціальна структура мережевого суспільства, поряд із забезпеченням економічного прогресу, створюють умови для реального особистісного зростання, до того ж реалізація цих можливостей буде пов'язана з тим, що індивідуальні чесноти, індивідуальна самосвідомість, індивідуальна самореалізація стануть першочерговими цілями кожної конкретної людини.

Зміна характеру праці передусім стосується посилення її творчої компоненти, інтелектуалізації та індивідуалізації трудової діяльності, тим самим створюючи передумови для запровадження інноваційних методів управління працею. Виконання чимраз більшої кількості робіт потребує системних знань і професійного досвіду працівників. Це є свідченням необхідності запровадження механізмів управління знаннями, у яких поєднуються способи та інструменти діагностики наявних у працівників знань і методи їх дальшого поглиблення та розширення. Природа інтелектуальної праці висуває вимоги щодо застосування креативних менеджерських підходів у соціально-трудої сфері.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., розвиток теорії праці пов'язаний з появою концепту гідної праці. Зазначимо, що цій проблематиці присвячено численні статті та інші публікації, більшість з яких розпочинається з посилань на ідею

гідної праці, яка була вперше оприлюднена Міжнародною організацією праці (МОП) у 1999 році. Дійсно, неоціненна заслуга в ініціюванні та пропаганді ідеї гідної праці в глобальному світі належить саме МОП. Виступи її очільників, доповіді, що розповсюджені як документи МОП, численні резолюції, інші нормативно-правові та методичні матеріали цієї поважної міжнародної організації справді сприяли тому, що ідея гідної праці, образно кажучи, почала оволодівати масами, а на національних рівнях з'явилися перші програми реалізації гідної праці.

Серед сімнадцяти Цілей сталого розвитку до 2030 року, що визначені на найвищому міжнародному рівні²⁵ та в подальшому імplementовані у вітчизняне законодавство прийняттям Указу Президента України, цілком 8 передбачено «сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх»²⁶.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що існуючі досягнення в царині впровадження інституту гідної праці в глобальному вимірі нерідко межують з поразками.

У доповіді Глобальної комісії з питань майбутнього сфери праці «Працювати заради майбутнього» наводяться дані, що демонструють збереження дотеперішніх і появу нових викликів соціально-трудоного розвитку. Друге десятиліття ХХІ століття світовий соціум завершує за низки аж ніяк не людиноцентричних характеристик:

- 190 млн людей у світі є безробітними, з них 64,8 млн — молодь;
- 2 млрд людей зайняті у неформальній економіці;
- 300 млн працівників живуть в умовах крайньої злиденності (менш як на 1,9 дол. США на день);
- щорічно 2,78 млн людей гинуть унаслідок нещасних випадків на виробництві або професійних захворювань;
- 36,1 % працівників у світі працюють понаднормово (більш як 48 годин на тиждень);
- темпи зростання заробітної плати знизилися з 2,4 % до 1,8 % у 2016–2017 рр.;
- жінки отримують за свою працю на 20 % менше, ніж чоловіки;
- з 1980 по 2016 рік 1 % найбагатших людей у світі отримали 27 % зростання світового доходу, а найбіднішим 50 % дісталось лише 12 %;
- лише 53,6 % усіх домашніх господарств мають доступ до мережі Інтернет. У країнах, що розвиваються, їх частка становить лише 15 %²⁷.

Розмірковуючи над причинами «збоїв» у впровадженні інституту гідної праці у глобальному вимірі, варто привернути увагу потенційного читача до деяких тез. Серед багатьох представників наукової спільноти, міжнародних експертів домінує погляд, що науково-теоретичні засади інституту гідної праці вже сформовані й нині важлива лише практична реалізація проєктів, створених на вже існуючій концептуальній базі. Наші думки щодо цього є дещо іншими.

Власні дослідження переконують у тому, що політикум, соціальні партнери часто-густо лише «доростають» до усвідомлення важливого значення гідної праці та

²⁵ Цели в области устойчивого развития. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/> (дата звернення: 20.03.2021).

²⁶ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України № 722/2019 від 30.09.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 20.03.2021).

²⁷ Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда // Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019. С. 24.

розуміння механізмів й інструментів імплементації цього інституту в практику сьогодення.

За нашою оцінкою, не відбулося глибоких змін у ментальних схемах щодо сприйняття гідної праці як цінності, конкурентної переваги, стратегії людиноцентричності.

Отож вважаємо, що ідея гідної праці ще вкрай повільно «приживається» на світовому економічному, трудовому просторі через поширене неусвідомлення самої філософії гідної праці, світоглядні обмеження, домінування традиційної культури мислення. Останнє переконує в тому, що науково-методологічний, філософський «фундамент» гідної праці потребує, образно кажучи, нових конструктивних рішень.

Визнаючи внесок МОП у популяризацію принципів гідної праці, усе ж вважаємо перебільшенням твердження про те, що в їх матеріалах міститься розгалужена, цілісна концепція гідної праці. Те, що подається як концепція, за змістом є заклик МОП до політичних еліт країн світу, соціальних партнерів об'єднати зусилля, спрямовані на зниження дефіциту гідної праці. Що ж стосується цілісної, науково обґрунтованої концепції гідної праці, то її розроблення — це місія наукової спільноти, яка має всебічно обґрунтувати теорію гідної праці та розробити її дорожню карту. У розвиток власних концептів гідної праці, оприлюднених у багатьох наукових виданнях, наведемо наступні судження.

Поштовхом до розроблення концепції гідної праці²⁸ стала низка об'єктивних обставин, характерних для етапу становлення нової економіки. Останні можна звести до чотирьох укрупнених груп. Ці обставини пов'язані з: поглибленням процесів глобалізації, інтернаціоналізацією виробництва, масовим переміщенням виробництва між країнами; зростаючою здатністю економік задовольняти індивідуальні та усупільнені потреби членів суспільства й передусім у сфері безпосереднього докладання праці; новою роллю людини праці як стратегічного ресурсу, інтенсивним переміщенням у неї [людину праці] конкурентних переваг і можливостей стійкого розвитку, що зумовлює зміни у сфері праці, соціалізацію трудового життя; викликами, зумовленими цифровою економікою, такими як нова соціально-трудова реальність.

Прогнози щодо майбутнього соціально-трудової сфери залишилися нездійсненими. Замість райдужних оцінок щодо розвитку соціуму наприкінці ХХ ст. та на початку ХХІ ст. у другому десятилітті нової ери сформувалась низка негативних тенденцій: зростання нерівності трудових доходів, відсутність позитивної динаміки щодо підвищення частки інтелектуальної праці в сукупних затратах праці, зниження темпів приросту індексу людського потенціалу тощо.

Тому стратегічним орієнтиром закріплення конкурентних позицій в координатах соціалізованого суспільства мають стати позитивні тренди у сфері праці та соціально-трудових відносин як втілення ідеології гідної праці.

²⁸ Колот А. М., Герасименко О. О. Гідна праця як концепція та стратегічний напрямок розвитку соціально-трудової сфери. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 6. С.3–13; Колот А.М., Герасименко О.О. Соціально-економічний вимір гідної праці в координатах нової економіки. *Україна: аспекти праці*. 2016. № 3–4. С.10–25; Колот А.М., Герасименко О.О. Гідна праця: теоретико-прикладні засади, причини дефіциту та стратегічні вектори його подолання. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2017. № 4 (53). С. 5–12; А. Колот, О. Герасименко. Дефіцит гідної праці як глобальна проблема соціально-трудової сфери. *Міжнародна економічна політика*. 2016. № 2. С. 20–39; Development of a Decent Work Institute as a Social Quality Imperative: Lessons for Ukraine. *Economics and Sociology*. 2020. Vol. 13. № 2. P. 70–85.

Слід акцентувати увагу на тому, що поява ідеї гідної праці, а згодом відповідної концепції є логічним результатом дії низки об'єктивних обставин. Останні можна, на наш погляд, звести до чотирьох укрупнених груп.

Перша група причин пов'язана з поглибленням процесів глобалізації, з інтернаціоналізацією виробництва, масовим переміщенням його в інші країни, а отже, з потребою встановлення та дотримання єдиних стандартів і норм у сфері праці та соціально-трудова відносин. Справді, світова спільнота стала настільки взаємозалежною, що створити базис соціальної й економічної безпеки в окремо взятій країні практично неможливо. На цьому наголошують чимраз більше вчених. Зокрема З. Бауман стверджує, що в одній окремо взятій країні вже неможливо забезпечити громадянам безпечне й безбідне існування, свободу особистості та загальні демократичні права і що нині найбільш цінні та важливі завоювання новітньої історії опинились під загрозою²⁹.

Друга група причин пов'язана зі зростаючим у світовому вимірі економічним потенціалом і все більшою здатністю економіки задовольняти індивідуальні та усупільнені потреби членів суспільства й передусім у сфері безпосереднього докладання праці.

Третя група причин пов'язана з одним із загальноцивілізаційних трендів кінця ХХ — початку ХХІ ст., а саме з новою роллю людини праці як стратегічного ресурсу, інтенсивним переміщенням у людину праці конкурентних переваг і можливостей стійкого розвитку. Це, своєю чергою, зумовлює адекватні зміни у сфері праці, потребу в соціалізації трудового життя як реакцію на зміни в рушійних силах розвитку, структурі мотивів і цінностей.

Четверта група причин — це дія чинників, які дестабілізують соціально-трудова сферу та породжують численні асиметрії в її функціонуванні (докладніше їх буде проаналізовано далі).

Отже, ми переконались, що причини появи концепції гідної праці — багатопланові й різноекторні. Якщо одні з них пов'язані з якісними трансформаціями у сфері праці, зокрема з її інтелектуалізацією, розширенням сегмента інноваційної, творчої трудової діяльності, з модифікацією трудової етики та мотиваційних настанов, то інші — з небажаними змінами в соціально-трудова сфері, виявами яких є десоціалізація відносин між працею й капіталом, що характерно для більшості країн, зниження рівня соціальної згуртованості, соціального залучення тощо.

Зазначимо, що поняття «гідна праця» вперше було сформульоване Генеральним директором МБП Х. А. Сомавіа на 87-й сесії Міжнародної конференції праці. У своїй доповіді він визначив гідну працю як працю із захищеними правами трудящих, яка забезпечує адекватний дохід і соціальну захищеність. Гідна праця передбачає також достатню працю в тому сенсі, що кожний індивід має повний і вільний доступ до можливостей заробляти й отримувати дохід. Крім того, додержання принципів гідної праці означає нові перспективи з погляду економічного й соціального розвитку, нові можливості, за яких зайнятість, дохід і соціальна захищеність можуть бути досягнуті без компромісу між правами трудящих і соціальними стандартами³⁰.

²⁹ Бауман З. Пять прогнозов и множество оговорок. *Иностранная литература*. 2006. № 8. С. 207.

³⁰ Достойный труд: доклад Генерального директора. Международная конференция труда. 87-я сессия. Женева: МБТ, 1999. 32 с.

Більш широке визначення гідної праці наведено в пілотній програмі МОП щодо реалізації концепції гідної праці. У цьому документі остання трактується як праця, яка приносить адекватний дохід і при цьому залишає час для інших аспектів життя, забезпечує стабільність родині, поважає права людини, дає право голосу й відкриває дорогу соціальній інтеграції. Гідна праця — це шлях, що поєднує економічні та соціальні цілі³¹.

Особливості гідної праці в умовах становлення нової економіки окреслено в доповідях Генерального директора МБП «Гідна праця для всіх у глобальній економіці» та «Гідна праця в інформаційній економіці». Зокрема, гідною вважається праця за умов свободи, рівності, безпеки та поваги до людської гідності³²; гідна — це продуктивна праця, за якої поважаються права людини й гарантуються безпека та захист, а також можливість брати участь у прийнятті всіх рішень, які можуть вплинути на діяльність трудящих³³.

Отже, головними характеристиками гідної праці у трактуванні Генерального директора МБП є гідний дохід, дотримання прав у сфері праці, соціальна захищеність працівників, нові можливості для людини праці, які можуть досягатися без компромісу між правами трудящих і соціальними стандартами за умов свободи, рівності, безпеки та поваги до людської гідності.

Аналізовані визначення гідної праці містять низку змістових компонентів, завдяки яким це поняття є одночасно й містким, і багатоплановим, і таким, що відкриває простір для доповнень, для розширеного його тлумачення. Водночас ці дефініції гідної праці, як і інший понятійний апарат у матеріалах МОП, мають вади, а саме: розпливчастість формулювань, нечітка методологічна побудова, можливість неоднозначного розуміння окремих постулатів. При цьому підкреслимо, що в подальших публікаціях МОП, зокрема матеріалах сесій Міжнародної конференції праці, термінологія з проблематики гідної праці постійно оновлювалась, уточнювалась, але уникнути фрагментарності, методологічних прогалин авторам цих розробок так і не вдалося, що, звісно, не заперечує значущості концепції гідної праці як такої.

Зауважимо також, що наявні в релевантній літературі та матеріалах міжнародних організацій визначення гідної праці не є діаметрально протилежними чи надто розбіжними, утім, не можемо констатувати чистоту й однозначність формулювань. Так, в одних джерелах гідна праця ототожнюється із зайнятістю на гідних робочих місцях, але не наводиться розгорнутої характеристики останніх. У других — гідна праця постає як синонім продуктивної зайнятості, однак, що автор розуміє під останньою — замовчується. У третіх джерелах гідна праця пов'язується з доступністю до робочих місць, реальною можливістю знайти роботу на ринку праці та реалізувати економічну активність. До цього ще додається наявність безпечних і здорових умов праці, можливість розвитку професійних навичок тощо. Поширеними є й трактування, у яких гідна праця пов'язується з продуктивною зайнятістю та низкою інших характеристик, які на практиці є віддзеркаленням продуктивної зайнятості, а це призводить до тавтології та еkleктичності формулювань.

³¹ ILO. Decent work pilot program. 2000. URL: <http://www.ilo.org/public/english/bureau/dwpp/> (дата звернення: 18.11.2020).

³² Decent work for all in a global economy. URL: <http://www.ilo.org/public/english/bureau/dgo/speeches/somavia/1999/seattle.htm> (дата звернення: 18.11.2020).

³³ Decent work in the information economy: Report of the Director-General. Geneva. December 2000.

Зазначимо й те, що не тільки в офіційних документах, матеріалах конференцій, а й у науковій літературі, що містить результати досліджень за проблематикою гідної праці, можна натрапити на безліч методологічно хибних, невиважених формулювань, суперечливих тлумачень, а то й на підміну понять.

Тож усе викладене дає підстави говорити про те, що поданий у наукових джерелах, матеріалах міжнародних організацій теоретико-прикладний інструментарій у царині гідної праці вельми часто є сукупністю політичних гасел, побажань, загальних суджень, міркувань щодо розбудови нового формату соціально-трудової сфери на основі домінування гідної праці. Утім, як зміст гідної праці, так і механізми забезпечення її домінування залишаються не роз'ясненими широкому загалу. Писати просто й доступно про складне в цій царині мало кому з науковців вдавалося. Наявні фрагментарність, розпливчастість, неоднозначність у тлумаченні концептуальних засад і механізмів розвитку інституту гідної праці породжують безліч невпорядкованих, безсистемних характеристик та індикаторів гідної праці, що наведені в численних публікаціях і методичних розробках. Це свідчить про те, що безумовно правильні, суспільно значущі ідеї, принципи, концепти позбавлені чіткого, методологічно вивіреного підґрунтя. А без останнього важко сподіватися на ідею, яка буде об'єднувати, точно спрямовувати, консолідувати дії всіх соціальних сил задля досягнення нової якості трудового життя.

Важливо наголосити, що оновлення та розвиток теоретико-методологічних основ інституту гідної праці слід розглядати в загальному контексті розвитку науки про працю й соціально-трудові відносини на засадах міждисциплінарного підходу. У багатьох попередніх публікаціях ми наполягали й далі наполягаємо на тому, що за умов глобальних змін, які відбуваються у світі праці, утворилась нагальна необхідність не стільки уточнень і доповнень постулатів, що нині преvalують, скільки розбудови нової парадигми теоретичних знань про людину, її працю та відносини, що виникають у процесі трудової діяльності. На тлі різноманітних трансформацій, що відбуваються навколо нас і в нас самих, украй важливе не просто оновлення понятійного апарату, а наукове опрацювання нової концептології соціально-трудового аналізу, цілком нової вербальної формалізації явищ і процесів, що зародились і нарастають у соціально-трудовій сфері під впливом інформаційно-комунікаційних технологій та формування нового типу людини праці³⁴. Це повною мірою стосується й такого складного поняття, явища, без перебільшення феномена сьогодення, яким є гідна праця.

Зазначимо позицію авторів монографії щодо дефініції поняття «гідна праця». Гідна праця як складне, багатопланове явище має передбачати реалізацію комплексного підходу до його аналізу, виокремлення тенденцій та опрацювання механізмів розвитку. Гідну працю слід розглядати як систему, яка є сукупністю взаємозв'язаних елементів (рівнів, суб'єктів, інституцій-норм, принципів, індикаторів, критеріїв, характеристик, механізмів, інструментів) і взаємодіє з іншими складовими (системами, підсистемами) у царині економічної діяльності. Функціонування системи гідної праці на кожному наступному рівні (від глобаль-

³⁴ Колот А. Розвиток науки про працю і соціально-трудові відносини та її роль у переформатизації та формуванні сучасного економічного мислення. *Україна: аспекти праці*. 2012. № 6. С. 5–6; Колот А. Розвиток наук про працю та соціально-трудові відносини на засадах міждисциплінарності. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2014. № 2(8). С. 8–9.

ного — до індивідуального) забезпечується відповідними передумовами як компонентами системи попереднього рівня. Оскільки всі системи, підсистеми та їх елементи тісно взаємопов'язані, то лише комплексні, односпрямовані зміни дають змогу реалізувати принципи гідної праці.

Система гідної праці, як і будь-яка інша соціально-економічна система, перебуває під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх трансформацій, які потребують системного аналізу та адекватних реакцій на зміни, що відбуваються.

За баченням авторів монографії, інститут гідної праці в найбільш загальному, інституціональному вимірі слід розглядати як комплексну політичну, економічну, соціальну платформу, яка має об'єднати зусилля органів державної влади, соціальних партнерів на всіх рівнях ієрархічної структури світової й національної економіки, представницьких органів громадянського суспільства задля того, щоб соціально-економічний прогрес забезпечувався функціонуванням продуктивних, знанневонасичених робочих місць, поліпшенням умов праці, соціалізацією відносин у сфері праці, розширенням прав працівників, розвитком їхніх можливостей.

Інститут гідної праці має яскраво виражений гуманістичний характер, оскільки спрямований на створення умов, за яких економічно активна людина може повною мірою розвивати та використовувати потенціал, виявляти здібності, навички, майстерність, мати безпечні умови праці, отримувати справедливу винагороду за працю, відчувати соціальну захищеність.

Реалізація принципів гідної праці безпосередньо стосується прогресивних змін у соціальній стратифікації суспільства й передусім утвердження потужної верстви середнього класу. Послідовне розширення сегмента гідної праці — це найбільш результативний засіб скорочення масштабів бідності серед працюючого населення й подолання різноманітних проявів нерівності та дискримінацій.

У нових умовах так званої « нової нормальності » розвитку економіки середній клас як потужний ініціатор інноваційного розвитку економіки на засадах технологічних і соціальних інновацій почав знижувати свою питому вагу в структурі населення, поглиблюючи розшарування суспільства з одночасним поширенням, з одного боку, впливу « мережевого простору » на особистість, а з другого — безпосередньої участі такої особистості в ньому. ...

Джерело: Валерій Геєць. Соціалізація та соціальні інновації у розвитку економіки. *Економічна теорія*. 2020. № 4. С. 20.

Варто наголосити, що можливості доступу до гідних робочих місць знижуються внаслідок прогресуючої дії низки причин. Перша — пов'язана з дефіцитом гідних робочих місць. За умов становлення нової економіки масштаби створення нових гідних робочих місць і скорочення та вимивання дотеперішніх, традиційних, змінюються на користь останніх. Другою причиною, що суттєво обмежує доступ чимраз більшої кількості економічно активних людей до гідних робочих місць, є зростаюча асиметрія між вимогами посісти певне робоче місце й наявними здібностями носіїв ресурсів праці, недостатньою інтелектуальною й інноваційною компонентою у сформованих компетентностях тих, хто претендує на гідне робоче місце.

Зміст і практичне значення концепції гідної праці розкривається через її функції: а) методологічну; б) соціально-економічну; в) організаційно-управлінську; г) світоглядну. Розглянемо їх докладніше.

Методологічна функція оновленої концепції гідної праці має полягати у:

- формуванні теоретичних засад аналізу тенденцій розвитку соціально-трудової сфери у контексті гідної праці;
- визначенні основних категорій і понять у царині гідної праці;
- розкритті ролі та наслідків гідної праці;
- виокремленні основних характеристик гідної праці;
- обґрунтуванні методологічних підходів до визначення критеріїв гідної праці;
- розробленні методичних засад комплексного дослідження та моніторингу соціально-трудової сфери з позиції досягнення цілей гідної праці.

Соціально-економічна функція концепції гідної праці, яку належить оновити, полягає в науково-прикладному обґрунтуванні соціально-економічної, зокрема соціально-трудової політики, реалізація якої має розширити доступ до гідних робочих місць; досягти суспільно прийнятних рівнів продуктивної зайнятості; забезпечити дотримання прав у сфері праці та належний соціальний захист працюючих.

Організаційно-управлінська функція концепції, що розглядається, полягає у:

- формуванні прикладних засад і технологій розроблення цільових програм реалізації концепції гідної праці;
- визначенні функцій інститутів, задіяних у розробленні й реалізації цільових програм гідної праці;
- формулюванні переліку та змісту норм, стандартів, регламентів у царині гідної праці та організаційних засад їх впровадження;
- визначенні ролі та місця кожної сторони й кожного суб'єкта соціально-трудових відносин у реалізації принципів гідної праці.

Світоглядна функція концепції, що обґрунтовується, полягає в тому, що основні положення та загальна філософія мають сприяти формуванню сучасного економічного мислення, оновленому розумінню взаємозв'язку та взаємозумовленості соціально-трудового й економічного поступу, формуванню соціально відповідальної діяльності в соціально-трудовій сфері.

На мікрорівні гідна праця постає динамічною комбінацією умов, можливостей, інститутів-норм, за спільної дії яких забезпечується ефективна, вільна, захищена, сприятлива за умовами зайнятості, за якої працівник має змогу отримувати прийнятний трудовий дохід, розвивати свій потенціал і самореалізовуватися, а роботодавець — підвищувати конкурентоспроможність і забезпечувати збалансований розвиток організації.

Основними складниками забезпечення гідної праці на мікрорівні можна назвати, на наш погляд, такі:

- надання доступу до робочих місць, які підпадають під визначення «гідне робоче місце»;
- створення безпечних, комфортних умов праці на робочих місцях, які підпадають під визначення «гідні умови праці»;
- створення можливості застосовувати досконалі форми та методи організації праці;
- забезпечення основоположних прав працюючих у сфері праці;

— надійний соціальний захист від ризиків, що виникають у процесі трудової діяльності;

— розширення можливостей зайнятих у суспільному виробництві, зокрема таких, як розвиток трудового потенціалу й підвищення конкурентоспроможності, участь у різноманітних формах виробничої демократії, захист власних інтересів як індивідуально, так і через представницькі органи соціального партнерства (соціального діалогу), вибір у процесі трудової діяльності форми зайнятості, режиму роботи тощо.

Зазначене потребує конкретизації та розширення з урахуванням стадії життєвого циклу організації, кожна з яких вирізняється особливостями політики управління персоналом і соціально-трудовами пріоритетами найманих працівників залежно від їх посадового статусу.

Гідна праця на індивідуальному (особистісному) рівні — це праця, яка є одночасно ефективною, безпечною, захищеною та такою, що забезпечує розвиток можливостей впливати на прийняття соціально значущих рішень щодо умов праці, отримання прийнятних доходів, на формування та розвиток колективно-договірної практики. Важливе значення має й обстоювання інтересів працівників на засадах соціального діалогу.

Розуміння компонент гідної праці на індивідуальному (особистісному) рівні має передбачати ступінь задоволення базових потреб і статус працівника. Для працівників, зусилля яких спрямовані на задоволення базових потреб, гідною слід вважати працю, яка задовольняє індивіда за своїми моральними, матеріальними, якісними, кількісними та змістовними характеристиками, не завдає шкоди здоров'ю та сприяє розвитку здібностей людини. При цьому під моральними характеристиками розуміють відсутність суперечностей між узвичаєними морально-етичними нормами та духовними цінностями індивіда; під матеріальними — достатній для задоволення базових потреб індивіда та членів його родини рівень винагороди за працю; під якісними — організацію робочого місця; під кількісними — час, витрачений індивідом на трудову діяльність, виходячи з можливості обирати оптимальну тривалість робочого часу та з достатності доходу для забезпечення свого існування; під змістовними — функції, зміст виконуваної роботи. Головними ознаками гідної праці для згаданої категорії працівників є забезпечення мінімальних стандартів у сфері доступності та безпеки праці. Для працівників, у яких базові потреби задоволені, актуалізуються такі вектори гідної праці, як можливість забезпечити гідний рівень життя та можливість самовираження. Як бачимо, на особистісному рівні переплітаються об'єктивні та суб'єктивні аспекти гідної праці, які можуть варіювати залежно від їх сприйняття самими працівниками.

Опрацьовуючи концептуальні засади інституту гідної праці на індивідуальному (особистісному рівні), маємо обов'язково зважати на те, що економічно активна людина впродовж трудової діяльності перебуває на різних етапах життєвого циклу й що конкретні характеристики, виміри гідної праці можуть еволюціонувати. За всієї важливості й пристойної винагороди за працю, трудових прав, гендерної рівності, можливостей розвитку, соціального захисту тощо акценти щодо певних характеристик гідної праці впродовж життя змінюються. Так, для молоді, яка розпочинає трудову діяльність, безумовними пріоритетами є забезпечення рівноправного, справедливого, такого, що не

припускає дискримінації, доступу до гідних робочих місць; можливість проходження виробничої підготовки та отримання профорієнтаційних послуг; розширення можливостей професійного розвитку. Для молодих матерів на перший план виходять: узгодження професійної діяльності з виконанням родинних обов'язків, проблеми захисту прав дітей, підтримка молодої родини з боку держави, забезпечення гендерної рівності, захисту прав. Проте з професійним зростанням людини праці важливими стають чи не всі інші складові гідної праці, зокрема дотримання прав у сфері праці, можливість розвитку та набуття компетентностей упродовж життя, право й можливість об'єднання, представництво інтересів, ефективна політика щодо умов і охорони праці, гідна винагорода за послуги праці тощо.

Важливо наголосити, що всі складові гідної праці та інтереси суб'єктів трудової діяльності на різних етапах життєвого циклу тісно переплетені. Так, брак належних умов для матерів щодо поєднання роботи в організації та виконання родинних обов'язків скорочує можливості використання трудового потенціалу та самореалізації людини як працівника; не сприяє збалансованому врахуванню інтересів родин, суспільства й суб'єктів господарювання; обмежує гармонійний розвиток дітей. Саме тому необхідне системне сприйняття всієї проблематики гідної праці, урахування загальних і специфічних потреб суб'єктів трудової діяльності впродовж усього періоду активної участі працівників у суспільному виробництві. Своєю чергою, це викликає потребу створення надійних інструментів і механізмів реалізації принципів гідної праці, як-от проведення дієвого соціального діалогу, здатного охопити інтереси всіх соціальних партнерів та опрацювати спільні узгоджені дії в соціально-трудовій царині.

Запропонований авторами монографії формат концепції гідної праці має, по-перше, перетворитися на розгалужену систему наукових поглядів щодо філософії розвитку світу праці на принципах гідної праці, по-друге, стати підґрунтям для розвитку інституціонального забезпечення гідної праці, по-третє, набути статусу платформи, на основі якої формуватимуться державно-договірні та управлінські важелі впливу на головні компоненти забезпечення гідної праці.

Сучасну філософію гідної праці та побудовані на її засадах соціально-економічні механізми подолання дефіциту в цій царині слід розглядати, на нашу думку, як демократичну вимогу соціуму до урядових структур, соціальних партнерів усіх рівнів щодо створення гідних робочих місць, розширення доступу до останніх і створення належних умов (правових, організаційних, економічних, інституціональних, психофізіологічних тощо) для ефективної зайнятості. Така вимога спрямована на подолання дефіциту гідної праці та дальший розвиток соціально-трудової сфери.

Переконані, що оновлена концепція гідної праці має ввібрати неоціненні теоретичні й прикладні розробки, виконані за безпосередньої участі й підтримки Міжнародної організації праці та інших міжнародних інституцій у царині соціально-трудового розвитку, урахувати новітні тенденції трансформації соціально-трудової сфери, позбавитися фрагментарності й розпливчастості попередніх напрацювань та надати інститутам економіки й суспільства чітку доктрину перетворень у соціально-трудовій сфері.

Подальший розвиток концепції гідної праці має здійснюватися з огляду на те, що досягнення цілей гідної праці — це двоєдиний процес поєднання та взаємодії її компонентів (доступ до гідних робочих місць, безпечні, сприятливі умови праці, розширення можливостей працюючих тощо) з потенціалом зовнішніх умов щодо утвердження принципів гідної праці (економічних, соціальних, правових, інституціональних тощо), що створюються на всіх рівнях ієрархічної структури економіки та суспільства за сприяння держави та інститутів соціального партнерства.

Висновки, що є результатом авторських досліджень та узагальнень стосовно *змісту й інституту праці*, такі:

- основні риси нового світу праці є лише приблизно такими, якими їх уявляли в недалекому минулому видатні вчені;

- найавторитетніші світила, які робили свої прогнози у середині та другій половині XX ст. щодо розвитку світу праці, не змогли передбачити глобальності наслідків надскладних, різновекторних змін, які нині відбуваються в соціально-трудовій сфері як результат гнучкості, нестандартності всіх складових ринку праці й зайнятості³⁵;

- чимало оцінок щодо майбутнього світу праці виявилися занадто райдужними, а тому, образно кажучи, «епоха комунізму» у сфері праці віддаляється;

- твердження про настання ери дематеріалізації праці, перемогу цінностей постіндустріального, інформаційного, мережевого капіталізму межують з фантазмагорією, і соціум чекає на нові, більш зважені оцінки щодо трудової платформи найближчого й більш віддаленого періоду, на якій доведеться працювати в подальші десятиліття.

На завершення наголосимо, що науково виважені сценарії розвитку інституту праці — це перший крок до уникнення найнеприйнятніших перспектив розвитку людської цивілізації. Це водночас і крок на шляху пошуку тієї реальної сили, яка здатна протистояти небажаним, а почасти й згубним процесам, яка може й готова мислити інакше, змінюватися сама та змінювати навколишні світи.

Наукове забезпечення розвитку інституту праці, за баченням авторів, має здійснюватися за такими спрямуваннями:

- методологічним — перехід від констатації «кінця праці» у класичному розумінні до пошуку моделі праці, що адекватна умовам перших десятиліть XXI ст.;

- науково-прикладним — обґрунтування інструментів та механізмів, що забезпечують стійкий розвиток сфери праці;

- філософським — прирощення знань про складний, багатовимірний світ праці та формування нового світогляду, економічної та соціальної культури, опанування яких сфокусоване на усвідомлення сучасної ролі та призначення інституту праці.

Подані вище судження та концептуальні засади правомірно розглядати як нову аргументацію того, якими будуть основні драйвери розвитку інституту праці за становлення соціоекономічної реальності-XXI.

³⁵ Мегачини означених змін розглядаються в розділі 2.

1.2. Соціально-трудові відносини зайнятості: вектори трансформації

Праця, робота як доцільна діяльність тісно корелює з іншим близьким поняттям, яке потребує розгляду, аналізу, інтерпретації не тільки й не стільки на побутовому рівні, як з наукових позицій, залучення філософського, соціокультурного інструментарію. Йдеться про явище, категорію, феномен «*зайнятість*».

У розвиток попереднього судження зазначимо, що праця, трудова діяльність, взаємодія суб'єктів суспільної кооперації відбувається на певному «полі», яким є сфери економічної діяльності. За становлення нової економіки й мережевого суспільства «поле», про яке йдеться, докорінно змінилося, продовжує трансформуватися на очах і це лише початок. З'являються нові види економічної діяльності, спостерігаються об'єднання дотеперішніх видів і поява гібридних їх форм, масово зникають сфери безпосереднього докладання праці, які посідали чільне місце в економіці індустріальної доби.

Потенційний читач може зробити ремарку й сказати: «Але ж так було завжди. Зникали одні види діяльності та з'являлися нові». Це дійсно так, але слід мати на увазі дві принципові особливості в цій царині за сучасної, цифрової доби. *Перша*. Зміни на «полі» економічної діяльності нині є надшвидкими та непередбачуваними. *Друга* полягає в карколомності трансформацій, глибині змін, які до того ж мають різновекторний, гібридний характер. Світ перевернувся і доказова база того нас оточує.

«Поле», на якому здійснюється трудова діяльність, має свою зовнішню «оболонку», свої інструменти, механізми, завдяки яким відбувається включення економічно активної людини в суспільну діяльність. Такою «оболонкою» й водночас інструментом, механізмом є *ринок праці та зайнятості*. На цьому ринку маємо сферу безпосереднього докладання праці, функціонування якої передбачає попереднє включення ресурсів праці в трудообіг. Отже, означений ринок може відбутися за наявності зайнятості як такої, за формування феномена, який має назву соціально-трудові відносини зайнятості.

Розвиток соціально-трудова відносин впритул до ХХІ ст. відбувався переважно за формами стандартної зайнятості, що мали певні модифікації (рис. 1.1).

Кожна форма зайнятості вирізняє соціально-трудові відносини за певною суб'єктною, змістовою, організаційною чи формалізованою характеристикою:

зайнятість за наймом — відносини, що виникають між роботодавцями як власниками засобів виробництва та працівниками, які надають послуги праці;

самостійна зайнятість — відносини (економічні, правові), в які вступають люди з приводу участі в суспільно корисній праці та які ґрунтуються на особистій ініціативі, самостійності та відповідальності, спрямовані зазвичай на отримання трудового доходу й зумовлюють самореалізацію та самоствердження особистості;

зайнятість з режимом повного робочого часу заснована на регламентованій тривалості повного робочого дня, яка визначається трудовим законодавством.

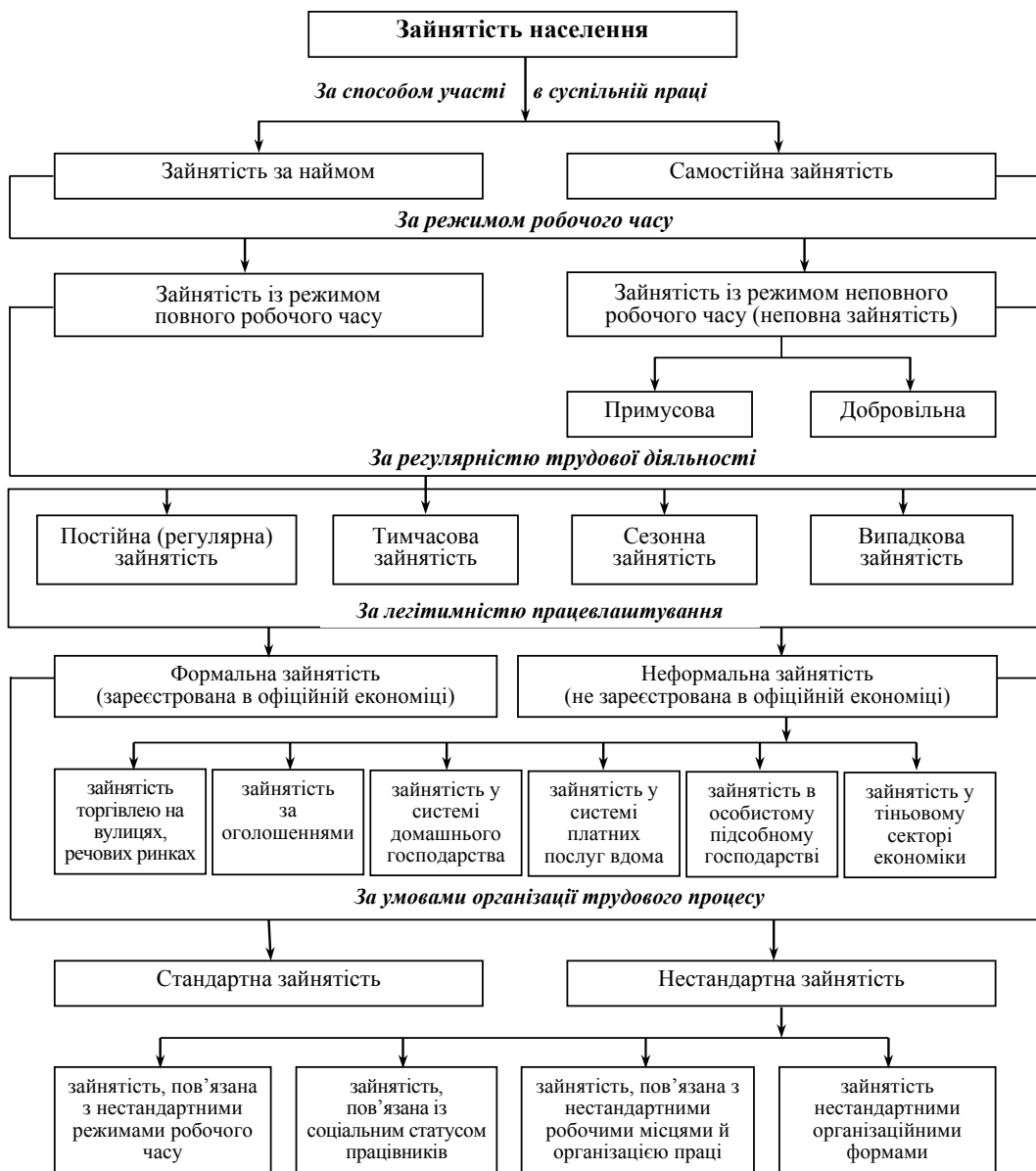

Рис. 1.1. Класифікація форм зайнятості

Неповна (часткова) зайнятість за кількісними характеристиками неповного робочого часу поділяється на такі форми:

— *зайнятість неповний робочий час* (неповний робочий тиждень, неповний робочий день) — результат кризового скорочення робочого часу, що дає змогу підприємствам (організаціям) зберегти кваліфікований і досвідчений персонал і попередити безробіття;

— *стислий неповний робочий тиждень* — нормативна тривалість робочого тижня, розподілена на меншу кількість робочих днів (чотири, три), що призво-

дить до збільшення тривалості робочого дня та, відповідно, збільшення кількості робочих місць порівняно з режимом щоденної роботи впродовж тижня;

— *поділ робочих місць* — режим кризового скорочення робочого часу, за якого одне робоче місце поділяється між двома працівниками з одночасним поділом між ними робочого часу, заробітної плати, соціальних благ;

— *альтернативний режим робочого часу* — режим використання праці двох працівників на умовах неповної зайнятості; поділ робочих місць, за якого два працівники працюють на одному робочому місці змінно (наприклад, тижнями).

Постійна (регулярна) зайнятість передбачає, що працівник повинен працювати певну кількість годин щотижня або щомісяця.

Тимчасова зайнятість має два різновиди:

— *зайнятість на певний термін* (фіксований термін трудового договору),

— *зайнятість на час відрядження* (через посередництво певних компаній).

Сезонна зайнятість передбачає роботу впродовж певного сезону.

Випадкова зайнятість означає виконання різних за характером робіт з метою отримання матеріальної винагороди без укладання трудового договору.

Формальна зайнятість — зайнятість, зареєстрована в офіційній економіці.

Неформальна зайнятість — зайнятість, не зареєстрована в офіційній економіці, джерелом якої є неформальний сектор.

Стандартна (типова) зайнятість — зайнятість, що передбачає постійну роботу найманого працівника в одного роботодавця у його виробничому приміщенні за стандартного навантаження впродовж дня, тижня, року.

Нестандартна (гнучка) зайнятість передбачає такі форми:

— *зайнятість, пов'язана із нестандартними режимами робочого часу* (гнучкий робочий рік, стислий робочий тиждень, гнучкі графіки робочого часу та ін.);

— *зайнятість, пов'язана із соціальним статусом працівників*: самостійні працівники та члени родини, які їм допомагають;

— *зайнятість на роботах із нестандартними робочими місцями та організацією праці*: дистанційна зайнятість, надомна праця, вахтово-експедиційна робота;

— *зайнятість за нестандартними організаційними формами*: тимчасові працівники, сумісництво.

Реальність трудового життя кінця XX — початку XXI століття, його осмислення свідчать про те, що види, структура, зміст суспільно корисної праці; форми зайнятості й відповідно соціально-трудова структура суспільства набувають нових, урізноманітнених, нестандартних параметрів і проявів. Не лише в окремо взятій країні, а в світовому масштабі сфера праці та зайнятості за надкороткий історичний період разюче змінилася.

Правомірним є твердження, що на зламі двох тисячоліть саме зайнятість як феномен, інститут, суспільне явище набула чи не найбільших змін у царині соціально-трудового розвитку. Нові трудові практики надто змінили масштаби, структуру, форми зайнятості, а отже, і відповідні параметри зайнятих у національному господарстві. Це, своєю чергою, стало чи не основним чинником становлення нової соціальної стратифікації суспільства.

Маємо стверджувати, що на межі двох тисячоліть науковий дискурс щодо соціальної, соціально-трудової стратифікації суспільства зазнав нових змін.

З'явилися теоретичні засновки, концепти, у яких в основу стратифікації, про яку йдеться, покладено не відношення до власності, дохід, освіту, соціальний статус, а стабільність, стійкість трудової зайнятості, можливість збереження професійної ідентичності, гарантії трудової зайнятості на стандартній основі, реальність, співучасть соціальних партнерів в управлінні, упевненість у стабільних трудових відносинах.

Одними з перших науковців, які торували дорогу до нової стратифікації мережевого суспільства, були французькі соціалісти, які ще в 1980-ті роки активно пропагували новий погляд на обґрунтування змін у соціальній структурі суспільства, і серед них — П. Бурдьє. Він закликав розширити уявлення про соціальну структуру суспільства постіндустріальної доби, включивши до аналізу всезростаючу чисельність працівників, зайнятих на тимчасових, сезонних роботах. Саме в цей період уперше з'явився термін «прекаріат», яким позначено прошарок працівників з нестабільною зайнятістю, відсутністю гарантованих умов трудовідносин і відповідних соціальних благ, незахищеністю в період складних життєвих обставин³⁶.

Слід акцентувати увагу на тому, що автори монографії не є прибічниками політизації явищ і процесів, які відбуваються у сфері зайнятості, спекуляцій навколо термінів «пролетаріат», «прекаріат» тощо. Більше того, як впливає з власного концепту «Праця 4.0», зміни, що відбуваються в царині соціально-трудової діяльності, нами розглядаються як трансформації вчорашньої ненормальності в нову нормальність. І все ж явища, процеси нової, цифрової доби за тенденціями розвитку правомірно розглядати в термінах «прекаріат», «прекарії», наголошуючи при цьому виключно на нестабільності трудових відносин, повсюдному поширенні феномена «кінця праці» в її класичному розумінні, що є реальністю нової економіки.

Принагідно зауважимо, що терміни «*прекаріат*», «*прекарії*», «*прекаризація*» (від англ. *precarity*, фр. *precarite* — нестійкість, хиткість, нетривкість, неміцність) прийшли до нас із зарубіжної літератури й практики. Автори цієї монографії чи не першими у вітчизняній літературі розпочали наукове опрацювання проблематики соціально-трудової сфери³⁷.

«*Прекаріат*» у найзагальнішому трактуванні — це суспільний прошарок, який знаходиться в скрутній, нестабільній соціальній ситуації. Відповідно, «*прекарії*» — усі люди, які перебувають у нестабільних трудових відносинах, на які поширюються нестандартні (нестійкі, атипові, тимчасові тощо) форми зайнятості; усі, хто перебиваються від приробітку до приробітку, від однієї соціальної допомоги до іншої. Що ж до терміна «*прекаризація*», то його можна трактувати як поширення багатоманітних форм нестандартної зайнятості й водночас як суспільне явище, що пов'язане із збільшенням прошарку людей, які відчувають хиткість, ненадійність, нестабільність свого стану, свого соціального буття.

Наголошуємо на тому, що проблема прекаризації, якщо не повністю, то значною мірою зводиться до відхилень: від стандартних відносин зайнятості;

³⁶ Bourdieu P. Le precariat est aujourd'hui partout (Precariousness is Everywhere Nowadays). *Contre-feux*. Paris, 1998. P. 96–102.

³⁷ Колот А. М. Соціальна згуртованість як доктрина забезпечення стійкого розвитку суспільства в умовах глобальних викликів. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. Вип. 14. 2009. Тернопіль, «Економічна думка». С. 76–84.

стандартних відносин з приводу трудових доходів; стандартних відносин захищеності від соціальних ризиків; стандартних, законодавчо закріплених трудових прав³⁸. Саме такий тип соціально-трудових відносин, як буде доведено в подальшому, через різні причини, що мають глобалізаційне, техніко-технологічне, інституціональне, політико-економічне та інше походження, стає все більш характерним для нової економіки та мережевого суспільства.

У розвиток оприлюдненого зазначимо, що використання авторами термінів «трансформація зайнятості», «трансформація соціально-трудових відносин», яким належить провідне місце в цьому розділі монографії, є цілком виправданим, адже трансформація є докорінною руйнацією усталених стереотипів і поглядів. Отже, ідеться не про оптимізацію, модернізацію чи вдосконалення в тій чи іншій царині, а про тотальну зміну. Саме така зміна відбувається у сфері зайнятості під впливом чинників об'єктивного та глобального характеру. Трансформація стосується всіх аспектів зайнятості та соціально-трудових відносин, оскільки відбувається на всіх рівнях одночасно.

Як впливає з низки попередніх досліджень, здійснених авторами, радикальні зміни в інституті зайнятості — це об'єктивна відповідь економічної системи та її соціально-трудової складової на виклики динамічних змін — технологічних, організаційних, мотиваційних, демоекономічних, споживчих тощо. Водночас це є свідченням розвитку відносин нової економіки у функціонуванні сучасного ринку праці. Нова ієрархія факторів економічного розвитку, інтенсивне впровадження нових прогресивних технологій, передусім інформаційно-комунікаційних, усе більше зумовлюють як трансформацію форм зайнятості, так і зростання вимог до суб'єктів трудової діяльності. Посилення ролі творчої людини у виробництві сприяє зростанню попиту на інтелектуальну, креативну працю, на висококваліфікованих працівників зі схильністю до постійного навчання, засвоєння та інтерпретації нового. Людський капітал стає провідним чинником економічного розвитку, найефективнішим економічним ресурсом. Водночас слід пам'ятати, що постійне зростання вимог до кваліфікації й мобільності працівників дедалі більше поєднуюватиметься з проблемою зайнятості низькокваліфікованих і недостатньо мобільних громадян.

В Україні, як і в більшості країн світу, також відбувається глибинна трансформація зайнятості. Йдеться про зміну її основних форм, видів і змісту. Вітчизняний ринок праці поступово запозичує загальносвітові тенденції. Уже сьогодні принциповими інноваціями у сфері зайнятості можна вважати лізинг персоналу, дистанційну зайнятість, нестандартні графіки робочого часу тощо. Новою якістю набуває гнучкість ринку праці в різноманітних її формах і виявах. Зазначені процеси в царині зайнятості справляють значний вплив на соціально-трудову сферу, адже під їх впливом змінюються як структура, так і зміст соціально-трудових відносин³⁹.

Результати проведених авторами досліджень дають підстави виокремити низку взаємопов'язаних процесів, які відбулись у світовій практиці за останні 15—

³⁸ Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. С. 84.

³⁹ Там само. С. 73.

20 років і набувають усе більших масштабів, інтенсивності й змінюють зайнятість та усталені параметри ринку праці. Назвемо їх:

- поширення нових, нестандартних форм зайнятості й атипових моделей організації робочого часу;
- підвищення гнучкості ринку праці, яка поширюється на всі його параметри — попит, пропонування, ціну послуг з праці;
- децентралізація колективно-договірного регулювання відносин з приводу зайнятості;
- посилення диференціації сегментів ринку праці, у якому причудливо уживаються елементи доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної епох;
- посилення тренду, коли істотна частка робіт з високою й надвисокою складністю уживається з такою ж часткою робіт з низькою та наднизькою складністю;
- різновекторність процесів, що відбуваються в змісті й характері праці.

Подібно до того, як на початку XX століття з'явилися сотні тисяч робочих місць на конвеєрних лініях з монотонною примітивною працею, на зламі двох тисячоліть такі робочі місця з'являються в офісах, в інших структурах за використання сучасних інформаційних технологій.

Змушені констатувати, що як вітчизняні, так і міжнародні аналітичні матеріали з економічної активності населення, усе більше наповнюються термінами — «вразлива зайнятість», «незахищена зайнятість», «нестандартна зайнятість», «самозайнятість» тощо. Йдеться про те, що усталені параметри ринку праці й зайнятості, які домінували у XX столітті впритул до 80-х років, наповнюються іншими характеристиками⁴⁰.

Матеріали, отримані за результатами проведених досліджень, переконують у тому, що сучасний світ праці та зайнятості в глобальному його вимірі — це світ контрастів, світ суперечливих трендів, неоднозначних за наслідками змін. Перелік явищ і процесів, що змінюють контури, формат ринку праці, як і світ праці загалом є надто строкатим. Однак важливо усвідомлювати, що трансформація інституту зайнятості — це насамперед небувалі раніше масштаби застосування нестандартних (атипових, нетрадиційних) форм зайнятості.

Розглядаючи природу феномена нестандартної зайнятості акцентуємо увагу на тому, що довгостроковим і глибинним її джерелом є симбіоз двох факторів, які діють у просторі й часі. Йдеться про те, що дедалі більша потреба роботодавців (попит на нетипову зайнятість) поєднується з одночасною трансформацією пропонування праці.

Серед чинників, що продукують підвищення попиту на нетипову зайнятість, назвемо такі:

- структурні зрушення в процесі переходу від масового конвеєрного виробництва до виробництва, що притаманне новій економіці (економіці знань);
- посилення глобальної конкуренції;
- значне розширення сектора послуг;
- небувалі раніше масштаби застосування інформаційних і комунікаційних технологій;
- зростання гнучкості ринку праці та виробництва.

⁴⁰ Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. С. 73–74.

Зміни в структурі пропонування робочої сили стимулюють такі чинники, як:

- зростаюче включення жінок, молоді, зокрема студентів, в економічно активне життя;
- підвищення добробуту домогосподарств;
- комп'ютеризація та збільшення технічного оснащення домогосподарств;
- поступове перетворення «людини економічної» в «людину творчу»;
- підвищення значення нематеріальних мотивів у життєдіяльності економічно активного населення⁴¹.

Інтенсивне поширення нестандартної зайнятості у різноманітних її проявах актуалізує необхідність поглиблення теоретико-прикладних засад цього феномена. *Нестандартні форми зайнятості* — це поняття, що означає невиконання одного або декількох критеріїв, які в сукупності визначають іншу протилежність — стандартну зайнятість. За аксіому можна сприймати твердження, що стандартна зайнятість передбачає повну зайнятість на умовах безстрокового трудового договору з одним роботодавцем (повну тривалість робочого тижня та робочого дня) з відповідним унормованим соціальним захистом працівника.

Експерти Міжнародної організації праці з нестандартної зайнятості виокремлюють чотири основні її форми:

- тимчасову;
- неповну;
- тимчасову агентську зайнятість та множинні трудові відносини;
- замасковані трудові відносини⁴².

Кожна з виокремлених форм нестандартної зайнятості включає декілька видів (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

КЛАСИФІКАЦІЯ ФОРМ ТА ВИДІВ НЕСТАНДАРТНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

Форма нестандартної зайнятості	Класифікаційна ознака	Вид
Неповна	За згодою працівника	Добровільна, вимушена
Тимчасова	За терміном виконання робіт	Термінова, короткострокова, сезонна, проєктна діяльність (договір на виконання проєкту)
Тимчасова агентська зайнятість та множинні трудові відносини	За видом агента	Аутстафінг, лізинг
	За відпрацьованим часом	Неповна зайнятість, надзайнятість
Замасковані трудові відносини	За видом маскування	Залежна самозайнятість, неформальна зайнятість
Усі форми нестандартної зайнятості	За рівнем використання сучасних технологій	Нецифрова, змішана, цифрова
	За місцем виконання роботи	Стаціонарно на робочому місці роботодавця, дистанційно (удомо, у клієнта, у коворкінгу, у публічних місцях)

Джерело: за класифікацією, запропонованою експертами Міжнародної організації праці

⁴¹ Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. С. 78–79.

⁴² Report for discussion of the tripartite Meeting of Experts on Non-standard Forms of Employment / International Labour Organization. 2015. URL: https://www.ilo.org/global/topics/non-standard-employment/whatsnew/WCMS_336934/lang-en/index.htm (дата звернення: 18.11.2020).

У світовій практиці нині найбільш поширеними формами й видами нестандартної зайнятості є неповна зайнятість, тимчасова робота, неформальна зайнятість, дистанційна робота, самозайнятість. Слід акцентувати на тому, що означені види нестандартної зайнятості на практиці часто-густо поєднуються, утворюючи гібридні комбінації. Порівняльну характеристику стандартних і нестандартних форм зайнятості за організаційними характеристиками наведено в табл. 1.3.

Таблиця 1.3

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМ СТАНДАРТНОЇ ТА НЕСТАНДАРТНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ЗА ОРГАНІЗАЦІЙНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ (ОЗНАКАМИ)

Елемент	Стандартна зайнятість	Нестандартна зайнятість
Тип виробництва товарів/надання послуг	Переважно масове виробництво стандартних товарів	Одиничне, дрібносерійне виробництво, індивідуальне надання послуг
Технологічний уклад	III–IV	V–VI
Засоби виробництва	Належать роботодавцю, який надає стабільне місце роботи, засоби праці та інші матеріальні цінності, необхідні працівникові для виконання функціональних обов'язків	Повністю або частково належать роботодавцю й надаються для виконання функцій, або повністю, чи частково належать працівникові, або ж належать посереднику та надаються в оренду
Управлінська організаційна структура	Переважають вертикальні структури: лінійна, лінійно-функціональна; лінійно-штабна, дивізійна, а для вирішення наукомістких, складних завдань використовуються матричні структури	Поширення мережевих організаційних форм: внутрішня, адаптивна, динамічна
Поділ праці	Вертикальний та горизонтальний	Зменшення ієрархічності, оргструктура стає пласкою, поширення горизонтального поділу праці
Час роботи	Повний робочий день (тиждень)	Нерегульований робочий день (тиждень) — неповний або такий, що значно перевищує норми трудового законодавства
Час відпочинку	Жорстко регламентований трудовим законодавством	Самостійне регламентування часу відпочинку, залежить від ступеня задоволення матеріальних і духовних потреб працівника
Організаційна культура та цінності	Авторитаризм, колективні цінності, жорстка виробнича дисципліна	Децентралізація управління, демократія, індивідуалізм, гнучкі графіки роботи й відпочинку
Контроль	Усі види контролю: попередній, поточний і заключний здійснюються безпосереднім керівником	Попередній контроль під час відбору виконавця робіт та заключний контроль за результатами роботи. Поточний контроль практично відсутній або обмежений
Оплата праці	Стабільна заробітна плата з регламентованими надбавками, доплатами, преміями	Кілька джерел отримання трудового договору за виконану роботу (портфель замовлень)

Джерело: розвинуто авторами за використання джерел: Праця і соціально-трудові відносини: словник-довідник / за ред. В. М. Данюка. Київ : КНЕУ, 2018. 451 с.; Азьмук Н. А. Трансформація зайнятості при переході до цифрової економіки: глобальні виклики та стратегії адаптації : монографія. Київ : Знання, 2019. 335 с.

Численні існуючі форми зайнятості, діапазон яких постійно розширюється, мають свої особливості за багатьма ознаками — правовою формою, видом роботодавця, типом трудового договору (контракту), тривалістю робочого дня (тижня) тощо, у чому можемо переконатися з аналізу даних, наведених в табл. 1.4.

Таблиця 1.4

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМ ЗАЙНЯТОСТІ

Форма зайнятості	Роботодавець	Правова форма зайнятості	Тривалість робочого дня (тижня)	Тип трудового договору (контракту)	Хто здійснює контроль за процесом праці
Стандартна	Організація	За наймом	Повна	Безстроковий	Роботодавець
Нестандартна (в організації)	Організація	За наймом	Неповна	Строковий	Роботодавець
Нестандартна (не в організації)	Приватна особа або сам працівник	За наймом або самозайнятість	Неповна	Строковий, може бути відсутній	Роботодавець або сам працівник
Тимчасова	Організація, приватна особа або сам працівник	За наймом або самозайнятість	За обставинами	Строковий, на визначений термін	Роботодавець або сам працівник
Понаднормова	Організація, приватна особа або сам працівник	За наймом або самозайнятість	Більше за нормативну (загальноприйняту)	Строковий, може бути відсутній	Роботодавець або сам працівник
Випадкова	Організація, приватна особа або сам працівник	За наймом або самозайнятість	За обставинами, зазвичай короткотривала	Строковий, може бути відсутній	Зазвичай клієнт або сам працівник
Вторинна	Організація, приватна особа або сам працівник	За наймом або самозайнятість	За обставинами, але за межами нормативної тривалості	Строковий	Роботодавець або сам працівник
Неформальна	Організація, приватна особа або сам працівник	Відсутня	За обставинами	Зазвичай відсутній	Зазвичай клієнт або сам працівник
Самозайнятість	Роботодавець відсутній	Відсутня	За обставинами	Відсутній	Сам працівник
Дистанційна зайнятість	Організація, приватна особа	За наймом	За обставинами	Зазвичай строковий	Роботодавець

Джерело: складено авторами

За нової (цифрової) економіки створюються та інтенсивно поширюються умови, за яких на зміну стандартним формам зайнятості приходять гнучкі, нестандартні, зокрема дистанційні форми зайнятості. Технології «Індустрії 4.0», як буде до-

кладно висвітлено в розділі 2, долають часові та територіальні бар'єри й дають змогу двом сторонам соціально-трудових відносин взаємодіяти на відстані.

Сучасні реалії соціально-економічного розвитку настійливо диктують необхідність перегляду традиційних засад організації трудової діяльності. Організація віддалених робочих місць і запровадження дистанційних та інших атипових форм зайнятості не є феноменом, що з'явився за настання коронакризи. Остання лише активізувала розвиток нових, ще вчора атипових форм організації праці. За надкороткий час з настанням епідеміологічних обмежень та загроз віддалена, дистанційна робота від поодиноких випадків переросла в масове явище. Останнє виглядає зовсім по-іншому, коли воно охоплює цілі сім'ї, окремі колективи, лівову частку цілих сфер економічної діяльності.

Наукова спільнота повинна реагувати на масову трансформацію організації суспільної праці. Складовою такої реакції має стати впорядкування термінологічного апарату в цій царині, адже з цього має розпочатись односпрямоване розуміння того, що ж насправді відбувається в соціально-трудої сфері.

Спробуємо пояснити просто про складне, а, радше, про неусвідомлено заплутане. Отже, чи є відмінність між поняттями «надомна робота», «дистанційна робота», «віддалена робота», «фріланс» та відповідними формами зайнятості.

Щодо віддаленої роботи, то вона охоплює кілька видів: надомну, дистанційну, фріланс.

У соціально-трудої та правовій літературі дистанційна робота переважно трактується як виконання визначеної трудовим договором трудової функції поза місця знаходження роботодавця та/або поза стаціонарного робочого місця.

Різновидом віддаленої роботи є й «фріланс», але потреби «прив'язки» цієї роботи до місця знаходження роботодавця та/або (не)стандартного робочого місця немає, оскільки працівник (фрілансер) не зараховується до штату організації, а виконує роботу за договором цивільно-правового характеру.

Відмітною характеристикою дистанційної роботи є виконання трудової функції та взаємодія між працівником і роботодавцем за використання інформаційно-комунікаційних технологій. Місце виконання такої роботи залишається поза «кадром», але цілком очевидно, що така робота виконується поза офісу (організації).

Надомна робота як у науковій літературі, так і в нормативно-правових актах зазвичай трактується як виконання визначеної трудовим договором роботи за місцем проживання з матеріалів і з використанням механізмів, інструментів, які надає роботодавець, або тих, що купує надомник за свій кошт.

Поділяємо думку тих фахівців, які основну відмінність між дистанційною й надомною роботою вбачають у такому: по-перше, надомна робота — це робота виключно вдома, де мешкає виконавець, а дистанційна може здійснюватись як удома, так і в іншому приміщенні, яке придатне для виконання трудової функції; по-друге, дистанційна робота, на відміну від надомної, передбачає виконання роботи з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Останні постають також інструментами взаємодії між виконавцем і роботодавцем. Що об'єднує дистанційну й надомну роботу, так це її виконання поза приміщення роботодавця.

Глобальним трендом початку нового століття у сфері праці та соціально-трудових відносин є заміна безстрокового трудового договору, за якого роботода-

вещь гарантував працівникові робоче місце на необмежений період часу, а також стабільні, безпечні умови праці терміновим трудовим контрактом або роботою за цивільно-правовим договором.

Водночас чітко вираженим є й такий тренд — на зміну колективній праці в складі численних виробничих колективів з вертикально-ієрархічною підпорядкованістю приходять більш індивідуалізована трудова діяльність. Остання є більш гнучкою, більш персоніфікованою за умовами оплати праці та соціальними гарантіями. Зростаюча індивідуалізація вимагає від працівника не лише належної професійної підготовки, а й умінь та готовності обстоювати власні трудові права, орієнтуватися в ситуації на ринку праці, самостійно організовувати низку складових процесу праці, які дотепер перебували у віданні роботодавця.

Що отримує працівник від зазначених змін у трудових відносинах? Безумовно, перевагою є наявність більшої свободи, гнучких, індивідуалізованих умов праці та відпочинку. Водночас знижується «планка» дотеперішньої колективної соціальної захищеності, більш «розмитими» стають гарантії зайнятості, знижується потенціал соціального партнерства на принципах трипартизму.

З огляду на надінтенсивне поширення нестандартної зайнятості в різноманітних її формах і видах, в умовах, коли вчорашня ненормальність (відхилення від стандартності) трансформується в нову нормальність, існує нагальна потреба науково-прикладного опрацювання новітніх явищ і процесів у сфері зайнятості. У цьому контексті правомірною є деталізація найбільш поширених форм і видів нестандартної зайнятості та приращення наукових знань у царині, зокрема вноرمування понятійного апарату, введення нових класифікаційних ознак, уникнення підміни понять.

Починаючи з 70-х років минулого століття, на ринку праці та зайнятості все помітніше місце посідає *дистанційна зайнятість*. З настанням планетарного лиха — пандемії коронавірусу COVID-19 — цей вид зайнятості отримав «друге дихання». Маємо констатувати, що, незважаючи на відносно тривалу практику застосування дистанційної зайнятості, консенсусу серед науковців у розумінні як основних її рис та ознак, так і драйверів розвитку все ще не досягнуто.

Уважають, що першим увів у науковий обіг зазначене вище поняття Дж. Ніллес, який 1972 року розробив концепцію дистанційної роботи. У ній він висунув припущення щодо неов'язковості утримувати персонал організацій в офісі, за умов, коли інформаційно-комунікаційні технології та засоби зв'язку дають змогу підтримувати контакт як між роботодавцем і підлеглими, так і між співробітниками на відстані⁴³. Ідеї та праці Дж. Ніллеса привернули увагу голови спеціального комітету з економічного розвитку США С. Френка. Останній з кінця 1970-х років активно розвиває теоретичні концепти Дж. Ніллеса та пропонує до використання термін *flexiplace* — гнучке робоче місце⁴⁴. На початку 1980-х до досліджень і просування їх у практику долучився Дж. Гордон, зусиллями якого 1982 року організовано першу Національну конференцію з питань телероботи.

Зазначимо, що, починаючи з 1990-х років у науковій літературі набули поширення два поняття — «телеробота» і «теледоступ». Термін «телеробота»

⁴³ Телеробота. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Телеробота>. (дата звернення: 24.11.2020).

⁴⁴ Frank W. Schiff. Working at Home Can Save Gasoline. Washington Post. September 2, 1979. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1979/09/02/working-at-home-can-save-gasoline/ffa475c7-d1a8-476e-8411-8cb53f1f3470/?utm_term=.e1b374ea929e (дата звернення: 26.11.2020).

(*telework*) уживають як синонім до поняття «теледоступ до робочого місця», його застосовують в Європі, а «теледоступ» (*telecommuting*) — здебільшого у США. 1990 року МОП запропонувала визначення телероботи як діяльності на віддаленому від офісу чи виробництва робочому місці завдяки новим комунікаційним технологіям⁴⁵.

Одне з перших унормованих визначень терміна «телеробота» було запропоноване Європейською комісією з питань телероботи наприкінці 80-х років ХХ ст. Телеробота в запропонованій редакції визначалась як «робота, що здійснюється індивідом (найманим працівником, самозайнятим, надомником) переважно віддалено від традиційного робочого місця для роботодавця, з використанням телекомунікацій і передових інформаційних технологій»⁴⁶. Звернімося до визначення телероботи, яке запропонував Конгрес професійних спілок Великої Британії, — це «дистанційна робота, яку виконують за допомогою інформаційних і телекомунікаційних технологій»⁴⁷. Можна навести низку інших визначень телероботи, які, утім, є однотипними. В усіх них наголошується на двох ключових характеристиках телероботи — наявності певної відстані від класичного, традиційного місця роботи й використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Стаття 2 Європейської Рамкової Угоди щодо телероботи визначає, що «дистанційна робота є однією з форм організації та/або виконання робіт з використанням інформаційних технологій у контексті трудового договору/відносин, коли робота, яка може бути виконана в приміщеннях роботодавця, здійснюється віддалено від цих приміщень на регулярній основі»⁴⁸. Таке визначення на рівні ЄС було використано в дев'яти країнах — Бельгії, Фінляндії, Франції, Німеччині, Греції, Італії, Норвегії, Іспанії та Сполученому Королівстві (Великій Британії) для імплементації угоди у відповідних директивах чи колективних договорах на національному рівні. У деяких інших країнах сформовано власний підхід й уточнено наведене визначення. Зокрема, у Польщі та Словенії переглянуто положення Трудового кодексу, які нагадують формулювання, що використані у визначенні Європейської рамкової Угоди. Крім Польщі та Словенії, трактування телероботи на правових засадах здійснено в Чеській Республіці, Угорщині, Литві та Словаччині. Так, у Словаччині термін «телеробота» розглядається як робота «...вдома або в будь-якому іншому погодженому місці за допомогою інформаційних технологій». Трудові кодекси в Чеській Республіці та Угорщині акцентують увагу на працівниках, які не працюють у приміщеннях роботодавця, але без згадки про використання інформаційних технологій (ІТ). У литовському законодавстві віддаленою вважається робота, на яку поширюються більшість загальних положень про роботу вдома⁴⁹. Визначення телероботи в Європейській Рамковій угоді розширено з тим, щоб покрити різні форми теле-

⁴⁵ Neugart M., Storrie D. Temporary Agency Work and Equilibrium Unemployment. *Department of Economics Goeteborg University*. 2001. P. 3. URL: <http://aei.pitt.edu/9290/1/Neugart.pdf> (дата звернення: 28.11.2020).

⁴⁶ Офіційний сайт Єврокомісії з питань телероботи. URL: <http://www.eto.org.uk>

⁴⁷ Wellman B. [et al.]. Computer networks as social networks: Collaborative work, telework, and virtual community. *Annual Review of Sociology*. Vol. 20. Palo Alto: Annual Review Co., 1996. P. 213–238.

⁴⁸ Framework agreement on telework 2002. URL: <http://www.worker-participation.eu/EU-Social-Dialogue/Interprofessional-ESD/Outcomes/Framework-agreements/Framework-agreement-on-telework-2002> (дата звернення: 30.11.2020).

⁴⁹ Докладніше див.: Homeworking. URL: <http://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/homeworking> (дата звернення: 02.12.2020).

роботи. При цьому для суб'єктів соціально-трудових відносин у державах—членах ЄС залишається відкритим для обговорення питання, який тип віддалених працівників відповідає цим критеріям і, зокрема, яка тривалість такої зайнятості визначатиме її як регулярну. Наприклад, віддалена робота на регулярній основі може включати в себе роботу поза офісом роботодавця впродовж п'яти днів на тиждень, а також один день на тиждень або менше, доти, поки вона виконується на регулярній основі. Варто також зазначити, що Європейська рамкова Угода поширюється лише на найманих працівників, тоді як відсоток людей, які зайняті дистанційно, є відносно високим серед самозайнятих у більшості держав—членів ЄС. У цьому сенсі визначення, наведене в Угоді, є узагальненим і водночас обмеженим, а вся Угода вирішує проблеми дистанційної зайнятості тільки найманих віддалених працівників⁵⁰.

Заслуговує на увагу одна з найбільш повних і докладних, структурованих характеристик дистанційної зайнятості, яку запропонувала Єврокомісія з питань телероботи (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

ВИДИ Й ФОРМИ ДИСТАНЦІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ І КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ⁵¹

Назва (англ.)	Визначення
Telework, Telecommuting	Телеробота вдома чи теледоступ до робочого місця — постійні чи тимчасові працівники працюють у себе вдома, а не в офісних приміщеннях роботодавця
Flexible Working	Мобільна телеробота — працівники мають із замовниками контакт на відстані за допомогою комп'ютерної техніки та надають послуги, для виконання яких раніше потрібно було бути в офісі замовника
Telecentres	Телецентри — надають можливість мати комп'ютеризований офіс недалеко від місця проживання персоналу, який бажає працювати не вдома, але й не хоче витрачати час на дорогу до головного офісу
Telecottages	Телекотеджі — забезпечують людей за місцем проживання можливістю не тільки працювати, а й навчатися та спілкуватися
Functional relocation	Функціональне перерозміщення — функції, що виконувалися недалеко від замовника, тепер концентруються й здійснюються на відстані
Offshore telework	Офшорна телеробота — переміщення робіт у віддалені місця від основного регіону
Home Base Telework	Телеробота — виконання виробничих операцій працівниками в будь-якому територіально не пов'язаному з офісом місці з використанням систем віддаленого доступу
Televillage	Телесело — ця концепція є результатом розвитку системи телекотеджів, але з більшою адаптацією до стилю життя та потреб людини. Головна ідея — створити осередок для роботи й життя в мережевій економіці
Telework with outsourcing affects	Телеробота із заміною постійного штату тимчасовими працівниками, які виконують різні роботи за тисячі кілометрів від офісу й навіть за межами країни

⁵⁰ Telework in the European Union / Christian Welz and Felix Wolf. URL: <http://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/comparative-information/telework-in-the-european-union> (дата звернення: 05.12.2020).

⁵¹ Офіційний сайт Єврокомісії з питань телероботи. URL: <http://www.eto.org.uk> (дата звернення: 07.12.2020).

Уважаємо, що для комплексної характеристики форми (виду) зайнятості, що аналізується, більш доцільним є використання не термінів «теледоступ», «телепраця» тощо, а поняття «дистанційна зайнятість». За такої назви акцентується на головному — віддаленій, дистанційній роботі працівника. Така робота може бути запроваджена за наявності відповідних технічних засобів. Йдеться про інформаційно-комунікаційні технології, засоби телекомунікації, зв'язку, за допомогою яких забезпечується віртуальна взаємодія, з одного боку, між роботодавцем і працівником (підлеглим), а з другого — між працівниками, які задіяні у виконанні професійних завдань, що є спільними для певного колективу.

За визначенням Моторної І. І., дистанційна зайнятість передбачає:

- взаємодію між працівником і роботодавцем у віртуальному середовищі з використанням інформаційних і комунікаційних технологій;
- відсутність стаціонарного робочого місця (роботу через інформаційні мережі, вдома і в спеціальних центрах, просторово віддалених від офісу або виробничих приміщень);
- ненормований робочий час, самостійність методів організації праці та ін.⁵²

Тому, розкриваючи сутність дистанційної зайнятості, маємо обов'язково зважати на такі її характеристики, як віддаленість робочого місця, ненормований робочий час, віртуальність середовища, у якому формуються соціально-трудові відносини, використання інформаційних і комунікаційних технологій, гнучкість соціально-трудових відносин.

На підставі викладеного автори монографії пропонують розгорнуте визначення дистанційної зайнятості, а саме, дистанційна зайнятість — це нестандартна форма зайнятості, яка заснована на гнучких соціально-трудових відносинах між працівником і роботодавцем, між працівниками, які спільно виконують певні професійні завдання і відбувається у віртуальному середовищі з використанням інформаційних і комунікаційних технологій.

За місцем виконання дистанційна робота може бути зосереджена: вдома, частково вдома, частково у місцях, що є власністю роботодавця або його представницького органу; у місцях спільного користування, як наприклад, у коворкінгах.

Коворкінг (англ. *co-working* — спільно працювати) — це нова форма організації трудової діяльності, за якої особи, які добровільно чи вимушено обрали нестандартні види зайнятості, приміром, фріланс, використовують для своєї професійної діяльності спеціальний офісний простір, залишаючись незалежними, вільними у своїх діях (у межах загальних правових норм), не відчувають при цьому браку спілкування. Термін *коворкінг* був запропонований Берні де Ковеном для опису моделі «спільної роботи серед рівних»⁵³. Уважається, що вперше на практиці ідея та інститут, що отримали назву «коворкінг», були реалізовані у США 2005 року. Саме тоді програміст Б. Ньюберг запропонував поєднати звичний офіс зі свободою, правилами й нормами фрілансу. Так з'явився спільний проєктний офіс із спільним дозвіллям, тренінговими заняттями, практиками спілкування⁵⁴. Наголошуємо на тому, що однією з незаперечних конку-

⁵² Моторна І. І. Соціально-трудові відносини: формування та розвиток. Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07. Київ: КНЕУ, 2009. 20 с.

⁵³ Waters-Lynch J. Coworking: A Transdisciplinary Overview. SSRN. January 26, 2016. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2712217 (дата звернення: 10.12.2020).

⁵⁴ Neuberg B. Coworking-Community for Developers Who Work From Home. Coding in Paradise. 2005. URL: <http://codinginparadise.org/weblog/2005/08/coworking-community-for-developers-who.html> (дата звернення: 12.12.2020).

рентних переваг дистанційної зайнятості в місцях спільного користування й передусім у коворкінгах, є можливість перебувати в творчому середовищі однодумців, креативних особистостей.

Розвитку нової (коворкінгової) форми організації роботи сприяє об'єднання прихильників цієї ідеї в міжнародну організацію Global Coworking Unconference Conference, перша конференція якої відбулася 2011 року. Нині зареєстровано понад 10 тис. коворкінгів по всьому світу загальною вартістю 1 млрд дол. США⁵⁵.

Використання дистанційної зайнятості має як низку переваг, так і численні недоліки для найманих працівників і роботодавців як сторін соціально-трудових відносин і суспільства загалом (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

СУКУПНІСТЬ ПЕРЕВАГ І НЕДОЛІКІВ ВИКОРИСТАННЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ДЛЯ СТОРІН СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН І СУСПІЛЬСТВА ЗАГАЛОМ

Переваги	Недоліки
<i>Переваги та недоліки використання дистанційної зайнятості для працівників</i>	
Працівник залишається в колі сім'ї та може активно брати участь у виконанні домашніх обов'язків (догляд за дітьми тощо)	Для деякого необхідність ходити на роботу є важливою частиною життя, а місце роботи — це можливість знайти друзів і вдосконалити свої соціальні компетентності й контакти
Працівник може брати участь у громадському житті — батьківські комітети, місцеві громадські організації	Віртуалізація робочого місця ускладнює об'єднання працівників у професійні спілки для захисту своїх прав та інтересів
Незалежний вибір місця проживання працівника	Розміри домашнього «офісу» можуть бути обмежені недостатністю житлової площі
Працівник звільняється від необхідності виконувати однорідні операції та стає генератором ідей	Рівень оплати праці на 30–40 % нижчий ніж у звичайних працівників. Ризик неотримання винагороди за виконану роботу
Значні можливості для більш повного доступу до інформації та здобуття корисних зв'язків і контактів	Працівники, що працюють уперше, потребують спілкування з колегами для швидшого набуття необхідного досвіду
Для працівників-інтровертів знижуються перешкоди, пов'язані з небажаними контактами в офісі	Обмеження безпосереднього спілкування між працівниками в команді та між керівниками й працівниками
Можливість без перешкод контактувати з будь-ким у будь-якій точці земної кулі	Втрачаються навички «живого» спілкування
Працівник економить час на дорогу до робочого місця та гроші на оплату проїзду	Необхідність наявності у працівника відповідної «інфраструктури» (комп'ютер, нові технології зв'язку, вихід в Інтернет тощо)
Працівник може працювати в ті години, коли в нього настає пік робочої активності, та вільно організовувати свій робочий час	У домашніх умовах на працівника діє низка відволікаючих факторів, що заважають ефективній організації робочого часу
Ефективна дистанційна зайнятість і гнучка робоча програма зменшують необхідність змін робочого місця задля кар'єрного зростання	Дистанційна зайнятість спричинює заміну постійного штату працівників тимчасовими виконавцями, унаслідок чого можуть знижуватися статус працівника і рівень його соціальної захищеності

⁵⁵ Why Coworking? / GCUC. 2019. URL: <https://guc.co/why-coworking> (дата звернення: 16.12.2020).

Переваги	Недоліки
<i>Переваги та недоліки використання дистанційної зайнятості для роботодавців</i>	
Підвищення конкурентоспроможності підприємства завдяки збільшенню гнучкості персоналу та кадрової політики	На підприємствах існують робочі місця, перенесення яких до працівника додому неможливе
Значно розширюється коло потенційних працівників	Запровадження дистанційної зайнятості може призвести до зростання тривалості робочого дня, що суперечить законодавству
Підвищення оперативності обслуговування за рахунок наближення виконавця до замовника та продовження робочого дня до 24 годин (різниця в часових поясах)	Знижується безпека захисту інформації на підприємстві за умови доступу через Інтернет
Відсутність проблем з невиходом на роботу та плинністю персоналу	Виникає проблема ізоляції працівника від колективу, ускладнюється рух потоків інформації всередині організації
Поліпшуються умови найму та утримання фахівців	Ускладнюється підтримка корпоративної культури
Зниження витрат на виробництво через економію затрат на організацію робочого місця, офісного середовища, електроенергію тощо	Забезпечення повноцінної взаємодії дистанційно зайнятих працівників вимагає додаткових витрат на проведення телеконференцій, забезпечення повноцінного зв'язку
Суттєва різниця в оплаті праці між жителями центру та регіонів дає змогу залучати висококваліфікованих фахівців з регіонів за менші кошти	Відсутність нормативної бази та використання різних обхідних шляхів в організації дистанційної зайнятості відштовхують від неї прозорий бізнес
З'являється можливість гнучко змінювати чисельність персоналу	Використання дистанційних працівників потребує безперервної діяльності координуючого центру та системи менеджменту з навичками управління на відстані
Полегшується вибір місця розташування офісу	Існує низка операцій, ефективність яких значно вища за тісної взаємодії виконавців
Продуктивність та якість праці мотивованих дистанційно зайнятих працівників є вищою, ніж за традиційної офісної роботи	Ризик зменшення продуктивності пов'язаний з організацією контролю за низькомотивованими дистанційними працівниками
<i>Переваги та недоліки використання дистанційної зайнятості для суспільства</i>	
Дистанційна зайнятість дає можливість працювати, навчатися та спілкуватися з людьми, які мають специфічні проблеми (догляд за людьми похилого віку чи хворими родичами). Розширюється можливість зайнятості для осіб, які обмежені в пересуванні за станом здоров'я. Така зайнятість сприяє працевлаштуванню слабозахищених верств населення (одиноких жінок та ін.)	Масштабна реконструкція зайнятості вимагає розширення втручання держави в соціально-трудову сферу та розроблення нових механізмів її регулювання

Переваги	Недоліки
Розвинені країни, які за допомогою електронних дистанційних технологій використовують інтелектуальну працю працівників з менш розвинених країн, суттєво виграють, економлячи на навчанні фахівців, оплаті праці, збільшують свій ВВП за рахунок інтелектуального потенціалу експортера	Дистанційна зайнятість створює умови для віртуального «відпливу інтелекту», захиститися від такого відпливу практично неможливо. Існує й правова незахищеність продуктів інтелектуальної праці у віртуальному середовищі
Процес віртуалізації робочих місць зумовлює зміни всіх інститутів ринку праці, зокрема змінюються форми праці та функції служб зайнятості	Немає можливості забезпечити своєчасну трансформацію інститутів ринку праці через те, що кожна країна має специфічні ознаки
Вільне пересування та вільний вибір місця роботи	Виникає потреба в забезпеченні складного механізму регулювання віртуальних міграційних процесів (оподаткування доходів, правове оформлення трудових відносин, механізм взаєморозрахунків, трансформація фінансової та податкової звітності)
Гуманізація праці	Дегуманізація соціального середовища. Дистанційна зайнятість може призвести до експлуатації працівників. У зв'язку зі зменшенням спілкування наживо може зростати соціальна напруженість і роз'єднаність

Джерело: Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. С. 97–100.

Розвиток «дистанційних відносин» не є ізольованим процесом трудової взаємодії окремих суб'єктів. На практиці він є складовою формування гнучкого, віртуального ринку праці та зайнятості. На цьому ринку спостерігаємо все більше відмінностей від норм, форм, стандартів, усталених традицій, які ще вчора були домінуючими. Йдеться про формування *нової реальності*, або ж *нової нормальності*.

За результатами дослідження тенденцій праці Глобального інституту McKinsey, у якому проаналізовано понад 2000 видів діяльності за 8000 професій в дев'яти країнах світу, було доведено, що потенціал для віддаленої роботи зосереджений серед висококваліфікованих, високоосвічених працівників у декількох галузях, професіях і регіонах (одним з наслідків чого є посилення соціальної нерівності, адже дистанційна робота, забезпечуючи розширені переваги (такі, як більша гнучкість та менші витрати для працівників, які можуть працювати з дому), водночас збільшує ненадійність роботи, яку неможливо виконати віддалено)⁵⁶.

Серед трендів цифрової доби у сфері праці маємо виокремити *децентралізацію* соціально-трудових відносин зайнятості, зворотним боком якої є їх індиві-

⁵⁶ Madgavkar A., Lund S. Remote working is here to stay. But who will be doing it? (01 December). URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/12/remote-working-who-will-be-doing-it/> (дата звернення: 10.02.2021).

дуалізація. І все ж основним трендом, найбільш відмітною рисою в царині праці та зайнятості в цих умовах слід уважати розвиток нових, нетипових форм трудової зайнятості, які стають усе більш затребуваними.

Ще задовго до появи пандемії коронавірусу дистанційна зайнятість, або віддалена робота, широко застосувалася. За настання глобальних епідеміологічних обмежень ця форма зайнятості отримала «нове дихання». Якщо звернутися до практики США, то за наявними даними найбільшу гнучкість форм зайнятості демонструє фінансовий сектор, у якому близько 60 % працівників можуть працювати віддалено. Дані, наведені на рис. 1.2, демонструють частку працівників окремих галузей на прикладі США, які можуть виконувати трудові функції віддалено (дані за 2017–2018 рр.).

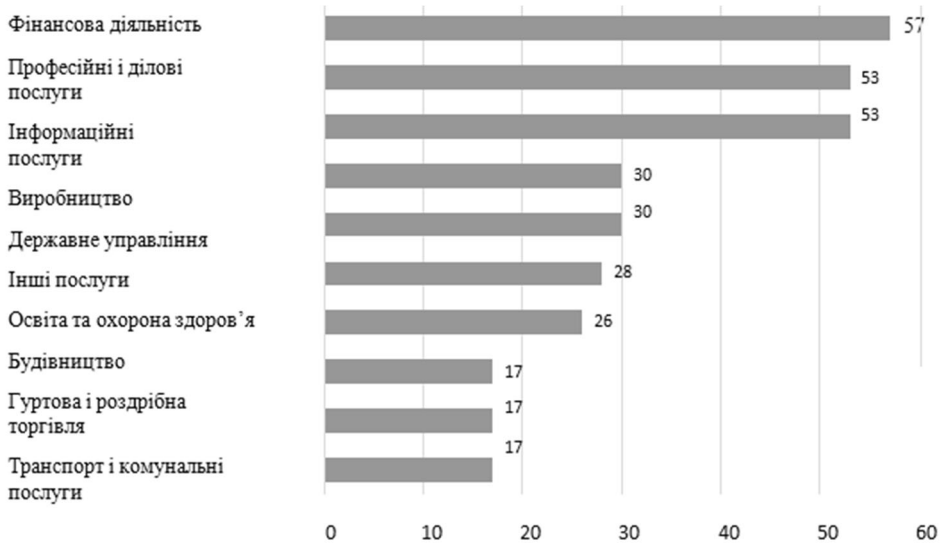

Рис. 1.2. Частка працівників у розрізі галузей, які можуть виконувати трудові функції віддалено, %

Джерело: складено за: Economic News Release // US Department of Labor. URL: <https://www.bls.gov/news.release/flex2.t01.htm> (дата звернення: 04.10.2020).

Складовою підвищення гнучкості соціально-трудова відносин зайнятості є зміни у формуванні штату персоналу організацій. У складі останнього все менше працівників, які зараховані на постійній основі, і все більше тимчасових, сумісників або так званої робочої сили поза «кадрового ядра». За наявними даними, лише у США 2018 року у фріланс-режимі (поза штатом або за сумісництвом) працювало 56,7 млн осіб, що становило 36 % зайнятих в економіці цієї країни⁵⁷.

З поширенням гнучких форм зайнятості та зі змінами кадрової політики щодо формування штату працівників відбуваються різновекторні перетворення соціально-трудова, економічного характеру, зокрема:

⁵⁷ Pearce C. Freelancing in America. *Freelancers Union*. 2018. URL: <https://blog.freelancersunion.org/2018/10/31/freelancing-in-america-2018/> (дата звернення: 04.09.2020).

— скорочення транзакційних витрат (на підбір персоналу, оренду офісних приміщень, транспортні витрати працівників, загальні витрати на утримання та обслуговування співробітників);

— запровадження прийнятних для роботодавця та працівника регламентів трудової діяльності;

— потенційне підвищення продуктивності праці (за усунення «збоїв», що мають місце в офісній роботі);

— поява нових, більш прийнятних мотиваційних настанов для суб'єктів трудового договору;

— поліпшення обслуговування замовників, підвищення ділової активності (гнучка організація праці, гнучкі трудові регламенти, індивідуалізація трудових функцій і завдань).

Загостримо увагу на тому, що переваги, які надає працівникові дистанційна та/чи інші форми нестандартної зайнятості, на практиці щодо конкретного індивіда межують з реальними й потенційними втратами. Ось чому ми не поділяємо однозначних, упереджених тверджень на кшталт тих, що наведені нижче. Зайнятість у цифровій економіці, як стверджують білоруські науковці Головенчик Г. Г. і Ковальов М. М., дає працівникові численні переваги:

— зниження часу й витрат на транспорт;

— можливість роботи за звичайної домашньої обстановки;

— оптимізацію розподілу часу між роботою, дозвіллям і спілкуванням із сім'єю;

— нові перспективи для участі в суспільному житті;

— можливість збереження навичок і кваліфікації, оскільки можна не залишати роботу в період, коли необхідно доглядати за дитиною або близькими;

— гнучкий графік роботи (свободу розпочинати і закінчувати роботу в найкращий час для продуктивної діяльності)⁵⁸.

Кожний із зазначених вище пунктів так званих переваг цифрової зайнятості потребує додаткових пояснень, інтерпретації. Так, не для кожної людини безумовною перевагою, позитивом є можливість роботи за звичних домашніх умов, як і нові можливості участі в суспільному житті за знаходження робочого місця на кухні власної чи орендованої квартири.

Більш-менш об'єктивні висновки та оцінки зайнятості в цифровій економіці можемо зробити за використання інструментарію соціоекономіки та врахування індивідуальних мотиваційних настанов і цінностей конкретної працюючої людини. Використовуючи результати попередніх власних досліджень у царині зайнятості⁵⁹, акцентуємо увагу на такому. Окремим та дедалі зростаючим сегментом ринку праці як у країнах з перехідною економікою, так і розвинених країнах є сектор *самостійної зайнятості*. Інститут самозайнятості на українському ринку праці розвивається в руслі загальних тенденцій та проявів, що характерні для країн з перехідною економікою. Його динамічний розвиток розпочався з початком економічних реформ і є результатом дії двох основних чинників. Один із сегментів самозайнятих представлений працівниками, які цілком усві-

⁵⁸ Головенчик Г. Г., Ковалев М. М. Цифровая экономика. Минск: Изд. центр БГУ, 2019. С. 309.

⁵⁹ Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудова відносина зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. С. 75–78.

домлено обрали саме цей тип зайнятості як такий, що відповідає їхнім інтересам та дає змогу отримати певні зиски й переваги:

- забезпечити виробничу незалежність;
- реалізувати наявні ідеї й розробки;
- досягти більш високого рівня доходів порівняно з ринковою ціною праці осіб, які працюють на умовах найму;
- скористатися пільговими умовами оподаткування та іншими перевагами.

У другому сегменті самозайнятих знаходяться особи, для яких тип зайнятості має вимушений характер через дефіцит гідних робочих місць у сфері найманої праці. Згідно з даними спеціальних обстежень, особливо високою є частка тих, хто не знайшов себе у сфері зайнятості за наймом, у країнах з перехідною економікою, до яких належить й Україна. За термінологією Г. Філдса⁶⁰ така вимушена самозайнятість становить нижній ярус зайнятості (lower tier) і її правомірно розглядати як своєрідну альтернативу безробіття. Залежно від того, яка група факторів переважає у формуванні інституту самозайнятості, визначається економічна роль останнього, соціально-економічний стан цієї групи осіб на ринку праці, рівень соціальної безпеки тощо. Інтереси більш глибокого аналізу інституту самозайнятості, усвідомлення того, що знаходиться «за кадром» та зумовлює розвиток цього інституту і його перспективи, потребують звернення до міжнародної класифікації⁶¹ та відповідних статистичних даних.

Згідно з міжнародною класифікацією, самозайняті поділяються на чотири основні групи: підприємці-індивідуали, які не використовують найману працю (own-account workers); підприємці некорпоративного бізнесу, які використовують найману працю (employers); члени виробничих кооперативів, неоплачувані працівники сімейних підприємств.

В економічній літературі, яка присвячена проблемі ринку праці та зайнятості, тривають дискусії щодо оптимального рівня самозайнятості в економіці ринкового типу. Незважаючи на розмаїття поглядів, усе ж більшість дослідників поділяють думку, що надто високий рівень самозайнятості, а саме, коли її частка досягає, а то й перевищує третину загальної кількості робочих місць, є свідченням архаїчності економіки, дефіциту робочих місць у формальному секторі.

Отже, правомірним є висновок, що висока частка самозайнятих, імовірно за все, свідчить про те, що більшість їх вдалися до підприємництва вимушено. При цьому основною метою таких осіб є забезпечення поточних потреб, а проблеми розширення власної справи, розвитку нових напрямів діяльності, доступу до неосвоєних ринків навіть не розглядаються⁶².

Як зазначалося вище, окремі види нестандартної зайнятості можуть поєднуватися між собою та утворювати певні комбінації. До таких комбінованих, гібридних видів зайнятості належить, зокрема *неформальна зайнятість*. Остання включає самозайнятих осіб, які працюють без державної реєстрації, їхніх найманих працівників, а також тих, хто працює у формальному секторі без оформлення

⁶⁰ Fields G. Labour Market Modeling and the Urban Informal Sector: Theory and Evidence / The Informal Sector Revisited. D. Turnham, B. Salome (eds.). Paris, 1990.

⁶¹ Така класифікація була схвалена XIII міжнародною конференцією статистиків праці МОП (жовтень 1982 р.) з уточненнями, що містяться у резолюції «Міжнародна класифікація статусів зайнятості» (ICSE-93), схваленій на XV конференції статистиків праці (січень 1993 р.).

⁶² Eastern Partner Countries. Progress in the Implementation of the Small Business Act. Paris, 2011. P. 3.

або з частковим оформленням трудових відносин, і неоплачуваних працівників сімейних господарств. Отже, основна відмітна характеристика неформальної зайнятості — трудова діяльність без оформлення або з частковим оформленням трудових відносин. Йдеться про осіб, які працюють як у неформальному, так і у формальному секторі економіки.

За офіційною статистикою, упродовж останніх п'яти років серед зайнятого населення кількість тих, хто працює у неформальному секторі, є відносно незмінною і становить від 20 до 22 % (ту саму п'яту частину). За даними моніторингу, неформальною зайнятістю в Україні охоплена приблизно чверть населення: 27,5 % 2019 р. і 24,5 % 2020-го. Зменшення їхнього числа, вочевидь, є результатом вимушеного карантину через COVID-19.

Джерело: Іваненко О. Зміни структури зайнятості в умовах коронакризи. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України.* 2020. Випуск 7 (21). С. 341.

Відсутність закріплених договором (контрактом) трудових відносин між роботодавцем і працівником спричиняє неформальний, неправовий їх характер та зумовлює ненадійність, нестійкість таких відносин, відсутність у працівників належного соціального захисту та можливості повноцінно обстоювати свої права.

Джерелами трудових доходів осіб, які підпадають під статус неформально зайнятих, є: надходження від власного незареєстрованого бізнесу, трудові доходи за кордоном без оформлення, заробітна плата в «конвертах», надходження від надання послуг без оформлення договорів на виконання робіт (ремонтні роботи, транспортні послуги, прибирання, перекладацька діяльність, репетиторство, послуги із соціального забезпечення тощо).

Майбутнє сфери праці та зайнятості неможливо уявити та розглядати поза феноменом *цифрової зайнятості*. Дійсно, нова, вона ж і цифрова економіка, яка щоденно розширює свою нішу в глобальному економічному просторі, продукує настання «кінця праці» в її класичному сенсі. Складовою цього процесу є формування цифрового ринку праці й цифрової зайнятості. Цифрова зайнятість у найзагальнішому її розумінні являє собою економічну діяльність, що здійснюється на стаціонарному або дистанційному робочому місці за використання цифрових технологій, результатом якої є інформаційний продукт (послуга).

Для більш широкого тлумачення сутності цієї форми доцільно виокремити критерії віднесення зайнятості до цифрової. Ними є:

- 1) цифрова організація праці, техніко-технологічною основою якої є цифрові технології;
- 2) результат праці — цифровий продукт або послуга;
- 3) діджиталізація процесу праці та соціально-трудова відносин;
- 4) оплата за результати праці (цифровий продукт) здійснюється через цифрові обліково-фінансові програми;
- 5) взаємодія з роботодавцем і співробітниками здійснюється через онлайн-платформи.

Суб'єктом (одиницею) цифрової зайнятості є *працівник з цифровими компетенціями*. Для позначення цієї категорії працівників використовують різні

образні терміни — віртуальні комірці, цифрові кочівники, які мають підкреслити особливість процесу праці та результатів, що очікуються від цифрових працівників.

Більшість дослідників проблематики цифрової зайнятості дотримуються приблизно однакових підходів до тлумачення поняття «цифровий працівник». Зазвичай акцентується увага на тому, що це особа, яка виконує всі або більшість трудових функцій за допомогою інформаційно-комп'ютерних та інших проривних технологій «Індустрії 4.0» на умовах трудового договору з роботодавцем, укладеного в цифровий спосіб, взаємодіє з членами команди через онлайн-платформи та отримує винагороду за надані послуги через цифрові обліково-фінансові системи.

Звернімо увагу на те, що цифрова зайнятість є неоднорідною, строкатою, а тому існує необхідність її класифікації за різними ознаками, серед них — специфіка продуктів (послуг), складність виконуваних трудових функцій, інноваційно-інтелектуальний рівень отриманого результату. Поділяємо думку Н. А. Азьмук, яка вважає, що основною класифікаційною ознакою цифрової зайнятості є інноваційно-інтелектуальний рівень, складність отриманого результату. З огляду на це, цифрову зайнятість пропонується поділяти на *базову та смарт-зайнятість*.

Під базовою цифровою зайнятістю розуміють виконання будь-якої роботи в цифровий спосіб за допомогою цифрових технологій відповідно до заданої технології. До неї можна віднести: переклади, ведення блогів, адміністрування сайтів, тестування програмних продуктів тощо. Результатом базової цифрової зайнятості є цифрова послуга згідно з установленим регламентом, а її особливістю є те, що результат такої діяльності може відтворюватися для певної кількості споживачів. При цьому сама послуга не має інноваційного змісту.

Для позначення другого рівня цифрової зайнятості у світовій практиці започатковано використання терміна «смарт», який, з одного боку, перекладається з англійської як розумний, а з іншого — SMART — це аббревіатура (Specific, Measurable, Attainable, Relevant, Time-bound), що широко застосовується в галузі проєктного менеджменту⁶³.

Результатом цифрової смарт-зайнятості, як справедливо зазначає Азьмук Н. А., є формування нового цифрового продукту або поліпшення вже існуючого. Таким чином, смарт-зайнятість — це інноваційна зайнятість працівника, спрямована на ефективне вирішення поставлених завдань, результатом яких є створення нового цифрового продукту або суттєве поліпшення існуючих наукових, духовних, культурних і матеріальних благ суспільства⁶⁴.

Нинішня структура зайнятості населення України демонструє збереження розподілу працюючих за сферами економічної діяльності, що характерне для економіки індустріального типу.

Цифровізація в найширшому її розумінні, технології Четвертої промислової революції знайдуть «приписку» на терені України (цей шлях є незворотнім, але, за нашою оцінкою, буде тернистим через низку причин зовнішнього й внутріш-

⁶³ Morrison M. History of SMART Objectives. RapidBI. 2010. June 26. URL: <https://rapidbi.com/history-of-smart-objectives/> (дата звернення: 25.12.2020).

⁶⁴ Азьмук Н. А. Трансформація зайнятості при переході до цифрової економіки: глобальні виклики та стратегії адаптації: монографія. Київ : Знання, 2019. С. 40–41.

нього характеру). Нинішня структура зайнятості в Україні зазнає суттєвих змін. За становлення нової парадигми суспільного виробництва неминучою буде значна заміна людської праці. Вивільнення торкнуться передусім традиційних секторів економіки. Зважаючи на загальносвітовий тренд, — здатність сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та інших проривних інновацій перебірати на себе все більше функцій, які дотепер виконував управлінський та обслуговуючий персонал, вивільнення торкнеться всіх, зокрема й відносно нових, інтелектуально насичених сфер економічної діяльності — банківський, страховий бізнес, освіта, державне управління, оптова й роздрібна торгівля тощо.

У ключових бізнес-сферах перехід на нову парадигму виробництва та масова заміна людської праці відбудуться, за нашою оцінкою, у найближчі 5–6 років. Чимало нинішніх професій виявляться непотрібні. Кардинальних змін зазнає профіль компетентностей, які підтримують конкурентоспроможність на ринку праці. Із історії економіки знаємо, що жодна технологічна революція не відбувалась без соціальних втрат, що пов'язані із заміною людської праці уречевленою. Маємо констатувати, що оцінки експертного середовища щодо масштабів вивільнення є строкатими, інколи полярними.

Перехід від традиційних професій до професій майбутнього супроводжуватиметься поляризацією робочої сили за складністю виконуваних робіт. *На одному полюсі* — проєктувальники нових поколінь техніки, фахівці, які виконують експериментальні роботи, налагоджують та обслуговують надскладні виробничі системи, демонструючи інтелектуальні, креативні уміння та якості, які уможливають прийняття нестандартних рішень, а *на іншому* — працівники, яким за умов масової роботизації та автоматизації делегується виконання простих рутинних завдань. При цьому працівник контролює функціонування технологічних систем, слідкує за тим, як протікають виробничі процеси й за необхідності реагує на відхилення.

Така поляризація здійснюватиметься на тлі, коли роботизація в тандемі зі штучним інтелектом спричинить перехід до «безлюдних технологій», масове скорочення робочих місць, «вимивання» робочих місць з високою інтелектуальною складовою. Водночас працівників у дистанційному (віддаленому) режимі діяльності буде більше за загального зменшення чисельності зайнятих на ринку праці.

У реаліях цифрової доби, коли загальна кількість робочих місць скорочується, посилюється поляризація структури робочих місць за появи все більшої кількості «гірших» з огляду на складність виконуваних робіт, з'являються та інтенсивно відтворюються передумови для вимивання середнього класу.

Очевидними, гіршими за наслідками стають зміни в царині доходів економічно активного населення. Зазначимо, що згідно з наявними даними одна година промислового робітника в Німеччині коштує 49 доларів, у США — 36, а година роботи промислового робота — 4 долари.

За зазначених реалій цифрової доби зиски від масового застосування «розумних роботів» будуть концентруватися на боці власників капіталу. Отже, розподільні відносини у подальшому будуть усе більше дрейфувати від розподілу за працею до розподілу за капіталом.

Назване вище у тандемі з іншими драйверами нової (цифрової) економіки породжує нову (не)нормальність, яка трансформується в цифрову повсякден-

ність і змушує шукати відповідь на безліч нових запитань, серед них: Яким за умов цифрової доби має бути формат робочого часу? Як оптимізувати поділ робочого й неробочого часу за настання «кінця праці» в класичному її розумінні? Якого формату мають набуті розподільні відносини за зміни співвідношення між живою та уречевленою працею на користь останньої?

Не підтримуючи крайніх оцінок, водночас наполягаємо на тому, що орієнтуватися на тренди попередніх технологічних революцій та їх вплив на масштаби зайнятості, структуру останньої недоречно. Як уже неодноразово наголошувалося, маємо справу, без перебільшення, з «великим вибухом» в економіці та суспільстві. Дотеперішні закономірності, тенденції, моделі, на яких формувалися наявні ментальні моделі абсолютної більшості населення та парадигма економічного розвитку, часто-густо вже не «працюють». Тому на озброєння маємо брати інший інструментарій оцінювання наслідків інновацій-XXI.

Нова парадигма виробництва, яка утверджується як відповідь на умови цифрової економіки, зокрема на зміни у ланцюгах створення доданої вартості, потребує оновленого розуміння формування параметрів ринку праці. Нові технології, які є уособленням Четвертої промислової революції, кардинально змінюють традиційні ланцюги організації суспільного виробництва, «виштовхують» з останнього цілі ланки, наприклад, посередницькі структури. Повсюдно відчувається «дихання» нових технологій і переформатування більшості ланок суспільного виробництва. Небачений дотепер тиск з боку технологій-XXI відчувають такі сфери економіки, як торгівля, ремонт, посередницькі структури.

Нові платформи й «маркет-плейси» формують інші ланцюги зв'язків між виробниками та споживачами, між виробниками й посередниками. Уже нині не новинкою є функціонування безлюдних магазинів, відмова від посередників на кшталт рітейлу, нові технології оплати покупок, оформлення та доставки товарів. До категорій підвищеного ризику щодо перспектив зайнятості можна віднести продавців, клерків, фахівців з ремонту, складських логістів, фахівців з оформлення оренди, нерухомості, обслуговуючий персонал готелів, працівників сфери транспорту. У зоні ризику виявляться професії багатьох сфер, зокрема управлінських, в які інтенсивно проникають технології штучного інтелекту.

Чимало професій, пов'язаних з проектуванням, дизайном, інжинірингом, також відчуватимуть тиск з боку нових промислових технологій — технологій робототехніки й мехатроніки, зокрема й технологій створення автономних робототехнічних комплексів, технологій універсалізації виробничих робототехнічних комплексів, технологій інтеграції доповненої реальності з робототехнічними системами.

Не впевнені, що розробники робототехніки та штучного інтелекту опікуються проектуванням етичних принципів для нової роботизованої цивілізації. Першими дзвіночками, які вже звучать, є вимоги роботодавців на кшталт: «Робочі місця лише для молодих» або «Робочі місця для тих, кому ще не виповнилось 35 років». Молодому поколінню можна порадити наполегливо формувати найпотужніший людський потенціал, здатний трансформуватися в конкурентний людський капітал. Професійна, моральна еліта недалекого майбутнього може стати останньою надією в роботизованій цивілізації.

Закликаємо всіх, хто опікується проблематикою зайнятості, спільними зусиллями розширювати горизонти наукових досліджень, виходити за рамки бачення

сутності окремих моноявищ і процесів, не гратися в термінологічну еквілібристику, розглядаючи другорядні явища й процеси, які не сприяють прирощенню знань. За великим рахунком, справа не стільки в нових термінах, констатації очевидних фактів, демонстрації неупорядкованих статистичних даних, що заповнили економічну, соціально-трудову літературу, а в розумінні природи явищ і процесів стандартної/нестандартної, типової/атипової, традиційної/дистанційної зайнятості, які розгортаються на «полі» соціально-трудового розвитку постіндустріальної (цифрової) доби, їх очевидних і латентних сутнісних характеристик, які закладають фундамент нової реальності в світі праці та зайнятості.

1.3. Людина працююча як категорія наукового дискурсу

У триаді взаємопов'язаних явищ, процесів, інститутів, складовими яких є «праця — зайнятість — людина економічна та соціальна», найскладнішим об'єктом дослідження є людина-творець, людина працююча, людина як основна цінність і пріоритет суспільного поступу.

Економічно активна людина, яка вже більш як два десятиліття живе в XXI столітті, у певному сенсі стала надлюдиною, або ж новою людиною, часто-густо цього не помічаючи. Вона (людина) може за менш як добу перетнути кілька континентів, побувати в низці країн; має можливість спілкуватися з іншими людьми, які перебувають у будь-якій точці планети; має доступ до соціальних мереж; через наявні інформаційні ресурси може купувати, продавати, здійснювати фінансові операції тощо. Незважаючи на суперечливі тренди в царині соціальної якості, усе ж економічно активна людина взмозі задовольнити більшість матеріальних потреб, а середній рівень матеріального добробуту людини праці у постіндустріальну добу є значно вищим, аніж на етапі індустріалізації.

Водночас нові, небачені можливості людини продовжують межувати з фундаментальними обмеженнями матеріального, соціального, психологічного, соціокультурного характеру. Людина праці не стала більш впевнено почувати себе на ринку праці, вона часто-густо ще більше та швидше втомлюється; щоденно зіштовхується з фізичними, психологічними, техногенними небезпеками. Постає ціла низка проблем, які пов'язані зі здатністю адаптуватися до великомасштабних, різновекторних змін, що стають нормою сьогодення.

Не буде перебільшенням стверджувати, що нова (цифрова, мережева) економіка — це й нові можливості для людини, і нові виклики та загрози в різноманітних сферах її життєдіяльності.

Принципово важливо наголосити: за умов карколомних, надшвидких змін техніко-технологічного, інституціонального, організаційного характеру змінюються дотеперішні засади самореалізації економічно активної людини. Дійсно, за об'єктивних обставин, коли впродовж трудової біографії однієї вікової групи змінюється не одне покоління техніки, зникають цілі галузі, докорінно трансформуються професійно-кваліфікаційні вимоги, людина працююча, і передусім молода, має будувати свою кар'єру не на одному підприємстві й не стільки за

вертикаллю, а здебільш за горизонталлю, змінюючи не лише місце докладання праці (підприємство, організацію), а й сферу трудової діяльності.

Загроза залишитися без роботи в умовах, коли масштаби «вимивання» традиційних робочих місць суттєво перевищують кількісні параметри знову створюваних, з іншими, часто-густо «непідйомними» для багатьох вимогами професійно-кваліфікаційного, компетентнісного характеру, гостра потреба в трудових доходах для забезпечення життєдіяльності з урахуванням вимушених «простоїв» і необхідності підтримки своєї конкурентоспроможності на ринку праці, змушує економічно активну людину погоджуватися на не завжди прийнятні умови найму, зокрема й незахищені законодавчо. Такі обставини, які не є винятком у сучасну цифрову добу, навряд чи можна вважати комфортними для самоствердження та самореалізації.

У своїх дослідженнях світу праці як інституту, людини як цінності й мети економічного розвитку маємо змогу опиратися на величезний науково-прикладний фундамент у цій царині індустріальної доби, що створений багатьма поколіннями науковців і передусім науковців-трудоників. Власний внесок у прирощення знань щодо людини працюючої вбачаємо у розкритті особливостей формування та використання людського ресурсу у нинішню — постіндустріальну, цифрову добу та обґрунтуванні потреби зміни вектора суспільного поступу, переходу від декларацій до утвердження на практиці людини працюючої як основної цінності та пріоритету суспільного поступу.

Є вагомі підстави стверджувати, що наявні постулати, ідейні засновки щодо пріоритетності людських ресурсів, перебування людини праці як основної цінності економіки й суспільства, про розвертання економічної та соціальної політики в бік людини, залишаються не більш як деклараціями, за якими зазвичай немає реальних людиноорієнтованих дій, а головне — людиноорієнтованих, людиноцентричних результатів. Зазначені вище декларації (вони ж і своєрідні заклинання) мають не лише національне, а й глобальне забарвлення. Їх постійно чуємо, починаючи з трибуни ООН і аж до різноманітних майданчиків на національному рівні, включно з тими, що знаходяться на Печерських пагорбах у м. Києві.

Наші попередні теоретичні розвідки щодо зміни ролі, місця людини на терені нової економіки знайшли широке висвітлення у вітчизняних і зарубіжних публікаціях⁶⁵.

Як впливає з результатів виконаних досліджень, світ праці й світ самих людей у найширшому розумінні кардинально змінився у надкороткий історичний

⁶⁵ А. Колот, О. Герасименко. Гідна праця як концепція та стратегічний напрямок розвитку соціально-трудової сфери. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 6. С. 3–13; А. Колот, О. Герасименко. Цінності трудового життя та гідна праця: філософія взаємодії і розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2016. № 1–2. С. 3–13; А. Колот, О. Herasymenko. A deficit of decent work as a current trend in the development of social and labor sphere in Ukraine. *Knowledge and Performance Management*. 2017. Vol. 1. P. 5–17; Гідна праця: імперативи, українські реалії, механізми забезпечення : монографія / [А. М. Колот, В. М. Данюк, О. О. Герасименко та ін.] ; за наук. ред. д.е.н., проф. А. М. Колота. Київ : КНЕУ, 2017. 500 с.; Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку : монографія / [А. М. Колот, І. Ф. Гнибіденко, О. О. Герасименко та ін.] ; за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ : КНЕУ, 2015. 336 с.; Колот А. М., Кравчук О. І. Людина і нова економіка: діалектика розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2015. № 1. С. 8–29; Колот А., Кравчук О. Людина і нова економіка: теоретико-методологічний аналіз взаємодії та домінант розвитку. *Економічна теорія*. 2015. № 1. С. 5–25; Kolot A., Kozmenko S., Herasymenko O., Štreimikienė D. Development of a Decent Work Institute as a Social Quality Imperative: Lessons for Ukraine. *Economics and Sociology*. 2020. Vol. 13. № 2. P. 70–85.

період, і ці зміни будуть лише наростати. Складовою цих змін є формування нової людини як ресурсу, носія найбільш потужного за затребуваного капіталу, мотивацій і цінностей цифрової доби. Нашим висновком є й той, що за умов глобальних трансформацій виникає об'єктивна потреба не стільки уточнення, доповнення понятійного апарату, оновлення певних дефініцій і змістовних засновків, а наукового опрацювання нової концептології соціально-трудоного розвитку, абсолютно нової форматизації явищ і процесів, що зумовлюють становлення нової економіки, мережевого суспільства та формування *нового типу людини праці*.

Змушені констатувати, що така постановка питання не домінує в науковому середовищі. У багатьох теоретичних конструктах, що представлені в сучасній науковій літературі, образ людини, її роль та особливе місце в новій економіці та мережевому суспільстві, значення позаекономічного в нашому житті все ще ближче до постулатів класичної економічної теорії, ніж до реалій XXI століття.

Соціально-трудоі науки, як випливає з проведених досліджень, усе ще зосереджують свою увагу на традиційних концепціях і теоріях, намагаючись пояснити явища й процеси життєдіяльності на початку нового тисячоліття тим науково-методологічним інструментарієм, якому місце на шпальтах історії економічних учень, а не в практиці сучасних наукових досліджень. Ось чому нагальним є завдання обґрунтування нових теоретико-методологічних засад моделі людини першої половини XXI століття, що є віддзеркаленням демографічних, техніко-технологічних, інституціональних, соціокультурних реалій сьогодення.

У низці попередніх публікацій авторів міститься ретельний аналіз еволюції поглядів представників найбільш визнаних економічних теорій щодо мети економічного розвитку, об'єктів і суб'єктів суспільного поступу, ролі й місця людини в ньому. Звернення до еволюції цих поглядів не є випадковим, а цілком виправданим, адже за такого методологічного підходу стає можливим з'ясування мегапричин зміни ієрархії чинників економічного розвитку та усвідомлення достеменної ролі людини в суспільному поступі.

З докладним викладенням еволюції поглядів, про які йдеться, можна ознайомитися, звернувшись до оприлюднених раніше публікацій⁶⁶, а для досягнення мети цього розділу монографії — упорядкування дотеперішніх уявлень щодо ролі та місця людини, прирощення знань, які розкривають достеменно значення людського чинника — звернімо увагу на основні віхи в теорії людини економічної.

Наголошуємо на тому, що впродовж декількох століть економічна теорія розбудовувала свої основні концепти навколо багатства як суспільного явища. З XVIII століття в економічній теорії, як добре відомо з історії економічних учень, домінувала школа меркантилістів, представники якої багатством уважали все, що перетворюється на гроші. Джерелом багатства в меркантилістів була сфера обігу, а виробництво розглядалось як одна з умов створення багатства.

Класична парадигма економічної теорії (політичної економії) започаткована Адамом Смітом у «Дослідженні про природу та причини багатства на-

⁶⁶ Колот А. М., Кравчук О. І. Людина і нова економіка: діалектика розвитку. *Соціально-трудоі відносини: теорія та практика*. 2015. № 1. С. 8–29; Колот А., Кравчук О. Людина і нова економіка: теоретико-методологічний аналіз взаємодії та домінант розвитку. *Економічна теорія*. 2015. № 1. С. 5–25.

родів» (1776). Об'єкт дослідження економічної теорії Адам Сміт визначив чітко й однозначно — створення багатства. При цьому йдеться про нагромадження, розподіл і використання матеріального багатства, як багатства речей, сукупності матеріальних благ. Особливий наголос маємо зробити на тому, що в своєму основному творі Адам Сміт досліджує й проблематику суб'єкта економічної діяльності, яким постає *економічна людина* (Homo Economicus), яка у процесі економічної діяльності керується власними інтересами, постає як економічний агент, який поводить себе раціонально. Як у попередніх дослідженнях, так і в цьому звертаємо увагу потенційного читача на суттєвий факт з історії економічних учень, який не отримав належного висвітлення у вітчизняній економічній літературі. Йдеться про те, що до написання основного свого твору А. Сміт 1759 року видав менш відому широкому загалу працю «Теорія моральних почуттів», у якій описав певні філософські, морально-духовні та психологічні аспекти людини як суб'єкта економічної діяльності. Утім, в основному науковому доробку А. Сміта головний суб'єкт економічного процесу — це все ж «людина економічна», яка водночас і егоїстична, і раціональна, і зорієнтована суто на особисті потреби та інтереси. З історії економічної думки відомо, що А. Сміт упродовж багатьох років виношував ідею, яка так і не була втілена в життя, — виконати фундаментальне дослідження людини в соціумі, і не тільки як «істоти економічної», а як особистості, яка має різні іпостасі, взаємодіє з оточенням і зовнішнім світом⁶⁷.

Утім, одним з основних методологічних засновків класичної економічної теорії Адама Сміта, що міститься в «Дослідженні про природу та причини багатства народів» є те, що об'єктом і метою економічної діяльності є матеріальне багатство, а людина постає засобом і суб'єктом економічного процесу.

Історія економічних учень свідчить про те, що й у послідовників Адама Сміта знаходимо загальнометодологічне положення, згідно з яким людина не є безпосередньо метою, а лише засобом і суб'єктом економічної діяльності. Так, Дж. С. Мілль в «Основах політичної економії» (1848), розвиваючи засновки Адама Сміта щодо мети й засобу економічного поступу, підкреслює, що саме собою поняття «багатство» необхідне для визначення сукупності бажаних предметів, якими люди володіють, не тільки не охоплює їхні власні особистості, а навпаки, протиставляє їх цим предметам. Люди, за Міллем, не є багатством для самих себе, хоч вони і слугують інструментом його надбання⁶⁸.

Збереження однієї із засадничих ідей класичної економічної теорії, згідно з якою людина не є безпосередньою метою економічного розвитку, не є «заслугою» Адама Сміта і його послідовників, а й К. Маркса щодо мети (багатства) і засобу (людини) економічного поступу. На підтвердження цього наведемо таке: полемізуючи з А. Вагнером, автором «Підручника політичної економії» (1879), К. Маркс писав, що відмітною рисою його методологічного підходу під час написання «Капіталу», є не людина, а певний суспільно-політичний період⁶⁹.

⁶⁷ Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. С. 15.

⁶⁸ Мілль Дж. С. Основы политической экономии. Москва: Прогресс, 1980. Т. 1. С. 90.

⁶⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т. 19. С. 6.

Навіть Адам Сміт розумів, що турбота про власні інтереси — далеко не єдина характеристика людської природи.

Перед «Добробутом націй» Сміт видав книжку під назвою «Теорія моральних почуттів», у якій він стверджує, що певна міра природної співчутливості іншим людям слугувала б тим потрібним обмежувальним механізмом, який регулював би нашу поведінку, якби ми дістали можливість вільно «обмінювати одну річ на іншу». Смітове твердження, чомусь забуте сучасниками, полягало в тому, що ефективні ринкові операції негативно впливали на риси характеру, які виникли внаслідок неринкових соціальних взаємодій. Сміт мав рацію, коли говорив про важливість «моральних почуттів», однак помилявся щодо «природності» їх. У суспільстві, підпорядкованому ринковим відносинам, де кожна людська дія має своє «заохочення», такі «моральні почуття» можуть узагалі зникнути, і нам не залишиться іншої турботи, окрім власних інтересів.

Економіст і філософ Амартія Сен стверджував, що потреба чинити правильно виникає з мотивів, які суперечать логіці переслідування власної вигоди й матеріальних заохочень. Причиною такої потреби він називає «обов'язок». Діяти з відчуття обов'язку означає робити те, що ви вважаєте правильним, незалежно від того, чи призведуть ваші дії до поліпшення вашого матеріального становища. Обов'язок спонукає нас якнайкраще виконувати свою роботу — виходити за межі інструкцій, — навіть якщо ніхто за нами не наглядає й ми не отримуємо за це жодної винагороди. Обов'язок спонукає нас відмовитись від підняття цін під час дефіциту й від випадкової вигоди за рахунок інших. Обов'язок спонукає нас погодитися на розміщення радіоактивних відходів у нашому місті та вчасно забрати дитину з дитячого садка.

Мені здається, що ідеологія і спричинена нею надмірна турбота про власні інтереси допоможуть знайти відповідь на запитання, чому переважна більшість керівників схильється до надмірного контролю над працівниками, до одноманітної роботи й до матеріальних заохочень.

Джерело: Шварц Б. Чому ми працюємо / пер. з англ. Н. Гоїн. Харків : Віват, 2018. С. 103–104.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що і неокласична економічна теорія значною мірою зберегла методологічний засновок Сміта щодо мети й суб'єкта економічної діяльності. Відмінність полягає в зміщенні акцентів, урізноманітненні розуміння мотивів економічної поведінки.

У розвиток оприлюдненого зазначимо, що в неокласиків походження багатства та його розподіл не є ключовим засновком. На передній план у неокласиків виходить аналіз того, як функціонує економіка та формується поведінка основного суб'єкта господарської діяльності. Утім, і представники неокласичної школи не подолали обмеженості щодо важливої ролі людини, її місця в суспільному поступі. Слід зауважити, що один із засновників неокласичної економічної думки А. Маршалл у своєму фундаментальному творі «Принципи політичної економії» (1890) чітко та однозначно заявив, що економічна наука — це, з одного боку, наука про багатство, а з другого — та частина суспільної науки про діяльність людини, яка стосується зусиль, що нею докладаються для задоволення своїх потреб⁷⁰.

⁷⁰ Маршалл А. Принципы политической экономии : В 3 т. Т. 1 / пер. : В. И. Бомкин, В. Т. Рысин ; ред. С. М. Никитин. Москва : Прогресс, 1983. С. 107.

Показовим є те, що серед представників неокласичної школи економічної теорії сучасної доби чимало прихильників засновку «багатство — мета, людина — засіб».

Автори популярного, широко цитованого підручника «Економікс» П. Самуельсон і В. Нордгауз предмет економічної теорії трактують як учення про те, як суспільство використовує наявні ресурси для виробництва товарів. За такого концепту людина знову ж таки не перебуває на передньому плані суспільного розвитку й за замовчуванням розглядається як засіб, суб'єкт ринкового організму.

Аналіз провідних економічних течій у контексті з'ясування мети, об'єкта й суб'єкта економічного розвитку дав змогу авторам зробити таке узагальнення: більшість міркувань відомих мислителів минулого щодо ролі людини в суспільному бутті є віддзеркаленням економічного й соціального ладу тодішньої доби. Ставити перед собою завдання безпосереднього застосування теоретичних конструкцій XVIII — початку XX століття — це алогічне заняття, яке здатне завести (і заводить) науковий пошук істини в глухий кут. Світ природи, техніки, економіки, інститутів, світ самих людей порівняно з тогочасним періодом, коли жили й творили класики економічної теорії, змінився кардинально. Шукати в «Багатстві народів ...» відповіді на виклики початку нового тисячоліття — справа безнадійна⁷¹.

Змушені констатувати, що в економічній теорії не лише минулого, а й сучасної доби залишаються провали в царині обґрунтування її предмета, об'єкта й суб'єкта економічної діяльності, у розумінні ролі та місця людини в економічному й суспільному поступі. Маємо лише підтвердити попередні висновки, що людина в теоретичних конструкціях усе ще розглядається односторонньо, спрощено; образ *Homo Economicus* А. Сміта все ще «бродить» шпальтами економічних видань, переколює в душі й розум людей з покоління в покоління⁷².

У авторській методологічній конструкції та ментальній моделі людина має поставати в якості основного *ресурсу та мети соціально-економічного розвитку*. З'ясування сучасної ролі людини, її важливого місця в суспільному устрої потребує, на наше переконання, розгляду цієї проблематики в контексті діалектики соціальної та економічної складових суспільного поступу. Йдеться про формування сучасної філософії людського розвитку, яка має стати ключем до усвідомлення глибинних засад людського, соціального виміру нової економіки та мережевого суспільства, розуміння справжньої мети функціонування цих інститутів.

Слід зазначити, що усвідомлення цієї діалектики як широкими верствами населення, так і політикумом, науковою спільнотою, соціальними партнерами відбувається повільно й немає єдиного вектора опанування. Однією з основних причин такого стану речей є домінування уявлень, суджень, переконань, за яких соціальне буття є виключно похідним від економічного, а отже, має ознаки вторинності.

⁷¹ Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. С. 16–17.

⁷² Там само. С. 17.

Наша принципова позиція з означеної проблематики є іншою за постановкою та філософією сприйняття. Наполягаємо на необхідності оновленого розуміння взаємозв'язку та взаємозумовленості соціального й економічного. Дійсно, соціальний та економічний аспекти суспільного поступу тісно переплетені. Підтверджуємо незмінність наших попередніх тверджень, а саме: перш ніж розподіляти створені блага та задовольняти різноманітні потреби, необхідно виробляти, і це — аксіома. Водночас це аж ніяк не заперечує першочергової значущості соціального розвитку. Синтез соціального й економічного аспектів суспільного розвитку впливає з їх взаємодоповнюваності та подвійної ролі людини в суспільному виробництві, а саме як фактора й мети виробництва, досягненню якої й покликана слугувати економіка. Економічному розвитку завжди притаманні соціальні наслідки, тобто він соціальний за природою. Інша річ — у який спосіб розподіляються результати економічної діяльності, чи досягається оптимізація інтересів суб'єктів суспільного виробництва, чи домінують у соціально-трудовій сфері процеси соціалізації або, навпаки, десоціалізації.

Економічною наукою доведено й підтверджено практикою, що економічний і соціальний прогрес, економічний і соціальний розвиток узгоджуються та мають одновекторну динаміку тоді, коли економічні досягнення супроводжуються соціалізацією суспільних відносин та коли така соціалізація виявляється передусім у соціально-трудовій сфері⁷³ й стосується інтересів абсолютної більшості економічно активного населення. У контексті проблематики, що розглядається, принципово важливою є відповідь на запитання: заради кого й заради чого організовується виробництво, здійснюється економічна діяльність і досягається економічне зростання?

Заклики до соціалізації суспільних відносин останніми роками звучать усе настійливіше, до того ж нерідко з неочікуваних джерел.

Наведемо деякі красномовні дані. У травні 2019 року згідно з опитуванням Інституту Геллапа, проведеного на території США, 43 % його учасників уважали, що країні піде на користь «соціалізм у тому чи іншому вигляді»⁷⁴. Масово переконання, що йдеться не про соціалізм радянського зразка, а про бажану орієнтацію на соціальні цінності, досягнення більш відчутних результатів у царині соціального, людиноорієнтованого розвитку. Зауважимо, що наведене вище переконання у 1942 році поділяло лише 25 % американців.

Складається враження, зазначає Фарід Закарія, що назріває «тиха» революція. Країна, для якої колись характерною була затята агітація за капіталізм, тепер, здається, почала дедалі більше підтримувати ідеологію, проти якої вона боролась упродовж майже всього XX століття. А COVID-19, схоже, тільки пожвавив цю тенденцію. Зазначене опитування Інституту Геллапа вказує на кардинальну зміну порівняно з попередніми сорока роками, насамперед в англо-американському світі, який нерідко грав першу скрипку на світовій ідеологічній арені⁷⁵.

⁷³ Див. детальніше: Колот А. М., Грішнова О. А., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота. Київ: КНЕУ, 2010.

⁷⁴ Mohamed Younis, «Four in 10 Americans embrace some form of socialism», Gallup, May 20, 2019. URL: <https://news.gallup.com/poll/257639/four-americans-embrace-form-socialism.aspx> (дата звернення: 10.12.2020).

⁷⁵ Фарід Закарія. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. Київ : Наш формат. 2021. С. 55.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що пандемія COVID-19 спричинила як несприятливі наслідки, так і змусила подивитися на оточуючі нас світи іншими очима, задуматися над достеменними цінностями життєдіяльності людини.

«Ринкоцентричне мислення «вторглося» в кожную сферу людського життя, майже не лишивши місця для інших цінностей — чесності, рівності чи тієї сутнісної значущості когось або чогось, яку не може виміряти ринок. Під час цієї пандемії люди з усіх куточків світу прокинулися з осяянням, яке мало б зійти на них значно раніше: людей потрібно шанувати за виконану роботу, навіть якщо вона не приносить високої матеріальної винагороди»⁷⁶.

Розмірковуючи над майбутнім посткоронавірусним розвитком Фарід Закарія наголошує: «Ми не можемо замкнути світ. Ми не можемо — та й не повинні — перешкоджати зростанню держав, що розвиваються, і стояти на шляху технологічного прогресу. Ми можемо тільки зорієнтуватися в часі і тенденціях, які випали на нашу долю, і впоратися з цим погано чи добре. У майбутньому нам доведеться зіштовхнутися з великими економічними перешкодами. Нові тенденції — страх пандемії та протекціонізм — яскраво вивлятимуть глибокі структурні зміни на кшталт демографічного спаду й «довготривалої стагнації», тож у найближчому майбутньому темпи зростання, найімовірніше, сповільняться. Але завжди є способи, якими можна стимулювати динамізм і розширювати можливості для більшої кількості людей»⁷⁷.

Зазначимо нашу принципову позицію. Твердження про те, що соціальна політика має бути похідною від економічної, не випадкові, вони є подальшим сприйняттям людини лише як працівника, реалізація здібностей і самореалізація якого можливі лише на виробництві. Проте умови й потреби розбудови нової економіки та соціальної держави вимагають запровадження нових принципів формування соціальної політики, усвідомлення її сучасної ролі в забезпеченні соціальної динаміки. Слід виходити з того, що соціальна політика вже виросла з дотеперішніх меж економічної політики, а загальна економізація політики, характерна й значною мірою виправдана в доіндустріальному та індустріальному суспільствах, які сповідували інші цінності, — це вже атрибутка вчорашнього дня.

Дійсно, чи може бути соціальна компонента другорядною за умов, коли магістральним напрямком прогресу цивілізації стає розбудова нової економіки (вона ж і економіка знань), і знання та інновації на 60 % і більше мають наповнити вартість кінцевого продукту? Чи можна й надалі керуватися традиційними уявленнями про взаємозв'язок економічного й соціального розвитку, які сформувалися в епоху індустріалізму, а реальністю сьогодення є разючі зміни в структурі активів суб'єктів господарювання на користь нематеріальних, і лєвова частка останніх припадає на людський капітал, що формується здебільшого в соціальній сфері?

З огляду на те, що на сучасному етапі науково-технічного розвитку людина стає носієм найбільш потужного, найбільш продуктивного капіталу — людського, і водночас вона зберігає статус мети виробництва, соціальний розвиток

⁷⁶ Закарія Ф. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. А. Марховська, О. Ємельянова. Київ: Наш формат, 2021. С. 55.

⁷⁷ Там само. С. 68–69.

остаточно втрачає риси вторинності щодо економічного поступу. У державі соціального типу, у суспільстві, в якому людина розглядається і як головний чинник, і як основна цінність, мета соціально-економічного розвитку, економічна політика має розглядатися виключно як складова соціальної політики, а не навпаки.

Значний внесок у формування сучасної парадигми взаємозв'язку та взаємозумовленості соціальної й економічної компонент розвитку в обґрунтування пріоритетності розвитку людини зробив лауреат Нобелівської премії з економіки 1998 року Амартія Сен. Цей учений послідовно та переконливо розвінчує міф, згідно з яким розвиток людини та створення умов для гідного життя можуть дозволити собі лише найбільш розвинені країни.

А. Сен спростовує думку про те, що розвиток людини — це результат створення значного економічного потенціалу, а твердження, що спочатку в тій чи іншій країні необхідно нагромадити значний економічний потенціал і лише потім можна ставити питання про розвиток людини, вважає помилковими та вкрай шкідливими. Формування логічних суджень і прийняття рішень, починаючи з найвищих шаблів, мають здійснюватися, на думку А. Сена, за таким сценарієм: спочатку керівництво країни як пріоритет суспільного розвитку визначає створення та підтримку інститутів, які безпосередньо забезпечують формування людського капіталу (освіта, охорона здоров'я, культура); далі має відбутися реальна підготовка «економічного дива», що передбачає масштабні інвестиції в людський капітал. При цьому вкладання в розвиток людини мають зачепити абсолютну більшість громадян, незалежно від рівня їхніх матеріальних доходів. Сучасний розвиток, у трактуванні А. Сена, — це розширення людських можливостей, людської свободи, це свобода вибору між різними стилями життя, «експансія людських можливостей»⁷⁸.

За такого бачення взаємозв'язку та підпорядкування соціального й економічного в суспільному житті стає зрозумілою *реальна роль людини як стратегічного ресурсу й мети сучасного соціально-економічного розвитку*. Водночас пропонуємо поглибити наявні уявлення щодо людського виміру нової економіки, конкретизувати викладені раніше загальні судження та розглянути їх крізь призму найбільш відмітних рис економіки, яка інтенсивно формується та домінуватиме в наступні десятиліття XXI століття⁷⁹.

Виконані нами як попередні, так і новітні дослідження, що охоплюють проблематику людини як ресурсу, мети соціально-економічного розвитку правомірно розглядати як внесок у розроблення нової концепції, яка має прийти на зміну домінуючій упродовж останніх десятиліть *концепції людини економічної*.

Теоретичні засади «людини економічної», як зазначалося вище, були сформульовані понад два століття тому і в подальшому зусиллями науковців різних спрямувань — економічних, соціологічних, філософських — трансформувались у концепцію, яка зазнала суттєвих прирощень. Утім, незмін-

⁷⁸ Sen A. Development as Capability Expansion / A. Sen // Human Development and the International Development Strategy for the 1990s. P. 44; Dreze J. India: Development and participation / J. Dreze, A. Sen. Oxford, 2002. P. 35; Sen A. Development as Freedom / A. Sen. Oxford, 1999. P. 3.

⁷⁹ Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. С. 20.

ним залишився фундаментальний засновок, згідно з яким головною характеристикою економічних процесів є максимізація цільової функції, раціональний вибір, порівнюваність цілей і обмежених ресурсів, необхідних для їх досягнення⁸⁰.

Цілком очевидно, що *Homo Economicus* як абстрактна інструментальна модель економічної теорії не враховує, образно кажучи, цілий світ позаекономічного в життєдіяльності — морально-духовні, етичні, соціокультурні норми, переконання, цінності, якими вона керується в повсякденному житті. Варто наголосити на тому, що цей позаекономічний світ у цифрову епоху інтенсивно змінюється, а його значення в житті людини має тенденцію до посилення. Реальністю сьогодення є зростання відмінностей між *Homo Economicus* і людиною реально діючою, оскільки посилюються розбіжності між абстрактними, обмеженими передбаченнями домінуючих економічних постулатів і реальною практикою життєдіяльності сучасної людини.

У розвиток оприлюдненого зазначимо, що концептуальною засадою й водночас суттєвим недоліком концепції «людини економічної» є безумовний примат індивідуальних потреб, матеріальних спонукальних причин, які зумовлюють економічну поведінку. Водночас *Homo Economicus* — це людина-споживач, яка все або майже все підпорядковує інтересам постійно зростаючого споживання. На практиці це призводить до поглиблення глобальної асиметрії між уготованою потребою в безперервно зростаючому виробництві, а отже, й дедалі більшим використанням ресурсів й досягнутою в глобальному вимірі межею зростання⁸¹.

За орієнтації на постійно зростаюче споживання спостерігається втрата певних людських якостей. Гіпертрофована орієнтація на споживання перетворює *Homo Economicus* на того суб'єкта, якого видатний філософ ХХ ст. Г. Маркузе презирливо називає «одновимірною людиною». Зазначимо, що свою обмеженість має й інша однопорядкова модель людини, що отримала назву *Homo Sociologicus*⁸².

У своїх попередніх публікаціях ми наголошували на тому, що в більшості існуючих теоретичних конструкцій людина постає як особа суто «економізована», в інших — суто «соціалізована», або «засоціалізована», перевантажена соціальними характеристиками, вимогами й пріоритетами. При цьому залишається поза увагою те, що йдеться про ту саму людину, в якій поєднані, переплетені біологічні, економічні, соціальні, духовні засади. Уважаємо, що наявні моделі людини — *homo economicus* та *homo sociologicus* — недостатні для пояснення складного світу особистості, її мотивів, інтересів (переваг), яка є і фактором, і ресурсом, і метою економічного розвитку. За першої моделі маємо примат економічних явищ і дій за явного нехтування соціальними взаємодіями, соціальною компонентою особистості. За другої моделі маємо так само «роздвоєного» індивіда, але з точністю до навпаки. Більш виправданим, реалістичним має бути не одновимірний, роздвоєний, а компліментарний образ

⁸⁰ Роббинс Л. Предмет экономической науки. *THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем*. Москва. 1993. Вып. 1. С. 18.

⁸¹ Медоуз Д. Л. Пределы роста : докл. по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества» / Д. Л. Медоуз, И. Рандерс, В. В. Беренс ; пер. с англ. 2-е изд. Москва : МГУ, 1991.

⁸² Вайзе П. *Homo economicus* и *Homo sociologicus*: монстры социальных наук / *THESIS*/ Москва. 1993. Вып. 3. С. 120.

людини. Прагнучи зробити посильний внесок у розроблення концепції, яка має прийти на зміну постулатів «людини економічної», наукова школа соціо-економіки та управління персоналом КНЕУ активно працює над формуванням теоретико-методологічних засад «людини соціально-економічної та відповідальної». Така теоретико-методологічна конструкція не заперечує положень, які свого часу були закладені в основу концепцій «людини економічної» та «людини соціальної».

Як зазначалось у раніше оприлюднених публікаціях, лейтмотивом нашого доробку в царині розроблення концепції «людини соціально-економічної та відповідальної» є її розгляд крізь призму чотирьох іпостасей, а саме біологічної, економічної, соціальної та духовної. Отже, «людина соціально-економічна та відповідальна» — це людина в комплексному її вимірі. Згідно з нашим концептом, ця людина, крім іншого, має характеристики (виміри), які відсутні в *homo economicus* і *homo sociologicus*: вона любить, співчуває, заздрить, виявляє егоїзм, може ненавидіти, має звички, характер, може діяти алогічно, має власний набір та ієрархію мотивів матеріального й нематеріального характеру тощо. Важливою відмінною характеристикою запропонованих новацій є й концепт, згідно з яким у суспільстві формуються та виявляються не тільки індивідуальні інтереси, а й особливий суспільний інтерес, яким нехтують ліберальні та неоліберальні теорії, продуктом яких і є концепція «людини економічної»⁸³.

Людина цифрової доби й людина дотеперішньої індустріальної доби — наскільки вони різні?

Розмірковуючи над проблемою нової економіки, її соціально-трудового виміру, мережевого суспільства, маємо прийняти за аксіому, що глобальний соціум переживає фундаментальну революційну трансформацію. Йдеться не про еволюційне прирощення техніко-технологічних новацій, не про інформаційно-комунікаційний прорив. Усі оточуючі людину світи й світ самих людей зазнають карколомних змін і розвиваються за іншими, постіндустріальними сценаріями, які реалізуються надшвидко, не за Марксом та будь-якими іншими дотеперішніми теоретичними концептами.

Людина, яка дивиться на цифровий світ за тим же світосприйняттям, яке домінувало в індустріальну добу, втратила в інтелектуальному сенсі щонайменше 20 років свого життя.

За іншою логікою, іншою філософією маємо розглядати характеристики людини цифрової доби, її мотиваційні настанови, ментальні схеми, ціннісні орієнтації. Відповідаючи на запитання, у чому полягають відмінні характеристики цифрової людини від людини дотеперішньої індустріальної доби, економічний і фінансовий експерт зі світовим ім'ям Кріс Скіннер наголошує: «Ні, це не робочі моменти, цифрові люди будуть влаштовані набагато складніше, ніж ми. По-перше, вони будуть довше жити; по-друге, матимуть доступ до великих знань у режимі реального часу; по-третє, завдяки штучному інтелекту й робототехніці зможуть розв'язувати набагато більш естетичні, елітарні, творчі

⁸³ Колот А. Розвиток науки про працю і соціально-трудові відносини та її роль у переформатизації та формуванні сучасного економічного мислення. *Україна: аспекти праці*. 2012. № 6. С. 3–10; Колот А. М. Розвиток наук про працю та соціально-трудові відносини на засадах міждисциплінарності. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 7–27.

й складні завдання; по-четверте, вони стануть багатопланетним видом; нарешті, по-п'яте, вони діятимуть зовсім інакше, ніж їхні предки. Підхід цифрових людей до бізнесу, дружби й навіть кохання — щось зовсім небачене в історії людства»⁸⁴.

І далі Кріс Скіннер наводить деякі характеристики не стільки цифрової людини, як умов її життєдіяльності, які, на наш погляд, постають занадто райдужними, можуть межувати з фантазмагорією. Ці оцінки нагадують нам висновки гуру світової економічної та соціологічної думки (Белла, Тоффлера, Фукуями та ін.), які були оприлюднені в другій половині XX століття про настання на початку XXI століття ледь не комунізму в соціально-трудовій сфері та умовах життєдіяльності людини праці.

Наведемо лише окремі судження Кріса Скіннера щодо майбутнього цифрової людини, які викликають у нас заперечення. «Оскільки ніхто не уникне мережі, — зазначає Кріс Скіннер, — права людини дотримуватимуться ще надійніше: про будь-яке обмеження прав одразу стане відомо буквально всім. Життя кожної людини з народження буде фіксуватися в цифровому вигляді, усі отримають доступ до страхування, заощаджень і позик, усі основні потреби будуть задоволені, для цього можуть призначати універсальний базовий дохід»⁸⁵.

Уважаємо за необхідне сформулювати більш зважену, багатоваріантну оцінку соціальної якості трудового життя людини цифрової доби. Яким є та яким буде соціальне буття людини цифрової доби? Чи відбудуться такі ж потужні, як і технологічні, інституціональні, зміни в якості трудового життя мережевого суспільства? Ураховуючи значні позитивні зрушення, що очікуються в царині продуктивності, зниження трудомісткості суспільного виробництва, розширення можливостей економічно активної людини в задоволенні індивідуальних і суспільних потреб, можна прогнозувати якісні зміни в мережевому суспільстві на «ниві» соціального розвитку.

Акцентуємо увагу на тому, що характерною рисою сучасного мережевого суспільства є зростаючі (наростаючі) *асиметрії у царині цінностей*. Йдеться про розлом, зростаючу прірву між цінностями, яких потребує суспільство глобальних ризиків і цінностями, носієм яких є сучасний соціум в цілому і його окремі суб'єкти.

Відомий американський соціолог Алекс Інkelес, автор аналітичної моделі «сучасної особистості» («modern personality») в одній із останніх монографій «Зародження єдиного світу? Конвергенція і дивергенція в індустріальних суспільствах»⁸⁶ стверджує, що в усіх суспільствах під впливом процесів модернізації формується *особливий тип особистості*. Алекс Інkelес, опираючись на масштабний емпіричний матеріал, доводить, що незважаючи на явні інтенції до зближення, не існує «єдиного стандарту, який поділяють усі» учасники глобального світу. Існуюча орієнтація на диверсифікацію, вважає Алекс Інkelес, буде супроводжувати нас як мінімум століття⁸⁷. І далі цей дослідник у продовження попереднього висновку зазначає, що нині глобалізаційні процеси йдуть у тан-

⁸⁴ Скіннер Кріс. Людина цифрова. Четверта революція в історії людства, яка торкнеться кожного. С. 192.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Inkeles A. One World Emerging? Convergence And Divergence In Industrial Societies. London, Routledge, 2019.

⁸⁷ Там само. Р. 24.

демі з глокалізаційними, при цьому очікуваного стирання національних і регіональних відмінностей не відбулося, натомість домінує тенденція до їхнього зберігання та посилення.

Підсумовуючи результати своїх досліджень у царині «сучасної особистості» Алекс Інкелес наголошує на тому, що нового Армагедону в XXI столітті не відбудеться, глобальний світ ставатиме більш відкритим, прозорим, а його складові — взаємозалежнішими. Водночас Алекс Інкелес закликає звернути увагу на наступний тренд: складні соціальні, біотехнологічні процеси конвергенції і дивергенції будуть у найближчій перспективі *диктувати специфічні, часто-густо важко виконувані вимоги до особистості* (виділено авт.), дотримання яких стає своєрідною «інструкцією по виживанню» в суспільствах глобальних ризиків.

Ще і ще раз наголошуємо на тому, що сучасний світ, що стає усе більш рукотворно створеним, штучним, «оцифрованим» і який ще вчора здавався зручним, придатним для гідної життєдіяльності, усе більше переповнюється глобальними ризиками, нестабільністю, непередбачуваністю, які загрожують соціальному порядку. За таких умов особливої значущості набувають здатності проявляти відповідальність за долю суспільства, у якому ми живемо, як і здатності до колективних, солідарних дій. Втім, саме цих здатностей, як і багатьох інших морально-етичних цінностей, усе більше бракує представникам (суб'єктам) нової економіки і мережевого суспільства.

Людина, яка зробила колосальний внесок у розбудову цифрової економіки в глобальному вимірі, — Білл Гейтс — прогнозує, що до 2035 року не буде в світі людей, які будуть потерпати від злиднів, принаймні в тому вигляді та в тих масштабах, як існує нині. Білл Гейтс не заперечує, що багатства, швидше за все, залишаться під контролем привілейованої меншості, але всі представники соціуму матимуть доступ до глобальних мереж і зможуть скористатися можливостями цифрової економіки, здобути новітні знання, вписатись в інформаційний простір, набутти статусу людини цифрової.

Райдужні перспективи на кшталт наведених вище, у реальній дійсності будуть реалізовуватися, на наш погляд, з величезними втратами морального, психологічного характеру для багатьох людей. Шлейф «темних» сторін цифровізації потребує внесення змін у систему освіти, виховання особистості. Нагальною є потреба формування в людини стійкого психологічного імунітету до будь-яких вторгнень у сферу свідомості, морально-етичних засад, які мають бодай применшити суто меркантильні начала в людській свідомості, сформувати морально-етичний фундамент людського розвитку, культуру мислення, яка ґрунтується на фундаментальних цінностях.

І в зарубіжній, і у вітчизняній літературі з'являється все більше публікацій, в яких автори висловлюють занепокоєння з приводу руйнування національних культур, заміщення останніх уніфікованим спілкуванням і віртуалізацією життєдіяльності.

Якщо роботи й автомати перебиратимуть на себе все значну частку робіт, то перед більшістю людей постане проблема пошуку нових занять, вибору між роботою та «нероботою», значно актуалізується проблема вимушеної незайнятості.

Під час промислової революції люди перейшли з полів на фабрики; під час революції послуг — із фабрик до офісів. Куди іти під час цифрової революції? Деякі експерти вважають, що ринок праці зникне: після автоматизації когнітивних здібностей потреба в людях цілковито зникне.

Зникне потреба у трейдерах, бухгалтерях, кухарях ... Це, мабуть, буде правдою протягом найближчих двадцяти п'яти років. Уміння і навички, що цінують сьогодні, стануть не потрібними, бо роботи зможуть впоратися з нашими завданнями набагато краще за нас. Що ж тоді залишиться робити людям? Є дві точки зору: оптимістична і песимістична.

Оптимісти вважають, що у роботи є своя цінність, і роботу не під силу витіснити людину звідусіль: ми можемо писати книжки, складати музику і знімати фільми краще за машини, оскільки прагнення створювати і творити прекрасне закладено в кожному з нас. А що робити, якщо художників майбутнього автоматизують? Людина може стежити, аби дії роботів не суперечили етиці. Чи може робот зрозуміти, що виконує антигуманні дії? Адже людяність у ресторанах, в літаках ... цінують набагато вище за найвитонченіших роботів ... або нам просто подобається так думати. Сьогодні.

Після піку автоматизації, який припаде на 2030 рік, нікому більше не буде потрібно працювати. Отже, як буде працювати людство?

У песимістичному трактуванні майбутнього працюватимуть лише ті, хто захоче за це взятися, або ті, кого спеціально відібрали, виходячи з наявності у них ультракогнітивних навичок. Це будуть оптимізатори роботів, проєктувальники штучного інтелекту, супроводжувачі машин і всі ті, хто продовжить розробляти машини і введе їх на принципово новий рівень. Образно кажучи, у майбутньому машини почнуть збирати більш досконалі машини — швидших коней, а люди продовжать переосмислювати феномен коня. Не так уже й погано.

Однак більшість людей залишаться без роботи. Не потрібні мільярди людей. Їхні когнітивні навички не дозволять їм працювати оптимізаторами роботів, тож вони не матимуть корисного призначення. До того ж, їм не вистачить і творчих здібностей, аби стати художниками, а не маючи когнітивних здібностей, вони поступатимуться конкурентам-роботам і в технологічній вправності. Отже, що ж вони робитимуть?

Можна припустити, що на цьому етапі ми припинимо накопичувати багатства, майно і активи і опікуватимемося покращенням людства. Гарна ідея, але чи стали б ви працювати, якби вам не довелося цього робити?

Якщо на робочих місцях усіх людей замінити роботами, гадаєте, настане кінець світу? Ні, поки люди не втратять мотивацію до праці, не забудуть, що робота допомагає насолоджуватися життям і приносить винагороду за вкладені зусилля, а це, зі свого боку, стимулює економіку.

Гадаю, якщо ми замінимо людей роботами, відкинемося на фінансову подушку безпеки і віддамося нарцисизму, економіка перейде у вільне падіння. Ось чому я не вважаю, що роботи заволодіють усім і вся. Потреба в людині буде завжди.

Джерело: Скіннер Кріс. Людина цифрова / пер. з англ. Г. Якубовська. Харків. Вид-во «Ранок»: Фабула, 2020. С. 86–88.

У доповіді Глобальної комісії з питань майбутнього сфери праці «Працювати заради майбутнього» зазначається: «Попереду відкривається безліч можливостей для підвищення якості трудового життя, розширення вибору, скорочення гендерного розриву, подолання шкоди, спричиненої нерівністю в світі, і вирішення багатьох інших завдань. Однак, нічого з названого не від-

будеться саме по собі. Без рішучих дій ми будемо рухатися до світу, у якому поглибитися існуюча нерівність і посиляться невизначеність»⁸⁸.

І далі автори цієї доповіді зауважують: «Завдяки технологічним досягненням — штучному інтелекту, автоматизації та робототехніці — створюватимуться нові місця, однак ті, хто втратив роботу в перехідний період, можливо, будуть найменше підготовленими до того, щоб скористатися новими можливостями. Професійні навички, затребувані сьогодні, не відповідатимуть робочим місцям завтрашнього дня, а знову набуті навички можуть швидко застарівати. Озеленення економіки наших країн дасть змогу створювати мільйони робочих місць завдяки впровадженню ефективних методів виробництва й чистих технологій, однак інші робочі місця зникатимуть мірою того, як країни згортатимуть водневозалежні й ресурсоемні галузі. Не менш значні зміни відбудуться в демографії. Зростання чисельності молоді в одних частинах світу й старіння населення в інших можуть чинити тиск на ринки праці та системи соціального забезпечення, хоча ці ж зміни створюють нові можливості для забезпечення доступних за ціною послуг догляду й формування інклюзивного та активного суспільства»⁸⁹.

Внаслідок автоматизації роботи стане менше, але нові робочі місця все-таки з'являтимуться. Для тих, хто не зможе знайти хорошу роботу, значно зросте державна допомога. Крім того, буде більше часу і технологічних можливостей для пошуку самореалізації у відпочинку й дозвіллі. Певна річ, що люди по-різному пристосуються до цього нового світу: хтось відчує себе вільним, а хтось — загнаним у пастку. Але є й більш похмурий альтернативний варіант майбутнього: ці тенденції поступово будуть поглиблюватися, а держава не відреагує широкомасштабною програмою. Нерівність зростатиме, чимраз більше робочих місць зникатиме, реальні зарплатні знижуватимуться, якість життя більшості людей погіршуватиметься. У такому майбутньому статки потраплять до жменьки багатіїв, а решта залишиться ні з чим із загрозою виродження через алкоголізм, наркозалежність і суїцид. Запит на популізм зростатиме. Зараз ми бачимо перед собою кожен із цих варіантів майбутнього, але який з них настане, наразі незрозуміло.

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марковська та Орина Ємельянова. Київ: Наш Формат, 2021. С. 103.

І в XXI столітті, коли «цифра» в широкому її розумінні, образно кажучи, заполонила всі ніші суспільного простору та сформувала практично іншу соціально-трудову реальність, не втратила значущості проста народна мудрість: «Усе погане приходить саме по собі, а хороше потребує організації». За умов, коли зміни в оточуючих нас світах є і надшвидкі, і надразючі, і надсуперечливі, глобальний соціум, соціальні партнери, які репрезентують його інтереси, *при-*

⁸⁸ Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019. С. 10.

⁸⁹ Там само.

речені, зобов'язані віднайти новий, людиноцентричний формат життєдіяльності людини мережевої доби.

Видатні вчені, політики, громадські діячі постійно наголошують на тому, що світ самих людей може стати кращим, людиноорієнтованим, справедливим за іншої моральності, інших цінностей. На цьому свого часу наголошував Нельсон Мандела, який у книзі «Тривалий шлях до свободи» привертав увагу до того, що ніхто не народжується з ненавистю до іншої людини через колір шкіри, походження або релігію. Люди, уважав Нельсон Мандела, вчаться ненавидіти, і, якщо вони можуть навчитися ненавидіти, так само у них є можливість і здатність навчитися любити, бути толерантними.

Відомий економічний і фінансовий аналітик сьогодення Кріс Скіннер, на якого ми вже неодноразово посилалися з порушеного нами питання, акцентує на такому: «Я вірю, що саме це забезпечить цифрова революція: кожен дістане право й можливість жити на задовільному рівні. Так ми зробимо нашу планету кращою, безпечнішою та стійкішою. Технології допомагають демократизувати планету, де основні права полягають в наявності надійної системи ідентифікації особистості, можливості торгувати, платити й взаємодіяти через мобільну мережу. Безумовно, такий світ є кращим за той, який нам доводилося бачити раніше»⁹⁰.

Однак прогнози, які стосуються майбутнього світу праці, у більшості випадків є аж ніяк не райдужними. Утім, ці передбачення можуть і повинні не справдитися. Для цього необхідні рішучі дії з боку соціальних партнерів на всіх рівнях, що сфокусовані на людину, забезпечення гідної праці та соціальної якості в найширшому її розумінні.

«Дорожною картою» людиноорієнтованих дій у глобальному вимірі може стати порядок денний, який запропонували члени глобальної Комісії з питань майбутнього сфери праці, створеної за ініціативи генерального директора Міжнародного бюро праці, яка розпочала свою роботу в жовтні 2017 року. Результатом діяльності цієї комісії стала підготовка доповіді під назвою «Працювати заради кращого майбутнього»⁹¹.

«Ми закликаємо, — зазначається в доповіді Глобальної Комісії з питань майбутнього сфери праці, — до прийняття нового порядку, у центр економічної і соціальної політики й ділової практики ставити людину та її працю; його ми називаємо *орієнтованим на людину порядком денним в інтересах майбутнього сфери праці*, основна увага в якому приділяється трьом напрямам діяльності (рис. 1.3).

Зазначений порядок денний в інтересах майбутнього сфери праці охоплює триканальне інвестування (табл. 1.7).

⁹⁰ Скіннер Кріс. Людина цифрова / пер. з англ. Г. Якубовська. Харків : Вид-во «Ранок»: Фабула, 2020. С. 194.

⁹¹ Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019.

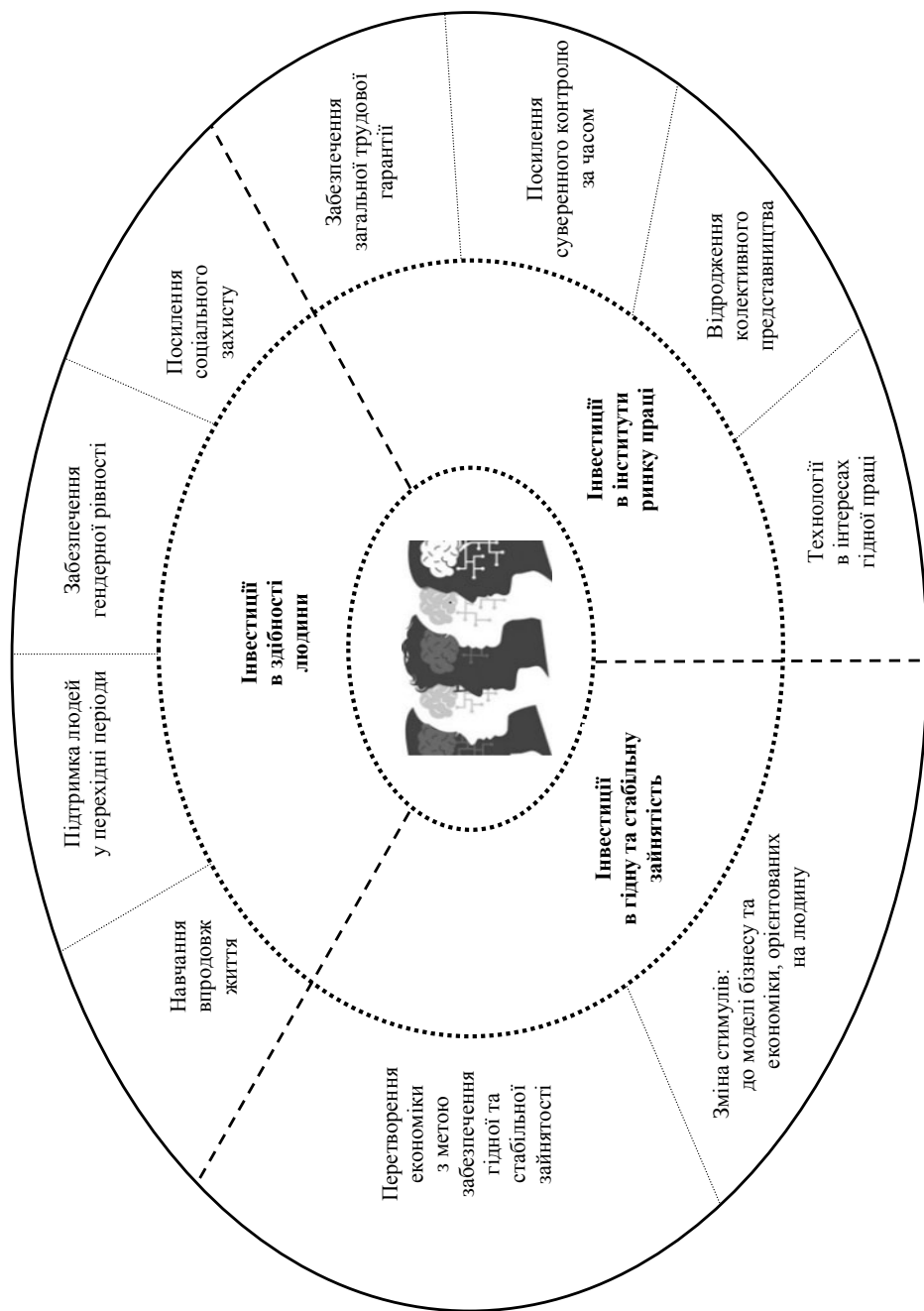

Рис. 1.3. Компоненти інвестицій у людиноорієнтований розвиток

Джерело: Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019. С. 43.

Таблиця 1.7

ПОРЯДОК ДНЯ ДЛЯ СОЦІАЛЬНИХ ПАРТНЕРІВ, ОРІЄНТОВАНИЙ НА ЛЮДИНУ

№ з/п	Збільшити інвестиції в розвиток здібностей людини
1	Визнати загальне право на навчання впродовж усього життя й створити дієву систему такого навчання, яка дасть змогу людям здобувати навички, підвищувати кваліфікацію та перенавчатися впродовж усього життя
2	Збільшити інвестиції в інститути, політику та стратегії, які надають людям підтримку під час перехідних періодів у майбутній сфері праці, відкривають перед молоддю шлях до ринку праці, розширюють можливості вибору літніх працівників, щоб вони залишалися економічно активними, і завчасно готують працівників до переходів на ринку праці
3	Реалізувати порядок денний в царині гендерної рівності, який перетворюється й підлягає виміру, зрівнявши відповідальність чоловіків і жінок за послуги по догляду, забезпечивши підзвітність за досягнутий прогрес, посиливши колективне представництво жінок, усунувши гендерну дискримінацію та викоринивши насильство й домагання у сфері праці
4	Зміцнити системи соціального захисту, що гарантують загальне охоплення соціальним захистом від народження до старості працівників усіх форм зайнятості, включаючи самозайнятість, на основі стійкого фінансування та принципів солідарності й розподілу ризиків
Збільшити інвестиції в інститути ринку праці	
5	Установити загальну трудову гарантію, що забезпечує мінімальний рівень охорони праці всіх працівників, зокрема й основні права працівників, адекватний прожитковий мінімум, лімітування тривалості робочого часу й безпечні та здорові робочі місця
6	Зміцнити суверенний контроль над часом шляхом розроблення режимів робочого часу, які розширюють можливості вибору працівниками графіків і годин роботи, щоб вони могли балансувати трудове та особисте життя з урахуванням потреб підприємств у більшій гнучкості, а також шляхом установлення гарантованого мінімуму робочого часу
7	Активно сприяти колективному представництву працівників і роботодавців та соціальному діалогу за допомогою державної політики
8	Упровадити й застосувати технології в підтримку гідної праці та прийняти підхід до технологій за принципом «управляє людина»
Збільшити інвестиції в гідну та стабільну зайнятість	
9	Створити стимули, що заохочують інвестиції в ключових областях, у цілях забезпечення гідної та стабільної зайнятості
10	Змінити структуру стимулювання бізнесу з метою заохочення довгострокових інвестицій в реальну економіку й розробити додаткові показники прогресу на шляху до добробуту, екологічної стійкості та рівності

Джерело: Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. 2019. С. 61.

У формалізованому вигляді запропонований порядок денний, орієнтований на людину, включає:

- 1) збільшення інвестицій у розвиток здатностей людини;
- 2) збільшення інвестицій в інститути ринку праці;
- 3) збільшення інвестицій у гідну та стабільну зайнятість.

У більш розгорненому вигляді складовою трьох запропонованих мегазаходів з розвитку сфери праці за розгортання викликів, породжених Четвертою промисловою революцією та низкою інших чинників (демографія-XXI, глобалізація-XXI, домінування неоліберальної політики), є:

- 1) інвестиції в розвиток здатностей людини:
 - навчання впродовж життя для всіх;
 - підтримка людей у перехідні періоди;
 - реформуючий порядок денний в царині гендерної рівності;
 - посилення соціального захисту;
- 2) інвестиції в інститути ринку праці:
 - установлення загальних трудових гарантій;
 - посилення суверенного контролю за робочим часом;
 - відродження колективного представництва;
 - технології в інтересах гідної праці;
- 3) інвестиції в гідну й стабільну зайнятість:
 - реформування економіки з метою забезпечення гідної та стабільної зайнятості;
 - зміна стимулів: до моделі бізнесу й економіки, орієнтованих на людину.

Заслужують на увагу судження та пропозиції Глобальної Комісії з питань майбутнього сфери праці, які стосуються впровадження новітніх технологій в інтересах розширення гідної праці.

«Коли обговорюється роль технологій у майбутній сфері праці, — зазначається у звіті, підготовленому Глобальною Комісією, — у центрі уваги зазвичай стоять питання, які стосуються створення та ліквідації робочих місць, а також необхідності перекваліфікації працівників. Орієнтований на людину порядок денний вимагає не менш термінового й додаткового — уваги до посилення ролі технологій у сприянні гідній праці. Технології можуть звільняти працівників від тяжкої праці, виснажливої рутини, небезпек і нестатків»⁹².

І далі Глобальна Комісія з питань майбутнього сфери праці наголошує на такому: «Ми також засвідчуємо підтримку підходу до штучного інтелекту за принципом «управляє людина», який гарантує, що остаточне рішення, яке впливає на організацію праці, приймається не алгоритмами, а людьми. Практику алгоритмічного управління, нагляду та контролю за використанням датчиків, пристроїв та інших засобів моніторингу необхідно регулювати з метою захисту гідності працівників. Праця — не товар і не робот»⁹³.

Одна із старих-нових проблем, що загострилась у цифрову, мережеву добу, — це захист права на недоторканність персональних даних, недопущення тотального контролю за особистим життям. З цього приводу в доповіді Глобальної Комісії з питань майбутнього сфери праці зазначається: «Нові технології генерують великі обсяги даних щодо працівників. Це створює ризики для їхнього особистого життя. Інші наслідки можуть виникати залежно від того, як ці роботи можуть «воскресати» упередження й заботи минулого. У сфері праці необхідно розробити правила, що регулюють використання даних, і запровадити алгоритмічну відповідальність. Компаніям необхідно забезпечити

⁹² Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019. С. 50.

⁹³ Там само. С. 51.

вироблення політики з питань транспарентності й захисту даних, щоб працівники знали, що саме відслідковується. Працівники мають бути попереджені щодо будь-якого моніторингу на робочих місцях, повинні вводитися обмеження на збирання даних, які можуть провокувати дискримінацію, наприклад щодо даних про профспілкове членство. Працівники повинні мати доступ до власних даних, а також право передавати їх своєму представникові або регулюючому органу»⁹⁴.

Переконані, що формат людиноцентричності може з'явитися лише за активної участі наукової спільноти, яка здатна думати інакше та демонструє соціальну відповідальність. На жаль, у цій царині маємо, за нашими спостереженнями, більше провалів, аніж здобутків.

Поставимо перед собою запитання: *Чи є насправді людина цифрової доби заручником Інтернету, смартфонів, соціальних мереж?* Відповідаючи на нього, зазначимо, що на побутовому рівні поширеним є погляд, ба, більше, переконання, що технології цифрової доби перевернули наш світ і через заповнення життєвого простору Інтернетом, смартфонами, соціальними мережами людина стала заручником технологій та інформаційно-комунікаційних новацій, які нібито з фантастики перекочували в наше повсякденне життя та спонукають нас жити інакше. Спробуємо розставити крапки над «і» та з'ясувати, заручником чого чи кого є насправді людина цифрової доби.

За історично короткий період часу левова частка соціуму на планеті отримала доступ до цифрових технологій та відповідних засобів зв'язку, а водночас і можливість доступу до інформації, до людей у всіх куточках земної кулі, до створених ними інститутів. Є вагомі підстави стверджувати, що нова технологічна революція є породженням нової четвертої епохи людства, чи не основний прояв якої в тому, що вперше в історії глобальний соціум загалом і кожний член мережевого суспільства з'єднаний один з одним у реальному часі.

Усезростаючий доступ до Інтернету, прозорість інформаційно-комунікаційних технологій руйнують дотеперішні бар'єри між людьми, уможливають користування різноманітними послугами, які надає глобальний ринок, і це, безумовно, породжує нові можливості — економічні, соціальні, інституціональні, а головне — суто життєві, пов'язані з повсякденною життєдіяльністю людини.

Сучасні техніко-технологічні новації, які набули небачених раніше масштабів застосування, створили передумови, за яких у абсолютної більшості населення з'явилося більше вільного часу для безлічі особистих і суспільних справ, задоволення все нових і нових нематеріальних потреб, урешті-решт, для спілкування, дозвілля, перебування в колі друзів, родини.

На наше переконання, не цифрові технології створили для соціуму нестерпне життя. Причина того, що людина в цифровому світі часто-густо не відчувається щасливою, пов'язана не з технологіями, а із самою людиною, її морально-духовним станом, цінностями, якими вона керується. Закликаємо подолати ущербну, нав'язану соціуму асоціальну логіку міркувань, згідно з якою кожний з нас і спільнота загалом є лише заручниками, жертвами інформаційно-комунікаційних технологій. Гнітюче відчуття, що нам необхідно весь час ку-

⁹⁴ Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019. С. 52.

дись бігти, поспішати, опановувати нові й нові додатки в Інтернеті — це наслідок, на наш погляд, примарних пріоритетів, спотворених мотивів, які ми самі задаємо, а зовсім не цифрових та інших технологій Четвертої промислової революції.

Висловимо нашу ключову думку щодо проблематики, яка розглядається, інакше. Нинішні установки, параметри, настанови життєдіяльності людини цифрової доби задані не тільки й не стільки машинами, технологіями, а насамперед цінностями, пріоритетами, які соціум собі встановлює, або ж йому їх нав'язують, які на перевірку виявляються спотвореними, помилковими, ущербними. Людиноцентризм цифрової доби — це наслідок хаосу в головах, втрати багатьма представниками соціуму морально-етичних цінностей.

Подальші авторські розвідки в царині людини як носія та власника унікального ресурсу — здатності до праці — та суб'єкта трудової діяльності, переходять у площину досліджень нових можливостей і нових викликів та загроз, які спричиняють нова (цифрова) економіка та мережеве суспільство щодо формування, накопичення та реалізації людського капіталу.

1.4. Індивідуалізація людини постіндустріальної (цифрової) доби: розширення можливостей та нові виклики

Попередні дослідження, присвячені еволюції життєдіяльності людини в постіндустріальну добу⁹⁵, та подальші розвідки в цій царині, переконують у тому, що одним з виразних трендів трансформації світу людей є індивідуалізація, самоідентифікація особистостей, що згодом зумовили формування так званого індивідуалізованого суспільства.

Зазначимо, що проблематика індивідуалізації людини економічної та людини соціальної не є феноменом останніх років, коли цифровізація, яка проникає в усі сфери суспільного буття, змінює все або майже все, що стосується ролі, місця людини, її участі у створенні суспільних благ.

Ще до завершення ХХ століття нагромадилося достатньо сигналів для висновку: асиметрії в царині індивідуального та суспільного поступу, подальша розбудова індивідуалізованого суспільства у форматі, що домінує — це складові сучасних викликів стійкому соціально-економічному розвитку. Дальший перебіг подій на полі суспільного устрою та функціонування соціосистем дав змогу переконатись у правоті зазначеного наукового «діагнозу» та вказав на нагальну потребу пошуку нового формату відносин у системі «людина — природа», «людина — суспільство», «індивідуалізація — соціалізація», «людина — соціально-трудова сфера» та пошуку нових способів оптимізації суспільних відносин. У розвиток попередньої тези акцентуємо увагу на тому, що індивідуалізація особистості, формування індивідуалізованого суспільства — це глобальні тренди, які за

⁹⁵ Колот А. М. Індивідуалізація особистості та формування індивідуалізованого суспільства як феномени сучасності: наслідки та уроки. *Україна: аспекти праці*. 2014. №2. С. 3–10; Колот А. М. Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: наслідки та уроки. *Міжнародна економічна політика*. 2014. №1 (20). С. 5–22; Колот А. М., Кравчук О. І. Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: розширення можливостей та нові виклики. *Економічна теорія*. 2014. №4. С. 17–35.

глибиною й масштабами соціальних трансформацій претендують на статус загальноцивілізаційних. Вони охоплюють зміни в основних складових життєустрою людини й суспільства, формуванні та функціонуванні нової багатовимірної тканини суспільних відносин, у системі пріоритетів та ієрархії цінностей.

Спробуємо поглянути на цю проблему, з одного боку, із загальнофілософських позицій, а з другого — крізь призму викликів, які постають перед соціально-трудовою сферою в постіндустріальну (цифрову) добу за умов індивідуалізації, яка, охоплюючи чимраз більше представників соціуму, прогресує та змінює образ суспільства і впливає на всі складові світу як економічного, так і позаекономічного.

Передусім зауважимо, що ідеологічним підґрунтям індивідуалізації в найширшому її розумінні є ліберальні концепції та теорії. Розвиток ліберальної економічної думки має тривалу історію й бере свій початок від ідей лібералізму, опрацьованих і розвинутих у працях засновників класичної політичної економії. Особливе визнання та популярність лібералізм отримав у другій половині ХХ ст., набувши статусу своєрідної метаідеології. Саме в цей період ліберальні принципи та практики стали альфою й омегою теоретичних дискусій та ідеологічних баталій⁹⁶. Лібералізм початку ХХІ ст. — це потужний напрям світової економічної думки, що загалом розвивається в межах неокласичної економічної традиції, захищаючи принципи економічної свободи, індивідуалізації особистості, розвитку приватної власності, рівноважного розвитку економічної системи та вільної конкуренції. Аналіз літературних джерел свідчить, що до проблематики природи, змістових характеристик і наслідків індивідуалізації особистості й формування індивідуалізованих суспільств звертається все більше як зарубіжних, так і українських дослідників. При цьому діапазон суджень щодо згаданого раніше феномена сьогодення був і залишається строкатим і не сприяє формуванню сучасного світогляду й переконань щодо достеменної ролі та наслідків індивідуалізації в найширшому її розумінні.

Досліджуючи заявлену проблему, маємо передусім звернутися до такої тонкої матерії, як діалектика особистого (індивідуального) і суспільного, взаємозв'язку й взаємозумовленості особистих і суспільних інтересів і цінностей. У ліберальних концепціях і теоріях панує думка про те, що не треба турбуватися про суспільні інтереси, оскільки насправді ми про них мало знаємо й не розуміємо, можемо прагнути ліпшого, а досягати ще гіршого. Звідси й висновок: необхідно опікуватися виключно про індивідуальні інтереси, а це — шлях до реалізації суспільного інтересу.

У доповіді Римського клубу «Перша глобальна революція» читаємо: «...оскільки кожна людина в біологічному й соціальному сенсах унікальна, основну увагу варто приділити саме індивідуальним цінностям. «Колективні» цінності дуже часто нав'язуються людьми, які мають владу й бажають будь-якою ціною утвердити свої уявлення, цілком ігноруючи чужі принципи й намагаючись навіть заборонити їх. «Колективні» цінності можна брати до уваги лише в тому разі, коли суспільство насправді вільне й має високий рівень культури»⁹⁷.

⁹⁶ Лібералізм: Антологія. 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Простір, Смолоскип, 2009. С. IX.

⁹⁷ Кинг А., Шнайдер А. Первая глобальная революция. Москва: Прогресс-Пангея, 1991. С. 300–301.

Розглядаючи сутнісні характеристики поняття індивідуалізації особистості, не можемо не звернути увагу на відмінності щодо визначень у цій царині, які мають місце, з одного боку, у філософській, а з іншого — у економічній літературі. Так, у філософській літературі індивідуалізація людини розглядається здебільш як явище, процес суттєвого послаблення її залежності від певного соціального середовища, соціальної групи, від інших зовнішніх або суспільних детермінант. Індивідуалізація, як зазначає філософ Г. Ділігенський, є більшим рівнем автономії індивіда, його свободи⁹⁸.

В економічній літературі індивідуалізація розглядається як у контексті зростаючої автономії індивідів, так і як урізноманітнення характеристик людини, які формують її людський і соціальний капітал, зумовлюють відмінності в мотиваційних настановах. Отже, йдеться як про автономізацію індивідів, так і про збільшення знаннєвого, компетентнісного багатства, персоніфікованих характеристик, а саме якостей, можливостей, здатностей конкретної людини.

Індивідуалізм у традиційному розумінні, як зазначає Луї Дюмон, розглядає індивіда як істоту духовну, незалежну, самостійну, а також, по суті, несупільну⁹⁹. Справедливим є зауваження, що «методологічний індивідуалізм, або атомізм, визначає суспільні та колективні дії похідними від незалежних індивідуальних дій»¹⁰⁰. Нобелівський лауреат Ф. Хайек зауважує, що «основною рисою індивідуалізму є повага до особистості як такої, тобто визнання абсолютного суверенітету поглядів і схильностей людини у сфері її життєдіяльності, хоч якою б специфічною вона була, і переконання в тому, що кожна людина має розвивати притаманні їй здібності»¹⁰¹. М. Блауг у «Методології економічної науки» зазначає, що на противагу «методологічному холізму» — погляду, за якого суспільні теорії мають ґрунтуватися на поведінці груп індивідів, узятих разом, методологічний індивідуалізм — це система поглядів, згідно з якою суспільні теорії мають ґрунтуватися на поведінці індивідів¹⁰². Методологічний індивідуалізм виходить з того, що пояснення економічних, політичних і соціальних явищ стають адекватними лише тоді, коли вони засновані на переконаннях, установках і рішеннях індивідів.

Індивідуалізація як один з сучасних трендів розвитку суспільства цифрової доби супроводжується розмиванням моральних цінностей, навколо яких упродовж останніх десятиліть концентрувалося формування соціального капіталу та відтворювалася стійкість суспільного поступу.

Свідченням ерозії моральних цінностей є численні дані соціологічних опитувань, проведених у різних країнах світу. Звернімося до результатів масштабного опитування, здійсненого у Великій Британії 2017 року, в якому респонденти обирали одне з двох протилежних тверджень, а саме:

- 1) обов'язок людини платити податки важливіше за його особисте благополуччя;
- 2) можливість залишити собі значну частку доходу — це винагорода за більш наполегливу працю.

⁹⁸ Дилигенский Г. Г., Лекторский В. А. Проблемы целостного мира. *Вопросы философии*. 1990. № 12. С. 39.

⁹⁹ Дюмон Л. Эссе об индивидуализме. Дубна : ИЦ «Феникс», 1997. С. 72.

¹⁰⁰ Базилевич В.Д., Гражевська Н.І., Гайдай Т.В., Леоненко П.М., Нестеренко А.П. Історія економічних учень: навч. посіб. Київ : Знання, 2004. С. 1007.

¹⁰¹ Хайек Ф. Дорога к рабству / пер. с англ. Москва: Экономика, 1992. С. 18.

¹⁰² Блауг М. Методология экономической науки. Москва, 2004. С. 100, 374.

Зауважимо, що респонденти вікової групи «старше 35» у більшості підтримали перше твердження, тоді як група «18–34» роки переважно схиляється до індивідуалістичної моральної позиції, згідно з якою людина може залишити собі значну частку доходу¹⁰³.

Як вже зазначалося, індивідуалізація особистості не є феноменом останніх десятиліть чи навіть останнього століття. Неупереджений науковий аналіз свідчить про те, що в останні три-чотири століття західна цивілізація перебувала й досі залишається під впливом ідеології індивідуалізму, пріоритету свободи індивіда над колективними і державними інтересами та цілями. Розглядаючи розвиток теорії, а особливо практики індивідуалізму в історичному контексті, значимо на тому, що у давньому світі життєдіяльність індивідів була підпорядкована загальним інтересам соціуму. Для цього світу характерною була й значна залежність індивіда від родини. Згідно з висновками багатьох авторитетних соціологів і політологів, тогочасне суспільство нав'язувало своїм членам систему колективних вимог, цілу низку суворих ритуалів, які навряд чи до снаги сучасній людині¹⁰⁴. Так, у Давній Греції людина існувала в основному за допомогою держави й для держави, а значущість суспільного життя була визначальною. Згодом розпочалися процеси відособлення індивідів від полісу та поступове віддалення їх від суспільних проблем. Результати цього відособлення були суперечливі, оскільки, з одного боку, індивід звільнявся від прямих обов'язків, ритуалів, вимог, що їх продукує суспільство, а з другого — цей самий індивід став зазнавати групових і класових обмежень. За висновками відомого філософа М. Бердяєва, на етапі раннього феодалізму людина все ще перебувала в умовах корпорації, у певному суцільному просторі, у якому вона ще не почувалася ізольованим атомом, була органічною часткою цілого. Такий стан речей, на думку М. Бердяєва, припинив своє існування в період сучасної історії¹⁰⁵.

В епоху становлення капіталістичної системи господарювання індивідуалізація людини як феномен послаблення її залежності від соціального середовища й соціальних груп, від інших зовнішніх або суспільних детермінант інтенсивно розвивається. І в теорії, і на практиці індивідуалізація розглядається як вищий рівень автономії індивіда, його свободи. Теоретичним, ідеологічним підґрунтям індивідуалізації як суспільного явища стають ліберальні теорії про людину, яка творить саму себе («self-made man»). Self-made man як феномен нового, капіталістичного часу не перебуває в жорстких лещатах суспільних обставин та має більшу свободу для вияву свого «Я».

Умови сьогодення продовжують інтенсифікувати становлення нового типу особистості. Ідеться про те, що в суспільстві кінця ХХ — початку ХХІ століття соціальна пріоритетність належить вже не групам, партіям, класам, а персоніфікованим, автономізованим, індивідуалізованим особистостям.

Наголошуємо на тому, що сучасна людина все більше перестає бути рольовим утіленням конкретних соціальних статусних груп. Водночас у процесі трансформації суспільства, яка набула небаченої інтенсивності в останні десятиліття

¹⁰³ Elliott M., Kanagasooriam J. Public Opinion in the post-Brexit era: Economic attitudes in modern Britain. London: Legatum Institute, 2017.

¹⁰⁴ Baudoin I. Introducere în sociologia politică. Timișoara Editura Amacord, 1999. P. 128.

¹⁰⁵ Бердяев Н. Смысл истории. Москва : Мысль, 1990. С. 125.

минулого століття та відбувається й дотепер, глибоких змін зазнає особистісна компонента сучасної людини. Визнаний авторитет світової соціологічної науки Е. Тоффлер зазначає: «Було б нерозумно думати, що фундаментально змінювані матеріальні умови життя не торкаються особистості, або, точніше, соціального характеру. Змінюючи глибинні структури суспільства, ми також змінюємо людей»¹⁰⁶.

Трансформація особистісної компоненти сучасної людини означає, що на зміну «людині невиразній», «такій, як усі» приходить особистість з «обличчям незагального виразу», з власним, автономізованим «Я». «Суперіндустріалізм вимагає і створює, — за словами Е. Тоффлера, — не стандартну «масову людину», а людину, яка відрізняється від інших, індивідуалів, а не роботів»¹⁰⁷. Слід акцентувати увагу й на тому, що за сучасних умов різко знижується залежність особистісної компоненти людини від природжених статусних характеристик — класового стану, місця проживання, етнічності, статі, конфесії тощо. Водночас різко зростає значущість особисто набутих якісних характеристик — освіти, навичок, досвіду, життєвої позиції, мотиваційних настанов, особистісних компетентностей.

Сучасна персоніфікована, індивідуалізована особистість дедалі менше, як уже зазначалося, ідентифікується з певними соціальними групами та є все більш самостійною, самобутньою в поведінці, мисленні, способі життя. Автономізація, індивідуалізація особистості безпосередньо пов'язані з такими феноменами та життєвими характеристиками, як суверенізація, зростаюча свобода, незалежність, самодостатність, самовідповідальність.

Індивідуалізація особистостей як тренд розвитку сучасного суспільства посилюється за становлення так званого креативного класу. На цьому наголошує відомий дослідник проблем креативності Річард Флорида. «На протигагу промислового Робітничому класу, зазначає Річард Флорида, який формувався на основі міцних зв'язків і загартовувався на заводах та в щільно заселених пролетаріями районах міста, Креативний клас є дуже індивідуалізованим і навіть атомізованим соціальним прошарком. Станом на сьогодні представники цього класу задоволені особистісним покращенням, піклуванням про свою здорову фізичну форму, саморозвитком, ремонтом у своїх оселях, пошуком нових вражень. Хоча представники Креативного класу є ліберальними у своїх поглядах, солідарність не є їхньою виразною ознакою»¹⁰⁸.

Підкреслимо, що з розвитком феномена індивідуалізації особистості водночас розвивається інший феномен, а саме розширення сфери індивідуального вибору. Сутність останнього виявляється в тому, що потенційно значно доступнішим стає те, що створене як природою, так і людьми, які, до того ж, належать до різних суспільств, культур, епох. Складовою розширення сфери індивідуального вибору стають нові можливості щодо визначення місця проживання, навчання, роботи. Це не може не збагачувати життя, об'єднуючи потенціал індивідуального вибору та індивідуалізації особистості. Безумовним позитивом індивідуалізації є зростаюча свобода, послаблення соціального

¹⁰⁶ Тоффлер Э. Третья волна. Москва: АСТ, 1999. С. 601.

¹⁰⁷ Тоффлер Э. Футурошок. Санкт-Петербург, 1997. С. 241.

¹⁰⁸ Річард Флорида. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ / пер. з англ. Максим Яковлев. Київ : Наш формат, 2018. С. 20.

контролю, звільнення від жорстких групових нормативів поведінки, більш висока загальна інноваційність поведінки. Утвердження нової, індивідуалізованої особистості не могло не вплинути на зміст відносин у системі «людина — суспільство». Так, коли на авансцену виходить індивідуалізована, персоніфікована особистість, саме остання утверджується на головну роль, замість племені, групи, нації.

Водночас наголошуємо на тому, що суспільне життя за умов індивідуалізації особистості наповнене не тільки можливостями самореалізації, утвердженням пріоритетності інтересів особистості, а й суперечностями, парадоксами, неочікуваними наслідками, асиметріями, які оточують «індивідуалів». Визначаючи тріумф індивідуалізації в новітній історії, який «підживлюється» ліберальними теоріями, механізмами й відносинами ринкової економіки, зазначимо, що й на цьому етапі індивідуалізація не має бути абсолютною та всеосяжною. Більше того, теорією доведено й підтверджено практикою, що автономізація й індивідуалізація людини «працюють» на людський і соціальний розвиток лише за умови дотримання розумних меж у цій царині. Як би не цінувала людина свою незалежність, свободу, вона відчуває потребу належати до певної спільноти, брати участь у реалізації тих чи інших колективних (спільних) проєктів, бути суб'єктом колективної взаємодії. Наполягаємо на тому, що подолання обмежень, які накладає на людину приналежність до групових, класових, кастових спільнот, від віджитих норм і традицій, як і тотальне підпорядкування інститутам держави, не означає зникання суспільства як інституту з життєдіяльності індивідів, певного їх відсторонення від суспільного життя та нехтування суспільними цінностями.

За наявного позитиву, досягнутого людством на шляху завоювання свобод, автономізації й індивідуалізації людини не можемо не зважати на потенційні та реальні втрати для конкретної людини й суспільства загалом від надмірного розриву зв'язків між членами соціуму, соціальними інститутами. За всіх свобод, досягнутих соціумом за тривалий період, має залишатися широкий соціальний простір, за межі якого виходити недоцільно, оскільки це неминуче зашкодить людському й соціальному розвитку. Маємо сприймати за аксіому, що існує чимало проблем, які можна розв'язати лише за колективної взаємодії, використання потенціалу спільних інтересів і спільних дій.

Індивідуалізоване суспільство — це суспільство, в якому безумовний примат належить індивідуальним цінностям; це — якщо й не антипод, то певна протилежність суспільству колективних цінностей. В індивідуалізованому суспільстві втрачають традиційне значення солідарність, колективна соціалізація; відбувається процес атомізації суспільства. З. Бауман у монографії, яка дістала світове визнання, індивідуалізацію розглядає як заперечення форм соціальності¹⁰⁹. При цьому автор виокремлює три основні ознаки індивідуалізованого суспільства:

- втрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів;
- зростаюча у зв'язку з цим невизначеність і прогресуюча незахищеність особистості перед неконтрольованими змінами;

¹⁰⁹ Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2002. 390 с.

— прагнення людини відмовитись від досягнення перспективних цілей заради отримання негайних результатів, що, зрештою, дезінтегрує як соціальне, так і індивідуальне життя.

І вітчизняна, і зарубіжна практика переконують у тому, що зворотною стороною медалі зростаючої індивідуалізації в її нинішньому форматі є зниження ролі колективних цінностей, ерозія культури солідарності, масові прояви соціальної роз'єднаності, зниження потенціалу колективізму. Звернімо увагу на так званий парадокс Дж. Камфнера, згідно з яким чимраз більша кількість людей готова відмовитися від суспільних свобод в обмін на свободи індивідуальні. Іншими словами, якщо люди мають можливість отримувати гідну заробітну плату, мати пристойні житлові умови, одержувати якісні медичні послуги, подорожувати, насолоджуватись особистим життям, вони мають все менше бажання втручатись у суспільний простір, виявляти політичну активність, обстоювати свободу слова тощо. Отже, ідеться про те, що особистий простір розширюється, а суспільний, навпаки, має тенденцію до звуження. Такі трансформації зумовлюють розвиток споживацької філософії за принесення в жертву розвинутої суспільної свідомості. На наше переконання, наявні спрощені й однобокі тлумачення щодо взаємозв'язку індивідуального й суспільного, особистих і суспільних інтересів — це лише ідеологічний захід, свідоме чи не-свідоме намагання приховати, завуалювати зниження морально-духовного потенціалу соціуму, моральну деградацію все більшої частини населення, девальвацію суспільних цінностей.

Не втратить актуальності, за нашою оцінкою, принаймні на найближчі 15–20 років, застереження З. Баумана щодо непередбачуваності правил гри, які нині існують у сучасному суспільстві. Справді, усі ми є свідками того, що більшість суб'єктів соціально-трудових відносин відчують сумнів щодо існування в новій економіці й суспільстві, яке глобалізується, більш-менш стійких і зрозумілих правил гри. На зламі двох тисячоліть у зайнятого населення все частіше виникає відчуття «роз'єднання часу», фрагментарності умов життєдіяльності. Старше покоління добре пам'ятає роки своєї молодості, коли професійно-кваліфікаційне зростання здебільшого планувалось на тривалу перспективу, а зобов'язання учасників соціально-трудових відносин були довгостроковими. За сьогоденних умов людина перестає відчувати себе господарем і творцем зовнішнього середовища свого існування, натомість зростає відчуття безсилля, виникає бажання бігти від реальності, формується стан глибокої невизначеності та стурбованості. Усе, що оточує людину, змінюється так швидко, що їй стає дедалі важче зберігати цілісність власного світу, будувати надійні плани на професійне зростання та особисте життя.

Супутніми наслідками прогресуючої індивідуалізації особистості є зростаюча самотність, «атомізація» людини через втрату звичних, традиційних у минулому соціальних зв'язків. Практика сьогодення поповнюється все новими проявами самотності, яка компенсується активним затягуванням індивідів у віртуальний світ кібертовариства. «Живі», безпосередні соціальні контакти все інтенсивніше замінюються віртуальними, у яких кожен учасник таких комунікацій обирає певний тип поведінки.

Сутність ще однієї суперечності у цій царині така: індивідуалізація, розвиваючи потенціал особистості, ускладнює, за Е. Тоффлером, людські контакти:

«...що більше ми індивідуалізуємось, то складніше нам стає обирати собі супутника життя з близькими інтересами, цінностями, звичками або вподобаннями. Друзів теж важко знайти. Кожний стає більш вибагливим у соціальних зв'язках»¹¹⁰.

З розгортанням процесів індивідуалізації утворюється якесь зачароване коло: щоб самореалізуватись як особистість, необхідно перебувати в індивідуальному суспільстві, але щоб стати особистістю, потрібні ресурси й можливості, які заперечуються новим порядком, що утверджується. Реальність така, що економічно активна людина дедалі більше індивідуалізується, але настільки, що вона стає наднезахищеною, випадаючи з щільної тканини залежності й взаємозалежності, які дотепер існували в суспільстві. Відомий французький соціолог Робер Кастель, констатуючи небажані, інколи незворотні зміни у сфері праці на зламі двох тисячоліть, зазначає: «Нині ядром соціального питання знову стало існування «непотрібних світу», зайвих людей і безліч пов'язаних з ними різноманітних ситуацій, для яких характерні нестійкість, невпевненість у завтрашньому дні. Це свідчить про нове зростання масової вразливості ... формування ставлення до праці у тривалій перспективі бачиться парадоксальним. Знадобилися століття жертв, страждань і примусу — влади закону і порядку, тиску нестатків і голоду, щоб закріпити працівника за його місцем, а потім утримувати його за допомогою цілої гами соціальних «переваг», якими став визначатися статус, що конституціонує соціальну ідентичність. І саме тоді, коли ця «цивілізація праці», здавалося б, остаточно змусила визнати себе у вигляді «гегемонії найманої праці», приміщення дало тріщину, відроджуючи старий страх народу «жити одним днем»¹¹¹.

Один з найвидатніших соціологів сучасності А. Турен пише: «Поширився індивідуалізм. Справа йде до зникнення соціальних норм, заміною яких стають економічні механізми і прагнення до прибутку. Можна стверджувати, що головною проблемою соціологічного аналізу стає вивчення зникнення соціальних суб'єктів, які втратили під собою ґрунт або через волюнтаризм держав, партій чи армій, або через економічну політику, що пронизує всі сфери соціального життя, навіть ті, які здаються далекими від економіки й логіки ринку»¹¹².

На думку З. Баумана, суспільство початку ХХІ століття характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, а з другого — дедалі очевиднішою фрагментованістю життєдіяльності людини. Саме з цим пов'язаний феномен сучасності, коли суспільство все більше набуває ознак антигуманізму, а сучасна людина, за висновками вченого, стає все більше дезорієнтованою, обмеженою та безпорадною.

«Суспільства, які колись боролися за те, щоб їх світ став прозорим, невразливим до небезпек і позбавлений сюрпризів, на думку З. Баумана, нині дізнаються, що їх можливості цілком залежать від змінюваних і непередбачуваних таємничих сил. «Події, і передусім найбільш важливі, виходять з-під контролю ... що, своєю чергою, призводить до паралічу політичної волі, до втрати віри в те, що колективними діями можна досягнути чогось суттєвого, а солідарні

¹¹⁰ Тоффлер Е. Третья волна. Москва: АСТ. 1999. С. 583.

¹¹¹ Кастель Р. Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда / пер. с франц. ; общ. ред. пер. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург: Алетей, 2009. С. 538.

¹¹² Турен А. Социология без общества. *Социологические исследования*. 2004. № 7. С. 70.

дії здатні внести значні зміни в стан життєдіяльності. Наявна ситуація частіше за все розцінюється як належна, як вища необхідність, у яку люди можуть втрутитися лише на шкоду самим собі»¹¹³. На підтвердження цієї тези З. Бауман зазначає: «Можна, звісно, говорити, що нічого особливо нового в цій ситуації немає, що трудове життя сповнене невизначеностей з незапам'ятних часів; однак сучасна невизначеність є невизначеністю зовсім нового виду... Невизначеність наших днів є потужною силою, що індивідуалізує. Вона відокремлює, замість того щоб об'єднувати, і оскільки неможливо стверджувати, хто може вийти вперед у цій ситуації, ідея «спільності інтересів» виявляється все більш туманною і, зрештою, навіть недосяжною. Побоювання, тривоги й печалі сьогодні такі, що долати їх доводиться поодиночки. Вони не додаються іншим, не акумулюються в «спільну справу», не мають «природної адреси»¹¹⁴.

Цілком очевидним є зв'язок поширення феномена індивідуалізації зі змінами у сфері безпосереднього докладання праці і передусім з процесами, які зумовлюють масове застосування нестандартних форм зайнятості. З цього приводу З. Бауман зауважує: «В умовах, коли зайнятість стає короткостроковою, втрачає чіткі перспективи (не кажучи вже про гарантованість) і тим самим перетворюється на епізодичну, коли фактично всі правила, що стосуються гри в кар'єрне просування або звільнення, скасовуються або мають тенденцію змінюватися задовго до завершення гри, залишається мало шансів для вкорінення та зміцнення взаємної лояльності й солідарності. На відміну від часів, що характеризуються довгостроковою взаємозалежністю, нині навряд чи існує стимул для серйозного, тим більше критичного інтересу до вивчення домовленостей, які все одно виявляються тимчасовими. Місце роботи сприймається як своєрідним кемпінг, де людина зупиняється на кілька ночей і який можна залишити в будь-який момент, якщо не надані обіцяні умови ...»¹¹⁵.

Чому феномен індивідуалізації, включаючи автономізацію, персоніфікацію, суверенізацію особистості, набув інтенсивного розвитку на зламі двох тисячоліть і розвивається й надалі? На думку авторів, яка солідаризується з висновками багатьох учених, в основі явища, за якого вектор індивідуалізації дістав глобального вияву, лежать глибокі зміни у форматі, рушійних силах, інституціональних засадах сучасних економіки та суспільства. Зазначені зміни мають подвійний характер. З одного боку, це глобальні трансформації в суспільному житті, складовими яких є небачені раніше динамічність, мобільність, відкритість до світової інформаційно-комунікаційної експансії, зміни в масовій культурі, нестійкість, швидкозмінність, непередбачуваність наслідків суспільних змін. «Невизначеність наших днів — потужна сила, що індивідуалізує. Вона відокремлює замість того щоб об'єднувати»¹¹⁶.

З другого боку, дедалі потужнішою силою, що індивідуалізує, стають інформаційно-комунікаційні технології, які змінюють як техніко-технологічні підвалини нової економіки, так і спосіб життя членів суспільства. Справедливим є твердження Дж. Найсбітта, а саме: «Нові технології, такі як

¹¹³ Турен А. Социология без общества. *Социологические исследования*. 2004. № 7. С. 70.

¹¹⁴ Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2002. С. 30–31.

¹¹⁵ Там само. С. 31.

¹¹⁶ Там само. С. 30–31.

комп'ютери, стільникові телефони, факси, утверджують тріумф індивідуального над колективним»¹¹⁷.

Відомий зарубіжний економічний та фінансовий аналітик, автор широко цитованої монографії «Людина цифрова» Кріс Скіннер наголошує на таких важливих обставинах сьогодення та перспективах майбутнього: «Останньою великою революцією в нашій історії була промислова революція. До цього, 5000 років тому, під час другої революції ми пережили період виникнення цивілізацій. Ще раніше відбулася перша велика революція — поява власне людства. Однак ніхто не писав про революційну трансформацію людської природи, принаймні я про це не читав.... Колосальний ефект цифрової революції, з якої починається четверта ера в історії людства, полягає у тому, що *вперше ми опинилися на зв'язку одне з одним*» (виділено авт.).

Нині 7,5 млрд осіб, які ще десять років тому не мали можливості спілкуватися одне з одним, можуть миттєво зв'язатися по мобільному телефону. Але це не все. Ми перетворили смартфон на ще більш інтелектуальний пристрій — інструмент для фінансових операцій. Уперше всі ми здатні здійснювати транзакції й торгувати одне з одним в режимі реального часу. Це справді трансформаційна революція¹¹⁸.

І далі з приводу нових можливостей та переваг, які надають умови цифрової доби, Кріс Скіннер зазначає: «Діджиталізація планети обіцяє великі перетворення. Кожен стане коміркою глобальної мережі й матиме шанс спілкуватися, торгувати та обмінюватися з ким завгодно в режимі реального часу. На відміну від промислової революції, під час якої обмежена кількість людей отримала доступ до матеріальних благ і торгових каналів, цифрова революція дає шанс кожному»¹¹⁹.

Важливою віхою в розбудові мережевого суспільства стало зародження соціальних мереж. Ось як цю подію описує Кріс Скіннер, на якого ми вже посилалися. «Після появи електронної комерції та численних платіжних і комерційних платіжних сервісів і комерційних сайтів до кінця першого десятиліття інтернету нічого значущого не відбулося, доки інтернет не став соціальним. У 2003 році з'явилися блог-платформи WordPress і TypePad, у 2004-му було запущено мережу Facebook, а ще за рік до них додався YouTube. Почалася ера соціальних мереж»¹²⁰.

Справді, сьогодні егоїстичний індивідуалізм, егоцентризм розвиваються під впливом не тільки «ринковізації» суспільних відносин, а й інформатизації, яка також є потужною силою, що індивідуалізує. «Нові інформаційні технології можуть зробити людей украй егоцентричними ... Споживач інформації все більше й більше захоплений самим собою, ... починає розуміти, що йому немає діла до інших людей — на них йому просто бракує часу»¹²¹.

¹¹⁷ Найсбитт Дж. Мегатренди на перспективу до 2000 года. *Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи*. Москва: Academia, 2000. С. 461.

¹¹⁸ Скіннер Кріс Людина цифрова / пер. з англ. Г. Якубовська. Харків: Вид-во «Ранок»: Фабула, 2020. С. 10–11.

¹¹⁹ Там само. С.11.

¹²⁰ Там само. С.31.

¹²¹ Корниш Э. Кибербудущее. *Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи*. Москва: Academia, 2000. С. 203–204.

Ціну, яку сучасні суспільства платять за наявний формат глобального ринку та за зростаючу індивідуалізацію, чимало представників соціуму вважають безпідставно завищеною. У зв'язку з цим Зігмунд Бауман зазначає: «Невизначеність, коливання, брак контролю над подіями — усе це породжує тривогу. Ця тривога і є тією ціною, яку доводиться платити за нові особисті свободи й нову відповідальність. Яке б задоволення не приносили ці свободи в інших аспектах, чимало людей вважають таку ціну занадто високою ... Вони із задоволенням віддали б перевагу світу менш складному, такому, що менше лякає; світу, де варіанти дій більш прості; винагороди за правильні рішення неминучі, а ознаки вдалого вибору зрозумілі й безпомилкові. Світу, у якому кожен знає, що необхідно робити, аби виявитися правим. Світу, який позбавлений таємниць і очікувань»¹²².

Смартфони стають втіленням індивідуалізму: люди без розбору розсилають своїм «френдам» селфі в надії зібрати якомога більше «лайків». Просторовий вимір нашого спілкування зменшується на очах, і ми виразно відчуваємо цей процес, коли опиняємося в публічних місцях — кафе і потягах — в оточенні людей, які перебувають поруч з нами, але вже невидимі один для одного: кожен дивиться в свій екран. Простір пов'язує нас через публічну політику, але вже не пов'язує нас соціально. Соціальний простір витісняється сурогатними спільнотами «ехо-камер» цифрової комунікації і згортається в результаті більш радикального відходу людей від спілкування віч-на-віч в ізоляцію стурбованого нарцисизму. Я готовий передбачити, що, якщо цю еволюцію наших громадських структур і наших людських зв'язків, яка (еволюція) розходиться в різні боки, не вдасться зупинити, наше суспільство буде дегенерувати, стаючи менш щедрим і менш здатним до довіри й співпраці.

Джерело: Пол Коллиер. Будущее капитализма / пер. с англ. Олега Филиппова. Москва : Издательство Института Гайдара, 2021. С. 111–112.

Отже, для сучасного світу економіки, світу праці характерним є тренд наступу індивідуалізму. Тому особливої гостроти набувають питання: Якими є і надалі будуть переваги й водночас труднощі, ризики для людини праці, яка перебуває в статусі індивідуалізованої особистості? Як примирити, узгодити нові можливості та ризики, коли економічно активна людина виключається з колективного життя? Що сьогодні означає «бути захищеним», коли набирає обертів процес «подолання найманої праці» та розвивається суспільство «масового індивідуалізму»?

Метаморфози зі статусом людини праці, які інтенсифікувалися в останні два-три десятиліття та тривають далі, можна інтерпретувати як одночасний рух і суперечливе поєднання, взаємодію двох форм індивідуалізації. Одну з них можна розглядати як «позитивний» індивідуалізм, який пов'язаний зі зростанням самостійності, незалежності, можливістю більшої самореалізації особистості. Другий, «негативний» індивідуалізм, пов'язаний з утратою зв'язків з колективом, на який ще вчора людина покладала надії, з браком підтримки з його боку або з боку іншого інституту та з виявом цілої низки інших негативних наслідків. Так, Робер Кастель з цього приводу зазначає: ««Негативним» такий індиві-

¹²² Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2002. С. 110.

дуалізм є тому, що він визначається в термінах браку: поваги, безпеки, гарантування благ, стійких зв'язків ...»¹²³.

«Негативний», надмірний індивідуалізм — це одна з аномалій сучасного життя, на що звертає увагу чимало авторитетних дослідників. Ці ж дослідники підкреслюють, що особисте й суспільне, свобода й соціалізація не є абсолютними явищами, вони потребують узгодженого, діалектичного розвитку.

Антуан де Сент-Екзюпері наголошував на тому, що є лише одна справжня цінність — це зв'язок людини з людиною, і що ми лише тоді вільно дихаємо, коли пов'язані з нашими братами загальною метою, яка існує поза нами. Наведемо з цього приводу слова Еріка Фромма, який зазначає, що людина дійсно все більше відчувається самотньою, ізольованою від оточуючого світу і водночас вона не може й не хоче миритися із самотністю, а її щастя залежить від солідарності з іншими особами, від співпричетності до минулого й майбутнього поколінь¹²⁴.

Розвиток «негативного» індивідуалізму продовжує здійснюватися під супроводом ліберальних теорій, які еволюціонують, проте вкрай суперечливо. Лібералізм як теоретична, ідеологічна течія виник свого часу з метою подолання однієї з глобальних крайнощів — примату суспільного над індивідуальним. У процесі еволюції цієї теорії та реалізації її на практиці з'явилась інша крайність — гіпертрофований, неприродний примат індивідуального над колективним, суспільним.

Складається таке враження, що людство й на початку третього десятиліття XXI століття має проблеми з опануванням істин, на яких наголошували ще філософи античності. Так, Арістотель підкреслював, що позитивною якістю будь-якої діяльності є деяка середина, і доброчинність має прагнути до середнього¹²⁵. У роботах філософів античності знаходимо застереження, що в діях людини надлишок стає помилкою, а недолік — наслідок недоопрацювання. Звідси випливає, що середина — оптимальний стан учинків, які здійснює людина. Мужність, — зазначав Арістотель, — є серединою між страхом і відвагою. Доречно звернутися й до такого висновку Арістотеля: «Отже, доброчинність — це умисно (свідомо) набута якість душі, що знаходиться в суб'єктивній середині й визначається розумом, і при цьому визначається так, як її визначила б розсудлива людина, середина двох бід — надлишку й нестачі»¹²⁶. Ще раз наголошуємо на тому, що лібералізм, який виник як ідеологічне підґрунтя подолання безумовного примату суспільного над індивідуальним, суспільного життя над життям індивідуальним, у процесі свого розвитку набув крайнощів, його сучасний тренд тяжіє до руйнування діалектичного, природного взаємозв'язку особистого та суспільного, індивідуального й колективного. Цілком очевидно, що «позитивний», «розумний» індивідуалізм, який упродовж тривалого часу був могутнім чинником суспільного розвитку, у процесі своєї еволюції трансформувався в свою протилежність і стає однією з причин нестійкого розвитку.

¹²³ Кастель Р. Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда / пер. с франц. ; общ. ред. пер. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург: Алетей, 2009. С. 543.

¹²⁴ Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. Минск, 2004. С. 57.

¹²⁵ Аристотель. Этика (К Никомаху). Минск: Философская мысль, 1998. С. 168.

¹²⁶ Там само. С. 179.

Підсумовуючи, зазначимо, що подолання крайніх форм індивідуалізму, які призводять до руйнування соціального простору, можливе за визнання та утвердження цінностей, здатних позбавити сучасну культуру від усе більших проявів безвідповідальності та «турботи про себе».

Не лише потенційною, а й реальною стає втрата ідентичності, яку не компенсувати інтернет-комунікаціями, що побудовані за принципом діалогу з «машинним еквівалентом» людського. Науковці та фахівці, які вивчають процеси занурення людини в «комп'ютерну цивілізацію» небезпідставно б'ють на сполох з приводу зростаючої самотності, маніакального пошуку багатьма членами суспільства віртуального самовираження та уявного спілкування з анонімним другом у мережі.

Людина має залишатися такою ж за природою, створеною Богом, віртуальна реальність не може компенсувати їй значущість чуттєвості, тілесності. Світ людський, світ комунікацій з іншими представниками соціуму не може бути замінений жодними «телекомунікаційними носіями». Людина повинна залишатися найвищим творінням, а не трансформуватись у цифрового напівробота.

Імперативною формою життєдіяльності людини впродовж тисячоліть був колектив — групи людей, які об'єднувались у боротьбі за виживання. Приналежність до групи, колективу закріплювалася міцними міжособистісними зв'язками. Тривалий час в історії людства індивід взагалі не мав свого окремого соціального простору й не прагнув його мати. У невеликих колективах життєві турботи одного були справою і турботою інших. Колективні начала життєдіяльності закладено в природу людини. І колективна природа людини не може нехтуватися навіть найбільшими ортодоксами ліберальної, цифрової доби.

Порятунок від крайніх форм індивідуалізму, які призводять до розпаду соціального простору та вступають в суперечності з колективною природою людини, можливий за визнання цінностей, якими керувалися наші пращури в боротьбі за виживання, а в подальшому — за гідне життя.

Справедливим є твердження, що логікою епохи індивідуалізму була цінність виживання за просування суспільства від стану бідності до стану добробуту.

Логікою нинішнього етапу розвитку мережевого суспільства є прагнення до об'єднання індивідуальних і колективних зусиль *зادля досягнення суспільно прийнятної соціальної якості, такого стану, коли економічна та соціальна безпека стає безумовною, колективною цінністю.*

Інтернет речей, цифрове виробництво, мережеві системи, доповнена реальність, штучний інтелект, блокчейн, криптовалюта, машинне навчання стають проривними технологіями, які радикально змінюють бізнес-процеси, організацію суспільного виробництва, повсякденне життя абсолютної більшості людей.

Експерти Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) наголошують на тому, що «цифровізація породила нову хвилю інновацій, яка матиме глибокі наслідки для людства, змінюючи відносини між громадянами, державою й бізнесом, а також призведе до перетворення структури суспільства та економіки. Темпи економічного зростання, продуктивність праці та розвиток людського потенціалу дедалі більшою мірою визначатимуться рівнем інтеграції в цифрову економіку»¹²⁷.

¹²⁷ UNCTAD (2019, May). Digital development: Opportunities and challenges. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/tdb66_d5_en.pdf (дата звернення: 21.02.2021).

Неупереджений аналіз свідчить про те, що інформаційно-мережеві та інші технології «Індустрії 4.0» зумовлюють формування *нової соціальної реальності*, складовою якої є фрагментація людини із цілісної особистості в часткову функцію, що врешті-решт призведе до втрати її суб'єктності. Суспільство, своєю чергою, постає як сукупність окремих соціомережевих фрагментів.

Людина, перебуваючи в різних мережах (професійних, сімейних, дозвільних, клубних та ін.), поводить себе згідно з правилами і нормами поведінки у цих мережах. І переходячи з однієї мережі до іншої, змінює свою поведінку, мотивацію вчинків і таке інше. При цьому ніякого логічного зв'язку між мережами та відповідними їм нормами поведінки може й не існувати. Тому в одній мережі людина може бути відповідальною, законслухняною, моральною, а в іншій — безвідповідальною, свавільною та розбещеною. Здається, що це різні особистості. Але це не тільки здається. Певною мірою це так і є. Така ж ситуація і з суспільними мережами, які існують відносно відокремлено в одному й тому ж фізичному просторі. Людина може не знати сусіда по житловому будинку, з яким вона кожного дня ходить одним коридором, але бути у тісних зв'язках зі своїм партнером, з яким має спільний інтерес, навіть якщо цей партнер живе за тисячі кілометрів у іншій країні (наприклад, зв'язки колекціонерів). Перетин мереж з суттєво різними цінностями може бути конфліктним (наприклад, перетин терористичних мереж з мережами, проти яких спрямована терористична діяльність).

Ризики фрагментації суспільства і особистості, пов'язані з формуванням інформаційно-мережевого суспільства та цифровізацією, ще не усвідомлені належним чином, але вони вже породжують суттєві суперечності та створюють достатньо серйозну і зростаючу загрозу стабільному функціонуванню суспільства. До цього слід додати дестабілізаційні впливи синергетичних ефектів біо-техно-соціосинтезу. Людина створила і постійно удосконалює технічний комплекс, який заміщує багато функцій людини, включаючи логічні операції. Техніка проникає і в біологічне тіло людини не лише як штучні органи, а й як носій інформації та ключ до інформаційних систем. Своєю чергою, біологічні процеси стають складовими техніко-технологічних процесів виробництва. Штучний інтелект вже став не тільки предметом досліджень вчених, а й об'єктом державних програм. Сама людина стає біо-техно-соціальною істотою, яка суттєво змінює параметри життєдіяльності, створюючи не лише небачені раніше можливості прогресу, а й породжуючи та посилюючи ризики нестабільності.

Джерело: Гриценко А., Бурлай Т. Вплив цифровізації на соціальний розвиток. *Економічна теорія*. 2020. № 3. С. 28–29.

Отже, еволюція соціальних зрушень, які є об'єктом цього аналізу, йшла від тотального підпорядкування індивіда роду, групі, корпорації, державі — до його відособлення, автономізації. Утім, усьому є межа, перехід за яку руйнує систему органічних взаємодій. Змушені констатувати, що за діючого в сучасному суспільстві формату індивідуалізації, автономізації особистостей спостерігаємо масове відчуження, спустошеність, самотність, покинутість, байдужість. Останнє не може не пригнічувати, не руйнувати людську природу, до того ж не менше, ніж зовнішні примуси, що мали місце в попередні епохи. Крайній егоїзм, десолідарність, деградація колективних цінностей стають загрозою стійкому розвитку людини й суспільства.

Гіпертрофована орієнтація на індивідуальні потреби, нехтування колективного, суспільного інтересу перетворює людину в той суб'єкт, якого видатний філософ ХХ ст. Г. Маркузе, як зазначалося вище, презирливо називав «одновимірною людиною». Історія вже неодноразово доводила, що крайні позиції, односторонні па-

радиґми, штучні конструкції, за яких існує примат одного над іншим, деформують соціальну архітекτονіку та суспільний устрій. Діалектичне розуміння зв'язку між індивідом і суспільством має сповідувати, передбачати, припускати їхні взаємодію та взаємовплив. Людина стає власне людиною лише в суспільстві, яке є особливим видом зв'язків між людьми. Людина живе в суспільстві, але й суспільство живе в людині; вона є водночас і продуктом, і творцем суспільства.

Чи не основне запитання, яке виникає в зв'язку з викладеним вище, полягає в такому: Реально чи нереально задіяти такі ментальні схеми та форми соціальної організації, такі управлінські технології, які забезпечили б у існуючій дійсності поєднання, узгодження індивідуалізму та колективізму; автономізації й солідарності; індивідуальних і суспільних інтересів? Інакше кажучи, чи реально подолати «негативний», «нездоровий» індивідуалізм?

Переконані, що за умов використання наукового знання, подолання стереотипів економічного мислення, крайніх та односторонніх підходів проблема оптимізації індивідуального й колективного, індивідуальних і суспільних інтересів може бути вирішена.

Виправданою, украй продуктивною може стати ідея, згідно з якою протилежність між індивідуалізмом і колективізмом, індивідом і суспільством, свободою та соціалізацією, індивідуалізацією й соціальною захищеністю, свободою і безпекою людини можна подолати, але не за усунення того чи іншого елемента або приниження значення чи ігнорування потреби його розвитку. Щоб змінювати оточуючий світ на краще, необхідно навчитися думати й діяти інакше. Людина як біологічна, соціальна, духовна даність зі своїми індивідуальними інтересами не є антиподом суспільства й апіорі не загрожує йому. Так само й намагання посилити роль суспільних цінностей колективної солідарності та сприяти колективній захищеності, соціальній безпеці апіорі не ущемлює індивідуальну свободу, не загрожує реалізації індивідуальних інтересів. В ідеалі, не повинно бути й «берлінської стіни» між свободою особистості та її соціалізацією. Соціалізація не заперечує повноцінне приватне життя і не є беззастережним утиском особистості суспільством. Філософія людського буття є такою, що, живучи у суспільстві, людина не може бути повністю вільною від нього. Суспільство може й повинне висувати перед людиною певні умови та норми життєдіяльності й водночас надати можливість для більш повної самореалізації. Останню (соціалізацію) ми розглядаємо як процес прищеплення, культивування в людині якостей, норм поведінки, цінностей, які дають їй змогу взаємодіяти з іншими людьми та інститутами в процесі життєдіяльності. Індивіда можна вважати соціалізованим, якщо він володіє здатностями, які необхідні йому для діяльності в різних сферах суспільного життя, діяльності, що виходить за межі його суто особистих інтересів.

Таким чином, соціалізація передбачає адаптацію людини до норм колективного життя. Вона не лише полегшує інтеграцію індивіда в суспільство, а й виставляє певні обмеження, які мають завадити поширенню антисоціальних, егоїстичних дій.

Нормальна, виважена соціалізація, що здійснюється без фанатизму, без надмірного старання, природним чином супроводжується утвердженням свободи людини. І лише крайні, неприродні форми соціалізації заперечують, пригнічують свободу людини, її індивідуалізацію.

На наше переконання, як у свідомості людей, так і на практиці має утвердитися інше сприйняття залежностей у системі «свобода — соціалізація», «індивідуалізм — колективізм», «свобода — безпека індивіда», «особисте — суспільне». Наукова думка, яка все ще схиляється до крайнощів, має зосередитися на пошуку інших, синтезованих шляхів розвитку. Маємо відмовитись від крайнощів, подолати дилеми на кшталт «або — або». Теоретичний, методологічний «екстремізм», який зумовив масове розмежування, дистанціювання різних світоглядних течій з протилежними, непримиримими установками, має відійти в минуле. Можна передбачити, що включення протилежних явищ і процесів у сучасні, більш ємні, комплексні ментальні схеми дасть можливість опрацювати ефективні, суспільно значущі проекти стійкого економічного й соціального розвитку.

1.5. Світогляд економцентризму і криза цінностей трудового життя як реальності асоціальних драйверів сьогодення

Практика економічного й суспільного розвитку в світовому вимірі свідчить: соціум кінця XX — початку XXI століття переживає хронічну хворобу, діагноз якої — неадекватність пріоритетів, прагнення до розширення масштабів виробництва та послуг у будь-який спосіб і за будь-яку ціну, покладання надії на безмежне споживання, скерованість на зростання, яке не супроводжується людиноорієнтованим розвитком¹²⁸.

Проведені нами дослідження переконують у тому, що масові прояви людинонецентричності, які мають місце на зламі двох тисячоліть у глобальному вимірі, є не лише наслідком системного провалу соціально-трудової політики під впливом неоліберального спрямування політики загалом. Коріння цієї проблеми значно глибші, їх слід розглядати в контексті цілої низки демографічних, техніко-технологічних, інституціональних, політико-економічних, соціокультурних явищ і процесів, поєднаних ланцюгом причинно-наслідкових зв'язків. На наше переконання, «коріння» економцентризму, як і ґрунт, з якого він «живиться», слід пов'язувати зі спотвореними цінностями життя загалом і трудового, зокрема.

Прикро про це писати та зізнаватися, але змушені констатувати, що науковий доробок економістів, соціологів, політологів, які досліджують проблему нинішнього і майбутнього світу праці за формування нової економіки та мережевого суспільств, усе ще переповнений міфами, судженнями, з яких складається гігантська теоретико-практична конструкція економцентризму, максимізації прибутковості, економічного зростання за будь-яку ціну, що не супроводжується розвитком людини — її можливостей, потенціалу, морально-духовної компоненти, соціальної якості буття. Такий «науковий» супровід постає як ідеологічне підґрунтя політики економічного зростання без розвитку, образно кажучи, це «витіснення» економічно активної людини на узбіччя соціально-економічного поступу.

¹²⁸ Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт гідної праці як теоретико-прикладна платформа розвитку соціально-трудової сфери. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2017. № 2. С. 7–55.

За світогляду економоцентризму панують примат економічного над соціальним, недооцінка, неусвідомлення важливої ролі позаекономічного в нашому житті. Тож маємо по-новому виписати та зрозуміти сучасні цінності трудового життя, опанувати достеменну роль і значення соціального, морально-духовного в житті суспільства. Від одержимості зростання без розвитку маємо перейти до пошуку нової парадигми цінностей трудового життя. Саме зважаючи на зазначене, маємо здійснювати подальші наукові дослідження проблематики праці в широкому розумінні.

За нашою оцінкою, глобальний соціум нині переживає період соціального «напіврозпаду» — стан, коли дотеперішні цінності й соціальні інститути втрачають за різних причин колишню значущість та потенціал, а нові формуються вкрай повільно, суперечливо, під тиском ідеологем неолібералізму та інших течій, для яких людина була й залишається ресурсом, а не метою, засадничою цінністю суспільного поступу.

За умов, коли людинонецентризм набув чи не неофіційного статусу й водночас драйверу суспільного (не)розвитку, у кожній думаючій людині десь там, глибоко в душі зароджуються думки щодо необхідності й можливості зміни драйверів, спрямованості соціально-економічного розвитку.

Формування нового, людиноцентричного суспільного устрою маємо розглядати в якості чи не основного завдання політикуму, соціальних партнерів, суспільств в цілому, які орієнтовані на стійкий розвиток та високу соціальну якість. Річард Флорида, на якого автори монографії вже неодноразово посилялися з огляду на піонерні прозорливі думки та застереження, звертає увагу на те, що утвердження нового, людиноцентричного устрою відбуватиметься повільно, оскільки потребує глибоких змін в суспільній культурі, морально-духовних цінностях соціуму. Утвердження нового суспільного ладу «вимагатиме нових інституцій, нового суспільного договору, нового способу життя. Ми мусимо переключити нашу увагу з придбання нерухомості, купівлі нових автівок, споживання енергії й інших грубих матеріальних цінностей до нових мірил, що відображатимуть спільне й стає процвітання, яке покращує людський добробут, дає щастя людині й відновлює сенс і мету її життя. Ми маємо переключити нашу увагу від способу життя, що оспівує споживацтво, у якому ми формуємо свої ідентичності через брендові характеристики товарів, які ми споживаємо, до такого способу, який додав би нам змогу розвивати наші таланти й розкривати нашу індивідуальність, реалізовувати наші справжні «я» через роботу й інші види діяльності. Наша Креативна економіка, що активно розгортається, потребує активного розвитку Креативного суспільства, яке є справедливим, рівнішим, стійкішим і заможнішим. Від цього залежить наше майбутнє»¹²⁹.

Маємо зазначити, що майже домінуюча донедавна впевненість у можливості досягнення високих стандартів соціальної якості на основі прогресу, що формуватиметься на засадах ринковізації всіх складових економічного й суспільного буття та подальшого чи не автоматичного вирішення соціальних проблем, нині різко похитнулася.

¹²⁹ Річард Флорида. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ / пер. з англ. Максим Яковлев. Київ : Наш формат, 2018. С. 18–19.

З огляду на безпрецедентну швидкість технологічних і соціальних змін під час Четвертої промислової революції не можна сподіватися, що бажаний результат можна отримати виключно за допомогою державного законодавства та економічних стимулів. До того часу, коли законодавство вступає в силу, воно часто вже застаріває, стає відірваним від реальності або зайвим. Єдиний спосіб гарантувати позитивні результати — подальша революція цінностей.

Джерело: Шваб К. Технологии Четвертой промышленной революции. Москва : «Эксмо», 2018. С. 55.

Зважаючи на те, що риси асоціального розвитку, іманентними складовими якого є зростання соціальної нерівності, відсутність відчутних результатів у подоланні бідності, зокрема крайніх її форм, поширення соціальної ізоляції, відторгнення, зниження соціальної згуртованості, мають глобальний прояв і не знають національних і регіональних кордонів, існує потреба в науково виважених проєктах соціального світоустрою, які передбачають узгодження, солідаризацію інтересів абсолютної більшості учасників суспільно корисної діяльності.

Висловимо свою думку інакше. Порушення архітектури світоустрою загалом і його соціальних інститутів зокрема, породжує запит на формування оновлених, зрозумілих цінностей, світоглядних переконань, проєкту людиноорієнтованого розвитку.

Пошук нових векторів розвитку національних економік, держав, глобального світу загалом має розпочатися з широких суспільних дискусій. Кожна свідомо економічно активна людина повинна долучитися як до дискусії, так і до формування власного уявлення щодо формату, принципів, інструментів розбудови економіки й суспільства, у центрі яких перебуває людина.

За нашим концептом, людиноцентричним є розвиток за узгодження економічних і соціальних результатів економічної діяльності, досягнення суспільно прийнятної соціальної якості, оптимізації відносин між працею та капіталом за гармонізації їх інтересів. Автори монографії дотримуються думки, що проблематично, а то й неможливо запропонувати єдиний, універсальний набір способів, інструментів, проєктів, здатних забезпечити людиноцентричний розвиток. Значні обмеження накладають національні особливості, традиції, світогляд і культура, що домінують у тому чи іншому суспільстві.

Не претендуючи на розроблення цілісної людиноцентричної моделі економічного й суспільного устрою, висловимо свої бачення щодо опрацювання та впровадження елементів такої моделі.

Уважаємо, що складовою політико-економічних проєктів, сфокусованих на соціалізацію економічного та суспільного поступу, на людиноцентризм, на забезпечення зростання, за яким слідує людський розвиток, є використання ідей, засновків, які покладено в основу теорій солідаризму, і зокрема теорії соціального контракту, яка свого часу була запропонована Леоном Буржуа.

Акцентуємо увагу на тому, що названа теорія стала фундаментом французького солідаризму, обстоюючи ідею забезпечення стійкого розвитку й добробуту не на шляху реалізації революційної утопії, а завдяки співпраці, взаємним зобов'язанням різних верств, договору між державою й суспільством, який підлягає безумовній реалізації.

Ідеї прибічників солідаризму корелюють з іншими течіями, сфокусованими на співпраці, людиноцентризмі, служінні загальній справі, яка об'єднує різні верстви населення. У цьому контексті доцільно звернутися до ідей, які сповідує Еліно́р Остро́м. Нобелівський лауреат з економіки (2009 р.) послідовно обстоює ідею, що співтовариства, які засновані на принципах самоуправління, можуть ефективно розвиватись упродовж тривалого періоду. У цьому можна переконатися, звернувшись до однієї з основних робіт Еліно́р Остро́м «Керуючи загальним: еволюція інститутів колективної діяльності». Уважаємо, що академічні засновки та обґрунтування Е. Остро́м щодо ефективності впливу сучасних інститутів на функціонування політичних та економічних систем, з одного боку, та зміни означених інститутів під впливом політичних і економічних рішень, з другого, залишаються недооціненими політикумом, соціальними партнерами, науковим співтовариством¹³⁰.

Автори монографії вже наголошували на тому, що значна частина глобального соціуму вже перестала вірити в неоліберальні постулати досягнення економічного зростання і «просочення» його на «ґрунт» соціальної якості й чекає від політикуму, наукової спільноти нових ідей і проєктів. У розвиток раніше поданих розвідок наполягаємо на тому, що у якості суспільно значущих проєктів подолання кризових явищ і забезпечення стійкого розвитку слід розглядати ті, що використовують потенціал партнерства, організації спільної справи, солідарності в найширшому її розумінні.

І світовий, і вітчизняний досвід демонструють ефективність діяльності нового типу підприємств, організацій, які «спустилися з небес на землю» і вирішують існуючі проблеми, особливо на місцевому рівні, на принципах партнерства, колективної співпраці, соціально відповідальної поведінки. За нашим баченням, йдеться не просто про відродження колишніх традицій, а про утвердження нової економічної та суспільної сили, здатної вивести на шлях стійкого розвитку й соціальної якості, запит на яку небачено зростає.

Самоуправляючі інститути, управління загальним, колективна співпраця, соціальне підприємництво, спільна справа з чітко визначеними критеріями розподілу доходів, економічні проєкти взаємних зобов'язань і кооперації, суспільні договори про соціально відповідальну діяльність — це і багато іншого, живого, а не насадженого зверху штучно, має, на наш погляд, заповнити економічний і соціальний простір, бути не тільки й не стільки «подушкою безпеки» за умов турбулентності та нестійкості екосистеми, а й основою людиноцентричного розвитку.

Варто наголосити на тому, що на терені Європи нині ренесанс розвитку солідарної економіки спостерігається у Франції. Міжнародні експерти єдині у висновках, що саме ця країна, яка свого часу однією з перших розчарувалась у цінностях лібералізму, нині є лідером розширення сегмента солідарної економіки, а серед французької молоді спостерігається бум на працевлаштування у фірми солідарного типу або на їх створення.

Очевидно, що «спрацьовує» й національна пам'ять солідаризму, свободи дій та соціальної відповідальності за індивідуальне й колективне буття. До підпри-

¹³⁰ Остро́м Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / пер. з англ. Т. Монтян. Київ: Наш час, 2012. 399 с.

емств солідарного типу в цій країні активно додаються інші структури — кооперативи, фонди, громадські організації, спілки взаємодопомоги. Усіх їх об'єднують як загальні організаційно-управлінські начала: спільне адміністрування та залучення персоналу, обмеження прибутковості, заборона на спекуляцію паями організації, так і морально-етичні установки щодо пріоритетності солідаризму, взаємодопомоги, соціалізації відносин.

За наявними даними, у Франції у 200 тис. організацій, що працюють за принципами солідарності, зайнято більше як 2 млн працівників, а частка солідарної економіки у формуванні ВВП становить близько 10 %. Слід підкреслити, що за принципами солідарності у Франції працюють не лише малі підприємства, а й середні та чимало великих компаній.

Один з дослідників феномена солідарності сучасного типу соціолог Жан-Луї Лавіль так пояснює причини відродження та розвитку солідарного типу господарювання: «Усе більше число людей починає визнавати той факт, що соціальна й солідарна економіка може допомогти в задоволенні потреб як населення, так і територіальних утворень. Вона дає конкретні відповіді на наболілі питання нашого часу: прагнення до соціальної справедливості, боротьба з нерівністю, захист довкілля, більш повний облік ресурсів»¹³¹.

Немає сумніву в тому, що праця, участь у національному господарстві й у віддаленому майбутньому відіграватимуть провідну роль у життєдіяльності людини, будуть чинниками, що організовують і визначають більшість параметрів життя. За таких умов постає нагальна потреба постійного відстежування динаміки цінностей трудового життя, виявлення ризиків виникнення асиметрій соціально-трудового характеру та реалізації заходів, що унеможливляють розвиток негативних тенденцій у сфері праці та соціально-трудових відносин.

Сучасні трансформації соціально-трудової сфери стали безумовним доказом того, що основною перешкодою на шляху збалансованого її розвитку постає дефіцит гідної праці — праці, яка є втіленням цінностей трудового життя.

Дотепер проблематика цінностей трудового життя залишалась поза увагою економістів-трудовиків. Науковий доробок філософського та соціологічного напрямку також не дає однозначного розуміння цінностей як таких і не містить ґрунтовного аналізу цінностей трудового життя. Переважна більшість учених, які досліджують ціннісну проблематику, схиляються до думки, що саме цінності як норми, як ідеали, як критерії вибору та оцінювання є регулятором активності людини. Проблема динамізму та виміру трудових цінностей у період швидкоплинних соціально-економічних змін — одна з найактуальніших у сфері управління працею та регулювання соціально-трудових відносин.

Лауреат Нобелівської премії Вернон Сміт показує, що і «Дослідження про природу і причини багатства народів», і «Теорія моральних почуттів» засновані на загальній ідеї: ідеї взаємовигідного обміну. Обмін товарами відбувається на ринку. Обмін зобов'язаннями — в соціальній групі. Протягом двох століть економісти вважали, що Адам Сміт написав дві взаємовиключні книги та ігнорував «Теорію моральних почуттів». Його правильно зрозуміли лише недавно: ніяких двох Смітів не існує, є тільки один Сміт, і ті його ідеї, якими раніше нехтували, надзвичайно важливі.

¹³¹ Thoma S. The Social and Solidarity Economy — the French Model. URL: <http://www.ambafrance-by.org/Social-naya-i-solidarnaya> (дата звернення: 24.03.2021).

Людьми частково рухають бажання, яким присвячено «Багатство народів», а до певної міри — почуття обов'язку, про який трактує «Теорія моральних почуттів». Сміт зрозумів, що в кожній з цих сфер перехід від ізольованого стану людей до обміну викликало якісний стрибок, але уявляється, сам він вважав «Теорію моральних почуттів» важливішою книгою, тобто «обміну повинності» він віддавав пріоритет над «обміном бажаннями». Але хіба «повинності» — це не просто якісь уявні вібрації? Хіба наша поведінка не диктується тільки бажаннями, або, іншими словами, користю, як твердять в підручниках з економіки і як стверджують критики капіталізму?

Сьогодні суспільні науки вже накопичили чимало фактів, які говорять про відносне психологічне значення «повинностей», а психологічні експерименти показують, що вони важливі для нас не менше, ніж бажання.

Джерело: Пол Коллиер. Будущее капитализма / пер. с англ. Олега Филиппова. Москва: Издательство Института Гайдара, 2021. С. 54–55.

Основні засади авторського концепту цінностей трудового життя знайшли відображення в низці попередніх публікацій¹³². У розвиток зазначеного акцентуємо увагу на кількох тезах.

Цінність як філософська категорія визначає важливість явищ природи, продуктів суспільного виробництва, форм суспільної організації, історичних подій, моральних учинків, духовних творів тощо для людства, окремого суспільства, народу, соціальної групи на конкретному етапі історичного розвитку. Поняття «цінність» відображає один з найсуттєвіших моментів практичної взаємодії людини з навколишнім середовищем та іншими людьми. Кількісні та якісні характеристики цінностей перебувають у подвійній залежності — від внутрішніх властивостей її носія та від потреб і прагнень суспільної людини, яка є адресатом цінностей. Провідним фактором розвитку цінностей, їх якісних змін і кількісного нагромадження є історична, соціально-економічна практика.

У трактуванні Макса Вебера цінності — це етичні імперативи трудової діяльності¹³³. Згідно з позицією австрійського психолога Віктора Франкла, цінністю для людини є те, що її зрушує, скеровує та творить її особистість у всіх виразах її буття (біологічному, психічному й духовному)¹³⁴. У межах гуманістичної психології Абрахаама Маслоу було вжито поняття «філософія цінностей», основою якої є вільний вибір¹³⁵. Останнє означає, що людина здійснює відповідальний вибір чогось, що стає її цінністю. Отже, щоб визначити цінності особистості, важливо виокремити їх ієрархію на підставі вільного вибору. Американський психолог Генрі Мюррей конкретизував низку цінностей: добре фізичне самопочуття, володіння власністю, авторитет як спроможність ухвалювати рішення, розуміння фактів і теорій, краса, ідеологія¹³⁶. Американський психолог Едвард Толмен визначав цінність як привабливість цільового

¹³² Колот А. М., Герасименко О. О. Цінності трудового життя та гідна праця: філософія взаємодії і розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2016. № 1–2. С. 3–13; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Довіра як інститут у дзеркалі нових можливостей, викликів та імперативів соціально-економічного розвитку. *Social and Labour Relations: Theory and Practice*. 2018. Volume 8, Issue 2. Р. 8–26; Колот А. М. Соціальна відповідальність як суспільна цінність та складова збалансованого розвитку. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Сер. «Економічні науки»*. 2017. № 5 (84). С. 9–15.

¹³³ Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.

¹³⁴ Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 372 с.

¹³⁵ Maslow A. Toward a psychology of being. New York : Van Nostrand, 1968.

¹³⁶ Murray H. Exploration in Personality. New York : Oxford University Press, 1938. 790 p.

об'єкта, який одночасно є потребою, що стимулює поведінку¹³⁷. У моделі професора Єрусалимського університету Шалом Шварца цінності визначаються як керівні принципи широкого спектра мотивів, що впливають на ставлення, погляди та дії людей¹³⁸. Російський філософ і психолог Сергій Рубінштейн під цінностями розумів значущість для людини чогось у світі¹³⁹.

Отже, цінність — це суб'єктивно-об'єктивна філософська субстанція, що належить від мотивів і переживань людини й одночасно втілюється у предметних і соціальних носіях.

Моніторингові дані Інституту соціології НАН України свідчать про наступне.

Якщо згрупувати всі ціннісні позиції за критерієм функціональної однорідності, то серед них можна аналітично вирізнити чотири *ціннісних синдроми*. Так, синдром «безпеки» охоплює вітальні цінності (здоров'я, сім'я, діти, добробут). Його функціональне призначення — гарантування безпеки людей, людського життя, його відтворення. Наступний синдром можна умовно назвати «соціальний комфорт», і він охоплює різноманітні просоціальні цінності (інтеракційні, егалітарні, традиційні, релігійні), покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми з приводу набуття можливостей для реалізації інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникнення конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо. Йдеться про такі цінності як *сприятливий морально-психологічний стан суспільства, створення рівних можливостей для всіх, соціальна рівність, національно-культурне відродження, участь у релігійному житті*. Синдром під назвою «самореалізація» охоплює самореалізаційні цінності, які забезпечують особистісний розвиток (*цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність*). Функціональне призначення цього синдрому полягає у забезпеченні саморозвитку людини, самореалізації та саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах суспільного життя. Останній, четвертий синдром під назвою «демократія» охоплює демократичні політико-громадянські цінності (державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті). Їхнє функціональне призначення полягає у забезпеченні повноцінної участі громадян країни у політико-громадянському житті нашого соціуму.

Варіативність ціннісних синдромів населення України

(подекадний розподіл в агрегованих середньозважених балах за 1991–2020 рр.)*

Ціннісні синдроми	1991-2000 рр. (I декада)	2001-2010 рр. (II декада)	2011-2020 рр. (III декада)
«Безпека» (вітальні цінності)	4,81	4,77	4,69 **↓
«Соціальний комфорт» (просоціальні цінності)	4,10	3,79	3,87 **↓
«Самореалізація» (самореалізаційні цінності)	3,85	4,0	3,98 **↑
«Демократія» (демократичні політико-громадянські цінності)	3,04	3,50	3,72 **↑

* Під ціннісними позиціями розуміються різноманітні життєві стани, зразки, яких варто бажати або які повинні бути. Оцінювання респондентами важливості зазначених цінностей особисто для себе здійснюється за 5-бальною шкалою, де 1 означає «зовсім не важливо», 2 — «радіше не важливо», 3 — «важко сказати, важливо чи ні», 4 — «радіше важливо», 5 — «дуже важливо».

¹³⁷ Tolman E. A Psychological Model. *Toward a general theory of action* / eds. by T. Parsons, E. A. Shils. Cambridge: Harvard University Press, 1951. P. 277–361.

¹³⁸ Schwartz S. Basic Human Values: theory, methods and application. *Risorsa uomo: Rivista di Psicologia del Lavoro e dell'Organizzazione*. 2007. No. 13. P. 261–283.

¹³⁹ Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.

З'ясування особливостей динаміки ціннісних пріоритетів населення України за період 1991–2020 рр. дало змогу сформулювати такі основні узагальнення.

Система ціннісних пріоритетів населення України характеризується домінуванням синдрому вітальних цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми й добробутом людей. За умов недостатнього забезпечення можливостей реалізації зазначених цінностей спрацьовує механізм компенсації, який зумовлює високий рейтинг ціннісного синдрому «безпеки». Водночас постійний брак можливостей і ресурсів для його реалізації може породжувати в людській ментальності певне (відносне) знецінення цього синдрому.

Зростання рейтингу самореалізаційних цінностей свідчить про поширення в українському соціумі феномена індивідуалізації, пов'язаного з реалізацією цінностей саморозвитку людей. З просуванням України у напрямі політичної стабільності, ефективної ринкової економіки, консолідованої демократії, солідарного суспільства можна очікувати поширення даного феномена в майбутньому.

Зростання важливості просоціальних цінностей (особливо у третій декаді) пов'язується із посиленням комунікації, толерантності, солідарності, соціальних зв'язків, пошуку сенсу життя в актуальних суспільних умовах. Цей тренд має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського суспільства, особливо під час надзвичайних суспільних обставин.

Зростання значущості демократичних політико-громадянських цінностей свідчить про створення єдиного демократичного ціннісно-сміслового фундаменту суспільного життя країни, на якому в подальшому розвиватимуться консолідований демократизм, креативний індивідуалізм, соціальна солідарність, інтелектуальний потенціал, культурна компетентність нашого населення, а також ревіталізація важливих національних, традиційних, релігійних цінностей та практик.

Джерело: Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991–2020 рр.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України.* 2020. Випуск 7 (21). С. 74–76.

Ситуація щодо трудових цінностей і настанов у сучасній Україні має свої особливості. Незважаючи на те, що норми радянської трудової моралі зруйновані, формування трудових цінностей і настанов не починається з нуля. У генетичному коді українського народу збереглися трудові традиції недалекого минулого, коли праця передусім була обов'язком кожного радянського громадянина.

Ми почали з дефіциту моральності, характерного для сучасного капіталізму: нам кажуть, що суспільство може обійтися без моральності, тому що приватний інтерес сам собою призведе всіх нас до нірвани масового добробуту. «Жадібність є благо»: чим більше у людей потреб, тим більше вони будуть працювати і тим швидше буде зростати наш спільний матеріальний добробут. Але ми пішли вже дуже далеко від цього ідеалу. Справа в тому, що ми — суспільні істоти, хоча кожен з нас окремо не є ні homo economicus, ні святим альтруїстом. Ми потребуємо поваги і приналежності до групи, і саме вони утворюють базис наших моральних цінностей. Шість таких цінностей виявилися загальними для людей, які живуть в самих різних куточках землі, і жодна з них не випливає з розуму. Турбота про ближнього і свобода — це, можливо, первинні цінності з точки зору еволюції. Вірність і шанування святинь, мабуть, сформувалися як цінності, що зберігають групу: члени групи повинні були дотримуватися їх як норми і інтерпретувати їх як цінності, а нагородою за це було збереження приналежності до групи. Норми справедливості та ієрархії, мабуть, розвинулися як засіб збереження порядку в групі, а нагородою за їх дотримання була повага.

Наші цінності мають значення, тому що виконання наших зобов'язань, якого вони вимагають, важливіше задоволення наших бажань. Дивно, як на основі цього обмеженого набору цінностей ми навчилися формувати практично необмежену кількість зобов'язань, створюючи системи переконань, що складаються з наративів і забезпечуються діями-сигналами.

Джерело: Пол Коллиер. Будущее капитализма / пер. с англ. Олега Филиппова. Москва : Издательство Института Гайдара, 2021. С. 80–81.

Сьогодні відбувається постійне наповнення трудових цінностей і настанов українців «західними» якостями, необхідними для оновлення українського соціуму. Сучасні реформи в Україні містять західний імпульс модернізації, тому й трансформація цінностей трудового життя відбувається на основі синтезу ліберального та національного, модернізаційного й традиційного в суспільстві та державі. Відбувається оновлення пріоритетів минулого, їх імплементація в пріоритети теперішнього й майбутнього.

Неоднозначним, суперечливим залишається забезпечення соціетальних (надіндивідуальних) цінностей населення України, про що свідчать результати соціологічного моніторингу «Українське суспільство», проведеного 2020 року Інститутом соціології НАН України.

З погляду масової свідомості не існує жодної цінності, модальною відповіддю щодо якої була б «забезпечується». Модальним вибором для таких цінностей, як різноманіття, свобода, порядок, селективність та безпека є «частково забезпечується». При цьому найбільший відсоток відповідей «забезпечується» зафіксовано для цінностей різноманіття та свободи — кожна четверта та кожна п'ята відповідно.

Забезпечення соціетальних цінностей в оцінках респондентів, 2020 р. (%)

Цінність	Варіант відповіді			
	Не забезпечується	Частково забезпечується	Забезпечується	Важко сказати
Різнманіття	17,4	46,3	24,3	11,9
Свобода	20,8	43,2	20,1	15,8
Порядок	27,0	43,7	15,5	13,8
Селективність	27,7	34,8	11,7	25,8
Безпека	32,5	51,4	9,8	6,3
Нормативність	35,0	39,4	10,8	14,9
Розвиток	36,5	38,6	11,7	13,2
Рівність	36,8	37,0	14,1	12,1
Самостійність	37,2	37,1	10,6	15,1
Сила	38,4	32,7	8,4	20,5
Стабільність	42,6	37,4	9,1	10,9

Примітка: опитування було проведене у другій половині вересня-першій половині жовтня на підконтрольній українському уряду території.

Джерело: Дембіцький С. Соціетальні цінності: поняття, рівень забезпечення у масових оцінках та місце в номологічній мережі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України.* 2020. Випуск 7 (21). С. 80.

Глибинне теоретико-методологічне опрацювання та постійний моніторинг динаміки трудових цінностей украй важливі для пошуку дієвих інструментів утілення принципів гідної праці на різних рівнях. Трудові цінності працівника визначають найвагоміші складові гідної праці на індивідуальному рівні та формують його ставлення до праці. Компанія, побудована на єдності трудових цінностей її працівників, стає найбільш гармонійною й динамічною формою бізнесового співтовариства. Панівні в суспільстві трудові цінності об'єднують людей в єдину соціальну спільноту, сприяють соціальній згуртованості.

Наукове обґрунтування цінностей трудового життя має свою давню історію й здійснювалося переважно в контексті усвідомлення сенсу життя, призначення людини, опанування філософії появи людини на цьому світі та того, як вона має прожити своє життя.

Один з найбільших парадоксів нашого життя в тому, що ми, здається навіть і не розібралися (ні інтуїтивно, ні будь-яким іншим дуже складним способом), що ж добре для нас самих. З часів перших в історії людства записаних спогадів ми поривалися, як Гільгамеш шукати сенс життя. Як і у нього, у нас часто нічого не виходило. Чи повинні ми в гонитві за щасливим життям, евдемонією, бути егоїстичними і максимізувати власну вигоду, або, як вчать школа стоїків і деякі інші, нам слід забути про себе і мінімізувати свої життєві потреби? Чи може взагалі щастя бути метою життя, чи воно дістається нам тільки як побічний продукт деяких інших, більш високих шукань.

Джерело: Седлачек Т. Экономика добра и зла. В поисках смысла экономики от Гильгамеша до Уолл-стрит. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2016. С. 514.

Варто зауважити, що думки вчених зі світовим ім'ям щодо цінностей, сенсу життя, розуміння того, яке життя плідотворне, а яке ні, залишаються різними, а часом і протилежними. Широко відоме судження Зігмунда Фрейда: коли людина ставить запитання щодо сенсу й цінностей життя, то вона не зовсім здорова. Не менш відомий і інший вислів ученого, у якому він констатує, що в своїх дослідженнях «величезної будівлі» людської психології він залишився на рівні «підвалу». Утім, є чимало дослідників, які намагались і далі намагаються піднятися на «верхні поверхи», і один з них — Віктор Франкл. На його думку, ставити запитання щодо сенсу й цінностей життя — це ще не хвороба. Навпаки, В. Франкл вважає, що хвороба розпочинається тоді, коли людина не знаходить відповідей на ці запитання. Найвідоміша праця В. Франкла має назву «Людина у пошуках сенсу». У ній є слова, які чітко характеризують і позицію згаданого автора, і його кредо: «Я бачив сенс свого життя в тому, щоб допомагати іншим побачити сенс у своєму житті»¹⁴⁰.

На думку В. Франкла, життя загалом і трудове зокрема, у якому мало усвідомленого, плідотворного, мало сенсу, — неповноцінне життя, за якого людина постійно відчуває порожнечу в собі. Чому це так? Відповідь його така: прагнення до пошуку й реалізації людиною сенсу життя — це природжена мотиваційна настанова, домінанта, що притаманна всім людям і є рушійною силою поведінки та розвитку особистості. Щоб жити й активно діяти, вважає

¹⁴⁰ Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. С. 36.

психоаналітик, людина має вірити, розуміти сенс своїх учинків. Брак сенсу породжує в людині стан, який В. Франкл називає екзистенційним вакуумом. Останній посилюється техніко-технологічною експансією, індустріальним і постіндустріальним розвитком у їх нинішньому форматі, коли темп, напруженість, постійні зміни роз'єднують людей, коли руйнуються родинні зв'язки, а суспільство стає дедалі більш фрагментованим.

Справжня реальність є такою, що нова економіка та мережеве суспільство в їх нинішньому форматі не дають змоги подолати глобальну суперечність між потребою пошуку сенсу життя та можливістю його знаходження, коли фундаментальні життєві орієнтири руйнуються під тиском небачених темпів, змін, напруження (фізіологічного, психологічного), втрати можливості самоідентифікації.

Новітні технології змінюють не тільки те, як ми створюємо, обмінюємо і поширюємо цінності, а й те, який ми в цьому бачимо сенс — сенс, який допомагає нам представляти можливе майбутнє, заради якого варто жити. Просування вперед вимагає від нас усвідомлення політичної природи технологій і розгляду наслідків нашого вибору в кожній поворотній точці. Для успіху Четвертої промислової революції лідери з усіх верств суспільства повинні культивувати відповідальне ставлення до технологій і враховувати інтереси людей, яких торкнуться прийняті рішення. Щоб зуміти включити в інноваційні екосистеми, що виробляють технології, інтереси всіх груп населення, лідери повинні мати стійкі цінності і намір формувати краще майбутнє.

Джерело: Шваб К. Технологии Четвертой промышленной революции. Москва : «Эксмо», 2018. С. 61.

Не вчора це сталося і не в окремо взятій країні, але неупереджений аналіз переконує нас в тому, що один з глобальних феноменів сьогодення є таким: суспільна свідомість дедалі більше пронизується духом економцентризму, про що згадувалося раніше. Ще за індустріальної доби економічно активна людина почала демонструвати втрату здатності цінувати вільний час і повноцінно його використовувати, активно відпочивати, отримувати насолоду від спілкування в колі родини та друзів, збагачуватися морально й духовно, виявляти відповідальність, мати високу культуру праці. Ще в лекції, прочитаній Максом Вебером студентам Мюнхенського університету (1918 р.), йшлося про те, що доля нашої епохи з характерною для неї раціоналізацією й інтелектуалізацією і передусім розчаклюванням світу, полягає в тому, що вищі найбагатші цінності пішли із суспільної сфери або в царство містичного життя, або в братську близькість безпосередніх відносин окремих індивідів один з одним¹⁴¹. Майже через століття вже ми з вами можемо засвідчити, що вищі шляхетні цінності й насамперед цінності господарсько-трудової діяльності й далі дрейфують у небажаному напрямку.

Нова економіка та мережеве суспільство в нинішньому їх форматі надто часто прищеплюють економічно активній людині спотворені цінності, які не пов'язані з найголовнішим — бажанням людини бути щасливою і на роботі, і вдома, оптимізувати час роботи та дозвілля, отримувати задоволення від перебування в родинному колі, змістовно відпочивати тощо.

¹⁴¹ Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. С. 733–734.

З висоти XXI століття маємо по-новому прочитати та усвідомити важливі цінності трудового життя та життєдіяльності загалом, починаючи з розуміння місця й ролі прибутку і прибутковості в економічній діяльності, багатства, роботи тощо.

У буддистській традиції є дуже чітке тлумачення прибутку. Прибуток — це добра ціль, якщо його здобувають чесно. Казати, що мета бізнесу — створювати прибуток, це те ж саме, що казати, наче мета людського життя — їсти чи дихати. Якщо компанія втрачає гроші, вона вмирає, як і людина без їжі, але це не означає, що мета життя — харчування.

Я б волів, щоби організації визначали свою мету як «залучення та задоволення клієнтів» унаслідок відповідальної діяльності, а не лише «максимізація акціонерної вартості». Утім, діяльність, спрямована на отримання прибутку як єдиного і найбільш важливого завдання, створює умови, які рано чи пізно призведуть до порушення закону та спричинять непотрібні страждання величезній кількості людей.

Звичайно, співробітники не хочуть працювати на компанію, яка втрачає гроші, оскільки це ставить під загрозу їхні робочі місця. З іншого боку, вони прагнуть працювати на організацію, якою можуть пишатися, компанію з міцною репутацією постачальника високоякісних, корисних товарів та послуг. Тому дуже важливо визначити позитивну мету організації, яка мотивуватиме.

Очевидно, що багатство важливе для бізнесу, і воно може служити на благо. Багатство — це результат праці, а в буддизмі працю вважають дуже важливою. Перший обов'язок людини — турбота про себе, а другий — допомога іншим. Життя — це діяльність із добрими намірами. Робота надає чудові можливості для такої діяльності, бо її результати приносять користь нам самим та іншим.

Джерело: Далай-лама, Лоренс ван ден Майзенберг. Шлях лідера : бізнес, буддизм і щастя у взаємопов'язаному світі / пер. з англ. А. Вашук. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. С. 106–107.

Тож не випадково соціально відповідальні представники наукової спільноти щоразу частіше б'ють на сполох з приводу небажаних змін у структурі цінностей трудового життя, гіпертрофованих проявів окремих з цих цінностей, небажаних напрямів їх дрейфу. З'являються публікації з новими, незвичними, а то й екзотичними назвами на кшталт «Щастя не у ВВП», «Як визначити індекс щастя?», «Куди дрейфують трудові цінності?», «Коли будемо працювати, щоб жити, а не навпаки?».

За прогнозами американського вченого, заслуженого професора в галузі управління системами Денніса Медоуза, якщо теперішній спосіб ведення господарства, його філософія, ціннісні орієнтації не зміняться, то до 2100 року відбудеться крах світової системи господарства, а люди будуть приречені на жалюгідне існування з вичерпаними ресурсами¹⁴². Драматизм, на думку німецького соціолога, психолога та філософа Еріха Фромма, полягає в тому, що вперше в історії фізичне виживання людського роду залежить від радикальної зміни людського серця¹⁴³. Наведемо й висновки вже згадуваного нами В. Франкла, які ґрунтуються на результатах опитувань випускників Гарвардського університету. Через 20 років

¹⁴² Медоуз Д. Л., Рендерс И., Беренс В. В. Пределы роста: доклад по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества» / пер. с англ. 2-е изд. Москва: МГУ, 1991. С. 133.

¹⁴³ Фромм Э. Человек для себя. Иметь или быть? Минск : Изд. В. П. Ильин, 1997. С. 211.

після закінчення багато з нас, — пише вчений, — незважаючи на те, що за цей час не тільки зробили кар'єру, а й жили начебто цілком благополучним і щасливим життям, скаржилися на непереборне відчуття повної втрати сенсу. Постійно примножуються ознаки того, що відчуття браку сенсу стає дедалі поширенішим явищем¹⁴⁴. І такий небажаний перебіг подій відчуває щоразу більше людей. Десь там, глибоко в душі кожної свідомої людини, перманентно з'являються думки щодо філософських аспектів сенсу життя загалом і трудового зокрема, необхідності зміни мотиваційних настанов, перегляду власних прагнень, оптимізації зусиль тощо. Тобто ця проблема стосується всіх і кожного.

Як ідеться в масштабній доповіді, що її на початку 20-х років ХХІ ст. опублікували в Інституті Геллапа — організації з дослідження громадської думки, яка розташована у Вашингтоні, — у світі налічується вдвічі більше «цілковито відірваних від своєї роботи працівників, аніж тих, які «відчують залучення» у свою діяльність і люблять те, з чого вони живуть. Інститут Геллапа впродовж майже двох десятиліть визначав рівень задоволення роботою серед працівників всього світу. Загалом опитано 25 млн працівників зі 189 різних країн. В останній версії доповіді висвітлено інформацію, зібрану після опитування 230 000 працівників повного й неповного робочого дня зі 142 країн світу. Загалом в Інституті Геллапа дійшли висновку, що лише 13 % працівників відчують зв'язок зі своєю роботою. Такі люди сповнені ентузіазму й захоплені роботою, тому щодня сприяють розвитку компаній, в яких працюють. Більшість із них — а це близько 63 % — не відчують такого зв'язку. Від самого ранку ми чекаємо закінчення робочого дня, насилу дотягуємо до того часу й виконуємо роботу, докладаючи мінімум зусиль. А решта працівників — цілковито відірвані від роботи і фактично *ненавидять* її. Іншими словами, майже 90 % працівників у світі вважають свою роботу джерелом радше розчарування, аніж задоволення. Тільки подумайте про соціальні, психологічні та, може, навіть економічні збитки, проілюстровані цією статистикою. 90 % працездатного населення марнують половину свого життя, виконуючи роботу, яка їм не подобається, працюючи в установах, у яких вони не хочуть перебувати.

Лише ті люди, які вважають свою роботу «покликанням», здатні найбільше нею насолоджуватись. Для таких людей праця є одним з найважливіших компонентів життя, вони радіють, що мають нагоду виконувати свою роботу, що становить невід'ємну частину їхньої особистості. Такі люди вірять, що їхня діяльність змінює світ на краще, і вони неодмінно заохочуватимуть друзів і дітей вести далі їхню справу. Люди, які вважають свою роботу покликанням, дістають від неї неабияку втіху.

Тоді виникає запитання: чим обумовлюється те, яким чином люди сприймають свою роботу? Певною мірою це залежить від особливостей індивіда. Тобто, різниця у сприйнятті пояснюється ставленням людини до своєї праці: усе залежить від того, якою є *людина*, а не її робота.

Джерело: Шварц Б. Чому ми працюємо / пер. з англ. Н. Гоїн. Харків : Віват, 2018. С. 13–14.

Ще й ще раз звертаємо увагу потенційних читачів на морально-етичні, ціннісні аспекти нової (цифрової) економіки та мережевого суспільства. Справа не в технологіях, роботах, мережах, платформах як таких. Основні параметри техніко-технологічного світу визначають не роботи та штучний інтелект (*поки що — авт.*), їх визначає людина цифрової доби, а точніше, політикум, менеджмент, соціальні партнери. У полі їхньої соціальної відповідальності перебуває визна-

¹⁴⁴ Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. С. 24–25.

чення драйверів людиноцентричного (не)розвитку. В основі прийняття рішень з означених вище глобальних питань мають перебувати ціннісні орієнтації. Глобальний соціум, його представницькі органи, урешті-решт, кожна свідомо людина мають визначитися: чого, власне, вони прагнуть як економічні агенти, як учасники суспільно корисної праці, як суб'єкти соціально-трудова відносин, як люди розумні. Йдеться про необхідність свідомого самовизначення та знаходження суспільного консенсусу з питань ієрархії потреб, ієрархії ціннісних орієнтацій, визначення місця праці, зайнятості в життєдіяльності соціуму загалом і кожної свідомої людини зокрема.

Феномен поглиблення кризи цінностей трудового життя, кризи гідної праці — це вже не феномен окремо взятих країн з перехідною економікою чи тих, що розвиваються. Це також і феномен розвинених країн, і яскраве свідчення цьому — монографічне дослідження відомого німецького економіста й політолога Макса Хефера, яке має символічну назву «Можливо, капіталізм не хоче, щоб ми були щасливі?».

Як ми хочемо жити? Це питання давно зникло з нашої культури. Початковий європейський ідеал вдалого життя, який передбачав справедливий баланс між крайнощами, пуритани підмінили максимізацією вигоди. Але для початку зрозуміло, чого ми не хочемо: збільшення кількості роботи, постійної доступності, споживання без задоволення, безперервної самооптимізації, щоденного терору чесноти. Я вказував на те, що ми повинні позбутися від пуританина всередині нас. Той, у кого вийде звільнитися від його імперативів, буде менше втомлюватися.

... які альтернативи ідеології «все більше і більше» я міг би запропонувати?

... відповідь: нам слід сповільнитися. Манія прискорення не приносить нам нічого доброго. Треба поставити собі за мету менше працювати і менше споживати, і за рахунок цього звільняти більше часу для дозвілля й інших джерел щастя.

... Люди вкрай незадоволені постійним занепокоєнням, прискоренням, тривалими стресами у всіх сферах свого життя, але тим не менш неухильно продовжують виснажувати себе роботою над зростанням в професійному, особистісному і моральному плані, навіть не розуміючи, навіщо вони це роблять. Саме цю поведінку і потрібно пояснити. Ми чинимо так тому, що всі ми, в більшій чи меншій мірі, засвоїли менталітет, який підштовхує нас до гри в максимізацію вигоди — менталітет «внутрішнього пуританина», який в даний час в чистому вигляді проявився в «каліфорнійському капіталізмі». Те, що саме цей менталітет, «дух капіталізму», лежить в основі капіталістичного розвитку це — фундаментальне відкриття Макса Вебера. На початку була протестантська трудова етика, без якої ніколи не зміг би виникнути промисловий капіталізм. Я показав, що Вебер як і раніше актуальний для нашого сучасного суспільства, вказавши на сліди британського духу і раніше потужного, і сьогодні — саме завдяки йому серед достатку змогла зберегтися потреба в роботі як у вищій цінності суспільства. Чи не капіталізм як такий і не будь-які закони ринку заважають нам жити хорошим життям. Теорія ігор теж не наказує нам колективної подорожі по шляху розвитку, хоча пуританська культура, з давніх-давен закликає до максимізації вигоди, використовує теорію ігор, щоб ще краще вселити нам свою логіку постійного зростання.

Оскільки робота і (ілюзорний) професійний успіх мають дуже велике значення для нашого почуття власної цінності, ми нехтуємо заради них речами, які дійсно приносять нам задоволення. У хвилини роздумів ми це розуміємо.

Джерело: Хефер М. Может быть, капитализм не хочет, чтобы мы были счастливыми? / пер. с нем. А. Обломская. Санкт-Петербург : Крига, 2015. С. 191–192.

М. Хефер досліджує одну з найдивніших закономірностей сучасного суспільства: чому люди в країні, яка успішно розбудувала сильну соціальну економіку, має незаперечні переваги в реалізації соціальної політики, усе більше незадоволені обставинами свого життя й, зрештою, собою? Чому нинішні ідеали не мають нічого спільного з поняттями щастя, задоволення, які були такі близькі й очевидні в недалекому минулому? Макс Хефер дає переконливі пояснення «дивних» закономірностей еволюції сучасного суспільства, ерозії загальнолюдських цінностей, втрати численних морально-духовних опор, які ще донедавна забезпечували стійкий розвиток економіки та суспільства.

Відомий з літературних джерел так званий парадокс Істерліна* лише згодом зі статистично-дослідного факту переріс в усвідомлення достеменних цінностей суспільного буття. Тож переконані в тому, що той шлях, який пройшов свого часу Макс Хефер, — шлях позбавлення хибних уявлень щодо цінностей трудового життя — багатьом нам ще належить пройти. У більшості сфер життя, зазначає вчений, важливо, скоріше, як, а не скільки. Ми розуміємо це, але рідко застосовуємо цей принцип на практиці й ніяк не можемо позбавитися старої ідеології нагромадження. Вочевидь, психологічно ми все ще живемо в «доістерлінській» добі та вважаємо, що зростаючий добробут підвищує й нашу задоволеність¹⁴⁶.

Підбиваючи підсумки міркувань на тему — чи стала нинішня економіка системою, що працює для людини, М. Хефер робить такі висновки: поклавши руку на серце, економіка в минулі десятиліття не вирізнялася тим, що просуvala концепцію хорошого життя на шкоду прискоренню, логіці ефективності й прибутковості або впровадженню ринку та грошей у всі можливі сфери життя. Навпаки, вона просуvala якраз останнє. Вона охоче ділиться пропозиціями про те, як за допомогою ще більшої конкуренції підвищити ефективність, прибутковість і зайнятість. Вона схвалює збільшення робочого дня, більш високу частку зайнятості населення, стимулювання попиту, дерегуляцію та ін. М. Хефер зовсім не заперечує, що для всього цього щоразу можуть бути достатні економічні підстави. Проте в загальному вигляді це — усього лише програма прискорення спіралі зростання та споживання¹⁴⁷. На думку вченого, економіка має наблизитися до реальності в своєму розумінні людини й у своєму баченні суспільства загалом. Водночас економіка в особі її суб'єктів має спрямувати свій інтерес на наслідки прискорення й споживацтва і на той факт, що здебільшого ми надто багато працюємо, а споживання приносить нам надто мало задоволення.

* Судження та висновки, що дістали назву «парадокс Істерліна», належать американському економістові Річарду Істерліну, який ще 1974 року встановив, що, незважаючи на суттєве зростання доходу на душу населення порівняно з 1950-ми роками, американці не стали більш задоволені своїм життям. Основний результат досліджень Істерліна такий: за зростання добробуту люди лише незначно стають щасливішими. Цей висновок вніс дисонанс у традиційну економічну науку, яка завжди виходила із засновку, що люди розумно обирають те, що принесе їм великий зиск. Вони обирають певну професію або машину, або місце проживання, бо очікують, що це поліпшить їхнє життя. В іншому разі, вони б цього не робили або обирали б щось інше. Коли ж люди можуть дозволити собі більше товарів, більше задоволень від придбання інших благ, у них поліпшується добробут і за традиційною логікою зростає загальна задоволеність своїм буттям. Утім, численні опитування, зокрема проведені Річардом Істерліном, не підтвердили цього.

¹⁴⁶ Хефер М. Может быть, капитализм не хочет, чтобы мы были счастливыми? / пер. с нем. А. Обломской. Санкт-Петербург: Крига, 2015. С. 12.

¹⁴⁷ Там само. С. 89–90.

Наведені вище судження, до яких багаторазово апелює Макс Хеффер у зазначених та інших аналогічних інтерпретаціях, є настільки очевидними й переконливими, що більшість читачів готові, на нашу думку, підписатися під ними, висловити свою підтримку та схвалення його думок. Водночас автор аналізованої монографії ставить перед читачами запитання, на які самотужки нелегко знайти відповідь, і серед них: Чому феномен постійного прагнення до максимізації результатів у всіх сферах економічного й соціального життя, яке забезпечувало небачений раніше успіх європейської цивілізації в індустріальну епоху, у наш час вийшов за межі розумного? Чому чим більше люди заробляють, тим більше вони схильні витратити час на заняття, які роблять їх нещасними (миряться з довгою дорогою на роботу, у них залишається все менше вільного часу на родину та друзів)? Чому сучасний капіталізм дедалі більше нагадує Сізіфа, який знов і знов повинен піднімати важкий камінь угору, і чи не даремно ми виснажуємо себе роботою, не досягаючи мети? А можливо, капіталізму зовсім не треба, щоб ми були щасливі?

Неупереджений аналіз свідчить про те, що нова економіка та мережеве суспільство в нинішньому їх форматі все менше створюють умови для вияву на практиці таких цінностей, як стабільність, стійкість і справедливість.

Отже, усе викладене переконливо підтверджує й наші власні висновки про те, що світи, що оточують нас, і передусім світ праці, змінюються на очах, але змінюються суперечливо, різновекторно, непередбачувано. Мозаїка суспільних змін поповнюється новими елементами, явищами, процесами, які надто часто трансформуються у виклики стійкого розвитку. Можемо стверджувати, що небажаний розвиток подій у соціально-трудовій царині пов'язується з деградацією морально-суспільних цінностей, зі збереженням пуританського духу прискорення та змін, що межують із самоціллю й здоровим глуздом, зростанням будь-якою ціною та в будь-який спосіб, а отже, зростанням, яке не супроводжується розвитком людського потенціалу, людських можливостей, людських цінностей та їх досягненням.

Визначаючи певний внесок представників наукової спільноти в дослідження проблематики цінностей людини, маємо визнати, що досягнення в цій царині все ще межують з поразками. На сьогодні ні вітчизняні, ні іноземні науковці не змогли здійснити жодного фундаментального дослідження цінностей трудового життя в умовах становлення нової економіки. Досі бракує усвідомлення, що цінності трудового життя не можуть утвердитися без їх формування й досягнення в контексті реалізації принципів гідної праці.

Аргументована констатація поглиблення кризи цінностей — це не відкриття наукової школи соціоекономіки та управління персоналом КНЕУ, і ми на це не претендуємо. Нашим внеском у теорію та практику збалансованого соціально-трудового розвитку є новий людиноорієнтований концепт взаємодії, розвитку та досягнення цінностей трудового життя й гідної праці. Кожний крок на шляху формування сучасного мислення та світогляду, подолання ортодоксального економосентризму, опанування новітньої філософії взаємозв'язку позаекономічного (морально-духовного) й економічного має стати й кроком до утвердження високих цінностей трудового життя. Своєю чергою, реалізація на практиці принципів гідної праці має сприяти утвердженню духу людиноцентризму, нових морально-духовних цінностей і сучасного світогляду. І це не надумане пиш-

номовне теоретизування. Ідеться про філософію життя, філософію розвитку, яку ми маємо опанувати, проте це вдається все важче.

Слід дослухатися до думок багатьох представників соціологічних шкіл, які стверджують, що одна з очевидних і реальних загроз, що постала перед економічно активною людиною, — неадекватність оцінок, ціннісних орієнтирів і неадекватність дій у змінюваному, дрейфуючому світі економіки, інститутів, самих людей. Чому це так? З відомої теореми американського соціолога У. Томаса випливає, що люди діють саме так, як вони розуміють реальність. І, відповідно, якщо люди реальність сприймають неадекватно (а це цілком імовірно в умовах, коли постійні зміни в навколишньому світі й у світі самих людей стають не винятком, а нормою), то такими само неадекватними будуть і їхні дії, а на позитивні, прийнятні результати за таких обставин чекати марно.

Відомий соціолог Ю. Дуберман, розмірковуючи над здатністю економічно активної людини своєчасно й адекватно вибудовувати ієрархію цінностей трудового життя, справедливо наголошує на тому, що дуже рідко ми здатні зіставляти свої рішення з мотиваційною структурою своєї ж особистості, зі своїми ціннісними орієнтаціями й вже тим паче з такою глибинною особистісною характеристикою, як сенс свого існування на цій Землі. Розмірковувати над такими абстрактними й далекими від тверезої реальності питаннями нам і ніколи, і складно, і нестерпно. До пори, до часу питання щодо сенсу життя, питання з розряду «вічних» ми відсилаємо філософам. І лише на схилі років свого життя, на сплив свого фізичного існування на Землі неминуче й боляче замислюємося над цим питанням, каємося, гадаючи, що життя могло б бути прожите зовсім інакше, якби цю складну духовну частину свого існування ми могли б усвідомити й зрозуміти раніше¹⁴⁸.

Якщо виходити з цивілізаційних концептів міркувань, з оцінок філософських, то маємо припустити, що криза гідної праці, криза соціального в найширшому його розумінні — це криза цінностей. Тож маємо по-новому виписати та зрозуміти сучасні цінності трудового життя, опанувати достеменну роль і значення соціального, морально-духовного, позаекономічного в нашому житті. Від одержимості зростанням без розвитку маємо перейти до пошуку нової парадигми цінностей трудового життя. Саме зважаючи на зазначене, маємо здійснювати подальші наукові дослідження з проблематики гідної праці.

Отже, за умов, що склалися (поглиблення кризи цінностей, втрата багатьма членами суспільства здатності визначати ціннісні орієнтири, що іманентні потребам розвитку особистості, кризові явища в царині гідної праці, асиметрії між мотиваційними настановами соціально значущими і медійно спотвореними, штучно пов'язаними тощо), представники наукових шкіл і передусім шкіл соціально-трудового спрямування мають приділити підвищену увагу реальним цінностям трудового життя в координатах нової економіки та мережевого суспільства; вибудувати дорожню карту розширення можливостей формування та досягнення означених цінностей.

¹⁴⁸ Дуберман Ю. Е. Человеческое измерение. Москва : Канон + : Реабилитация, 2013. С. 18.

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВА РЕАЛЬНІСТЬ-XXI: ФІЛОСОФІЯ ЗМІН

2.1. До природи явищ і процесів, що формують нову соціально-трудова реальність

Проблема нинішнього та прийдешнього майбутнього соціально-трудова сфери загалом, і особливо в царині праці, зайнятості, доходів економічно активного населення, соціальної якості в найширшому її сенсі набуває нині доленосного значення. Усі ми є мимовільними свідками того, що нова економіка та мережеве суспільство не демонструють стійкої соціалізації відносин у сфері праці та очікуваної людиноцентричності. Масштаби та глибина проблем, пов'язаних зі сферою безпосереднього докладання праці, з асиметріями в царині економічного й соціального розвитку ставлять під загрозу соціальну безпеку не тільки країн з перехідною економікою, або країн, що розвиваються, а й країн, які дотепер уважались успішними¹.

Отже, змушені констатувати, що домінуючі в суспільстві очікування, за якими нова економіка — це новий рівень соціалізації відносин у сфері праці, нові можливості самореалізації та утвердження людиноорієнтованих цінностей, новий рівень якості трудового життя, залишаються часто-густо райдужними передбаченнями, які не мають реального втілення.

Маємо наполегливо рухатися до вирішення старих і нових проблем. Але передусім слід з'ясувати природу явищ і процесів, які карколомно змінюють усі складові нашого економічного й суспільного буття, породжуючи і нові можливості, і нові загрози та виклики.

Світ знаходиться на роздоріжжі. Соціальні та політичні системи, які врятували мільйони людей від злиднів і півстоліття спрямовували нашу державну і глобальну політику, тепер працюють проти нас. Економічні вигоди, які дають наука і виробництво, стають все менш доступними, зростає нерівність, а негативні наслідки нашої інтегрованої глобальної економіки шкодять навколишньому середовищу і найбіднішим категоріям населення, найменш пристосованим до того, щоб зносити витрати прогресу.

Суспільна довіра до бізнесу, уряду, ЗМІ і навіть до громадянського суспільства впала до такого ступеня, що більше половини всього світу вважає, що існуюча система не справляється зі своїми завданнями. Зростаюча неприязнь між найзабезпеченішою частиною населення та всіма іншими говорить про те, що соціальна єдність у кращому випадку ослаблена, а в гіршому — перебуває на межі розпаду.

...

¹ Колот А. М., Герасименко О. О. Інститути зайнятості і доходів в новій економіці: глобальні тренди. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2018. № 1. С. 195–196.

Це не просто перехід на наступний щабель розвитку сьогоднішніх цифрових технологій. Технології Четвертої промислової революції здатні повністю змінити сформовані способи сприйняття навколишнього світу, обробки даних, координації дій, виробництва продуктів і послуг. Вони пропонують організаціям і окремим громадянам абсолютно нові можливості для створення цінності. Згодом ці технології змінять все, що сьогодні ми сприймаємо як належне — від механізмів виробництва товарів і послуг до інструментів для спілкування, роботи і сприйняття навколишнього світу. Уже сьогодні досягнення в області нейротехнологій і біотехнологій змушують нас задуматися над тим, що означає бути людиною.

Але є і хороша новина: Четверта промислова революція повністю залежить від нас і поки знаходиться на початковому етапі. Громадські та законодавчі норми, покликані регулювати передові технології, поки тільки формулюються. Кожен може і повинен брати участь в обговоренні шляхів розвитку технологій, що впливають на наше життя.

У цей переломний момент на нас лежить величезна відповідальність. У нас є можливість спрямувати розвиток нових технологій так, щоб вони працювали на загальне благо, допомагали відстоювати людську гідність і захищати навколишнє середовище. В іншому випадку висока ймовірність того, що сьогоднішні проблеми продовжать посилюватися у міру того, як вузькість інтересів і упередженість систем буде вести до посилення нерівності та обмеження прав людини у всіх країнах.

Щоб усвідомити важливість Четвертої промислової революції і забезпечити досягнення інтересів всього суспільства, а не тільки його привілейованої частини, необхідний новий образ мислення і широке розуміння технологій, що впливають на окремих людей, спільноти, організації та уряди.

Джерело: Шваб К. Технологии Четвертой промышленной революции. Москва: «Эксмо», 2018. С. 10–11.

Наголошуємо й на тому, що як сніжна лавина нарастають проблеми адаптивного характеру в зв'язку з конвергентним розвитком нано-, біо-, інформаційно-комунікаційних та інших технологій. Тож маємо підстави стверджувати, що світ загалом і світ праці зокрема, усе більше поляризуються, розшаровуються, а отже, стають дедалі нестійкішими й несправедливішими, і асиметрії за таких умов — уже не виняток, а правило.

Неоднозначний, нерідко негативний вплив нової економіки на основні параметри ринку праці (попит, пропонування, ціну послуг з праці), на показники, що характеризують рівень, структуру й динаміку доходів, на стан соціальної нерівності та інші індикатори розвитку соціально-трудової сфери важко заперечувати. Невтішні прогнози щодо подальшого дрейфу інститутів зайнятості й доходів підривають віру в цінності та інститути нової економіки та мережевого суспільства, які ще донедавна уявлялися незаперечними.

Є підстави стверджувати, що існуюче наукове забезпечення стійкої позитивної соціальної динаміки не відповідає потребам сьогодення. Маємо визнати, що в більшості наявних публікацій (і не лише вітчизняних) означена вище проблематика розглядається фрагментарно, ізольовано, бракує використання міждисциплінарної методології дослідження.

Серед економістів сучасної доби одним з перших, хто на десятиліття випередив наукову спільноту прозорливим баченням майбутнього світу праці й зайнятості, нового формату економіки ХХІ ст., був американський учений Пітер

Друкер. Класик теорії та практики сучасного менеджменту в свої 90 років на зламі двох тисячоліть закликав науковців усвідомити те, що традиційні фактори виробництва — земля, праця й капітал — набувають якщо й не вторинного, то якісно нового значення щодо інформації та знань. «Той факт, — писав Пітер Друкер на початку 1990-х років, — що знання стали *єдиним*, а не одним з ресурсів, робить наше суспільство «посткапіталістичним». Він докорінним чином змінює структуру суспільства. Він створює нову соціальну динаміку. Він формує нову економічну динаміку. Він творить нову політику»². Пітер Друкер виокремлював в історії промислового капіталізму чотири фази: механічна революція, що тривала впродовж більшої частини XIX ст.; революція менеджменту після 1945 року, викликана застосуванням знань у процесах ведення бізнесу; інформаційна революція, що має місце за «застосування знань до знань». Фундатор сучасного менеджменту неодноразово звертав увагу до необхідності інакше виписати та зрозуміти історію праці. Економіка ринку праці, на думку Пітера Друкера, усе ще мало досліджена, продовжує зосереджуватися навколо безробіття й заробітних плат у традиційному розумінні їх сутності та взаємозв'язку. Натомість наука має, за баченням Пітера Друкера, виписати, як насправді сучасні фактори виробництва впливають на працю, на співвідношення між нею й вільним часом, на життєдіяльність людини загалом.

Утім, прозорливі, науково виважені думки й передбачення Пітера Друкера та низки його послідовників й однодумців — це, швидше за все, виняток, аніж правило у баченні сутнісних характеристик та закономірностей розвитку світу праці та зайнятості в контексті становлення нової економіки та мережевого суспільства. Маємо констатувати, що ще на початку 2000-х років соціально-економічна література за незначним винятком була сповнена описом нової економіки як системи, у якій більшість зайнятих виконуватиме роботу, що заснована на інноваціях і знаннях; у трудових функціях переважатимуть компоненти інтелектуального характеру; економічний простір заповнюватиметься нематеріальним, а трудові, соціальні конфлікти будуть мінімізовані.

Достеменна реальність є такою, що інформаційна та телекомунікаційна революція у тандемі з іншими глобальними перетвореннями — демографічними, глобалізаційними, інституціональними — радикально змінюють усі оточуючі нас світи і, передусім, світ праці та зайнятості і світ самих людей.

Під впливом усезагальної «машинерії»³ на зміну трудовій природі соціальної нерівності приходить інформаційна. Праця для більшості людей стає нестійкою, дестандартизованою, неповторюваною й такою, що потребує від індивіда все нових і нових навичок, умінь та здатності адаптуватися до постійно змінюваних умов життєдіяльності, які стають новою нормальністю.

Що ж перебуває «за кадром» означених явищ, що зумовило стан, коли світ, образно кажучи, перевернувся?

Першопричини глибоких змін у всіх сферах економічного й суспільного буття пов'язані передусім з різючими змінами в структурі ресурсів економічного розвитку, в її ієрархії, у зміні співвідношення між живою та уречевленою працею, зменшення частки останньої у створенні валового внутрішнього про-

² Drucker P. Post-capitalist Society. Oxford, 1993. P. 40.

³ Термін належить французькому досліднику Ж. Бодрійяру.

дукту. Без перебільшення, йдеться про «кінець праці» в її класичному розумінні та кінець «трудового суспільства».

У розвиток останньої тези зазначимо, що всі попередні типи суспільства мали об'єднуючу назву — «трудове суспільство», яке передбачало такий формат життєдіяльності, за якого всі її виміри були безпосередньо зіставлені, узгоджені з виробничо-господарською діяльністю. При цьому освіта поставала як підготовка до набуття професії, вільний час — як відпочинок для відновлення витрачених життєвих сил і продовження процесу праці, а вихід на пенсію — як заслужена винагорода за попередню трудову діяльність.

Наголосимо й на тому, що *трудове суспільство* — це суспільство, у якому повна, стандартна зайнятість та продуктивна праця є одночасно і чи не єдиним джерелом життєзабезпечення економічно активної людини, і надійною основою для наділення соціальними правами та соціальним статусом, і передумовою самореалізації та самооцінки.

За образним висловом французького дослідника Ж. Бодрійяра, під впливом «загальної машинерії» (інформаційної та телекомунікаційної революції — *авт.*) домінуючі позиції посідає уречевлена праця, і через панування останньої над живою працею руйнується вся діалектика суспільного виробництва⁴.

Відмітною особливістю «нової» незайнятості є те, що праця не просто витісняється, а робочі місця скорочуються — вони зникають, залишають історичну сцену як тип професійної діяльності.

Акцентуємо увагу й на такому: Якщо в індустріальну еру сфера праці й виробництва конституїювала суспільство, то вже за цифрової доби означена вище сфера постає як зовні конституційована. Отже, трудова природа соціальної реальності відходить у минуле, а на зміну їй приходить інформаційна, цифрова.

Як це позначається на організації суспільного виробництва? Інформаційна, телекомунікаційна революція зумовлює зміну організаційних і управлінських моделей, і зокрема перехід від гігантських, масштабних за чисельністю, суперцентралізованих структур до малих, децентралізованих організацій за домінування горизонтальних зв'язків. Зміни організаційно-управлінського характеру поєднуються зі змінами виробничого характеру. Йдеться про великомасштабну заміну масового стандартизованого виробництва системою інформаційного виробництва. Кінцевим продуктом останнього є не численні ідентичні стандартизовані товари, а індивідуалізовані товари й послуги. Іманентною формою такої організації виробництва стає гнучка, створена під проєкт організація, націлена на вирішення певного конкретного завдання. Окремі компоненти такої організації є автономним модулем, який взаємодіє з іншими її компонентами, і ця взаємодія відбувається не стільки за вертикаллю, як за налагодження горизонтальних зв'язків.

Логічним за умов цифрової доби (і алогічним до теперішньої системи) постає поширення нових атипових форм зайнятості. Трудова діяльність для все більшої чисельності людей стає дестандартизованою, варіативною, такою, що не повторюється й вимагає від індивіда здатності до свободи дій, прийняття самостійних рішень, готовності змінити не лише професію, а й сферу зайнятості.

⁴ Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва : Добросвет, 2006. 389 с.

Четверта промислова революція створює проблеми в основному на стороні пропонування, у світі праці та виробництва. За останні кілька років переважна більшість розвинених країн, а також швидко зростаючих світових економік, таких як Китай, зазнали суттєвого процентного зниження частки праці у ВВП. Таке зниження більшою мірою відбулося в результаті падіння відносної ціни засобів виробництва, що, в свою чергу, було викликано розвитком інновацій (що змушує компанії замінювати працю капіталом).

В результаті головними вигодонабувачами Четвертої промислової революції є постачальники інтелектуального або фізичного капіталу — винахідники, інвестори, акціонери, що пояснює зростаючий розрив у добробуті між тими, хто живе результатами своєї праці, і тими, хто володіє капіталом. Це також пояснює розчарування багатьох працівників, які переконані, що вони ніколи не зможуть збільшити свій реальний дохід, а їхні діти не будуть жити краще, ніж вони.

Зростаюча нерівність і стурбованість існуючою несправедливістю є значною проблемою ...

Джерело: Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва : Изд-во «Э», 2017. С. 23.

Як насправді функціонуватиме нова економіка — над цим мало хто замислювався. Натомість продукувалися міфи та ілюзії, за якими нова економіка уявлялась переважно як результат еволюції економіки індустріальної доби; як економіки з більшим насиченням «розумними» машинами. І лише наприкінці першого — на початку другого десятиліття XXI ст. настало масове прозріння та усвідомлення, що ера «комунізму» у сфері праці та соціально-трудових відносин віддаляється у часі та просторі й виникли сумніви щодо того, чи взагалі ця ера настане.

Ще раз наголошуємо на тому, що нова економіка — це не прояв механічного приросту технічних, організаційних, інноваційних та інших якостей дотеперішньої економічної системи; це не екстраполяція закономірностей останньої на економічне буття нового століття.

В економічній системі, що інтенсивно формується, цілі її пласти, сегменти, кластери починають функціонувати за іншими принципами, розвиваються за іншими, ніж дотепер сценаріями, рухаються в іншому ритмі та з іншими швидкостями. Уже сьогодні реальністю є небачені раніше мережеві зв'язки, нові форми власності, нові форми кредитування, паралельні валюти, самоуправлінські структури тощо⁵.

Новий капіталізм стає одночасно і глобальним, і фрагментарним, і мережевим; частково — ринковим, принаймні таким, що прокладає шлях відходу від суто ринкової системи. Не буде перебільшенням твердження, що для нової економіки характерним є феномен поєднання віртуального й реального світу.

Пол Мейсон, автор теорії «посткапіталізму» як економічної системи, яка має замінити чинний устрій, оскільки останній, на його думку, нездатний адаптуватися до викликів сьогодення, наголошує на трьох наслідках розвитку нових технологій в останні 25 років. «По-перше, — зазначає він, — інформаційні технології зменшили необхідність праці, розмили кордони між працею та вільним

⁵ Anatoliy Kolot, Oksana Herasymenko. Market, state and business in coordinates of the new economy. *Problems and Perspectives in Management*. 2017, Volume 15, Issue 3. P.76–97. URL: <https://businessperspectives.org/component/zoo/market-state-and-business-in-coordinates-of-the-new-economy>.

часом і послабили зв'язок між роботою й зарплатами. По-друге, інформаційні товари роз'їдають здатність ринку до правильного ціноутворення. Це відбувається тому, що ринки виходять з принципу дефіциту, тоді як інформація є в достатку. Захисний механізм системи породжує монополії в небачених в останні 200 років масштабах — а це не може тривати вічно. По-третє, ми спостерігаємо самовільне піднесення спільного виробництва: поява товарів, послуг і організацій більше не відповідає диктату ринку й управлінської ієрархії. Найбільший інформаційний продукт у світі — Вікіпедія — безплатно створюється зусиллями 27 тис. добровольців, через що знищується енциклопедичний бізнес, а рекламна індустрія втрачає щорічно доходи в розмірі 3 млрд доларів»⁶. І далі Пол Мейсон зазначає: «У 1990-ті роки, по мірі того, як зростало усвідомлення наслідків, до яких призвели інформаційні технології, представники різних наук одночасно дійшли до одного висновку: капіталізм став якісно іншим. З'явилися стійкі словосполучення: економіка знань, інформаційне суспільство, когнітивний капіталізм. Уважалося, що інформаційний капіталізм і модель вільного ринку працюють у тандемі, і вони породжують і зміцнюють один одного. Деякі передбачали, що зміни настільки важливі, що не поступаються за своїм значенням переходу від торгового капіталізму до промислового в XVIII ст. Але щойно економісти стали пояснювати, як цей «третій тип капіталізму працює», вони зіштовхнулися з однією проблемою — він не працює. З'являється все більше підтверджень тому, що інформаційні технології не створюють нову, більш стабільну форму капіталізму, а розгойдують його, руйнують ринкові механізми, підточують права власності та підривають дотеперішні взаємозв'язки між зарплатами, працею й прибутком»⁷.

З наведеного вище маємо зробити чи не головний висновок: нову економіку як одну з домінант першої половини XXI ст. не можна зрозуміти, керуючись усталеними, традиційними судженнями, перенесенням закономірностей розвитку економіки індустріальної доби на «грунт» нових реалій в оточуючих нас світах. Інформаційно-комунікаційні та інші технологічні, суспільні блага, інститути, що є уособленням нової економіки, за багатьма ознаками, принципами функціонування тощо суттєво відрізняються від тих, що були домінуючими в індустріальній економіці. А тому й економіка та суспільство вже в першій половині XXI ст., без перебільшення, стають новими (наголошуємо — не кращими чи гіршими, а новими).

Результати власних досліджень, які будуть доповнені висновками багатьох авторитетних учених, переконують у тому, що розгортання сфери дії нової економіки дедалі інтенсивніше супроводжується дією численних суперечливих тенденцій у царині людського розвитку та в функціонуванні соціально-трудової сфери. Остання все більше асоціюється з унікальним симбіозом явищ, процесів, досягнень, втрат і тенденцій розвитку, які не мають однозначної оцінки»⁸.

⁶ Мейсон Пол. Посткапіталізм: путеводитель по нашему будущему. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2016. С. 14–15.

⁷ Там само. С. 164–165.

⁸ Колот А.М. Асиметрії розвитку соціально-трудової сфери: прояви, причини, передумови подолання. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 6. С. 205–211.

Складовою власних досліджень останнього часу, результати яких оприлюднені в провідних вітчизняних і зарубіжних наукових виданнях, є авторський концепт явищ, процесів, інституціональних глобальних перетворень, які докорінно змінюють формат, змістові характеристики та механізми функціонування соціально-трудової сфери загалом і світу праці зокрема. На рис. 2.1 виокремлено лише деякі із зазначених феноменів, вони ж є мегапричинами розбудови нової платформи соціально-економічного та соціально-трудового розвитку — демографічні зміни, новий формат глобалізації, технологічні інновації, організаційні чинники, глобальна ідеологія.

Рис. 2.1. Мегапричини розбудови нової платформи соціально-економічного й соціально-трудового розвитку

Джерело: складено авторами.

Для розуміння природи трансформаційних процесів, як і їхніх наслідків для сфери праці та зайнятості, принципово важливим є усвідомлення, що виокремлені нами мегапричини, вони ж мегахчинники карколомних змін, усе більше діють на новому «полі», у новому середовищі, для яких характерними ознаками перетворень є: масштабність, глибина, швидкість змін, гібридний, атиповий характер трансформацій, зростаюча взаємозалежність явищ і процесів.

Логіка наших міркувань, якщо й не повністю, то значною мірою корелює з висновками Клауса Шваба та Тьєррі Маллере, які наполягають на наступному.

«Якби лише одне слово, — зазначають К. Шваб і Т. Маллере, — могло розкрити сутність XXI століття, це було б «взаємозалежність». Побічний продукт глобалізації та технічного прогресу, можна, по суті, визначити як динаміку вза-

ємної залежності між елементами, які утворюють систему. Те, що глобалізація й технічний прогрес так сильно просунулися вперед за останні декілька десятиліть, спонукало деяких учених заявити, що світ нині «гіперпов'язаний» ... Що означає ця взаємозалежність на практиці? Просто світ «зціплений», пов'язаний разом. На початку 2010-х Кішор Махбубані, академік і колишній дипломат із Сінгапуру, характеризував цю реальність за допомогою метафори: «7 мільярдів людей, які населяють планету Земля, наразі не живуть у більш як сотні окремих човнів [країн]. Разом, усі вони живуть в 193 окремих каютах в одному човні». За його визнанням, це одне з величних перетворень в історії⁹. У 2020 році Кішор Махбубані продовжив цю метафору в контексті пандемії й написав: «Якщо ми, 7,5 мільярда людей, нині застрягли разом на зараженому вірусом круїзному лайнері, чи має сенс чистити й мити лише наші особисті каюти, ігноруючи коридори та вентиляційні колодязі ззовні, якими поширюється вірус? Відповідь однозначна: ні. Однак це те, що ми робимо ... Оскільки ми тепер перебуваємо в одному човні, людство має турбуватися про глобальний човен загалом»¹⁰.

З приводу взаємозалежності, яка домінує в сучасному глобальному світі, К. Шваб і Т. Маллере зазначають: «Взаємозалежний світ — це світ глибокого системного взаємозв'язку, у якому всі ризики впливають один на одного через мережу складних взаємодій. За таких умов твердження, що економічний ризик буде обмежений економічною сферою або те, що екологічний ризик не матиме наслідків для ризиків іншого характеру (економічних, геополітичних тощо) більше не прийнятне. Ми всі можемо думати про економічні ризики, які перетворюються у політичні (наприклад, різке зростання безробіття, що спричиняє появу осередків соціальних заворушень), або про технологічні ризики, що трансформуються в соціальні (приміром, проблема відслідковування пандемії за допомогою мобільних телефонів, яка викликає негативну реакцію суспільства). За ізолюваного розгляду окремих ризиків — економічного, геополітичного, соціального або екологічного характеру створюється хибне враження, що їх можна стримувати або пом'якшувати; у реальному житті системний зв'язок свідчить про те, що це штучна конструкція. У взаємозалежному світі ризики посилюють один одного й при цьому мають каскадні ефекти»¹¹.

Небачена раніше взаємозалежність усіх складових економічного й суспільного буття, на якій наголошувалося вище, з'явилася з певних причин. Неупереджений аналіз засвідчує, що її «винуватицею» є глобалізація в тандемі з інформаційно-комунікаційними та іншими проривними технологіями Четвертої промислової революції. Саме ці феномени сьогодення «зціплюють» воєдино світ економічний, позаекономічний, їх інститути.

Наступною, не менш значущою ознакою сьогодення, є *швидкість змін*. Усе, що оточує людину та створене нею, перебуває в нових часових рамках. Прискорення змін і перетворень у всіх оточуючих нас світах є наскрізним мегатрендом сучасності. Оточуючі нас світи (природи, техніки, технологій, інститутів тощо) не просто змінюються, вони змінюються надшвидко та надрізновекторно.

⁹ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579>. С. 7. (дата звернення: 10.04.2021).

¹⁰ Кішор Махбубані. Великая конвергенция: Азия, Запад и логика единого мира / пер. с англ. Москва : РСМД, 2014. 295 с.

¹¹ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579>. С. 7. (дата звернення: 10.04.2021).

Люди розвивають свої суспільства в надзвичайному темпі й опановують кожен вимір життя з безпрецедентною швидкістю. Ми неначе побудували небачено швидкий автомобіль для перегонів і їдемо незнайомою територією без розпізнавальних знаків. До того ж ми не потурбувалися про те, щоб обладнати свій автомобіль подушками безпеки. Ми не купили страховки. Ми навіть не пристебнули пасків безпеки. Двигун розпечений. Деякі його частини перегріваються і навіть палають. У нас уже було кілька аварій — кожна наступна гірша за попередню. Тож ми гасимо полум'я на своєму автомобілі, підкручуємо підвіску, рихтуємо кузов і вирішуємо, що ми здатні на більше. Але ми мчимо далі і вже скоро починаємо рухатися щораз швидше до більш незнайомої й нерівної місцевості. Ми наражаємося на великий ризик. Настав час установити подушки безпеки й купити страховку. Але найперше — треба пристебнутися.

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марковська та Орина Ємельянова. Київ : Наш Формат, 2021. С. 31.

Одним з перших про наростаючу проблему змін заявив один із сучасних гуру Е. Тоффлер у науковій публікації «Шок майбутнього» (1970). Автор наголошує на тому, що карколомні зміни в усіх сферах суспільного буття зумовлюють стан, коли люди почуваються відрізнаними від природних умов життєдіяльності, страждають від приголомшливого стресу, втрати орієнтації, шоковані майбутнім.

Наочним свідченням прискорення темпів упровадження прогресивних технологій та появи нових знакових продуктів людської діяльності є дані, наведені на рис. 2.2.

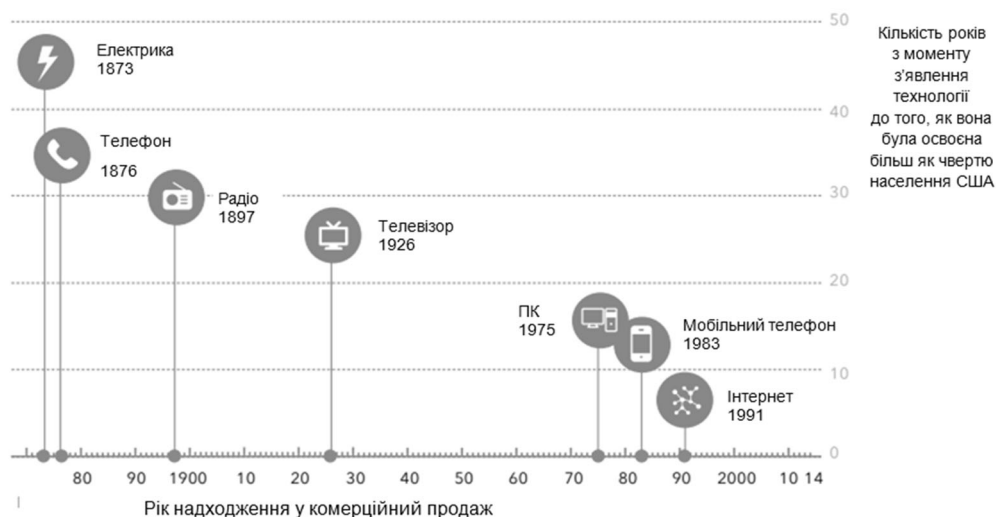

Рис. 2.2. Упровадження технологій у США

Джерело: Навыки будущего. Что нужно знать и уметь в новом сложном мире. С. 37.

Маємо задуматися над передбаченнями Вернора Вінджа та Реймонда Курцвейла, які в 90-ті роки минулого століття окремо дійшли до приблизно однакових висновків: прискорення темпів технологічного зростання вже найближчими десятиліттями з великою ймовірністю призведе до так званої технологічної син-

гулярності — стану, коли технічні інновації стануть настільки складними й швидкими, що це буде недоступним для людського розуміння та сприйняття.

9 стратегічних технологічних трендів 2021 року

1. Інтернет поведінки (IoB)

На думку аналітиків Gartner, наразі настає ера «інтернету поведінки» (IoB). Це означає, що величезна кількість пристроїв і датчиків прикріплюватиметься або навіть імплантуватиметься в організм людини, щоб збирати та використовувати «цифровий пил», який він залишає. Це можуть бути пристрої, які можна носити (наприклад, фітнес-браслети або розумні годинники, що відстежують розташування власника), так і вбудовані (мова про підшкірні чіпи, які фіксують температуру тіла людини, кількість цукру або лейкоцитів у крові). «Компанії використовують ці дані, щоб впливати на поведінку людей», — зазначає Gartner. Наприклад, під час пандемії вони можуть використовувати комп'ютерний зір і тепловізор, щоб побачити, чи мають співробітники маски й ідентифікувати тих, у кого підвищена температура. Gartner прогнозує, що до кінця 2025 року більше половини населення світу буде охоплено принаймні однією програмою IoB.

2. Сукупний досвід (Total Experience)

Як зазначив Брайан Берк, віце-президент з досліджень в Gartner, минулого року компанія назвала мультидосвід (multiexperience) основним стратегічним технологічним трендом, а цього року робить ще один крок вперед з сукупним досвідом (total experience), який пов'язує воедино досвід клієнтів, співробітників і користувачів з мультимедіальним середовищем. «Gartner очікує, що компанії, які забезпечують сукупний досвід, перевершать конкурентів за ключовими показниками задоволеності протягом наступних трьох років», — наголосив він.

3. Обчислення, що підвищують конфіденційність (Privacy-Enhancing Computation)

На відміну від звичайних засобів, які забезпечують безпеку даних, що підвищують конфіденційність, обчислення захищають використовувані дані, зберігаючи секретність і приватність.

Gartner вважає, що до 2025 року половина великих компаній запровадить такі обчислення для обробки даних у неперевірених середовищах і використання багатосторонньої аналітики даних.

4. Хмарні обчислення (Distributed Cloud)

Хмарні обчислення — це розташування загальнодоступних хмарних сервісів за межами фізичних центрів обробки даних провайдера. Провайдер хмарних послуг як і раніше відповідає за всі аспекти архітектури хмарних сервісів, адміністрування та оновлення. Такі хмари дозволяють розташувати центри обробки даних у будь-якому місці. «Це розв'язує технічні проблеми, а також проблеми законодавчого регулювання», — зазначає Gartner.

5. Операції у будь-яких місцях (Anywhere Operations)

Це операційна модель бізнесу, створена для підтримки клієнтів, роботи співробітників і надання послуг з будь-якої точки світу. Як зазначає Gartner, до кінця 2023 року 40 % організацій застосовуватимуть такі операції, щоб оптимізувати віртуальну та фізичну взаємодію з клієнтами й співробітниками.

6. Інтелектуальний композиційний бізнес (Intelligent Composable Business)

Ця тенденція свідчить про необхідність удосконалити процес прийняття рішень внаслідок ширшого доступу до інформації та більш ефективного реагування на неї. В інтелектуальній компанії для прийняття рішень застосовуються технології обробки великих даних. Розумні системи акумулюють інформацію про бізнес-процеси (наприклад виробництво й продажі) та створюють на її основі прогнозні сценарії. Вони оптимізують діяльність підприємства та підвищують його прибуток.

7. Мережа кібербезпеки (Cybersecurity Mesh)

Мережа кібербезпеки дозволяє будь-якій людині безпечно отримати доступ до будь-якого цифрового активу, попри те, де знаходиться цей актив або людина. «До 2025 року мережа кібербезпеки підтримуватиме понад половину запитів на управління цифровими правами», — наголошує Gartner.

8. ШІ-інжиніринг (AI Engineering)

ШІ-інжиніринг стоїть на трьох основних стовпах — DataOps, ModelOps і DevOps — і сприятиме підвищенню продуктивності, масштабованості та надійності моделей штучного інтелекту, забезпечуючи при цьому повну віддачу від інвестицій.

9. Гіперавтоматизація (Hyperautomation)

Gartner визначає гіперавтоматизацію як ефективну комбінацію наборів інструментів, що доповнюють одне одного та дозволяють на якісно новому рівні автоматизувати бізнес-процеси та доповнювати людські можливості. Гіперавтоматизація передбачає застосування передових технологій, таких як штучний інтелект (AI), машинне навчання (ML), RPA, BPM та інтелектуальний аналіз даних, у тому числі Process Mining. «Гіперавтоматизація тепер неминуча та необоротна. Все, що може й повинно бути автоматизовано, буде автоматизовано».

Джерело: ТОП-9 технологічних трендів 2021 року від Gartner. URL: <https://investory.news/top-9-technological-trends-2021-from-gartner/> (дата звернення: 18.03.2021).

Згідно з даними, зібраними Lori Lewis та Officially Chadd для Visual Capitalist, одна хвилина в глобальній цифровій економіці в 2019 р. — це 1 млн входів в Facebook, 4,5 млн переглядів відео на YouTube, 1,4 млн гортання на Tinder, загалом 41,6 млн повідомлень, відправлених на WhatsApp і Facebook Messenger, 3,8 млн пошукових запитів в Google, 347 222 прокрутки в Instagram і майже 1 млн дол., витрачених в інтернеті¹².

Візуальний матеріал від Domo зафіксував, що відбувалося щохвилини в Інтернеті в 2020 році (рис. 2.3).

Цілком очевидно, що чи не кожна економічно активна людина в XXI ст. опиниться в новому, значно складнішому світі економіки та світі самих людей і постане перед необхідністю виконувати нові, непередбачувані, нерідко значно складніші завдання. У зарубіжній літературі ускладнюючі характеристики оточуючих світів часто-густо представлені терміном VUCA¹³.

Переконливими доказами швидких і водночас глобальних мегазмін, мимовільним свідком яких є нинішнє покоління, є такі дані: у середині XX ст. на період активного життя одного покоління припадала одна зміна технологічних укладів і дві-три зміни поколінь техніки. За прогнозами, у середині XXI ст. у період трудової діяльності людина буде свідком двох нових технологічних укладів і зміни трьох-чотирьох поколінь техніки.

¹² Джерело: Desjardins, J. What Happens in an Internet Minute in 2019?. Visual Capitalist. URL: <https://www.visualcapitalist.com/what-happens-in-an-internet-minute-in-2019/>. (дата звернення: 12.04.2021).

¹³ V — Volatility (волатильність, мінливість, нестабільність),
U — Uncertainty (невизначеність, неясність),
C — Complexity (складність),
A — Ambiguity (аморфність, неоднозначність, подвійність).

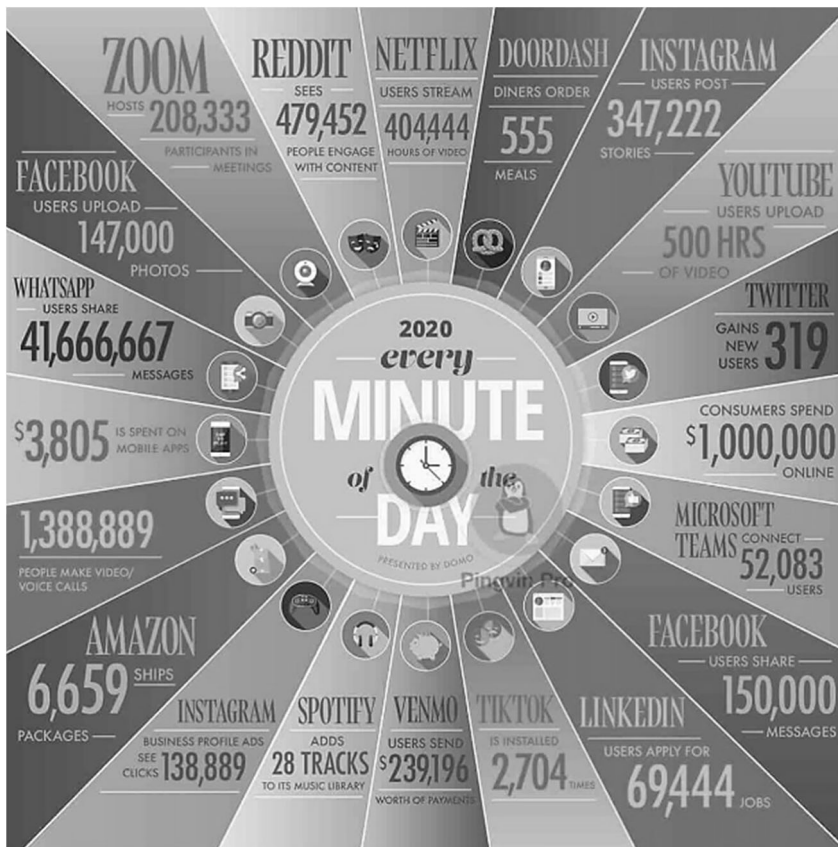

Рис. 2.3. Що відбувається в інтернеті за 1 хвилину?

Джерело: Інфографіка: що відбувається в Інтернеті за одну хвилину? URL: <https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/infografika-shho-vidbuvayetsya-v-interneti-za-odnu-hvylynu.html>. (дата звернення: 14.04.2021).

Швидкість, інтенсивність, темп і нестача часу, відчуття запізнення, прагнення наздогнати — усе перелічене заповнило життєдіяльність людини. Яскравим підтвердженням нового виміру часу, нових швидкостей є все, що пов'язане з Інтернетом, його поширенням і використанням. Нині більше половини населення світу (52 %) підключено до Інтернету, тоді як ще 20 років тому цей показник становив 8 %. Упродовж одного, 2019 року, у світі було продано 1,5 млрд смартфонів. Наведемо й такі дані: сьогодні Інтернет речей (IoT) об'єднує 22 млрд пристроїв у режимі реального часу, починаючи від власних автомобілів і закінчуючи лікарняними ліжками. За наявними прогнозами, до 2030 року їх кількість перевищить 50 млрд.

Зазначимо, що різні дослідники проблеми часу по-своєму, нерідко з протилежних позицій, пояснюють природу нових швидкостей змін, зростаючий дефіцит часу. Тому більш докладно розглянемо ці феномени.

Передусім зауважимо, що нові швидкості, темпи, інтенсивність можемо спостерігати в усіх сферах суспільного буття — настання криз, прояв соціального невдоволення, упровадження технологічних новацій, геополітичні потрясіння,

зміна місця роботи та проживання тощо. Наочною ілюстрацією нового часового виміру є швидкість, з якою пандемія коронавірусу COVID-19 поширювалася всім світом, охопивши менш як за місяць більшість країн земної кулі.

Усесвітньо відомий іспанський дослідник проблем інформаційного суспільства М. Кастельс наголошує на тому, що революція у сфері інформаційно-комунікаційних технологій започаткувала нову інформаційну епоху, мережеве суспільство, у якому на зміну праці й капіталу приходять інформаційні мережі та знання. На думку М. Кастельса, інформаційна ера, у якій віртуальність стає принципово важливим аспектом нашої реальності, знаменує собою зовсім іншу, нову епоху людського світосприйняття. Складовою останнього, як стверджує дослідник, є інше сприйняття часу, відхід від часових вимірів індустриальної доби, коли час був методом демаркації та впорядкування послідовностей подій. Замість цього, на думку Кастельса, глобальний світ усе більше вибудовується в просторі потоків — товарів, людей, інформації, знань.

Мережеве суспільство — це суспільство, соціальна структура якого вибудовується навколо мереж, що активуються за допомогою перекладеної в цифрову форму інформації та заснованих на мікроелектроніці комунікаційних технологій. Я розумію соціальні структури як організаційні впорядкованості людей у сферах виробництва, споживання, відтворення, досвіду та влади, виражених в осмисленій, закодованій культурою комунікації.

Мережеве суспільство — це глобальне суспільство. Однак, це не означає, що люди всюди включені в ці мережі. На поточний момент більшість жителів планети — поза ними. Але кожного зачіпають процеси, що відбуваються в глобальних мережах, які конституюють соціальну структуру. Основна діяльність, яка формує і контролює людське життя в кожному куточку нашої планети, організована на основі глобальних мереж: фінансові ринки; транснаціональне виробництво, управління та поширення товарів і послуг; кваліфікована праця; наука і технології, включаючи вищу освіту; масмедіа; мережа Інтернет з інтерактивною, багатоцільовою комунікацією; культура; мистецтво; довілля; спорт; міжнародні інститути, що управляють глобальною економікою і міждержавними відносинами; релігія; кримінальна тіньова економіка; транснаціональні громадські організації та соціальні рухи, які створюють права та цінності нового, глобального громадянського суспільства. Глобалізацію переважніше розуміти як мережизацію (об'єднання в загальну мережу) цих вирішальних в соціальному сенсі глобальних мереж. Отже, виключення з цих мереж, часто в кумулятивному процесі виключення, рівносильно структурній маргіналізації в глобальному мережевому суспільстві.

Мережеве суспільство вибірково поширюється планетою, функціонуючи в уже існуючих сайтах, культурах, організаціях та інститутах, які все ще формують більшість матеріального середовища життєдіяльності людей.

Джерело: Кастельс М. Власть коммуникации / пер. с англ. Н. М. Тылевич; под науч. ред. А. И. Черных. Москва : Изд. дом. Высшей школы экономики, 2016. С. 41–43.

Швидкість та інтенсивність цих глобальних потоків, взаємодій і мереж «розчиняють» час, маючи своїм наслідком одночасний і миттєвий зв'язок. Це нове явище й нову реальність М. Кастельс називає *позачасовим часом*. Первісно ця реальність, уважає Кастельс, виникла на фінансових ринках і в подальшому новий позачасовий час проник у всі сфери суспільного життя. Не дивно, зазначає

вчений, що життя перетворюється на страшенну гонитву, коли люди вирішують безліч завдань і проживають не одне життя, перебуваючи у світі так званого позачасового часу. Мірою того, як простір і час зазнають такого радикального стиснення, час перестає існувати в традиційному його сприйнятті¹⁴.

За нових часових координат та обмежень економічно активна людина змушена робити усе швидше — думати, приймати рішення, працювати й навіть організовувати свій відпочинок. Отже, однією з визначальних рис сучасної доби є швидкість змін, стиснення часових рамок, інтенсивність, що пронизує всі складові життєдіяльності як окремого індивіда, так і суспільства загалом. Вагомими є підстави для твердження, що стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних та інших проривних технологій, породжених Четвертою промисловою революцією, відкриває не лише небачені раніше можливості підвищення продуктивності праці, а й нову, принципово іншу епоху життєдіяльності, включно й часову. Отож, з-поміж іншого, людство на сучасному етапі зіштовхнулося з потребою опанувати нову філософію часу.

Автор широко цитованої монографії, присвяченої прискоренню життя в цифровому суспільстві, Джуді Вайсман зазначає: «Хоча соціологи підкреслюють, що час — соціально зумовлене поняття, яке формується колективними ритмами взаємодії людей зі світом, до техніки такий само підхід застосовується рідко. Техніка надто часто розглядається поза її зв'язку з соціальними взаємодіями. Але якщо час неможливо відділити від колективних ритмів, припущень і надій, які присутні в житті людей, то однаковою мірою це неможливо й щодо техніки, яка все більше залишає свій відбиток на часі та формує його для нас. У попередні епохи ця відмінність, можливо, була несуттєвою, але в цифрову добу вона стає як ніколи важливою¹⁵. Такі твердження повністю відповідають теорії темпоральності в її соціальних, процесуальних і реляційних аспектах, згідно з якою важлива і швидкість соціальних змін і те, як нові комунікаційні технології прискорюють взаємодію, а ще важливіше, наскільки швидко все це відбувається стосовно інших явищ і процесів суспільного буття». І далі Джуді Вайсман наголошує на такому: «Технічні пристрої нібито втілюють у собі функціональні вимоги часу, які недвозначно визначають, яким чином ми користуємося часом»¹⁶.

Зміни, які відбуваються в оточуючих нас світах — це не тільки, а можливо, й не тільки зміни техніко-технологічного характеру.

Аналізуючи зміни, які торкаються економічно активної людини, що розглядаються як у статистиці, так і в динаміці, дослідники умов життєдіяльності зосереджують увагу передусім і на перетвореннях, які мають техніко-технологічний вимір. При цьому свідомо чи не свідомо применшуються глибина й масштабність змін позаекономічного, морально-духовного, ціннісного характеру.

У цьому контексті пропонуємо розглянути результати уявного експерименту, який запропонував свого часу Річард Флорида та описав у піонерному виданні «Номо креативус. Як новий клас завойовує світ». Сутність уявного експерименту полягає в переміщенні однієї пересічної людини з 1900-го року

¹⁴ Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Malden, MA: Blackwell, 2010. 597 p.

¹⁵ Вайсман Д. Времени в обрест: ускорение жизни при цифровом капитализме / пер. с англ. Н. Эдельмана; под науч. ред. С. Шукиной. Москва : Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2019. С. 13.

¹⁶ Там само. С. 13–14.

в 1950-ті роки, а іншої — з п'ятдесятих років у перші десятиліття ХХІ століття. Хто ж з двох уявних мандрівників відчує більші зміни?

Слід погодитися з висновком Річарда Флориди щодо відчуття змін, який у скороченому, дещо спрощеному варіанті є таким: «Якщо за основу порівняння брати суто технологічні зміни, то, вочевидь, мандрівник у часі, який переміститься з 1900-го року в 1950-ті, відчує значно більше змін, водночас наш другий мандрівник зможе з легкістю дійти висновку, що ми в другій половині ХХ століття опікувалися виключно вдосконаленням проривних інновацій, які так докорінно змінили першу його частину.

Проте що довше вони залишатимуться у своїх нових оселях, то більше кожен мандрівник почне усвідомлювати менш очевидні, на перший погляд, зміни. Коли вони при звичаються до нових технологій, то помітять, як змінилися норми й цінності, а також спосіб життя й робота людей. Ось з цього погляду враження від змін будуть різними. У сенсі пристосування до нових соціальних структур, ритму й порядку щоденного життя наш другий мандрівник у часі буде значно розгубленішим, ніж перший.

Людина «родом» з початку ХХ століття побачить, що соціальний порядок світу 1950-х буде навдивовижу подібний до її часів. Якщо вона працювала на заводі, то на заводі в нові для неї часи вона побачить той самий розподіл праці, ту саму ієрархічну систему контролю. Якщо вона працювала в офісі, то знову опиниться в тій самій бюрократії, їй доведеться йти вгору по тій самій корпоративній драбині. Темп її життя буде структурований цінностями та нормами відповідних організацій. Вона проживатиме життя «людини фірми», яку так влучно описали в своїх творах письменники Сінклер Льюїс, Джон Гелбрейт, Вільям Вайт і Чарльз Міллз.

Водночас наш другий мандрівник у часі був би вкрай спантеличений приголомшливими соціальними й культурними змінами, які відбулися за проміжок часу з 1950-х до сьогодні. На роботі він зіштовхнувся б з новим дрес-кодом, новим графіком і новими правилами»¹⁷.

І далі Річард Флорида формулює узагальнення, що має принципове значення для усвідомлення — хто з уявних мандрівників відчує більші зміни.

«Першому мандрівникові доведеться при звичаїтися до різючих технологічних змін, що сталися з часом, проте саме другий відчує більші й глибші зміни. Саме другий потрапить у час, у якому стиль життя й світогляд най-більше змінюються — коли стара світобудова впала, а нова ще не постала, коли перетворення та невизначеність здаються частиною щоденної норми»¹⁸.

Наступна характерна ознака життєдіяльності людини і світоустрою цифрової доби, яка має і прямий, і дотичний стосунок до всього, що формує світ праці й зайнятості — *це складність явищ і процесів*, з якими ми зіштовхуємося.

Правомірним є твердження, що складність, яка супроводжує людину та є іманентною складовою її життєдіяльності, постає симбіозом:

1) обсягу інформаційно-комунікаційних ресурсів і кількості компонентів у тій чи іншій системі;

2) взаємозалежності ресурсів і компонентів, про які йшлося вище;

¹⁷ Річард Флорида. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ / пер. з англ. Максим Яковлєв. Київ : Наш формат, 2018. С. 26–27.

¹⁸ Там само. С. 28.

3) нелінійності, коли зміна одного компонента системи призводить до неочікуваних наслідків і непропорційних ефектів, що мають місце в інших складових системи.

Подані на рис. 2.1 мегапричини трансформації соціально-трудової сфери є водночас основними чинниками трансформації світу праці. Дійсно, нові демо-економічні реалії, новий формат глобалізації нової економіки, нова технологічна, мережева, цифрова, віртуальна реальність зумовлюють формування нової соціальної, трудової реальності, нового світогосподарства, у якому різночасно змінюються життєдіяльність і поведінка людей. Демографічні, глобалізаційні процеси та технології «Індустрії 4.0» докорінно змінюють світ праці, його інститути, організаційні структури, параметри ринку праці та сприяють формуванню соціально-трудової реальності XXI, яку в авторській ментальній моделі представлено як «Праця-XXI» (рис. 2.4).

У наступних параграфах розділу 2 досліджується природа виокремлених вище першопричин трансформації соціально-трудової сфери та розкривається, як ці першопричини (фактори) впливають на світ праці та світ самих людей. Подальші ж засновки цього параграфу — це наочне підтвердження ключового посилення щодо комплексного, синергетичного впливу задекларованих першопричин (факторів) на соціально-трудову реальність, що розглядається на прикладі такого тренду сучасності, як зростання нерівності доходів. Наведене нижче має переконати потенційного читача в безперспективності, обмеженості, а то й помилковості пояснень тих чи інших змін у соціально-трудовій сфері дією лише одного чи обмеженого кола чинників.

Соціально-трудова сфера як симбіоз суперечливих явищ і процесів

На багатьох прикладах розвинених країн та й з вітчизняної практики можемо вже тепер переконатись у складному переплетенні суперечливих тенденцій у царині соціально-трудового, людського розвитку¹⁹. Назвемо деякі з них:

✓ У багатьох сегментах підвищується попит на висококваліфікований, креативний персонал як носій потужного людського капіталу, що дедалі більше уживається з неоднозначною динамікою попиту на працівників низької кваліфікації, які до того ж недостатньо мобільні й не здатні набути нових компетентностей, яких вимагають сучасне виробництво та сфера послуг.

✓ Набуває гіпертрофованого вигляду диференціація трудових доходів працівників, яка нерідко перевищує реальні відмінності в рівнях нагромадженого людського капіталу та результатах його використання.

✓ На тлі інтелектуалізації праці та загалом стабільного підвищення середніх трудових доходів працівників, зайнятих на робочих місцях, що є уособленням Четвертої промислової революції, розширюється гетто маргінальної зайнятості в багатьох секторах економіки з неприйнятною винагородою за надані послуги, яка не забезпечує гідних умов життя. Бідність серед економічно активного населення зберігається в значних масштабах і є одним з факторів, що знижує соціальну згуртованість суспільства.

✓ Відбуваються багатовекторні й широкомасштабні зміни на ринку праці, набувають небачених раніше масштабів неформальна зайнятість, застосування нестандартних форм зайнятості та режимів робочого часу й атипових трудових

¹⁹ Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. 295 с.

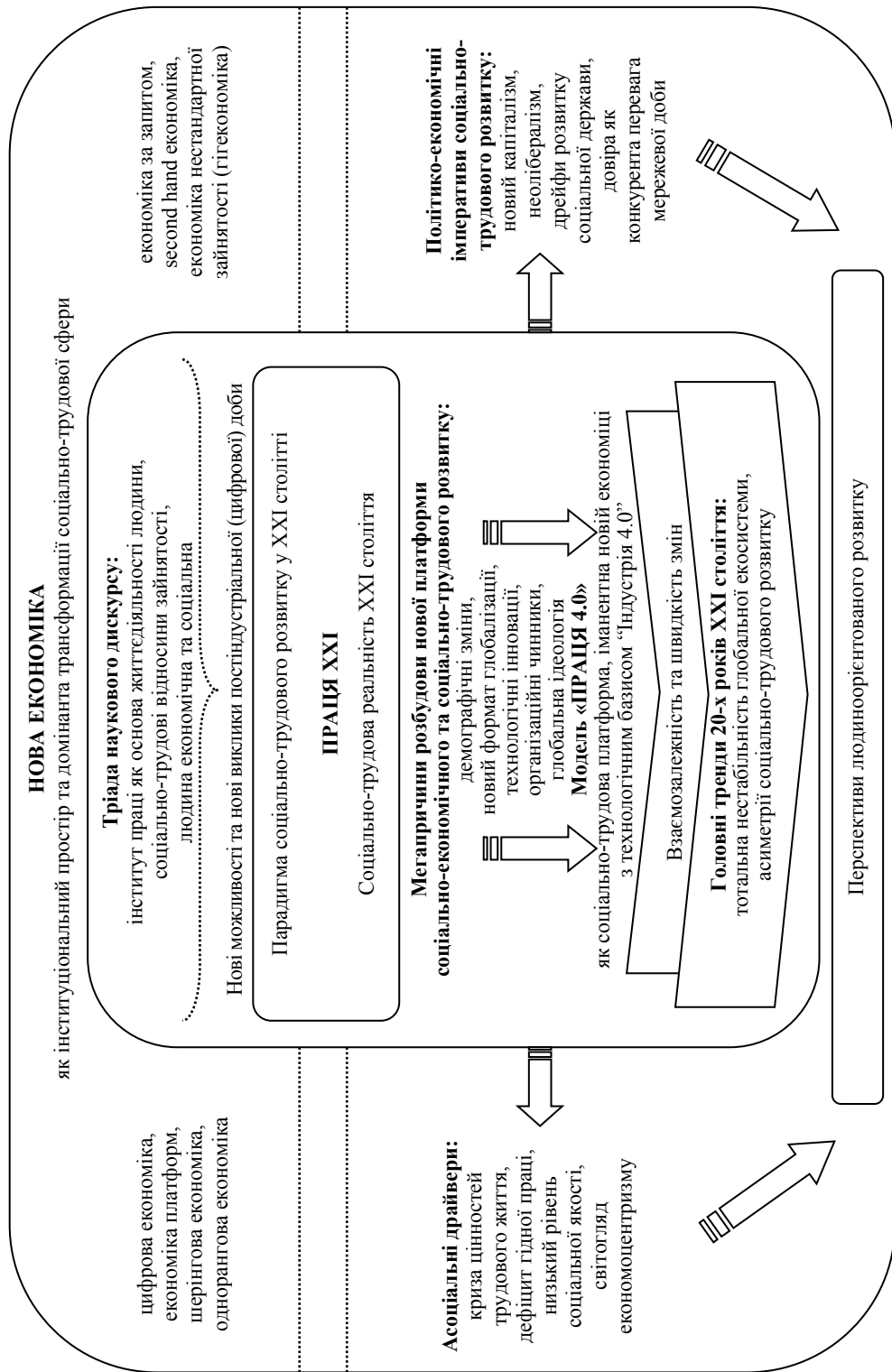

Рис. 2.4. Схема моделі «Праця-XXI»

Джерело: розроблено авторами.

договорів. Поширення зазначених форм зайнятості та трудових договорів стає наслідком як реальних змін у структурі виробництва й організаційно-економічних особливостях його функціонування, так і послаблення співвідношення сил роботодавців і найманих працівників унаслідок слабкості (неадекватності) національного законодавства у сфері праці та зниження ролі соціального діалогу. Трудове законодавство має тенденцію до лібералізації, а колективно-договірне регулювання не охоплює всього різноманіття форм зайнятості, які є реальністю сьогодення.

✓ Відбувається розмивання дотеперішніх засад солідарності суб'єктів суспільно корисної праці. Індустріальна доба привнесла свого часу в суспільну організацію праці солідарність через повну, стандартну зайнятість. Праця ставала все більше спеціалізованою, вимагаючи взаємодії все більшої кількості людей, включення останніх у «довгі» ланцюги створення вартості. Солідарність, що формувалася в умовах поглиблення поділу праці, означала водночас спільну відповідальність держави, роботодавця й самого працівника за добробут останнього.

За становлення нової (цифрової) економіки робочих місць і передусім «кооперативних» стає все менше, у ланцюгах створення вартості все більше роботів та алгоритмів, а економічним агентам залишається роздробленість і зростаюча *індивідуалізація (атомізація)*.

✓ З'являються ознаки десоціалізації соціально-трудових відносин, виявом яких є: зниження частки заробітної плати у ВВП багатьох країн, зокрема розвинених; ускладнення доступу економічно активного населення до наявних дотепер форм і видів соціального захисту; збільшення відрахувань працівників у фонди соціального страхування; намагання владних структур вирішити проблеми, породжені погіршенням демоекономічних показників, перекладаючи їх на економічно активне населення.

✓ Інтереси підвищення конкурентоспроможності економіки й створення передумов для стійкого соціального розвитку потребують дедалі більшої уваги до проблем соціально відповідальної поведінки бізнесу. Утім, частка бізнесових структур, які системно підтримують свій імідж, наполегливо працюючи над поліпшенням ділової репутації та здійснюючи свою діяльність на принципах соціальної відповідальності, залишається низькою.

✓ Відносно новою реальністю сучасної, цифрової доби є виникнення та поширення нового виду соціальної нерівності — цифрової — як наслідку явищ і процесів і відповідних соціальних результатів, що визначаються термінами «цифрова інклюзія», «цифрова соціалізація»²⁰.

Цифрова нерівність породжується, з одного боку, відмінностями в доступі до мереж, цифрового середовища, а з другого — різним рівнем навичок, здатностей користуватися цифровими ресурсами. Цифрова нерівність має прояв на різних рівнях суспільної ієрархії: між державами, між міськими й сільськими поселеннями всередині країн; між громадянами різних вікових груп; між

²⁰ Останнім часом соціально-економічна, здебільш зарубіжна література, поповнилася терміном «цифрова інклюзія» (digital inclusion), який є дотичним до поняття «цифрова соціалізація». Але якщо у формулюванні останнього акцент робиться на процесах, механізмах засвоєння цифрових технологій, становленні цифрової особистості, то в «цифровій інклюзії» головним є включення людини у цифровий світ, а точніше, результат такого включення.

громадянами з різним рівнем освітньої підготовки та фізичних можливостей. Зазначене вище актуалізує вирішення проблеми цифрової інклюзії, що спрямована на подолання цифрової нерівності, цифрової ізоляції громадян, розширення їхніх соціально-економічних прав у цифровому середовищі.

✓ Основні сегменти соціальної структури суспільства все більше відрізняються за рівнем добробуту, стилем життя, нормами поведінки. Розкол суспільств, який посилює економічна глобалізація в її нинішньому форматі, ускладнює формування та функціонування демократичних інститутів держави та громадянського суспільства, оскільки розхитується основа демократії — соціальна злагода з приводу базових цінностей і принципів життєдіяльності.

✓ За умов лібералізації економічних відносин і глобальних змін у поведінці економічних інститутів відбувається ерозія «культури солідарності». Натомість набирають сили тенденції, в основу яких покладено індивідуалізацію в найширшому її розумінні. Зміни, що відбуваються в культурі соціальної поведінки людей, намагання останніх вирішувати наявні соціальні проблеми самотужки, масові настрої десолідарності дають підстави говорити про формування в світі, що глобалізується, «індивідуалізованих суспільств» або принаймні про зростаючі масштаби індивідуалізації як сучасного феномена, що спричиняє зниження соціальної згуртованості.

Соціально-трудова сфера у світі (в Україні зокрема) постала перед новими проблемами та викликами. Тренди, домінанти, тенденції її розвитку є настільки суперечливими, що стає все важче розпізнати, усвідомити глибину викликів сучасності.

Динаміку окремих індикаторів стану соціально-трудової сфери у світовому вимірі та положення України на карті глобального соціально-трудового розвитку ілюструють матеріали додатку А.

Відносини у сфері праці еволюціонують від колективно-договірних, солідарних, що притаманні індустріальній добі, до індивідуалізованих, нестійких, фрагментизованих, напіввіртуальних.

Під впливом явищ і процесів, що знаходяться «за кадром» «великого вибуху-1» і «великого вибуху-2», відбуваються карколомні зміни в усіх складових економічного, соціального, психологічного буття. Створюються вагомі передумови для позитивних змін у свідомості людей, їхньому світосприйнятті. Зворотною стороною цього тренду є розмивання ціннісних основ суспільства. Останнє загалом і кожна економічна людина зокрема постають перед загрозою тотальної цифрової залежності та маніпулювання.

Актуалізується потреба в синтезованій економічній теорії, здатній не лише віддзеркалити сутність великомасштабних і різновекторних за наслідками трансформацій, а й такої, що має потужний прогностичний потенціал щодо визначення перспектив соціально-економічного розвитку.

У суспільстві можуть і повинні з'являтися нові соціально-трудові, соціально-економічні, суто соціальні парадигми, проекти, теорії, концепції, але це не заперечує право «на життя» тим принципам, які сповідували й продовжують сповідувати гідність трудового життя в найширшому його розумінні.

Існує тісний зв'язок двох суспільно значущих «людиноорієнтованих» інститутів — гідної праці та людського розвитку.

Інститут гідної праці впливає на людський розвиток через досягнення основних цінностей — розширення сегмента конкурентоспроможних робочих місць і

продуктивної зайнятості, гідних трудових доходів, гідної безпеки праці, гідної захищеності праці, гідних прав і можливостей участі різних суб'єктів праці у вирішенні соціально-трудових питань. Водночас людський розвиток сприяє якісним змінам у всіх компонентах гідної праці. Розширення людського потенціалу в координатах людського розвитку розширює й можливості ефективної зайнятості. Участь у суспільному житті як складова людського розвитку сприяє розвиненості соціального діалогу. Людський розвиток, що базується на правах і свободах, проголошених міжнародними й національними актами, сприяє реалізації трудових прав, підвищує рівень захищеності праці, посилює потенціал співучасті у прийнятті рішень.

Результати попередніх досліджень²¹ свідчать про те, що лівова частка проблем соціально-економічного та соціально-психологічного характеру, з якими зіштовхується економічно активна людина на українському ринку праці, безпосередньо чи опосередковано пов'язана з дефіцитом гідних робочих місць і гідної праці. Формами прояву дефіциту гідної праці в українських реаліях є:

- збереження та перманентне зростання безробіття у відкритій чи прихованій формах;
- поширення нестандартних форм зайнятості та атипових трудових договорів;
- зростання частки робочих місць, зайнятість на яких не забезпечує отримання суспільно прийнятного рівня трудових доходів;
- наявність незадовільних умов праці та зростаюча соціальна незахищеність працівників у різноманітних формах прояву;
- зростання масштабів і глибини асиметрій у соціально-трудої сфері, які відтворюють умови для збереження та зростання дефіциту гідної праці.

Асиметрії в економічному й соціальному розвитку, нестійкість, десоціалізація відносин у сфері праці, зниження соціальної згуртованості, поширення соціальної ізоляції — усе це тренди й небажані реалії.

Причини, які дестабілізують соціально-трудоу сферу в Україні, водночас обмежують розвиток інституту гідної праці. Серед них такі:

- низька конкурентоспроможність економіки та масштабні прояви її «деіндустріалізації», неоднозначність наслідків глобалізаційних процесів, їх впливу на всі складові інституту гідної праці;
- домінування неоліберальної політики, складником якої є так званий економіцентризм, а наслідком — превалювання економічного над соціальним, коли інтереси людського розвитку більшості населення відходять на другий план;
- формування нової (цифрової) економіки, яка докорінно змінює усталені елементи ринку праці (попит, пропонування, ціну послуг з праці) і механізми його функціонування;
- зростаюча сегментація соціально-трудої сфери, у якій уживаються доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні уклади й методи регулювання;

²¹ Kolot A., Herasymenko O. The deficit of decent work as a global problem of social and labor segment. *International Economic Policy*. 2016. № 2. С. 20–39; Anatoliy Kolot and Oksana Herasymenko. A deficit of decent work as a current trend in the development of social and labor sphere in Ukraine. *Knowledge and Performance Management*. 2017. No 1. P. 5–18; Гідна праця: імперативи, українські реалії, механізм забезпечення : монографія / [А. М. Колот, В. М. Данюк, О. О. Герасименко та ін.]; за наук. ред. д.е.н., проф. А. М. Колота. Київ : КНЕУ, 2017. 500 с.; Kolot A., Kozmenko S., Herasymenko O., Štreimikienė D. Development of a Decent Work Institute as a Social Quality Imperative: Lessons for Ukraine. *Economics and Sociology*. 2020. Vol. 13. № 2. P. 70–85.

- трансформація інституту зайнятості та різновекторність змін на ринку праці;
- зниження ролі соціального діалогу в оптимізації відносин між провідними соціальними силами;
- низька роль держави в забезпеченні стійкого розвитку соціально-трудової сфери;
- обмежені масштаби та формальний формат упровадження інституту соціальної відповідальності у сфері праці та соціально-трудових відносин;
- криза цінностей соціуму загалом і цінностей трудового життя зокрема;
- зниження рівня юніонізації найманих працівників, а отже, погіршення можливостей їхнього соціального захисту за використання потенціалу колективних договорів і угод та інших форм соціального партнерства.

В Україні та переважній більшості країн ОЕСР (якщо судити за індексом Джині) рівень дефіциту гідної праці є відносно низьким. Проте оптимізм щодо соціально-трудового майбутнього безпосередньо залежить не лише від диференціації доходів, а від стану та перспектив розвитку гідних, надійних робочих місць. Радикальні зміни, що наразі відбуваються у сфері зайнятості на українському ринку праці — це об'єктивна відповідь економічної системи та її соціально-трудової компоненти на виклики динамічних змін — технологічних, організаційних, мотиваційних, споживчих тощо. В Україні, як і у більшості країн світу, змінюються не лише масштаби, а й відбувається глибинна трансформація змісту, структури, видів і форм зайнятості. Ринок праці поступово запозичує загальносвітові тенденції. Головні індикатори зайнятості в Україні за останні 10 років (табл. 2.1) демонструють наявність дефіциту гідної праці у сфері зайнятості за параметрами безробіття, частки неформальної зайнятості, заробітної плати на рівні мінімальної, масштабів соціального діалогу, шкідливих і небезпечних умов праці.

Домінуючим ризиком в забезпеченні соціальної якості є неефективна зайнятість, яка породжує високий рівень безробіття. Статистичні дані за 2016–2020 рр. засвідчують негативну динаміку головних показників гідної праці та незбалансованість ключових параметрів ринку праці як внутрішніх факторів зниження рівня соціальної якості в українському соціумі. Так, за офіційними даними Державної служби статистики України рівень безробіття в Україні у 2020 р. склав 9,5 % і перевищив середній показник безробіття в Євросоюзі (7,1 %) та переважній більшості європейських країн. Як свідчать статистичні дані, суттєве підвищення рівня безробіття в Україні відбулось у 2014 році — на 2,1 відсоткового пункту в порівнянні з попереднім 2013 роком. Дана ситуація стала підтвердженням кризового стану ринку праці за причиною розгортання військових дій на сході України. Впродовж останніх п'яти років лише у 2019 році рівень безробіття значно знизився в порівнянні з попередніми роками і досяг показника 8,2 %. Коронакриза, яка набула світових масштабів і гостро проявилась в Україні, спричинила значне зростання безробіття у 2020 році і за масштабами, і за рівнем.

З-поміж викликів та загроз створення передумов для реалізації принципів гідної праці слід виокремити нестандартну зайнятість, яка породжує зменшення чисельності штатних працівників. Так, середньооблікова чисельність штатних працівників з 7 868 тис. осіб у 2016 році зменшилась до 7 345 тис. осіб у 2020 році. Окрім наявності працівників, які працювали за договорами цивільно-правового характеру, цьому сприяла спадна динаміка загальної чисельності

зайнятих впродовж останніх п'яти років. Сезонність, як ознака нестандартності у зайнятості, є однією з вагомих причин безробіття. Її частка серед причин незайнятості в українській економіці становить близько 10 %.

Таблиця 2.1

ОКРЕМІ ПОКАЗНИКИ ДЕФИЦИТУ ГІДНОЇ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ЗА 2016–2020 РОКИ

Найменування індикатора	2016	2017	2018	2019	2020
1. Безробітне населення віком 15-70 років					
Чисельність, тис. осіб	1 678,2	1 698,0	1 578,6	1 487,7	1 674,2
у тому числі за причинами незайнятості, %					
вивільнені з економічних причин	22,4	23,2	20,7	21,5	22,9
звільнені за власним бажанням, за угодою сторін	33,0	34,5	38,0	39,6	34,1
не працевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів	15,6	12,2	9,8	9,4	9,3
Питома вага в чисельності робочої сили (економічно активного населення), %	9,3	9,5	8,8	8,2	9,5
2. Населення, зайняте в економіці неформально					
Чисельність, тис. осіб	4 469,9	3 695,6	3 541,3	3 506,1	3 237,8
Питома вага в загальній чисельності зайнятого населення віком 15-70 років, %	27,5	22,9	21,6	21,0	20,3
3. Працівники, які працювали за договорами цивільно-правового характеру					
Чисельність, тис. осіб	244,8	189,9	166,7	139,7	124,3
Питома вага в загальній чисельності зайнятого населення віком 15-70 років, %	1,5	1,2	1,0	0,8	0,8
Питома вага в середньообліковій чисельності штатних працівників, %	3,1	2,5	2,2	1,9	1,7
4. Працівники, які перебували у відпустці без збереження заробітної плати²²					
Чисельність штатних працівників, тис. осіб	163,6	37,3	18,4	15,6	21,8
Питома вага в загальній чисельності зайнятого населення віком 15-70 років, %	1,0	0,2	0,1	0,1	0,1
Питома вага в середньообліковій чисельності штатних працівників, %	2,1	0,5	0,2	0,2	0,3
5. Працівники, зайняті впродовж неповного робочого дня (тижня)²³					
Чисельність штатних працівників, тис. осіб	464,2	140,1	130,4	123,3	175,2
Питома вага в загальній чисельності зайнятого населення віком 15-70 років, %	2,9	0,9	0,8	0,7	1,1
Питома вага в середньообліковій чисельності штатних працівників, %	5,9	1,8	1,7	1,7	2,4
6. Зайняте населення, якому заробітна плата нарахована в межах мінімальної заробітної плати, що діяла у грудні					
Чисельність штатних працівників, тис. осіб	220,3	506,8	436,7	401,9	514,2
Питома вага в загальній чисельності зайнятого населення віком 15-70 років, %	1,4	3,1	2,7	2,4	3,2
Питома вага в середньообліковій чисельності штатних працівників, %	2,8	6,6	5,7	5,4	7,0

²² Примітка. Дані за 2017-2020 рр. наведено станом за IV квартал відповідного року.

²³ Примітка. Дані за 2017-2020 рр. наведено станом за IV квартал відповідного року.

Закінчення табл. 2.1

Найменування індикатора	2016	2017	2018	2019	2020
7. Працівники, які не охоплені колективними договорами					
Чисельність штатних працівників, тис. осіб	1 947,6	1 941	1 762,4	1 930,9	1 977,5
Питома вага в загальній чисельності зайнятого населення віком 15-70 років, %	12,0	12,0	10,8	11,6	12,4
Питома вага в середньообліковій чисельності штатних працівників, %	24,8	25,3	23,0	25,9	26,9
8. Працівники, які здійснюють трудову діяльність в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам					
Чисельність штатних працівників, тис. осіб	...	838,6	...	834,4	...
Питома вага в загальній чисельності зайнятого населення віком 15-70 років, %	...	5,2	...	5,0	...
Питома вага в середньообліковій чисельності штатних працівників, %	...	10,9	...	11,2	...
<i>Довідково:</i>					
Загальна чисельність робочої сили (економічно активного населення віком 15-70 років), тис. осіб	17 955,1	17 854,4	17 939,5	18 155,7	17 669,8
Загальна чисельність зайнятого населення віком 15-70 років, тис. осіб	16 276,9	16 156,4	16 360,9	16 668,0	15 915,3
Середньооблікова чисельність штатних працівників, тис. осіб	7 868	7 679	7 662	7 443	7 345

Джерело: складено з використанням даних статистичних збірників «Економічна активність населення України» і «Праця України» [Державна служба статистики України].
URL: <http://ukrstat.gov.ua/>

Причинами-домінантами незайнятості за період 2016–2020 рр. є звільнення за власним бажанням та за угодою сторін («пик» зафіксовано у 2019 р. — 39,6 %) і вивільнення з економічних причин («пик» припадає на 2017 р. — 23,2 %). Звільнення за власним бажанням, як правило, є підтвердженням незадоволеності працею на підприємстві (в організації, компанії), що пов'язано з наявністю дефіциту гідної праці, а вивільнення з економічних причин зумовлено профіцитом робочої сили, який виникає внаслідок зниження конкурентоспроможності продукції та послуг суб'єкта діяльності, і як наслідок — погіршенням фінансово-економічного стану. Зменшення масштабів діяльності українських підприємств (організацій, компаній) призвело до практики відпусток без збереження заробітної плати та зайнятості впродовж неповного робочого дня (тижня). Масштаби таких форм зайнятості суттєво розширились у кризовому 2020 р. Відпустка без збереження заробітної плати та зайнятості впродовж неповного робочого часу — це траєкторії до суттєвого зменшення доходів та загострення ситуації щодо бідності. На заваді реалізації принципів гідної праці — збереження виплат заробітної плати на рівні мінімальної, що спричиняє зниження рівня життя та суттєво погіршує соціальну якість.

В Україні останніми роками різко знизився потенціал колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин на національному, регіональному, галу-

зевому й виробничому рівнях, який і на «піку» свого розвитку (початок 2000-х) був далеким від кращої європейської практики. Де-юре в Україні мають місце всі атрибути соціального партнерства на різних рівнях (від національного — до підприємств). Утім, дієвість різноманітних форм соціального діалогу і зокрема ефективність практики укладання угод і колективних договорів, за нашою оцінкою, українська. Угоди, які діють на національному та галузевому рівнях, практично не забезпечують оптимізацію відносин у сфері праці та зайнятості. Частка працівників, які не охоплені колективними договорами, становить близько чверті середньооблікової чисельності штатних працівників. Окрім того, стрімко нівелює захисна, регулююча функція колективних договорів.

Слід також акцентувати увагу на ризиках професійних захворювань та виробничого травматизму, уникнути яких неможливо через наявність робочих місць з умовами, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. Незважаючи на помітне зменшення чисельності працівників, які здійснюють трудову діяльність у таких умовах, лише факт наявності робочих місць, які створюють загрозу погіршення здоров'я, — серйозний виклик гідній праці та соціальній якості.

Масштаби та глибина соціально-трудоових проблем, асиметрія в царині економічного та соціального розвитку в Україні як ознаки дефіциту гідної праці ставлять під загрозу соціальну якість. Через призму зайнятості, доходів, умов праці, соціальної захищеності, інших системоутворюючих компонент соціально-трудоового розвитку чітко простежуються як зародження нових можливостей для економічно активної людини в умовах нової (цифрової) економіки, так і поява все нових викликів, ризиків і загроз.

Викладене вище є переконливим доказом того, що за умов наростання національних глобальних проблем економічного, соціального, демографічного, антропотехнологічного характеру набуває неабиякого значення опрацювання середньо- і довгострокових сценаріїв розвитку навколишнього світу, зокрема світу праці та соціально-трудоового розвитку. Науково виважені сценарії, про які йдеться — це перший крок до уникнення найнеприйнятніших перспектив розвитку людської цивілізації. Це водночас і крок до пошуку тієї реальної сили, яка може протистояти небажаним, а часто й згубним процесам, здатна й готова мислити по-іншому, змінюватися сама та змінювати навколишні світи.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що перш ніж привідкрити двері в майбутнє, необхідно розібратися з нинішнім, з'ясувати, що є і надалі буде першопричиною змін і зумовлюватиме карколомні перетворення в світі праці та світі самих людей.

Маємо констатувати, що зусиллями вітчизняних і зарубіжних науковців останніми роками досягнуто певного консенсусу щодо тенденцій і доміант розвитку соціально-трудоової сфери за становлення нової економіки та мережевого суспільства, а також і розуміння основних причин трансформацій у цій сфері. Утім досягнуті успіхи в цій царині нерідко межують з поразками. Характерною ознакою досліджень, що присвячені поясненню природи, першопричин соціально-трудоових перетворень першої половини ХХІ століття, є нехтування міждисциплінарним підходом, перебільшення значення одних чинників у продукуванні соціально-трудоових зрушень і недооцінка інших. Загалом домінують монопідходи, монопояснення. Демографи, міжнародники, трудовики, соціологи, антропологи, соціальні психологи, представники інших наукових спеціаль-

ностей і шкіл по-своєму, образно кажучи, зі своєї «дзвіниці» бачать майбутнє світу праці та зайнятості та пояснюють, чому зародилась і розвивається та чи інша тенденція, чому формується саме така соціально-трудова реальність.

Отож, є підстава для невтішного висновку: колесо соціальних, соціально-трудових трансформацій, образно кажучи, розкручується все швидше, але механіка його руху залишається часто-густо і не усвідомленою, і не поясненою.

У продовження аргументації суперечливості тенденцій у соціально-трудої царині наведемо сформовану нами ієрархію глобальних явищ і процесів, під впливом яких в останні десятиліття відбувалося зростання нерівності доходів.

1. Найбільший внесок у сукупну нерівність доходів — це дія наявного формату розподільних відносин, за якого частка доходів від власності і в абсолютному, і у відносному вираженні зростала й далі зростає більш високими темпами, ніж показники розподілу за працею. Отже, чимраз більша частка «суспільного пирога» дістається власникам не людського, а інших видів капіталу (фізичного, фінансового тощо).

2. Посилюється вплив політико-економічної складової формування та підвищення нерівності доходів. Ідеться про посилення впливу на політику доходів з боку органів законодавчої, виконавчої влади, топ-менеджменту компаній, що, своєю чергою, є наслідком:

- ✓ посилення економоцентризму, неоліберальної ідеології в прийнятті управлінських рішень на всіх рівнях ієрархічної структури суспільства на користь владних структур і топ-менеджменту;

- ✓ формування національних моделей соціально-трудових відносин, для яких характерна асиметрія прав та обов'язків роботодавців і працюючих за наймом²⁴. За таких моделей не існує балансу інтересів між провідними соціальними силами, натомість більшість рішень у сфері праці й соціально-трудових відносин ухвалюється на користь домінування інтересів роботодавців. Соціальний діалог, апогей розвитку й результативності якого припадає на 1970–1980-ті роки, у глобальному вимірі перестає бути суспільно значущим інститутом, здатним оптимізувати інтереси провідних соціальних партнерів на принципах справедливості та соціальної відповідальності.

3. Інтенсивне зростання диференціації робочої сили за ознаками креативності, мобільності, компетентності, а отже, поляризація економічно активного населення за можливістю доступу до суспільних благ, самореалізації. З'являються й зростають суспільні прошарки «нових багатих» працюючих («золоті парочки», «зірки креативу» тощо) і водночас «нових бідних», зайнятих у суспільному виробництві. Справді, реальність така, що на одному полюсі зайнятих у суспільному виробництві (топ-менеджмент, фінансовий сектор міжнародних корпорацій, посередницькі структури, інвестиційні фонди тощо) відбувається концентрація доходів через гіпертрофований розподіл одночасно і за власністю, і за працею, що демонструє асиметричність між результатами діяльності цих категорій зайнятих і отримуваними доходами. А на другому полюсі спостерігається розширення гетто нестандартної зайнятості й ринку робочих місць, що потребують середньої й нижчої за середню кваліфікації робочої сили. Цілком логіч-

²⁴ Колот А. Проблеми розбудови національної моделі соціально-трудових відносин. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 5. С. 23–28.

но, що наявні статистичні дані країн не тільки з перехідною, а й з розвинутою ринковою економікою демонструють стагнацію заробітної плати працівників, які належать до середнього й нижчого за середній класів.

4. Кардинальні зміни в масштабах, структурі, умовах зайнятості під впливом техніко-технологічних, інституціональних, організаційних особливостей нової економіки. Ідеться про інтенсивне відносне здешевлення інформаційно-комунікаційних технологій, зниження трудомісткості суспільного виробництва, посилення мотивації роботодавців до заміщення живої праці.

5. Утвердження нового формату глобальної економіки, для якого характерні масштабні зміни в суспільному поділі праці, небачена раніше мобільність виробництва, вимивання робочих місць в одних країнах і створення нового ринку робочих місць в інших залежно від змін у структурі й масштабах міжнародної торгівлі.

Нове, більш рельєфне бачення зростаючих можливостей та відтворення дотеперішніх і появи нових ризиків соціально-трудового характеру відкриємо для себе, *звернувшись до проблематики трудових доходів у новій (цифровій) економіці.*

Серед численних тенденцій, трендів у царині трудових доходів економічно активного населення, що мають місце в світовому вимірі, а в Україні — лише частковий прояв, виокремимо такі:

1) галопуюче зростання нерівності трудових доходів на всіх рівнях (глобальному, національному, організацій, домогосподарств) як наслідок одночасної, різновекторної дії низки чинників;

2) зменшення частки заробітної плати в глобальному ВВП, а отже, зниження дохідності від праці в суспільному виробництві;

3) трансформація взаємодії інституціональних, ринкових, корпоративних механізмів та інструментів регулювання доходів від трудової діяльності зі зміщенням пріоритетів та зміною домінант;

4) випереджаюче зростання доходів від власності порівняно з доходами від праці, що стає домінантою поширення нерівності;

5) «стиснення» трудових доходів середнього класу як результат великомасштабних, різновекторних змін у зайнятості та рівнях і диференціації доходів економічно активного населення. Цей тренд стосується передусім найбільш розвинених країн;

6) випереджаюче зростання трудових доходів працівників тих професій (видів діяльності), які є уособленням Четвертої промислової революції;

7) галопуюче зростання відмінностей у рівнях трудових доходів топ-менеджменту й працівників низької та середньої кваліфікації, які відрізняються в сотні, а то й тисячі разів;

8) зниження впливу на формування трудових доходів традиційних чинників, які впродовж багатьох десятиліть відігравали провідну роль у визначенні рівнів і забезпеченні диференціації трудових доходів;

9) «розмивання» усталеного поділу винагород (виплат), що традиційно входили в заробітну плату та інших складових трудових доходів;

10) посилення гендерної нерівності як прояв нового характеру професійних позицій — очікується, що замість трьох утрачених «чоловічих» робочих місць з'являтиметься одне нове, тоді як у жінок лише одна нова позиція замішуватиме п'ять утрачених ними робочих місць.

Докладніше проблематику трудових доходів за умов нової (цифрової) економіки в контексті соціальної нерівності розглянуто в низці публікацій авторів²⁵.

Новий, постіндустріальний тип соціальної нерівності зумовлює формування нового типу сучасного суспільства як за структурою, так і соціальною якістю. Йдеться про формування біполярного суспільства, що замінює суспільство масового середнього класу другої половини минулого століття. Графічно біполярне суспільство можна показати у вигляді піраміди з вузькою усіченою вершиною та об'ємною нижньою частиною, що має тренд до розширення. Соціальний низ цієї піраміди все більше заміщує місця, які дотепер посідав середній клас.

Справедливим є твердження, що історично рух до біполярної нерівності та біполярного суспільства розпочався на початку 1980-х років. Йдеться про початок глобального процесу формування радикалізованої нерівності, яка ввійшла в теорію та соціальну практику під назвою «економіка для 1 %».

Першопричини сучасної радикалізованої нерівності в найбільш загальному сенсі — це результат нинішнього формату глобалізації, нової економіки, цифровізації в найширшому її розумінні, фінансіалізації та індивідуалізації.

Перші пояснення природи радикалізованої нерівності знаходимо в теоріях «мережевого суспільства», омолодженого капіталізму М. Кастельса. На думку цього дослідника, сучасні інформаційно-комунікаційні технології, мережизація економіки й суспільства відіграли вирішальну роль у формуванні «омолодженого, гнучкого капіталізму, забезпечуючи мережеві інструменти, дистанційні комунікації, зберігання / обробку інформації, координацію індивідуалізованої роботи, одночасну концентрацію та децентралізацію прийняття рішень»²⁶.

Складовою означених вище глобальних процесів став перехід від масового до гнучкого виробництва або від фордизму до постфордизму, зміна індустріальної моделі корпорації з вертикальною інтеграцією та ієрархічним функціональним управлінням та оформлення нового інституту — мережевої організації.

М. Кастельс підкреслює, що різноманітні тенденції, які притаманні сучасному інформаціоналізму, взаємодіють і впливають одна на одну, але всі вони є «різними вимірами одного фундаментального процесу: процесу розпаду вертикальної рандартизованої бюрократичної моделі, характерної для крупної корпорації в умовах стандартизованого масового виробництва та олігополістичних ринків»²⁷.

Саме ці процеси, як переконливо доводить М. Кастельс, і стали поштовхом до різкого скорочення середнього класу. Водночас учений справедливо підкреслює, що складні соціальні трансформації не є лише результатом технологічних, інституціональних змін. «Нове суспільство виникає як результат структурної реорганізації у виробничих відносинах, відносинах влади й досвіду, що призводить до модифікацій соціальних форм простору та часу, а також до оформ-

²⁵ Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Соціальна нерівність доходів: глобальний вимір. *Економічна теорія*. 2017. № 4. С. 76–107; Колот А. М., Герасименко О. О. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2018. № 1 (15). С. 6–34; Колот А. М., Герасименко О. О. Глобальні тенденції у сфері доходів економічно активного населення. *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка*. 2018. Вип. 13. С. 103–115; Колот А. М., Герасименко О. О. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2018. № 1. С. 6–33.

²⁶ Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, общество и культура. Москва, 2020. С. 493.

²⁷ Там само. С. 170.

лення нової культури»²⁸. У цьому ж контексті маємо звернути увагу на таку причину зростання нерівності, як послаблення позицій представницьких органів найманих працівників і зниження ролі соціального діалогу та системи суспільних договорів, які впродовж трьох «золотих десятиліть» (з 1950-х до 1980-х років) гармонізували відносини між провідними соціальними силами.

Отже, взаємозв'язок і взаємовплив мегапричин трансформації світу праці, зайнятості, доходів є комплексним. Явища й процеси, що пов'язані з описаними соціальними інститутами, перебуваючи, так би мовити, у тіні, впливають на соціально-трудовий розвиток не ізольовано, а в комплексі, за складного переплетення причин та їх наслідків. Питання лише в тому, як це відбувається. А щоб пояснити це, треба відмовитися від традиційних уявлень щодо функціонування інститутів соціально-трудової сфери, які віддзеркалювали явища, процеси, закономірності дотеперішньої економічної системи. Утім, розказати просто про складне, пояснити, як у реальному вимірі та за умов, коли все або все (ресурси, технології, інститути, мотиви, цінності) стає іншим, як насправді функціонує складний механізм нової економіки, а отож, і механізм нової соціально-трудової сфери, можна лише за допомогою оновленого методологічного інструментарію, іншої логіки мислення, іншого, нетрадиційного сприйняття закономірностей соціально-трудового розвитку. Водночас вельми важливо підкріплювати теоретичні дослідження фактичними статистичними даними в царині зайнятості, доходів, нерівності, але в жодному разі не намагатися підганяти останні під заздалегідь сформовані теоретичні конструкції.

Вплив техніко-технологічних, глобалізаційних, політико-економічних чинників на суспільне буття соціуму в першій половині XXI століття є настільки складним, масштабним, суперечливим за наслідками, що потребує на науково-прикладному рівні опрацювання нової концептології взаємозв'язків, взаємовпливу явищ і процесів цифрової доби. При цьому соціальний контекст зазначених взаємозв'язків і взаємовпливів має поставати як один з пріоритетів в економічній сфері.

Старший віце-президент компанії *Tencent* Го Кайтянь справедливо наголошує на такому: «З погляду розвитку неважко зрозуміти, чому всі покладають такі великі надії на технічний прогрес. Люди схильні вважати, що технології можуть самі по собі поліпшувати виробництво й підвищувати якість життя, знижувати собівартість продукції, створювати цінності, об'єднувати суспільство.

Однак півстолітня практика їх застосування свідчить про зовсім інший результат. З'ясувалося, що поширення технологій — процес аж ніяк не безплатний, а глибокий вплив, який вони справляють на суспільство, набагато складніший, ніж уявляється. Це не лише підвищення ефективності виробництва. Вплив технологій простирається далеко за його межі, розкатуючи структуру суспільного поділу праці й розподілу. Наше так зване підкорення сил природи звично перетворюється на силу, за допомогою якої одна частина суспільства управляє іншою, використовуючи природу як інструмент. Радіючи вражаючим економічним успіхам, які приніс науково-технічний прогрес, серйозний дослід-

²⁸ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва, 2020. С. 496.

ник не повинен забувати питання взаємодії між наукою, технікою та соціумом, розглядаючи їх з погляду гуманітарних і соціальних наук»²⁹.

І далі Го Кайтянь наголошує на такому: «Хоча в усіх виникає відчуття того, що технології розвиваються стрімко, цифри статистики свідчать про те, що на тлі показників повсякденного споживання продуктів науково-технічного прогресу втрачається головне — сама людина, її потреби. Очікувані людьми підвищення тривалості життя, поліпшення якості освіти, поліпшення житлових умов не відображається у статистиці ВВП, і це стало однією із тем для жартів, якими економісти обмінюються один з одним. Те, що можна побачити й помацати, але не можна виміряти, стало парадоксом наочності науково-технічного прогресу, що мучить наукове співтовариство»³⁰.

Го Кайтянь справедливо наголошує на тому, що галузі, на яких ще донедавна тримався економічний розвиток, сьогодні витісняються на периферію економіки, практично не впливаючи на зайнятість, інвестиції, споживання. «Якщо науково-технічний прогрес, — зазначає Го Кайтянь, — рухається не в той бік, куди зростає соціальний попит, він відривається від соціуму, оскільки не може знайти собі гідного застосування. Виникає так званий парадокс взаємозв'язку — прогрес дійсно видно неозброєним оком, але його вплив на соціальний добробут є настільки малим, що його можна ігнорувати»³¹.

Заслуговують на увагу й такі застереження та висновки Го Кайтяня: «Модернізація суспільства потребує більш досконалих засобів контролю та мислення. Нові технології наповнюють людей енергією, спонукаючи їх до дії. Люди стають сильнішими, розширюють свій кругозір. А це означає, що суспільство як сукупність людських індивідуальностей змушене розвиватися, ставати більш зрілим і керованим. Урешті-решт, науково-технічний прогрес — це одна з найголовніших сил розвитку людського суспільства. Ще одна така сила — схильність людства до самоаналізу»³².

Завдяки технологічним досягненням — штучному інтелекту, автоматизації, робототехніці — створюватимуться нові робочі місця, однак ті, хто втратив роботу в цей перехідний час, можливо, буде найменше підготовленим до того, щоб скористатися новими можливостями працевлаштування. Професійні навички, затребувані сьогодні, не будуть відповідати робочим місцям завтрашнього дня, а знову набуті навички можуть швидко застаріти. Якщо збережеться поточний вектор розвитку цифрової економіки, вона, ймовірно, поглибить регіональні й гендерні відмінності. При цьому створюючи економіку цифрових платформ веб-сайти краудворкінгу (мікрозавдань) й отримання роботи через електронні додатки можуть відтворити трудову практику XXI століття та сформувати майбутні покоління «цифрових поденщиків. Перехід у майбутнє сфери праці з бережливим ставленням до нашої планети й прагненням зупинити зміну клімату буде супроводжуватись ще більш руйнівними наслідками для ринків праці. Зростання чисельності молоді в одних регіонах світу, ймовірно, посилить молодіжне безробіття та збільшить міграційний тиск. При цьому старіння населення в

²⁹ Ма Хуатэн, Мэн Чжаоли, Ян Дели, Ван Хуалей. Цифровая трансформация Китая. Опыт преобразования инфраструктуры национальной экономики / пер. с кит. Москва: Интеллектуальная литература, 2019. С. 13.

³⁰ Там само. С. 14.

³¹ Там само. С. 15.

³² Там само. С. 16.

інших регіонах посилять навантаження на системи соціального забезпечення й догляду. Завдання, яке ми намагаємося вирішити, — забезпечити гідну працю — стає ще важчим»³³.

Оцінки потенційних змін у сфері праці демонструють дані табл. 2.2; виклики для сфери праці унаочнено на рис. 2.5.

Таблиця 2.2

ОЦІНКИ МАЙБУТНІХ ЗМІН НА РИНКАХ ПРАЦІ

	Джерело	Оцінки
Технологія	Frey and Osborne, 2015	Автоматизація, яка веде до заміщення робочих місць, загрожує 47 % працівників у США
	Chang and Phu, 2016	АСЕАН-5: в найближчі 20 років автоматизація створить загрозу 56 % робочих місць
	McKinsey Global Institute 2017	Хоча доведені технології можуть повністю автоматизувати менше 5 % всіх занять, приблизно в 60 % усіх занять автоматизації підлягають щонайменше 30 % виконуваних у них операцій
	ОЕСР, 2016	У середньому 9 % робочих місць у країнах ОЕСР схильні до високого ризику автоматизації. Повного заміщення не відбудеться для значної частини робочих місць (від 50 % до 70 %), однак автоматизація торкнеться великої частки операцій, що змінить сам порядок їх виконання
	Всесвітній банк, 2016	Дві третини всіх робочих місць у країнах, що розвиваються, можуть бути автоматизовані
	ВЕФ, 2018	Майже 50 % компаній прогнозують, що до 2022 року автоматизація викличе певне скорочення чисельності їх працівників, зайнятих на умовах повного робочого дня
Перехід до стійкої екології	МБП, 2018	За оцінками, в ході реалізації Паризького кліматичного порядку денного у світі буде втрачено приблизно 6 млн робочих місць і створено 24 млн нових
Демографічні зміни	ДЕСП ООН, 2017	Прогнозується, що до 2050 року загальний коефіцієнт залежності (чисельність осіб у віці молодше 14 років і старше 65 років на кожні 100 осіб у віці від 15 до 64 років) підвищиться різко в Європі (на 24,8 процентних пункти) і Північній Америці (на 14,4 процентних пункти) та помірно в Азії (на 8,5 процентних пункти), Океанії (на 6,8 процентних пункти), Латинській Америці і Карибському басейні (на 7,6 процентних пункти). Прогнозується, що загальний коефіцієнт залежності в Африці знизиться на 18,7 процентних пункти і половину її населення становитиме молодь (від народження до 24 років). У всіх інших регіонах населення буде старіти

Джерело: Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019. С. 21.

Маємо підтримати озвучені вище думки, як і багато інших аналогічних за звучанням, глибиною порушених проблем, що належать соціально відповідальним науковцям, представникам бізнесових структур, громадянського суспільства, та висловити власну думку — «відносини» між цифровими технологіями, іншими техніко-технологічними новаціями першої половини ХХІ ст. і соціумом залишаються складними, нерідко не усвідомленими за наслідками потенційної взаємодії, а асиметрії між економічним і соціальним розвитком мають усталену тенденцію до посилення. І це стосується не окремих компаній, регіонів, країн, а є глобальним трендом.

³³ Ма Хуатэн, Мэн Чжаоли, Ян Дели, Ван Хуалей. Цифровая трансформация Китая. Опыт преобразования инфраструктуры национальной экономики / пер. с кит. Москва: Интеллектуальная литература, 2019. С. 20–22.

				
344 млн робочих місць Зайнятість	190 млн осіб Безробіття	2 млрд осіб Неформальна зайнятість	300 млн осіб Бідність серед працюючих	2,78 млн осіб Смертельні ви- робничі травми та професійні захворювання
До 2030 року потрібно створити 344 млн робочих місць на доповнення до 190 млн робочих місць, необхідних для вирішення поточної проблеми безробіття	190 млн осіб позбавлені роботи, з них 64,8 млн — молодь	2 млрд людей заробляють на життя в неформальній економіці	300 млн працівників живуть в умовах крайньої бідності (менш як на 1,90 дол. США на день)	Щорічно 2,78 млн осіб гинуть в результаті нещасних випадків на виробництві або професійних захворювань
Модель економічних тенденцій МОП (травень 2018 р.)	МБП, 2018b	МБП, 2018a	МБП, 2018b	МБП, 2018b
				
36,1 % Робочий час	1,8 % Заробітна плата	20 % Гендерний розрив в оплаті праці	1 % Нерівність	53,6 % Цифровий розрив
36,1 % працівників світу працюють понаднормово (понад 48 годин на тиждень)	Темпи зростання заробітної плати знизилися з 2,4 % до 1,8 % в 2016–2017 рр.	Жінки отримують за свою працю на 20 % менше, ніж чоловіки	З 1980 до 2016 року 1 % найбагатших у світі отримали 27 % зростання світового доходу, а найбіднішим 50 % дісталось лише 12 %	Тільки 53,6 % всіх домашніх господарств мають доступ до Інтернету. У країнах, що розвиваються, їх частка становить лише 15 %
Messenger, 2018	МБП, 2018d	МБП, 2018d	Alvaredo et al., 2018	MCE, 2017

Рис. 2.5. Нові та поглиблення дотеперішніх викликів для сфери праці

Джерело: Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019. С. 24.

2.2. Демографічна компонента соціально-трудової реальності-XXI

Явища й процеси та відповідні ресурси й чинники демографічного характеру, що формуються та відтворюються на «полі» соціально-трудового розвитку в перших десятиліттях XXI століття, є настільки складними, різновекторними, великомасштабними та суперечливими, що розглядати їх ізольовано втрачає будь-який сенс. Натомість, узявши на озброєння міждисциплінарну практику, розгляд явищ і процесів у їх взаємозв'язку та взаємозумовленості, маємо змогу відкрити нові грані світу і економічного, і позаекономічного, і світу самих людей.

За наявної полярності існуючих думок щодо зміни демографічної картини світу, співвідношення зисків і втрат від складових демографічного розвитку, украй важливим є наукове опрацювання цієї проблеми, уникнення поверхових оцінок, реалізація міждисциплінарного, системного підходу до опрацювання проблематики демографічного розвитку за умови розбудови нової економіки та мережевого суспільства.

Нашою принциповою позицією залишається та, що демографічні зрушення на практиці є однією з причин карколомних змін у сфері праці та зайнятості й формування нової соціоекономічної реальності³⁴. Не заперечуючи раніше оприлюднені розвідки щодо ролі та багатовекторного впливу демографічної компоненти на соціально-трудовий розвиток, маємо водночас зробити певні уточнення та доповнення.

Розглядаючи складові демографічних та інших дотичних до них перетворень, прагнучи бути не фотографом, не лише констатувати реалії сьогодення, а й оцінювати їх наслідки для створення (чи не створення) умов стійкого розвитку. При цьому вкрай важливо уникати оцінок «чорно-білого» характеру, сприймати світ самих людей таким, який він є, усвідомлюючи, що позитивні зрушення все більше та частіше межують з певними негативними наслідками, при цьому позитивна динаміка розвитку не завжди очевидна. За аксіому маємо приймати твердження, що людина, її інтереси, добробут, здоров'я та активне довголіття є незаперечними пріоритетами цивілізованого суспільства.

Переконані, що економічна наука й господарська практика отримають новий імпульс розвитку за умови переміщення демографічної проблематики з периферії до центру економічних досліджень, її розгляду в координатах подолання довготривалої стагнації розвитку та посилення опор, що забезпечують стійку позитивну динаміку.

³⁴ Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудовий розвиток в XXI столітті : до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–126; Колот А. М., Герасименко О. О. Демографічні, технологічні та соціально-трудові імперативи економічного розвитку: нові можливості і виклики постіндустріальної доби / Розвиток соціально-трудових відносин: проблеми науки та практики : монографія / С. І. Бандур, Т. А. Костишина, О. О. Нестуля та ін.; за ред. Т. А. Костишиної. Полтава, 2020. С. 7–41; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. *Представництво Фонду ім. Фрідріха Ебета в Україні*. 32 с.

Демографічні зрушення як детермінанта економічних трансформацій

Маємо передусім подолати розгляд демографічної проблематики як ізольованої автономії, що обертається навколо природного й механічного руху населення. Демографічні та пов'язані з ними процеси (зокрема старіння населення, підвищення тривалості життя, прояв депопуляції), нові працездобірні технології, зрушення в усіх складових ринку праці, зміни у світі самих людей, прогностичні сценарії соціально-трудового розвитку слід розглядати у взаємозв'язку та взаємозумовленості.

Наголошуємо на тому, що в цій царині формуються різноспрямовані тенденції, і реалізація кожної з них здатна суттєво вплинути на умови життєдіяльності, якість трудового життя та якість життя загалом. Без перебільшення можемо стверджувати, що в нестійкому світі стійкими залишаються лише виклики та глобальні проблеми.

Глибина, масштабність змін демографічного характеру, свідками яких є нинішні покоління, не мають прецедентів в історії. Зміни, про які йдеться, є різновекторними й не мають однозначних оцінок.

Уперше в історії людства спостерігається стабільне, довгострокове зростання тривалості життя, що досягла найвищого рівня за всі часи, які нам відомі. За наявними прогнозами ООН, середня тривалість життя в світі до 2050 року досягне 76 років. Ці прогнози передбачають уповільнення темпів зростання тривалості життя в розвинених країнах. Водночас немало дослідників вважає, що новітні медичні технології здатні зберегти темпи зростання тривалості життя включно і в розвинених країнах. Згідно з прогнозом, авторами якого є Оепен і Ваурхел, у низці країн, що входять до складу ОЕСР, до 2050 року середня тривалість життя при народженні може перевищити 100-річний поріг³⁵.

Принципово важливо наголосити на тому, що йдеться про збільшення тривалості життя, яке передбачає подовження терміну активної, здорової життєдіяльності. Практика сьогодення свідчить про те, що люди старших вікових категорій 60 (65) років і старше не лише в країнах ОЕСР, а й у багатьох інших не обмежуються заслуженим відпочинком на пенсії, а бажають продовжити період трудової активності та жити повноцінним життям.

Старіння населення є трендом глобального масштабу, оскільки у кожній країні світу має місце зростання чисельності літніх людей та їхньої частки в загальній кількості населення. На підтвердження означених трендів наведемо лише окремі аналітичні дані. За наявними даними, 2019 року в світі проживали 703 мільйони людей віком 65 років і старше. Лідерські позиції в рейтингу країн світу за середньою очікуваною тривалістю життя у 2019 р. належали Гонконгу (84,9 роки), Японії (84,6 роки), Швейцарії (83,8 роки). Середня очікувана тривалість життя в Україні в зазначений період становила 72,1 роки (114 місце зі 191 країни)³⁶. У світовому масштабі частка людей у віці 65 років і старше збільшилася з 6 % у 1990 році до 9 % у 1999-му році. У глобальному вимірі людина у віці 65 років у 2015–2020 роках могла розраховувати прожити в середньому ще 17 років. За прогнозами, у 2045–2050 роках цей

³⁵ Oeppen J. & Vaupel J.W. Broken limits to life expectancy. *Science*. 296 (5570). 1029–1931.

³⁶ United Nations Development Programme: Life Expectancy Index 2020. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/life-expectancy-index#ukraine> (дата звернення: 20.02.2021).

показник збільшиться до 19 років, а у проміжку між 2015–2020 і 2045–2050 роками очікувана тривалість життя у віці 65 років збільшиться в усіх країнах³⁷.

За деякими прогнозами, населення земної кулі має збільшитися з існуючих сьогодні 7,2 млрд до 8 млрд в 2030 році і 9 млрд у 2050 році. Це повинно викликати підвищення сукупного попиту. Але існує й інша потужна демографічна тенденція — старіння. Прийнято вважати, що ця тенденція насамперед стосується багатих західних країн. Але це зовсім не так. Народжуваність падає нижче рівня відтворення у багатьох регіонах світу, не тільки в Європі, з якої почався спад, але також і в Південній Америці, і в країнах Карибського басейну, в багатьох країнах Азії, включаючи Китай і Південну Індію, і навіть в деяких країнах Близького Сходу і Північної Африки, зокрема в Лівані, Марокко й Ірані.

Старіння є економічною проблемою, оскільки без різкого підвищення пенсійного віку, що повертає старших членів суспільства до лав робочої сили (необхідність, що має безліч економічних переваг), чисельність населення працездатного віку буде скорочуватися одночасно зі зростанням чисельності непрацюючих літніх людей. У міру старіння населення і скорочення чисельності молодих людей знижується кількість придбання дорогих товарів, таких як будинки, меблі, автомобілі та побутова техніка. Крім того, значно менше число людей буде готове піти на підприємницький ризик, оскільки старіючі працівники вважають за краще зберігати свої заощадження, які можуть знадобитися їм для забезпечення комфортної пенсії, а не затівати нові комерційні підприємства. Це деяким чином компенсується за рахунок пенсіонерів, які витрачають свої накопичені заощадження, що в сукупності знижує темпи накопичення й інвестування.

Безумовно, такі звички та поведінкові моделі можуть змінюватися в міру адаптації старіючого суспільства, але відповідно до загальної тенденції старіючий світ приречений на повільне зростання, якщо тільки технологічна революція не викличе різкий приріст продуктивності, який визначається здатністю працювати ефективніше, ніж багато.

Джерело: Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва : Издательство «Э», 2017. С. 44–45.

Новим порядком денним з проблем старіння населення у XXI ст. можна вважати Політичну декларацію та Мадридський міжнародний план дій з питань старіння, ухвалені 2002-го року 160 державами-членами ООН. У цих документах визначені три пріоритетні напрями діяльності в країнах світу в означеній царині: участь літніх людей у розвитку; забезпечення охорони здоров'я та добробуту в похилому віці; надання людям похилого віку широких можливостей і сприятливих умов життєдіяльності³⁸.

У контексті нових демографічних реалій та їх впливу на формування сучасної платформи соціально-економічного розвитку звертаємо увагу на дослідження американського геронтолога Роберта Баталера, який слушно зауважує, що постіндустріальні суспільства почасти не готові прийняти в свої лави працездатних, активних людей старших вікових категорій. Спрацьовують стереотипи недалекого минулого щодо немічних осіб похилого віку та спостерігаються прояви так званого ейджизму.

Підвищення частки осіб старших вікових груп на тлі скорочення частки молоді, осіб середніх вікових категорій породжує низку демоекономічних проб-

³⁷ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). World Population Ageing 2019: Highlights (ST/ESA/SER.A/430). URL: <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf>. (дата звернення: 18.06.2021).

³⁸ Мадридський міжнародний план дій щодо проблем старіння 2002 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ageing_program_ch1.shtml (дата звернення: 04.02.2021).

лем, пов'язаних з наповненням пенсійних фондів. І логічною, і вимушеною постає пропозиція законодавчої та виконавчої гілок влади щодо підвищення пенсійного віку. Проблематичним є й збереження за таких умов рівня пенсійних виплат. Зазначене є потенційним чинником зростання соціального невдоволення й викликом соціальної безпеки суспільства.

На рис. 2.6 наведено дані, які відображають очікувану тривалість життя за регіонами світу.

Рис. 2.6. Очікувана тривалість життя за регіонами

Джерело: дані ООН, Світові демографічні перспективи: редакція 2010

Акцентуємо увагу на тому, що демографічна ситуація в глобальному вимірі стає все більш строкатою й перетворюється на один з ключових викликів для світової та національних економік. Якщо для одних країн характерним був і залишається демографічний вибух, то інші переживають «вибух» старіння населення й депопуляції або ж наближаються до цього стану. Для економічно розвинених країн і багатьох країн, що розвиваються, усе більше актуальним стає перехід до моделі зростання економіки без зростання населення. Але за такої моделі виникає низка проблем, які продукують довготривалу стагнацію та породжують інші виклики, реальні й потенційні втрати в царині людського розвитку.

Протягом наступних двох десятиліть в усьому світі число людей у віці 65 років і старше майже подвоїться. Це може призвести до неймовірної за величиною економічної стагнації, а також до тривожності і невпевненості в завтрашньому дні і у старшого покоління. Письменник Фред Пірс висловив припущення, що зараз на Землі проживає 50 відсотків всіх людей, які коли-небудь впродовж людської історії досягали 65-річного віку. Заява, звичайно, сильна, але цілком правдоподібна. Можна зробити висновок, що практично кожен регіон, за винятком частини Африки, Близького Сходу і Південної Азії, стоїть на шляху до майбутнього зниження продуктивності і посилення консерватизму.

Такий демографічний потоп може задушити інновації, підживити пасторальну ностальгію за минулими часами, а також замінити прагнення до молодості зростаючим інтересом до проблем старіння і смерті. Цілком логічний і удар по заощадженнях і пенсіях, адже чим довше ми живемо, тим більше нам потрібно грошей. Несподіваний поворот — нам знадобиться страхування не на випадок смерті, а на випадок продовження життя.

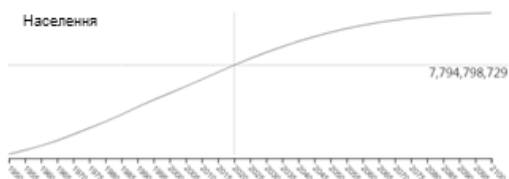
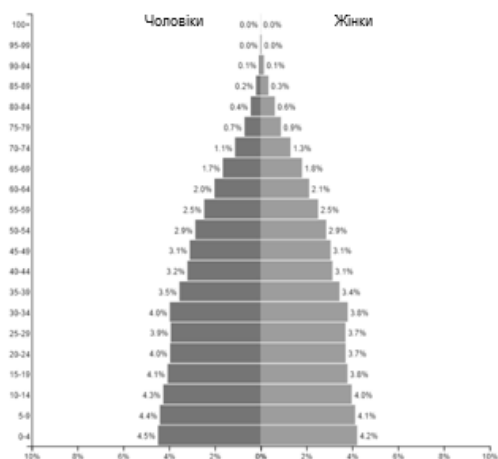
Джерело: Уотсон Р. Технологии против Человека : как мы будем жить, любить и думать в следующие 50 лет? / пер. с англ. Л. И. Степановой. Київ : Форс Україна, 2020. С. 40.

Підтвердженням наведеного вище є «піраміда населення», яка в світовому вимірі та в українських реаліях має суттєві відмінності (рис. 2.7). Як видно з графіків, чисельність населення України в XXI столітті стрімко зменшується на тлі суттєвого збільшення чисельності населення в світі.

Світ (Земля)

2020

Населення 7,794,798,729

Україна

2020

Населення 43,733,759

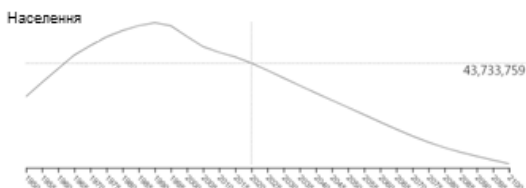
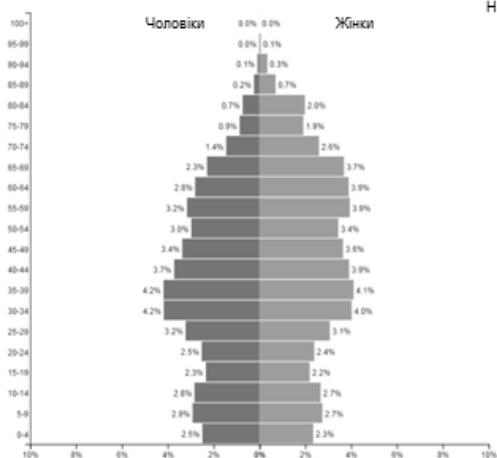

Рис. 2.7. Піраміда чисельності

Джерело: URL: <https://www.populationpyramid.net/> (дата звернення: 12.02.2021).

У 2020 році рейтинговий список за чисельністю населення очолив Китай з чисельністю 1 439 324 тис. осіб, що складає 18,5 % загальної чисельності населення всього світу; на другому місці — Індія (1 380 004 тис. осіб), на третьому — США (331 003 тис. осіб). Україна з чисельністю 43 734 тис. осіб серед 234 країн світу посіла 34 місце³⁹.

У табл. 2.3 наведено фрагмент прогнозу ООН щодо чисельності населення світу у 2030 та 2050 рр., який було складено у 2015 р.

Таблиця 2.3

**ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ СВІТУ В РОЗРІЗІ ОКРЕМИХ РЕГІОНІВ,
ЗА ПРОГНОЗОМ ООН**

Показник Країна	Чисельність населення, млн осіб				Приріст чисельності населення, млн осіб			
	2015	2030	2050	2100	2015– 2030	2030– 2050	2015– 2050	2015– 2100
Світ в цілому	7349	8501	9725	11 213	1152	1224	2376	3864
Європа	738	734	707	646	– 4	– 27	– 31	– 92
Азія	4393	4923	5267	4 889	530	344	874	496
Африка	1186	1679	2478	4 387	493	799	1292	3201
Північна Америка	358	396	433	500	38	37	75	142
Латинська Америка та Карибські країни	634	721	784	721	87	63	150	87
Океанія	39	47	57	71	8	10	18	32

Джерело: складено й розраховано за: World Population Prospects: the 2015 Revision. URL : https://population.un.org/wpp/Publications/Files/Key_Findings_WPP_2015.pdf (дата звернення: 16.02.2021).

З наведених даних випливає, що нинішній світ з погляду народонаселення та перспектив його зміни поділений на дві різні частини. У країнах Азії, Латинської Америки населення зростає вповільненими темпами, а в Європі навіть зменшується, і це є трендом однієї частини світу. В іншій частині — Африці, Південній Азії — населення зростає з обмеженими економічними ресурсами, створюючи як нині, так і в майбутньому проблеми забезпечення стійкого розвитку. Дані щодо динаміки населення світу — це, образно кажучи, лише вершина айсберга, адже структурні зрушення в складі населення є такими масштабними, що можна говорити про наявність іншої, надто строкатої та значно більшої нижньої частини айсберга — народонаселення у його структурному вимірі.

Серед сучасних трендів демографічного характеру, що мають загальносвітовий прояв, слід виокремити найбільш значущі, а саме:

- зниження темпів приросту населення в більшості країн світу;
- підвищення середнього віку населення;
- зменшення частки дітей і підлітків у складі населення;
- збільшення частки осіб старших вікових груп;
- зростання демографічного навантаження на населення працездатного віку;

³⁹ The United Nations Department of Economic and Social Affairs: World Population Prospects 2020. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/world-population#ukraine> (дата звернення: 20.02.2021).

- зниження частки населення, яке перебуває у працездатному віці;
- перманентна активізація міграційних процесів і посилення їх впливу на показники демографічних зрушень;
- перехід жінок від ведення домашнього господарства до активної участі в суспільному виробництві.

Зазначені тренди формують нові параметри ринку праці та потребують проведення активної політики з боку держави на ринку праці. Неупереджений аналіз переконує в тому, що один з парадоксів сучасності — загострення проблеми людських ресурсів, особливо молодших і середніх вікових груп, на тлі відсутності або ж меншої значущості проблематики демографічного характеру щодо населення загалом. Кількісні та якісні параметри населення загалом і кількісні й якісні параметри працездатного населення, особливо молодших вікових груп, мають різні, нерідко діаметрально протилежні тенденції формування та розвитку. Особливо актуальною є ця проблема в найбільш розвинених країнах, де водночас можемо спостерігати низку суперечливих тенденцій, і серед них — депопуляція населення країни, його старіння, а саме зростання частки населення старших вікових груп; зниження абсолютних і відносних показників народжуваності; активізація міграційних процесів; кроскультурні виклики як наслідок зміни структури населення за національними, віковими, культурними ознаками, пріоритетами та цінностями.

У країнах ОЕСР проблема людських ресурсів, особливо молодих, творчих, креативних працівників, настільки загострилася, що в середині 2010-х років дві третини країн ОЕСР реалізовували або ж розпочали впроваджувати програми залучення іммігрантів, які здатні посилити трудовий потенціал країн, що розглядаються. За наявними даними, ці програми в попередні роки призвели до збільшення в країнах ОЕСР кількості іммігрантів з вищою освітою до 70 %, їхня чисельність за 2000-ті роки досягла 35 млн, незважаючи на колапс міграційної політики, свідками якого ми всі були впродовж останніх років. І боротьба за висококваліфікованих, творчих, креативних потенційних працівників лише розгортається.

Чи не основним лідером у залученні ресурсів, здатних підвищити людський та інтелектуальний потенціал суспільства, можна вважати США. Наведемо деякі дані, що підтверджують зиски, які отримують американська економіка й суспільство від притоку «мізків». Нині в населенні США частка іммігрантів останніх десятиліть становить приблизно 13 %. Водночас серед власних нових компаній їх частка дорівнює 25 %, а серед тих, які працюють у Силіконовій долині — 30 %. Заслужовують на увагу й такі дані: у 25 провідних американських високотехнологічних компаніях засновниками переважно є іммігранти (60 %) першого й другого поколінь, і серед них: Стів Джобс (Apple) — друге покоління іммігрантів із Сирії; Джефф Безос (Amazon) — друге покоління з Куби; Сергій Брін (Google) — перше покоління з Росії.

Уряди західних країн, попри введення жорстких норм, які обмежують масштаби та умови імміграції, все ж проводять більш лояльну політику щодо висококваліфікованих іноземців, двері для яких відчиняються частіше, ніж для інших. Водночас маємо констатувати, що останніми роками через низку причин як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, імміграційна політика західних країн стала більш жорсткою, але двері для висококваліфікованих іноземців усе ж зачиняються в останню чергу.

Наведемо приклади, що підтверджують зазначене вище. Починаючи з 2000-х років, США дають усе більше дозволів іноземцям на навчання, скорочуючи кількість робочих віз (візи категорії H₁B). З початку 2000-х років кількість студентських віз у США збільшилася майже на 500 тис., а віз категорії H₁B залишилася незмінною і становить близько 150 тис. Після завершення навчання щорічно США залишають приблизно 350 тис. випускників, які повертаються здебільшого до Китаю та Індії. Чимало роботодавців у США, особливо тих, які представляють високотехнологічні компанії, висловлюють стурбованість щодо існуючих обмежень квот на імміграцію висококваліфікованих іноземців і вважають, що США починають програвати в конкуренції за найбільш підготовлену, креативну робочу силу.

В умовах, коли в кількісних та якісних параметрах населення, структурі останнього відбуваються карколомні зміни й водночас «лавина» технологій Четвертої промислової революції, образно кажучи, накриває всі сфери економічної діяльності та змінює масштаби й структуру зайнятості⁴⁰, цілком виправдано є поява низки запитань, як і необхідність науково виважених відповідей на них, і серед них:

— Яким є шлейф нових проблем, що виникають в суспільстві у зв'язку зі скороченням приросту населення загалом і молодих вікових категорій зокрема?

— Якими є зиски й втрати суспільств в умовах старіння населення?

— Чи виправдано розглядати скорочення приросту населення загалом і економічно активного зокрема, як чинника, що нівелює проблему зростання незайнятості під впливом технологій Четвертої промислової революції?

— Як уникнути асиметрій у царині демографічного, технологічного, соціально-трудового розвитку або ж звести їх до мінімуму задля забезпечення стійкого розвитку та підвищення якості життя населення в цілому і економічно активно-го, зокрема?

Для пошуку відповіді на ці запитання розглянемо докладніше тренди останніх років, що мали місце в царині демографічного розвитку, і які в найближчій перспективі, найімовірніше, будуть лише посилюватися. Глобальне старіння населення, свідками якого ми є вже нині, а ще більше спостерігатимемо в майбутньому, являє собою надмасштабну економічну, соціальну й політичну трансформацію сучасної доби. «Сива зірка», що зійшла над планетою, багатьма представниками наукової спільноти та політикуму розглядається небезпідставно як серйозна загроза стійкому розвитку. «Демографічний шок», «шок талантів» — ці та інші терміни й словосполучення заповнили соціально-економічну літературу.

Водночас у цій же літературі є й оптимістичні оцінки на кшталт: «Зростаюче довголіття — це одне з видатних досягнень людства. Старіння населення — це привід для торжества. Пов'язані з ним переваги настільки ж багатоманітні, як і багатоманітна користь, яку соціально й економічно активне, здорове населення може надати суспільству»⁴¹. Зазначимо, що це фрагмент з доповіді Фонду народонаселення ООН, присвяченої проблемам старіння суспільств у XXI ст.

⁴⁰ Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудовий розвиток у XXI столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–125.

⁴¹ Ageing in the Twenty-First Century: A Celebration and A Challenge. New York, UNFPA, 2012. URL: [https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Ageing %20report.pdf](https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Ageing%20report.pdf) (дата звернення: 24.02.2021).

З огляду на полярність думок щодо економічних і соціальних наслідків утвердження «сивіючого» суспільства, існує нагальна потреба з наукових позицій розкрити реальні зиски і втрати для економіки та суспільства від радикальних економічних змін. У більшості наявних досліджень, присвячених економічним наслідкам старіння населення, наголошується на вповільненні економічного зростання в перспективі саме через зазначений чинник. Так, за розрахунками Інституту Мак-Кінзі (McKinsey Global Institute), унаслідок скорочення зайнятості динаміка ВВП упродовж 2014–2064 рр. знизиться у Німеччині й Канаді на 50 %, Італії та Австралії — на 40 %, у США — майже на 30 % порівняно з показниками попередніх 50 років⁴².

Одним з наслідків глобальних демографічних змін є також істотна зміна в співвідношенні між непрацюючими пенсіонерами й працюючими, які мають утримувати тих, хто за віком випав зі складу робочої сили. Наведемо деякі дані. У Європі в 2010 році на одного пенсіонера припадало четверо зайнятих. За наявними прогнозами, у 2025 році останніх (зайнятих) буде лише троє, а в 2050-му році — лише двоє⁴³. За такого співвідношення пенсіонерів і зайнятих в економіці неминучими є серйозні фінансові проблеми, пов'язані з бюджетними виплатами. Йдеться передусім про пенсійне та медичне обслуговування.

Упродовж 2010–2060 рр. частка бюджетних витрат на виплату пенсій у ВВП, за прогнозами, збільшиться в Іспанії та Ірландії приблизно на 6 %, у Греції — більш як на 12 %. Водночас збільшення частки витрат на охорону здоров'я в Греції, Ірландії, Німеччині становитиме близько 3 %, а в Нідерландах — 5,5 % (рис. 2.8).

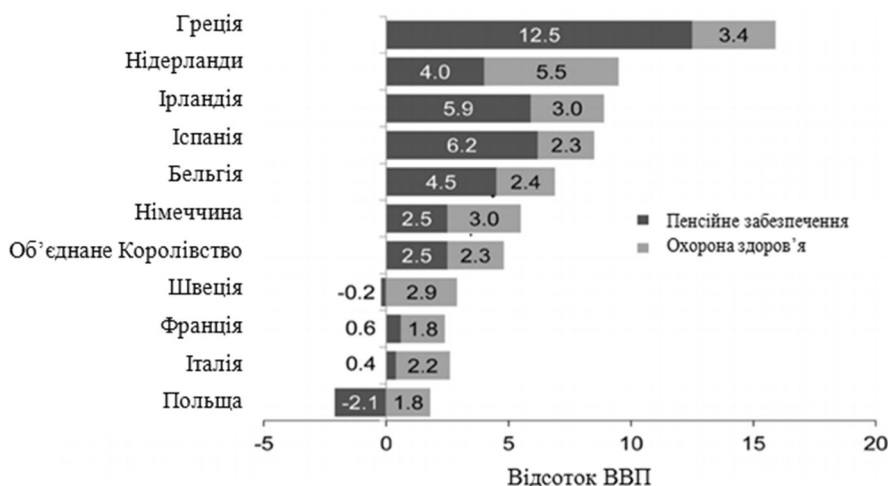

Рис. 2.8. Прогноз зміни частки бюджетних видатків у ВВП унаслідок старіння населення в 11 європейських країнах у 2010–2060 рр., у відсотках

Джерело: The economic consequences of population aging. Report on a technical policy seminar. National Transfer Accounts Bulletin. December 2011, no. 3, p. 11. URL: <http://www.ntaccounts.org/doc/repository/NTAbulletin3Final.pdf> (дата звернення: 28.02.2021).

⁴² Global growth: can productivity save the day in an aging world? McKinsey Global Institute, 2015, p. 6.

⁴³ Leis M., Gijsbers G. Active and healthy ageing — a long-term view up to 2050. *European Foresight Platform*. 2011. P. 8. URL: http://www.foresight-platform.eu/wp-content/uploads/2011/01/Paper_Active_Healthy_Ageing_FIN.pdf (дата звернення: 10.03.2021).

Зміни, що відбуваються в різних сферах життєдіяльності людини в ХХІ ст., створюють передумови для підвищення ролі літніх людей у розвитку економіки та суспільства. Досягнення медицини, заходи щодо профілактики захворювань, сповідування принципів здорового способу життя — усе це сприяє підвищенню тривалості здорового життя все більшої частки літніх людей. Наведемо деякі дані. За наявними оцінками та прогнозами, у Німеччині в 1984 році середній чоловік перебував при повному здоров'ї 55 % свого життя, у 2011 році — 63, а в 2050-му р. зазначений період становитиме близько 80 %. У жінок в середньому цей показник дорівнюватиме відповідно 50, 60 і 70 %⁴⁴.

Водночас зі збільшенням періоду працездатності в життєдіяльності людини розширюється участь у складі зайнятих у суспільному виробництві. Статистичні дані свідчать, що за досягнення пенсійного віку, який становить у багатьох розвинених країнах 65 років і вище, значна частка населення в цьому віці продовжує працювати. Збільшення частки пенсіонерів, які залишаються в складі зайнятих, позитивно впливатиме на скорочення масштабів бідності літніх людей. Варто наголосити на тому, що нині в країнах ОЕСР рівень бідності осіб у віці 66–75 років не перевищує аналогічний показник щодо всього населення. Перебування в складі робочої сили осіб пенсійного віку впродовж тривалого періоду слід розглядати як частковий компенсатор уповільнення економічного зростання, зумовленого скороченням робочої сили в працездатному віці (15–64 роки).

Ураховуючи невітнішу демографічну ситуацію й передусім стрімке скорочення природного приросту населення, чимало країн світу використовують різноманітні форми й способи стимулювання зайнятості осіб похилого віку, реалізують усе нові реформи, спрямовані на продовження трудової активності людей віку 65+.

Узагальнення світового досвіду стимулювання участі людей віку 65+ на ринку праці дає можливість виокремити такі напрями:

- підвищення встановленого державою пенсійного віку та перегляд характеристик пенсійних систем щодо повного або часткового збереження виплати заробітної плати й пенсій;

- застосування фінансових інструментів (надбавки до заробітної плати, податкові пільги), що спрямовані на підтримку попиту й пропонування працівників похилого віку на ринку праці;

- запровадження програм набуття нових знань, навичок людьми віком 65+ з метою отримання ними необхідного рівня компетентності та можливостей працевлаштування;

- задіяння новітніх інформаційних ресурсів, які дадуть змогу забезпечити ефективну взаємодію роботодавців та осіб похилого віку, підбір роботи для останніх та їхнє працевлаштування;

- запровадження гнучких форм зайнятості для літніх людей, які є прийнятними для обох сторін трудових відносин (зазначимо, що більше половини робочої сили у віці 65+ у країнах Європейського Союзу зайнята нині на умовах неповного робочого дня, а понад 40 % робочої сили у віці 65–74 роки становлять самозайняті).

⁴⁴ Kluge F., Zagheni E., Loichinger E., Vogt T. The Advantages of Demographic Change after the Wave: Fewer and Older, but Healthier, Greener, and More Productive? *PLoS ONE*, 2014, no. 9 (9). P. 7.

Наголошуємо на тому, що збільшення частки населення непрацездатного віку не можна розглядати в координатах «добре—погано», «добро—зло», «зиски—втрати». Нинішні й очікувані майбутні демографічні трансформації — це складний симбіоз структурних змін, які не мають однозначної оцінки та наслідків.

Повністю поділяємо позицію тих науковців, які стверджують, що «старіння населення слід розглядати не як виклик економічному процвітання, а як процес структурних змін»⁴⁵. Шлейф цих змін і для економіки, і для суспільства є надзвичайно строкатим. Йдеться передусім про зростаючу роль людей літнього віку на ринку праці, а отже, активну їхню участь у суспільному виробництві. Не менш значущими є зміни в пріоритетах і патернах споживчої поведінки людей старших вікових груп, що стимулюють розширення ринкової ніші товарів, які споживають ці групи населення. Зазначимо, що в практиці багатьох країн сектор економіки, який продукує товари й послуги для старших вікових груп, розглядається як сектор «срібної економіки» (Silver Economy), або економіки довголіття (Longevity Economy). Утім, такий підхід можна розглядати як вузьке трактування «срібної економіки» або економіки довголіття. Автори монографії дотримуються більш широкого трактування означених феноменів. За нашим баченням, «срібна економіка» або економіка довголіття, охоплює: а) види економічної діяльності, які безпосередньо виробляють товари та надають послуги для людей літнього віку; б) економічну діяльність в інших сферах, яка генерується функціонуванням відповідних секторів; в) зайнятість у суспільному виробництві населення старших вікових груп; г) зростаючі державні витрати, які зумовлені старінням населення та його особливими потребами.

Державні й недержавні витрати на утримання та розвиток реалізації потреб осіб старших вікових груп правомірно розглядати як і соціальні видатки, і соціальні інвестиції. Як державні, так і недержавні витрати на соціальне забезпечення, зокрема на охорону здоров'я, освітні послуги неправомірно асоціювати виключно з видатками, що не містять інвестиційної складової. Новий погляд і нове бачення соціальних видатків в умовах розбудови «срібної економіки» має асоціюватися з-поміж іншого, із соціальними інвестиціями, що спрямовуються і на розбудову галузей «срібної», і на розвиток нової економіки загалом.

Показовими є такі дані: у країнах ЄС-27 обсяги державного споживання, що пов'язане зі старінням населення, становили в 2010 році 20 % ВВП, а в 2060-му вони можуть досягти 25 %, формуючи одночасно потужний ринок товарів і послуг⁴⁶.

З огляду на зазначене, можна лише позитивно оцінювати збільшення тривалості життя населення, формування та реалізацію умов, за яких досягається просування до суспільства здорового й активного довголіття. Водночас ті ж явища і процеси, що формують суспільства довголіття, багатьма представниками наукової спільноти та політикуму, на чому вже наголошувалося вище, трактуються як загроза стійкому розвитку. Так, існує погляд, згідно з яким «глобальна економіка наближається до стану демографічного шоку, небаченого з часів Середньовіччя», і що їй загрожує крайня обмеженість робочої сили⁴⁷.

⁴⁵ Herrmann M. The Economic Challenges of Population Aging in Emerging Markets. *Modern Economy*, 2014. Vol. 5. No. 2. P. 171.

⁴⁶ Розраховано за: The 2012 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU27 Member States (2010–2060). *The European Economy*, 2012. No. 2. P. 465–467.

⁴⁷ Global Agenda Council on Migration. 2016. URL : <https://www.weforum.org/communities/global-agenda-council-on-migration> (дата звернення: 25.01.2021).

Опрацьовуючи стратегію та розбудовуючи «срібну економіку» та суспільство здорового й активного довголіття, маємо виходити з того, що держава та інститути громадянського суспільства повинні опікуватись подоланням асиметрій у демографічній структурі населення, усуненням та/або пом'якшенням конфлікту поколінь. Слід наголосити на тому, що старіння населення як провідна складова нинішніх і майбутніх масштабних демографічних змін відбувається як «знизу», так і «зверху». Йдеться про старіння населення як симбіоз скорочення народжуваності та збільшення тривалості життя. Кількісні параметри зазначених вище процесів наведено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

**ДАНІ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ СТАРІННЯ НАСЕЛЕННЯ
В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ СВІТУ**

Показник Країна	Середній вік населення, кількість років			Частка населення старше 60 років, %			Чисельність осіб, старше 60 років на 100 осіб у віці 15–59 років, осіб		
	2015	2050*	2100*	2015	2050*	2100*	2015	2050*	2100*
Світ загалом	29,6	36,1	41,7	12,3	21,5	28,3	19,9	37,6	52,4
Окремі країни ЄС									
Австрія	43,2	49,7	49,1	24,2	37,1	38,0	39,3	75,1	79,7
Болгарія	43,5	47,8	47,0	26,9	36,4	34,0	45,7	74,6	66,8
Естонія	41,7	45,9	47,4	25,2	35,1	35,0	42,9	70,9	70,0
Італія	45,9	51,7	50,8	28,6	40,7	39,9	49,6	87,9	86,0
Німеччина	46,2	51,4	50,8	27,6	39,3	39,7	46,4	81,4	84,6
Польща	39,6	51,8	51,1	22,7	39,3	39,4	36,4	81,5	83,5
Португалія	44,0	52,5	52,3	27,1	41,2	41,3	46,0	87,5	90,2
Франція	41,2	43,9	47,2	25,2	31,8	36,9	44,8	61,9	75,9
Окремі країни Азії									
Ізраїль	30,3	35,2	45,1	15,8	21,9	33,0	28,1	39,4	65,0
Індія	26,6	37,3	47,0	8,9	19,4	34,1	14,3	31,5	66,6
Китай	37,0	49,6	51,1	15,2	36,5	39,6	22,5	73,0	84,4
Монголія	27,3	35,4	43,9	6,4	21,1	31,1	9,8	36,6	59,7
Японія	46,5	53,3	51,7	33,1	42,5	40,9	61,2	94,2	89,7
Окремі країни Латинської та Північної Америки									
Аргентина	30,8	38,6	46,9	15,1	23,6	34,7	25,3	41,1	69,3
Бразилія	31,3	44,8	50,2	11,7	29,3	38,8	17,9	52,6	81,9
Канада	40,6	45,5	47,6	22,3	32,4	36,0	36,1	61,6	73,2
Куба	41,2	51,9	52,2	19,4	39,7	41,4	30,2	82,9	91,2
Мексика	27,4	40,9	51,0	9,6	24,7	39,8	15,3	42,3	85,2
США	38,0	41,7	44,7	20,7	27,9	32,6	34,3	51,0	63,8

Закінчення табл. 2.4

Показник Країна	Середній вік населення, кількість років			Частка населення старше 60 років, %			Чисельність осіб, старше 60 років на 100 осіб у віці 15–59 років, осіб		
	2015	2050*	2100*	2015	2050*	2100*	2015	2050*	2100*
Окремі країни Африки									
Ангола	16,1	21,0	32,6	3,8	5,5	15,9	7,8	9,7	26,2
Конго	18,7	23,3	33,2	5,5	8,3	18,0	10,6	14,5	30,7
Ефіопія	18,6	29,2	43,4	5,2	10,4	29,0	9,8	16,3	52,9
Кенія	18,9	25,7	37,3	4,5	9,6	21,9	8,4	16,1	37,6
Окремі пострадянські країни									
Азербайджан	30,9	38,6	44,2	10,0	24,4	30,3	14,7	42,8	56,5
Білорусь	39,6	42,2	43,6	20,3	29,7	29,3	31,9	55,5	54,0
Вірменія	34,6	46,9	50,5	16,3	33,1	38,2	25,0	63,0	79,4
Грузія	37,5	45,0	48,5	19,3	33,0	36,0	30,4	64,5	72,7
Казахстан	29,3	34,3	41,8	10,7	18,6	26,5	17,1	31,6	47,1
Киргизстан	25,1	32,1	41,8	7,1	16,1	27,0	11,5	27,1	48,5
Таджикистан	22,5	29,6	40,1	5,0	13,2	24,9	8,3	22,1	43,6
Туркменістан	26,4	36,7	42,8	6,9	18,2	27,4	10,6	29,2	48,8
Україна	40,3	43,7	43,6	22,6	31,5	28,7	36,2	59,9	52,1

Джерело: складено за World Population Prospects: the 2015 Revision. URL : https://population.un.org/wpp/Publications/Files/Key_Findings_WPP_2015.pdf (дата звернення: 22.01.2021).

У сучасній літературі зустрічаємо справедливі твердження, що основні трансформаційні процеси, процеси модернізації в найширшому її сенсі здійснюються не в офісах, організаціях, банках, парламентах чи політичних партіях. Модернізуються сама людина та її життєдіяльність. Складовою цього процесу є трансформація багатьох явищ, як і понять, що віддзеркалюють вікові межі молодих, працездатних, похилих людей тощо.

Підтверджуємо раніше оприлюднені висновки, що поряд з підвищенням якості життя в світовому вимірі спостерігатимемо зростання очікуваної тривалості життя, розширення контурів здорового життя, збільшення періоду працездатності та перебування населення в складі зайнятих.

Розглядаючи демографічні аспекти трансформації світу праці й зайнятості, не можемо оминати проблему, що трактується як конфлікт поколінь. У країнах, систему пенсійного забезпечення яких побудовано за принципом «солідарності поколінь», працююче населення сплачує трансфери — пенсійні внески, з яких формуються пенсійні фонди для тих, хто вибув з працездатного віку.

Однак, якщо у людей старшого покоління підвищується тривалість життя, а у молодих поколінь знижується народжуваність, і чисельність працездатного

населення згодом скорочується, виникає конфлікт поколінь через недостатність пенсійних внесків для забезпечення пенсіонерів.

Вирішенням проблеми є, по-перше, підвищення пенсійного віку та зменшення чисельності пенсіонерів, які отримують пенсію. Водночас складовою заходів щодо підтримки якості життя людей старших вікових груп є залучення осіб пенсійного віку до трудової діяльності. Йдеться не лише про «молодих пенсіонерів» (до 65 років), а й про населення більш літнього віку.

Слід акцентувати увагу й на тому, що певний антагонізм виникає між працюючими людьми пенсійного віку й молодими когортами, які виходять на ринок праці. Природа цієї складової можливого й реального конфлікту поколінь пов'язана з дефіцитом робочих місць і відсутністю практичного досвіду в молодого покоління, а отже, невідповідністю молоді вимогам роботодавців. За зростання незайнятості серед молоді з'являється низка нових проблем — від'їзд молоді за кордон, що означає втрату людського потенціалу та подальше зниження частки працездатного населення; недовикористання потенціалу молодих, креативних, трудоактивних через посідання посад не за профілем; поповнення складу безробітних і зростання тіньової зайнятості.

Наведене вище переконує в необхідності проведення зваженої політики з боку держави, яка має балансувати між вирішенням демографічних проблем і забезпеченням якості трудового життя.

Суттєві структурні зміни, що відбуваються в складі робочої сили, особливо помітні серед молоді. Так, участь у робочій силі вікової групи 15–24 роки в 2000–2017 рр. у США зменшилась на 10 відсоткових пунктів, а загалом по країнах ОЕСР зниження становило майже 5 відсоткових пунктів. Водночас має місце інший тренд, пов'язаний з постійним підвищенням вікового порогу зайнятих у суспільному виробництві. З початку поточного століття частка осіб в віці 55–64 років у складі робочої сили зросла в країнах ОЕСР на 12 відсоткових пунктів, а в США — на 5 відсоткових пунктів⁴⁸.

Означені вище процеси демографічного характеру формують нові контури та новий образ «нової похилої» людини як більш освіченої, працездатної, активної, здорової. Цілком ймовірно, що межі поділу на вікові групи працездатних і непрацездатних дрейфуватимуть до більш старшого віку (70–75 років). Відбуватимуться й зміни в пропорціях між працюючими й непрацюючими старших вікових груп на користь перших. Цей же чинник, як зазначалося, впливатиме на рівень доходів працюючих пенсіонерів, зокрема буде амортизувати ризики зниження доходів після виходу на пенсію.

Варто звернути увагу й на інший демографічний чинник, що виявиться в перспективі. З огляду на те, що молодь, яка вливається до складу робочої сили, має більш високий рівень освіти, можна стверджувати, що через 40–50 років люди старшого працездатного віку матимуть кращий рівень професійної та загальної підготовки. Це створює передумови, за яких населення похилого віку буде і більш здоровим, і більш активним, і більш освіченим і матиме більш високі доходи. Незмінною є позиція авторів щодо значущості збереження в складі робочої сили людей пенсійного віку, що в перспективі слід розглядати як чин-

⁴⁸ Employment Outlook. OECD, 2017, 220 p. URL: <http://www.oecd.org/employment/outlook/oecd-employment-outlook-19991266.html> (дата звернення: 20.11.2020).

ник компенсації уповільнення економічного зростання через скорочення робочої сили у віці 15–64 роки.

Продовжуючи розгляд нижньої частини айсбергу, про який йшлося вище, звернімо увагу на зміни в молодіжному секторі народонаселення світу. Як уже зазначалося, у структурі населення більшості країн світу, особливо розвинених, інтенсивно зростає частка населення старших вікових груп і, відповідно, скорочується частка молоді⁴⁹. Якщо розглядати молодіжний сегмент населення розвинених країн світу через дуальну призму: економічна активність — неактивність, зайнятість — незайнятість, то маємо звернути увагу на деякі аспекти.

Економічна активність молоді в розрізі трьох вікових груп на прикладі країн ОЕСР за 2000–2015 рр. характеризується даними, що наведені на рис. 2.9, і демонструють таке: для молодіжної когорти першої групи (15–19 років) характерним є стійке скорочення економічної активності, яке за період з 2000 по 2015 рік становило 8 пунктів, досягнувши рівня 25 %.

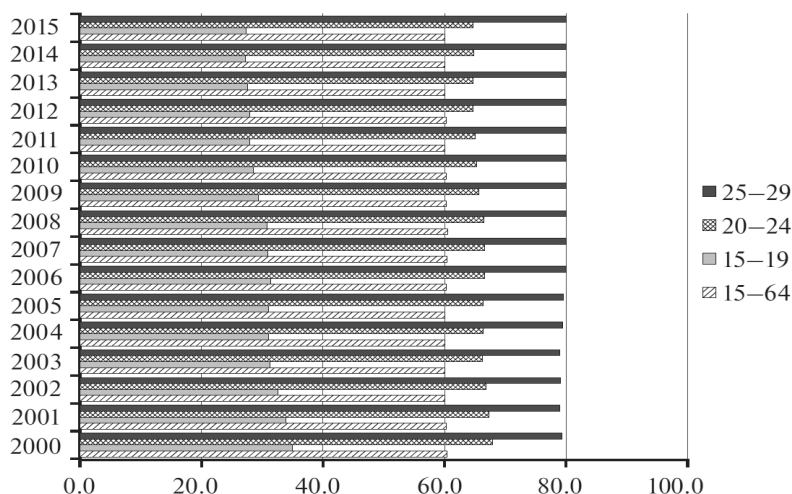

Рис. 2.9. Рівень економічної активності трьох молодіжних груп в середньому в країнах ОЕСР, 2000–2015 рр.

Джерело: OECD Dataset: Labour Force Statistics by Sex and Age. URL : <http://stats.oecd.org/> (дата звернення: 02.03.2020).

Тенденцію підвищення рівня економічної неактивності серед молоді віком 15–19 років не слід уважати негативною, оскільки все більша частка молоді цього віку в тій чи іншій формі продовжує навчатися. Зниження економічної активності серед молоді віком 20–24 роки з 68 % у 2000 році до 65 % у 2015 році пов'язане значною мірою з бажанням продовжувати навчання. За наявними даними, за період 2000–2015 рр. частка молоді віком з 20 до 24 років,

⁴⁹ Традиційно до молоді відносяться групи населення віком від 15 (16) до 24 років. Останніми роками у зв'язку з тим, що велика частка молоді продовжує навчатися і в старшому віці, статистичні рамки цієї групи в практиці Євростату і ОЕСР розширені. У більшості випадків молодіжний сегмент нині представлений трьома підгрупами: 15–19 років, 20–24 роки, 25–29 років.

які продовжували навчання, зросла в країнах ОЕСР загалом на 3 пункти⁵⁰. Водночас для цієї вікової групи характерне також зростання незайнятості (вимушеної економічної неактивності) через проблеми з переходом від ринку освітніх послуг до ринку праці, про що йтиметься нижче. Серед молодих людей вікової групи 25–29 років рівень економічної активності залишається високим (78–80 %) і перевищує відповідний показник по працездатному населенню в цілому.

Зниження економічної неактивності молоді упродовж останніх років відбувається на тлі зростаючого безробіття, що зачепило всі три вікові групи (рис. 2.10).

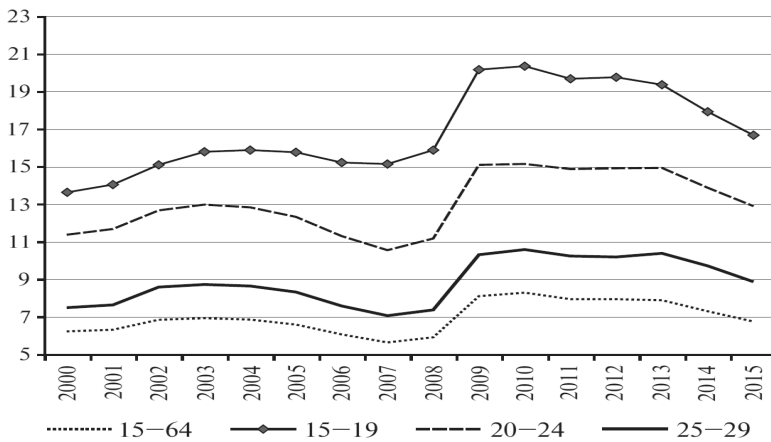

Рис. 2.10. Рівень безробіття за окремими віковими групами, країни ОЕСР у середньому, 2000–2015 рр.

Джерело: OECD Dataset: Labour Force Statistics by Sex and Age. URL : <http://stats.oecd.org/> (дата звернення: 02.07.2020).

Розглядаючи причини зростання молодіжного безробіття, маємо підкреслити, що зазначена вимушена незайнятість особливо чутлива до збоїв в економічних циклах. Практично в кожній країні діє принцип «хто останній приходить — той перший кандидат на звільнення». Слід урахувати, що, незважаючи на підвищення гнучкості ринку праці та лібералізацію трудового законодавства, усе ж у більшості розвинених країн світу продовжують діяти доволі жорсткі вимоги до звільнень і залежність виплат при звільненні від стажу працівника. За таких умов молодь першою постає у якості суб'єкта економії вихідних допомог при звільненні.

Характерним є й такий тренд: за настання економічного відновлення молодіжне безробіття знижується з певним запізненням. Підтвердженням цьому є наступне: після світової кризи 2008 р. середній рівень безробіття в країнах ОЕСР розпочав знижуватися вже в 2011 році, однак серед молоді процес скорочення вимушеної незайнятості настав лише у 20-х роках XXI ст.

⁵⁰ OECD. Education at a Glance 2017 : OECD Indicators. Paris, OECD Publishing, 2017. 452 p.

Статистика безробіття та очікувані його прогнози свідчать про те, що майбутньому ринку праці не знадобиться наявна й перспективна кількість бажаючих бути зайнятими у суспільному виробництві. При цьому у сфері праці все більше спостерігатиметься парадоксальна ситуація, коли *високий рівень безробіття буде уживатися з дефіцитом людських ресурсів у певних сферах економічної діяльності*.

Попри це, як і дотепер, так і в майбутньому, головною продуктивною силою залишатиметься людина праці, яка охоплює «полум'ям праці» все суспільне виробництво. Передбачаємо, що в багатьох, якщо не в більшості сфер економічної діяльності, необхідні будуть працівники, здатні вирішувати складні завдання, продукувати та впроваджувати новітні бізнес-процеси, бути інноваторами в усіх сферах суспільного буття. Переконані, що конкуренція за креативні, творчі, висококваліфіковані ресурси праці зберігатиметься, а то й посилюватиметься, і саме молоді (не)дорослі мають скористатися шансом зайняти свою нішу на ринку інтелектуальної, інноваційної праці.

Українські міленіали є, беззаперечно, найактивнішою, найосвіченішою та найадаптованішою до нових умов роботи частиною населення. Наймолодші з них мають, до того ж, найвищий серед інших рівень налаштованості на роботу за кордоном та найбільш стурбовані проблемою безробіття. Найактуальнішим мотивом виїзду з місця проживання для обох груп міленіалів (осіб 18-29 років — міленіалів М (молодших) та осіб 30–39 років — міленіалів С (старших)) є пошук нового місця роботи. Міленіали загалом активно використовують Інтернет як у роботі, так і повсякденному житті. Вони вирізняються впевненістю в собі та своїх силах, зацікавленістю в роботі та підвищенні свого освітнього рівня. До того ж, більшість їх впевнена, що саме ці якості найбільшою мірою затребувані «в розвинених країнах Заходу». Це означає, що частка працездатного населення, яка має здібності та навички праці в нових економічних умовах (дистанційної роботи, знаходження нових технологічних рішень, інноваційного підходу до виконання завдань), демонструє найвищу налаштованість на трудову міграцію, через що може бути назавжди втрачена для української економіки і суспільства загалом.

Джерело: Смакота В. Міленіали українського суспільства: цілі та перспективи найосвіченішого покоління. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України. 2020. Вип. 7 (21). С. 237–238.*

За такого сценарію розвитку світу праці та зайнятості представникам різних поколінь, а «цифрового покоління» особливо, уже нині слід мати чітке уявлення про те, які нові вимоги поставатимуть перед зайнятими в суспільному виробництві. За нашим концептом, збережеться попит на працівників не вузького, а багатопрофільного спрямування, здатних змінювати спеціалізацію діяльності, готових навчатися й перенавчатися з метою постійного удосконалення своїх компетентностей і можливостей. Роботодавцем цінуватимуться працівники, які зможуть продемонструвати високі результати за короткий проміжок часу, швидко адаптуватися до змін. За таких умов нові можливості та виклики чекають передусім на представників покоління Z, які вже нині виходять на ринок праці.

Які нові явища й процеси з'являться у сфері безпосереднього докладання праці з приходом покоління Z? Яких нових рис набудуть соціально-трудова відносини, коли серед їх суб'єктів зросте кількість представників покоління Z? Відповіді на ці запитання маємо шукати спільно, і цей пошук є домашнім зав-

данням для тих, хто має безпосередній чи опосередкований стосунок до розбудови соціально-трудових відносин нової (цифрової) економіки і передусім — для науковців, які є очільниками та представниками наукових шкіл трудовиків.

Демографічна компонента стагнації світової економіки та асиметрії соціально-трудового розвитку

Відповідно до існуючих теорій економічної стагнації чільне місце серед чинників уповільнення темпів економічного зростання посідають ті, що мають демографічне, соціально-трудове походження. З огляду на те, що низка країн, які дотепер вважались успішними, переживають період довготривалої стагнації, а світова економіка загалом упродовж більш як десяти років (починаючи з кризи 2008-го р.) демонструє різке зниження темпів економічного зростання, увага наукової спільноти все більше прикута до пошуку й пояснення причин цього феномена.

Зауважимо, що результати такого пошуку для багатьох дослідників цієї проблеми виявилися неочікуваними. Вони засвідчили неабиякий вплив на вповільнення економічного зростання демографічних чинників, дія яких дотепер розглядалася в іншому контексті та спрямуванні щодо впливу на результати соціально-економічного розвитку.

Зазначимо, що проблема довготривалої стагнації в теоретико-прикладному сенсі розглядалась американським економістом Е. Хансеном ще в 1938 році, і судження та висновки цього економіста щодо зазначеного феномена не втратили своєї значущості й нині⁵¹. Хансен на прикладі економіки США та з огляду на перспективи її розвитку, послідовно доводив, що складовою потенційних ризиків і довготривалого гальмування економічного зростання є скорочення темпів приросту населення, що зумовлює зниження інвестиційного попиту.

У 90-ті роки ХХ ст. навколо проблеми довготривалої стагнації розпочато дискусії за участі представників різних наукових шкіл старого й нового світу з огляду на вповільнення економічного зростання у світовому вимірі. Дані табл. 2.5 демонструють наявність кореляції між середніми темпами зростання чисельності населення та середніми темпами зростання реального ВВП.

Таблиця 2.5

ПРОГНОЗОВАНІ СЕРЕДНІ ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ РЕАЛЬНОГО ВВП (% на рік, 2015–2050 рр.)

Країна	Середні темпи зростання чисельності населення	Середні темпи зростання реального ВВП
Японія	–0,5	1,4
США	0,6	2,4
<i>Окремі країни Єврозони:</i>		
Франція	0,3	1,9
Іспанія	0,1	1,9
Нідерланди	0,0	1,9
Італія	–0,1	1,5
Німеччина	–0,4	1,5

Джерело: Економічний прогноз «Світ у 2050 році». URL: <https://www.pwc.com/ua/uk/press-room/2015/the-world-in-2050.html> (дата звернення: 10.07.2020).

⁵¹ Hansen A. Economic Progress and the Declining Population growth. *American Economic Review*. 1938. Vol. 29. No. 1. P. 1–15.

У звіті глобальної мережі PricewaterhouseCoopers, що входить до «великої четвірки» аудиторських компаній, «Світ у 2050 році. Чи продовжаться зміни в розстановці сил у світовій економіці?» зазначається, що в період з 2014 року по 2050 рік середні темпи зростання світової економіки прогнозуються на рівні вище 3 % на рік. У результаті такої динаміки до 2037 року світовий ВВП подвоїться, а до 2050 року збільшиться майже втричі. Однак після 2020 року темпи зростання світової економіки, ймовірно, почнуть уповільнюватися під впливом двох факторів: 1) зниження темпів економічного зростання Китаю та деяких інших великих країн з ринком і збереження помірних темпів зростання цих країн у довгостроковій перспективі; 2) уповільнення темпів зростання чисельності населення працездатного віку.

Згідно з прогнозами PwC, найбільше вповільнення зростання серед 32 досліджуваних країн світу очікується в Японії, що з-поміж інших факторів спричинено стійким зменшенням чисельності населення. У результаті прогнозується, що до 2050 року Японія опуститься у світовому рейтингу країн за розміром ВВП з четвертого місця на сьоме⁵².

Узагальнення найбільш відомих досліджень зарубіжних авторів у царині довготривалої стагнації економічного розвитку дає можливість виокремити найбільш значущі чинники феномену, що розглядається (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

ЧИННИКИ ДОВГОТРИВАЛОЇ СТАГНАЦІЇ

Група чинників	Чинники	Джерело інформації
Технологічний прогрес	Невизначені перспективи щодо внеску НТП у зростання	Gordon R. (2015). Secular Stagnation: A Supply-Side View. <i>American Economic Review</i> . Vol. 105, no. 5, pp. 54–59; Brynjolfsson E., McAfee A. (2013). <i>The second machine age: work, progress and prosperity in a time of brilliant technologies</i> . New York: W. W. Norton.
Демографічні	Зниження темпів зростання чисельності працездатного населення, низький рівень народжуваності, зростання очікуваної тривалості життя	Hansen A. (1938). Economic Progress and the declining population growth. <i>American Economic Review</i> , vol. 29, no. 1, pp. 1–15; Eggertsson G. B., Mehrotra N. R. (2014). A Model of Secular Stagnation. <i>NBER Working Paper</i> , no. 20574.
Людський капітал	Стабілізація рівня освіти в розвинених країнах	Baldwin R., Teulings C. (2014). <i>Secular Stagnation: Facts, Causes and Cures</i> (A VoxEU.org eBook). London: Centre for Economic Policy Research (CEPR).
Нерівність у розподілі доходів	Відносно низькі темпи зростання доходів середнього класу, низька схильність багатшої частини населення до споживання	Summers L. (2014). U.S. Economic Prospects: Secular Stagnation, Hysteresis, and the Zero Lower Bound. <i>Business Economics</i> , vol. 49, no. 2, pp. 65–73; Gordon R. (2015). Secular Stagnation: A Supply-Side View. <i>American Economic Review</i> , vol. 105, no. 5, pp. 54–59; Eggertsson G. B., Mehrotra N. R. (2017). A Model of Secular Stagnation: Theory and Quantitative Evaluation. A Model of Secular Stagnation. <i>NBER Working Paper</i> , no. 23093.

⁵² Економічний прогноз «Світ у 2050 році». URL: <https://www.pwc.com/ua/uk/press-room/2015/the-world-in-2050.html> (дата звернення: 14.07.2020).

Група чинників	Чинники	Джерело інформації
Державний борг	Проблеми зі стійкістю держборгу, зниження можливостей для здійснення продуктивних державних витрат	Burnside C. (2005). <i>Fiscal Sustainability in Theory and Practice: A Handbook</i> . Washington, D. C.: World Bank; Mauro P., Zilinsky J. (2016). Reducing Government Debt Ratios in an Era of Low Growth. <i>Policy Brief</i> , no. 16-10. Peterson Institute for International Economics; Reinhart, C., Rogoff K. (2010). Growth in a Time of Debt. <i>American Economic Review</i> , vol. 100, no. 2, pp. 573–578; Bacchiocchi E., Borghi E., Missale A. (2011). Public Investment under Fiscal Constraints. <i>Fiscal Studies</i> , vol. 32, no. 1, pp. 11–42.
Міжнародна торгівля	Уповільнення темпів зростання масштабів міжнародної торгівлі	Adler G.; Duval R.; Furceri D.; Celik S.; Koloskova K.; Poplawski-Ribeiro M. (2017). Gone with the Headwinds : Global Productivity. <i>IMF Staff Discussion Notes</i> , no. 17/04; Popovic M.(2018). Technological progress, globalization, and secular stagnation. <i>Journal of Central Banking. Theory and Practice</i> , no. 1, pp. 59–100.
Порушення функціонування механізму «створюючого руйнування»	Надмірно м'яка монетарна політика центральних банків розвинених країн, делевереджінг, підтримка зомбі-фірм і банків	Caballero R. J., Hoshi T., Kashyap A. (2008). Zombie Lending and Depressed Restructuring in Japan. <i>American Economic Review</i> , vol. 98, no. (5), pp. 1943–1977; Hoshi T., Kashyap A. K. (2010). Will the U.S. bank recapitalization succeed? Eight lessons from Japan. <i>Journal of Financial Economics</i> , vol. 97, no. 3, pp. 398–417; Ahearne A., Shinada N. (2005). Zombie firms and economic stagnation in Japan. <i>International Economics and Economic Policy</i> , vol. 4, no. 2, pp. 363–381.
Проблема достовірного статистичного оцінювання ВВП	Заниження ВВП через складності статистичних вимірювань в умовах глобального поширення інформаційних технологій	Aghion P., Bergeaud A., Boppart T., Klenow P., Li H. (2017). Missing Growth from Creative Destruction. <i>NBER Working Paper</i> , no. 24023.

У розвиток зазначеного наголошуємо на такому: фундаментальні економічні дослідження з проблем довготривалої стагнації економіки, що спостерігається впродовж останніх десятиліть, дають підстави для твердження: важливою складовою чинників зниження темпів економічного зростання є старіння населення, що відбувається на тлі зниження темпів приросту населення в світовому вимірі.

Вплив демографічних чинників на темпи економічного зростання є багатоплановим. При цьому варто зазначити, що результати спеціальних досліджень демонструють відносно низьку продуктивність праці працівників старших вікових груп якщо не всіх, то багатьох⁵³. Це пов'язано як зі зниженням працездатності працівників зазначених груп (попри накопичений ними трудовий стаж і відповідні навички), так і зменшенням адаптивних можливостей працівників

⁵³ Ferrero G., Gross M., Neri S. On secular Stagnation and low interest Rates: Demography matters. *Temi di discussione*. 2017. No. 1137. Bank of Italy.

старшого віку в умовах стрімких і різновекторних змін як у трудових процесах, так і формах організації праці та виробництва. Не можемо не зважати й на те, що зниження темпів приросту населення має такий зворотній бік, як скорочення інвестицій, необхідних для збереження досягнутого рівня капіталомісткості, та зниження темпів приросту випуску в стійкому стані економіки.

Звернімо увагу й на ще один аспект впливу демографічних факторів на темпи економічного розвитку. Зростання очікуваної тривалості життя як глобальний тренд світового масштабу за загальним визначенням мотивує населення більше заощаджувати, що не сприяє активізації підприємницької діяльності та участі працівників старших вікових груп у впровадженні інвестиційних проєктів. За результатами наявних досліджень для країн, у яких стрімко зростає частка населення старших вікових груп, характерним є більш високий рівень заощаджень, аніж інвестицій⁵⁴.

Обґрунтовуючи власний концепт повільного відновлення світової економіки після кризи 2008 року, один з економістів сучасності зі світовим іменем Ручір Шарма зазначає: «Ми зі своєю командою перенесли фокус уваги з попиту на пропонування: на той бік економіки, який зайнятий постачанням трудових ресурсів, капіталу, землі — базових складових зростання. І знайшли неочікуваного «злочинця». Однією з основних причин відсутності зростання виявився, як не дивно, передусім скорочуваний запас активних трудових ресурсів. Це відкриття настільки суперечило популярним пересторогам щодо витіснення людей з їхніх робочих місць роботами і штучним інтелектом, що в нього було важко повірити. Як може бути проблемою нестача працівників, якщо розвиток технологій робить їх непотрібними? Однак у цьому разі цифри дійсно не брешуть»⁵⁵.

Слід зазначити, що вповільнення темпів зростання населення розпочалося ще у другій половині й особливо в останній чверті ХХ ст. При цьому темпи приросту робочої сили були ще меншими. У США, наприклад, чисельність робочої сили впродовж 50 років впритул до 2005 року зростала темпами, що становили в середньому 1,7 % на рік. Після 2005 року щорічні темпи зростання чисельності робочої сили вповільнилися до 0,5 %.

Незважаючи на вповільнення темпів зростання населення, загальні показники щодо кількості жителів на Землі у перспективі є доволі вражаючими. Так, за прогнозами ООН, кількість людей на планеті збільшиться до 2050 року на 2,4 млрд осіб, з 7,3 до 9,7 млрд. У цьому прогнозі враховано різке скорочення темпів зростання населення, про яке йшлося вище. Утім, що знаходиться «за кадром», які структурні зміни відбуваються у ресурсі, яким є населення, ще часто-густо залишається не з'ясованим.

Ще раз наголошуємо на тому, що симбіоз суперечливих, різновекторних явищ і процесів у цій царині є таким: кількість дітей, які народжуються на планеті Земля, стає щороку меншою, значно менше молоді впливається до складу працездатних осіб працездатного віку. Збільшення кількості населення відбувається в основному через збільшення тривалості життя.

Повертаючись до тенденцій зміни кількісних параметрів населення світу, акцентуємо увагу на тому, що впродовж повоєнного періоду впритул до

⁵⁴ Eggertsson G. B., Mehrotra N. R. (2014). A Model of Secular Stagnation. *NBER Working Paper*. No. 20574.

⁵⁵ Шарма Р. Взлеты и падения государств. Силы перемен в посткризисном мире / пер. с англ. Н. Шаховой. Москва: издательство АСТ: CORPUS, 2018. С. 44.

1990-х років населення світу щорічно зростало в середньому на 2 %. Після 90-х років XX ст. темпи зростання населення вповільнились і становили приблизно 1 % на рік.

Уповільнення зростання чисельності населення світу викликане низкою причин, зокрема:

- обмежувальними заходами щодо народжуваності, які реалізувала останніми десятиліттями низка країн, передусім Китай;
- змінами в рівнях добробуту, в освіті жінок, які стали спонукальними причинами виходу на ринок праці;
- зміною мотиваційних настанов жінок щодо народження дітей.

Населення світу і в подальшому зростатиме невисокими темпами, але сегмент людей працездатного віку матиме тенденцію до зменшення. Уже нині населення працездатного віку скорочується в багатьох розвинених країнах світу, зокрема в Італії, Німеччині, Японії. Ця ж тенденція вже частково проявилась, а в подальшому буде домінуючою в країнах, що розвиваються, до яких передусім слід віднести Індію та Китай.

Ручір Шарма, досліджуючи причини злету і падіння держав на зламі двох тисячоліть, наголошує: «Ключове демографічне питання для економічних перспектив країни полягає в тому, чи зростає її кадровий резерв. Щоб відповісти на це запитання, необхідно насамперед подивитися на прогноз зростання працездатного населення на найближчі п'ять років, оскільки саме працівники (більшою мірою, ніж пенсіонери й учні) сприяють економічному зростанню ... Переможуть ті країни, яким поталанило мати високий приріст населення або які зуміють залучити до праці більше нових кадрів»⁵⁶.

Наукова дискусія щодо взаємозв'язку демографічного й економічного зростання має давню історію і її актуальність нині лише посилюється. Ця проблема знайшла широке висвітлення у дослідженнях Нобелівського лауреата з економіки С. Кузнеця, який в одній із своїх робіт стверджував, що зростання населення має позитивні результати для економіки й здатне «перевищити негативний ефект»⁵⁷. У подальшому С. Кузнець дійшов висновку, що питання взаємної залежності між демографічним та економічним зростанням залишається відкритим.

Один з авторів теорії людського капіталу Г. Беккер стверджував, що в розвинених економіках «збільшення щільності населення в результаті демографічного зростання та підвищення рівня урбанізації сприяє спеціалізації й збільшенню інвестицій у людський капітал, а також більш швидкому накопиченню нових знань. Ця «зростаюча віддача» від спеціалізації та накопичення знань підвищує подушевий дохід мірою зростання населення»⁵⁸.

Отже, взаємозалежність, про яку йдеться, є надто складною. Для оцінювання взаємовпливу демографічного й економічного розвитку пропонується враховувати безліч складових, зокрема національну специфіку, кліматичні умови, освоєність території, щільність населення, рівень урбанізації, якість трудового потенціалу тощо.

⁵⁶ Шарма Р. Взлеты и падения государств. Силы перемен в посткризисном мире / пер. с англ. Н. Шаховой. Москва: издательство АСТ: CORPUS, 2018. С. 49.

⁵⁷ Kuznets S. Population Change and Aggregate Output. *Demographic and Economic Change in Developed Countries*. National Bureau of Economic Research, 1960. P. 325.

⁵⁸ Becker Gary S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. URL : <https://www.nber.org/chapters/c3730.pdf> (дата звернення: 16.09.2020).

У змінах демографічного характеру, що набувають нових масштабів та інтенсивності, маємо бачити не лише ризики і виклики, а й реальні та потенційні можливості для соціуму. Розбудовуючи суспільство здорового і активного довголіття, маємо виходити з того, що держава та інститути громадянського суспільства повинні дбати про подолання асиметрій у демографічній структурі населення. За наявної полярності існуючих думок щодо зміни демографічної картини світу, співвідношення зисків і втрат для соціуму під впливом детермінант демографічного характеру, вкрай важливим є уникнення поверхневих оцінок, реалізація міждисциплінарного та системного підходу до опрацювання проблематики демографічного розвитку в умовах становлення нової економіки та мережевого суспільства.

2.3. Глобалізаційні драйвери трансформації соціально-трудової сфери

У низці раніше оприлюднених публікацій викладено авторський концепт впливу глобалізації на трансформацію світу праці та зайнятості. Маємо нагоду розширити власні бачення щодо природи глобалізаційних драйверів трансформації соціально-трудової сфери.

Розкриття сутності останньої (природи) розпочнемо з розгляду засадничих основ глобалізації. Використання в літературі та на практиці терміна «глобалізація» пов'язують з американським ученим Т. Левітом, який у 1983 році в своїй статті у *Harvard Business Review* досліджував злиття ринків окремих продуктів, які вироблялися крупними транснаціональними корпораціями, і запропонував термінологічні новації.

Історично склалося так, що більшість народів світу у різноманітних формах взаємодіяли один з одним з моменту зародження суспільства. Але глобалізація як явище, процес світового рівня з'являється в новітній історії людства, коли інтернаціоналізуються процеси відтворення. Складовими останнього є розширення експорту товарів і послуг з одночасним притоком продукції та послуг з-за меж країни; збільшення обсягів іноземних інвестицій у національну економіку та національних — в економіку зарубіжних країн; глобальні переміщення робочої сили.

Людська істота не хоче і не вміє стояти на місці. Рух був способом розвитку світу десятки тисяч років. Якби ми розглядали глобалізацію як рух людей, товарів та капіталу, який постійно збільшується, то вона почалася вже тоді, відколи перші люди почали мігрувати з Африки десь між 60 000 та 90 000 років тому *.

Дату, коли зародилася сучасна глобалізація, можна визначити дуже точно. Таке світило, як Адам Сміт, запропонував два роки — 1492 і 1498. Перша дата — це рік «відкриття» Колумбом обох Америк; а друга, коли Васко да Гама відкрив новий шлях до Азії навколо Африки. Сміт назвав це двома найбільшими і найважливішими подіями, зафіксованими в історії людства. Чому? Саме від цих дат почалося потужне розширення світової економіки, додавши до ринку мільйони нових споживачів та виробників.

* Ідеться саме про людей сучасного типу, натомість ранні представники роду Номо залишали прабатьківщину й розселялися світом за мільйони років до того.

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марковська та Орина Ємельянова. Київ: Наш Формат, 2021. С. 161–162.

Відправною точкою глобалізації, як стверджували відомі історики А. Тойнбі, І. Валлерстайн, Ф. Бродель, є початок 1500-х років. Проте, на думку українського вченого-економіста А. Гальчинського, насправді 1500-й рік має розглядатися не як старт, а як початок одного з *циклічних етапів глобалізації*⁵⁹.

Триступенева структура метасистемної циклічності глобалізаційного процесу:

Перший ступінь — доіндустріальна глобалізація *конгломеративного типу*, яка функціонувала на засадах сумативних систем. Мова йде про системи, компоненти яких: а) розвиваються на власній основі; б) залежать самі від себе; в) підпорядковуються автономним законамірностям; г) контактують на принципах горизонтальних (прямих і зворотних) зв'язків.

Ідеться про історичну епоху до початку 1500-х років, до того, коли людський рід почав «жити під єдиним дахом», а люди — відчувати себе «членами єдиного суспільства». Уособленням цієї епохи були середньовічні міста, які функціонували фактично як незалежні держави, держави-міста і водночас взаємодіяли один з одним.

...

Другий ступінь глобалізації — утвердження світосистеми, яка реалізує себе на принципах системної цілісності, взаємозалежності структурних компонентів на основі вертикальної субординації, їхньої поступової гомогенізації, втрати індивідуальних визначень і підпорядкування інтегральній якості. Як зазначав Арістотель, ціле є спільним у тому сенсі, що, об'єднуючи різні речі, виявляє себе (у дійсності чи у можливості) у кожній із них. Ідеться, таким чином, про *домінантність системно-уніфікованих (стандартизованих) інституцій*, які в структурних зв'язках цілісної системи стають визначальними, у даному разі — про системну гомогенізацію західного індустріального світу, капіталістичної світоєкономіки.

...

Третій ступінь (цикл) глобалізації. Якою виявиться врешті-решт системна побудова нового циклу глобальних трансформацій, ми поки що не знаємо і знати не можемо. Цього достеменно не знає ніхто. Конструктивний матеріал, який формується нині в ході постіндустріальних перетворень, — це лише цеглинки, з яких відповідна споруда почне розбудовуватися. Думаю, що я не помилюся, акцентуючи не лише на відповідній невизначеності, а й на її поліваріантності.

Що очевидним у цій ситуації є тепер? Якщо виходити із суперечностей попередньої світосистеми, то з великою ймовірністю можна стверджувати, що *в перспективі глобалізація втрачатиме ознаки вертикальної уніфікованості*. Ідеться про конституювання якісно нових інституційних (економічних і неекономічних) механізмів самодостатності системоутворювальних елементів нової глобальної спільності. Конче значущою є зміна стратегічної спрямованості загальної вектора глобальної еволюції — його домінантним началом все більшою мірою ставатиме процес децентралізації, утвердження пріоритетності горизонтальних артикуляцій глобального простору, його гетерогенізації. Відповідна корекція вже відбувається сьогодні. Її видно неозброєним оком. Лише данина консерватизму, якому зазвичай поклоняється економічна теорія, заважає нам говорити про це на весь голос.

Джерело: Гальчинський Анатолій. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. Київ: Либідь, 2013. С. 230–233.

У розвиток зазначеного зауважимо, що глобалізація є об'єктивною фазою розвитку світової економіки. Остання на нинішньому етапі розвитку світу стала відкритою господарською системою у результаті інтернаціоналізації економіки,

⁵⁹ Гальчинський Анатолій. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. Київ: Либідь, 2013. С. 229.

розширення та поглиблення міжнародної економічної співпраці. Інтернаціоналізація виробництва означає створення кінцевого продукту зусиллями виробників багатьох країн за більшого чи меншого ступеня їх залучення у цей процес. Наголошуємо й на тому, що на сучасному етапі розвитку процесу інтернаціоналізації спостерігається дрейф у бік переміщення факторів виробництва, а саме капіталу, людських ресурсів, технологій, інформаційних ресурсів, знань, інших нематеріальних активів.

З'ясування природи глобалізації, драйверів її розвитку варто розглядати, з-поміж іншого, у контексті складних, суперечливих взаємовідносин зазначеного феномена з еволюцією національних держав. У складній, багатоплановій взаємодії глобалізації та національних держав можемо спостерігати як поглиблення співробітництва, так і загострення протиріч, які в сукупності значною мірою зумовлюють динаміку сучасного світу.

Акцентуємо увагу на тому, що первісно впродовж трьох століть (XVI–XVIII) стрижнем світової історії було формування національних держав. У цей період з'являються елементи нової світової конструкції — *глобального світу*. Йдеться про формування «нульового циклу» світоустрою, або *протоглобалізації*, яка розпочала стрімкий розвиток на «фундаменті» передових націй-держав.

Наша позиція щодо методології розуміння драйверів глобалізаційного розвитку в контексті соціально-трудових трансформацій корелює з методологічними засновками, яких дотримується Річард Болдуїн, залучаючи до термінологічного арсеналу поняття «роз'єднання» та вибудовуючи ланцюг роз'єднань.

Саме цей методологічний підхід дає змогу говорити просто про складне, а саме, яким поставав упродовж століть і продовжує відтворюватися механізм зміни світу праці та зайнятості під впливом процесів глобалізації світової економіки та зростання відкритості національних економічних систем.

Попередні розвідки цих процесів відображено в низці публікацій авторів⁶⁰, і вони є такими (з доповненням новітніх власних досліджень).

Під впливом цифровізації та мережизації, як і інших новітніх технологій, відбувається інтенсивне формування як нової економіки, так і нової глобалізації. Історія людства «до глобалізації» — це історія, коли виробництво й споживання були, образно кажучи, насильницьки прив'язані. Вироблені товари в епоху «до глобалізації» споживалися на території їх походження, продукування. Так зване *перше роз'єднання* стало можливим за створення умов для розвитку міжнародної торгівлі, а саме за появи нових транспортних засобів та зниження вартості перевезень. З початку XX ст. ринки набули глобального характеру, а виробництво продовжувало бути локальним впритул до 1970–1980-х років.

⁶⁰ Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудовий розвиток в XXI столітті : до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–126; Колот А. М., Герасименко О. О. Детермінанти формування соціально-трудової платформи «Праця 4.0». *Вісник Прикарпатського університету. Серія Економіка*. 2020. Вип. 15. С. 80–92; Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт «Праця 4.0» : теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7–29; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2020. № 10 (1). С. 33–54; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. *Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні*. 32 с.

Одна з головних тез зводиться до того, що для розуміння еволюційного характеру глобалізації необхідно чітко розрізняти три види витрат, які формують це роз'єднання. Хоча з початку XIX століття витрати на переміщення товарів, ідей та людей скоротились, відбувалось це не з усіма витратами відразу. В першу чергу різко знизились транспортні витрати, і лише через півтора століття — інформаційні витрати. Що стосується переміщення людей, то й сьогодні цей процес залишається вельми дорогим.

...
Третє роз'єднання в рамках глобалізації, яке відбувається на наших очах, стосується інформації. Її треба обробити і передати. Глобалізація в уявленні більшості з нас стосується товарів, тобто матеріальних речей, виготовлених в одній країні і проданих в іншу. Однак великий переворот відбувається у сфері інформації. Головна ідея така: закони фізики, що управляють матерією, сильно відрізняються від законів, які управляють інформацією. Не вдаючись в деталі, скажемо: вибухове зростання цифрових технологій означає, що сотні мільйонів людей зіштовхнуться з автоматизацією (у формі штучного інтелекту) та глобалізацією (у формі дистанційного інтелекту) значно раніше, ніж очікувалось.

...
Друге роз'єднання в рамках глобалізації стало економічно виправданим тоді, коли прогрес ІКТ дозволив організовувати складні виробничі процеси всупереч національним кордонам, що їх розділяли. З появою цієї технічної можливості низька ціна праці у країнах, що розвиваються, послужила фірмам країн «Великої сімки» стимулом до виведення трудомістких виробництв за кордон.

...
Вплив другого роз'єднання на характер індивідуалізації обмежилось вузьким сегментом країн. Зате Велика конвергенція виявилась (завдяки ефекту доміно) набагато масштабнішим явищем. Близько половини населення Землі проживає у країнах, які розвиваються та проводять швидку індустріалізацію, і тепер прискорене зростання їх доходів спровокувало у світі підвищений попит на сировину. Зростаючий попит, своєю чергою, посилив циклічне подорожчання сировинних товарів, що з часом зумовило підйом економіки в багатьох країнах-експортерах, чий підприємства раніше не входили до глобальних ланцюгів створення вартості.

...
... поділ процесів виробництва та споживання трактується як перше роз'єднання в рамках глобалізації. ... розширення ринків було явищем глобальним, а концентрація промисловості — локальним. ... Велика дивергенція стала результатом поєднання низьких торгових витрат та високих комунікаційних витрат.

Джерело: Болдуин Р. Великая конвергенция. Информационные технологии и новая глобализация / пер. с англ. О. Левченко; под науч. ред. А. Белых. Москва : Издательский дом «Дело РАНХиГС», 2018. С. 10–24.

Друге прискорення й продиктоване ним так зване *друге роз'єднання* стало можливим завдяки низці подій, явищ, процесів, серед яких:

- ✓ створення та масове впровадження інформаційно-комунікаційних технологій;
- ✓ зниження вартості переміщення інформації, ноу-хау;
- ✓ переміщення робочих місць виробництв за можливості контролю за адміністративно-господарською діяльністю, дистанційної координації, відеозв'язку тощо;
- ✓ зміни в глобальних вартісних ланцюгах створення доданої вартості;
- ✓ поєднання технологій «Великої сімки» з низькою заробітною платою в країнах, що розвиваються.

Третє роз'єднання — третій етап майбутньої глобалізації — це переміщення не лише товарів, виробництв, інформації, а й людей; це утвердження нового процесу праці. Йдеться про майбутнє чергового етапу глобалізації.

Маємо всі підстави стверджувати, що в найближчій перспективі з'являться щонайменше дві технологічні новації, які створять умови для так званого альтернативного переміщення людей через національні кордони.

Перша новація, перша технологія — це так звана дистанційна присутність, виконання робіт, будучи на відстані, і це вже не є науковою фантазією.

Друга новація — це дистанційна робототехніка. Управління роботами, кіберсистемами, іншими системами здійснюватиметься фахівцями на відстані (з іншої країни, континенту).

Найближчими десятиліттями ці новації, технології, феномени разом взяті кардинально змінять характер глобалізації. Вони дають змогу фахівцям, які знаходяться в одній країні, вирішувати професійні завдання на території іншої країни, реально там не з'являючись. Така віртуальна імміграція (вона ж дистанційна зайнятість) здатна кардинально розширити перелік робочих місць, відкритих для міжнародної конкуренції. Чимало професійних робіт і завдань, що мають виконуватись у багатих країнах, зможуть дистанційно виконуватись і вирішуватись фахівцями з неможливих країн.

Третє роз'єднання в рамках глобалізації, яке відбудеться у недалекому майбутньому, охопить явища, процеси, що були сутністю другого етапу глобалізації, і водночас «приросте» можливістю надання працівниками, які проживають в одній країні, послуг компаніям, що знаходяться в інших країнах, без їхньої фізичної присутності. Іншими словами, третє роз'єднання буде реальним проявом віртуалізації процесу праці, його відділення від самих працівників.

Ще одне. Процеси перенесення виробництв в інші країни триватимуть. У світі, де конкурентоспроможність значною мірою визначається фірмами, що виводять виробництво за межі країни, спрогнозувати, які саме професії, види робіт у майбутньому виявляться зайвими, справа майже нереальна. І це — один із викликів для соціально-трудової сфери.

Для усвідомлення глибинних засад новітньої глобалізації зазначимо, що формування нового формату суспільного поділу праці та глобальних вартісних ланцюгів нині здійснюється в такий спосіб, що власниками найсучасніших технологій Четвертої промислової революції залишаються компанії країн «Великої сімки» та деяких інших держав. Ці країни спрямовують до країн, що розвиваються, новітні технологічні та управлінські досягнення не як модератори «аукціонів нечуваної щедрості», які демонструють дива безкорисливості, моральності. Навпаки, компанії, штаб-квартири яких розміщені в розвинених країнах світу, ставлять за мету зберегти контроль за інтелектуальним капіталом, що виводиться за кордон, залишити його своєю власністю.

Новий формат суспільного поділу праці (міжнародна реорганізація виробництва, перенесення не лише виробництва товарів, а й ноу-хау, інформації, знань) у сукупності зі змінами в ланцюгу створення доданої вартості сформували й продовжують формувати новий образ глобальної економіки, яка зумовлює створення нової платформи соціально-трудового розвитку.

Глибокі течії сучасної глобалізації значно відрізняються від тих, які відбувалися раніше. Інвестиції течуть у всьому світі. Товари виготовляють в одній групі країн, а рекламують, продають та обслуговують — в іншій. Іноді товар пересувається по п'ять-шість разів вперед-назад між країнами. Інформація блискавично поширюється світом. За цим усім стоїть постійний, безперервний рух людей: 5 мільйонів міжнародних студентів, 270 мільйонів мігрантів, 1,5 мільярда туристичних подорожей щорічно. Чи можна все це змінити? Можливо, темпи зростання сповільняться, але глобалізацію штовхає вперед така кількість структурних сил, що для повномасштабного розвороту або зупинки потрібно масово перекривати всі можливі комунікації і зв'язки, що матиме жахливі наслідки. Проте варто пам'ятати, що таке перекриття вже одного разу траплялося в сучасній історії — і може статися ще раз.

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марковська та Орина Ємельянова. Київ : Наш Формат, 2021. С. 163.

Зміни, що відбуваються у співвідношенні виробничих і позавиробничих процесів (підготовчі, після продажу) та в ланцюгу створення доданої вартості, можуть бути подані у формі певної теоретичної конструкції. Заслуговує на увагу теоретична конструкція, запропонована Стеном Ші, засновником і генеральним директором фірми Асег. Така конструкція узгоджується з теоретичними засновками багатьох теоретиків і водночас є віддзеркаленням підприємницької практики сьогодення, яка є такою: усе вагомніше значення в процесі відтворення суспільного продукту має не стадія виробництва (з позицій створення доданої вартості), а до- і післявиробничі стадії.

З цього приводу відомий дослідник сучасних проблем глобалізації Річард Болдуін зазначає: «Усе більшу частку доданої вартості створюють послуги, що пов'язані з виробництвом, та усе меншу — безпосередньо саме виробництво. Інакше кажучи, значна частка доданої вартості, яка раніше — до другого роз'єднання — з'являлася на етапах виготовлення продукції, перекочуює переважно на сервісні етапи, що передують і супроводжують етап виробництва як такий»⁶¹.

Перерозподіл частки вищезазначених стадій створення суспільного продукту й ланцюга формування доданої вартості Стен Ші пропонує розглядати у формі графічної конструкції «smile curve» — зображення посмішки (рис. 2.11).

Що означає ця «посмішка» для різних країн? У найбільш розвинених країнах зазвичай залишаються «хороші» робочі місця, на яких створюється переважна більшість доданої вартості; водночас до країн, що розвиваються, перекочують здебільшого «погані» робочі місця (з низьким коефіцієнтом доданої вартості).

Наведемо приклад дрейфу «хороших» місць з практики компанії Apple. У 1980 році ця компанія розпочала виробництво світових комп'ютерів-брендів Apple II на підприємствах у Техасі та Ірландії, але невдовзі перенесла виробництво друкарських плат до Сінгапуру. До середини 1990-х років компанія Apple продовжувала розвивати потужності з виробництва зазначених комп'ютерів здебільшого на території США. Починаючи з 1996 року, компанія змінила стра-

⁶¹ Болдуін Р. Великая конвергенция: информационные технологии и новая глобализация / пер. с англ. О. Левченко; под науч. ред. А. Белых. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. С. 215.

тегію й масово перенесла виробництво за межі США. На теренах США останнє підприємство компанії Apple, яке здійснювало суто виробничі функції та процеси, припинило існування в 2004 році.

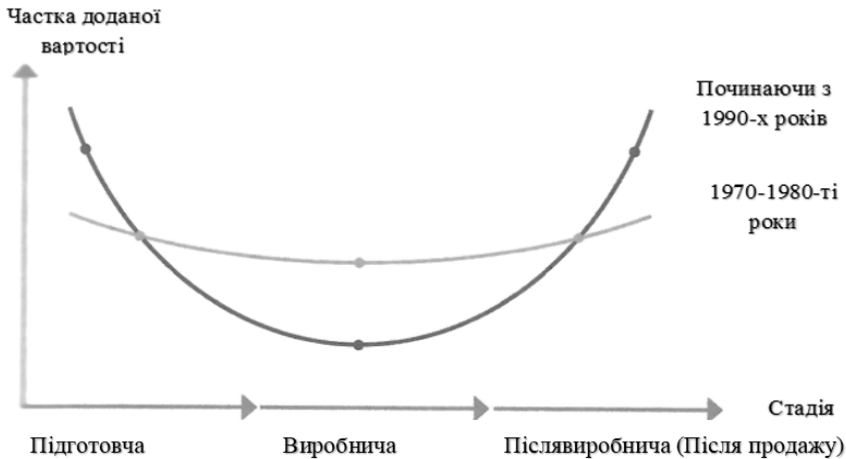

Рис. 2.11. Частка доданої вартості залежно від життєвого циклу виробів

Як на сьогодні виглядає компанія Apple, з позицій організації виробництва та супроводу життєвих циклів продукції, що виробляється? Нині більшість нових продуктів компанії Apple розробляється у США, а виробництво винесено переважно до Китаю. Водночас маркетинг, дистрибуція, обслуговування продукції після продажу здійснюється фірмами, що розташовані у різних країнах, зокрема й у США. За такої стратегії розвитку більшість «хороших» робочих місць з позицій створення доданої вартості, розміщені у США, а «погані» (з низькою часткою доданої вартості) перебувають на території інших країн. Перенесення виробництва за кордон у комплексі зі змінами в ланцюгу формування доданої вартості різновекторно впливає на соціально-трудове життя працівників країн-експортерів і країн-імпортерів виробничих потужностей. Розглянемо лише один фрагмент зазначеного впливу на прикладі країн, з яких виводиться виробництво з прив'язкою до зисків і втрат працівників різної кваліфікації.

Передусім зауважимо, що виведення виробництва за кордон, яке на практиці здійснюється переважно з країн «Великої сімки» та низки інших найбільш розвинених держав, породжує явище, що дістало назву «поляризація робочої сили», або «вимивання середнього сегмента».

Результати спеціальних досліджень щодо зисків і втрат працівників різних кваліфікаційних сегментів є такими: «Працівники, які розміщені у верхній частині кваліфікаційного спектру, — стверджує Річард Болдуїн, — залишаються успішними; працівники на протилежному фланзі — залишаються, що називається, при своїх інтересах; а для тих, хто опинився в середині спектру, перенесення виробництва за кордон стає реальною проблемою».

Висновки про зиски та втрати працівників узгоджуються з матеріалами дослідження реальних доходів членів домогосподарств у період 1988–2008 рр. та їх розподілу з прив'язкою до конкретних груп (рис. 2.12).

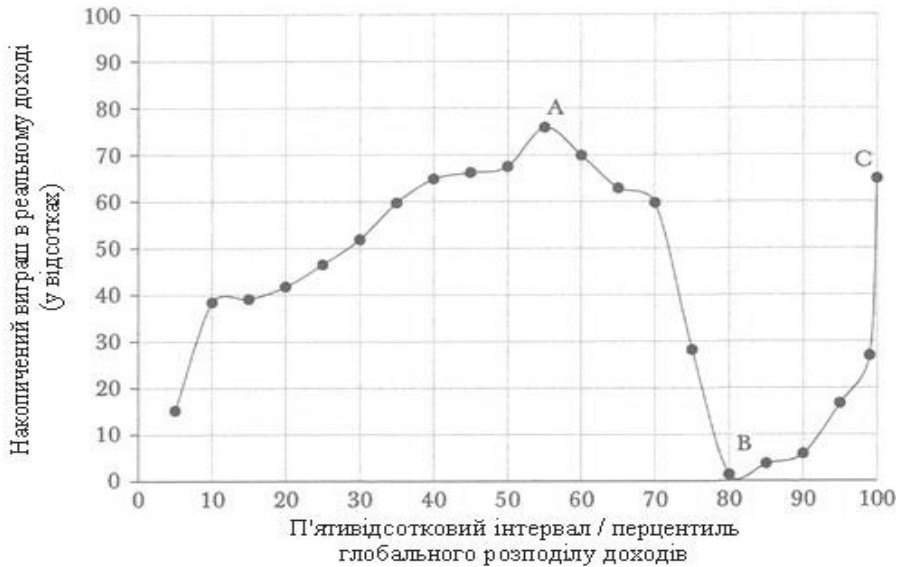

Рис. 2.12. Відносний виграш у реальному доході на душу населення залежно від рівня в світовому розподілі доходів, 1988–2008 рр.⁶²

Які висновки можна зробити, аналізуючи дані рис. 2.12?

Виграш у реальних доходах членів домогосподарств у період 1988–2008 рр. був найбільшим у тих, хто належав до 50-го акумульованого перцентilea глобального розподілу доходів (медіана, позначка A) і серед найбагатших (верхній 1 %, позначка C). Найменший виграш мали члени домогосподарств, що перебували біля 80-го акумульованого перцентilea світового розподілу доходів (позначка B), більшість з яких належали до нижнього прошарку середнього класу багатих країн світу.

Змістовну відповідь на запитання: хто виграв і хто програв від глобалізації за останні два десятиліття, з огляду на відносні показники зростання доходів — можна сформулювати так: більше за інших виграла бідна та середній клас багатьох країн Азії, а програв «нижній середній клас багатого світу». Така відповідь мало кого здивує, адже йдеться про те, що може бачити кожна неупереджена людина, спостерігаючи за змінами в країнах Заходу в останні два десятиліття. Ще більше це відчуває на собі «нижній середній клас багатого світу». Утім, такого перебігу подій, таких наслідків глобалізації мало хто очікував ще наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років. Переважна більшість учених, зокрема й лауреат Нобелівської премії Гуннар Мюрдаль, схили-

⁶² Миланович Б. Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации / пер. с англ. Д. Шестакова. Москва : Изд-во Ин-та Гайдара, 2017. С 26.

лися до думки, що багатомільйонне населення азійських країн приречене жити в бідності та без перспектив на гідне життя. Натомість азійські країни (принаймні більшість з них) почали, образно кажучи, «підійматися з колін». Проте рис. 2.12 дає лише загальне уявлення про портрет тих, хто виграв і програв від глобалізаційних процесів. Дещо іншу картину отримаємо, якщо диференціація населення за групами, залежно від доходів буде, дрібніша. Певні варіації будуть і за умов різних методологій вимірювання доходів з метою їх зіставлення. Утім, це не змінить загального тренду оприлюднених раніше результатів глобалізації для країн світу й окремих верств їх населення. Зображений рисунок за різних методологічних підходів щодо оцінювання нерівності нагадуватиме перевернуту на бік букву S. Цей же рисунок з його основними координатами часто називають «кривою слона», оскільки він нагадує слона з піднятим хоботом.

Зазначеним вище не обмежується вплив процесів, що мають глобалізаційне походження, на соціально-трудоий розвиток. Існує низка інших, не менш значущих складових глобалізаційних змін, які прямо чи опосередковано впливають на розвиток соціально-трудої сфери загалом і ринок праці зокрема, і серед них такі:

- кліматичні зміни, які все більше межують з природними катаклізмами;
- вичерпання природних ресурсів і «вихід за межі» допустимих змін в економіці та суспільстві;
- глобальні обмеження щодо забезпечення стійкого розвитку окремих країн (регіонів), які мають геополітичне, історичне, соціокультурне походження;
- зміна формату та характеру процесів глобалізації, що мають інституціональне походження;
- безпрецедентне взаємопроникнення внутрішньої та зовнішньої політики. При цьому зростає значущість внутрішньополітичних наслідків зовнішньої політики й зовнішньополітичних наслідків внутрішньої політики;
- ідеологічна гегемонія неолібералізму;
- відтворення довготривалого тренду примату економічного над соціальним;
- тренд ліберального інтернаціоналізму й глобального управління;
- розвиток «плаского світу»;
- кардинальні зміни в системних та інфраструктурних складових світу економіки.

Глобалізація економічного розвитку призвела до виникнення проблем, викликаних внутрішніми суперечностями світової економіки, до яких варто віднести:

- невідповідність інтересів глобалізації світового ринку та національних інтересів країн-учасниць;
- нездатність ринку до саморегулювання, що призвело до виникнення світової економічної кризи;
- наявність антиномій у регулятивній діяльності міжнародних організацій і положеннях міжнародного права;
- посилення нестійкості світової економіки через появу нових глобальних загроз.

Економісти ... дуже енергійно захищали глобалізацію від її критиків. Її чистий результат позитивний, але глобалізація — це не щось єдине, що ми зобов'язані приймати або відкидати цілком. Це комплекс найрізноманітніших економічних і соціальних змін, кожен з яких в принципі можна розглядати окремо від інших. Завдання державної політики полягає в тому, щоб заохочувати процеси, які однозначно добродійні, забезпечувати компенсацію процесів, які добродійні для більшості, але завдають значної шкоди певним групам населення ...

Джерело: Пол Колліер. Будуще капитализма / пер. с англ. Олега Филиппова. Москва : Издательство Института Гайдара, 2021. С. 336.

Узагальнення наукового доробку українських і зарубіжних учених дає змогу виокремити позитивні результати глобалізації:

- посилення спеціалізації та поглиблення міжнародного поділу праці (в умовах глобалізації домінантою в системі розподілу є ресурси, зокрема й людські, що сприяє підвищенню рівня життя та розширенню спектра життєвих перспектив населення);
- ефект масштабу (який потенційно може привести до зниження витрат і цін а отже, до стійкого економічного зростання);
- вигода від вільної торгівлі на взаємовигідній основі (яка задовольнить усі сторони);
- посилення конкуренції, і як результат — стимулювання подальшого розвитку нових технологій та їх поширення серед країн (на тлі зростання конкуренції темпи збільшення обсягів прямих інвестицій суттєво перевищують темпи зростання масштабів світової торгівлі, що слугує найважливішим чинником трансферу промислових технологій, формування транснаціональних компаній, які впливають на національну економіку);
- сприяння посиленню міжнародної конкуренції (у рамках нових сфер конкуренції та на традиційних ринках, що загалом вигідно, особливо для споживачів, оскільки конкуренція створює можливості для вибору та знижує рівень цін);
- зростання рівня продуктивності праці в результаті оптимізації виробництва на глобальному рівні та поширення прогресивних технологій, а також конкурентного тиску на користь безперервних інновацій у світових масштабах;
- формування передумов для країн щодо мобілізації значних фінансових ресурсів (за рахунок того, що інвестори можуть використовувати ширший спектр фінансового інструментарію на більшій кількості ринків);
- створення можливостей для вирішення спільних проблем людства, передусім екологічних (за рахунок спільних зусиль світової спільноти, консолідації ресурсів, координації дій у різних сферах).

Означені вище феномени сьогодення відтворюють та посилюють тектонічні зрушення у базових структурах економічного й суспільного життя в глобальному його вимірі. Виокремлені тектонічні зрушення водночас є першопричиною кардинальних змін у *глобальному суспільному поділі праці*, що зумовлює принципово іншу конфігурацію суспільного виробництва, нову структуру глобальних ринків праці і зайнятості, нові масштаби і структуру зайнятості в світовому вимірі.

Не потребує додаткових аргументацій твердження, що глобалізація, яка впродовж кількох десятиліть є однією з мегапричин, що визначають новий фор-

мат світу економіки й світу самих людей, і надалі буде суттєво впливати на всі складові суспільного поступу. Незважаючи на певні «збої» останнього часу в глобалізаційних процесах, наприклад, вихід Великої Британії з ЄС, заява в часи президентства Д. Трампа на кшталт «американізм має бути вищим за глобалізацію», прояви посилення протекціонізму з боку США, перманентні торгівельні війни між окремими країнами, зокрема між США та Китаєм, тощо, усе ж фундаментальні причини зростаючого зближення світу, поглиблення глобального суспільного поділу праці залишаються вагомими й про «кінець глобалізації» немає підстав говорити на професійному рівні.

Означені вище складові (вони ж і тренди) сучасного світопорядку є очевидними, але, на жаль, не завжди усвідомленими, а тому необхідно з'ясувати та пояснити природу й напрями подальшого дрейфу деяких з них.

Для розуміння сучасного формату суспільного поділу праці важливо акцентувати увагу на деяких сторонах сучасної глобалізації, які, швидше претендують на статус «зворотніх» сторін глобалізаційних процесів.

Йдеться передусім про такі тенденції у формуванні нового світопорядку, як фрагментація та деконструкція світу самих людей. Останній глобальний тренд розвивається в умовах, коли народи світу, як ніколи раніше, зблизилися та стають пов'язаними безліччю ланцюгів — економічних, соціальних, міжособистісних, кроскультурних, сімейних тощо.

Не потребує особливої аргументації твердження, що взаємопов'язані, взаємодоповнюючі феномени сучасності — новий формат глобалізації та інформаційно-комунікаційна революція — породжують реальність, коли нівелюються, розмиваються кордони, які століттями розділяли народи, держави, а з ними — національні й етнічні ідентичності, культури. Водночас розширюються можливості вибору шляхів, форм, засобів розвитку, які пов'язані з потенціалом, ідентичністю індивідів, колективів, народів, культурою останніх. Усе це так, але є й зворотній бік медалі як породження парадоксу сучасної глобалізації, суперчливої природи останньої.

Незважаючи на коронавірусну кризу та інші обставини, які аналізуватимуться в наступному розділі⁶³, з'являються нові глобальні ланцюги виробництва, відбуваються зміни в міжнародному поділу праці.

У багатьох міжнародних матеріалах (звітах, доповідях) можемо натрапити на такий показовий приклад, як організація виробництва та збуту такого звичного й простого товару — шоколадної пасти Nutella. Для виробництва цього продукту сировина надходить з Туреччини, Бразилії, Малайзії, США, деяких африканських країн. Виробництво цього продукту здійснюється на чотирьох континентах — у Канаді, Бразилії, Австралії, європейських країнах. Торгові майданчики розташовані чи не в усіх країнах світу. При цьому вимоги до виробництва, смакових якостей продукту скрізь однакові.

Прикладом глобального поділу праці та кооперації в світовому вимірі є виробництво літака Boeing 787 Dreamliner. На рис. 2.13 наочно показано участь компаній — глобальних постачальників компонентів Boeing 787 Dreamliner, що знаходяться на різних континентах, у будівництві літака.

⁶³ Особливості формування нового, неоглобального простору, зокрема під впливом коронакризи, розглядаються у розділі 3 (п. 3.4).

Рис. 2.13. Глобальні постачальники компонентів Boeing 787 Dreamliner

Джерело: Reuters

Таке глобальне виробництво надскладного літака потребує дотримання як єдиних технічних і технологічних стандартів, так і організаційних, кадрових регламентів і вимог. Принагідно зауважимо, що однією з основних вимог глобальних компаній до своїх реальних і потенційних працівників є здатність до крос-культурної взаємодії.

Симбіоз явищ і процесів, які зумовлюють формування нової платформи соціально-економічного розвитку, є одночасно й чинниками нового формату міжнародного поділу праці.

Звернімо увагу на певні зміни в глобальному поділі праці, що відбулися в останні десятиліття. Йдеться передусім про те, що потоки товарів і фінансового капіталу, які перетікають з економіки в економіку, дещо вповільнилися, тоді як потоки технологій, ноу-хау, знань, навпаки, зросли⁶⁴.

Мозаїка глобального поділу праці із середини ХХ ст. постійно змінюється. Так, саме в середині минулого століття центр світової економічної активності та підприємництва перемістився з Північної Європи до Північної Америки. З початку Другої світової війни США стали суттєво випереджати країни Європи за рівнем ВВП. На зламі двох тисячоліть відбулися чергові зміни в світовій економічній активності — економічна роль Європи та США почала знижуватись. Натомість центр світової економічної активності поступово перемістився до Азії (рис. 2.14).

За наявними оцінками, до 2030 року на країни, що розвиваються, припадатиме більш як 2/3 глобального зростання й більша частка світової торгівлі. Очікується, що країни Південно-Східної Азії будуть не лише флагманами світової економічної активності, а й регіонами зі зростаючим внеском у створення нових знань і технологічних інновацій.

⁶⁴ Digital globalization: The new era of global flows. McKinsey Global institute, 2016.

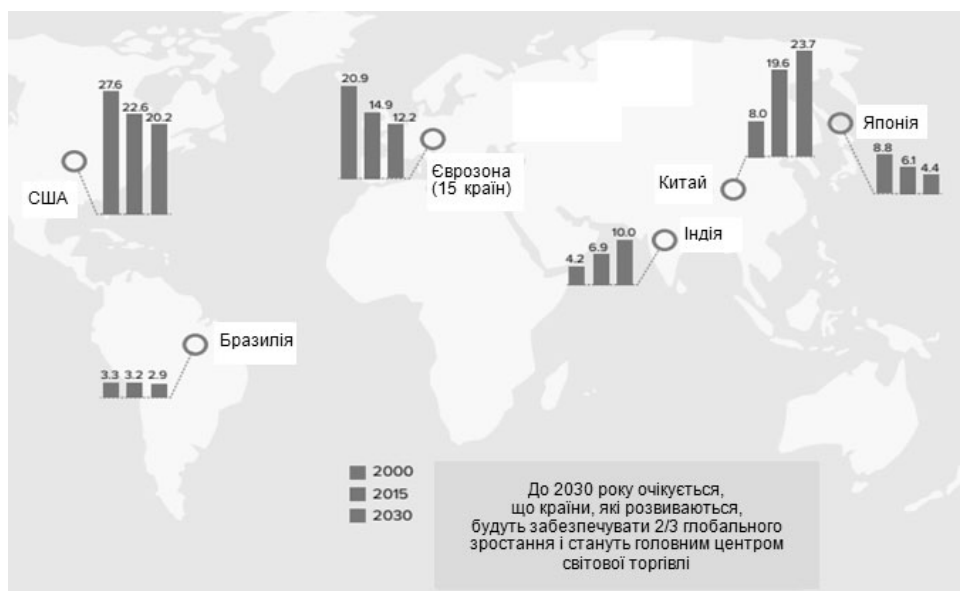

Рис. 2.14. Центр гравітації світової економіки зміщується на Південний Схід.
Відсоток світового ВВП в доларах США

Джерело: OECD (2016) Science technology and innovation outlook

Уявлення щодо сучасного формату глобалізації та впливу останньої на соціально-трудову сферу і передусім на світ праці та зайнятості, будуть неповними, фрагментарними, якщо не «занурюватись» у глибинні організаційні процеси. Одним з напрямів такого «занурення» є аналіз актуальних тенденцій у глобальних ланцюгах створення вартості, зрушень, що відбуваються в цій царині. Без такого аналізу економічні постулати перетворюються на своєрідну «фотографію» окремих складових (сюжетів) світу економіки й світу самих людей, того, що знаходиться на поверхні, натомість глибинні процеси залишаються «поза кадром».

Наголосимо на тому, що зміни в ланцюгах створення вартості, які відбулися останніми роками, є різючими. Звернімо увагу на таку показову обставину: тенденцією, а то й домінантою останнього часу є те, що значна частина ланцюгів вартості в нових (просунутих) сферах економічної діяльності стають більш науково-інтелектуальністкими, потребують науково-дослідних робіт, залучення наукомістких продуктів (технологій). При цьому низькі трудові витрати на створення сучасної продукції вже не є вирішальним чинником конкурентоспроможності.

Не варто забувати й про таку характерну особливість сучасної глобальної економіки: статистика фіксує повсюдне зростання виробництва й торгівлі в абсолютних показниках. Водночас частка виробленої продукції, якою торгують у формі товарів, у всіх вартісних ланцюгах товарів має тенденцію до зниження. Це означає, що в зміцненні зв'язків глобальної економіки все більшу роль відіграють потоки послуг та інформації. При цьому послуги не лише зростають більш високими темпами порівняно з товарною торгівлею в традиційному її розумінні, а й створюють більшу вартість.

Що ж перебуває «за кадром» цих змін? Серед низки чинників, які зумовили згадані вище структурні зміни, звернімо увагу на новітню роль сучасних технологій. Ще донедавна цифрові технології «працювали» на зростання торгівлі, знижуючи транзакційні витрати. Нині цифрові та інші проривні технології сучасної доби зумовлюють багатогранні зміни та дають змогу отримати більш ємний, масштабний ефект. У багатьох випадках торгівля продукцією може скорочуватись на тлі зростання торгівлі послугами.

Рішення, які щодня приймають бізнесові структури — це мільйони оперативних дій щодо вибору постачальників, логістичних схем, потоку фінансових ресурсів, робочої сили, готової продукції, інформації — відіграють усе більшу роль у формуванні глобальних ланцюгів вартості. Що складнішою є продукція, то комплекснішими й багатоплановішими є ланцюги формування вартості, які все більше набувають атипових форм. Зазначимо, що нині близько двох третин світової торгівлі здійснюється проміжними, а не готовими товарами.

Доречно послатися на одне з останніх досліджень компанії McKinsey, у якому виокремлено чотири групи промислових вартісних ланцюгів та дві групи послуг з відповідними показниками й характеристиками (табл. 2.7).

Перша група промислових вартісних ланцюгів — це *глобальні інноваційні ланцюги*, що охоплюють автомобілебудування, виробництво комп'ютерів та електроніки, машинобудування, електротехнічну та хімічну галузь. Третину робочої сили зазначених галузей становить кваліфікований персонал. Для цієї групи характерна найвища інтенсивність торгівлі, яка сягає 34 %.

Варто акцентувати увагу на тому, що витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи й нематеріальні активи становлять 30 % обсягу продажів, що в 2–3 рази вище, ніж в інших вартісних ланцюгах.

Глобальні інноваційні ланцюги створення вартості концентруються в країнах з найбільш розвинутою економікою та в Китаї. За наявними даними, на 12 з названих вище країн припадає 75 % експорту цієї групи.

Друга група глобальних вартісних ланцюгів належить до так званого *трудомісткого типу*, що має місце в текстильній, меблевій промисловості, виробництві іграшок, одягу, взуття.

Витрати на оплату праці в зв'язку з високою трудомісткістю виробництва в цій групі є вищими, ніж у попередній. Водночас в цій групі значно нижчою є частка робочої сили високої кваліфікації (19 %). Частка продукції цих галузей, яка експортується, становить 28 %. Виробництво продукції, що розглядається, зосереджено переважно в країнах, що розвиваються. Їх частка у світовому експорті продукції цієї групи дорівнює 62 %.

Третя група глобальних вартісних ланцюгів — це так званий *регіональний тип*, або група регіональних вартісних ланцюгів, які мають місце у харчовій, деревообробній промисловості, металообробці, виробництві гуми та пластмаси, будівельних матеріалів. Ця група використовує відносно низькі обсяги проміжної продукції. Водночас більш як 65 % виготовленої продукції в цих сферах економічної діяльності є проміжною в інших вартісних ланцюгах.

Трудомісткість (витрати на оплату праці / валова додана вартість) у цій групі становить у середньому 59 %, що відповідає усередненому значенню у всіх глобальних вартісних ланцюгах. Відмітна риса цієї групи — переважно внутрішньорегіональна реалізація продукції (56 %), що пов'язано з її особливостями — великі габарити та вага, нетривале зберігання.

Таблиця 2.7

КЛАСИФІКАЦІЯ ГЛОБАЛЬНИХ ВАРТІСНИХ ЛАНЦЮГІВ

Тип групи	Глобальні вартісні ланцюги	Трудомісткість ⁶⁵	Наукомісткість ⁶⁶	Ресурсомісткість ⁶⁷	Регіональна торгівля ⁶⁸	Інтенсивність торгівлі ⁶⁹	Частка країн, що розвиваються, в експорті, %	Валовий випуск, трлн дол.	Зайнятість, млн осіб
Глобальні інноваційні	Хімія	43	33	14	49	29	25	5.5	19
	Автомобілебудування	58	28	7	59	29	30	4.5	20
	Комп'ютери та електроніка	52	50	3	54	48	48	4.0	23
	Машинобудування	61	26	12	46	32	29	3.6	34
	Електротехнічна	60	31	18	52	30	45	2.4	16
	Транспортне машинобудування	61	28	8	35	38	26	1.5	10
<i>У середньому у групі</i>		56	33	10	49	34	24	21.5	131
Трудомісткі	Текстильна	68	15	9	41	31	66	2.8	78
	Меблева	65	23	10	42	25	58	2.5	23
		67	19	9	41	28	62	5.3	101
Регіональні	Харчова	52	13	29	55	13	43	6.9	68
	Металообробка	65	16	24	53	18	45	2.5	34
	Деревообробка (вкл. целюлозно-паперову)	60	37	4	59	16	34	2.2	11
	Будівельні матеріали	59	15	18	56	10	51	2.0	33
	Сільське господарство	60	16	6	57	23	42	1.8	23
		59	19	16	56	16	43	15.3	169
Ресурсомісткі	Добувна	40	22	72	31	30	73	6.0	21
	Сільське господарство	63	9	74	43	8	50	5.7	866
	Металургія	57	15	70	46	20	42	4.5	24
	Енергетика	37	25	81	51	23	42	3.9	4
		49	18	74	43	20	52	20	915
Трудомісткі послуги	Оптова та роздрібна торгівля	61	23	1	41	10	28	14.3	488
	Транспорт	56	16	10	35	15	31	7.2	109
	Охорона здоров'я	83	36	1	41	1	49	6.5	145
		67	25	4	39	9	36	28	742
Наукомісткі послуги	Професійні	68	56	1	38	10	18	10.9	52
	Фінансові	47	51	0.2	32	8	8	7.6	65
	Інформаційні	67	56	0.3	26	18	37	2.1	3.6
		61	54	1	32	12	21	20.6	153

Джерело: Globalization in Transition: the Future of Trade and Value Chains. McKinsey Global Institute, January 2019. URL: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/innovation-and-growth/globalization-in-transition-the-future-of-tradeand-value-chains>. Р. 4. (дата звернення: 16.04.2020).

⁶⁵ Витрати на оплату праці / валова додана вартість

⁶⁶ Частка робочої сили високої кваліфікації

⁶⁷ Частка сировинних товарів у валовому випуску

⁶⁸ Частка регіональної торгівлі в загальній торгівлі

⁶⁹ Валовий експорт / валовий випуск

Четверта група — це група *ресурсомістких вартісних ланцюгів*, яка охоплює добувну промисловість, сільське господарство, металургію, енергетику. Левова частка продукції цієї групи спрямовується в інші галузі та використовується як проміжна.

Розміщення виробництва продукції цієї групи значною мірою визначається доступом до природних ресурсів, а також до транспортної та іншої логістичної інфраструктури. У групі ресурсомістких ланцюгів найвищою є частка сировинних товарів у валовому випуску (74 %), водночас найнижчою є частка робочої сили високої кваліфікації, яка в середньому становить 18 %.

Наступна група глобальних вартісних ланцюгів — *трудомісткі послуги*, до складу яких входять оптова та роздрібна торгівля, транспорт, охорона здоров'я. Для цієї групи характерним є найнижчий порівняно з іншими рівень інтенсивності торгівлі (9 %), один з найнижчих рівень ресурсомісткості (4 %). Ця ж група поділяє перше місце з групою трудомістких ланцюгів за рівнем трудомісткості продукції (67 %).

Остання група глобальних вартісних ланцюгів — *наукомісткі послуги*, серед яких у класифікації, що розглядається (табл. 2.7), виокремлено професійні, фінансові та інформаційні послуги. Для цієї групи характерним є найвищий рівень наукомісткості (частка робочої сили високої кваліфікації), який становить 54 %, і водночас найнижчий рівень ресурсомісткості (1 %). Залишається відносно низьким рівень інтенсивності торгівлі (валовий експорт / валовий випуск), який дорівнює 12 %.

Аналізуючи дані, подані в табл. 2.7, можемо перекоонатися в тому, що кожна з виокремлених груп глобальних вартісних ланцюгів має свої особливості за всіма індикаторами, що розглядаються. Суттєвими є відмінності ланцюгів вартості продукції (як у межах групи, так і між групами) за рівнем трудо-, ресурсомісткості, інтенсивності торгівлі тощо.

Для визначення перспектив соціально-трудоого розвитку принципового значення набуває оцінювання змін, що мають відбуватись у глобальних ланцюгах вартості за прив'язкою до конкретної сфери економічної діяльності.

Розглянемо докладніше зміни в глобальному ланцюгу вартості на прикладі *виробництва електромобілів*.

Друге десятиліття ХХІ ст. увійде в економічну історію як час нових проривних промислових інноваційних продуктів, і серед них — електромобіль. Саме в цей період спостерігається надінтенсивне зростання випуску електромобілів, темпи якого разючі. Зростання попиту на електромобілі, створення сприятливих передумов для масового переходу на цей вид транспорту разом з іншими чинниками сприятливого характеру в змозі, за оцінками провідних експертів у сфері транспорту, зруйнувати діючі дотепер глобальні ланцюги вартості в автомобільній промисловості. Ці зміни трансформують існуючі ринки праці, суспільний поділ праці та її кооперацію, а отже, учасники (суб'єкти) соціально-трудоих відносин мають бути готовими до карколомних змін в автомобільній індустрії.

Звернімо увагу на низку передумов, які уможливили інтенсивний розвиток виробництва електромобілів, а саме: запровадження державних субсидій з метою спрямування інвестицій у розвиток нового напрямку автомобільної індустрії; розширення технічних, експлуатаційних можливостей електромобілів щодо

відстані пробігу, підвищення швидкості, надійності, комфортності проїзду то-що; зниження вартості батарей і поліпшення їх експлуатаційних характеристик; посилення екологічних вимог до автомобільного транспорту.

Зазначимо, що світові обсяги продажів електромобілів зросли з 50 тис. у 2011 році до 2 млн одиниць у 2018-му р. Лідуючі позиції на світовому ринку електромобілів посідає Китай, на частку якого припадає половина світової реалізації цього виду машин.

Варто підкреслити, що рівень «електромобілізації» в розрізі країн суттєво відрізняється. Найбільш високий цей рівень у Норвегії. У цій країні частка електромобілів у загальних обсягах продажу усіх автомобілів становила у 2018 році 49,1 %. Для порівняння: цей показник у США в 2018 році був 2,1 %.

Показовим є стрімке збільшення частки електромобілів у загальних обсягах продажу всіх видів автомобілів, що демонструють дані табл. 2.8.

Таблиця 2.8

**ЧАСТКА ЕЛЕКТРОМОБІЛІВ У ЗАГАЛЬНИХ ОБСЯГАХ
ПРОДАЖІВ УСІХ АВТОМОБІЛІВ, 2018 р., %**

Країна	2013	2018
Норвегія	6.1	49.1
Ісландія	0.9	19
Швеція	0.7	8.2
Нідерланди	5.5	38.6
Фінляндія	—	4.7
Китай	0.08	4.2
Великобританія	0.16	2.5
Канада	0.18	2.2
Франція	2.1	0.8
США	0.6	2.1
Німеччина	0.3	2.1
Японія	0.9	1.0

Джерело: Global EV Outlook 2017: Two Million and Counting. Paris, IEA, 2017. 71 p.; Irlle R. Global EV Sales for the 1st Half 2019. URL: <http://www.ev-volumes.com/country/total-world-plug-invehicle-volumes/> (дата звернення: 02.03.2021).

Зазначимо, що в новій індустрії електромобілебудування глобальний ланцюг вартості лише формується і цей процес далекий до завершення.

Звернімо увагу на характерні риси вартісного ланцюга у виробництві електромобілів, які сьогодні є яскраво вираженими. *По-перше*, цей ланцюг є більш коротким і простим порівняно з тими, що існують в традиційному автомобілебудуванні. Це пов'язано з тим, що електромобіль має більш просту конструкцію, менше складових елементів, є більш ергономічним. *По-друге*, виробництво електромобіля не потребує виготовлення низки вузлів, компонентів, які у традиційних автомобілях є основними в конструктивному, експлуатаційному сенсі

(радіатори, генератори, інжектори, коробки передач, фільтри, паливні насоси тощо). *По-третє*, у ланцюгу вартості електромобіля водночас з'являються нові елементи, які, до того ж, є (принаймні сьогодні) доволі затратними під час виготовлення та експлуатації. Йдеться передусім про тягові акумулятори. *По-четверте*, за використання електротяги відсутня проблема вихлопних газів як у конструктивному, так і (і це головне) в екологічному сенсі.

Варто зауважити, що перехід від випуску машин з двигунами внутрішнього згоряння до виробництва електромобілів означатиме революційні зміни в суспільному поділі праці та її кооперації, вимагатиме нової системи організації праці, виробництва та управління.

На цьому етапі на шляху виробництва та експлуатації електромобілів виникає низка проблем, які стримують розвиток цієї галузі автомобілебудування. Йдеться про високу вартість окремих компонентів, складність інтеграції та кооперації, брак ефективних постачальників, відсутність належної виробничої культури організації виробництва нового покоління автомобілів, проблеми на ринку сировини, літію, який потрібний у виробництві батарей.

Акцентуємо увагу й на тому, що структура вартості традиційного автомобіля та електромобіля з «прив'язкою» до виробників окремих компонентів є різною, а отже, соціально-трудова вимір «старого» і «нового» поколінь автомобілів буде мати суттєві відмінності (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**СТРУКТУРА ВАРТОСТІ ТРАДИЦІЙНОГО АВТОМОБІЛЯ
ТА ЕЛЕКТРОМОБІЛЯ ЗА ВИРОБНИКАМИ, %**

	Постачальники сировини	Постачальники компонентів	Кінцеві виробники або постачальники батарей і компонентів до них
Традиційний автомобіль	10–15	50–55	30–35
Електромобіль	15–20	35–40	40–45

Джерело: Sharma A. *EVs and the Impact on the Automotive Value Chain*. URL: <https://www.autocarpro.in/feature/evs-impact-automotive-value-chain-28821> (дата звернення: 02.03.2021).

Таким чином, перехід від традиційного до нового покоління автомобілів у трудовому вимірі означає як зміну сукупних затрат праці, так і їх структури, нового типу кооперації, нових підходів до організації праці. Зміни в поколіннях автомобілів зумовлюють перебудову всієї мережі постачальників, оскільки виробництво електромобілів потребує широкого набору компонентів для електричних силових агрегатів і головне — акумуляторних батарей та їх блоків.

У зв'язку з масовим переходом до використання електромобілів очікується й суттєве зрушення в суспільному поділі праці та її організації — новий формат післяпродажного обслуговування, нова логістика запасних частин. Цілком очевидно, що електромобілі мають інші технології та бік обслуговування. При цьому післяпродажні послуги зміщуватимуться в бік обслуговування складних електронних систем, електричних силових агрегатів.

Усі зазначені зміни переконують у тому, що перетворення в глобальних ланцюгах вартості за умов тотальної «цифровізації» носять «вибуховий» характер.

Бізнесові структури мають постійно відстежувати зміни в розглянутих вище ланцюгах і намагатися «вписатись» у суспільний поділ праці та її організацію. Не менш важливе завдання постає перед усіма учасниками суспільно корисної діяльності, соціальними партнерами.

Для усвідомлення сучасних глобалізаційних драйверів розвитку світу економіки й світу самих людей важливо акцентувати увагу потенційного читача й на такому: новий формат глобалізації, інформаційно-комунікаційна революція, низка інших феноменів, на які зверталася увага вище, породжують реальність, коли народи світу, як ніколи раніше, зближуються та стають пов'язаними безліччю ланцюгів — економічних, соціальних, міжособистісних, сімейних, культурних тощо. За таких умов нівелюються, розмиваються кордони, які століттями розділяли народи, держави, а з ними — національні й етнічні ідентичності, культури. Усе це так, але є й зворотній бік медалі: породження парадоксу сучасної глобалізації, суперечливої природи останньої. Йдеться передусім про такі тенденції у формуванні нового світопорядку, як фрагментація та реконструкція світу самих людей.

У попередні епохи і навіть впритул до початку XXI ст. людина могла об'єднуватись в окремі спільноти за наявності певних інституціональних передумов. Інтернет та інші сучасні технології дали можливість віртуального об'єднання за інтересами без прив'язки або ж з прив'язкою до регіону, місцевої спільноти тощо. Життєдіяльність людини в першій половині XXI ст. стає водночас і глобальною, і локальною.

Наголошуємо й на тому, що згадані вище процеси розмивання та навіть елімінування кордонів, уніфікації стилів життя, норм поведінки в масштабах цілих народів уживаються з прагненням зберегти національну ідентичність, відродити культурні цінності та традиції, зберегти мову, самобутність.

Отже, симбіоз низки феноменів сучасності — і передусім, глобалізації й інформаційно-комунікаційної революції — створюють, з одного боку, умови для формування транснаціональної глобальної світосистеми, у якій народи, етноси, держави постають як певна цілісність, а, з другого — має місце тренд до ренационалізації, локалізації, ресуверенізації і, урешті-решт, — фрагментації та реконструкції сучасного світу, на чому вже наголошувалося.

Теоретико-методологічне, філософське пояснення означених явищ і процесів лише формується. Заслужовують на увагу судження та узагальнення щодо фрагментації світопорядку в епоху глобалізації, що належать З. Бауману та Дж. Розенау. За твердженням З. Баумана, інтеграція та фрагментація, глобалізація й «територизація» світу самих людей тісно пов'язані та є різними сторонами одного процесу. Цей учений відстоює правомірність використання терміна «глокалізація», який об'єднує різновекторні тенденції глобалізації та локалізації⁷⁰.

Інший дослідник цієї проблеми — Дж. Розенау, наголошує на тому, що для сучасного світопорядку характерним є поєднання двох суперечливих процесів — інтеграції, централізації та глобалізації, з одного боку, і децентралізації, фрагментації та локалізації, — з другого. Для відображення цих двох начал, які

⁷⁰ Bauman Z. Globalizacja czyli komu globalizacja, a komu lokalizacja. *Studia socjologiczne*. 1997. No. 3 (146). P. 54–69.

формують новий світопорядок, Дж. Розенау пропонує використовувати термін «framegration»⁷¹.

Сьогодні є таким, що з настанням нової епідеміологічної реальності світоустрой став стрімко змінюватися. Несподівано двигуном, що запустив ці зміни, став прихований, здавалося б, ще вчора підконтрольний людині прибулець, який змішав усі фігури на глобальній шаховій дошці та змінив «правила гри».

Можна погодитися з думкою тих науковців, які стверджують, що глобальний світ провалив тест на COVID-19. Коронакриза, яка лише розгортається, демонструє неадекватність існуючого світопорядку глобальним викликам. І справа, звісно ж, не у вірусі як такому, а в тій моделі неоліберальної глобалізації, яка формувалась упродовж останніх чотирьох десятиліть, за якої накопичилася критична маса проблем, які блокують стійкий розвиток глобальної екосистеми. Провали в міграційній політиці, криза ідентичності в глобальному вимірі, погіршення відносин у системі «людина — природа», поглиблення міжнародних конфліктів, зменшення прозорості в міжнародних відносинах; зниження потенціалу соціального діалогу на міждержавному рівні; посилення протекціонізму в різноманітних проявах; деглобалізаційні настрої під впливом коронакризи; загроза насуваючої циклічної кризи господарської кон'юнктури; перманентні загострення у відносинах між постачальниками нафти та інших природних ресурсів; зниження рівня довіри між країнами, зокрема між тими, які є найбільш впливовими в світовій ієрархії; наростання геополітичних розбіжностей між країнами та їх об'єднаннями.

Означені та низка інших проявів кризи глобальної екосистеми, будучи тісно переплетеними, посилюють турбулентність, нестійкість сучасного світоустрою та формують виразну картину загального неблагополуччя.

Цілком очевидно, що глобальна екосистема потребує неупередженої діагностики її стану, виявлення важливих причин турбулентного стану глобальної економіки.

Ще раз наголошуємо на тому, що деглобалізаційні драйвери виявилися задовго до коронакризи. COVID-19 лише посилив кризу неоліберальної моделі глобалізації, під знаком якої впродовж останніх чотирьох десятиліть розвивався сучасний світ.

Є вагомі підстави стверджувати, що світове лихо не об'єднало глобальний світ, а навпаки, посилились дотеперішні розломи в міжнародних відносинах.

Відкритим залишається питання щодо узгодженого розвитку *глобалізаційних процесів і національних держав*. Наша позиція щодо розбудови цих відносин є такою: вважаємо недоречним робити ставку на протиставлення відносин між означеними інститутами, передбачаючи можливість вирішення світових проблем з акцентом на один з них. Нині світовий соціум потребує як сильних національних держав, так і дієвих глобальних інститутів.

Поділяємо думку тих науковців, які наголошують на необхідності модернізації всієї системи світоустрою та пошуку консенсусу між національними інтересами та глобальними імперативами, майданчиками для якого мають бути такі глобальні інститути, як ООН, ОБСЄ, Давоський економічний форум, «двадцят-

⁷¹ Rosenau J. N. Globalization and Governance: Bleak Prospects for Sustainability. *Internationale Politik und Gesellschaft*. 2003. No. 3. P. 11–29. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2003-3/artrosenau.pdf>. (дата звернення: 07.11.2019).

ка», регіональні об'єднання країн, світова організація торгівлі. Глобальний політикум, світові еліти мають опановувати нову філософію розвитку зі ставкою на співпрацю, а не на жорстке суперництво, яке не на користь ані глобальному світу, ані національним державам.

Отже, результати проведених досліджень та узагальнень переконують у необхідності сформувати, утвердити більш широкий погляд на нинішнє та майбутнє глобалізації, низку інших феноменів сьогодення, вплив останніх на світ самих людей. Можна стверджувати, що саме технології Четвертої промислової революції докорінно змінюють характер глобалізації, усю архітектуру суспільного поділу праці в світовому вимірі. Новітні технології, які є уособленням «Індустрії 4.0», продукують інтенсивне формування як нової економіки, так і нового формату глобалізаційних процесів. Зазначену проблему докладно буде розглянуто у наступному параграфі.

2.4. «Індустрія 4.0» та її вплив на формування соціально-трудової реальності-XXI

«Індустрія 4.0» як основний «продукт» Четвертої промислової революції з кожним днем усе більше впливає на всі складові суспільного буття.

У численних публікаціях авторів наголошувалось на тому, що в найближчій перспективі в економіці й суспільстві, а отже, і в світі праці та зайнятості, під впливом інформаційно-комунікаційних, інших проривних технологій та зростання доступності до цифрової інфраструктури відбудуться карколомні зміни⁷². Існує щонайменше чотири групи технологій, які найбільше вплинуть на бізнес і життєдіяльність людей. Йдеться про когнітивні, «хмарні» технології, Інтернет речей і великі дані. Усе, що пов'язане з «Індустрією 4.0», зокрема блокчейн, криптовалюта, великі дані, інформаційні мережі, кіберсистеми, платформи й багато іншого нібито з фантастичної літератури стрімко ввійшло в наше життя, кардинально змінюючи дотеперішні форми життєдіяльності, мотиваційні настанови, цінності.

У найближчі десятиліття, згідно з експертними оцінками, більшість країн світу завершить перехід на нову парадигму економічного й суспільного розвитку, побудовану на впровадженні найсучасніших інформаційно-комунікаційних і виробничих технологій, біо-, нанотехнологій, наскрізних або «горизонтальних» технологій, які мають значний мультиплікативний потенціал.

Ще раз наголошуємо на тому, що три основні феномени сучасності — демографія-XXI, глобалізація-XXI і «Індустрія 4.0» — змінили й продовжують кардинально змінювати світ природи, економіки, інститутів і світ самих людей. Спостерігаємо переплетення, симбіоз, нашарування виокремлених вище фено-

⁷² Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудовий розвиток в XXI столітті : до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–126; Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт «Праця 4.0» : теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7–29; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2020. № 10 (1). С. 33–54.

менів сучасності. Який з них головний, пріоритетний за рівнем впливу на життєдіяльність людини і суспільство загалом? Дати однозначну відповідь на це запитання складно. І все ж за впливом на світ праці та зайнятості «Індустрії 4.0», за нашою оцінкою, належить першість.

Цифрова революція багата можливостями. І вона неминуча, хочемо ми цього чи ні. Цифрова революція торкнеться всіх секторів економіки. Тому ми повинні передбачити виклики, які вона нам кидає, пристосовуватися до них, а не просто терпіти їх: побоювання з приводу надійності веб-платформ, конфіденційності даних, підтримки солідарної відповідальності в системі охорони здоров'я, побоювання з приводу докорінних змін праці, зростання безробіття і труднощів, пов'язаних із впровадженням все більш складної податкової системи. Ці непрості питання дозволяють бачити, наскільки серйозні економічні виклики, з якими стикається суспільство і відповіді на які необхідно шукати не відкладаючи.

Джерело: Тироль Жан. Економіка для общего блага / пер. с фр. И. Шевелевой; научный редактор перевода М. Левин. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2020. С. 554.

Формування нової соціально-трудової реальності ХХІ ст. настільки тісно пов'язане з технологіями «Індустрії 4.0», що не припускаємо можливим на професійному рівні обговорювати ці два феномени окремо. Значний вплив на сферу праці здійснюють «хмарні» технології, які є інформаційно-технологічними платформами, що забезпечують доступ за вимогою до загального масиву інформаційних ресурсів, які можуть бути оперативно надані за мінімальних експлуатаційних витрат. Не є перебільшенням твердження, що саме «хмарні» технології заклали, образно кажучи, фундамент цифрової економіки, що стрімко розвивається. Внесок «хмарних» технологій у формування цифрової економіки не обмежується технологічною складовою, а охоплює інституціональну, організаційну, економічну компоненти. З упровадженням «хмарних» технологій пов'язана поява таких феноменів сьогодення, як виробництво за вимогою (production on-demand), програмне забезпечення як послуга (software as a service) і багатьох інших, які стануть ядром більшості бізнес-моделей майбутнього. Від того, наскільки своєчасно й фахово здійснено перехід на нову парадигму виробництва, опрацьовані «правила гри» між стейкхолдерами, значною мірою залежатиме конкурентоспроможність країни, досягнення нею високих стандартів людського розвитку.

Усі ми є свідками інтенсивного впровадження платформових технологій і заснованих на них бізнес-рішень, що зумовило розвиток «мережевої» економіки. Розвиток цифровізації, біотехнологій нових матеріалів, промислового Інтернету, Інтернету речей, технологій аналізу великих даних зумовлює формування нового типу економік — «економіки вражень», у якій домінують інтелектуальні послуги й креативні сектори; «розумної економіки», у якій цифровізація та кіберфізичні системи дають можливість вирішувати зі значним корисним ефектом надскладні завдання, зокрема, значно скорочувати терміни польових випробувань в автомобілебудуванні, авіації, суднобудуванні.

Світова спільнота нині прямує в епоху Інтернету чергового — четвертого покоління. Йдеться про Інтернет речей, який заявив про себе, але набуде масш-

табного, глобального прояву в 2020-ті роки. З четвертим поколінням Інтернету пов'язують вже існуючі інноваційні інтернет-продукти — побутова техніка фірми *Nest*, лінійка *Smart Things* від *Samsung*, безпілотні автомобілі *Tesla*.

Уже найближчим часом у цій царині відбудуться карколомні зміни, глобальні трансформації. Йдеться як про розвиток пристроїв, що підключаються до Інтернету, так і появу нових технологій, які будуть імплементовані, поєднані з Інтернетом речей — робототехніка, машинне навчання, штучний інтелект. Ці технології, які стрімко увірвалися в наше життя, заповнять усі ніші, пов'язані з життєдіяльністю людини й перетворять її (і частково вже перетворили) на тотально пов'язане смарт-середовище. Розумні міста, розумні дороги, розумне житло — це й багато іншого є проявом розумних речей.

Погоджуємося з твердженням, що людство, переступивши поріг другого-третього десятиліття ХХІ ст. започаткувало розбудову розумної планети, у якій мережизація, з'єднання всіх і всього, надінтенсивний обмін інформацією стане мейнстрімом найближчих років. За висновками дослідного інституту *IHS Markit*, до 2025 року обмінюватись інформацією будуть 78 млрд розумних речей.

Уражаючими є дані, що демонструють економічні показники ринку Інтернету речей. За оцінками компанії *McKinsey&Co*, яка спеціалізується на управлінських консалтингових послугах, обсяг цього ринку складатиме трильйони доларів і в наступному десятилітті Інтернет речей буде найвпливовішою технологією після штучного інтелекту та мобільного Інтернету (рис. 2.15).

Рис. 2.15. Потенційний економічний вплив Інтернету речей до 2025 року (трильйони доларів США, щорічно)

Джерело: McKinsey Global Institute analysis

Складовою перспективних технологій та інновацій, які докорінно змінять як ринок праці, так і всю парадигму економічного й суспільного буття, є технології штучного інтелекту.

Багаті країни входять в епоху суспільства штучного інтелекту. Суспільство штучного інтелекту — це розвинена стадія суспільства знання, де практично будь-яка робота може бути автоматизована. Штучний інтелект має величезний потенціал для більшого благополуччя людей, приросту знань і здоров'я, якщо використовується на благо суспільства як єдиного цілого. Але якщо він відданий на відкуп силам ринку, то підриває можливість всіх працюючих людей відстоювати свої інтереси, приводячи до економіки, заснованої на принципі «переможець отримує все», коли практично всі доходи йдуть найбагатшим.

... В економіці знань витрати виробництва прагнуть до нуля: як тільки ви зробили програмне забезпечення Майкрософт, то практично нічого не буде коштувати зробити і поширити додаткові копії, і це означає, що немає сенсу купувати що-небудь, крім найкращого продукту. В економіці, що функціонує за принципом «переможець отримує все», Білл Гейтс став мільярдером до того, як йому виповнилося 40 років, а Марк Цукерберг став мільярдером ще до свого 30-річчя. Винагорода тих, хто опинився на вершині, величезні, але все частіше їх одержувачами стає дуже обмежена група людей на самому верху. Ця тенденція посилюється ще і тим фактом, що в суспільстві штучного інтелекту практично кожна робота може бути автоматизована. На ранніх етапах суспільства знання все ще зростає попит на людей з високим рівнем освіти і навичок, і вони можуть отримати гарантовані добре оплачувані робочі місця. Але в міру того, як ми входимо в суспільство штучного інтелекту, це змінюється: комп'ютери починають замішати навіть високоосвічених професіоналів. Залишені на відкуп силам ринку, стабільні добре оплачувані робочі місця будуть продовжувати зникати — навіть для високоосвічених фахівців. У суспільстві штучного інтелекту відбувається конфлікт не між робітничим і середнім класом, а між «одним відсотком» найбагатших і іншими «99 відсотками» — за висловом Стігліца.

В останні 40 років реальні доходи та екзистенціальна безпека менш освіченої половини населення багатих суспільств скорочуються. П'ятдесят років тому найбільшим роботодавцем США була компанія «General Motors / Дженерал моторз», де робітники заробляли 50 доларів на годину (в доларовому еквіваленті 2016 р.). Сьогодні найбільшим роботодавцем є мережа супермаркетів «Walmart / Уолмарт», де платять приблизно 8 доларів на годину. Останнім часом штучний інтелект підірвав економічні позиції більш освічених верств населення, а комп'ютерні програми почали забирати роботу у бакалаврів і магістрів. Спочатку суспільство знання давало їм великі можливості і зростання стандартів життя, це вже не так: з 1991 по 2015 р. реальні медіанні доходи в США не зростали для кожної з груп за рівнем освіти. Тобто реальні зарплати не підвищилися ні у випускників коледжів (бакалаврів), ні у володарів наукового ступеня, ні у юристів, ні у медиків, ні в інших професіоналів. Медіанний реальний дохід навіть цих високоосвічених груп припинив зростання з 1991 р. і з 1999 р. фактично почав скорочуватися.

Джерело: Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / пер. с англ. С. Л. Лопатиной под ред. М. А. Завадской, В. В. Косенко, А. А. Широкаковой; науч. ред. Э. Д. Панарин. Москва: Мысль, 2018. С. 273–275.

Відмітною характеристикою зазначених вище технологій є те, що їх запровадження зумовлюватиме вивільнення значної чисельності працюючих й особливо зайнятих виконанням рутинних, простих операцій, управлінсько-допоміжного,

обслуговуючого характеру та водночас продукуватиме створення нових робочих місць в інноваційно-, креативноорієнтованих секторах — журналістика, охорона здоров'я, дизайн, проєктування кіберсистем. За даними щорічної доповіді Світового економічного форуму, до 2022 року 75 млн робочих місць буде заміщено роботами, однак 133 млн людей зможуть знайти роботу у новій економіці⁷³.

Радикальне підвищення прозорості інформації, зокрема, розвиток нових фінансових механізмів на основі блокчейн, смарт-контактів тощо сприятиме формуванню «економіки довіри». В останній ключову роль відіграватимуть інститути, що встановлюють і регулюють «правила гри». Можна передбачати, що чимало «обслуговуючих» професій, які існують завдяки низькому рівню прозорості, як наприклад нотаріуси, можуть виявитися не затребуваними.

Цифровізація, а саме переведення всіх видів інформації в цифрову, проникає в усі сфери суспільної діяльності, заповнюючи, образно кажучи, усі ніші економічного й суспільного буття. На «виході» цифровізації маємо стан, коли оцифрованих даних стає все більше, Інтернет стає все доступнішим і швидкісним, а найдосконаліші технології цифровізації поширюються на все нові сфери суспільного розвитку. Складовою перспективних технологій та інновацій, які докорінно змінять як ринок праці, так і всю парадигму економічного й суспільного буття, є технології штучного інтелекту.

Технології, які стоять в основі Четвертої промислової революції, багато в чому взаємопов'язані: в тому, як вони розширюють цифрові можливості; в тому, як вони масштабуються, розвиваються, вбудовуються в наше життя; в тому, як вони взаємно доповнюють одна іншу; а також в їх здатності концентрувати привілеї і кидати виклик існуючим системам управління.

Щоб скористатися перевагами Четвертої промислової революції, нам не слід розглядати перспективні технології ні як прості інструменти, які повністю знаходяться під нашим усвідомленим контролем, ні як зовнішні сили, якими неможливо управляти. Замість цього нам слід спробувати зрозуміти, як і де людські цінності вбудовуються в нові технології і яким чином можна застосовувати технології для загального блага, захисту навколишнього середовища і прав людини.

Джерело: Шваб К. Технологии Четвертой промышленной революции. Москва: «Эксмо», 2018. С. 15.

На тлі масштабної та динамічної роботизації, що призводить до зникнення багатьох професій, до 2022 року у всіх галузях передбачається зростання числа нових професій, що сприятиме збільшенню масштабів зайнятості.

При цьому згідно з оцінками, очікується перерозподіл у взаємодії між людьми та машинами. Так, у 2018 році 71 % загальної кількості робочих завдань у 12 різних галузях виконувалося людьми. Очікується, що до 2022 року на машини буде припадати 42 % робочих годин (на 13% більше у порівнянні з 2018 роком), а кількість завдань, що виконуються машинами та автоматизованими алгоритмами, збільшиться в середньому на 57 %⁷⁴.

⁷³ The Future of Jobs Report 2018. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018> (дата звернення: 10.02.2020).

⁷⁴ Там само.

Найчастіше мається на увазі, що сектор високих технологій буде створювати багато високооплачуваних робочих місць. Але, як би це не здавалося дивним, кількість робочих місць в хай-тек індустрії не зростає. Частка високотехнологічного сектора в загальній зайнятості в США зберігалася на постійному рівні з тих пір, як вперше стали доступні дані статистики — приблизно 30 років тому. Це також стосується зайнятості у високих технологіях в інших країнах, для яких доступні аналогічні дані, включаючи Канаду, Німеччину, Францію, Швецію і Великобританію. На відміну від переходу від аграрного суспільства до індустріального, суспільство штучного інтелекту не створює великої кількості стабільних, добре оплачуваних робочих місць. Наприклад, у 2010 році компанія «Google / Гугл» отримала прибуток приблизно 14 млрд дол., і в цей час там працювали менше 38 тис. людей. При цьому тільки один «General Motors / Дженерал моторс» в 1979 р. (коли там було зайнято максимальне число працівників за історію компанії) працевлаштовував близько 840 тис. осіб, але заробив лише 11 млрд дол. (з урахуванням інфляції), — що на 20 % менше, ніж заробив «Google / Гугл». Компанія зі зберігання і демонстрування відео користувачів «YouTube» була заснована трьома людьми в 2005 р. Два роки потому, коли там працювали всього 65 осіб, його купив «Google / Гугл» за приблизно 1,65 млрд дол. Компанії, засновані на роботі штучного інтелекту, можуть монополізувати ринки, які обслуговують мільйони людей, виробляючи величезні прибутки з відносно невеликою чисельністю працівників. Тому штучний інтелект подібний до змії, яка пожирає свій хвіст: він швидко вчиться робити все, що робить людина, краще, ніж сама людина, — включаючи написання комп'ютерних програм.

Джерело: Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / пер. с англ. С. Л. Лопатиной под ред. М. А. Завадской, В. В. Косенко, А. А. Широкановой ; науч. ред. Э. Д. Панарин. Москва : Мысль, 2018. С. 277.

Людство на початку нового тисячоліття стає творцем і свідком нового виміру реальності, коли дані про оточуючі світи (природи, техніки, інститутів тощо) переносяться в єдиний формат. На відміну від аналогових даних, які описують аналогову реальність і не здатні створити абсолютно точну копію, а лише наблизитися до оригіналу, цифрові дані дискретні. Останні можна зберігати, копіювати, аналізувати та передавати практично без обмежень. Не лише передбачення, а й реальна практика початку ХХІ ст. переконують у тому, що цифровізація в найширшому її розумінні змінює усталені підходи до управління організаціями, містами й навіть нашою життєдіяльністю. Абсолютна більшість населення все ще достеменно не має цілісного уявлення про те, якою буде життєдіяльність у цифровому, мережевому світі. Опанувати новий формат життєдіяльності швидше за всіх членів соціуму зможе «цифрове покоління» (digital natives), яке народилося в «світі цифри».

Складовою технологічних трендів, які формують нову платформу соціально-економічного, зокрема соціально-трудового розвитку, є інтенсивний розвиток Інтернету речей та Інтернету всього.

Поява спочатку комп'ютерів, а згодом технологічних можливостей їх об'єднання в мережі стало одним з найсуттєвіших проривів людства в царині техніко-технологічного розвитку. За оцінками компанії Cisco, до 2021 року глобальний річний трафік Інтернету порівняно з 2005 роком зросте у 127 разів і досягне 3,3 зеттабайтів⁷⁵. Завдяки розвитку міжмашинних комунікацій, або Інтернету речей, у світових IP-мережах з'явиться 10 млрд нових пристроїв.

⁷⁵ Один зеттабайт (zettabyte) дорівнює одному мільярду терабайтів.

Інтернет, безсумнівно, — величезне досягнення, яке продовжує змінювати наше життя на краще, пропонуючи усе більшій кількості людей як ніколи широкий доступ до інформації — і один до одного. Але тут є темний бік: він виявляє помітний і глибоко негативний вплив на те, як люди добувають інформацію і реагують на експертні знання. ... На просторах Інтернету яскравим кольором квітнуть мільярди квітів, але більшість із них погано пахнуть — від лінивих ідей випадкових блогерів і конспірологічних теорій різних навіжених людей до надуманих компаній по дезінформації населення, здійснюваних як окремими групами осіб, так і цілими урядами.

Частково інформація в Інтернеті є невірною через чиюсь недбалість, частково — через те, що люди сумлінно помиляються, а частково — через корисність або навіть відвертий злий умисел. ... Інтернет — судина, але не суддя.

Джерело: Николс Т. Смерть експертизи. Как интернет убивает научные знания / пер. с англ. Т. Л. Платоновой. Киев: Форс Україна, 2019. С. 172–173.

Уже сьогодні Інтернет — це не лише мережа комп'ютерів, а мережа різноманітних пристроїв — від мобільного телефону й розумного годинника до транспортного дрона та автоматизованого верстата з числовим програмним управлінням. Інтернет, без перебільшення, стає «мережею всього».

Інтернет — це багатюще сховище знань, але у той же час — засіб поширення повальної дезінформації. Інтернет не лише отуплює багатьох із нас, він робить нас більш жорсткими: сидючи в самоті за клавіатурою, люди схильні більше сперечатися, аніж обговорювати, і більше ображати, аніж слухати.

Джерело: Николс Т. Смерть експертизи. Как интернет убивает научные знания / пер. с англ. Т. Л. Платоновой. Киев: Форс Україна, 2019. С. 32.

Технології «Індустрії 4.0» у поєднанні зі змінами структурного, організаційного, інституціонального характеру зумовлюють формування виробництва нового типу — виробництва з низькою трудо-, фондо- і капіталомісткістю⁷⁶. Глибокі перетворення технічного, технологічного, організаційного, інституціонального характеру, що підпадають під визначення «Індустрія 4.0», зумовлюють стан, за якого розмиваються межі (кордони) між фізичними, інформаційними, цифровими, мережевими, біологічними та соціальними сферами життя.

Характерною особливістю феноменів сьогодення нової економіки та її технологічного фундаменту — «Індустрії 4.0» — є інтеграція галузей знань, видів економічної діяльності, сфер життєдіяльності людини. Природа цієї інтеграції пов'язана зі злиттям, об'єднанням в мережу технологій «Індустрії 4.0», що зумовлює глибокі структурні трансформації, нову конфігурацію економіки. Погляд на економіку як на розгалужену, інтенсивно зростаючу, змінювану систему пов'язаних мереж відкриває нові горизонти та формує іншу соціально-економічну реальність.

⁷⁶ Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудоий розвиток в ХХІ столітті : до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–126.

Результатом цифровізації є водночас зникнення, вимивання діючих робочих місць і створення нових⁷⁷. За даними дослідження *Ecorys UK Ltd*, виконаного на замовлення уряду Великої Британії, уже до 2022 року приблизно 22 % нових робочих місць у світовій економіці буде створено завдяки появі нових цифрових професій⁷⁸.

Цілком очевидно, що, реалізуючи кадрову політику щодо набору персоналу, організації робитимуть ставку на людські ресурси, які володіють цифровими компетентностями. Маємо констатувати, що нині більш як 70 % опитаних організацій через існування так званих цифрових розривів мають проблеми з набором кваліфікованих фахівців⁷⁹.

Акцентуємо увагу на тому, що прогнози щодо розвитку ринку праці та зайнятості за умов нової (цифрової) економіки, які належать як численним інституціям, так і окремим науковцям, є надто строкатими — від райдужних, оптимістичних до вкрай песимістичних, лякаючих.

За оптимістичних сценаріїв, ринок праці, як і дотепер, відчуватиме потребу в працівниках творчих, креативних, орієнтованих на успіх. Скоротиться потреба в працівниках середньої, а особливо низької кваліфікації. Водночас збережеться потреба в працівниках людиноорієнтованих послуг, де роботи та інші техніко-технологічні засоби не здатні замінити необхідні особистісні якості, творчість, індивідуальну присутність працівника тієї чи іншої служби на робочому місці.

Песимістичні сценарії розвитку ринку праці за становлення нової (цифрової) економіки побудовані так, що співвідношення між роботою людей і машин різко зміниться на користь останніх. Складові Інтернету речей будуть тісніше «спілкуватися» між собою, аніж люди, між якими, до того ж, зростатиме відчуження, домінуватиме тренд деградації соціальної згуртованості, соціальної залученості. У ланцюгах створення доданої вартості внесок економічно активних ресурсів праці зведеться до мінімуму та обмежиться виконанням простих робіт (на яких застосування роботів є недоцільним), а також найбільш складних, творчих, непідвласних створенням людиною технічним засобам.

За наявними сценаріями, авторами яких є представники песимістичних прогнозів, у 2030 році функціонуючої робочої сили і в абсолютному, і відносному вираженні буде набагато менше, вона буде старшою за віком з тенденцією до вимирання 50 % професій⁸⁰. Підтвердження або ж заперечення цих прогнозів має підкріплюватись аналітикою глобальних трендів у світі праці та зайнятості в новій економіці, розглядом тенденцій перебудови конкретних сфер економічної діяльності під впливом проривних технологій Індустрії 4.0 та інших змін інституціонального характеру. Маємо констатувати, що наявні прогнози змін на глобальному та національних ринках праці та зайнятості, як оптимістичного, так і песимістичного характеру, часто-густо ґрунтуються на окремих прикладах

⁷⁷ Науковий дискурс щодо балансу продукування та вимивання робочих місць під впливом цифровізації та інших проривних технологій міститься у наступних параграфах.

⁷⁸ Digital skills for the UK economy // UK Government. P. 22. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/492889/DCMSDigitalSkillsReportJan2016.pdf (дата звернення: 04.02.2021).

⁷⁹ People strategy for the digital age: A new take on talent — 18th Annual Global CEO Survey. PricewaterhouseCoopers. URL: https://www.pwc.fr/fr/as-sets/files/pdf/2015/07/pwc_ceo_survey_talent_people_strategy_forthedigitalage.pdf (дата звернення: 04.02.2021).

⁸⁰ Головенчик Г. Г. Трансформація ринку труда в цифровой экономике. *Цифровая трансформация*. 2018. № 4 (5). С. 30–31.

з практики господарювання та не відображають усієї палітри змін і важливих драйверів соціально-трудових трансформацій.

Девід Аутор, професор економіки Массачусетського технологічного інституту, і його співавтори вивчали поляризацію за останні 30 років, викликану технологічними змінами в Сполучених Штатах, Європі та інших країнах. Цифрові технології, як правило, приносять користь дуже кваліфікованим працівникам, чиї навички доповнюють нові цифрові інструменти; очевидно, це також означає скорочення робочих місць для тих, чия робота може бути автоматизована, замінена комп'ютерами і роботами. Виникає розрив у винагороді за працю між дуже високооплачуваними кваліфікованими працівниками та тими, хто пов'язаний з наданням базових послуг. Серед робочих місць, які найчастіше зустрічаються біля основи піраміди заробітної плати, знаходяться медсестри, прибиральники, працівники ресторанів, охоронці та соціальні працівники. На вершині піраміди знаходяться керівники, техніки, менеджери та фахівці. Робочі місця, що пропонують зарплату середнього рівня (для адміністративного персоналу, кваліфікованих робітників, ремонтників тощо), тепер відносно менш доступні. У Сполучених Штатах різниця в заробітній платі між тими, хто має вищу освіту, і тими, хто перервав свою освіту на рівні середньої школи, значно зросла за останні 30 років.

Джерело: Тироль Жан. Економіка для общего блага / пер. с фр. И. Шевелевой; научный редактор перевода М. Левин. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2020. С. 584–585.

За наявними прогнозами, вивільнення персоналу у зв'язку із запровадженням технологій Індустрії 4.0 набуде значних масштабів (рис. 2.16). Дослідники ринку праці й зайнятості як приклад масової втрати роботи через роботизацію виробництва наводять досвід китайського виробника електроніки Foxconn, який наприкінці 2010-х років увів в експлуатацію 40 тис. роботів, скоротивши при цьому 60 тис. працівників. За свідченням топ-менеджменту, компанія планує нарощувати темпи автоматизації на 20–30 % на рік і скоротити упродовж найближчих років (у три етапи) близько 500 тис. працівників, замінивши, зокрема, майже всіх збиральників електронної продукції⁸¹. Зазначимо, що чимало експертів вважає оцінки стосовно вивільнення персоналу за впровадження технологій Індустрії 4.0 завищеними. За їхніми передбаченнями, роботизація, зокрема, торкнеться в основному праці низькооплачуваної, найбільш простої.

Рис. 2.16. Кількість робочих місць, що перебувають у групі ризику в зв'язку з розвитком автоматизації, у розбивці за країнами

Джерело: <http://www.pwc.co.uk/economic-services/ukeo/pwc-uk-economic-outlook-full-report-march-2017-v2.pdf> (дата звернення: 06.02.2021).

⁸¹ No More Humans: Foxconn Deploys 40,000 Robots In China // ChinaTechNews. URL: <https://www.chinatechnews.com/2016/10/13/24329-no-more-humans-foxconn-deploys-40000-robots-in-china> (дата звернення: 09.02.2021).

Оптимістичними є оцінки щодо майбутнього ринку праці генерального директора компанії IBM Дж. Рометті, яка вважає, що люди й роботи «знайдуть консенсус», за скорочення одних робочих місць з'являтимуться нові види зайнятості, створюватимуться нові робочі місця в інших галузях економічної діяльності.

В одному з останніх досліджень McKinsey щодо майбутнього ринку праці й зайнятості стверджується, що навіть в умовах інтенсивного впровадження цифрових технологій попит на ресурси праці може зростати за сприятливої економічної кон'юнктури та інших суспільних зрушень. Йдеться про зростання доходів і споживання, особливо в країнах, що розвиваються, про поліпшення медичного обслуговування «срібних» суспільств, збільшення інвестицій в інфраструктуру. Структурні зрушення, наприклад, розвиток електроенергетики тощо здатні створити додатковий попит на ресурси праці та компенсувати звільнення працівників під впливом роботизації⁸².

Причини, за якими нова технологічна революція може спровокувати більше потрясінь, ніж попередні промислові революції, — темпи змін (все відбувається значно швидше, ніж будь-коли раніше), широта і глибина (велика кількість радикальних змін відбувається одночасно) і повне перетворення всіх систем.

У зв'язку з зазначеними драйверами одне залишається безсумнівним: вже сьогодні нові технології кардинально змінюють характер праці в усіх галузях і професіях. Фундаментальна невизначеність стосується ступеня заміни праці автоматизацією. Скільки часу це може зайняти і як далеко зайде?

Щоб усвідомити це, ми повинні зрозуміти два конкуруючих впливи технології на зайнятість. По-перше, існує дизруптивний ефект, оскільки обумовлений технологією прорив і автоматизація замінюють працю на капітал, позбавляючи працівників заробітку або змушуючи їх застосовувати свою кваліфікацію в іншому місці. По-друге, зазначений дизруптивний ефект супроводжується ефектом капіталізації, коли попит на нові товари і послуги підвищується і обумовлює створення нових робочих місць, компаній і навіть галузей.

Люди відрізняються винахідливістю і унікальною здатністю до адаптації. В даному випадку основним фактором є тривалість і ступінь компенсації руйнівного ефекту ефектом капіталізації, а також темп заміщення.

Відносно впливу нових технологій на ринок праці існують два протиборчі табори: ті, хто вірить у щасливий кінець, коли працівники, витіснені технологією, знайдуть нову роботу, а технологія дасть старт новій ері процвітання; і ті, хто вважає, що технологія призведе до виникнення прогресуючого соціального і політичного Армагеддону, створивши масове технологічне безробіття. Історичний досвід показує, що фактичний результат від цього процесу виявиться десь посередині. Питання полягає в наступному: що потрібно зробити, щоб забезпечити позитивний результат і допомогти тим, хто не зможе впоратися зі змінами?

Джерело: Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва : Издательство «Э», 2017. С. 49–50.

⁸² Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions In A Time Of Automation. December, 2017 // McKinsey Global Institute. P. 4. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/BAB489A30B724BECB5DEDC41E9BB9FAC.ashx>. (дата звернення: 13.07.2020).

Автори монографії не є прибічниками крайніх оцінок впливу роботизації та інших техніко-технологічних новацій на масштаби та структуру зайнятості. І все ж наші оцінки ближчі до тих, які прогнозують значні проблеми для економічно активного населення в царині зайнятості.

Виокремимо найбільш важливі характерні риси «Індустрії 4.0» щодо її впливу на соціально-трудову сферу.

Перша. У новій (цифровій) економіці чи не вперше за останні 150—200 років перестає «працювати» колишня об'єктивна закономірність, сформульована К. Марксом у його визначенні продуктивності суспільної праці, а саме — феномена, за якого частка живої праці скорочується, частка уречевленої праці збільшується, але в такий спосіб, що загальна кількість праці з розрахунку на одиницю праці скорочується. Для неоекономіки, про яку йдеться, характерним є тренд, коли сума і живої, і уречевленої праці з розрахунку на одиницю продукції зменшується. Для розуміння трендів, домінант неоекономіки надзвичайно важливо усвідомити чи не основну її особливість — вона стає й менш трудомісткою, і менш фондо- та капіталомісткою. І хоча заробітна плата «синіх комірців» у розвинених країнах переживає стагнацію і, здавалося б, вивільнення працівників (з огляду на зменшення витрат роботодавців) є не надто актуальним, насправді це не так. Зиски для роботодавців за умов інтенсивного впровадження технологій «Індустрії 4.0» не зводяться до зниження витрат на утримання робочої сили. Варто урахувати безліч нових трендів. По-перше, витрати на автоматизацію за розгортання «Індустрії 4.0» мають тенденцію до зниження. По-друге, роботи та інші технічні системи можуть працювати в три зміни, не вимагаючи додаткових компенсацій. По-третє, зменшується ймовірність аварій та інших збоїв на виробництві через людський фактор. По-четверте, роботодавці цінують у технічних системах і те, що вони більш «слухняні», ніж люди.

Друга. Пов'язана з впливом «Індустрії 4.0» на соціально-трудову сферу загалом і на світ праці зокрема і полягає в такому: нові технології та системи, характерні для Четвертої промислової революції, працюють на інтенсивне вивільнення представників не лише робітничих професій (як це було на попередніх етапах науково-технічної революції), а й управлінського корпусу «білих комірців». Так звана розумова праця, управлінський персонал усіх рівнів і функціональних груп інтенсивно заміщуються «розумними» інформаційно-комунікаційними та іншими технологіями.

Третя. Одночасне скорочення трудомісткості виробництва й надання послуг у всіх сферах і видах економічної діяльності — сільському господарстві, промисловості, транспорті, сфері послуг тощо. Це означає, що колишні «ліфти» переливу робочої сили, працевлаштування вивільнених з одного виду діяльності в інші блокуються.

Конкретизуючи вплив інформаційно-комунікаційних та інших сучасних технологій на масштаби й структуру зайнятості, К. Шваб наголошує, що створення одиниці цінності із залученням значно меншої кількості робочої сили, ніж 10 або 15 років тому, стало можливим завдяки мінімальній вартості цифрового бізнесу, яка наближається до нуля⁸³. За результатами дослідження, проведеного Oxford

⁸³ Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва : Издательство «Э», 2017. С. 20.

Martin School, через один-два десятиріччя близько 47 % робочих місць у США, імовірно, стануть комп'ютеризованими⁸⁴. Європейський підрозділ глобальної профспілки IndustriAll, оцінюючи загрози, які продукує «Індустрія 4.0», акцентує увагу на тому, що процес цифровізації «концентрує владу й багатство на платформах цифрового ринку, тим самим позбавляє всі інші компанії в ланцюгу створення доданої вартості можливості інвестувати, впроваджувати інновації і забезпечувати гідну заробітну плату і умови праці; він ставить під сумнів основи постійних трудових відносин у рамках повного робочого дня, що засновані на колективних договорах, оскільки всі функції цих відносин (включно з контролем над завданням) можуть виконуватись індивідуально, автоматично і дистанційно (і), отже, працівники опиняються у світі необмеженої цінової конкуренції та нестандартної зайнятості, де процвітають індивідуалізовані умови наймання (фрілансерство, вимушена самозайнятість, краудсорсинг, платформова або гіг-зайнятість), (і) це відкриває безпрецедентні можливості як для асиметричного вертикального й одностороннього контролю над працівниками, так і симетричної, горизонтальної, багатосторонньої та демократичної співпраці між ними»⁸⁵.

Небачені раніше техніко-технологічні можливості «Індустрії 4.0» з'являються за поєднання сучасних проривних технологій, симбіоз яких значно знижує попит на працю й водночас змінює чи не всі складові життєдіяльності людини. «Об'єднання інформаційних і біотехнологій, — зазначає Ювал Ной Харарі, — може невдовзі витіснити мільярди людей з ринку праці і підірвати як свободу, так і рівність. Алгоритми Великих Даних можуть створити цифрові диктатури, в яких всю владу сконцентровано в руках зменшки еліти, тоді як абсолютна більшість людей страждає не від експлуатації, а від чогось значно гіршого — непотрібності»⁸⁶.

І далі Ювал Ной Харарі в своїй неординарній монографії звертає увагу на таке: «Людство стикається з безпрецедентними революціями, наші старі оповіді руйнуються, а нових оповідей на заміну поки що не видно. Як ми можемо підготуватися самі й підготувати наших дітей до світу таких безпрецедентних трансформацій і радикальної невизначеності?»⁸⁷.

Інтенсивне впровадження технологій «Індустрії 4.0» зумовлює динамічну зміну вимог до працівників, їхньої кваліфікації та спричиняє суттєві зрушення в кваліфікаційній структурі зайнятих. З упровадженням технологій «Індустрії 4.0» пов'язане надмасштабне, надінтенсивне зниження трудомісткості робіт низької та середньої складності. Цілком очевидним стане різке зниження частки середнього класу, який зайнятий на робочих місцях, що все більше підлягають автоматизації та роботизації.

⁸⁴ Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва : Издательство «Э», 2017. С. 175–177.

⁸⁵ Вызовы Индустрии 4.0 и необходимость новых ответов. С. 6–7. URL: http://www.industrialunion.org/sites/default/files/uploads/documents/2017/SWITZERLAND/Industry4point0Conf/industry_4_rus.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

⁸⁶ Харарі Ювал Ной. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2018. С. 13.

⁸⁷ Там само. С. 318.

За наявності належних навичок, відповідного ставлення та адекватної економічної політики люди будуть працювати поруч з машинами, причому останні будуть значно посилювати здатності людей і навпаки. Машини стануть нашими слугами і доброзичливими товаришами. Але якщо деякі найсміливіші прогнози збудуться, то попереду нас очікує період серйозних потрясень. Машини почнуть виконувати низькокваліфіковану і некваліфіковану роботу, ліквідувавши відповідні робочі місця. Але те ж саме потім трапиться і з високопрофесійними фахівцями через появу цілої низки технологічних розробок, старіння навичок роботи, дій фірм, схиблених на збільшенні ефективності, ослаблення або втрати духу товариства, а також відсутності гідних трудових договорів.

Цей технологічний шквал буде безпрецедентним явищем в сучасній історії, і важко зрозуміти, як люди зможуть відреагувати на нього. Якщо збудуться несприятливі прогнози, за технологічними перетвореннями підуть недовіра, відчуження і безпорядки, не тільки через ліквідацію гідних робочих місць (особливо для молоді) або відходу від безпечної повної зайнятості, а й тому, що здобич, отримана власниками алгоритмів і машин, може виявитися просто величезною. Інтелект машин буде зростати в геометричній прогресії, те ж саме відбудеться і з забезпечуванням ними багатством, що напевно призведе до виникнення нового феодального суспільства з відповідними відносинами.

Джерело: Уотсон Р. Технологии против Человека : как мы будем жить, любить и думать в следующие 50 лет? / пер. с англ. Л. И. Степановой. Київ : Форс Україна, 2020. С. 221–222.

Маємо враховувати безліч нових обставин та умов на користь цьому висновку. Зокрема, необхідно зважати на тенденцію до зниження показників вартості (абсолютних і відносних) на закупівлю та обслуговування робототехніки. Остання суттєво перевершує працівників за витривалістю, швидкістю, точністю роботи. Роботи та інші техніко-технологічні пристрої не хворіють на COVID-19, більш «слухняні» порівняно з персоналом, відпадає потреба в укладанні колективних та індивідуальних трудових договорів. Отже, якщо роботодавець керується суто економічними критеріями підприємницької діяльності, а в більшості випадків маємо саме таку мотивацію, то для нього робототехніка — це безумовне благо: вища продуктивність, здешевлення виробництва, більша надійність, зростаюча якість.

Експерти рейтингового агентства Moody's наголошують на тому, що робототехніка сприятиме подоланню демографічних проблем на ринку праці, а саме, зняттю напруження на ринку робочої сили, коли суттєво зростає частка населення пенсійного віку за скорочення робочої сили загалом⁸⁸.

Оцінки авторів монографії щодо наслідків цифровізації для ринку праці та зайнятості є близькими до тих, що належать провідним світовим інституціям та авторитетним ученим, а вони є такими: світовий соціум продовжує інтенсивний рух до «економіки зайвих людей», до суттєвого скорочення масштабів зайнятості, нової структури останньої⁸⁹, що підтверджують дані табл. 2.10.

⁸⁸ Nag A. Robots May Help Defuse Demographic Time Bomb in Japan, Germany. *Bloomberg*. 2017. May 29. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-05-29/robots-may-help-defuse-demographic-time-bomb-in-japan-germany> (дата звернення: 06.02.2021).

⁸⁹ Там само.

Таблиця 2.10

ДЕЯКІ ОЦІНКИ ВПЛИВУ «ІНДУСТРІЇ 4.0» НА РИНОК ПРАЦІ ТА ЗАЙНЯТОСТІ

Організації (автори)	Існуючі передбачення (оцінки)
Оксфордський університет	47 % працівників у США ризикують втратити роботу внаслідок автоматизації
Прайсуотерхаус-Куперс	38 % у США, 30 % у Великій Британії, 21 % в Японії і 35 % робочих місць у Німеччині можуть бути ліквідовані в результаті автоматизації
Міжнародна організація праці (Чан і Хюнь)	АСЕАН-5: 56 % робочих місць можуть бути ліквідовані внаслідок автоматизації в найближчі 20 років
МакКінсі	Із 60 % усіх робочих місць 30 % технічно можуть бути автоматизовані
ОЕСР	У середньому по ОЕСР: 9 % робочих місць — високий ризик. Ризики повної автоматизації невеликі, але значна кількість робочих місць (від 50 до 70 %) можуть бути частково автоматизовані
Роланд Бергер	Західна Європа: 8,3 млн робочих місць у промисловості буде втрачено, але 10 млн буде створено у сфері послуг
Світовий банк	Дві третини робочих місць у країнах, що розвиваються, можуть бути автоматизовані

Джерело: розроблено на основі даних, що містяться в публікації⁹⁰

Неупереджений аналіз свідчить про те, що значні потрясіння в соціально-трудовій сфері очікуються у зв'язку з «вимиванням» середнього класу. Останнє пов'язане з тим, що сучасні інформаційно-комунікаційні та інші проривні технології постіндустріальної, цифрової доби інтенсивно перебирають на себе виконання не лише окремих трудових функцій, а цілого класу робіт, які традиційно виконували представники середнього класу.

Штучний інтелект вихолощує економіку, витісняючи гарантовані і добре оплачувані роботи негарантованими і погано оплачуваними. Спочатку промислові робітники з сильними профспілками були замінені необ'єднаними в профспілки робітниками з більш слабкими можливостями відстоювати свої інтереси та низькими гарантіями працевлаштування; тепер юристи замінюються комп'ютерами, і професори з постійними контрактами замінюються погано оплачуваними лекторами, зайнятими неповний робочий день.

З 1979 по 1999 р. загальна кваліфікація робочої сили зростала в міру того, як погано оплачувані види робіт заміщувались добре оплачуваними, які вимагають розвиненіших навичок, і це було продовженням довготривалої тенденції, за якої кожне наступне покоління чекало, що буде жити краще, ніж їхні батьки. Після 1999 р. почалося «вихолощення» економіки: з 1999 по 2012 р. частка робочих місць для середнього класу скоротилася, і сталося масштабне зростання числа погано оплачуваних і непостійних робочих місць. Помірно виросло число добре оплачуваних робочих місць, що вимагають високої кваліфікації, але їх було зовсім небагато, в порівнянні з попереднім зростанням числа подібних вакансій. У звіті за грудень 2016 року було пораховано, що шанси того, що 30-річні будуть заробляти більше своїх батьків в аналогічному віці, складають тепер всього 51 %, скоротившись в порівнянні з показниками в 86 % 40 років тому.

Джерело: Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / пер. с англ. С. Л. Лопатиной под ред. М. А. Завадской, В. В. Косенко, А. А. Широкаковой ; науч. ред. Э. Д. Панарин. Москва : Мысль, 2018. С. 282–283.

⁹⁰ Inception Report for the Global Commission on the Future of Work. 2017 // International Labour Organization URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_591502.pdf (дата звернення: 14.07.2019).

Ще в 1984 році американський письменник і футуролог Джон Нейсбіт передбачав, що світ перейде від ієрархічних структур управління до мережових та суттєво зміниться трудова діяльність. Але навряд чи абсолютна більшість представників соціуму в недалекому минулому, як і сам Джон Нейсбіт, уявляли, що насправді відбудеться в світі техніки, мереж, самих людей.

Боротьба з наслідками «втраченості» середнього класу і загалом з інститутом «зайвих» людей означає не просто вжиття заходів, застосування нових інструментів матеріальної підтримки представників «танучого» середнього класу.

Для підтримки суспільно прийнятної соціальної якості, соціального балансу, збереження соціального миру все більша чисельність освічених, кваліфікованих працівників, які не мають статусу зайнятих, повинні отримати не лише засоби до існування, а й мати певний новий сенс життя, спосіб самореалізації. Останні (сенс, спосіб) можуть сформуватися та утвердитися й за використання методу спроб і помилок, на принципах саморегулювання. Але це один з найгірших і соціально неприйнятних способів вирішення такої важливої, суспільно значущої проблеми, яка стосується долі мільйонів незайнятих економічно активних людей.

Політикум, соціальні партнери, усі, від кого залежать вироблення та реалізація економічної й соціальної політики, мають усвідомити, що примат економічної ефективності, яка досягається тотальним зниженням трудомісткості суспільного виробництва, нехтуючи наслідками «зайвості» людських ресурсів, які володіють потужним трудовим потенціалом та установкою на самореалізацію — це глухий кут розвитку мережевого суспільства, яке прагне суспільно прийнятної соціальної якості.

Мають з'явитися нові ідеї, нові суспільно значущі проекти, аж до заборони та/або обмеження запровадження технічних новацій, за застосування яких людина виявляється зайвою, без можливості реалізуватися, самоутвердитися в тій чи іншій сфері економічної діяльності.

Будемо сподіватися, що цифрові технології будуть посилювати нашу дружелюбність в тій же мірі, в якій зараз вони підкреслюють нашу нетерпимість. Тому ми повинні розглядати майбутнє як симбіоз цифрових технологій і людей, а не їх протистояння. Але для досягнення цієї тендітної рівноваги нам слід почати задаватися простим питанням: що таке цифрові технології і чого ми бажаємо від них добитися в наших інтересах? (Це не найпростіше моє запитання.)

Що особливо важливо, ми повинні почати широку дискусію про те, що прийнятно, а що ні в контексті автоматизації, а також про підтримку людської гідності і самоповаги, щоб вони не були розчавлені в поспіху заради зручності, доступності або в ході турботи про певні вузькі аспекти життя. У 1783 році Вільям Пітт заявив, що «необхідність — це заклик до порушення свободи будь-якої людини; це аргумент тиранів, це символ віри рабів». Замість слова «необхідність» ми могли б сьогодні використовувати слово «ефективність».

Нам також потрібно схилити суспільство перейти від егоїстичної позиції «я» до більш широкого поняття «ми» і ставитись до людей як до цінного активу, а не як до видаткового матеріалу, витрати на який слід скоротити.

Джерело: Уотсон Р. Технологии против Человека: как мы будем жить, любить и думать в следующие 50 лет? / пер. с англ. Л. И. Степановой. Київ : Форс Україна, 2020. С. 296.

За тотального зниження трудомісткості суспільного виробництва й зникнення соціальних ліфтів, що уможливлюють перелив робочої сили з однієї сфери в іншу, проблема зайнятості все більше набуває актуальності в сенсі можливості самореалізації, відчуття людиною своєї суспільної значущості.

В умовах, коли стандартна зайнятість трансформується в нову (не)нормальність — нестандартну, атипову зайнятість, і масовим стають «паузи» в продуктивній діяльності, концепція останньої потребує оновлення. Йдеться про те, що концепт продуктивної зайнятості має бути розширений за включення до нього діяльності з виховання дітей, надання допомоги літнім людям і хворим, здійснення суспільно корисної діяльності на засадах волонтерства. Отже, простір колишньої постійної, стандартної трудової діяльності заповнюватиметься іншими видами продуктивної роботи, що потребує формування нової культури зайнятості, задіяння нового інструментарію її вимірювання.

Широко цитованими є результати дослідження Оксфордського університету, згідно з якими у США 47 % професій є вразливими до впливу (дії) автоматизації. Показовими є й дані, які наводить Рада економічних радників США: 83 % посад, на яких зарплата становить менш як 20 дол. на годину, будуть автоматизовані в першу чергу.

У доповіді Всесвітнього економічного форуму The Future of Jobs Reports 2018 зазначається, що частка роботи, яка виконується людиною й вимірюється в людино-годинах, знизиться з 71 % у 2018 році до 48 % у 2025-му⁹¹. Машини й алгоритми збільшать внесок у виконання виробничих завдань у середньому на 57 %. До 2022 року, наприклад, 55 % завдань щодо пошуку й отримання інформації про роботу виконуватимуться машинами, порівняно з 36 % у 2018 році (рис. 2.17).

Рис. 2.17. Перерозподіл виконуваних робіт між людиною та машиною

Джерело: Складено за даними публікації⁹²

⁹¹ The Future of Jobs Report 2018. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018> (дата звернення: 10.11.2020).

⁹² Там само (дата звернення: 14.11.2020).

За даними одного з останніх досліджень, виконаного на прикладі країн ОЕСР, 14 % усіх робочих місць 32 країн, включених до аналізу, мають високий ризик автоматизації, ще щодо 32 % робочих місць можуть бути значні зміни в найближчому майбутньому (рис. 2.18).

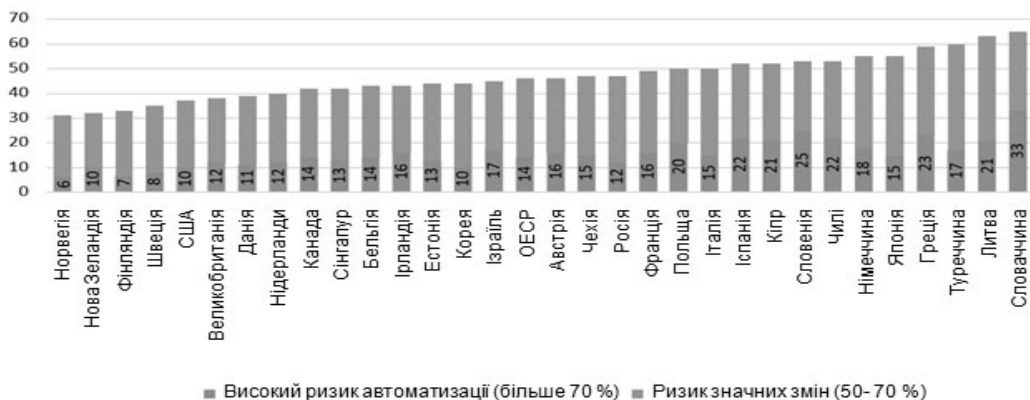

Рис. 2.18. Частка робочих місць у країнах ОЕСР, які вразливі до автоматизації, за рівнем ризику, %

Джерело: Складено за даними публікації⁹³

Наголошуємо на тому, що навіть за активної політики щодо забезпечення більш повної зайнятості робочої сили, у глобальному вимірі мають бути здійснені масштабні, кардинальні зміни з метою приведення у відповідність структури робочих місць і робочої сили, їх кількісних та якісних параметрів.

Прогнозні сценарії McKinsey у цій царині є такими: до 2030 року від 75 до 375 млн працівників, або від 3 до 14 % глобальної робочої сили, мають освоїти нові професії. До того ж, усі працюючі мають адаптуватися до нових умов роботи, урахувавши те, що розвиток професій відбувається за появи більш продуктивних і розумних машин⁹⁴.

Одним з трендів розвитку ринку праці та зайнятості цифрової доби є зникнення професій. Йдеться передусім про ті, які надають стандартизовані послуги. Повсюдно в світі спостерігається вивільнення працівників аж до суцільного зникнення зі штатних розписів посад касирів, кондукторів, диспетчерів паркування транспорту. У недалекому майбутньому, за оцінками The Future of Reports 2018, за використання цифрових та інших проривних технологій буде витіснено низку професій (посад), таких як: бухгалтери та аудиторів, оператори введення інформації, інспектори-податківці, працівники поштового сектора, банківські службовці, фінансові аналітики, брокери, торгові посередники, аген-

⁹³ Putting a face behind the jobs at risk of automation. March, 2018 // OECD. URL: <https://community.oecd.org/servlet/JiveServlet/previewBody/132202-102-1-231244/OECD%20-%20Automation%20policy%20brief%202018.pdf> (дата звернення: 06.02.2021).

⁹⁴ Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions In A Time Of Automation. December, 2017 // McKinsey Global Institute. P. 77. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/BAB489A30B724BECB5D EDC41E9BB9FAC.ashx> (дата звернення: 04.02.2021).

ти з продажу, робітники збиральних конвеєрів, водії автомобілів, фахівці зі статистики та страхування, юристи, диспетчери, продавці.

Очікується, що під впливом цифрових технологій впродовж найближчих 10 років зникне близько 5 тис. професій з існуючих майже 50 тис. і з'явиться приблизно стільки ж нових, які будуть пов'язані з інноваційними технологіями, виробництвом нових товарів та їх просуванням на ринок, що зумовить зростання зайнятості в окремих сферах діяльності (рис. 2.19).

Рис. 2.19. Зростання зайнятості в світовій економіці за сферами діяльності в 2019–2029 рр., %

Джерело: Fastest Growing Occupations. URL: <https://www.bls.gov/emp/tables/fastest-growing-occupations.htm>. (дата звернення: 17.02.2020).

За прогнозами *McKinsey Global Institute*, до 2036 року може бути автоматизовано від 20 % до 50 % виробничих функцій, а до 2066-го цей показник може досягти від 46 % до 96 %⁹⁵.

⁹⁵ What's next for remote work: An analysis of 2000 tasks, 800 jobs and nine countries. URL: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/whats-next-for-remote-work-an-analysis-of-2000-tasks-800-jobs-and-nine-countries> (дата звернення: 18.02.2020).

Національне агентство кваліфікацій України спрогнозувало 30 професій і професійних навичок, які будуть затребувані ринком праці через 10 років.

Наступне десятиліття стане часом особливо інтенсивних змін у розвитку людського капіталу й технологій. Штучний інтелект, хмарні обчислення, Big Data, діджиталізація, роботизація, автоматизація, віртуальна та доповнена реальність — ці та інші тренди робочих місць уже визначають вимоги до навичок, кваліфікацій і професій майбутнього, йдеться у повідомленні Національного агентства кваліфікацій.

Зважаючи на визначені Національною економічною стратегією 2030 стратегічні цілі та завдання щодо розвитку економіки країни та людського капіталу до 2030 року, Національне агентство кваліфікацій вважає, що найважливішими для працівників майбутнього десятиліття будуть такі навички: системне мислення (здатність ідентифікувати складні системи й працювати з ними); критичне мислення; підприємницьке мислення; аналітичне мислення; навички міжгалузевих комунікацій (розуміння технологій, процесів і ринкової ситуації в різних суміжних і окремих галузях); бережливе ставлення до виробництва; комерційна обізнаність; управління складними автоматизованими комплексами; фінансова грамотність; орієнтація на клієнта, можливість працювати із запитами споживачів; багатомовність і мультикультуралізм (вільне володіння англійською та іншою мовою, розуміння національно-культурного контексту країн-партнерів, розуміння специфіки роботи в галузях промисловості інших країн); лідерство, можливість працювати в команді, групі та з окремими особами; розвинений естетичний смак; творчість; креативність; цікавість; ініціативність; стресостійкість; гнучкість; пристосованість; знання хмарних технологій; програмування IT-рішень; володіння навичками продажу та маркетингу; володіння дистанційним інструментарієм роботи; можливість управління проектами і процесами; робота зі штучним інтелектом; цифрова грамотність; робота із віртуальною та доповненою реальністю; знання технології блокчейн; уміння працювати в умовах високої невизначеності та швидкої зміни умов завдання.

Серед професій майбутнього Національне агентство кваліфікацій визначає наступні: розробник програмного забезпечення; професіонал у роботі з клієнтами; розробник інтернетконтенту; онлайн-учитель; коуч-тренер; фітнес-тренер; фахівець із цифрового маркетингу; аналітик Big Data; менеджер (управитель) спільноти; інженер-еколог; інженер лікарні; фахівець із кібербезпеки (кіберполіцейський); менеджер (управитель) з утилізації відходів; 3D-архітектор та інженер; розробник смарт-пристроїв; імідж-консультант; менеджер (управитель) з інновацій; інженер-генетик; фахівець із підвищення кваліфікації персоналу; внутрішній торговий представник; фахівець з електронної комерції; психотерапевт; професіонал із відновлюваної та альтернативної енергетики; фінансовий менеджер (управитель); персональний онлайн-доглядач; аналітик квантового машинного навчання; менеджер (управитель) платного трафіку; аналітик соціальних мереж; веб-розробник; UX-дизайнер.

Джерело: Людський капітал 2030. URL: <https://stina.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/LYUDSKYJ-KAPITAL-2030.-GLOBALNI-NAVYCHKY-MAJBUTNOGO.pdf>.

Дані, наведені на рис. 2.20, демонструють види економічної діяльності на прикладі США з найбільш прогнозованим зниженням зайнятості й заробітної плати у період з 2016 по 2026 роки. Так, упродовж десяти років чисельність працівників, які зайняті видавництвом газет, журналів, книжок і каталогів, знизиться на 88,0 тис. осіб.

Аналіз статистичних даних свідчить про витіснення працівників середньої кваліфікації з одночасним збільшенням частки зайнятих, які належать до категорії низької та високої кваліфікації. За прогнозами фахівців, вимивання працівників середньої кваліфікації триватиме й надалі, і цей тренд поєднуватиметься з паралельним зростанням деяких груп фахівців низької та високої кваліфікації.

Рис. 2.20. Сфери економічної діяльності США з найбільш прогнозованим зниженням зайнятості та заробітної плати за 2016–2026 рр., тис. осіб

Джерело: складено за даними публікації⁹⁶

За оцінками експертів ОЕСР, у середині другого десятиліття загалом по країнах-членах цієї організації 9 % робочих місць перебували в зоні високого ризику через автоматизацію (автоматизація не менш як 70 % робочих місць), ще 25 % робочих місць були в зоні ризику значних змін (автоматизація, що охоплювала 50–70 % робочих місць). Приблизно такою ж була ситуація і в США, де зазначені показники становили відповідно 9 % і 24 %.

За наявними оцінками, в економіці США в середині другого десятиліття XXI ст. функціонувало не більш як 1,75 млн роботів. За прогнозами, їх кількість до 2025 р. зросте до 4–6 млн. Найбільша їх кількість припадає на електронну, автомобільну промисловість, хімічну індустрію та металообробку⁹⁷.

Численні опитування, проведені в останній період у різних країнах світу, свідчать про те, що населення країн усвідомлює довготривалий тренд зниження

⁹⁶ Labor-Statistics & Facts // Statista. URL: <https://www.statista.com/topics/775/labor/>. (дата звернення: 06.02.2021).

⁹⁷ Acemoglu D., Restrepo P. *Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets*. NBER Working Paper, no. 23285, March 2017. 91 p.

потреби в робочій силі й те, що «Індустрія 4.0» (а згодом і індустрії нових поколінь) буде більше «вимивати» робочих місць, ніж створювати.

Такі погляди небезпідставно висловлює населення країн, які досягли найбільших результатів на шляху запровадження технологій «Індустрії 4.0». Так, згідно з опитуванням, проведеним у США восени 2017 року, такої ж думки дотримується майже $\frac{3}{4}$ опитаних працюючих американців⁹⁸.

На рис. 2.21 подано прогнозні дані щодо зростання зайнятості та заробітної плати за видами економічної діяльності з 2016 по 2026 роки (на прикладі США).

Рис. 2.21. Сфери економічної діяльності США, у яких прогнозується найбільше зростання зайнятості в 2016–2026 рр., тис. осіб

Джерело: складено за даними публікації⁹⁹

Маємо наголосити на тому, що очікувані зміни в економіці цифрової доби, які охоплюють техніко-технологічні перетворення, зрушення у сфері зайнятості, повинні розглядатися у соціальному контексті, а саме: якими є і можуть бути потенційні здобутки та/або втрати людини, що очікує останню в умовах цифрової трансформації. Особливо підкреслимо, що між техніко-технологічним і соціальним, соціально-трудовим прогресом майже постійно проглядається видимо-невидима стіна, яка унеможливорює стійку позитивну соціальну динаміку розвитку.

Новації, які є породженням «Індустрії 4.0», здійснюють якщо не визначальний, то принаймні суттєвий вплив на всі складові процесу використання ресурсів праці, а отже, й на професійно-кваліфікаційну структуру працюючих. В узагальненому плані основними результатами розбудови та функціонування «Індустрії 4.0» для сфери праці є:

⁹⁸ Most U.S. Workers Unafraid of Losing Their Jobs to Robots. Gallup, February 8, 2017. URL: <https://news.gallup.com/poll/226841/workers-unafraid-losing-jobs-robots.aspx> (дата звернення: 20.12.2019).

⁹⁹ Labor-Statistics & Facts // Statista. URL: <https://www.statista.com/topics/775/labor/> (дата звернення: 30.09.2019).

- потенційно вагомі, сприятливі техніко-технологічні передумови підвищення продуктивності праці;
- різке зниження трудомісткості суспільного виробництва та скорочення попиту на працю;
- урізноманітнення форм зайнятості, домінування її атипових форм над типовими, нестандартних — над стандартними;
- зростаюча диференціація робочої сили за рівнем професійної підготовки та рівнем компетентності;
- підвищення вимог до професійної підготовки, особистісних якостей та здатностей зайнятих у новій економіці;
- карколомні зміни в характері та організації праці;
- нові передумови й можливості комунікацій, діалогу та співпраці;
- посилення контролю за процесом праці, зокрема віддаленого;
- підвищення інтенсивності праці в більшості видів трудової діяльності;
- трансформація багатьох видів трудової діяльності від складних і надскладних до спрощених і простих;
- скорочення «життєвого циклу» використання набутих знань і актуалізація їх оновлення та припорошення;
- нові компетентності (здатності, навички), що набувають статусу критично важливих для економічно активної людини за становлення платформ «Індустрія 4.0» та «Праця 4.0».

Отже, зміни у сфері праці й зайнятості під впливом цифровізації та інших інноваційних технологій є багатоплановими та пов'язані як з втратами, так і з новими можливостями, зокрема збільшенням зайнятості в нових-старих сферах економічної діяльності. Позитивні зрушення в царині зайнятості торкнуться обмеженого кола професій і сфер економічної діяльності. Серед нових професій можна передбачити підвищення попиту на фахівців зі штучного інтелекту та машинного навчання, аналітиків даних, професіоналів у галузі маркетингу й логістики, розробників програмного забезпечення; фахівців з автоматизації виробничих процесів та з інформаційної безпеки, електронної торгівлі, соціальних медіа; інженерів-робототехніків; бізнес-тренерів; консультантів з особистісного зростання; менеджерів з внутрішніх комунікацій. За наявними прогнозами, збільшиться зайнятість і в таких видах діяльності, як переклад з іноземної мови, управління вантажоперевезеннями. У 2031 році штучний інтелект остаточно витіснить продавців у роздрібній торгівлі, у 2049 році з'явиться написаний ним (штучним інтелектом) бестселер, масштабною буде практика освоєння професії хірурга.

Наведемо й такі прогнозні дані в царині праці та зайнятості: з п'ятидесяти відсотковою ймовірністю передбачається, що штучний інтелект випередить людину у вирішенні всіх завдань упродовж 45 років, автоматизує усі робочі місця за 120 років¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Grace K. When Will AI Exceed Human Performance? Evidence from AI Experts / K. Grace, J. Salvatier, A. Dafoe, B. Zhang, O. Evans // Cornell University Library. 2017. URL: <https://arxiv.org/pdf/1705.08807.pdf> (дата звернення: 08.02.2021).

Технічний директор Google і відомий технологічний футуролог Реймонд Курцвейл виступив із черговою порцією прогнозів на майбутнє.

2019 — Провід та кабелі для персональних і периферійних пристроїв будь-якої сфери відійдуть в минуле.

2020 — Персональні комп'ютери досягнуть обчислювальної потужності, порівнянної з людським мозком.

2021 — Доступ до інтернету покриє 85 % поверхні Землі.

2022 — у США та Європі будуть прийматися закони, що регулюють відносини людей і роботів. Діяльність роботів, їх права, обов'язки та інші обмеження будуть формалізовані.

2024 — Елементи комп'ютерного інтелекту стануть обов'язковими в автомобілях. Людам заборонять сідати за кермо автомобіля, не обладнаного комп'ютерними помічниками.

2025 — Поява масового ринку гаджетів-імплантатів.

2026 — Завдяки науковому прогресу, за одиницю часу ми будемо продовжувати своє життя на більше часу, ніж минуло.

2027 — Персональний робот, здатний на повністю автономні складні дії, стане такою ж звичною річчю, як холодильник або кавоварка.

2028 — Сонячна енергія стане настільки дешевою і розповсюдженою, що буде задовольняти всю сумарну енергетичну потребу людства.

2029 — Комп'ютер зможе пройти тест Тюринга, доводячи наявність у нього розуму в людському розумінні цього слова. Це буде досягнуто завдяки комп'ютерній симуляції людського мозку.

2030 — Розквіт нанотехнологій в промисловості, що призведе до значного здешевлення виробництва всіх продуктів.

2031 — 3D-принтери для друку людських органів будуть використовуватися в лікарнях будь-якого рівня.

2032 — Нанороботи почнуть використовуватися в медичних цілях. Вони зможуть доставляти поживні речовини до клітин людини і видаляти відходи. Вони також проведуть детальне сканування людського мозку, що дозволить зрозуміти деталі його роботи.

2033 — Самокеровані автомобілі заповнять дороги.

2034 — Перше побачення людини зі штучним інтелектом. Фільм «Вона» в удосконаленому вигляді: віртуальну кохану можна обладнати «тілом», проєктуючи зображення на сітківку ока, — наприклад, за допомогою контактних лінз або окулярів віртуальної реальності.

2035 — Космічна техніка стане досить розвиненою, щоб забезпечити постійний захист Землі від загрози зіткнення з астероїдами.

2036 — Використовуючи підхід до біології, як до програмування, людству вперше вдасться запрограмувати клітини для лікування хвороб, а використання 3D-принтерів дозволить вирощувати нові тканини і органи.

2037 — Гігантський прорив в розумінні таємниці людського мозку. Будуть визначені сотні різних субрегіонів зі спеціалізованими функціями. Деякі з алгоритмів, які кодують розвиток цих регіонів, будуть розшифровані і включені в нейронні мережі комп'ютерів.

2038 — Поява роботизованих людей, продуктів трансгуманістичних технологій. Вони будуть обладнані додатковим інтелектом (наприклад, орієнтованим на конкретну вузьку сферу знань, повністю охопити яку людський мозок не здатний) і різноманітними опціями-імплантатами — від очей-камер до додаткових рук-протезів.

2039 — Наномашини будуть імплантуватися прямо в мозок і здійснювати довільне введення і виведення сигналів з клітин мозку. Це призведе до віртуальної реальності «повного занурення», яка не зажадає ніякого додаткового обладнання.

Технічний директор Google і відомий технологічний футуролог Реймонд Курцвейл виступив із черговою порцією прогнозів на майбутнє (продовження).

2040 — Пошукові системи стануть основою для гаджетів, які будуть імплантуватися в людський організм. Пошук буде здійснюватися не тільки за допомогою мови, а й за допомогою думок, а результати пошукових запитів будуть виводитися на екран тих же лінз або окулярів.

2041 — Гранична пропускна здатність інтернету стане в 500 млн разів більше, ніж сьогодні.

2042 — Перша потенційна реалізація безсмертя — завдяки армії нанороботів, яка буде доповнювати імунну систему і «вичищати» хвороби.

2043 — Людське тіло зможе приймати будь-яку форму, завдяки великій кількості нанороботів. Внутрішні органи будуть замінювати кібернетичними пристроями багато кращої якості.

2044 — Синтетичний інтелект стане в мільярди разів більш розумним, ніж біологічний.

2045 — Наступ технологічної сингулярності. Земля перетвориться в один гігантський комп'ютер.

2099 — Процес технологічної сингулярності поширюється на весь Всесвіт.

Джерело: Що нас чекає в майбутньому: прогнози технічного директора Google. URL: <https://ukr.media/science/330098/> (дата звернення: 20.03.2021).

За наявними прогнозами, ризик втрати роботи за цифровізації економічної діяльності вищий у чоловіків, аніж у жінок. Так, згідно з даними PwC, 35 % професій, якими зазвичай володіють чоловіки, знаходяться в групі ризику у зв'язку з потенційною цифровізацією, тоді як у жінок така ймовірність становить лише 26 %¹⁰¹. У таких сферах економічної діяльності як торгівля, транспорт, де домінуючою є зайнятість чоловіків, створені сприятливі умови та можливості для роботизації. Водночас у сферах охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення та обслуговування, де більшість зайнятих — жінки, умови та можливості роботизації є меншими, а отже, нижчим є ризик залишитися незайнятим. Означене підтверджується даними спеціальних досліджень. За висновками вчених Оксфордського університету, у будівництві, де 97 % робочих місць належить чоловікам, ризик втрати роботи через автоматизацію є високим (до 70 %), тоді як у жінок, частка яких серед медичних сестер становить 93 %, ймовірність втрати роботи через роботизацію — лише 0,009 %¹⁰².

Цифровізація, роботизація, штучний інтелект, інші досягнення нинішньої науково-технічної революції матимуть, за існуючими оцінками, й інші, нерідко негативні для соціуму наслідки, серед них такі:

— поглиблення розколу суспільств за кваліфікаційною ознакою, коли на одному боці відносно низький прошарок висококваліфікованих професіоналів, зокрема й робітників, інженерів, менеджерів, а на другому — низькокваліфікований персонал;

¹⁰¹ UK Economic Outlook, may 2018 // PricewaterhouseCoopers. URL: <https://www.pwc.co.uk/economic-services/ukeo/ukeo-july18-full-report.pdf>. (дата звернення: 09.02.2021).

¹⁰² Frey C. B., Osborne M. A. The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? University of Oxford, 2013. 17 Sept. URL: http://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf (дата звернення: 08.02.2021).

- поглиблення соціальної нерівності як усередині країн, так і між країнами, яка продукується змінами в масштабах, структурі зайнятості, професійно-кваліфікаційних характеристиках зайнятих;
- зниження зайнятості та рівня доходів населення монопоселень, у яких обмежені можливості для працевлаштування.

Крім потенційного впливу на економічну нерівність, Четверта промислова революція може призвести до серйозних негативних наслідків для цілого ряду областей. Нижче перераховані деякі з цих наслідків, відмічені експертами в доповіді про глобальні ризики:

Технології Четвертої промислової революції можуть відкрити широкі можливості для створення зброї масового ураження, наприклад біологічної зброї на основі біотехнологій.

Нові матеріали, наприклад отримані за допомогою нанотехнологій, можуть шкодити навколишньому середовищу або здоров'ю людей, і це може проявитися тільки при значному поширенні цих матеріалів.

Досягнення в області екологічно чистої енергії можуть дестабілізувати геополітичне становище, підірвавши економіку країн, що залежать від видобутку копалин, видів палива.

Спроби зміни клімату за допомогою геоінжинірингу можуть призвести до несподіваних наслідків і завдати незворотної шкоди екосистемі.

Досягнення в області квантових обчислень можуть зробити марними протоколи безпеки, що використовуються в Інтернеті.

Значне поширення ШІ, що працює за принципом «чорного ящика», може зробити економічні системи більш уразливими і нестабільними, приховавши механізми підзвітності, необхідні для прийняття рішень, наприклад, в конфліктних ситуаціях.

Досягнення нейротехнологій можуть скомпрометувати свободу вибору людини та відкрити нові можливості для маніпуляцій, які спонукають людей переходити за посиланнями, купувати певні товари або здійснювати інші вчинки.

Джерело: Шваб К. Технологии Четвертой промышленной революции. Москва: «Эксмо», 2018. С. 40.

Папа Римський Франциск у бесіді з очільником Apple Тімом Куком свого часу зауважив, що Інтернет, соціальні мережі й текстові повідомлення є даром Божим, якщо використовувати їх з розумом. Важко заперечити ці слова, але залишається відкритим питання, як навчитися використовувати означений вище дар Божий, як, образно кажучи, спрямувати атом у мирне русло. Хотілося б, аби слова Нобелівського лауреата з економіки Дж. Стігліца про те, що застосування технологій штучного інтелекту дасть змогу скоротити робочий тиждень з 45 годин до 25–30 й підвищити добробут та якість життя, не залишилися особистою думкою гуру економічної науки.

Автори монографії свідомі того, що автоматичної трансформації техніко-технологічних досягнень цифрової доби в соціальну якість не відбудеться. Необхідна політична воля, суспільний консенсус щодо узгодження економічного й соціального розвитку; має з'явитися суспільний договір між тими, хто має виграв, зиски від цифрової трансформації і тими, хто реально втрачає. За наявності та реалізації такого договору абсолютна більшість людей, які зазнали зміни

статусу не повинні відчувати свою непотрібність, зайвість, незатребуваність, а отже, й переживати апатію, стрес, депресію.

Четверта промислова революція — це не просто назва для змін, викликаних технічним прогресом. Перш за все, це можливість визначити рамки громадських дискусій, які допомагають всім — від політиків і технологічних лідерів до громадян всіх країн, з усіх соціальних груп і з будь-яким рівнем доходів — зрозуміти, як впливають на наш світ потужні, перспективні технології, які взаємодіють одна з іншою і навчитися спрямовувати цей вплив.

Для цього нам необхідно змінити ставлення до нових технологій. Їх не слід вважати непереборними зовнішніми силами, які неминуче визначають наше майбутнє. Але не можна приймати і протилежну точку зору, розглядаючи технології просто як інструменти, які можна використовувати, як заманеться.

Ми повинні краще зрозуміти, як нові технології, що відображають і втілюють людські цінності, пов'язані між собою і який вплив чинять на нас, коли ми приймаємо рішення щодо їх фінансування, розробки, впровадження та оновлення. Без цього ми навряд чи зможемо об'єднати ресурси і зусилля для розробки нормативно-правової бази і організації колективних дій, щоб побудувати бажане майбутнє.

Необхідно дивитися на технології Четвертої промислової революції більш масштабно, не рахуючи їх простими інструментами або невідворотними силами, і шукати можливості, щоб дозволити більшій кількості людей позитивно впливати на свої сім'ї, організації та спільноти, цілеспрямовано впливаючи на важливі системи, які нас оточують.

Ефективний спосіб глибше зрозуміти Четверту промислову революцію — використовувати двосторонній підхід, який можна назвати стратегією масштабування (zoom-in, zoom-out). Важливі обидві сторони цього підходу:

1. Отримати мінімальний необхідний рівень розуміння ряду технологій і їх можливостей, щоб краще оцінити їх потенціал і способи застосування.

2. Скласти повну картину, розібравшись у зв'язках між технологіями і викликаними ними системними змінами.

Всі технології Четвертої промислової революції мають деякі загальні аспекти, пов'язані з тими системними змінами, які ми спостерігаємо. Щоб поглянути на те, що відбувається з загального, системного рівня, слід розглянути чотири загальних аспекти динаміки розвитку технологій:

1. Технології Четвертої промислової революції істотно розширюють і перетворюють цифрові системи.

2. Технології поширюються з експоненційною швидкістю, проникаючи в матеріальні об'єкти і в наше життя.

3. Руйнівна сила технологій посилюється в міру того, як вони комбінуються і запускають черговий цикл інновацій.

4. Різні технології створюють схожі переваги і проблеми.

Джерело: Шваб К. Технологии Четвертой промышленной революции. Москва: «Эксмо», 2018. С. 19, 41.

У цьому ж контексті маємо наголосити на тому, що глибоко помилковою є нав'язувана соціуму думка щодо приреченості суспільства жити в оточенні роботів, неминучості тих чи інших сценаріїв цифровізації.

2.5. Нова економіка як інституціональний простір і домінанта трансформації соціально-трудової сфери

Провідною складовою авторських досліджень, які заклали основи філософії економічної та соціально-трудової реальності ХХІ ст., є наукове опрацювання природи *нової економіки, її сучасних рис, особливостей, гібридних наслідків для світу самих людей*¹⁰³.

Кардинальні зміни, які відбуваються в оточуючих нас світах (природі, техніці, інститутах тощо), об'єктивно змушують по-іншому, з висоти ХХІ століття уявити, як насправді функціонує постіндустріальна, неоекономіка. Інакше кажучи, виникла необхідність тотального перегляду усталених уявлень про традиційні основи економіки.

Інформаційні, телекомунікаційні та інші проривні технології «Індустрії 4.0», надмасштабна і всепроникаюча цифровізація змінюють структуру економіки загалом та ієрархію ресурсів, які породжують незаперечні конкурентні переваги, стирають грань між крупними й невеликими компаніями, змінюють колишню полярність між економічним і позаекономічним та ступінь їх впливу на людський розвиток; усувають одні монопольні форми й породжують інші; дають поштовх до появи принципово нових бізнес-процесів; вносять суттєві модифікації в ринкову взаємодію.

У цьому ланцюзі змін чільне місце посідає трансформація світу праці та зайнятості, яка є одним з «продуктів» Четвертої промислової революції та п'ятого і шостого технологічних укладів.

За існуючих об'єктивних взаємозалежностей між техніко-технологічним, інституціональним, організаційним і трудовим для того, щоб мати уявлення про світ праці та зайнятості майбутнього, яке настає, принципово важливо сформувати системне розуміння нової економіки як інституту, як системи господарювання сучасної цифрової доби, її складових (підсистем і механізмів їх функціонування).

Ще раз наголошуємо на тому, що нова цифрова реальність зумовлює необхідність перегляду багатьох, здавалося б, канонічних уявлень, аксіом про ринок, ринкову взаємодію, ринкову владу фірми, формати конкурентної та монопольної поведінки тощо.

Маємо сформувати оновлене уявлення про ринок перших десятиліть ХХІ ст. Звернімо увагу на те, що цифрові послуги й цифрові продукти за сучасної цифрової доби тісно переплетені, тому нерідко проблематично встановити, де закінчується один продукт і починається інший. Часто-густо клієнт отримує комплекс цифрових продуктів і сукупний пакет цифрових послуг. Традиційні відносини купівлі-продажу вже не «працюють», оскільки елементи комплекс-

¹⁰³ Колот А. М., Кравчук О. І. Людина і нова економіка: діалектика розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. № 2 (10). 2015. С. 6–27; Anatoliy Kolot, Oksana Herasymenko. Market, state and business in coordinates of the new economy. *Problems and Perspectives in Management*. 2017. Volume 15. Issue 3. P. 76–97; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2020. № 10 (1). С. 33–54; «Праця 4.0» як інститут та платформа розвитку неоекономіки / Неоекономіка та імперативи розвитку підприємництва: монографія / І. М. Рєпіна, В. П. Кукоба та ін.] : монографія. Київ: КНЕУ, 2021. С. 146–180.

ного (сукупного) цифрового продукту не є взаємозамінними, а розглядаються як нероздільні характеристики єдиного комплексу.

Як справедливо зазначають зарубіжні дослідники, пакетність цифрового товару може приховувати монопольні ефекти у вигляді більш високої ціни за надані послуги, відмовитися від яких є небажаним або неможливим¹⁰⁴.

Звернімо увагу й на те, що масштабні інвестиції в комп'ютерне обладнання, мережеві системи сприяє вертикальній ринковій владі компанії–постачальника з урахуванням чинників специфічності активів в глобальному вимірі¹⁰⁵.

Наведене вище є лише окремими фрагментами, що розкривають специфіку ринку в новій (цифровій) економіці та ринкової взаємодії в умовах цифровізації.

У контексті заявленого (зміна розуміння ринку цифрової доби) потребують перегляду домінуючі уявлення щодо концентрації в економічній діяльності та її драйверів. Маємо констатувати, що останні статистичні дані та спеціальні дослідження свідчать про тенденцію зростання концентрації в економіках розвинених країн. Так, в економіці США частка найкрупніших фірм у зайнятості зросла з 67,0 % у 1997 році до 72,4 % у 2013 році¹⁰⁶.

Водночас зауважимо, що серед дослідників цієї проблематики немає єдності в поясненні причин зростання концентрації в новій економіці. Якщо одні пояснюють цей феномен збільшенням ринкової влади великих технологічних компаній і послабленням антимонопольної політики держав, то інші вбачають у цьому дію виключно технологічних причин, природний результат розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, на яких ґрунтується сукупна факторна продуктивність праці та капіталу.

На висококонцентрованих ринках важче реалізуються механізми та інструменти для здійснення антимонопольної політики, високою є ймовірність того, що суб'єкт, який володіє високою ринковою владою, надаватиме повністю достовірні дані про свою діяльність, матиме стимули для поширення адекватної інформації для залучення інвестицій, зниження капітальних затрат.

Складовою новітніх уявлень про економіку цифрової доби є наповнення новим змістом поняття *домінування* фірми на ринку. Не висока, але ключова частка фірми може означати реальне домінування на ринку. Отже, важливими стають не тільки формальні кількісні показники ринкової частки, а й реальний вплив компанії на ринок, на формування параметрів ринкового простору.

Відповідь на запитання: «Що таке ринок у новій (цифровій) економіці?» буде неповною без звернення до феномена «багатосторонні ринки». В умовах цифровізації більшість ринків трансформуються з традиційної взаємодії продавців і покупців у платформову структуру з важливою роллю цифрової платформи-посередника.

За умов цифровізації має змінитися парадигма реалізації антимонопольної політики. Варто погодитися з американськими дослідниками проблеми ринкової взаємодії цифрової доби, які доводять, що завдання антимонопольної полі-

¹⁰⁴ Feld H. From the telegraph to twitter: The case for the digital platform act. *Computer Law and Security Review*. 2020. Vol. 36. No. 105378.

¹⁰⁵ Pattnayak S., Chadha A. India in global services value chain. *Journal of Southeast Asian Economies*. 2019. Vol. 36. No. 2. P. 204–223.

¹⁰⁶ Hsieh C., Rossi-Hansberg E. The industrial revolution in services. *National Bureau of Economic Research*. Working Paper 25968. 2019. URL: <http://www.nber.org/papers/w25968> (дата звернення: 26.03.2020).

тики полягає в спостереженні за двома ключовими явищами, які блокують конкуренцію:

1) моніторинг свободи входження на ринок, аби не допустити блокування входу;

2) отримання доказів того, що домінуюча фірма не здійснює політику, яка створює перепони діяльності компаній-новачків, а отже, може загрожувати добросовісному конкурентному процесу¹⁰⁷.

В цілому, неупереджений аналіз переконує в тому, що в багатьох представників соціуму, зокрема й тих, хто має статус науковців, домінує утилітарне, обмежене, одновимірне уявлення щодо того, як насправді функціонує нова економіка, якими є її рушійні сили, якою є її філософія розвитку. Прикро про це говорити й писати, але, перебуваючи вже два десятиліття в ХХІ ст., продовжуємо сприймати оточуючі нас світи за логікою, методологією, коріння яких сягає індустріальної доби. Оперуємо новими термінами, поняттями, запозичуємо (доречно й недоречно) зарубіжний лексикон, але ментальні моделі при цьому орієнтовані в минуле, йдемо вперед з головою, поверненою назад. Отже, звернення до проблематики філософії нової економіки й нової соціально-трудової реальності є і виправданим, і актуальним, і значущим як у теоретичному, так і в прикладному сенсі.

Уважається, що поняття «нова економіка» вперше з'явилося у концепції ради економічних консультантів при Президентові США й стало широко вживаним після оприлюднення економічної доповіді президента Б. Клінтона Конгресу США в січні 2001 року. «Реальна трансформація американської економіки, — зазначається в доповіді, — за останні вісім років дала підстави багатьом спостерігачам уважати, що ми є свідками створення нової економіки, яка складається з фірм і галузей, найбільш тісно пов'язаних з революцією в цифровій технології й розвитком інтернету»¹⁰⁸. Маємо констатувати, що ще на початку 2000-х років соціально-економічні праці за незначним винятком були переповнені описом нової економіки як системи, у якій більшість зайнятих виконуватиме роботу, що заснована на інноваціях і знаннях; у трудових функціях переважатимуть компоненти інтелектуального характеру; економічний простір заповнюватиметься нематеріальним, а трудові, соціальні конфлікти будуть мінімізовані.

Як насправді буде функціонувати нова економіка — над цим мало хто замислювався. Натомість продукувалися міфи та ілюзії, за якими нова економіка уявлялась переважно як результат еволюції економіки індустріальної доби; як економіка з більшою кількістю «розумних» машин. І лише наприкінці першого — на початку другого десятиліття ХХІ ст. відбулося масове прозріння та усвідомлення, що ера «комунізму» у сфері праці та соціально-трудових відносин віддаляється у часі та просторі й зароджуються сумніви щодо того, чи взагалі ця ера може настати.

Передусім зауважимо, що нині наукова література переповнена новими, близькими за значенням, утім суперечливими, еkleктичними, неупорядкованими ви-

¹⁰⁷ Berry S., Gaynor M., Morton F. Do increasing markups matter? Lessons from empirical industrial organization. *National Bureau of Economic Research*. Working Paper 26007. 2019. URL: <http://www.nber.org/papers/w26007> (дата звернення: 15.04.2020).

¹⁰⁸ Economic Report of the US President. 01.2001.

значеннями, що стосуються сучасної системи господарювання, новітніх форм, типів економічної діяльності. Назвемо лише найпоширеніші терміни — «нова економіка», «цифрова економіка», «інформаційна економіка», «економіка спільного споживання», «шерінгова економіка», «однорангова економіка», «гіг-економіка» або «гігономіка», «економіка за запитом», «економіка розподіленого користування» та ін.

Сутність зазначених категорій, понять трактується в економічній літературі настільки неоднозначно, суперечливо, неконкретно, що туман, образно кажучи, не розсіюється, а навпаки, як нам здається, стає ще густішим. Постійно відчувається нерозуміння багатьма авторами наукових публікацій самої філософії нових форм і видів економічної діяльності, природи карколомних трансформацій.

Не потребує особливих доведень те, що цифровізація, інші проривні технології «Індустрії 4.0» зумовили глибокі, масштабні зміни в бізнес-процесах, які сприяють формуванню нових видів і форм зайнятості, нових видів і форм економічної діяльності. При цьому економічна діяльність усе більше ґрунтується на нових, постіндустріальних засадах. За умов поширення нових моделей економічної активності існує нагальна потреба наукового осмислення цих феноменів сьогодення, упорядкування термінологічного апарату, наукового опрацювання його змістового наповнення.

Економіка як система господарювання на всіх рівнях — від нано- до глобального — являє собою надскладний організм, у якому, за аналогією з людським, відбуваються взаємозумовлені, взаємопов'язані процеси, здійснюється кругообіг ресурсів, факторів, результатів економічної діяльності, працює інститут потреб, мотивів, інтересів, здійснюються відтворювальні процеси, як і в житті людини мають місце етапи народження, зрілості, старіння тощо.

Економічна система, яка сформувалася на зламі двох тисячоліть, без перебільшення, є новою: за ресурсами, чинниками набуття конкурентних переваг, мотиваціями, швидкістю й глибиною змін, механізмами регулювання, наслідками функціонування тощо.

Нова економіка (вона ж, нагадуємо, є водночас й інформаційною, і цифровою, і знаннєвою тощо) усе більше демонструє глобальні межі економічного зростання, звуження вільних ринків, конкуренція на яких постійно загострюється. Натомість спостерігаємо розширення використання позаринкових методів регулювання економічної діяльності. Симптоми останнього не є «досягненням» останніх років. Утім, вони різко інтенсифікувалися на етапі формування нової економіки та мережесуспільств.

Достатньо звернути увагу на повсюдне використання позаринкових методів регулювання глобальних ринків природної сировини (нафти, газу, золота, алмазів, металів), проривних технологій, медикаментів, що регулюються як транснаціональними олігополіями, так і іншими суб'єктами, наприклад, міждержавними картельними угодами.

Як справедливо зазначає Дж. Куїггін, «успішний досвід Китаю та Індії, а до них — Японії й «східноазійських тигрів» ... може мало повідомити про відносні переваги ринкового лібералізму й соціал-демократії»¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Куиггин Дж. Зомби-экономика. Как мертвые идеи продолжают блуждать среди нас. Москва : Высшая школа экономики, 2016. С. 42.

Цілком очевидно, що введення категорії «нова економіка» справляє вплив на всю термінологічну конфігурацію, перебираючи на себе характеристики вже існуючих термінів і/або відкриває простір для розширення понятійного апарату. Водночас цілком виваженим залишається й таке: введення нової категорії має диктуватися необхідністю й доцільністю, а це означає, що та сукупність відносин, які вона описує, репрезентує, має володіти певною специфічністю, достатньою новизною, які не можна розкрити, використовуючи потенціал існуючого категоріального апарату. Простіше кажучи, гратися в термінологічну еквілібристику, придумувати нові терміни на злобу дня — недоцільно.

Для нас очевидно залишається й така вимога до правомірної появи тієї чи іншої нової категорії. Йдеться про неприпустимість штучного ускладнення термінологічної структури, яка дотепер себе виправдала. Натомість новації в цій царині мають бути логічним, гармонійним доповненням, працювати на унормування, формалізацію нових відносин, які де-факто вже посіли свою нішу в системі суспільних відносин.

Чи правомірним є введення в науковий обіг категорії «нова економіка», чи дотягує вона до тих вимог, про які вже йшлося?

Відповідаючи на це запитання, звернімо увагу потенційного читача на кілька тез. Масштабні техніко-технологічні зміни, які суттєво розширюють можливості людства в царині суспільного виробництва, продукують зміни в структурі і змісті економічних відносин, а отже, можуть викликати появу нових термінів, категорій, понять. Циклічно-кардинальні зміни в техніко-технологічному базисі свого часу дістали назву промислових революцій — поява парових двигунів у середині XVIII ст., електрифікація наприкінці XIX ст., автоматизація виробництва, що значно прискорила у другій половині XX ст.

Результатом Четвертої промислової революції й технологій, що мають ємну назву «Індустрія 4.0», є формування нової економіки, яка ґрунтується на цифровізації в найширшому її сенсі. Цифрові технології «застовпили», образно кажучи, своє місце в історії технологічного розвитку.

Проведені дослідження дали змогу не гаслами, а науковою аргументацією довести, що нова економіка (вона ж і цифрова, і мережева, і знаннєва, й інформаційна та ін.) — це не прояв механічного приросту технічних, організаційних, інноваційних та інших якостей дотеперішньої економічної системи, це не екстраполяція закономірностей останньої на економічне буття нового століття. В економічній системі, що інтенсивно формується, цілі її пласти, сегменти, класери починають функціонувати за іншими принципами, розвиваються за іншими, ніж дотепер, сценаріями, рухаються в іншому ритмі та з іншими швидкостями. Уже сьогодні реальністю є небачені раніше мережеві зв'язки, нові форми власності, нові форми кредитування, паралельні валюти, самоуправлінські структури тощо. Новий капіталізм стає одночасно і глобальним, і фрагментарним, і мережевим; частково ринковим, принаймні таким, що прокладає шлях відходу від суто ринкової системи. Не буде перебільшенням твердження, що для нової економіки характерним є феномен поєднання віртуального й реального світів. Наголошуємо на тому, що нова економіка водночас є й теоретичною концепцією, й реальністю початку XXI ст., коли відбувається розбудова економічної системи на знаннєвих, інформаційно-комунікаційних, інноваційно-інтелектуальних ресурсах і чинниках розвитку.

Провідна, засаднича думка щодо сутності нової економіки є такою: на відміну від економіки індустріального типу, яка живиться традиційними факторами виробництва — землею, капіталом і працею, нова економіка живиться знаннями, інформацією, інноваціями та інтелектом. При цьому мають місце нечувана концентрація згаданих чинників і синергетичний ефект від їх використання. Безумовно, що в реальній дійсності економічна система ще тривалий час залишатиметься симбіозом економіки індустріальної доби та нової економіки, яка заповнюватиме все нові й нові ніші та формуватиме новий світ, як економічний, так і позаекономічний.

Фрагменти взаємодії та разючих відмінностей індустріальної та нової економіки, що є складовою нашої ментальної моделі, подано на рис. 2.22, який наочно демонструє, що симбіоз індустріальної та постіндустріальної економік — це не проста, не механічна зміна в потребах і ресурсах.

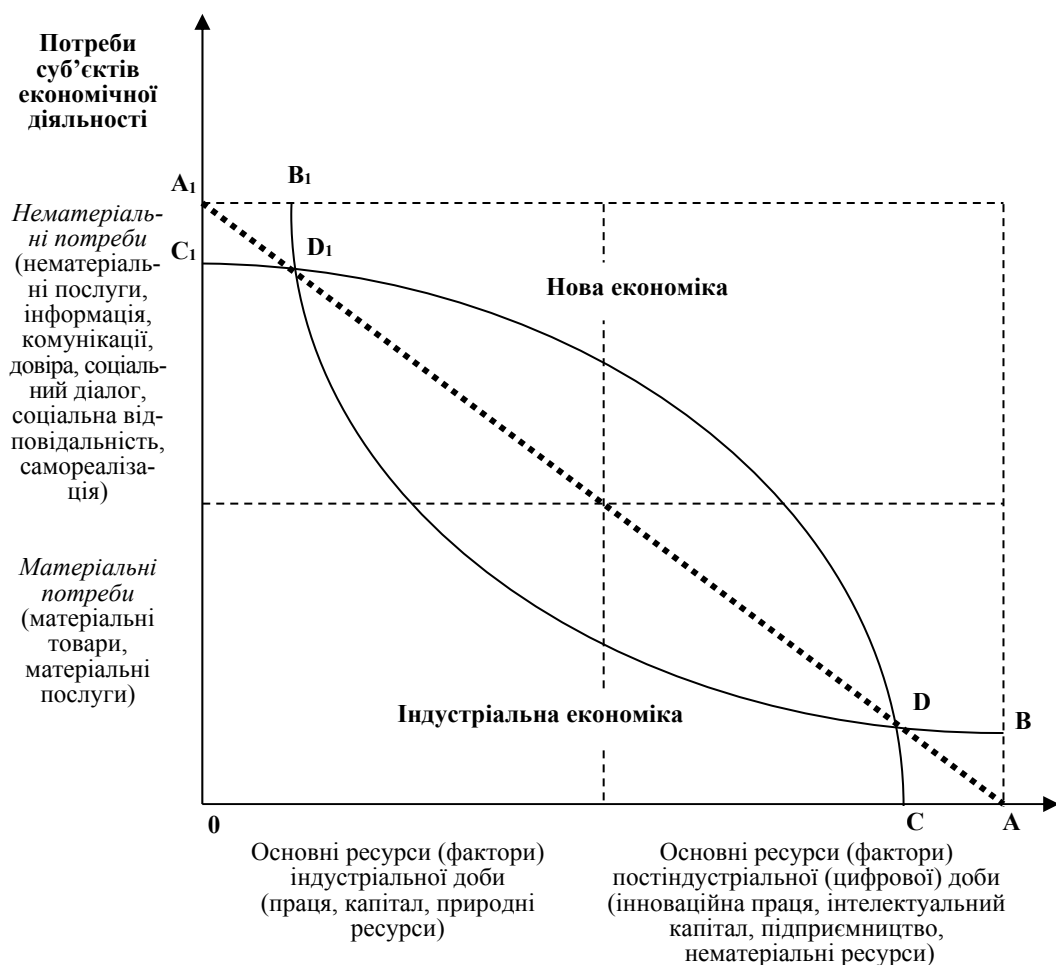

Рис. 2.22. Взаємозв'язок індустріальної та нової економіки через призму потреб і ресурсів

У процесі комплексних і системних трансформацій за траєкторією становлення нової економіки відбувається взаємопроникнення матеріальної та нематеріальної компонент у потребах суб'єктів економічної діяльності, переплетення основних ресурсів індустріальної та постіндустріальної доби. У напрямі руху від ресурсів до факторів виробництва та від потреб — до благ, які їх задовольняють, чітка межа між матеріальними й нематеріальними компонентами стирається. Натомість в умовах мережизації економіки, коли втрачають актуальність ієрархічність і підпорядкованість між суб'єктами економічної діяльності, домінантна роль і першочергове значення закріплюються за нематеріальними потребами. Серед останніх актуалізуються довіра, соціальний діалог, співучасть, соціальна відповідальність як інститути, що сприяють прозорості та ефективності горизонтальних зв'язків у пласких моделях комунікацій між стейкхолдерами. Відбувається прирощення в ресурсах, зокрема традиційні ресурси доповнюються новими елементами — інноваційною працею, інтелектуальним капіталом, інформацією.

Як видно з рис. 2.22, залежність динаміки потреб суб'єктів економічної діяльності від динаміки ресурсів — тренд нелінійний. Так, збільшення ресурсів у масштабах (прирощення ресурсів індустріальної доби ресурсами доби постіндустріальної) і поліпшення їх структури (збільшення частки ресурсів постіндустріальної доби) приводить до позитивної динаміки задоволення потреб (пряма AA₁). При цьому темпи задоволення потреб у постіндустріальну добу (крива CC₁) суттєво пришвидшуються порівняно з індустріальною (крива BB₁).

За становлення нової (цифрової) економіки якісно нового значення набуває нематеріальна сфера останньої. За нашим баченням, це пов'язано з двома обставинами. Першу вбачаємо у підвищенні ролі й значущості задоволення нематеріальних потреб, а отже, нова місія нематеріальної сфери полягає в розширеному відтворенні традиційних і продукуванні все нових і нових товарів і послуг, які покликані задовольняти зростаючі потреби нематеріального характеру. Друга обставина зростаючої ролі нематеріальної сфери пов'язана з розширеним формуванням, перетворенням й використанням інтелектуально-інформаційних ресурсів.

Коли відбувається процес насичення матеріального й нематеріального виробництва, матеріальної та нематеріальної сфери новітніми технологіями, які є уособленням Четвертої промислової революції, іншими техніко-технологічними новаціями, що знаменують зародження наступних революційних змін в екосистемі, і *виникає цифрова економіка* та інші підсистеми як провідні компоненти економічної системи сьогодення.

У нашій ментальній моделі нова економіка постає як узагальнена характеристика сучасної економічної системи, а отже, вбирає сутнісні детермінанти і знаннєвої, і цифрової, і однорангової, й інноваційної економіки, як і низки інших підсистем.

З огляду на зазначене, принципового значення набуває наукове опрацювання складових (підсистем) *нової економіки* (рис. 2.23).

Для розуміння трендів, домінант розвитку світу праці й зайнятості принципове значення має проведений нами аналіз природи та особливостей, механізмів функціонування окремих складових нової економіки. Науково-прикладне опрацювання цієї проблеми свідчить про те, що виокремлені підсистеми нової економіки функціонують значною мірою не за Марксом, не за домінуючими

неокласичними та неоліберальними економічними постулатами, а за мережеви-ми, постіндустріальними принципами. При цьому іншим є все або майже все:

- природа та факторний зріз продуктивності праці;
- механізми та інструменти формування ланцюгів створення доданої вар-тості;
- природа та формат конкуренції, яка все більше трансформується в мере-жеву конкуренцію;
- співвідношення, місце, роль довиробничої, виробничої та післявиробни-чої стадій відтворення суспільного продукту;
- змістові характеристики та вся парадигма функціонування процесу праці.

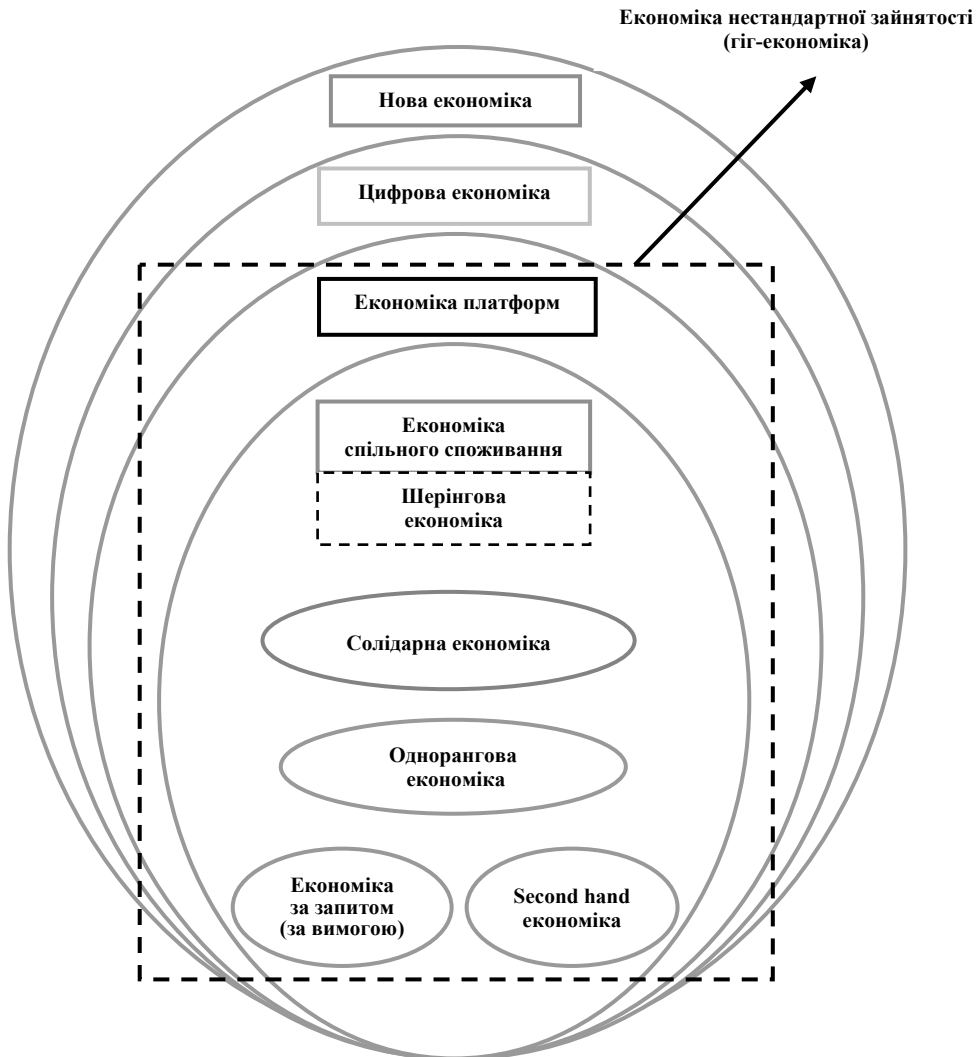

Рис. 2.23. Поняття, пов'язані з дискурсом нової економіки

При цьому важливим є усвідомлення того, що йдеться про принципово новий тип процесу праці, усі елементи якого набувають інших рис і змісту. Що стосується предметів праці, то за умов нової економіки, цифровий, мережевий сегмент якої стрімко зростає, вони (предмети праці) дедалі більше набувають електронної форми. Принципово іншими стають і засоби (знаряддя) праці, що дедалі частіше представлені «хмарними» технологіями, цифровими пристроями, мережевими кіберсистемами тощо. Людина працююча в процесі праці цифрової доби постає носієм нових компетентностей, а її діяльність здійснюється в інших, відмінних від теперішніх, координатах — мобільності, автономності, самовідданості, прозорості, мережевого контролю. Водночас суттєво трансформуються цінності трудового життя, трудові установки.

З наведеного маємо зробити чи не головний висновок: нову економіку як одну з домінант першої половини ХХІ ст. не можна зрозуміти, керуючись усталеними, традиційними судженнями, перенесенням закономірностей розвитку економіки індустріальної доби на «грунт» нових реалій в оточуючих нас світах. Інформаційно-комунікаційні та інші технологічні, суспільні блага, інститути, що є уособленням нової економіки, за багатьма ознаками, принципами функціонування тощо суттєво відрізняються від тих, що були домінуючими в індустріальній економіці. А тому й економіка та суспільство вже в першій половині ХХІ ст., без перебільшення, стають новими (наголошуємо — не кращими чи гіршими, а новими).

Результати власних досліджень, які будуть доповнені висновками багатьох авторитетних учених, переконують у тому, що розгортання сфери дії нової економіки дедалі інтенсивніше супроводжується дією численних суперечливих тенденцій у царині людського розвитку та функціонуванні соціально-трудової сфери. Остання все більше асоціюється з унікальним симбіозом явищ, процесів, досягнень, втрат і тенденцій розвитку, які не мають однозначної оцінки¹¹⁰.

Цифрова економіка

Термін «цифрова економіка» (digital economy), починаючи з кінця 90-х років ХХ ст., посідає чільне місце в періодичній літературі та наукових публікаціях. Уважається, що першими його ввели в 1995 році одночасно канадійський професор менеджменту Дон Тапскотт (Don Tapscott) з університету Торонто та американський фахівець з інформатики Ніколас Негропonte (Nicholas Negroponte). Далі цей термін підхопили інші науковці.

У найбільш широкому й водночас дещо спрощеному розумінні йдеться про економіку, яка ґрунтується на інформаційно-комунікаційних технологіях. Важливо наголосити на тому, що, на відміну від класичної інформатизації, цей феномен не обмежується застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій як таких, а передбачає цифрову трансформацію компанії, її бізнес-процесів на основі Інтернету і нових, проривних цифрових технологій.

Цифрова економіка — це економіка насичення новітніми цифровими, комунікаційними, мережевими технологіями, проникнення «цифри» в найширшому її сенсі в усі «пори», сегменти економічної, суспільної діяльності. Суспільство і його інститути глибоко занурюються у цифровий світ, його інфраструктуру.

¹¹⁰ Колот А. М. Асиметрії розвитку соціально-трудової сфери: прояви, причини, передумови подолання. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 6. С. 205–211.

Справедливою є думка фахівців The Boston Consulting Group (BCG), які з приводу глобальної цифровізації зазначають, що «для одних країн — це логічне продовження еволюційного розвитку цифрової екосистеми й можливість повноцінно реалізувати ту саму «творчу економіку», «нову економіку» — систему взаємозв'язків, за яких кордон між онлайн і офлайн стає умовним, а рівень залучення держави, бізнесу й громадян досягає 100 %. Це близьке майбутнє для країн-лідерів. Для країн, що наздоганяють цифровізацію — це можливість зберегти в довгостроковій перспективі реальну конкурентоздатність та стійкість»¹¹¹.

Акцентуємо увагу на тому, що цифрова економіка не охоплює всіх характеристик сучасного світу економіки. Вона є важливою, самодостатньою науковою абстракцією, але не всеохоплюючою в тому сенсі, що існують й інші, критично важливі характеристики світу економіки-XXI. Інакше кажучи, економічна система-XXI не є уособленням виключно цифровізації та відносин, які нею породжуються.

На перших етапах становлення цифрової економіки остання розглядалась у контексті трьох компонент:

- 1) інфраструктура електронного бізнесу (e-business infrastructure);
- 2) електронний бізнес (e-business), а саме процеси організації бізнесу за використання комп'ютерних мереж;
- 3) електронна торгівля (e-commerce), тобто інтернет-продаж товарів.

Такий звужений погляд на цифрову економіку тривав недовго і за поширення нових, проривних технологій (великі дані (Big Data), «хмарні» обчислення (Cognitive Computing), Інтернет речей (Internet of Things — IoT), Інтернет-технологій, віртуальних товарів, робототехніки) це поняття набуло нового, більш широкого трактування.

Наголошуємо й на тому, що цифровізація не зводиться до появи цифрової сфери (сегмента) у межах власне виробництва, а тому частка цифрових продуктів у складі ВВП (а за таким показником часто-густо оцінюють масштаби поширення, розвитку цифрової економіки) є аж ніяк не вичерпною характеристикою сучасної ролі та суспільного значення цифровізації як феномена кінця XX — початку XXI ст. Реальність є такою, що цифровізація нині охоплює всі фази відтворювального циклу, а також поширюється на всіх рівнях ієрархічної структури суспільства.

Розмірковуючи над проблемою наукової термінології й зокрема над місцем категорії «цифрова економіка» в теоретичному дискурсі, маємо звернути увагу на деякі особливості.

Маємо констатувати, що, незважаючи на величезну кількість публікацій, предметом дослідження яких є цифровізація економічного й суспільного поступу, у більшості випадків міститься здебільшого опис цифрових технологій, їх можливостей, наводяться фрагменти змін в оточуючих нас світах під впливом «цифри» або ж дається інформація публіцистичного, просвітницького характеру. Що ж стосується теоретико-методологічних засад цього феномена сучасності, то вони знаходяться, образно кажучи, «за кадром», їм не приділяється належної уваги з боку науковців-теоретиків, а відтак, чи не кожен автор наукових і прикладних досліджень має й своє уявлення щодо природи цього феномена, і

¹¹¹ The Boston Consulting Group. С. 19. URL: http://image-src.bcg.com/Images/BCG-Review-May-2016_tcm27-157057.pdf. (дата звернення: 04.02.2020).

власне, визначення його сутності та місця в складному світі нової економіки. Загалом проблематика цифрової економіки, починаючи з її сутності, основ формування й закінчуючи механізмами регулювання, перспектив подальшого розвитку залишається недостатньо дослідженою та поясненою з наукових позицій.

У ментальній моделі авторів публікації цифрова економіка постає передусім як драйвер суспільного прогресу й детермінанта соціально-економічного розвитку інноваційного типу. Цифрова економіка — це не тільки й не стільки самостійний сегмент, вид економічної діяльності, як масштабний, глобальний процес проникнення в усі сфери виробничої та невиробничої діяльності інформаційно-комунікаційних та інших проривних технологій «Індустрії 4.0».

Звернімося до найбільш уживаних, характерних, сприйнятих науковими колами визначень «цифрова економіка». З посиланням на конкретних авторів палітра термінологічних варіантів «цифрова економіка» постає такою:

1) два типи економічної активності: перший — інформаційний — передбачає виконання базових завдань, таких як завантаження статистичної інформації на мережеві ресурси; другий тип — пов'язаний з комунікаціями, включає види діяльності, що стали доступними завдяки Інтернету¹¹²;

2) конвергенція комп'ютерних і комунікаційних технологій в мережі Інтернет та спричинений потік інформації й технологій, які стимулюють розвиток електронної торгівлі та масштабні зміни в організаційній структурі¹¹³;

3) економіка Інтернету, побудована на відкритих стандартах і платформах, які агрегують і підвищують цінність великих обсягів даних¹¹⁴;

4) Четверта промислова революція, що забезпечує перехід до більш стійких моделей економічного зростання на основі безпрецедентного підвищення продуктивності праці за засвоєння інноваційних виробничих технологій¹¹⁵;

5) економічна діяльність, яка заснована на використанні сучасних, цифрових технологій і цифрових даних¹¹⁶;

6) економічна модель, у якій зазнають кардинальної трансформації ринкові бізнес-моделі, модель формування доданої вартості, скорочується значення посередників усіх рівнів¹¹⁷;

7) модельне відображення економічних відносин з виробництва, розподілу, обміну й споживання (процес відтворення на основі інформаційно-комунікаційних технологій)¹¹⁸;

¹¹² Тапскотт Д. Електронно-цифрове общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. Киев: INT-press; Москва: Рефл-бук, 1999. 403 с.

¹¹³ Lane N. Advancing the digital economy info the 21 st century. *Information Systems Frontiers*. 1999. No. 3. P. 317–320.

¹¹⁴ Алимбеков С. На пути к цифровой экономике // РБК+, 19 апреля 2017. URL: <https://plus.rbc.ru/news/58f65f597a8aa94af6ab68f5>. (дата звернення: 18.11.2020).

¹¹⁵ Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: Издательство «Э», 2017. 208 с.

¹¹⁶ Национальный индекс развития цифровой экономики: Пилотная реализация. Москва: Госкорпорация «Росатом», 2018.

¹¹⁷ Урманцева А. Цифровая экономика: как специалисты понимают этот термин. РИА новости URL: <https://ria.ru/20170616/1496663946.html> URL: <https://ria.ru/20200401/1569469876.html>. (дата звернення: 26.11.2020).

¹¹⁸ Косолапова М. В., Свободин В. А. Методологические вопросы системно-цифровой экономики — взаимосвязь системной и цифровой экономик. *Мягкие измерения и вычисления*. 2019. № 6. С. 13–16.

8) світова мережа економічної діяльності, комерційних транзакцій і професійних взаємодій, які забезпечуються інформаційно-комунікаційними технологіями¹¹⁹.

Для досягнення мети нашого дослідження, що заявлена у вступі монографії, принципово важливим є розуміння зв'язку між основними характеристиками цифрової економіки та їх впливом (прямим чи побічним) на соціально-трудову реальність. Саме з огляду на це, доцільним є виокремлення основних компонент, що є своєрідним фундаментом цифрової економіки, якими за нашою оцінкою, є:

— *цифрові дані (digital data)*. Ця компонента є ключовою, системоутворюючою. Потік цифрових даних стає провідним ресурсом для всіх суб'єктів економічної діяльності та є визначальним на першому етапі цифровізації. Обсяги зростання потоку цифрових даних останніми роками є вражаючими. Так, трафік даних глобального Інтернет-протоколу зріс з 100 Гб у день у 1992 році до більш як 45 000 Гб у 2017 році і, за прогнозами, зросте до 150 700 Гб на день у 2022 році¹²⁰.

— *нові технології (new technologies), або технології «Індустрії 4.0»*. Серед останніх виокремимо блокчейн-технології, «хмарні» обчислення, Інтернет речей, аналітичну обробку даних, ультрасучасну робототехніку, автономні транспортні засоби, тримірний друк, нові матеріали та речовини, відновлювану енергію. Перелічені та безліч інших проривних технологій «Індустрії 4.0» формують та відображають властивості економіки, що стрімко розвивається: цифровізація, комунікативність, мобільність, прозорість, автономність, мережева взаємодія. При цьому нові технології дають змогу забезпечити безперервний зв'язок (non-stop connectivity), надшвидкісну роботу виробничих систем, онлайн-присутність.

Серед складових проривних технологій сучасності, які кардинально змінюють соціально-трудову реальність, варто виокремити так званий інтелектуальний блок «розумних» продуктів, зокрема «розумні» заводи, приміщення, машини, товари.

Технології інтелектуального блоку дають змогу кастомізувати час, витрати для досягнення поставлених завдань. «Розумна» логістика охоплює управління мережами постачання в режимі реального часу, застосування автономно-керованих транспортних систем. «Хмарні» обчислення та управління великими масивами даних сприяють оптимізації планування, прогнозуванню, виконують інші функції менеджменту.

— *цифрова інфраструктура (digital platforms)* забезпечує взаємодію сукупності мережевих систем, детермінує моделі ведення бізнесу, що засновані на цифрових даних (*data-driven business models*). Цифрові платформи можна представити у вигляді двох основних груп — некомерційні та комерційні. Некомерційні платформи не мають на меті отримання прибутку, вони спрямовані на вирішення певних соціальних завдань (безоплатних послуг — благодійних, навчальних тощо).

¹¹⁹ Скрипко Д. А., Силантьєва А. И., Силантьев И. А., Миасова Н. Р., Казьмина М. С. Цифровая экономика. *Международный научно-технический журнал «Теория. Практика. Инновации»*. 2018.

¹²⁰ Digital economy report 2019. Value creation and capture: implications for developing countries / United nations conference of trade and development. URL: : https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/der2019_en.pdf (дата звернення: 14.12.2020).

Комерційні платформи, які стають критично важливою компонентою ведення цифрового бізнесу, нині представлені платформами електронної торгівлі товарами та послугами, соціальними цифровими платформами, електронними платіжними системами, інвестиційними та освітніми платформами.

Як зазначалося вище, не є методологічно виваженим і правомірним судити про розвиток цифрової економіки фрагментарно, за даними частки «цифри» у ВВП. Це важливо, але водночас варто підкреслювати, що головне в цифровізації — це проникнення в усі «пори» економічної системи, це докорінна зміна бізнес-процесів. Отже, йдеться про *економіку нового технологічного покоління*, у якому «цифра» посідає провідні позиції.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що вплив цифровізації на економічний і соціальний розвиток є водночас і великомасштабним, і різновекторним, і неоднозначним за результатами.

Експерти Конференції ООН з торгівлі та розвитку в Доповіді про цифрову економіку за 2019 рік акцентують увагу на необхідності виокремлення впливу ІКТ і цифрових технологій на *цифрову економіку*, включаючи до неї сектори, що створюють новітню технічну й технологічну базу, цифрові платформи та надають цифрові послуги, і на *цифровізовану економіку*. Остання включає як цифрову економіку, так і ті сектори економіки, де застосовуються цифрові та інші проривні технології¹²¹.

Експертні оцінки, які їх надає ЮНКТАД, і які віддзеркалюють вплив цифровізації на створення доданої вартості та інші результати економічної діяльності, переконують у складному переплетенні зисків і втрат як для окремих суб'єктів, так і національної економіки загалом (табл. 2.11).

Статистичні та експертні дані, які оприлюднюють міжнародні інституції та які стосуються динаміки й масштабів процесів цифровізації, вражаючи. Наведемо деякі з них:

- глобальний обсяг Інтернет-трафіку зріс зі 100 гігабайт на день у 1992 році до 46,6 тис. гігабайт на секунду в 2017-му, а в 2022 році внаслідок зростання чисельності користувачів Інтернет-мережі та розширення Інтернету речей досягне вже 150,7 тис. гігабайт на секунду;

- питома вага користувачів Інтернету серед населення світу збільшилася з 16,8 % у 2005 році до 53,6 % у 2019-му, за цей період чисельність користувачів Інтернету зростала в середньому на 10 % щороку;

- частка домогосподарств, які мають власний домашній доступ до Інтернет-мережі, зросла в світі з менш як 20 % у 2005 році до майже 60 % у 2019-му;

- глобальний обсяг цифрової економіки, за підсумками 2017 року (залежно від методології оцінювання), становив від 4,5 % до 15,5 % світового ВВП, при цьому обсяг цифрової економіки США оцінювався на рівні від 7 % до 22 %, а Китаю — на рівні від 6 % до 30 % ВВП цих держав відповідно;

- світовий обсяг експорту цифровізованих послуг (послуг різних секторів економіки, наданих на основі ІКТ) зріс з 1,2 трлн дол. США в 2005 році до 2,9 трлн дол. США у 2018-му, а послуг сектора ІКТ — відповідно, зі 175 млрд дол. до 568 млрд дол. США;

¹²¹ UNCTAD (2019, July). Digital Economy Report 2019. Value Creation and Capture: Implications for Developing Countries. P. 4–6.

Таблиця 2.11

ОСНОВНІ ПОТЕНЦІЙНІ РЕЗУЛЬТАТИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СТВОРЕННЯ ВАРТОСТІ ТА ОТРИМАННЯ ВИГОД (для окремих суб'єктів і національної економіки загалом)

Фізичні особи (користувачі / споживачі, працівники)	Мікро-, малі та середні підприємства	Мультинаціональні підприємства / цифрові платформи	Національні уряди	Результати для національної економіки в цілому
Цифрова економіка				
Нові робочі місця у сфері цифрових послуг, передусім для висококваліфікованих працівників. Нові форми роботи з використанням цифрових технологій, зокрема для менш кваліфікованих працівників	Нові можливості в цифрових екосистемах. Посилення конкуренції з боку зарубіжних цифрових компаній	Підвищення продуктивності завдяки бізнес-моделям, заснованим на даних. Розширення контролю за ланцюгами створення вартості за допомогою бізнес-моделей на основі платформ. Нові можливості в економіці спільного споживання	Збільшення податкових надходжень у результаті зростання економічної активності та дегінізації діяльності підприємств. Зниження митних надходжень у результаті переходу на використання процесів у цифровій формі	Прискорення зростання, підвищення продуктивності, збільшення доданої вартості. Створення / втрата робочих місць. Інвестиції. Зосередження цифрових компаній у певних географічних місцях. Неоднозначні наслідки для торгівлі. Концентрація ринку
Цифровізована економіка				
Нові робочі місця у сфері ІКТ у різних галузях. Потреба в нових знаннях і навичках у зв'язку зі зміною характеру запитуваних професій у результаті використання цифрових інструментів. Підвищення ефективності отримуваних послуг. Скорочення робочих місць або зміна характеру роботи під впливом цифровізації. Можливе погіршення умов праці. Поліпшення каналів зв'язку. Більш широкий асортимент зручних у використанні та ідентифікованих продуктів для користувачів і споживачів. Зниження споживчих цін	Доступ до ринків через цифрові платформи. Зниження операційних витрат. Ризик «тонки на виживання» на ринках. Втрачені можливості в результаті автоматизації (наприклад, у логістиці, виробничих процесах). Нові функції в наданні послуг. Нові комерційні можливості для підприємств, що використовують цифрові технології	Поява компаній на базі платформ з моделями, заснованими на даних. Підвищення ефективності, продуктивності та якості виробництва. Можливості для монетизації даних. Посилення конкуренції через переваг цифрових платформ. Посилення впливу на ринку й розширення контролю за «ланцюгом створення вартості даних». Провідна роль у цифровізації різних секторів	Підвищення ефективності послуг завдяки системі електронного урядування. Збільшення надходжень у результаті автоматизації митних операцій. Неочевидні результати для податкових надходжень: їх збільшення шляхом зростання економічної активності та скорочення внаслідок податкової оптимізації, що породжує мультинаціональними підприємствами та цифровими платформами. Можливості для досягнення різних цілей сталого розвитку завдяки використанню даних	Зростання завдяки підвищенню ефективності в секторах і ланцюгах створення вартості. Підвищення продуктивності. Вплив інновацій. Можливе вигіснення місцевих компаній в секторах, порушених цифровим проривом. Можлива автоматизація низько- і середньо-кваліфікованої праці. Зростання нерівності. Неоднозначні наслідки для торгівлі. Вплив на структурні зміни

Джерело: UNCTAD (July 2019). Digital Economy Report 2019. Value Creation and Capture: Implications for Developing Countries. P. 36.
URL: https://unctad.org/system/files/officialdocument/der2019_en.pdf (дата звернення: 18.01.2021).

— глобальна зайнятість у секторі ІКТ зросла з 34,0 млн осіб у 2010 р. до 39,3 млн осіб у 2015-му; за вказаний період частка сектора ІКТ у структурі загальної зайнятості в світі збільшилась з 1,8 % до 2,0 %¹²².

За підсумками 2016 року найвищий індекс розвитку ІКТ досягнуто в Ісландії (8,98). До лідерів в рейтингу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у світі ввійшли Південна Корея (8,85) та Швейцарія (8,74). Україна серед 176 країн світу посіла 79 місце з показником розвитку інформаційно-комунікаційних технологій 5,62¹²³.

Значний прорив у розбудові цифрової економіки і так званого гігабітного суспільства заплановано здійснити на терені Європейського Союзу. Європейська комісія в 2016 році ухвалила Стратегію побудови європейського гігабітного суспільства на період до 2025 року. Остання спрямована на досягнення таких стратегічних цілей:

— гігабітне підключення (Інтернет-з'єднання зі швидкістю 1 Гбіт/с) для всіх основних соціально-економічних суб'єктів (школи, університети, науково-дослідні центри, лікарні, транспортні вузли, структури державного управління, підприємства, що використовують цифрові технології тощо);

— безперебійне покриття мережею 5G усіх міських районів та основних наземних транспортних шляхів (до кінця 2020 року підключення до 5G має бути забезпечено принаймні в одному великому місті кожної країни ЄС);

— доступ до Інтернет-підключення зі швидкістю не нижче 100 Мбіт/с для всіх домогосподарств Євросоюзу¹²⁴.

Окремі показники щодо «цифрового прориву», а саме, прискорення обробки інформації, яке передбачене Стратегією побудови гігабітного суспільства до 2025 року, наведено в табл. 2.12.

Таблиця 2.12

**«ЦИФРОВИЙ ПРОРИВ» ЩОДО ПРИСКОРЕННЯ ОБРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ
ЗА ВПРОВАДЖЕННЯ ЄС СТРАТЕГІЇ ПОБУДОВИ ГІГАБІТНОГО СУСПІЛЬСТВА
ДО 2025 року**

Вид інформаційної обробки	2016 рік (типів європейські мережі зі швидкістю Інтернет-підключення 20 Мбіт/с)	2025 рік (оптоволоконні мережі для домогосподарств ЄС зі швидкістю Інтернет- підключення 0,4 Гбіт/с)
Проведення комп'ютерної томографії	14 хвилин	40 секунд
Скачування гри у віртуальній реальності	34 хвилини	102 секунди
Скачування смартфонами інформації з найбільших інформаційних сховищ	3,6 години	11 хвилин
Скачування фільму формату 4К	11 годин	33 хвилини
Відновлення корпоративного сервера середніх параметрів	28 днів	33 години
Завантаження даних щодо геному людини	33 дні	39 годин

Джерело: European Commission (2019). Connectivity for a European Gigabit Society. Р. 3.

¹²² UNCTAD (2019, May). Digital development: Opportunities and challenges. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/tdb66_d5_en.pdf (дата звернення: 21.02.2021).

¹²³ International Telecommunication Union: ICT Development Index 2017. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/ict-development-index#ukraine> (дата звернення: 17.01.2021).

¹²⁴ Broadband Europe. European Commission. 03 July 2020. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/policies/broadband-europe>. (дата звернення: 25.01.2021).

Окрім беззаперечних переваг, які забезпечує цифровізація, масштабне поширення «цифри» продукує ризики та загрози.

«Ризики впровадження цифрових технологій, — зазначає В. Р. Сіденко, — є результатом не стільки недосконалої політики чи помилок цифровізації, скільки зворотним боком процесу створення ними нових комерційних і комунікаційних можливостей. Вони створюються амбівалентним характером цифрових технологій, які, будучи нейтральними до суспільної моралі, рівною мірою можуть використовуватися і на благо, і на шкоду»¹²⁵.

У табл. 2.13 наведено основні ризики, які породжує «цифра».

Таблиця 2.13

**ОСНОВНІ РИЗИКИ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ
ДЛЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ІНСТИТУТІВ ЗА ОЦІНКОЮ ЕКСПЕРТІВ
ВСЕСВІТНЬОГО ЕКОНОМІЧНОГО ФОРУМУ**

<i>Ризики, пов'язані з цифровими інноваціями</i>	
Кібератаки	Цифрові технології Четвертої промислової революції за своєю природою є вразливими до різних форм кібератак — від простої крадіжки даних та вимог викупу й до втручання в роботу систем з потенційно широкомасштабними наслідками. Зростає організована кіберзлочинність, з якою дедалі важче боротися. Формується самостійна бізнес-модель «кіберзлочин як послуга» (cybercrime as a service) мірою того, як ускладнюється інструментарій так званого даркнету (Darknet) — особливого сектора глобальної мережі, де здійснюються операції поза законом. Особливо широкі можливості для кіберзлочинності створюють механізми Інтернету речей. За оцінкою, у 2021 році втрати від кіберзлочинності можуть сягнути 6 трлн дол.
Уразливість баз даних	Поширення нових інформаційних технологій та IoT підвищує загрози захищеності так званих чутливих даних — від ідентифікаційних даних особи, про стан здоров'я та фінанси й до конфіденційної інформації, яка належить приватним компаніям і державним органам. Зростання витоку даних стимулюється тим, що вони перетворюються на об'єкт ринкової торгівлі, обсяг якої нині оцінюється в близько 200 млрд дол.
Штучний інтелект	Створює потенційно найбільш істотні екзистенційні ризики, що включають небачені раніше можливості маніпулювання свідомістю через поширення неправдивої інформації та можливе створення в перспективі нових інтерфейсів «мозок — комп'ютер» і гіперавтоматизованих комплексів (робототехніка + штучний інтелект), функціонування яких може опинитися поза межами людського контролю
Технології 5G (у перспективі 6G)	Створення нової високошвидкісної інфраструктури потребує величезних інвестицій в нові об'єкти й демонтажу застарілих. Такі витрати можуть становити значну фінансову проблему, не підйомну для багатьох
Квантові обчислення	Унаслідок кардинального (на декілька порядків) прискорення обчислень уразливими стануть сучасні технології шифрування, що ставить під загрозу системи захисту даних і режими регулювання доступу до мереж, які обслуговують критичну інфраструктуру, пов'язану з національною безпекою
«Хмарні» сервіси	Спричиняють небувалу концентрацію у віртуальному просторі великих масивів потенційно чутливої інформації, яка може містити персональні дані та національні й комерційні секрети, що можуть стати об'єктом несанкціонованого доступу

¹²⁵ Сіденко В. Р. Виклики і ризики цифрової трансформації : світовий та український контексти. *Економіка України*. 2021. № 5. С. 56.

<i>Геополітичні ризики</i>	
Утворення паралельних кіберпросторів	Зростаюча тенденція до посилення розбіжностей між країнами в їх протоколах здійснення операцій у кіберпросторі створює загрозу технологічної фрагментації цього простору, особливо в рамках політики окремих країн щодо встановлення «кіберсуверенітету». Це може призвести до порушення зв'язків між окремими секторами глобального кіберпростору
Формування переваг «першопроходців»	Країни, які йдуть попереду в запровадженні новітніх технологій функціонування кіберпростору, мають істотні переваги, впливаючи вирішальним чином на формування нових стандартів і виробничих мереж. Це може зумовлювати зміни в глобальному балансі сил, спричинити загострення суперництва й протиріч
Нова «цифрова» гонка озброєнь	Відбувається зміна в природі національної та міжнародної безпеки, де ключовими стають питання гарантування захисту критичної інфраструктури, підтримки суспільних цінностей та запобігання виникненню міждержавних конфліктів. Цифрові технології спричиняють асиметричні зрушення у сфері військової справи, даючи змогу здійснення атак на великі країни з боку малих, а також недержавних структур. Виникає нова технологічна гонка озброєнь у кіберпросторі
Розрив з'єднаності міжнародних систем обміну даними	Посилюється значення фактора надійності учасників критичної інформаційної інфраструктури. Зростає ймовірність припинення обміну даними, що може призвести до порушення взаємодії між різними системами
<i>Економічні ризики</i>	
Ризик втрати контролю над ключовими технологіями	Ті, хто контролює інформаційні системи, дістають переваги в проведенні досліджень та економічному розвитку, формуючи й регулюючи основні тренди. Інші країни потрапляють у залежність від цих тенденцій, які вони фактично не мають змоги регулювати
Нові витрати, пов'язані з фрагментацією кіберпростору	Зумовлює підвищення транзакційних витрат бізнесу й зниження продуктивності через необхідність створення різних виробничих ліній для окремих ринків з різними стандартами та протоколами обміну даними
Втрата сталості розвитку	Наростаюча фрагментація зумовлюватиме збільшення негативного екологічного впливу. Сучасні системи забезпечення функціонування штучного інтелекту потребують дуже великих витрат енергії
Монетарні та фіскальні ризики	Формуються передумови для зростання нерівності можливостей між окремими компаніями й країнами. Нові цифрові валюти, які функціонують поза чітко визначеними регуляторними рамками, можуть підірвати стабільність національних валют і міжнародні зусилля проти відмивання брудних грошей, а втрата довіри до цифрових грошей здатна порушити загальну фінансову стабільність
<i>Соціальні ризики</i>	
Утворення цифрових відмінностей і поглиблення розривів у добробуті	Різні швидкості запровадження новітніх цифрових технологій можуть поглиблювати соціальну нерівність і нерівність між окремими країнами, а також між працівниками різної кваліфікації (особливо сильно вражаючи працівників з найнижчою кваліфікацією), між різними регіонами (зокрема, високорозвинутими міськими районами й технологічно відсталими сільськими регіонами). При цьому може утворитися «зачароване коло»: збільшення розривів у доходах і «втеча мізків» ускладнюють для тих, хто відстає, скорочення відставання та унеможлиблює необхідні інвестиції, які б сприяли доступу на створювані Четвертою промисловою революцією новітні ринки; це дестимулює дослідження в новітніх сферах, ще більше посилюючи «втечу мізків»

Формування людської дистопії	Відсутність глобальних технологічних рамок призводить до феномена дистопії, наприклад, унаслідок кібербулінгу, встановлення постійного режиму нагляду й порушення конфіденційності, поширення неправдивої інформації та монетизації інформаційних даних про окремих осіб. Усі ці фактори можуть спричинити руйнування довіри в суспільстві

Джерело: The Global Risks Report 2020. 15th Edition. P. 62–67. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risk_Report_2020.pdf (дата звернення: 10.03.2021).

Цифровізація чи не всіх складових економічного й суспільного буття має як позитивні, так і негативні ефекти для людини цифрової доби.

Нижче наведено лише окремі негативні впливи, виклики та загрози для людини внаслідок цифровізації як іманентного атрибуту життєдіяльності за умов сьогодення:

- Інтернет-залежність, яку наукова медицина визнає складною патологією здоров'я, що проявляється у втраті відчуття реальності, залежності від віртуального світу та соціальних мереж, можливості активно маніпулювати свідомістю та діями Інтернет-користувача;

- деградація розумових здібностей і зниження розумової діяльності людини через активне користування гаджетами та пошуковими онлайн-системами;

- погіршення психічного здоров'я внаслідок спрощеного доступу до сцен насильства, аморального контенту приниження людської гідності тощо;

- зростання майнової нерівності, безробіття та соціального розшарування;

- посилення контролю держави за доходами й витратами кожної особи, зниження захищеності особистого життя;

- зростання небезпеки втрати особистої інформації, фінансових та інших ресурсів у результаті кіберзлочинності чи комп'ютерної безграмотності; передача права ухвалення важливих рішень машинам (роботам), що може загрожувати життю, здоров'ю та благополуччю людини¹²⁶.

До названих вище «темних сторін» цифровізації економічного і суспільного буття варто додати й ті, що наводяться в численних зарубіжних дослідженнях і розглядаються як реальні соціальні загрози для людини цифрової доби, зокрема:

- зниження масштабів і вихолощення соціальних відносин (спільнот) — ексклюзія;

- заміна соціальних відносин (спільнот) менш значущими альтернативами;

- деградація соціальних відносин під впливом тотального використання Інтернету й соціальних мереж (примітивізація спілкування, соціальна ізоляція, неадекватна соціальна поведінка в Інтернеті)¹²⁷.

До негативних ефектів, загроз і викликів, що зумовлені цифровізацією, які усе більше даються взнаки, маємо віднести й такі:

- спотворення модусів мислення та руйнування національних культур;

- розширення можливостей маніпулювання свідомістю особи й поведінкою людини-споживача;

- підвищення інформаційної незахищеності особистості;

¹²⁶ Хандій О. О. Соціальні ресурси розвитку економіки: важелі державного регулювання. Київ: Ін-т економіки промисловості НАН України, 2019. 436 с.

¹²⁷ Quaglio G., Millar S. Potentially Negative Effects of Internet Use. Panel for the Future of Science and Technology, European Parliamentary Research Service. 2020, May.

— поширення феномена інформаційного шуму, що призводить до продуктивного використання робочого часу.

Вітчизняна та зарубіжна література переповнена занепокоєнням щодо реальних і потенційних загроз для людини й створених нею інститутів, які є породженням цифровізації в найширшому її розумінні. Деякі з них будуть наведені нижче. Маємо зауважити: навіть якщо окремі твердження науковців щодо негативних наслідків цифровізації є перебільшенням, усе ж до них варто дослухатися, не ігнорувати, а провести додаткові ретельні дослідження змін у суспільному бутті, адже йдеться про явища й процеси, з якими людство ще не зіштовхувалося.

Американський учений Ендрю Кін (Andrew Keen) послідовно обстоює думку, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології нівелюють культуру людської цивілізації, замінюють її інформаційним ерзацом. На його погляд, відбувається зниження ролі професіоналів, натомість настає ера малограмотних дилетантів та знецінюються традиційні суспільні інститути. Професійний успіх, стверджує Ендрю Кін, усе менше залежить від таланту й дедалі більше — від уміння працювати в Інтернеті¹²⁸.

Ще більш категоричними щодо наслідків «цифри» є висновки Ніколаса Карра (Nicholas Carr), автора бестселера «Пустушка. Що Інтернет робить з нашим мозком». На його думку, інформаційні системи, які заповнюють усі ніші суспільного буття, містять у собі значну загрозу — послаблення людського інтелекту, формування настанови на поверхневе сприйняття інформації, некритичне мислення, неглибоке засвоєння знань¹²⁹.

Більшість дослідників проблематики цифрової трансформації, яка розглядається через призму впливу на людський розвиток, справедливо наголошує на реальності загрози, що пов'язана з *дегуманізацією життєдіяльності людини* цифрової доби. За умов сьогодення, коли все більша частка робіт переходить до роботів і машинних систем і в суспільному поділі праці усе менше живої та усе більше уречевленої праці, людина може (і вже реально стає) додатком до створених нею техніко-технологічних засобів. На порядку денному проблема втрати сенсу людського життя через неможливість самореалізуватись, самоствердитись, бути корисною.

Поділяємо думку тих учених, які означену вище проблему розглядають як *один з найбільш масштабних у сучасній історії викликів* для людини та мережевого суспільства і що природа цього явища має техніко-технологічне походження, а уникнення загрозливих наслідків має соціально-етичне, морально-духовне підґрунтя. У цьому контексті зішлемося на фундаментальний висновок про те, що цифрова трансформація має набути форми справжнього й щирого морального зобов'язання окремих людей і закладів у пошуках загального блага, а антропологічні та етичні міркування мають стати потужними силами, які формують відповідну організаційну культуру, сфокусовану на спрямування техніко-технологічних, інформаційно-комунікаційних новацій у русло людського розвитку.

¹²⁸ Keen A. The Cult of the Amateur: How Today's Internet is Killing Our Culture. New York : Doubleday/Currency, 2007. 242 p.

¹²⁹ Карр Н. Дж. Пустышка. Что Интернет делает с нашими мозгами / пер. с англ. Санкт-Петербург : Best Business Books, 2012. 256 с.

Світовий банк у доповіді про стан цифрової економіки під назвою «Цифрові дивіденди» (2016) виокремив зиски та ризики для сучасної економіки та суспільства (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

ЗИСКИ ТА РИЗИКИ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Зиски	Ризики
Підвищення продуктивності праці Зростання конкурентоспроможності Подолання бідності й соціальної нерівності Створення нових робочих місць Зниження витратності виробництва	Кібернебезпека Масове безробіття Розрив у рівні добробуту між громадянами й бізнесами всередині країн внаслідок нерівності в цифровій освіті, в умовах доступу до цифрових послуг і продуктів

Джерело: Всемирный Банк. «Перспективы получения цифровых дивидендов в Евразийском Экономическом Союзе». URL: http://d-russia.ru/wp-content/uploads/2016/10/Navas-Sabater-J._WB-Digital-Dividends-for-EAEU-Digital-Agenda.pdf (дата звернення: 21.12.2020).

У доповіді Huawei і Oxford Economics «Вимір реального впливу цифрової економіки» (2017) наголошується на наступних ефектах цифровізації (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

ОТРИМАНИЙ ЕФЕКТ ВІД ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Канали	Отриманий ефект
Внутрішні канали	Компанії можуть значно збільшити первісний прибуток від інвестицій у технології, якщо вони дізнаються, яким чином їх краще здійснювати в різних підрозділах
Горизонтальні канали: конкурентні наслідки всередині галузі	Процес, посередництвом якого інновації однієї компанії копіюються іншими, що приводить до підвищення продуктивності в ширшому масштабі в контексті всієї галузі
Вертикальні канали: ефекти в ланцюгу постачальників у різних галузях	Процес, за допомогою якого можливо досягти зростання продуктивності праці при доставці товарів, послуг за ланцюгом постачань від первинного виробника до кінцевого споживача

Джерело: Измерение реального воздействия цифровой экономики. URL: https://www.huawei.com/minisite/russia/digital-spillover/?utm_source=yandex&utm_medium=cpc&utm_campaign=general_rsy&utm_content (дата звернення: 15.12.2020).

Визначальною характеристикою розвитку глобальної економіки є стрімке зростання цифрової її складової. За даними Світового банку, у 2017 році вартість електронних товарів і послуг становила більш як 4,1 трлн дол. США, або 5,5 % світового ВВП, і ця величина, за оцінками експертів, до 2035 року зросте щонайменше у чотири рази.

З урахуванням наведених вище засновків сформулюємо власний концепт цифрової економіки. Передусім наголосимо на тому, що цифрова економіка — це не тільки й не стільки виробництво товарів і послуг «цифрового», «електронного» спрямування. Цифрова економіка — це віртуально-реальна даність, це гібридний стан економічної системи, за якого «цифра» заповнює всі «пори», «кровоносні судини» економічної діяльності. Усе те, що знахо-

диться «за кадром» феномена цифрової революції, зламає дотеперішні засади соціально-економічної парадигми, усталені уявлення про функціонування господарського механізму, радикально трансформує і виробничу, і соціально-трудова, і суто соціальну сферу, систему управління на всіх рівнях, бізнес-практики тощо.

Цілком очевидно, що на сучасному етапі цифрові технології стали невід'ємною складовою економічного й суспільного життя. Водночас маємо прийняти за аксіому, що процес цифровізації економіки — це процес зміни технологічного укладу й сукупності всіх процесів, що відбуваються в суспільному виробництві. Фактично йдеться про Четверту промислову революцію, її фундамент — технології «Індустрії 4.0» та їх вплив на економічні процеси — зміст, конфігурацію, засади функціонування. Концепція Четвертої промислової революції («Індустрія 4.0») має суттєві відмінності від попередніх її етапів (третьої й нижче). Якщо концепція «Індустрія 3.0» була спрямована здебільшого на автоматизацію виробничих процесів, то «Індустрія 4.0» орієнтована на наскрізну цифровізацію всіх економічних процесів, інтеграцію останніх в єдину екосистему, а відтак, утвердження нової конфігурації партнерських відносин із суб'єктами, які задіяні в ланцюгу створення доданої вартості. «Індустрія 4.0» пов'язує низку ключових технологій, таких як «аналіз великих даних», «промисловий Інтернет речей», «доповнена реальність», «кібербезпека» та ін.

Цифрова економіка, без перебільшення, є економікою змін, які є не винятком, а правилом. Ці зміни є водночас і масштабними, і глибокими, і швидкими, і системними. Складовою цього феномена є динамічна бізнес-модель, яка постає на практиці як один з чинників набуття незаперечних конкурентних переваг. Прагнення «йти в ногу» та працювати на випередження зумовлює необхідність постійного моніторингу техніко-технологічного базису цифрової економіки, векторів розвитку віртуального середовища та адаптації бізнес-процесів до нових умов підприємницької діяльності.

Потреба в такій адаптації викликана тим, що цифрові та інші проривні технології відкривають нові горизонти для ведення бізнесу, з'являються можливості виробляти продукцію чи надавати послуги з більш високими споживчими якостями. Важливим є й урахування того, що нові цифрові технології змінюють «обличчя» потенційних споживачів та інших контрагентів, розширюють їхні демоекономічні, соціальні та інші характеристики. Бізнес, що організується за використання цифрових даних і платформ, розвивається надстрімкими темпами та є привабливим для всіх суб'єктів — виробників, споживачів, продавців, посередників.

Маємо констатувати, що і в методологічному, і в методичному, а відтак і в прикладному сенсі виникає чимало проблем щодо оцінювання масштабів цифрової економіки, її місця у формуванні ВВП, створенні доданої вартості. Складнощі починаються з відсутності загальноприйнятого трактування цифрової економіки, уніфікованих засад визначення вартості цифрових товарів тощо.

Не буде перебільшенням стверджувати, що цифрова економіка — це результат «великого вибуху», що стався в техніко-технологічній складовій глобальної економіки та мережевому суспільстві на зламі двох тисячоліть. Штучний інтелект, кіберсистеми, інструменти аналізу надвеликих масивів даних, квантові

процесори, «хмарні» технології — усе це, як і багато іншого, відкриває нові можливості економічного розвитку й водночас породжує нові, часом неочікувані виклики та небезпеки. Останні почасти ретушуються, применшуються або ж узагалі не усвідомлюються.

Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш у вступі до «Доповіді про цифрову економіку 2019» зазначав, що за «надстислі терміни прогрес у цифрових технологіях привів до створення колосального багатства, яке зосереджене, однак, у невеликій групі осіб, компаній і країн. За збереження нинішньої політики та існуючих нормативних положень ця тенденція, ймовірно, продовжиться, викликаючи подальше збільшення нерівності. Без відповідних зусиль неможливо подолати цифровий розрив, за якого більше половини населення світу має лише обмежений доступ до Інтернету або не має його взагалі. Для того, щоб цифрова економіка працювала на загальне благо, вона має носити інклюзивний характер»¹³⁰.

І далі Генеральний секретар ООН звертає увагу на те, що нові технології, які є породженням Четвертої промислової революції, зумовлюють «значні зміни на ринку праці, зокрема скорочення робочих місць в одних секторах і створення нових можливостей в інших у масових масштабах. Цифрова економіка потребує найрізноманітніших нових знань та навичок, принципово нових заходів соціального захисту і якісно нового співвідношення між роботою та відпочинком. Необхідні значні інвестиції в розвиток освіти, орієнтованої не лише на сам процес навчання, а й на навчання методам організації цього процесу, а також забезпечення загального доступу до освітніх послуг упродовж усього життя»¹³¹.

Антоніу Гутерріш наголошує й на тому, що «цифрова економіка створює також нові ризики, зокрема загрози кібербезпеки, спричиняє незаконну економічну діяльність і посягання на недоторканість приватного життя. Пошук нових рішень потребує спільних зусиль урядів, громадянського суспільства, академічних кіл, наукового співтовариства й технологічного сектора»¹³².

Соціум на всіх континентах є мимовільним свідком того, як цифрові технології стрімко змінюють більшість видів економічної та соціальної діяльності. За таких масштабних і різновекторних трансформацій нагальним є завдання переосмислення стратегій розвитку як цифрового сектора, так і цифрової економіки загалом, опрацювання контурів майбутньої глобалізації та засвоєння політики комплексного підходу до вирішення демографічних, технологічних, інституціональних, соціоекономічних завдань на всіх рівнях — від нано- до глобального.

У цифрових технологіях, у «цифрі» в найширшому її розумінні немає детермінованого начала, «установки» лише на добро. Названі феномени сьогодення є одночасно джерелом як нових можливостей, так і нових викликів. Тому суб'єкти цифровізації, соціальні партнери мають прагнути до формування довірчих відносин, співпраці, дотримання «правил гри». Поки що ні «правила гри», ні довірчі відносини не демонструють регулюючої ролі, здатності подолати негативні тенденції і серед них — зростання нерівності та розширення доступності абсолютної більшості населення до цифрових благ.

¹³⁰ Доклад о цифровой экономике 2019. Создание стоимости и получение выгод: последствие для развивающихся стран. ООН. Женева, 2019. С. V.

¹³¹ Там само. С. V.

¹³² Там само. С. VI.

Заслугує на увагу пропозиція В. Р. Сіденка щодо створення зусиллями громадянського суспільства *спеціальної постійно діючої платформи для широких суспільних дискусій з питань цифровізації економіки та суспільства*. Метою останньої, на думку науковця, має стати повна ідентифікація всіх проблем, перешкод і реальних та потенційно можливих ризиків і загроз, які породжує цифровізація.

Ми повинні чітко розуміти, що будуємо під гаслом цифровізації — чи то підвалини цивілізації вільних людей майбутнього, де технології підпорядковано найвищим людським цінностям, чи то прообраз технологічного концтабору, керованого новою технологічною «елітою», де всі перебувають під контролем і на всіх є управа. Громадяни України повинні самі визначати базові параметри тих механізмів, які істотно впливатимуть на наші права і свободи, не залишаючи виключне право вирішення цих проблем замкненим корпораціям політичних кланів і бюрократів та тісно пов'язаних з ними медіамагнатів, щодо яких українське суспільство має сьогодні рівень довіри.

Джерело: Сіденко В. Р. Виклики і ризики цифровізації: світовий та український контексти. *Економіка України*. 2021. № 5. С. 55.

Економіка спільного споживання / шерінгова економіка

Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 років дала старт новим трендам у розвитку економіки, ознаменувала появу нових викликів і моделей товарно-грошових відносин. Однією з таких специфічних моделей, спрямуванням якої є економіка ресурсів, є модель, що позначена терміном «*спільне споживання*» (*collaborative consumption*). Йдеться про колективне використання товарів і послуг на основі широкого залучення відносин бартеру і оренди замість володіння¹³³.

Термін «спільне споживання» введено в науковий обіг ще наприкінці 70-х років ХХ ст., однак масовим це явище, процес, інститут стає в перші десятиліття поточного століття, коли цифровізація набрала обертів і масового застосування набули смартфони, мобільні додатки, які стали основою відповідних сервісів спільного користування.

Розвиток відносин спільного використання, поява все нових і нових бізнес-моделей у цій царині зумовили виникнення цілого сегмента нової економіки. Йдеться про шерінгову економіку (*sharing economy*). Автором цього терміна вважають Л. Лессінга, який, розглядаючи відмінність між комерційними та шерінговими відносинами, зазначає, що шерінгова економіка, як і будь-яка інша, побудована на обміні. Але на відміну від економік комерційного типу, у яких основним джерелом інформації при розподілі ресурсів і товарів є ціни, у шерінгових економіках цю роль виконують нецінові чинники (соціальні відносини)¹³⁴.

Маємо зазначити, що в 2010 році з'являється «монетизована» концепція спільного споживання, у якій визнається як обов'язкова грошова оплата шерінгових послуг.

¹³³ Felson M., Spaeth J. L. Community Structure and Collaborative Consumption: a Routine Activity Approach. *American Behavioral Scientist*. 1978. No. 21 (March–April). P. 614–624.

¹³⁴ Lessig L. L. Remix: Making Art and Commerce Thrive in the Hybrid Economy. London: Bloomsbury Academic, 2008. 300 p.

Р. Ботсман і Р. Роджерс, обґрунтовуючи нову соціально-економічну модель, зауважили, що головна її ідея полягає в тому, що споживачеві нерідко і вигідно, і зручно оплачувати тимчасовий доступ до продукту, ніж володіти ним, і така модель має еволюціонувати споживання товарів і послуг¹³⁵.

За «монетизованого» концепту шерінгової економіки остання розглядається як модель товарно-грошових відносин, в основі якої — взаємовигідне використання наявних ресурсів. На практиці вона надає одним інтернет-користувачам доступ до тимчасово вільних ресурсів інших інтернет-користувачів. Такий доступ уможливорює максимально ефективно використовувати тимчасово вільні ресурси шляхом платного обміну (товарами, послугами, іншими ресурсами) за задіяння цифрових платформ.

Потужним поштовхом до розвитку шерінгової економіки стали блокчейн-технології та соціальні мережі. Саме вони відіграли вирішальну роль у переході бізнесових структур на децентралізовані моделі на базі широкомасштабних публічних платформ.

Шерінгова економіка на практиці представлена низкою секторів, серед яких виокремимо ті, що найбільш інтенсивно розвиваються:

- *пирингове*¹³⁶ *розміщення* (P2P accommodation): послуги з короткострокової оренди житла;

- *пирингове фінансування* (P2P finance): спільне фінансування, пирингове кредитування; краудлендинг (collaborative finance, crowdfunding, peer-to-peer lending): взаємне фінансування й кредитування через Інтернет. Схема кредитування є доволі прозорою й виключає значні кредитні ризики для інвестора¹³⁷;

- *пиринговий транспорт і транспортування* (peer-to-peer transportation);

- *пирингові побутові послуги «за запитом»* (on-demand household services): різноманітні послуги, зокрема й доставка продуктів;

- *пирингове «спільне проживання»*, або *колівінг* (coliving): «житло як сервіс», формат спільного проживання для людей, які мають спільні життєві настанови та інтереси¹³⁸;

- *пирингове працевлаштування, онлайн кадрове забезпечення* (online staffing); *професійні послуги фрілансерів «за вимогою»*; *краудсорсинг*;

- *пирингові освітні послуги*: масові відкриті онлайн-курси (Massive Open Online Courses, Coursera, Udacity, MOOCs);

- *коворкінг* (coworking) — онлайн-організація праці за різними формами зайнятості в загальному просторі у вигляді колективного офісу (coworking space).

За настання коронакризи шерінговий бізнес довів свою життєздатність і запропонував нові бізнес-моделі. Це дає підстави говорити про те, що шерінгова економіка має значний потенціал розвитку як за традиційних умов життєдіяльності, так і за умов нової (не)нормальності.

¹³⁵ Botsman R., Rogers R. *What's Mine Is Yours: the Rise of Collaborative Consumption*. New York: Harper Collins, 2010. 644 p.

¹³⁶ Піринг (peering) — обмін трафіком між мережами.

¹³⁷ *Value of the Sharing Economy Worldwide in 2014 and 2025*. URL: <https://www.statista.com/statistics/830986/value-of-the-global-sharing-economy/> (дата звернення: 06.01.2021).

¹³⁸ *Колівінг: комуналка XXI века*. 10.01.2020. [Coliving: communal apartment of the XXI century] URL: https://zen.yandex.ru/media/id/5c5ab54bef4dc600add5c41d/koliving-kommunalka-xxi-veka-5e1823660be00a00afbcd587?utm_source=serp (дата звернення: 06.01.2021).

Масова переорієнтація підприємницької поведінки на спільне використання, що формує новий тип фінансово-економічних, майнових відносин, долає численні дотеперішні бар'єри, виключає посередників тощо, кардинально змінює бізнес-моделі в багатьох сферах економічної діяльності.

Роль і значення нового типу відносин, про який йдеться, у функціонуванні цифрової економіки є настільки суттєвими, що характеристика відносин спільного користування стає чи не іманентною складовою нової (цифрової) економіки.

Уважають, що поняття економіки спільного споживання введено у науковий обіг в 2008 році, а вже за кілька років Інтернет-сервіси та інші інститути спільного використання трансформувались у повсякденну практику (норму) економічної діяльності, складову рушійних сил цифрової економіки.

Нова цифрова модель підприємницької діяльності, в основі якої лежать спільне використання та споживання, має значні перспективи розвитку через низку ефектів, складовими яких є:

- переорієнтація підприємницької поведінки з придбання на спільне споживання, що забезпечує формування бізнес-моделі з низькою капітало-, матеріало-, трудомісткістю;

- підвищення якості послуг як результат посилення ролі онлайн-репутації, прозорості бізнес-процесів і підвищення значущості довіри і самовідповідальності.

Підкреслимо, що нині в науковій літературі широко вживаними є терміни «шерінгова економіка», «економіка розподіленого користування», «економіка розподіленого споживання й користування», які близькі за сутнісними характеристиками, а то й є замінниками.

Приступаючи до аналізу означених вище та інших близьких понять, передусім акцентуємо увагу на тому, що спільне споживання та спільне користування передбачають обмін ресурсами й активами, який є альтернативою їх володіння. Водночас спільне споживання корелює зі спільним використанням. Два чи більше учасників спільно використовують заміський будинок, автомобіль, яхту або такі нематеріальні цінності, як знання, компетентності, проєкти тощо.

Зазначимо, що термінологія в цій царині ще не впорядкована. Так, в англійській літературі поширеними є поняття колаборативне споживання й колаборативна економіка (collaborative consumption, collaborative economy), однорангова економіка (peer economy), шерінгове споживання (sharing consumption, sharing), гігекономіка або гігономіка (gig economy), економіка за вимогою (on-demand economy), економіка повторного використання (second-hand economy).

Наукове дослідження та узагальнення, здійснене Д. Дредж і С. Гаймоті (D. Dredge, S. Gyimothy), свідчить про наявність 17 різних понять і відповідних визначень, які відзеркалюють процеси спільного споживання й використання. Не всі з цих понять «прижилися» в наукових публікаціях та у діловому спілкуванні, але для розуміння їх походження та мотивації авторів щодо застосування на практиці, доцільно розглянути окремі з них більш докладно.

Передусім зауважимо, що означені вище поняття є окремими характеристиками більш ємкого глобального терміна, яким є *цифрова економіка*, яка, своєю чергою, є складовою більш широкого поняття — нова економіка. У межах цієї системи господарювання діє низка підсистем, для яких цифрові технології, циф-

рові бізнес-моделі, інформаційна інфраструктура — це ключові ресурси, чинники формування та функціонування.

Економіка платформ / платформова економіка

Економічна діяльність за умов цифровізації та цифрових бізнес-моделей усе більше здійснюється на базі платформ, що зумовило необхідність широкого використання терміна «*економіка платформ*» («*платформова економіка*»), який не є заміником (принаймні на цьому етапі) поняття «цифрова економіка».

Пошук, з'ясування природи глобальних змін для багатьох як науковців, так і пересічних громадян виявився неочікуваним. До останнього часу мало хто з дослідників природу карколомних трансформацій пов'язував з появою платформ як унікального феномена початку XXI ст.

Голова ради директорів *Alibaba* Джек Ма пов'язує природу глобальних змін у світі економіки й світі самих людей саме із започаткуванням технологічних платформ, які діють за принципами, не описаними жодною економічною теорією, та які до останнього часу претендували на роль глобальної загально-визнаної економічної думки.

Коли йдеться про опис новітніх технологічних платформ, то його автори, зазвичай акцентують увагу на тому, що *Uber* — найбільша в світі служба таксі — не має у своїх активах власних машин, найбільший постачальник контенту *Facebook* не створює власного контенту, а *Airbnb*, будучи найбільшим сервісом з добору житла в усьому світі, не має власних готелів та інших житлових активів.

В інтерв'ю, яке дав Джек Ма в липні 2017 року, він заявив: «Менеджмент... Це слово підходить для звичайних компаній. У *Alibaba* ми радше управляємо економікою, адже нам доводиться управляти великою кількістю компаній-партнерів, які від нас залежать. Будь-яка дрібна й середня компанія, за якою стоїть якась ідея, віднині отримала можливість здійснити її. Через платформу *Alibaba* можна знайти покупців і продавців; ми можемо надати вам доступ до «хмарних» обчислень; можемо поширювати й доправляти ваші товари. До 2036 року буде створена економіка, що охоплює 100 млн компаній і мільярди користувачів. Ми не володіємо цією економікою. Ми просто управляємо нею. Зручність і перевага — наші основні орієнтири на кілька найближчих десятиліть».

Далі у цьому ж інтерв'ю Джек Ма наголосив на тому, що товари з маркуванням «Зроблено в Китаї чи інших азійських країнах невдовзі стануть пережитком минулого, а насправді залишаться лише цінності *Made in Internet*». Платформи будуть поширювати все та відслідковувати через цифрове глобальне середовище.

Саме новий принцип роботи ключових платформ підтверджує висновки Джека Ма про те, що *Alibaba Group* забезпечує керування мережею компаній, що утворюють єдину цифрову економіку. Насправді йдеться вже не про компанію, а про *екосистему*.

Варто зауважити, що елементи так званого розподіленого та спільного користування існували й раніше, до появи цифрових платформ як інформаційно-телекомунікаційного інструменту забезпечення взаємодії між власниками активів і суб'єктами спільного споживання й використання. Згадаймо часткове володіння та використання об'єктів відпочинку, спортивної інфраструктури, обмін книгами тощо. З появою цифрових платформ, заснованих на сучасних ІКТ,

відкрилися небачені раніше можливості доступу до сервісів розподіленого користування, розширився географічний, регіональний простір для спільного користування. Нові бізнес-процеси, що використовуються під час спільного споживання й користування, передбачають застосування нових кадрових технологій, нових форм і методів організації праці, а відтак і нових форм і видів зайнятості.

Ще одним терміном, який корелює з природою та механізмами спільного використання, є гігекономіка, або гігономіка (*gig economy*). Йдеться про економіку, у якій трудова діяльність (зайнятість) реалізується на основі застосування гнучких форм. Діапазон таких форм, як і кадрові технології залучення до виконання трудових функцій, постійно розширюються та відозмінюються¹³⁹.

Новим трендом у розвитку нової економіки та її складових, які аналізуються, є численні, істотні зміни в системі управління персоналом і серед них — поділ персоналу організації на так зване «кадрове ядро» та «периферійну» робочу силу. За такої кадрової політики в розпорядженні роботодавця є як постійний штат працівників, так і «лава запасних» — фрілансери, резерв виконавців, готових у вільний час, на тимчасовій чи іншій нестандартній (гнучкій) основі виконати певний обсяг робіт. Ці потенційні працівники не пов'язані постійними трудовими відносинами з конкретним роботодавцем, а можуть бути залучені як організаціями, так і фізичними особами на основі так званої *однорангової взаємодії*. Означена однорангова взаємодія, що має місце в царині обміну та використання матеріальних і нематеріальних активів спільного використання, однорангового (непостійного, разового) залучення виконавців формує так звану *однорангову економіку (peer-to-peer economy)*.

Справедливим є твердження, що в одноранговій економіці індивід отримує доступ до виконання трудових функцій в електронному просторі з можливістю поставати в багатьох іпостасях — виробника, посередника, продавця, споживача.

Наголошуємо й на тому, що однорангова економіка включає не лише моделі гнучкої зайнятості, що характерні для гігономіки, а й охоплює взаємодію, економічні взаємовідносини між суб'єктами, які орендують, купують, продають товари та послуги. Йдеться про відносини, що характерні для шерінга.

Використання поняття «*економіка за вимогою*» (*on-demand economy*) пов'язане з таким: деякі види шерінга будучи організованими на замовлення конкретного споживача (замовника), мають свої особливості. Так, існує відмінність між використанням такого активу, як легковий автомобіль, при замовленні, наприклад, через *Uklon* і за спільної поїздки через сервіс пошуку *BlaBlaCar* або *poedem vmeste*¹⁴⁰.

За замовлення через *Uklon* нова цінність створюється за здійснення поїздки з одного пункту до іншого, при цьому маршрут визначає споживач і без замовлення ця поїздка була б не можлива. За спільного використання автомобіля через платформу *BlaBlaCar* або *poedem vmeste* замовник займає вільне місце, яке було б не використане, але поїздка за маршрутом, що в цьому разі влаштовує споживача, усе одно відбулася б (зі заповненим чи незаповненим місцем).

¹³⁹ Підкреслимо, що гігономіка має широкий спектр застосування та розвитку. Природа останньої докладно розглядатиметься нижче. Звернення до неї в контексті спільного споживання та користування пов'язане з тим, що нестандартні, атипові форми зайнятості домінують в економіці шерінгового типу.

¹⁴⁰ Frenken K., Schor J. Putting sharing economy into perspective. Environ. Innovation Soc. Transitions. *Researchgate.net*. URL: https://www.researchgate.net/publication/312598648_Putting_the_sharing_economy_into_perspective (дата звернення: 21.02.2021).

Маємо констатувати, що деякі з термінів, що характеризують новітні явища у використанні активів, можна розглядати як інтерпритацію шерінгових технологій, коли використання активу й, відповідно, задоволення тих чи інших потреб є важливішим, аніж володіння ним.

Новітні явища використання активу замість його придбання є однією з характеристик так званої *економіки доступу* (access economy). Уважаємо, що введення в науковий обіг зазначеного вище, як і багатьох потрібних термінів, не є виправданим, оскільки не містить прирошення знань, розумінь, пояснень, як насправді функціонує нова економіка.

Однією з тенденцій розвитку сучасної економіки є поширення практики обміну, продажу, надання товарів, що були у використанні. Відтак на злобу дня з'явився термін *second-hand economy*. Товари, про які йдеться, перерозподіляються, переміщуються з місць, де вони більше не потрібні, в інші, де на них є попит. Ці товари можуть надаватися безоплатно, в обмін на інші товари, або надходити в продаж і переходити у власність покупця. Цифрові платформи, які використовують фірми, що діють на «полі» *second-hand economy*, сприяють інтенсифікації переміщень раніше використовуваних товарів, розширенню географії доступу до них, зниженню транзакційних витрат.

Як зазначалося вище, одним з драйверів розвитку нової економіки є розвиток її *компонент*. Припускаємо, що вже в недалекому майбутньому сегмент платформової економіки посідатиме провідні позиції в створенні доданої вартості та в складі глобального валового продукту. Є усі підстави стверджувати, що платформова економіка буде інтенсивно змінювати увесь ландшафт міжнародного та національного поділу праці. Як справедливо зазначають зарубіжні дослідники цієї проблеми, платформова економіка видозмінює «самі принципи конкуренції, інновацій і навіть світової торгівлі»¹⁴¹.

За настання епохи цифровізації та домінування технологій, які є породженням Четвертої промислової революції, відбуваються становлення та інтенсивний розвиток багатосторонніх ринків та їх специфічного формату, яким стають багатосторонні платформи.

Підкреслимо, що саме цифровізація та інформаційно-комунікаційне середовище дали поштовх розвитку платформ як інституту налагодження контактів і взаємодії двох і більше зацікавлених сторін. «На виході» означених явищ і процесів становлення нового виду економіки — *економіки платформ* (*platform economy*).

Фундаментальні засади економіки платформ знайшли відображення в працях Ж.-Ш. Роше і Ж. Тіроля¹⁴², Б. Кайо і Б. Жюльєна¹⁴³, М. Армстронга¹⁴⁴, Д. Еванса¹⁴⁵, М. Рісмана¹⁴⁶.

¹⁴¹ Evans P. C., Gawer A. The Rise of Platform Enterprise: A Global Survey. *Thecge.net*. URL: https://www.thece.net/app/uploads/2016/01/PDF-WEBPlatform-Survey_01_12.pdf (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁴² Rochet J., Tirole J. Platform Competition in Two-Sided Markets. *Journal of the European Economic Association*. 2003. Vol. 1. No. 4. P. 990–1029. Rochet J., Tirole J. Two-Sided Markets: a Progress Report. *The RAND Journal of Economics*. 2006. Vol. 37. No. 3. P. 645–667.

¹⁴³ Caillaud B., Jullien B. Chicken and Egg: Competition among Intermediation Service Providers. *The RAND Journal of Economics*. 2003. Vol. 34. No. 2. P. 309–328.

¹⁴⁴ Armstrong M. Competition in Two-Sided Markets. *The RAND Journal of Economics*. 2006. Vol. 37. No. 3. P. 668–691.

¹⁴⁵ Evans D. S. Platform Economics: Essays on Multi-Sided Businesses. Chicago: Competition Policy International (CPI), 2011. 449 p. URL: <https://www.competitionpolicyinternational.com/assets/Hot-Tubs/SSRN-id1974020.pdf> (дата звернення: 06.02.2021).

¹⁴⁶ Rysman M. The Economics of Two-Sided Markets. *Journal of Economic Perspectives*. 2009. Vol. 23. No. 3. P. 125–143.

Як зазначають Ж.-Ш. Роше і Ж. Тіроль, багатосторонні платформи — це ринки, які можуть забезпечити взаємодію між кінцевими користувачами і прийняти дві (або декілька) сторін на «борт» через встановлення для кожної з них відповідної ціни¹⁴⁷.

Перелік усесвітньо відомих, успішних платформ є надзвичайно широким, достатньо назвати такі гіганти, як *Microsoft, Apple, Amazon, Google, Uber, eBay, Airbnb, Visa*. Залежно від результатів діяльності, можна виокремити чотири типи платформ¹⁴⁸.

1. Метчингові (від англ. *matching* — відповідність) платформи, на яких відбуваються стиківка та взаємодія продавців і покупців, які укладають угоди з мінімальними транзакційними витратами. Складовими цих платформ є туристичні агенції, Інтернет-магазини, що здійснюють торговельні операції за схемами P2P (людина — людині (*person-to-person*)), P2B (людина — бізнесу (*person-to-business*)), B2B (бізнес — бізнесу (*business-to-business*)); сайти знайомств; білетні оператори; бюро з працевлаштування; низка інших видів бізнесу, які взаємодіють з великою кількістю учасників як на боці попиту, так і пропонування.

Варто наголосити й на тому, що узгодження взаємних інтересів суб'єктів ринку за допомогою платформ відбувається також у такій складовій (підсистемі) нової економіки, як «економіка спільного споживання», або «шерінгова економіка» (*sharing economy*). Найбільш відомими інституціями «економіки спільного споживання» є *Uber, Bolt, Gett, Airbnb*.

2. Мульти-медіасервіси й засоби масової інформації (веб-портали, телебачення, друковані та електронні засоби інформації), які надають користувачам контент разом з рекламою, яку оплачує рекламодавець.

3. Комп'ютерні платформи, які створюють простір (середовище) для розробки й купівлі програмних продуктів до комп'ютерів, цифрових мобільних устроїв, відеоігор.

4. Платіжні системи, такі як *Visa, Mastercard, American Express, Diners Club*, через які здійснюються розрахунки між продавцями й покупцями за використання пластикових карт.

Маємо зазначити, що наведена класифікація багатосторонніх платформ може розглядатись як рамкова (типова), яка щодня доповнюється новими суб'єктами та видами послуг, зокрема, у телемедицині, освіті, державному управлінні.

Наголошуємо на тому, що технологічні платформи та їх складова — цифрові платформи — не є лінійним процесом ускладнення, симбіозом дотеперішніх техніко-технологічних та організаційних рішень. Останні економічні дослідження переконують у тому, що основною рушійною силою становлення та інтенсивного розвитку технологічних платформ є цифровізація в найширшому її розумінні, яка створює небачені раніше можливості розбудови нового ландшафту, нової конфігурації як підприємницької діяльності, так і інших сфер суспільно корисної праці (державне управління, соціальна сфера, регіональне управління тощо). У результаті новий феномен — технологічні

¹⁴⁷ Rochet J., Tirole J. Two-Sided Markets: a Progress Report. *The RAND Journal of Economics*. 2006. Vol. 37. No. 3. P. 645.

¹⁴⁸ Rochet J., Tirole J. Platform Competition in Two-Sided Markets. *Journal of the European Economic Association*. 2003. Vol. 1. No. 4. P. 992.

платформи — постають як імператив цифрової доби, трансформують дотеперішні та створюють нові інноваційні інструменти, відкривають нові перспективи та можливості¹⁴⁹.

За появи та широкого використання термінів «платформа», «технологічна платформа», «цифрова платформа» існує необхідність упорядкування їх змістових характеристик, однозначного або ж наближеного трактування ролі та місця цих феноменів цифрової доби в розбудові нової економіки та мережевого суспільства.

Аналіз зарубіжних і вітчизняних наукових джерел, що містять результати дослідження щодо природи та сутності технологічних платформ свідчить про те, що останні мають неоднозначні, нерідко протирічливі трактування. В одних випадках їх ототожнюють з корпоративними платформами¹⁵⁰, або ж трактують як сутність цифрових платформ¹⁵¹. Існує думка, що технологічні платформи є інструментом взаємодії держави, бізнесу, науки й освіти¹⁵².

В уявленні багатьох дослідників технологічна платформа постає як складова екосистеми¹⁵³ або мережевого об'єднання¹⁵⁴. У наявній літературі існує й визначення технологічної платформи як комплексу або «ансамблю технологій, які знаходяться в єдиній галузі знань»¹⁵⁵.

Незважаючи на наявні суперечливі твердження, спрощення, еkleктичні твердження, усе ж набирають поширення, а то й домінують більш виважені, складні, науково обґрунтовані визначення, у яких проглядається філософський контекст, наголошується на гармонізації взаємовідносин на цифрових засадах, прагненні до стійкого розвитку.

Засадничими елементами (конструктами) технологічних платформ варто вважати:

- використання найсучасніших проривних технологій;
- повномасштабну цифровізацію процесів цифрової взаємодії;
- інтеграцію цифровізації, інших проривних технологій і створення передумов для набуття незаперечних конкурентних переваг.

Конкретизуючи наведене вище, зазначимо, що термін «платформа» має «стосунок» не лише до сфери економіки, техніки, а й геології, політики, соціології. У доповіді комісії Європейського Союзу (2004 р.) під назвою «Технологічні платформи: від визначення до спільної дослідницької програми» технологічні

¹⁴⁹ Nambisan S., Wright M., Feldman M. The digital transformation of innovation and entrepreneurship: Progress, challenges and key themes. *Research Policy*. 2019. No. 8; Athey S., Luca M. Economists (and Economics) in Tech Companies. *Journal of Economic Perspectives*. 2019. No. 1. P. 209–230.

¹⁵⁰ Meyer M.H., Lehnerd A.P. The power of product platforms: Building value and cost leadership. New York: Free Press, 1997; Muffatto M., Roveda M. Product architecture and platforms: A conceptual framework. *International Journal of Technology Management*. 2002. № 1. P. 1–16.

¹⁵¹ Brousseau E., Penard T. The economics of digital business models: A framework for analyzing the economics of platforms. *Review of Network Economics*. 2007. № 2. P. 81–114;

¹⁵² Kenney M., Zysman J. The Rise of the Platform Economy. *Issues in Science and Technology*. 2016. № 3. P. 61–69; Commission Communication. «Industrial Policy in an Enlarged Europe», December 2002.

¹⁵³ Gawer A. Platforms, Markets and Innovation. Northampton: Edward Edgar Publishing, 2009; Gawer A., Cusumano M. A. Industry Platforms and Ecosystem Innovation // *Journal of Product Innovation Management*. 2014. № 3. P. 417–433; Jacobides M.G., Cennamo C., Gawer A. Towards a Theory of Ecosystems. *Strategic Management Journal*. 2018. № 8. P. 2255–2276.

¹⁵⁴ Rochet J.-C., Tirole J. Platform competition in two-sided markets. *Journal of the European Economic Association*. 2003. № 4. P. 990–1029; Boudreau K., Hagiu A. Platform Rules: MultiSided Platforms as Regulators. *HBS Working Paper*. 2008.

¹⁵⁵ Hinderling T. Wozu offene Technologieplattform. *Volkswirtschaft*. 2007. № 10. P. 16–17.

платформи розглядаються як інструмент взаємодії між європейськими державами, наукою, економікою й громадськістю, який покликаний вирішити проблему технологічної незалежності Європи.

Є підстави стверджувати, що, попри існуючу до початку XXI ст. практику функціонування платформ корпоративного, галузевого рівня, офіційне визначення поняття «технологічна платформа» є «продуктом» нового тисячоліття й зародилося воно в економічному та культурному просторі Європи.

За останні два десятиліття цей термін набув певних еволюційних змін і прирощень змістових характеристик. Так, якщо на перших етапах використання цього терміна він асоціювався із сукупністю технологій які постають інструментом (методом, механізмом, інфраструктурною основою) інноваційного розвитку на рівні компаній, технологічної незалежності на макrorівні та нової моделі стійкого розвитку на рівні глобальних ринків, то в подальшому його змістове навантаження значно посилене.

Наприкінці другого — на початку третього десятиліття поточного століття у визначеннях цього поняття домінує акцент на унікальних технологіях платформових компаній. Останні першими здійснили перехід від інформаційної епохи до цифрової й заклали в основу своєї підприємницької діяльності *платформові бізнес-моделі*. Отже, йдеться про симбіоз, синергію, взаємозумовлене поєднання *технологічних платформ* унікального проривного характеру і нетрадиційних, постіндустріальних і постінформаційних *платформових бізнес-моделей*.

«Продуктом» останніх є платформові компанії. Про значущість і роль таких компаній свідчать такі дані: сім із восьми найбільших за показником капіталізації компаній світу використовують і технологічні платформи, і платформові бізнес-моделі.

Правомірним є твердження, що платформові компанії в реальній дійсності постають як «продукт» щонайменше двох платформ: технологічних і бізнес-моделей.

За оцінками М. Кенні та Дж. Зісмана, «ми знаходимося в самому розпалі реорганізації нашої економіки, у якій власники платформ, швидше за все, розвивають потужність, яка може бути навіть більшою, ніж у власників на початку промислової революції»¹⁵⁶.

Зважаючи на нову роль та значущість сучасних платформ, які апріорі є цифровими й водночас технологічними платформами бізнес-процесів, цілком виправданим є підвищений інтерес наукових шкіл до дослідження зазначеного феномена початку XXI століття. Не є винятком і зацікавленість наукових шкіл трудовиків, для яких дослідження проблематики платформ повинно здійснюватися у контексті впливу платформових інновацій на світ праці та зайнятості.

Маємо констатувати, що дослідження складної, усе ще незвичної для дотеперішніх ментальних схем проблематики платформ нової економіки тільки починається. Дискусійною залишається навіть класифікація технологічних платформ, один з можливих варіантів якої подано в табл. 2.16.

¹⁵⁶ Kenney M., Zysman J. The Rise of the Platform Economy. *Issues in Science and Technology*. 2016. No. 3. P. 61–69.

Таблиця 2.16

КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИДІВ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПЛАТФОРМ

Критерій класифікації	Види ТП	Пояснення, приклади
За характером змісту та структурою	Продуктові (корпоративні)	Коли фірми в рамках тільки своєї компанії виробляють сімейство продуктів шляхом повторного використання єдиної продуктової платформи (Sony, Apple та ін.)
	Галузеві (зовнішні, індустріальні)	Коли власник платформи забезпечує основний компонент і визначає архітектуру системи (екосистеми); фірми (комплементори) виробляють додаткові продукти, які роблять всю систему більш ціною (с/г платформові компанії у Франції Agriconomie, WeFarmUp та ін.)
	Ринкові (маркетинг-платформи)	Основний вид діяльності — посередництво (AliExpress, Amazon, TripAdvisor та ін.)
	Технічні (інструментальні)	Група технологій, пов'язаних з апаратними та програмними засобами (Apple iOS, Google Android, Intel, Microsoft та ін.)
За сферою застосування	Інфраструктурні	Основний вид діяльності — надання IT-сервісів та інформації для прийняття рішень (CoBrain, держпослуги та ін.)
	Організаційні (прикладні)	Як комерційна мережа або ринок (бізнес-модель), що дає змогу здійснювати транзакції в формах обміну: бізнес—бізнес (B2B), бізнес—клієнт (B2C) або клієнт—клієнт (C2C) (Uber, Avito, Booking.com та ін.)
За галузеву приналежністю	За галузями та сферами діяльності	Медицина майбутнього; текстильна й легка промисловість; біоенергетика; будівництво й архітектура та ін.
За системою об'єднання	Односторонні (корпоративні)	Siemens та ін.
	Багатосторонні	Booking.com та ін.
За формою системи взаємодії	Традиційні	У чистому вигляді зараз відсутні
	Цифрові	ТП із застосуванням пакета цифрових технологій роботи з даними та змінами системи поділу праці
	Інтегратори	Платформа є сполучною ланкою між зовнішніми учасниками та кінцевими користувачами; вона може контролювати транзакції й отримувати вигоду з транзакцій, що відбуваються на ній (Apple, InnoCentive.com та ін.)
На основі бізнес-моделі	Продуктові	Зовнішні учасники покладаються на базову технологію власника платформи й продають продукти та послуги безпосередньо кінцевим користувачам без участі власника платформи (Amazon, Google та ін.)
	Багатоплатформенна модель	Зовнішньому учаснику не потрібно взаємодіяти з власником платформи під час проєктування та розроблення нового продукту або послуги, але власник платформи може нав'язувати певні правила й норми зовнішнім учасникам (Facebook, eBay та ін.)
За формою контролю	Закриті (пропрієтарні)	Платформа має одного провайдера (Microsoft Windows (операційні системи для ПК) і Sony Playstation (ігрові консолі) та ін.)
	Відкриті, колективні (спільного володіння)	Платформа має багато провайдерів, постачальників компонентів, держрегуляторів, організацій, які створюють і впроваджують мережеві стандарти, а також залучають все більшу кількість користувачів (Інтернет та ін.)

Закінчення табл. 2.16

Критерії класифікації	Види ТП	Пояснення, приклади
За моделлю володіння активами	Децентралізовані	Власник активу визначає умови й пропонує активи безпосередньо користувачеві. Платформа об'єднує агентів і полегшує транзакції в обмін на невелику комісію (AirBnB та ін.)
	Централізовані	Платформа володіє активом і встановлює ціни. Вона має більший контроль за якістю та стандартизацією, ніж децентралізована платформа, посідає велику частку транзакційних витрат (Zipcar, Rent the Runway та ін.)
	Гібридні	Власники активів пропонують послугу за ціною й стандартами платформи. Володіння і ризик децентралізовані, стандартизація та рівень обслуговування централізовані (Uber, Lyft та ін.)
	Комерційні	Усі, що здійснюють транзакції
За характером отримання прибутку	Некомерційні	Державні. Наприклад: Єдиний портал державних і муніципальних послуг, Система міжвідомчої електронної взаємодії, Єдина система ідентифікації та аутентифікації та ін.
	Інноваційні	Платформи провідних компаній світу
	Операційні	Uber, Gett, Yandex та ін.
	Інвестиційні	Kickstarter та ін.
За функціоналом	Агреговані	Здійснюють збирання та об'єднання інформації з декількох джерел в одну платформу, знижуючи витрати на пошук інформації та використання посередницьких послуг (TripAdvisor, Expedia та ін.)
	Пошукові	Google, Yandex та ін.
	Електронна комерція (маркетплейси)	eBay, Amazon, Alibaba, AliExpress та ін.
	Платіжні системи	ePayments, WebMoney, Samsung Pay та ін.
За масштабами	Соціальні мережі	Facebook, Instagram та ін.
	Месенджери	WhatsApp, Skype та ін.
	Корпоративні	Окремих компаній
	Регіональні	Окремих регіонів
Залежно від способу взаємодії між зовнішніми учасниками	Національні	Національного рівня
	Міжнародні	Європейські ТП, Євразійські ТП та ін.
	Глобальні	TripAdvisor та ін.
	Колаборативні	Платформи, регульовані соціальними нормами та гнучкими правилами. Зовнішнім учасникам пропонується надати відкритий доступ до інформації (Європейські ТП, Threadless, SAP developers network, Вікіпедія та ін.)
	Конкурентні	Зовнішні учасники розробляють і створюють конкуруючі товари або послуги. Кінцеві користувачі на іншому боці платформи обирають серед них найкращі на основі своїх переваг і потреб (консоли для відеоігор, TorCoder, Local Motors та ін.)

Джерело: складено авторами за зарубіжними та вітчизняними публікаціями.

Формування та інтенсивне поширення цифрових платформ правомірно розглядати в контексті інноваційного поступу нової економіки. У цьому сенсі цифрові платформи мають двоїсте значення. З одного боку, вони (цифрові платформи) є самостійною складовою інноваційного розвитку економіки й суспільства, з другого — постають фундаментальною передумовою, можливістю появи та розвитку низки економічних і соціальних феноменів сьогодення. Йдеться про те, що цифрові платформи дають поштовх до інноваційних перетворень.

Не буде перебільшенням стверджувати, що поява та розвиток цифрових платформ — це один з «продуктів» цифровізації в її найширшому розумінні. Цифрові технології відкривають небачені раніше можливості, і серед них — різке збільшення швидкості налагодження зв'язків і спілкування, стрімке скорочення витрат на виробництво й загалом на відтворення суспільних продуктів, зниження транзакційних витрат, скорочення часу на пошук оптимальних економічних рішень. Принципово важливо те, що цифровий світ з об'єктивних причин — це більш незалежний простір для самостійності, свободи підприємницької діяльності.

Ще одна принципова характеристика та відмінність економіки платформ від економіки індустріального типу — превалююча орієнтація соціально-економічного розвитку на задоволення потреб конкретної людини, а не на зростання сукупного суспільного продукту загалом. Соціальні мережі, онлайн-сервіси, особисті кабінети цифрових платформ створюють умови, за яких конкретна людина стає безпосереднім учасником економічного життя суспільства, «персоніфікованим» споживачем створюваних суспільних благ. Орієнтація економіки на запити людини закладає фундамент розбудови соціальної, людиноцентричної економіки. На підвищення соціальної якості «працюють» цифрові підсистеми розрахунково-касового, кредитного обслуговування, міжбанківської взаємодії, онлайн-платіжні системи, обліково-аналітична діяльність сфери обслуговування.

Нові грані феномена початку XXI ст., яким є платформи, їх економічну природу та наслідки для економіки та суспільства відкриємо для себе за розгляду цього інституту як специфічного формату багатосторонніх ринків цифрової економіки. Передусім маємо наголосити на тому, що поява специфічного формату багатосторонніх ринків цифрової економіки — це «результат» і водночас «продукт» інтенсивного впровадження інформаційно-комунікаційних технологій та інших проривних новацій «Індустрії 4.0».

Ключовою (хрестоматійною) рисою цифрової економіки є так званий *дизруптивний ефект* платформових бізнес-моделей. *Дизруптивний ефект* виникає внаслідок підривної інновації (*disruptive innovation*), яка призводить до неконкурентоздатності існуючої технології, оскільки нова технологія повністю змінює параметри конкуренції, зумовлює революційні, докорінні перетворення в способі виробництва, суспільному поділі праці, організації виробництва тощо. Прикладами «підривних інновацій» є заміна паровоза на електровоз, факсу — на електронну пошту, плівкових камер — на цифрові фото- і відеокамери.

Слід виокремити щонайменше три основні особливості платформ як багатосторонніх ринків:

1) об'єкт угоди для платформи — це функція з'єднання (зведення) покупців і продавців, інші ж аспекти ринкової взаємодії не є важливими;

2) власників платформи та її агентів не пов'язують відносини власності. Однією з «підривних інновацій» у функціонуванні платформ постає так зване спільне користування. Тому не випадково природа платформ розглядається зазвичай у контексті природи економіки спільного використання. Що ж стосується відносин власності, то вони в цьому разі залишаються «поза кадром»;

3) пошук контрагента й укладення угоди відбувається в найкоротший термін за використання електронних комунікацій. Водночас має місце не лише миттєве поєднання покупців і продавців, а й змінюється інституціональна база цього поєднання.

Останнє є принципово важливим, і на нього звертають увагу зарубіжні вчені, констатуючи таке: якщо в 1990-ті роки завдяки Інтернету ефективні канали комунікації поглинали неефективні, то на початку XXI ст. вже платформи поглинають канали комунікації¹⁵⁷. Ці ж вчені небезпідставно стверджують, що в платформовій економіці Інтернет є не лише каналом комунікації, а й техніко-технологічною передумовою створення платформової інфраструктури та координаційним механізмом. Принциповою новацією є те, що платформи використовують можливості Інтернету для розробки нових, проривних бізнес-моделей. Останні на практиці постають одночасно і як дизруптивні, і як економічно ефективні.

Ефект платформи призводить до концентрації кількох потужних платформ, домінуючих на своїх ринках. Переваги цього очевидні, особливо для споживачів: більш висока споживча цінність, більше зручностей і низька собівартість. Однак в даній ситуації виникають певні соціальні ризики. Для запобігання концентрації цінностей і влади в руках обмеженої кількості осіб необхідно знайти спосіб збалансувати переваги і ризики цифрових платформ (включаючи промислові платформи) за рахунок забезпечення відкритості і можливостей для колективної інновації.

Ці фундаментальні зміни, що зачіпають економічні, соціальні і політичні системи, важко відіграти назад, навіть якщо якимось чином спробувати повернути назад сам процес глобалізації. Перед галузями і компаніями тепер стоїть питання не про те, чи відбудеться дизруптивний прорив у сфері їхніх інтересів, а про те, коли відбудеться цей підрив, яку форму він прийме і як це відіб'ється на галузі або організації.

Реальність дизруптивного прориву і неминучість його впливу на нас не означає, що ми безпорадні перед ним. Ми повинні забезпечити створення системи загальних цінностей для політичного вибору і проведення змін, які перетворюють Четверту промислову революцію в нові можливості для всіх членів суспільства.

Джерело: Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: Издательство «Э», 2017. С. 15

Нинішні прогнози щодо масштабів зайнятості з огляду на дію комплексу чинників зовнішнього та внутрішнього характеру («великий вибух-1» і «великий вибух-2»), відсутність стійкої позитивної динаміки щодо доходів від трудо-

¹⁵⁷ Parker G. G., Alstyne van M. W., Choudary S. P. Platform Revolution: how Networked Markets are Transforming the Economy — and how to Make Them Work for You. London, New York, W. W. Norton & Company, 2017. P. 64.

вої діяльності спонукало багатьох представників економічно активного населення до перегляду дотеперішніх трудових настанов та активної адаптації до нової соціоекономічної, платформової реальності. Цей тренд набув розвитку за усвідомлення, що коронавірусна криза не є форс-мажором, тимчасовим явищем, а новою (не)нормальністю.

За настання коронакризи інтенсивного розвитку набули *платформи електронної торгівлі*, які й до появи планетарного лиха — COVID-19 демонстрували прирощення кількісних та якісних параметрів.

Виокремимо кілька старих-нових тенденцій у розвитку платформ електронної торгівлі, які безпосередньо чи опосередковано впливають на цифрову зайнятість як форму докладання праці.

Перша тенденція — це розширення сектора онлайн-торгівлі. Наведемо такий приклад. Один зі світових лідерів платформізації — Amazon, маючи у 2019 році 798 тис. працівників, які залучалися до надання послуг, з настанням коронакризи заявив про додаткове залучення спочатку 100 тис., а згодом — 75 тис. персоналу¹⁵⁸.

Другою тенденцією у сфері праці, яка аналізується, є зростання популярності та розширення платформ електронної C2C торгівлі, а саме торгівлі за участі клієнтів, які не є суб'єктами підприємницької діяльності у традиційному правовому сенсі.

Повсякденна практика розвинених країн світу демонструє позитивну динаміку повторного використання речей, що є не тільки й не стільки намаганням економити на родинних витратах, як ознакою відповідальної поведінки споживачів.

Третя тенденція, що виявила себе на платформах електронної торгівлі, — це зростання попиту на окремі товари з огляду на обставини, породжені пандемією. За умов карантинних обмежень, віддаленої роботи й неможливості скористатися послугами закладів дозволя зросла затребуваність на програмно-технічні засоби, гаджети, додатки, відеоігри тощо для домашнього використання. Зазначене зумовило зростання зайнятих у цьому сегменті торгівлі.

Складовою цієї тенденції є розвиток нового виду онлайн-торгівлі — медичними товарами.

Зміни в царині платформової зайнятості за настання пандемії коронавірусу та введення епідеміологічних обмежень пов'язані також з трансформацією іншого ринку — *ринку послуг таксі*. З погляду зайнятості на цьому ринку, за нової соціоекономічної та епідеміологічної реальності відбулися суперечливі зміни. На перших етапах запровадження жорстких карантинних обмежень мало місце значне скорочення перевезень таксі й, відповідно, зайнятих у цьому виді послуг. З послабленням карантинних обмежень почалося поступове відновлення сфери послуг таксі.

Водночас знайшла вияв інша тенденція — *розширення спектра послуг таксі*. Водії почали надавати послуги кур'єрської доставки продуктів, ліків, інших товарів. Є підстави стверджувати, що в довгостроковій перспективі вплив пандемії коронавірусу COVID-19 на ринок таксі буде несуттєвим.

¹⁵⁸ Kelly J. Thousands of new jobs are being created in response to the coronavirus. Forbes. URL: <https://www.forbes.com/sites/jackkelly/2020/03/27/thousands-of-new-jobs-are-being-created-in-response-to-the-coronavirus/#1470847f3d3f> (дата звернення: 01.04.2021).

Складовою феноменів цифрової доби є формування *економіки нестандартної зайнятості*, або *гіг-економіки*. Остання тісно корелює з іншими складовими (підсистемами) нової економіки, оскільки першопричини їх зародження й розвитку значною мірою збігаються, нерідко є спільними та тісно корелюють з мегатрендами цифрової доби та мережевого суспільства.

Наведені нижче судження та обґрунтування правомірно розглядати як нову аргументацію того, якими будуть основні драйвери розвитку сфери праці та зайнятості, як стандартність, типовість, стабільність трансформуються в нестандартність, атиповість, нестабільність, нову мобільність та формуватиметься *нова нормальність*.

Попередні розвідки та аргументації, які знайшли відображення в низці публікацій авторів¹⁵⁹, свідчать про те, що нові грані економіки та соціально-трудової реальності цифрової доби відкриваються за опрацювання та усвідомлення взаємозв'язку та взаємозумовленості явищ і процесів, самої філософії суспільного ланцюга, складовими якого є: цифровізація та інші проривні технології «Індустрії 4.0» → нові (цифрові) бізнес-моделі → нові форми (типи) підприємницької діяльності → новий суспільний поділ праці → нові види зайнятості (гіг-економіка).

Означений ланцюг трансформацій потребує деталізації та врахування стрижневої обставини, яка доведена в процесі нових авторських досліджень.

Наполягаємо на тому, що діджиталізація як проникнення цифрових технологій у всі сфери та види економічної діяльності, не є драйвером перших десятиліть XXI ст., оскільки цей процес (цифровізація) розпочався ще в останній чверті минулого століття. Що ж можна вважати драйвером початку XXI ст. — це переосмислення того, як компанії мають вести бізнес, яким повинен бути вектор розвитку бізнес-моделей. І хоча на цьому шляху ще чимало перешкод економічного, управлінського, психологічного характеру, усе ж дедалі більше інноваційно налаштованих, соціально відповідальних суб'єктів підприємницької діяльності свідомі того, що конкурентоспроможність-XXI пов'язана передусім з новими бізнес-моделями, способами ведення бізнесу, підґрунтям яких є технології «Індустрії 4.0» та інших за порядком індустрій, які незабаром заявлять про себе.

З'являється новий ланцюг подій і взаємозалежностей, а саме: інформаційно-комунікаційні та інші проривні технології як уособлення «Індустрії 4.0» → цифрова трансформація бізнесу → платформові бізнес-моделі, які забезпечують створення цінності для споживачів за широкого використання цифрових та інших проривних технологій «Індустрії 4.0» → цифрова організація праці (віртуальні форми взаємодії роботодавців з працівниками, мережеві форми поділу та кооперації праці, реалізація проєктів трудової мобільності тощо) → економіка нестандартної зайнятості.

Ланцюг формування економіки нестандартної зайнятості формалізовано подано на рис. 2.24.

¹⁵⁹ Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт «Праця 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7–29; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2020. № 10 (1). С. 33–54.

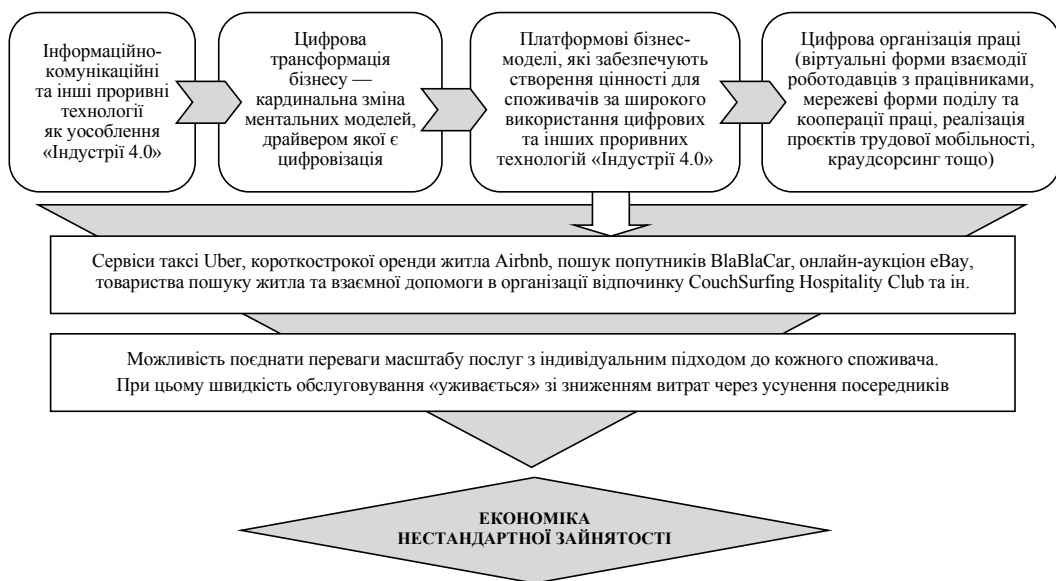

Рис. 2.24. Ланцюг формування економіки нестандартної зайнятості

Джерело: складено авторами.

Цифрова трансформація вже зараз докорінно змінила й продовжує змінювати світ праці та зайнятості. Основа основ дотеперішньої соціально-трудової сфери — робоче місце — несподівано втратила свій колишній статус, параметри, місцезнаходження тощо. Той простір, у якому здійснюються трудові функції, відбувається процес праці, часто-густо поєднується з простором, у якому ми спимо, харчуємося, навчаємося, тренуємося, проводимо дозвілля.

Як стверджує Microsoft, «робота — це те, що ви робите, а не місце, куди ви ходите». ... подібне звільнення — це помилка: «Револуція в світі зайнятості — насправді просто наступний крок на шляху до дроблення робочих місць, роз'єднання робітників і зниження заробітної плати». Робота — соціальне явище, і в той час як знищення «фактора відстаней» може бути зручно деяким членам новоствореної еліти, влаштовує воно далеко не всіх.

Це може підійти таким людям, як один програміст із США, який працює віддалено: він зрозумів, що може доручити свою роботу програмісту з Індії і покласти в кишеню різницю в оплаті. Його спіймали лише тоді, коли він влаштувався на іншу роботу, яку точно так же передав іншому виконавцю.

Але я підозрюю, що у більшості людей робота буде більш ненадійною, викликати постійний стрес. Змагання з бігу і навчання торкнуться не тільки студентів, але й тих, хто займається низькокваліфікованою працею або виконує рутинну роботу — їм доведеться постійно здобувати нові навички, перш ніж старі встигнуть застаріти. Якщо не займатися освітою і питаннями зайнятості, висока ймовірність того, що машини незабаром вкрадуть нашу роботу, та й, можливо, душу теж.

Джерело: Уотсон Р. Технологии против Человека : как мы будем жить, любить и думать в следующие 50 лет? / пер. с англ. Л. И. Степановой. Київ : Форс Україна, 2020. С. 220–221.

Спектр форм трудової діяльності за становлення нової (цифрової) економіки стрімко розширюється. Однією зі швидко прогресуючих форм трудової діяльності за цифрової доби є *краудсорсинг*. Специфікою останнього є залучення великих груп людей до процесу створення нової вартості, що відбувається у віртуальному просторі.

Неупереджений аналіз економічної думки, об'єктом якої є економічно активна людина та відносини з приводу участі у сфері зайнятості, переконує в тому, що досягненням учених-трудовиків останніх двох десятиліть варто вважати опрацювання нової парадигми ринку праці, яка віддзеркалює фундаментальні системні зміни на цьому специфічному ринку.

Своєрідним «спусковим гачком» зазначених карколомних змін слід вважати проривні технології «Індустрії 4.0», вплив яких на світ праці не можна розглядати поза взаємозв'язку та взаємодії з чинниками, які мають демографічне, глобалізаційне, соціокультурне походження.

Масштабне впровадження проривних технологій, які є породженням «Індустрії 4.0» та інших техніко-технологічних новацій, що заповнюють усі ніші соціально-економічного буття, безумовно, розширює можливості глобального соціуму, зокрема й ті, які мають соціально-трудоий вимір. Йдеться про можливість залучення до інноваційної, інтелектуальної трудової діяльності, працювати в умовах, які підпадають під визначення гідних, самореалізуватися, долати вікові, гендерні, територіальні відмінності щодо реалізації права на працю.

Одним з «продуктів» цифровізації є виникнення та інтенсивне розширення нестандартних форм трудової діяльності, упровадження яких потребує не менш нестандартних оціночних критеріїв щодо наслідків застосування. Однією з таких форм є краудсорсинг (crowdsourcing).

На прикладі краудсорсингу маємо можливість розглядати процес праці в його новому змісті.

Звертаємо увагу на те, що, аналізуючи нові феномени цифрової доби, автори свідомо замість терміна «зайнятість» використовують поняття «*трудова діяльність*». Обґрунтуванням такої позиції є те, що новітні форми праці в цифрову добу не завжди й не повністю вписуються в усталене трактування зайнятості як діяльності в обмін на трудовий дохід або прибуток.

Вплив «цифровізації» на сферу праці має як змістовий характер і відповідні наслідки (йдеться про нові характеристики всіх складових процесу праці), так і інституціональний. Традиційні риси «індустріального» типу зайнятості (колективні форми організації праці, ієрархічність, стандартність трудових регламентів, жорстка, уніфікована колективно-договірна система соціальних гарантій) набувають іншого виміру.

Трудовим відносинам індустріальної доби притаманні нові риси, серед них — індивідуалізація й «позапитний» характер (on-demand).

За цифрових бізнес-моделей економічної діяльності за типом платформ, поширення платформової зайнятості дотеперішні трудові відносини все більше переміщуються у сферу цивільно-правових відносин. Працівники, які мали статус найманих і працювали за договором відповідно до трудового законодавства, часто-густо набувають іншого статусу — індивідуальних підприємців, самозайнятих. Цей статус отримав нову назву — «цифрові поденники» (digital day labourers).

На протигагу статусу «цифрових поденників», формується *краудсорсинг* як інститут, що передбачає залучення людських можливостей для спільного вирішення певних проблем чи втілення проєктів.

Уважають, що першість у використанні нового і все ще «розмитого» терміна «краудсорсинг» належить Д. Хоу (Jeff Howe), під яким він розуміє передавання деяких трудових функцій, що традиційно виконувалися штатними працівниками, невизначеній зазвичай великій групі людей у форматі відкритих запитів¹⁶⁰.

Блиьким до означеного є трактування краудсорсингу як форми відносин, згідно з якими підприємницька організація передає частину специфічних функцій, пов'язаних з розробкою та продажем своєї продукції, на виконання широким колом осіб у формі відкритих запитів через Інтернет¹⁶¹.

Підкреслимо, що як у наведених, так і інших аналогічних визначеннях, йдеться про форму зайнятості, яка здійснюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, і яка охоплює невизначене, відкрите коло осіб, не об'єднаних професійною спільністю та не пов'язаних з роботодавцем формальними відносинами.

Суттєвим доповненням до розуміння природи краудсорсингу є звернення до соціального феномена *working consumer*, який означає участь споживача в процесі створення товару. Йдеться про те, що нова (цифрова) економіка долає характерний для індустріального суспільства поділ на «виробників» і «споживачів» за пасивної участі останніх у процесі створення вартості. За карколомного поширення Інтернет-технологій та інших досягнень «цифри» акти купівлі товарів і акти виробництва вже не є ізольованими автономіями, при цьому споживач постає в оновленому статусі.

Зарубіжні дослідники цієї проблематики звертають увагу на формування низки нових рис споживачів цифрової доби та їхньої виробничої співучасті, а саме: вони стають активними учасниками процесу створення вартості продукту; їхній потенціал — творчі й когнітивні здібності, ініціатива, докладання власних зусиль — являють собою новий тип виробничих активів; вони можуть систематично чи періодично долучатися до виконання певних виробничих функцій, при цьому менеджери фірми можуть координувати, організовувати їхню діяльність, як і працю штатних працівників¹⁶².

Можна стверджувати, що поява та розвиток феномена краудсорсингу є результатом осмислення бізнесом можливостей цифрових технологій та появи нового простору для спілкування, обміну, обробки інформації, залучення нових суб'єктів створення вартості. При цьому немає підстав говорити про тотальну комерціалізацію віртуального простору. Існують численні приклади добровільної, безоплатної участі людей у реалізації дослідних, інноваційних, гуманітарних проєктів, заснованої на принципах змагальності, співтворчості, залученості, самоствердження.

З огляду на зазначене розмаїття змістових характеристик участі представників соціуму в краудсорсингу, а отже, наявності багатьох типів нової співучасті у

¹⁶⁰ Felstiner A. Working the Crowd: Employment and Labor Law in the Crowdsourcing Industry. *Berkeley Journal of Employment and Labor Law*. 2011. № 1. P. 145.

¹⁶¹ Kleeman F., Voß G., Rieder K. Un(der)paid Innovators: The Commercial Utilization of Consumer Work through Crowdsourcing. *Science, Technology & Innovation Studies*. 2008. № 1. P. 6.

¹⁶² Там само. P. 5–26.

створенні вартості, виокремимо найбільш поширені в зарубіжній практиці та перспективні, які незабаром масово поширяться і у вітчизняній практиці.

1. Залучення споживачів до розроблення та поліпшення різноманітних характеристик товарів, яке варіює від участі в опитуваннях суспільної думки щодо вдосконалення товарів на різних етапах їх «життєвого циклу» (проектування, виготовлення, післяпродажне обслуговування).

2. Участь потенційних споживачів у дизайнерських проєктах (від підготовки концепцій нових продуктів до їх реалізації, зокрема й розробки упаковки, логотипів, реклами тощо).

3. Участь у діяльності віртуальних співтовариств, члени яких об'єднуються навколо певних професійних інтересів та ціннісних орієнтацій. Функціонування «клубів за інтересами», яке здійснюється на спеціалізованих платформах, дає змогу обмінюватися думками, здійснювати пошук нетрадиційних рішень. Винагородою за таку участь є задоволення потреб у професійному спілкуванні та самовираженні, відчуття реальної причетності до реалізації суспільно значущих ініціатив, самоствердження, прояв соціальної відповідальності.

4. Участь у діяльності любительських співтовариств. Вона передбачає об'єднання на соціальних платформах великої кількості учасників віртуального середовища. Останні мають змогу розмістити в інформаційному просторі різноманітний контент — інформаційні повідомлення, власні думки з приводу тих чи інших поточних актуальних проблем, фотографії, відеоролики, статті. Розміщення такого контенту не виключає можливості комерціалізації. Матеріали, які отримали суспільне визнання, супроводжуються рекламними роликами, а їх автори можуть отримувати як матеріальну винагороду, так і моральне задоволення.

5. Участь у впровадженні відкритих гуманітарних проєктів, які стосуються жителів громад, міста, регіону та спрямовані на розвиток інфраструктури, підвищення ефективності локальних проєктів, забезпечення прозорості й суспільного контролю за їх реалізацією.

6. Інформаційний супровід функціонування сайтів, співтовариств. Так, «віртуальні асистенти» (virtual / digital assistant) можуть виконувати роботу з наповнення сайту організації, соціальної сторінки останньої, здійснювати організацію конференцій в онлайн-режимі, вебінарів, взаємодіяти з партнерами з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

7. Залучення до виконання різноманітних завдань за заявками в режимі запитів. Цей тип краудсорсингу охоплює строкатий перелік завдань, що підпадають під термін «human intelligence tasks» — виконання мікрозавдань, які потребують докладання людського розуму.

Більшість дослідників проблеми «мікрозайнятості», про яку йдеться, звертають увагу на те, що переважно вона має монотонний, вихолощений характер і передбачає низьку винагороду, яка не компенсує витрачені зусилля.

Виокремлені та інші близькі за декомпозицією форми трудової діяльності — це реакція на становлення нового, цифрового формату ринку праці, переосмислення змісту праці та робочого місця.

Краудсорсинг як один з проявів цифрового світу праці має і позитивні, і негативні риси. До перших варто віднести нові можливості докладання праці в різних сферах суспільного життя, розширення участі споживачів у формуванні вартості товарів. Водночас реалії є такими, що в багатьох сферах діяльності іс-

нує тенденція депрофесіоналізації трудових відносин, розширюється «гетто» нерегульованої, незахищеної праці.

Однак, яким буде довготривалий вплив старих-нових чинників на життєдіяльність людини загалом і трудову зокрема, залишається все ще *нез'ясованим*. Необхідні глибокі, системні, міждисциплінарні дослідження теоретичного та прикладного характеру. Наукові розвідки впливу цифровізації на трудову діяльність, її організацію є, швидше, винятком, аніж правилом і потребують значного припущення.

Авторську ментальну конструкцію економіки нестандартної зайнятості через призму цифрової трансформації бізнесу та зумовлених нею нових (платформових) бізнес-моделей наочно подано на рис. 2.25.

Ще раз наголошуємо на тому, що цифровізація економіки, упровадження інших проривних технологій «Індустрії 4.0» → запровадження нових бізнес-моделей → виникнення нового феномена — цифрових платформ → поява нових типів компаній і систем управління → поява та розширення спектра нових форм зайнятості — це єдиний ланцюг взаємопов'язаних, взаємозумовлених процесів та явищ, які є породженням Четвертої промислової революції та шостого технологічного укладу. Технології Четвертої промислової революції в поєднанні з мегазмінами, які мають демографічне, глобалізаційне, політико-економічне походження, докорінно трансформують світ праці та зайнятості.

Конструювання моделі економіки нестандартної зайнятості, на наше переконання, має ґрунтуватись на тій закономірності, що за умов цифровізації та віртуалізації життєдіяльності робота асоціюється з певним заняттям, зі справою загалом, а не з прив'язаністю до конкретного робочого місця або певної організації, до регламентованого режиму робочого дня та організаційної субординації. На відміну від стандартних форм зайнятості, які передбачають зайнятість за наймання на умовах повного робочого часу, використання довгострокового трудового договору, під прямим керуванням роботодавця або вповноваженого ним менеджера, нестандартній зайнятості характерна багатовимірна гнучкість. Набір нестандартних форм зайнятості вже нині строкатий і щодня розширюється — мобільна робота на основі ІКТ, робота на основі ваучерів, фріланс, робота на платформах, портфельна робота, групова зайнятість, зайнятість на основі співпраці, тимчасовий контракт, аутстафінг, спільне виконання роботи, випадкова робота, тимчасове управління та ін.

У дослідженні, виконаному європейським фондом з поліпшення умов життя й праці, акцентується увага на низці основних тенденцій у сфері праці та зайнятості, що характерні для країн європейського континенту:

1) *розподілена робота*, коли роботодавець здійснює добір двох або більше працівників для спільного виконання конкретної роботи;

2) *спільне використання працівника*, коли окрема особа спільно залучена групою роботодавців для виконання робіт (задоволення кадрових потреб) різних компаній;

3) *нерегулярна робота*, коли роботодавець не зобов'язаний постійно (регулярно) надавати роботу працівникові, але може залучати його за вимогою;

4) *тимчасове управління*, за якого висококваліфіковані фахівці тимчасово залучаються для виконання певних проєктів чи вирішення конкретних виробничих завдань;

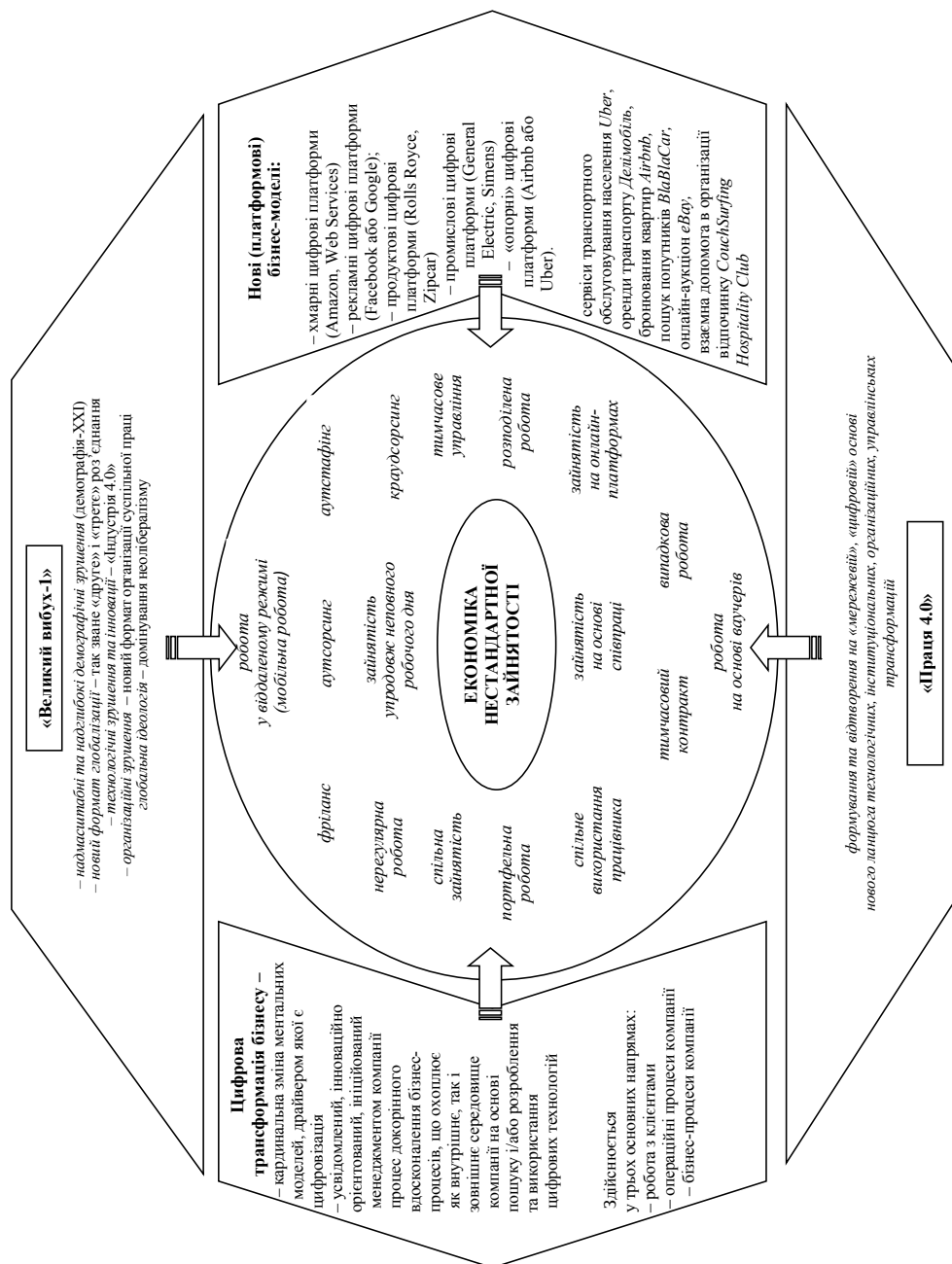

Рис. 2.25. Схема ментальної конструкції моделі економіки нестандартної зайнятості

Джерело: складено авторами.

5) *мобільна робота* за широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій, що уможлиблює виконання роботи з якого завгодно місця й у будь-який час;

6) *портфельна робота*, коли самозайнятий індивід працює на велику кількість замовників (клієнтів), виконуючи разові роботи;

7) *робота на основі ваучерів*, коли трудовий договір передбачає оплату послуг ваучером, що покриває витрати на оплату праці та внески на соціальне страхування;

8) *спільна зайнятість*, за якої фрілансери, самозайняті, інші фізичні чи юридичні особи, наприклад, мікропідприємства, практикують співпрацю для виконання певних професійних завдань;

9) *зайнятість на онлайн-платформах* з виконання завдань, розподілених між «віртуальною хмарою» працівників¹⁶³.

На противагу науковим підходам, за якими нестандартна зайнятість асоціюється з відхиленнями від норм і розглядається як фрагментарне явище та відносно автономний сегмент сфери зайнятості на різних рівнях функціонування економіки, авторський концепт є принципово іншим. Ми переконані, що нестандартна зайнятість в новій економіці зазнає кардинальних трансформацій і не лише стає нормою, набуваючи небачених раніше масштабів і модифікацій. Вона переростає в домінуючий тренд соціально-трудового розвитку та визначає ще один вектор розвитку сучасної економіки — економіку нестандартної зайнятості, інтенсивне формування якої є безпосереднім результатом, одним з «продуктів» сучасних бізнес-моделей.

На завершення зробимо деякі узагальнення. Цифровізація економічного й соціального буття, трансформація бізнес-моделей компаній, поява нових, нестандартних форм зайнятості, карколомні зміни в інших складових світу праці — усе це ланцюги взаємопов'язаних, взаємозумовлених явищ і процесів, які потребують усвідомлення, наукової інтерпретації, сприйняття, нового прочитання. Комплекс чинників і процесів, що є змістом і першопричиною означеного вище ланцюга, зумовлюють формування економіки нестандартної зайнятості та притаманних їй відносин у сфері безпосереднього докладання праці. Ця економіка в соціально-трудовому її вимірі є чи не повною протилежністю економіки стандартної зайнятості індустріальної доби. Червоною лінією через матеріали монографії правомірно проходить думка та переконання в тому, що форми зайнятості не є ізольованою автономією, а їх формування та драйвери розвитку детерміновані техніко-технологічними трансформаціями, появою та масштабним упровадженням нових бізнес-процесів, які все більше приносять революційні зміни в бізнес-середовище.

Багатопланові виклики, які постали перед соціумом у перших десятиліттях XXI ст., що мають водночас і демографічне, і техніко-технологічне, і соціальне, і економічне, і епідеміологічне походження, зумовлюють необхідність пошуку нових опор забезпечення стійкого розвитку. Дотеперішня впевненість щодо існування невичерпних джерел і зростаючих можливостей прогресу в усіх складових суспільного буття, набуття незаперечних конкурентних переваг за про-

¹⁶³ Degryse C. Digitalisation of the Economy and Its Impact on Labour Markets. Working Paper. 2016. URL: <https://ssrn.com/abstract=2730550> (дата звернення: 18.02.2021).

никнення «цифри» в усі складові економічного поступу в перших десятиліттях XXI ст. суттєво захиталася. Наростання асиметрій у царині соціально-економічного розвитку, порушення ще нещодавно існуючої архітектури світоустрою, загострення природно-кліматичних умов життєдіяльності, відсутність впевненості, що коронакриза буде подолана найближчими роками, формують запит на утвердження нового, людиноцентричного світогляду та продукують потребу в узгодженні, солідаризації інтересів, об'єднанні зусиль, потенціалу всіх учасників суспільно корисної діяльності.

Цілком очевидно, що за умов роз'єднаності, примату індивідуального над колективним соціуму на всіх його рівнях усе важче протидіяти новим і новим викликам стрімко змінюваного світу. Складовою альтернативних сценаріїв подальшого економічного й суспільного розвитку може і повинне стати залучення потенціалу солідаризму в найширшому його розумінні. Йдеться не лише про необхідність солідарних дій щодо захисту соціальних прав і свобод, а й про пошук нових платформ солідаризації інтересів, появу нетрадиційних і розвиток дотеперішніх господарських практик на принципах солідаризму та соціальної відповідальності.

Зазначимо, що запит на солідарні дії, співпрацю й взаємодопомогу існував завжди, коли відбувалися значні трансформаційні зрушення й соціум поставав перед черговими викликами та загрозами. Саме такий період нині переживає глобальний соціум у перших десятиліттях XXI ст.

Реакцією на означені вище виклики та загрози стало поширення суспільного руху, який отримав «приписку» на багатьох континентах. За наявними оцінками, на частку різних секторів *солідарної економіки* (кредитних спілок, кооперативів, інших організацій, що діють на засадах об'єднання ресурсів та їх спільного управління) припадає від 5 до 10 % світового ВВП.

Останніми роками світова практика поповнилася новими формами та видами спільної, солідарної діяльності — від структур з розроблення високих технологій, консалтингової діяльності до різноманітних форм домашнього або общинного господарства (мисливство, рибальство, опікування довкіллям, садівництво, догляд за дітьми й людьми літнього віку); бартерні угоди; солідарне фінансування.

Зазначимо, що теоретичні, політико-економічні витоки солідаризму свого часу знайшли широке висвітлення та фундаментальне опрацювання в теорії соціального контракту Леона Буржуа. Основна засаднича ідея цієї теорії полягає в тому, що забезпечення добробуту й стійкого розвитку може досягатися не за реалізації революційної утопії, а завдяки взаємним зобов'язанням і договору між суспільством і державою та його послідовною реалізацію.

Важливою віхою на шляху теоретичного опрацювання проблеми солідаризму, обґрунтування необхідності імплементації цього інституту в практику господарської діяльності є доробка американського економіста й політолога, професора Університету Індіани Елінора Остром. Зокрема, у монографії «Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії» її автор розглядає одну з найскладніших і спірних проблем позитивної політичної економії, а саме, як орга-

нізувати використання спільних ресурсів, як створити стабільні інститути самоврядування та об'єднати ціннісні компоненти й потенціал усіх учасників економічної діяльності¹⁶⁴.

Е. Остром вдалося, по-перше, розробити основи методології, що дає змогу реалізувати науковий підхід до управління новими об'єктами й соціальними феноменами за використання спільних ресурсів, по-друге, дослідити як сучасні інститути впливають на функціонування політичних і економічних систем, по-третє, показати, як змінюються ці інститути під впливом індивідуальних стратегій і рішень, по-четверте, узагальнити позитивний досвід ефективного управління спільними ресурсами, який є в багатьох країнах, тоді як чимало дослідників писали про «трагедію» общин.

Переконані в тому, що *солідарна економіка* має значний потенціал розвитку. Досвід попередніх історичних періодів свідчить про те, що співтовариства самоуправління є надійним способом подолання кризових явищ, особливо на переломних етапах розвитку економічних систем. Їх потенційні переваги пов'язані з партнерством в організації спільної справи, розподілом результатів економічної діяльності за чіткими, зрозумілими критеріями; урахуванням регіональної специфіки організації виробництва та споживання.

Ще раз наголошуємо на тому, що солідарна економіка може стати тим проєктом, який слугуватиме «подушкою безпеки» в період глобальних трансформацій. У цьому переконує досвід багатьох країн, особливо Франції. У цій країні спостерігається інтенсивне відродження солідарного ведення господарства, а в молодіжному середовищі виникла своєрідна «мода» на працевлаштування в такі структури, які здатні приносити прибуток й успішно працювати на благо громад. Особливістю французької моделі є поширення принципу солідаризму не лише на малі, а й на середні та навіть великі підприємства.

Соціолог Жан-Луї Лавіль так пояснює причини своєрідного буму економічної солідарності у Франції в останні роки: «Усе більша кількість людей починає визнавати те, що соціальна й солідарна економіка може допомогти в задоволенні потреб як населення, так і територіальних утворень. Вона дає конкретні відповіді на наболілі питання нашого часу: прагнення до соціальної справедливості, боротьба з нерівністю, захист довкілля, більш повне використання ресурсів»¹⁶⁵.

Усе наведене свідчить про суперечливість соціально-трудової реальності початку ХХІ ст., для якої характерними є як зародження нових можливостей соціального поступу, так і нелінійність, різновекторність його наслідків, поява нових викликів і ризиків.

¹⁶⁴ Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / пер. з англ. Т. Монтян. Київ: Наш час, 2012. 399 с.

¹⁶⁵ Thoma S. The Social and Solidarity Economy — the French Mode. URL: <http://www.ambafrance-ky.org/Social-naya-i-solidarnaya> (дата звернення: 12.02.2021).

3.1. Модель «Праця 4.0»: симбіоз нових можливостей і викликів

Нові демоекономічні реалії, новий формат глобалізації (так зване друге і третє роз'єднання), нова технологічна, мережева, цифрова, віртуальна реальність зумовлюють формування нової соціальної, трудової реальності, нового світогосподарства й появу *нової моделі праці та зайнятості «Праця 4.0»*, яку авторами аргументовано представлено в низці попередніх публікацій¹.

На початку 2020 року до чинників «невirusного» характеру — демографічних, технологічних, інституціональних, політико-економічних, глобалізаційних, що зумовили «великий вибух-1» і створили на зламі тисячоліть нову соціально-економічну реальність, додався епідеміологічний чинник, який на очах змінює світ праці й зайнятості, стає закономірною компонентою моделі «Праця 4.0».

Схематично модель «Праця 4.0» представлено на рис. 3.1. Підкреслимо, що в авторській теоретичній конструкції «Праця 4.0» постає насамперед як *трудова парадигма*, що притаманна новій економіці, мережево-цифровим, технологічним базисом якої є «Індустрія 4.0». Водночас «Працю 4.0» автори розглядають як *платформу*, як *інститут*, що забезпечує використання ресурсів праці в координатах, породжених Четвертою промисловою революцією. У той же час, «Праця 4.0» має стати дорожньою картою організації трудової діяльності в умовах нової глобальної екосистеми.

Становлення та розвиток платформи «Праця 4.0» відбувається на тлі карколомних змін у професійно-кваліфікаційній структурі зайнятих у суспільному виробництві. Чи не найважливішими трендами в царині професійно-кваліфікаційної структури робочої сили нової (цифрової) економіки є:

- поява нових видів трудової діяльності та, відповідно, професій, яких ще вчора взагалі не було в штатних розписах організацій, а сьогодні вони стають масовими з огляду на зміни в суспільному поділі праці;

- урізноманітнення економічної та трудової діяльності;

- масове вимивання дотеперішніх посад, а то й цілих професій з соціально-трудового ландшафту;

- інтенсивне наповнення як нових, так і традиційних професій новими змістовними характеристиками (трудовими навичками).

¹ Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт «Праця 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7–29; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. *Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні*. 32 с.; Колот А. М., Герасименко О. О. Детермінанти формування соціально-трудової платформи «Праця 4.0». *Вісник Прикарпатського університету. Серія Економіка*. 2020. Вип. 15. С. 80–92.

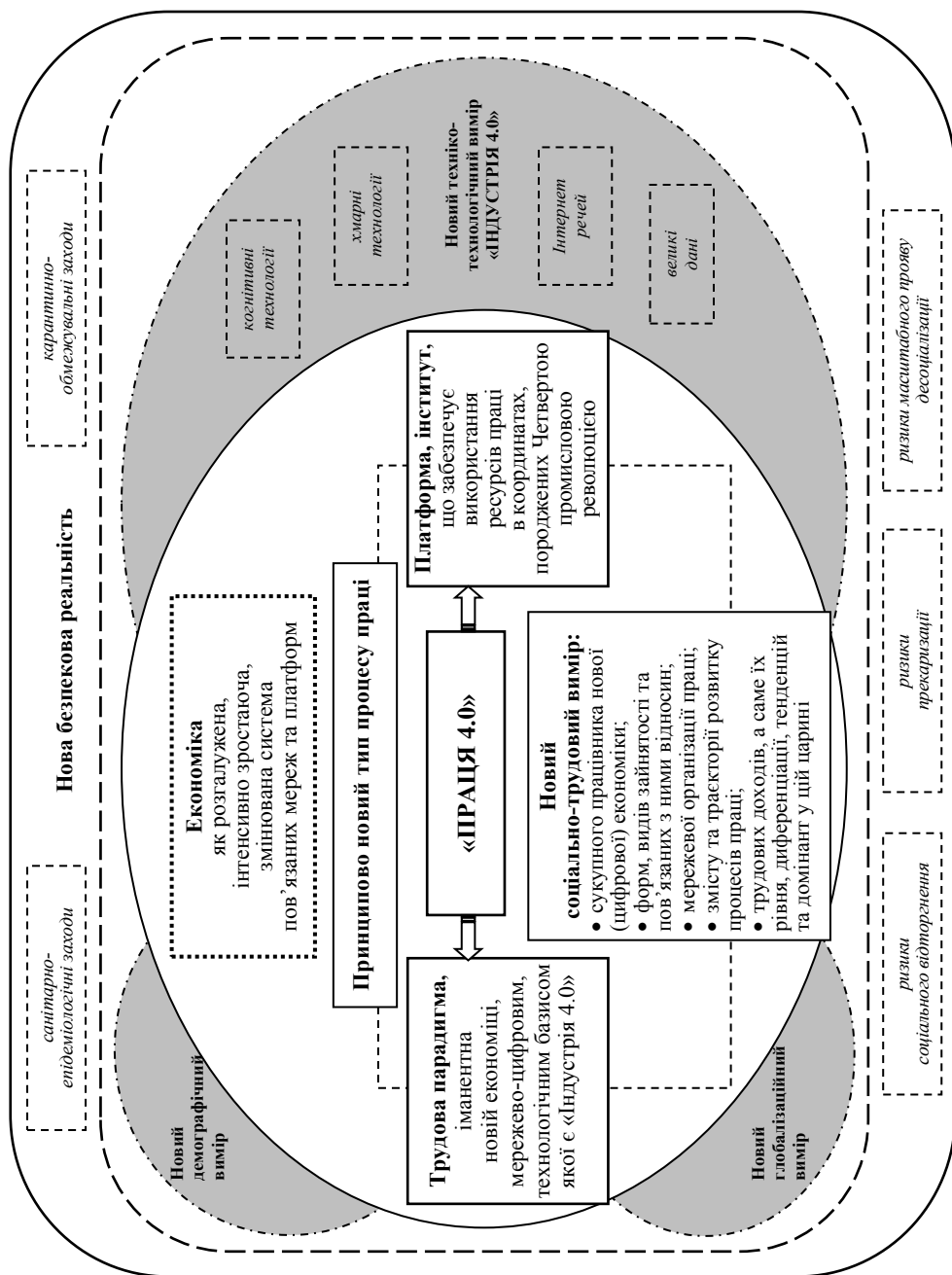

Рис. 3.1. Зовнішні умови розвитку та окремі внутрішні характеристики моделі «Праця 4.0»
Джерело: складено авторами.

На рис. 3.2 наведено дані, що віддзеркалюють зміну попиту на основні трудові навички у 2020 році, які були презентовані на Світовому економічному форумі 2016 року.

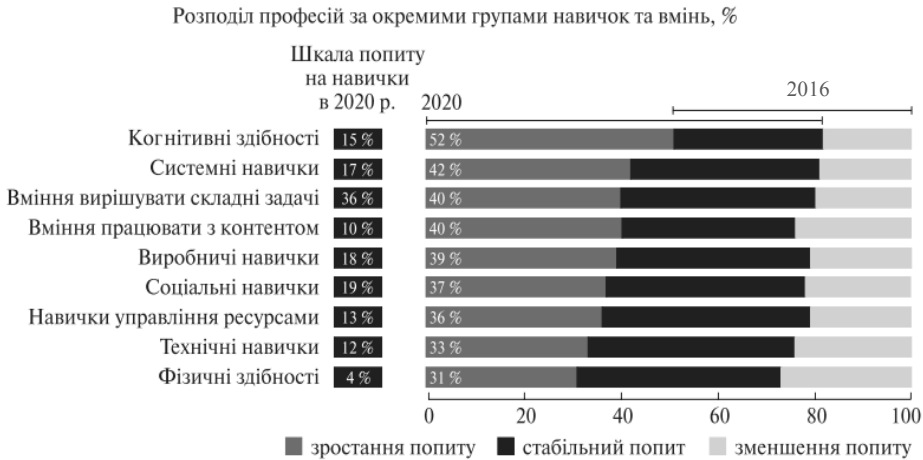

Рис. 3.2. Зміна попиту на основні трудові навички до 2020 року²

Міжнародні організації та низка науковців запропонували класифікацію типів навичок, що необхідні для подолання цифрового розриву та отримання онлайн-дивідендів (табл. 3.1).

Нові вектори розвитку «Індустрії 4.0» та «Праці 4.0» створюють можливості для розширення професійного поля діяльності. На основі прогнозів Центру професій майбутнього Cognizant видання Business Insider склало список професій, які прийдуть на зміну традиційним видам діяльності, серед них: дата-детективи; співрозмовники/компаньйони; міські кібераналітики; проєктувальники подорожей у доповненій реальності; експерти з розвитку бізнесу; радники з фітнес-мотивації; медичні техніки з роботи зі штучним інтелектом; персональні дата-брокери; диспетчери магістралей; цифрові кравці; фахівці з генетичної різноманітності; IT-координатори (координатори IT-сервісів); криптокоучі; персональні куратори спогадів; провідники у віртуальному магазині; директори з генетичного портфеля; тим-менеджери з роботи людини з машиною; генеральні директори з довіри; аналітики квантового машинного навчання; майстри периферійних обчислень; фахівці з етичного постачання.

Для всіх професій та всіх учасників суспільного виробництва критично важливим стає одночасне:

- володіння найсучаснішими компетентностями в певній сфері професійної діяльності;
- здатність і готовність постійно оновлювати вміння та навички та підвищувати рівень кваліфікації;
- готовність до виконання трудових обов'язків у будь-який час, а нерідко й у будь-якому місці;

² Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: Издательство «Э», 2017. С. 256; World Economic Forum. The Future of Jobs Employment, weforum. URL: [org/docs/WEF_Future_of_Jobs_embargoed.pdf](https://www.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_embargoed.pdf) (дата звернення: 12.09.2020).

- здатність до самовідповідальності, автономності діяльності, самостійного регулювання власної роботи та трудової кар’єри;
- здатність контролювати результати діяльності та оцінювати конкурентні переваги, зиски і недоліки пропозицій щодо виконання трудових завдань;
- здатність сприйняття неминучості високої конкуренції за доступ до трудових завдань.

Таблиця 3.1

ТИПИ НАВИЧОК, ЩО НЕОБХІДНІ ДЛЯ ПОДОЛАННЯ ЦИФРОВОГО РОЗРИВУ, ЗАПРОПОНОВАНІ МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Джерело, міжнародні організації	Навички
Цифрові навички для гідної праці (МОП, Міжнародний союз електров’язку — МСЕ)	— базові цифрові навички (використання технологій); — просунуті цифрові навички (кодовані та інші алгоритмічні знання); — гнучкі навички (спілкування та лідерство); — цифрове підприємництво
Навички, що пов’язані з роботою (Всесвітній економічний форум)	— здатності (пізнавальні та фізичні); — базові навички (навички продукування контенту і його обробки); — крос-функціональні навички (соціальні системи, вирішення складних завдань, управління ресурсами й технічні навички)
Майбутнє праці (ОЕСР)	— технічні та професійні навички (як приклад — установка й експлуатація робототехніки); — загальні навички в галузі ІКТ (навички, необхідні для розуміння, використання та впровадження технологій); — додаткові гнучкі навички володіння ІКТ (креативність, навички спілкування, критичне й логічне мислення, робота в команді, цифрове підприємництво)
Комплект матеріалів з цифрових навичок (МСЕ)	— цифрові навички: базові, проміжні, просунуті; — просунуті навички (обчислювальне мислення та кодування, data-грамотність, мобільна грамотність)
Звіт «Вимірювання інформаційного суспільства» (МСЕ)	— цифрові навички визначаються в дослідних рамках, що об’єднують контенти <i>Gig Comp</i> і <i>DiSTO</i>; — структура навичок: оперативні (технічні), інформаційної навігації, соціальні та творчі (уміння продукувати онлайн-контент)

Джерело: [Building Digital Competencies to Benefit from Frontier Technologies. UNCTAD New York, United Nations Publications, 2019. URL: <https://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=2449>, с. 3; International Telecommunication Union. Measuring the Information Society. Report 2018. Vol. 1. Geneva, ITU, 2018. URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/publications/misr2018.aspx>, с. 26]. (дата звернення: 12.03.2021).

Отже, для того, аби вписатись у вимоги платформи «Праця 4.0», мережевий працівник будь-якої професії має бути інтелектуально просунутим, відповідальним, самостійним, здатним працювати в команді (проекти), готовим до змін, володіти професійними компетентностями, що іманентні вимогам нової (цифрової) економіки.

Загалом робоча сила нової (цифрової) економіки за професійно-кваліфікаційною ознакою стає дедалі більш строкатою, урізноманітненою, диференційованою та такою, що поєднує тренди інноваційності, креативності й водночас «вимивання» кваліфікованої робочої сили (цілих професій) з нової економіки, про що йтиметься далі.

Ще й ще раз наголошуємо на тому, що масштаби, діапазон робіт за складністю, інтелектуальною складовою в багатьох сферах нової економіки має тенденцію до розширення. Водночас «працює» і наступний тренд — роботи складного, надскладного, інноваційно та інтелектуально насиченого характеру дедалі більше поєднуються з роботами, простими за змістом та складністю. Феномен «вимивання», «вихолощення» економіки, на що автори багаторазово звертали увагу в багатьох попередніх публікаціях, набирає обертів. Мережева людина часто-густо набуває статусу придатку до засобів і технологій «Індустрії 4.0».

Явище, що отримало назву «вихолощення» економіки, має багато проявів і причин, а основна з них — інтенсивне насичення суспільного виробництва інформаційними системами, елементами штучного інтелекту, кіберсистемами, нанотехнологіями, хмарними технологіями тощо, які *перебирають* на себе комунікативні, аналітичні, інтелектуальні, розумові функції. Образно кажучи, раніше технології, технічні пристрої були при людині, а нині людина дедалі більше перебуває при них. Унаслідок того, що технології Четвертої промислової революції, як і інші технології постіндустріальної доби, здатні перебрати на себе виконання і простих, і складних, і надскладних функцій, які дотепер виконувала людина, відбудеться (і вже частково відбулося) багатопланове, великомасштабне вихолощення у сфері зайнятості. І йдеться не тільки і не стільки про зникнення зі штатних розписів окремих посад, заміну посад високооплачуваних на низькооплачувані (з огляду на спрощення трудових функцій), а про вихолощення цілих сегментів, сфер професійної діяльності (юристи, обліковці, у майбутньому — водії вантажних перевезень тощо).

Палітру співвідношення простих і складних робіт, їх динаміку за розбудови нової (цифрової) економіки наочно демонструють дані, наведені на рис. 3.3 і 3.4, що побудовані на прикладі США.

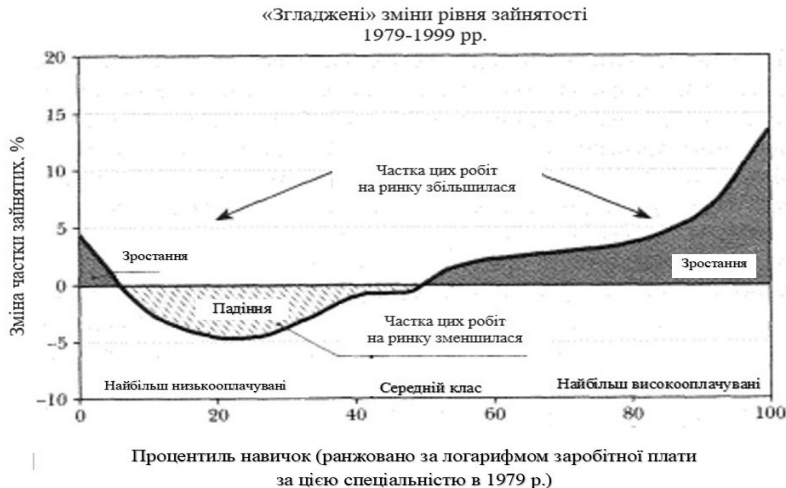

Рис. 3.3. Зміни в структурі робочої сили США в 1979–1999 рр.³

³ Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / пер. с англ. С. Л. Лопатиной, под ред. М. А. Завадской; В. В. Косенко, А. А. Широкаковой; науч. ред. Э. Д. Панарин. Москва : Мысль, 2018. С. 285.

1999-2012 рр.

Рис. 3.4. Зміни в структурі робочої сили США у 1999–2012 рр.⁴

За даними рис. 3.3, чисельність зайнятих упродовж 1979–1999 рр. зростала, при цьому низькооплачувані види робіт заміщувалися більш високооплачуваними, що вимагало кваліфікованішої робочої сили. У суспільстві домінувало переконання, що цей тренд збережеться й кожне наступне покоління матиме більш безпечні та якісніші умови життя. Однак після 1999 року, за образом висловом Р. Інглхарда, сталося «вихолощення» економіки.

У період з 1999 по 2012 рік (рис. 3.4) частка робочих місць для середнього класу скоротилася. Водночас інтенсивно зростали низькооплачувані, нестандартні робочі місця. Незначно, але зростали кількість і частка високооплачуваних робочих місць, які потребували високої кваліфікації. Однак ці показники були значно меншими, ніж у попередній період (1979–1999 рр.).

Тож ще раз підкреслюємо, що інформаційно-комунікаційні технології та нова економіка загалом зумовлюють заміщення праці, тоді як інвестування стає дедалі менш капіталомістким.

Складовою платформи «Праця 4.0» є принципово *новий тип процесу праці*, елементи якого — предмети праці, засоби праці, людина працююча — набувають нових рис і змісту, на чому вже наголошувалося раніше.

Принципові характеристики платформи «Праця 4.0» — це кардинальні зрушення у формах, видах зайнятості та трудових відносинах зайнятих в економіці.

Попередньо вже акцентувалася увага на взаємопов'язаних процесах, які відбулись у вітчизняній та світовій практиці за останні 10–15 років і набувають дедалі більших масштабів, інтенсивності й змінюють зайнятість та усталені параметри ринку праці, а саме:

⁴ Інглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / пер. с англ. С. Л. Лопатиной; под ред. М. А. Завадской, В. В. Косенко, А. А. Широкаковой; науч. ред. Э. Д. Панарин. Москва: Мысль, 2018. С. 285.

- поширення нових, нестандартних форм зайнятості й атипових моделей організації робочого часу;
- підвищення гнучкості ринку праці, яка поширюється на всі його параметри — попит, пропонування, ціну послуг з праці;
- децентралізація колективно-договірного регулювання відносин з приводу зайнятості;
- посилення диференціації сегментів ринку праці, у якому уживаються елементи доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної епох;
- посилення тренду, коли істотна частка робіт з високою й надвисокою складністю уживається з такою ж часткою робіт з низькою та наднизькою складністю;
- різновекторність процесів, що відбуваються в змісті та характері праці.

КОНТЕКСТ ПРОНИКНЕННЯ ІКТ НА РОБОЧЕ МІСЦЕ

<i>Передумови</i>	<i>Цілі</i>
– Готовність до змін та опанування можливостей, які надають новітні ІКТ – Розвиненість і доступність ІКТ – Можливості сучасних технічних і програмних засобів, їх вартість та інші характеристики – Обмеженість людських можливостей, що впливає на виконання робіт – Доступність і достатність трудових ресурсів з потрібними для виконання робіт знаннями й навичками – Доступність і кваліфікація трудових ресурсів для впровадження ІКТ і цифрової трансформації – Нормативно-правове регулювання праці, виконання робіт тощо – Інші зовнішні фактори	– Підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності підприємства – Підвищення продуктивності праці – Зміна співвідношення доходів від капіталу й праці – Збільшення обсягів виконуваних робіт і поліпшення їх якості – Прискорення виконання робіт – Переорієнтація працівників на нові завдання – Поліпшення умов праці людини – Створення сприятливих умов для саморозвитку та вирішення творчих завдань
<i>Характеристика виконуваної роботи</i>	<i>Характеристики проєкту з впровадження ІКТ</i>
– Важливість та актуальність робіт – Характер роботи — обсяги, складність, важкість виконання людиною, небезпечність тощо – Обсяг і склад виконуваних на робочому місці завдань – Співвідношення рутинних і нерутинних, ручних та інтелектуальних, повторюваних і нових, формалізованих і когнітивно-аналітичних завдань	– Вартість, складність, тривалість, ризикованість проєкту – Склад, обсяг, вартість та інші характеристики потрібних ресурсів

Джерело: Цифрова економіка: Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на людський капітал та формування компетентностей майбутнього: монографія / Л. Л. Антонюк, Д. О. Ільницький, Л. О. Лігоненко, О. О. Денісова та ін.; за ред. Антонюк Л., Ільницького Д., Севастюк А. Київ : КНЕУ, 2021. С. 55.

Важливо усвідомлювати, що трансформація інституту зайнятості — це на-самперед небувалі раніше масштаби застосування нестандартних (атипових, нетрадиційних) форм зайнятості й серед них:

- зайнятість на умовах неповного робочого часу або неповна зайнятість;
- зайнятість на умовах строкових трудових договорів;
- тимчасова, непостійна зайнятість, зокрема запозичена праця;
- вторинна зайнятість;
- дистанційна зайнятість;
- зайнятість на основі договорів цивільно-правового характеру;
- неформальна зайнятість, зокрема самозайнятість;
- незареєстрована зайнятість у формальному секторі.

Завершуючи розгляд проблеми зайнятості в контексті нової платформи «Праця 4.0», наголосимо на деяких тезах.

Ще нещодавно в дослідженнях в царині ринку праці, зайнятості та соціально-трудової сфери загалом нестандартні форми зайнятості, зокрема дистанційна робота, аутсорсинг персоналу, неповний робочий час, інші гнучкі форми зайнятості розглядалися здебільшого як відхилення, як аномалія, як атиповість з відтінком негативу, осуду тощо. Яким має бути оцінювання нестандартних форм зайнятості за нинішнього мережевого, цифрового капіталізму? Їх наявність і поширення — це аномалія чи об'єктивна реальність? Як маємо оцінювати поширення прекаріату — за Г. Стендінгом чи за змістом, логікою тих реалій, які вже є не винятком, а нормою?

Зокрема, позаробочий час (той, який економічний агент залишав собі на особисті потреби, не пов'язані з роботою та навчанням) мав чітко виражені межі та сферу перебігу. За нової, цифрової доби межі між робочим і вільним часом стають розмитими, як і життєвий простір, у якому місце виконання трудових функцій, відпочинку та сімейних обов'язків часто-густо поєднуються, формуючи нову (не)нормальність. Вільний час стає життєвою потребою не лише особистості, а й суспільства, оскільки все більше використовується для набуття конкурентних переваг, відтворення та накопичення інтелектуального капіталу. За таких умов відкритими залишаються запитання: хто має забезпечувати реалізацію потреб, пов'язаних з використанням вільного часу. Економічно активна людина, яка є власником людського капіталу? Бізнес, оскільки вільний час набуває статусу однієї з умов отримання прибутку роботодавцем? Держава, позаяк вільний час правомірно розглядати як життєву потребу суспільства? У будь-якому разі, за умов інтенсивного старіння знань і набутих навичок й одночасної потреби відтворення трудового потенціалу, приведення його у відповідність із запитами ринку праці, вільний час має використовуватися для навчання, розвитку когнітивних, інформаційно-комунікативних та інших затребуваних компетентностей.

Переконані, що ми (представники різних шкіл учених-трудовиків, як і вся наукова спільнота) стоїмо «на порозі» перегляду якщо не всіх, то більшості постулатів, які сформувалися в індустріальну добу, відмови від так званих «вічних істин» у царині соціально-економічного, соціально-трудового розвитку; від ментальних моделей, які більш-менш «працювали» ще вчора, а сьогодні є анахронізмом і «тромбом» на шляху стійкого розвитку.

В Ісландії з 2015 по 2019 рік було проведено два масштабних дослідження, в рамках яких робочий тиждень скорочувався з п'яти до чотирьох днів, а число робочих годин — з 40 до 35–36 без зниження заробітної плати. Результати, які дослідники назвали «приголомшуючим успіхом», опублікували на сайті британського центру Autonomy.

У дослідженні взяли участь 2,5 тисячі осіб — це більше 1 % всього працюючого населення Ісландії. Дослідники відзначають, що продуктивність працівників в більшості випадків не змінилася або навіть зросла. При цьому за низкою показників покращився добробут працівників: у них зменшився рівень стресу, вони стали менше вигоряти, а також змогли налагодити баланс між роботою та особистим життям. При цьому вони стали краще планувати свій робочий час.

Вчені з'ясували, що в учасників дослідження з'явилася можливість проводити більше часу з сім'єю і друзями, а також більше займатися своїми хобі. Окремо автори дослідження підкреслюють, що чоловіки при переході на чотириденний робочий тиждень почали приділяти більше уваги домашнім обов'язкам, завдяки чому робота по дому стала розподілятися більш рівномірно.

Автори дослідження також відзначили, що тим працівникам, які перейшли на чотириденний робочий тиждень вкрай рідко доводилося переробляти. Такі випадки відзначалися тільки в невеликих приватних фірмах.

За результатами дослідження 86 % працівників Ісландії можуть перейти на роботу зі скороченим робочим днем.

«Це дослідження показує, що найбільше в світі випробування скороченого робочого тижня в державному секторі за всіма параметрами мало приголомшливий успіх» — прокоментував результати роботи директор з досліджень Autonomy Уїлл Стронж. Він зазначив, що державний сектор Ісландії може стати першопрохідцем в масовому впровадженні чотириденного робочого тижня.

Аналогічні випробування по скороченню робочого тижня зараз проводяться у Іспанії, а також на підприємствах компанії Unilever в Новій Зеландії.

Джерело: Максим Горожанко. Крупнейший в мире эксперимент с четырехдневной рабочей неделей закончился «ошеломляющим успехом» URL: https://tvrain.ru/news/krupnejshij_v_mire_eksperiment_s_chetyrehdnevnoj_rabochej_nedelej_zakonchilsja_oshelomljaju_schim_uspehom-533361/ (дата звернення: 18.07.2021).

Маємо усвідомити, що вчорашня типовість і нинішня атиповість; колишня стандартність і нинішня нестандартність; базис і надбудова; економічне та соціальне; економічне і позаекономічне, як і багато іншого за умов нової (цифрової) економіки помінялося місцями. Слід навчитися думати інакше та бути соціально відповідальними.

Наступна принципова характеристика платформи «Праця 4.0» — це кардинальні зміни в процесах, змісті, організації праці, в управлінні персоналом загалом.

Попередні судження та теоретико-прикладні засновки дають підстави для висновку, що працююча людина в процесі праці цифрової доби постає як носій нових компетентностей, а її діяльність здійснюється в інших, відмінних від теперішніх координатах — мобільності, автономності, самовідповідальності, прозорості, мережевого контролю. Водночас суттєво трансформуються цінності трудового життя.

52,5 % роботодавців вважають реалістичною можливість запровадити 4-денний робочий тиждень в Україні. Водночас 47,5 % опитаних вважають ідею не реалістичною для нашої країни.

Роботодавці готові до експериментів. Більшість роботодавців — 71,3 % — готові розглянути перехід на 4-денний робочий тиждень у своїй компанії в якості експерименту, свідчать дані дослідження Jooble.

У той же час 28,7 % не готові експериментувати зі зміною графіка співробітників.

Ті, хто згоден, готові перебудувати внутрішні процеси таким чином, щоб продукт або послуга, яку надає бізнес, залишилися доступними для клієнта без змін.

Більша частина респондентів (72 %) вважають, що 4-денка дасть співробітникам більше свободи у вирішенні особистих питань. Крім того, роботодавці відзначили, що це допоможе зменшити офісні витрати компанії, наприклад, на електроенергію або папір, оптимізує бізнес-процеси при меншій кількості робочих годин, підвищить лояльність співробітників до компанії, допоможе швидше вирішувати робочі завдання і покращить самодисципліну.

87,8 % опитаних Jooble роботодавців відзначили, що вони готові залишити незмінною заробітну плату своїм співробітникам при зменшенні кількості робочих годин. А 12,2 % з опитаних роботодавців вважають, що зарплату логічно зменшити в такому випадку.

Роботодавці, які не готові розглянути перехід на 4-денний робочий тиждень у своїй компанії в якості експерименту відзначили, що це пов'язано з тим, що:

- діяльність компанії не підходить для такого формату роботи;
- зменшить доходи компанії;
- сповільнить різні процеси в компанії;
- зменшить контроль за роботою співробітників.

* Дослідження проведено аналітиками Jooble на основі опитування 345 українських роботодавців у період з 8 червня по 8 липня 2021 року.

Джерело: Розпочати переведення працівників в Україні на 4-денний робочий тиждень: 71 % роботодавців вже готові взяти на озброєння такий перехід. URL: <http://www.timenews.net.ua/rozpochaty-perevedennya-praczivnykiv-v-ukrayini-na-4-dennyj-robochij-tyzhden-71-robotodavcziv-vzhe-gotovi-vzyaty-na-ozbroyennya-takyj-perehid/> (дата звернення: 25.08.2021).

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що, оскільки процес праці набуває мережевого характеру з обов'язковим використанням інформаційно-комунікаційних технологій, а взаємодія роботодавця з працівниками дедалі більше набуває віртуальних, нетрадиційних, зокрема дистанційних форм, правомірно говорити про трансформацію традиційних форм і методів організації праці в якісно нову реальність — *організацію праці цифрової доби*.

Цифрова організація праці в прикладному плані здійснюється за такими напрямками:

- розроблення та запровадження мережевих форм поділу та кооперації праці;
- проєктування трудових процесів на основі цифрових технологій;
- розроблення та впровадження науково обґрунтованих норм праці та інших трудових регламентів у сфері праці;
- формування та реалізація проєктів трудової мобільності;
- запровадження адекватних умовам цифрової економіки форм навчання та підвищення кваліфікації з метою формування нового типу креативних працівників;

— запровадження системи матеріальної та нематеріальної мотивації, що враховує умови цифровізації та нової економіки загалом.

Одним з трендів сучасної організації праці як на виробничому рівні (у межах однієї фірми), так і на глобальному (у межах транснаціональної корпорації) є формування проєктних колективів, а отже, проєктного характеру відносин у сфері праці. За такого підходу до формування трудових відносин не можемо не бачити низки переваг, передусім для роботодавця. Йдеться про скорочення в разі термінів добору команди для реалізації конкретного проєкту, можливість залучення кваліфікованих виконавців з усього світу, віддалений доступ працівників до проєкту, що, зрештою, не може не вплинути на підвищення продуктивності праці та конкурентоспроможності бізнесових структур, їх ефективності.

Цифрові трудові платформи створюють паралельний ринок праці. Бізнес одержує швидкий доступ до трудових ресурсів із нижчою ціною, а для робіт, виконуваних он-лайн — ще й без географічних обмежень. Залучення великої кількості працівників і доручення їм мікрозавдань для одночасного виконання надає змогу пришвидшити виконання робіт. Для працівників цифрові платформи збільшують можливість працевлаштування, особливо для віддаленої роботи, а історія конкурентного виконання завдань може стати поштовхом для кар'єри. Дані, нагромаджені платформами, стають засобом моніторингу ринку праці, а для служб рекрутингу — додатковим інструментом пошуку талантів і претендентів на вакансії включно з працевлаштуванням на засадах довгострокового контракту.

Досвід функціонування цифрових платформ набуває особливої цінності, оскільки у 2020 р. пандемія COVID-19 зумовила масовий перехід до віддаленої роботи. Пришвидшення діджиталізації робочих процесів, створення можливостей для дистанційної роботи та автоматизація задач є пріоритетними напрямками подолання кризи. У цьому контексті першочерговою стає необхідність оновлення регуляторної політики з праці і соціального захисту:

— досі відсутнє загальноприйняте правове визначення гіг-зайнятості. Категоризація таких працівників, як незалежних підрядників значною мірою робить їх соціально незахищеними — компанії не несуть зобов'язань з обов'язкової мінімальної оплати праці, страхування, створення належних умов праці, оплати понаднормової роботи, компенсацій за втрати працездатності тощо;

— нестандартні форми зайнятості часто приховують нелегальне працевлаштування і призводять до появи класу сучасних поденних працівників і трудового рабства;

— різний рівень доступу до сучасних ІКТ зумовлює цифрову бідність і концентрацію цифрової влади, які належать до групи ризиків з найбільшою ймовірністю настання;

— процес цифровізації зумовив збільшення цифрового навантаження на працівників і появу нової форми невидимої роботи — «віртуальної праці» або «цифрової праці».

Використання управлінських інформаційних систем, функціонування цифрових платформ і соціальних мереж супроводжується великою кількістю мікрозавдань поза алгоритмами, виконуваними технічними і програмними засобами. Люди виконують функції віртуальних асистентів додатково до своїх основних посадових обов'язків, обсяг такої роботи важко оцінити або формалізувати, часто вона не оплачується;

— характерне для дистанційної роботи розмивання межі між роботою і приватним життям, повсякденними справами людини вимагає нових підходів для забезпечення життєвого балансу людини і підвищення продуктивності її праці. Право на відпочинок нині має включати право працівника на перебування поза зоною досяжності для службових дзвінків і кореспонденції.

Джерело: Цифрова економіка: Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на людський капітал та формування компетентностей майбутнього: монографія / Л. Л. Антонюк, Д. О. Ільницький, Л. О. Лігоненко, О. О. Денісова та ін.; за ред. Антонюк Л., Ільницького Д., Севастюк А. Київ: КНЕУ, 2021. С. 59–60.

Водночас не можемо не бачити й соціальних збитків, пов'язаних з низкою суперечностей між індивідуальними та соціальними цілями; віртуалізацією трудових відносин, їх тимчасовим характером і потребою стабільності та передбачуваності трудової діяльності.

Складовою моделі «Праця 4.0» є збільшення частки трудових функцій, які виконуються *поза офісом* (дистанційна зайнятість, телеробота). За даними опитувань, проведених німецькими фахівцями, уже нині близько 30 % службовців регулярно працюють поза офісом; 12 % службовців і 4 % робітників виконують виробничі завдання кілька разів на тиждень поза офіційно встановленими нормами тривалості робочого часу. Водночас збільшуються темпи виконання службових завдань⁵.

«Сучасний офіс — це буквально втілення концепції фабрики початку XX століття. Усі приходять і йдуть одночасно, з понеділка до п'ятниці. Люди працюють у великих центральних районах, а харчуються здебільш в закладах громадського харчування. Така концепція була виправданою на промислових об'єктах, адже всі мали зібратися гуртом і забезпечувати роботу конвеєра. Але в сучасній економіці, орієнтованій на послуги — а сьогодні в більшості розвинених країн економіка саме така, люди працюють зовсім інакше. Співпраця — це робота в команді, причому розумова, а не фізична, і здійснювати її можна за допомогою електронного листування, групових чатів і відеоконференцій. Відповідно до нової концепції роботи, люди зможуть виконувати більшість рутинних справ дистанційно, а в офісі з'являтися тільки на наради, презентації і для мозкового штурму. Рутинні групові наради можуть відбуватися у віртуальному режимі, а конференції для знайомства, поглиблення зв'язків, інтелектуального розвитку чи просто розваги можуть і надалі бути очними. Найімовірніше, що з'являться нові гібридні концепції. Цей новий порядок аж ніяк не знецінюватиме особисті зв'язки чи спонтанне спілкування — він тільки збільшить їхню цінність, адже вони траплятимуться не так часто».

Джерело: Фарід Закарія. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. Київ. Наш формат, 2021. С. 93–94.

Наведене, як і інші незаперечні факти, які є масовою реальністю пандемійної доби, дають підстави стверджувати, що як нині, так і в постпандемійний період, трудова діяльність нагадуватиме за територіальною ознакою ту, якою вона була в

⁵ Gruenbuch Arbeiten 4.0. Bundesministerium für Arbeit und Soziales. Berlin. 2015. URL: <http://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/PDF-Publikationen-DinA4/gruenbuch-arbeiten-vier-null.pdf?blob=publicationFile&v=2> (дата звернення: 18.11.2020).

перебігу економічної історії — тісно пов'язаною з домашнім життям, а саме з власним житлом, родиною, переплетенням домашнього й професійного.

За становлення моделі «Праця 4.0» масовим явищем стає застосування атипових графіків робочого часу, які, до того ж, поєднуються з роботою понад обов'язкову норму робочого часу. За наявними даними, у Німеччині кожний четвертий працівник змушений працювати поза графіком вечорами, а кожний десятий — у нічний час. Така ж атиповість поширюється й на роботу у вихідні дні. При цьому чимало робочого часу залишається неоплаченим, а відпустка — невикористаною. Показовими є такі дані: у Німеччині в 2016 році наймані працівники були зайняті 43,5 години на тиждень, що майже на 5 годин більше, ніж передбачено трудовими договорами.

Складовою трендів розвитку нової економіки в її соціально-трудовому вимірі є трансформація системи управління працею.

Звертаємо увагу на низку інших домінуючих трендів у цій царині, а саме:

- зростає динаміка обороту персоналу, при цьому масштаби звільнень загалом перевищують масштаби набору людських ресурсів;
- перманентно виникає дефіцит окремих категорій персоналу, які є носіями нових, унікальних, нетрадиційних компетентностей;
- стабільним є попит на творчих, інноваційно налаштованих працівників, які здатні з'явитись у тому місці і в той час, коли компанія потребує нових ресурсів і чинників набуття конкурентних переваг;
- зазнають масштабних змін умови праці та зайнятості, зокрема:
- збільшуються трудові навантаження, зростає частка працівників, які підпадають під ненормований робочий час;
- зростають вимоги до мобільності робочої сили, яка дедалі менше прив'язана до стандартного робочого місця;
- постійно коригується зміст трудової діяльності;
- затребуваними залишаються вимоги до володіння професійними навичками, уміння демонструвати здатність працювати на результат з перших днів професійної діяльності;
- підвищується значення особистісних, соціальних, міжкультурних, морально-духовних якостей та здатностей;
- зростає необхідність пошуку нових, нетрадиційних стимулів, водночас стає аксіомою установка, що найбільш досконалі стимули й винагороди не можуть замінити професійно сформовану, згуртовану, орієнтовану на успіх команду.

Завершуючи *конструкцію пропонованої ментальної моделі*, що віддзеркалює нові можливості, обмеження та виклики в царині соціально-трудового розвитку під впливом платформи «Індустрія 4.0», зробимо деяке узагальнення. Ланцюг змін, пов'язаних з новими трендами у ресурсах, технологіях, витратності, продуктивності в контексті можливостей і обмежень соціально-трудового розвитку, є таким: інтенсивне насичення нової економіки новітніми технологіями, системами, мережами ↔ суттєве зниження трудомісткості суспільного виробництва ↔ спад відносних цін на засоби виробництва ↔ зростання продуктивності (не за К. Марксом) ↔ новий формат мотивації роботодавців ↔ концентрація зисків у постачальників, носіїв інтелектуального капіталу (креативні працівники, винахідники, власники одночасно потужного людського й фінансового капіталу) ↔ «вихолощення» економіки ↔ концентрація переваг і доходів у

невеликому сегменті економічно активного населення та власників капіталу ↔ зростання технологічного безробіття ↔ скорочення частки середнього класу.

Утім, попри очевидні, незаперечні факти, що віддзеркалюють стан платформ «Праця 4.0», чимало науковців продовжують стверджувати, що трудова діяльність сьогодні — це виключно домінування робіт, які ускладнюються за змістом, зростання насичення процесів праці інноваціями та інтелектуальною складовою. Такі твердження — не більше, ніж міф і намагання видати бажане за дійсне. Модель «Праця 4.0», як це випливає з наведеного вище, є симбіозом нових можливостей і ризиків як для економіки загалом та її окремих сегментів, так і для зайнятих у суспільному виробництві.

Зміни, що відбуваються у сфері праці, і надалі лише інтенсифікуватимуться, торкаючись не лише змісту, характеру праці, політики трудових доходів і форм зайнятості. Водночас це буде й утвердження нового формату, нового типу відносин у сфері безпосереднього докладання праці.

За неповні три десятиліття (від початку 90-х років XX ст. і дотепер) у глобальному масштабі відбувся перехід від «класичних», структурованих відносин між працею й капіталом на всіх рівнях ієрархічної структури економіки та суспільства, до розмитих, гібридних відносин, які де-юре є колективно-договірними або ж урегульованими в інший спосіб, а де-факто — формальними, напівпрозорими, нестійкими, дедалі більш індивідуалізованими, асиметричними. Як неодноразово наголошувалося в матеріалах Міжнародної організації праці, починаючи з 90-х років минулого століття спостерігається «гонка за лідером» до нижньої межі соціальних гарантій у сфері праці та зайнятості.

Стабільні, чисельні, вертикально й горизонтально структуровані трудові колективи індустріальної доби за становлення нової (цифрової) економіки вже не матимуть означених вище характеристик. Низька трудо-, матеріало-, фондомісткість сучасного та майбутнього виробництва, у комплексі з трансформацією суспільного поділу праці кардинально змінюють формат підприємництва постіндустріальної доби, його «трудоий» базис. Сукупна робоча сила, як глибоко «занурена» в глобальний суспільний поділ праці, стає дедалі більш фрагментованою й розділеною. Трудові правовідносини з кожним днем набувають цивільно-правового характеру, а колишня домінуюча колективно-договірна практика регулювання соціально-трудо-вих відносин стрімко втрачає інституціональну основу та знижує свій потенціал.

Цифровізація, віртуалізація економіки, її гібридний характер, поява різних модифікацій — економіка платформ, економіка «за запитом», економіка спільного споживання — змінюють не лише соціально-трудоий ландшафт у сфері безпосереднього докладання праці. Відбуваються зміни всієї соціальної структури економіки та суспільства, стираються класичні грані між виробниками й споживачами, працівниками та роботодавцями; змінюється колишня полярність взаємовідносин і взаємозалежності між власниками робочої сили та власниками капіталу. Отже, соціальна тканина нової (цифрової) економіки й мережевого суспільства набуває некласичних, атипових, змінюваних, нестійких форм. Такою ж стає і вся система соціально-трудо-вих відносин.

Цифрові технології, мережеві системи, інші технологічні досягнення «Індустрії 4.0» заповнюють усі ніші суспільного виробництва, зокрема й виробництва індустріальної доби. Новими стають усі складові світу праці та зайнятості, трансформується профіль працівника, змінюються вимоги до останнього.

«Праця 4.0» та «Індустрія 4.0» — це, образно кажучи, два боки однієї «медалі», що являють нову економіку, один бік якої — соціально-трудовий, а другий — техніко-технологічний.

Якою ж у реальному вимірі постає платформа «Праця 4.0»? Що перебуває «за кадром» і обумовлює як новий формат, так і характеристики, змістове наповнення нового «світу праці»?

Передусім акцентуємо увагу на тому, що цей феномен, ця платформа не є сукупністю лінійних, одновекторних перетворень, трансформацій і мегазмін. Насправді «Праця 4.0» — це симбіоз великомасштабних, різновекторних, неоднозначних за наслідками перетворень, одні з яких відкривають нові можливості; другі — потребують реакції всіх суб'єктів соціально-трудових відносин, зміни мотиваційних настанов, ціннісних орієнтацій; треті — без перебільшення лякають. Тож виникають закономірні запитання: «Чому нинішній капіталізм і завтрашній пост-капіталізм не хочуть, щоб соціум був щасливим?», «Чи є дійсними, важливими ті цінності, якими продовжує керуватися переважна більшість населення?», «Чому людиноцентризм стає не винятком, а повсякденною нормою глобального капіталізму?», «Хто або що змушує нас розбудовувати «економіку зайвих людей»?

Щоб мати більш-менш релевантне уявлення про феномен «Праця 4.0», зробимо спробу за допомогою наукових засновків розкрити нинішнє й недалеке майбутнє світу праці.

Реалії нового технологічного укладу, Четвертої промислової революції висувують постійно зростаючі вимоги до інтелектуального рівня людини, її кваліфікації, навичок, компетентностей. Ці вимоги постають загальним драйвером розвитку нової економіки (вона й цифрова, й інноваційна, й економіка знань). Водночас маємо наголосити на тому, що робоча сила за умов нової економіки стає надзвичайно диференційованою, урізноманітненою за рівнем розвитку людського капіталу. Носієм надпотужного людського капіталу є окремий прошарок зайнятих у проривних сферах, техніко-технологічній, креативній, творчій організаційно-управлінській діяльності. Ще раз наголошуємо на тому, що як за реалій сьогодення, так і перспектив розвитку матимемо не один, а щонайменше два тренди вимог і суспільної реакції на них, а саме: випереджаючі вимоги до освітньо-кваліфікаційного, інтелектуального рівня працівників, зайнятих у так званих проривних сферах економічної, техніко-технологічної, управлінської діяльності, і водночас відносно помірні вимоги до професійно-кваліфікаційної підготовки зайнятих в інших сферах діяльності.

Такий висновок є справедливим з огляду на численні дослідження науковців, зокрема й авторські, які засвідчують тренд розвитку феномена «вихолощення» нової економіки. Означеній проблемі автори приділили значну увагу в попередніх дослідженнях⁶, а в ємкому, дещо спрощеному варіанті йдеться про наступне.

Нова економіка, яка набирає обертів у процесі свого становлення, означає й *новий тип соціально-трудових відносин*, для якого характерним стають нові, нетрадиційні, не характерні раніше форми взаємодії між працівниками й робото-

⁶Колот А. М., Герасименко О. О. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2018. № 1 (15). С. 6–34; Колот А. М., Герасименко О. О. Інститути зайнятості і доходів в новій економіці: глобальні тренди. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2018. № 1. С. 195–235. Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудовий розвиток в ХХІ столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–126.

давцями. Водночас відбувається становлення *нового характеру праці*. Йдеться не лише про трансформацію змісту праці, її функцій. Новий характер праці передбачає постійне підвищення кваліфікації, розширення професійної підготовки, її припорошення за освоєння суміжних функцій.

Моноспеціалізація, яка була характерним атрибутом індустріальної організації праці, відходить у минуле. Ще донедавна чимало наукових, прикладних досліджень присвячувалися проблемі підвищення продуктивності праці на основі запровадження форм і методів спеціалізованої праці, обмеження кількості виконуваних операцій, функцій тощо. Нині моно-, надспеціалізація як засіб підвищення ефективності праці розглядаються здебільш як анахронізм.

Розмірковуючи над вимогами працівників нового світу праці, маємо зважати на такі: кількісні та якісні параметри попиту на працю зазнають карколомних змін; низька трудомісткість цифрового, мережевого виробництва, яке повсюдно утверджується, зумовить зникнення значної частки існуючих робочих місць, водночас кардинально зміниться структура знову створених робочих місць. Нова (цифрова) економіка потребує виконавців нового типу. Збільшується частка робіт, які потребують креативу, творчості, готовності працівників до співпраці з членами команди та «співпраці» із системами штучного інтелекту.

Зазнають докорінних змін усі складові звичної, традиційної, індустріальної системи управління персоналом, кар'єрного розвитку.

Можна стверджувати, що замість традиційної лінійної кар'єри в межах однієї професії людина працююча буде самореалізовуватись, змінюючи конкретні види діяльності. Отже, працівник недалекого майбутнього буде змушений формувати набір компетентностей, опанувавши які він зможе закріпитись у певному сегменті діяльності, будучи готовим до наступного перенавчання та зміни виду діяльності.

Складність, поляризація, швидкість змін і різновекторність їх прояву наростають. У світі економіки та світі самих людей як результату «великого вибуху», що став наслідком мегазмін демографічного, технологічного, глобалізаційного, політекономічного характеру, формується принципово інша економічна та соціальна реальність. На цьому етапі вкрай важливо опанувати саму філософію сучасного буття-XXI.

Критично важливо зосередитися на пошуку бажаного образу, прийнятного формату майбутнього. До образу майбутнього не можна ставитись як до простої екстраполяції дотеперішніх перетворень.

Ще один тренд цифрової доби — *розвиток «дистанційних відносин»* між працівником і роботодавцем.

Розвиток, про який йдеться, охоплює широке коло взаємодії — від найму у віртуальному середовищі, організації віддаленої роботи, дистанційного контролю за результатами діяльності і аж до завершення трудових відносин за дистанційної взаємодії, що є реальністю сьогодення.

Нова, вона ж цифрова економіка, трансформує не лише характер праці, а й усю систему соціально-трудова відносин. Домінуючі в економіці індустріального типу вертикальні, жорстко регламентовані відносини між роботодавцем або його представницьким органом (суб'єктом) і працівником замінюються на горизонтальні, що формуються та протікають у віртуальному середовищі. Інших форм, рис набуває залежність працівника від керівника, методи контролю за виконанням трудових функцій і досягненням показників результативності.

За формування нового типу трудових відносин (децентралізація, віртуалізація, горизонтальна взаємодія тощо) виникає об'єктивна потреба в партнерській взаємодії та відносинах довіри. Зауважимо, що в існуючих публікаціях часто густо стверджується, що за становлення нового типу трудових відносин і цифрової організації праці начебто автоматично з'являються партнерські відносини між більш незалежними суб'єктами трудовідносин і відповідно, зростає довіра. Наш висновок, наше переконання, наша філософія соціально-трудових відносин цифрової доби наведені нижче.

Нові об'єктивні соціально-трудова обставини, що є іманентною складовою та наслідком цифровізації, лише створюють передумови для більш здорових, взаємоприйнятних відносин у сфері праці за утвердження гнучкості, децентралізації, неформальності, індивідуалізації. Утім, образно кажучи, автоматичного настання ери комунізму в соціально-трудових відносинах загалом, і соціально-трудових відносинах зайнятості зокрема, не відбувається. Партнерство, довіра, які мають утвердитися на «полі» соціально-трудова сфери, детерміновані обставинами та чинниками внутрішнього й зовнішнього характеру, які справляють вплив на сторони й суб'єктів соціально-трудових відносин. За цих умов не втрачає значущості та необхідності оптимізація складної, багатопланової, багатосуб'єктної мережі відносин у сфері праці та зайнятості⁷.

Симбіоз платформи «Праця 4.0» і «цифрового» покоління

Яким чином узгоджуються та в чому полярність компонент соціально-трудова платформа «Праця 4.0» і особливостей покоління Z?

Звернімо увагу на дотичність і суперечливість двох зазначених феноменів через призму зовнішніх умов розвитку та компонент моделі «Праця 4.0», ретельний аналіз прояву яких здійснено в працях авторів⁸.

Базова паралель, що окреслює співвідношення платформи «Праця 4.0» та «цифрового» покоління (покоління Z), — соціально-трудова профіль працівника цифрової економіки першої половини XXI століття, який формується під впливом зовнішніх умов демографічного, глобалізаційного, організаційного та технологічного характеру.

З-поміж загальносвітових *трендів демографічного характеру*, які відображено в попередніх дослідженнях⁹, зробимо акцент на тому, що соціально-

⁷ Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудова відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. 295 с.

⁸ Колот А. М. «Праця 4.0» як модель та платформа нової (цифрової) економіки / Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та доміанти розвитку: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф.; 23–24 жовт. 2019 р. Київ: КНЕУ, 2019. С. 13–28; Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт «Праця 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7–37; Колот А. М., Герасименко О. О. Детермінанти формування соціально-трудова платформа «Праця 4.0». *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка*. 2020. Вип. 15. С. 125–132.

⁹ Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудова розвиток в XXI столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–126; Колот А. М. «Праця 4.0» як модель та платформа нової (цифрової) економіки / Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та доміанти розвитку: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф.; 23–24 жовт. 2019 р. Київ: КНЕУ, 2019. С. 13–28; Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт «Праця 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7–37; Колот А. М., Герасименко О. О. Детермінанти формування соціально-трудова платформа «Праця 4.0». *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка*. 2020. Вип. 15. С. 125–132.

трудоий зріз сукупного працівника нової (цифрової) економіки першої половини ХХІ століття формується під впливом таких зрушень, як зменшення частки молодих вікових груп; підвищення середнього віку працюючих («срібне» населення «срібної» економіки й суспільства); зниження частки працюючих працездатного віку; підвищення у складі зайнятих у суспільному виробництві працюючих пенсіонерів.

Слід наголосити на тому, що постаріння населення як провідна складова нинішніх і майбутніх масштабних демографічних змін, відбувається як «знизу», так і «зверху». Йдеться про старіння населення як симбіоз скорочення народжуваності та збільшення тривалості життя.

З огляду на прогнозовані демографічні тренди, маємо констатувати, що в найближчій перспективі покоління Z, яке має зазвичай високий рівень освіти, схильність до ризикових професійних рішень, має новий, «мережевий» тип мислення, у найближчій перспективі не визначатиме «портрет» сукупного працівника нової (цифрової) економіки.

За означеної вище структури сукупної робочої сили, яка в подальшому набуватиме все більше «срібних» ознак, спостерігатимемо загострення проблеми адаптації значної частини економічно активного населення до змінюваних умов життєдіяльності. Звернімо увагу на деякі дані. У середині минулого століття на період активного життя одного покоління припадала одна зміна технологічних укладів і дві-три зміни поколінь техніки. За наявними прогнозами у середині ХХІ століття в період активної трудової діяльності людині доведеться жити за двох технологічних укладів і трьох-чотирьох поколінь техніки. Уже цих даних цілком достатньо, аби переконатись у відсутності альтернативи постійній адаптації до змінюваних умов життєдіяльності всіх категорій та представників сукупної робочої сили. Можна передбачити, що потенціал адаптації буде на боці покоління Z.

Водночас принципово важливим є те, що в умовах старіння робочої сили, збільшення в складі працюючих представників старших вікових груп, продуктивність праці яких є потенційно нижчою, і посилення відмінностей у володінні цифровими компетентностями можна прогнозувати набуття поколінням Z незаперечних конкурентних переваг щодо індивідуальної продуктивності.

У контексті нового формату глобалізації світової економіки передусім наголосимо на окремих подіях, явищах і процесах, що характеризують так зване *друге роз'єднання та найбільшою мірою корелюють з особливостями покоління Z*, а саме:

- ✓ створення та масове впровадження інформаційно-комунікаційних технологій;
- ✓ спрощення способів передавання та зниження вартості переміщення інформації, ноу-хау;
- ✓ переміщення робочих місць і виробництв за можливості контролю за адміністративно-господарською діяльністю, дистанційної координації, відеозв'язку тощо.

Природна схильність покоління Z до інформаційно-комунікаційних технологій та, швидше, позитивне, ніж негативне сприйняття представниками цього покоління практики переміщення робочих місць за межі країни дає можливість ефективно здійснювати адміністративно-господарську діяльність у віддаленому режимі.

Для третього етапу майбутньої глобалізації, як наголошувалось у попередніх публікаціях авторів¹⁰, характерними будуть дві альтернативи переміщення людей — дистанційна зайнятість і дистанційна робототехніка. «Третє роз'єднання» стане реальним проявом віртуалізації процесу праці, його відділення від працівників. Така віртуальна імміграція (вона ж дистанційна зайнятість) здатна кардинально розширити перелік робочих місць, відкритих для міжнародної конкуренції. Можна передбачити, що *активними суб'єктами такого конкурентного середовища стануть саме представники покоління Z, витісняючи працівників старшого віку.*

Сконцентруємо увагу на результати розбудови та функціонування «Індустрії 4.0» для сфери праці в контексті нових можливостей та викликів для покоління Z. Основними з них, як витікає з попередніх досліджень авторів, які корелюють з висновками багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, є урізноманітнення форм зайнятості, домінування її атипових форм над типовими, нестандартних — над стандартними; зростаюча диференціація робочої сили за рівнем професійної підготовки та рівнем компетентностей; підвищення вимог до професійної підготовки, особистісних якостей і здатностей зайнятих у новій економіці; карколомні зміни в характері та організації праці; нові передумови й можливості комунікацій, діалогу та співпраці; посилення контролю за процесом праці, зокрема віддаленого; підвищення інтенсивності праці в більшості видів трудової діяльності; скорочення життєвого циклу використання набутих знань і актуалізація їх оновлення та прирощення; нові компетентності (здатності, навички).

Критично важливими для економічно активної людини за становлення платформ «Індустрія 4.0» і «Праця 4.0» стають такі компетентності, як:

- готовність і здатність до самонавчання, перенавчання та неперервної освіти;
- бажання змін і прагнення до нового;
- схильність адаптуватися до постійно змінюваних умов життєдіяльності;
- уміння працювати в команді;
- готовність до професійної мобільності;
- здатність до розумного та відповідального ризику;
- спроможність до критичного мислення;
- уміння та готовність працювати віддалено;
- уміння працювати з великою кількістю даних;
- уміння формулювати та усвідомлювати важливі цінності трудового життя.

Серйозним викликом для покоління Z стане трансформація багатьох видів трудової діяльності з розряду складних і надскладних у спрощені та прості.

¹⁰ Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудовий розвиток в XXI столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–126; Колот А. М. «Праця 4.0» як модель та платформа нової (цифрової) економіки / Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та доміанти розвитку: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф.; 23–24 жовт. 2019 р. Київ: КНЕУ, 2019. С. 13–28; Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт «Праця 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7–37; Колот А. М., Герасименко О. О. Детермінанти формування соціально-трудової платформи «Праця 4.0». *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка*. 2020. Вип. 15. С. 125–132.

Йдеться про так зване *вихолощення економіки* — феномен, який автори розглядали в попередніх публікаціях¹¹.

Натомість усі ті карколомні зміни в професійно-кваліфікаційній структурі зайнятих, якими супроводжуються становлення та розвиток платформи «Праця-XXI», безпосередньо узгоджуються з особливостями покоління Z. Це стосується таких трендів у царині професійно-кваліфікаційної структури робочої сили цифрової економіки, як:

- поява нових видів трудової діяльності і, відповідно, професій, яких ще вчора взагалі не було в штатних розписах організацій, а сьогодні вони стають масовими з огляду на зміни в суспільному поділі праці, урізноманітнення економічної та трудової діяльності;
- інтенсивне наповнення як нових, так і традиційних професій новими змістовними характеристиками (трудовими навичками).

Важливою внутрішньою характеристикою платформи «Праця 4.0» є кардинальні зрушення у *формах, видах зайнятості та трудових відносинах зайнятих в економіці*.

Результати проведених авторами досліджень дають підстави виокремити низку взаємопов'язаних процесів, які відбулись у вітчизняній та світовій практиці за останні 10–15 років і набувають ширших масштабів, інтенсивності й змінюють зайнятість та усталені параметри ринку праці. Розмежуємо їх за полярними векторами прояву щодо *особливостей покоління Z*. Односпрямованими трендами слід уважати поширення нових, нестандартних форм зайнятості й атипових моделей організації робочого часу; підвищення гнучкості ринку праці, яка стосується всіх його параметрів — попиту, пропонування, ціни послуг з праці. Напевно, неприйнятним для покоління Z є посилення диференціації сегментів ринку праці, у якому примхливо уживаються елементи доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної епох, і посилення тренду, коли істотна частка робіт з високою й надвисокою складністю межує з такою ж часткою робіт з низькою та наднизькою складністю.

Слід підкреслити, що ще не так давно у дослідженнях в царині ринку праці, зайнятості та соціально-трудової сфери загалом нестандартні форми зайнятості, зокрема дистанційна робота, аутсорсинг персоналу, неповний робочий час, інші гнучкі форми зайнятості розглядалися здебільшого як відхилення, аномалія, атиповість з відтінком негативу. Маємо усвідомити, що вчорашня типовість і сьогоднішня атиповість, колишня стандартність і нинішня нестандартність як і багато іншого за умов цифрової економіки *помінялося місцями й цілком природно сприймаються представниками покоління Z*.

Кардинальні зміни в процесах, змісті, організації праці, в управлінні персоналом загалом як змістова компонента моделі «Праця 4.0» «працюють» здебільшого на користь покоління Z. В епоху цифровізації людина працююча в процесі праці постає як носій нових компетентностей, а її діяльність здійсню-

¹¹ Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудовий розвиток в XXI столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–126; Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт «Праця 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7–37; Колот А. М., Герасименко О. О. Детермінанти формування соціально-трудової платформи «Праця 4.0». *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка*. 2020. Вип. 15. С. 125–132.

ється в інших, відмінних від дотеперішніх координатах — мобільності, автономності, самовідповідальності, прозорості, мережевого контролю. Водночас суттєво трансформуються цінності трудового життя.

Оскільки процес праці набуває мережевого характеру з обов'язковим використанням інформаційно-комунікаційних технологій, а взаємодія роботодавця з працівниками все більше набуває віртуальних, нетрадиційних, зокрема дистанційних форм, правомірно говорити про трансформацію традиційних форм і методів організації праці в якісно нову реальність — *цифрову організацію праці*, яка органічно *сприймається представниками покоління Z* як доцільна, раціональна та ефективна.

Цифровій організації праці притаманні атрибути, які цілком і повністю впливають на образ покоління Z. Зокрема, це:

- розроблення та запровадження мережевих форм поділу та кооперації праці;
- проектування трудових процесів на основі цифрових технологій;
- формування та реалізація проєктів трудової мобільності;
- введення адекватних умовам цифрової економіки форм навчання та підвищення кваліфікації з метою формування нового типу креативних працівників;
- запровадження системи матеріальної та нематеріальної мотивації, що враховує умови цифровізації та цифрової економіки загалом.

Молоді (не)дорослі в пошуку нових трудових стратегій: дауншифтинг

Результати виконаного дослідження переконують у тому, що феномен дауншифтингу стає все популярнішим серед представників покоління Z, а з ним — і філософія відмови від безмежного споживання, демонстрації свого високого статусу та ін. На противагу «гонитві по вертикалі» дедалі більше представників різних поколінь віддають перевагу розміреній життєдіяльності, можливості повноцінно прожити кожний день, а не лише під час вихідних і відпустки. До цієї когорти людей тяжіють переважно молоді (не)дорослі покоління Z.

Явище, що отримало назву дауншифтингу, дістало свого розвитку в 90-х роках ХХ ст. У перекладі з англійської мови це означає, що йдеться про «зміщення вниз». Оскільки термін «дауншифтинг» запозичено з автомобільної лексики, дослівно він означає «переключення автомобільної коробки передач на меншу швидкість».

Уважається, що перші згадування про дауншифтинг як соціально-трудове явище, як відмова від стресової роботи на користь спокою, власному задоволенню з'явилися в книзі Е. Солтмен «Дауншифтинг: досягнення нового успіху на пониженій передачі», яка була видана в США в 1990 році.

Поява та поширення феномена дауншифтингу серед молоді є наслідком різноманітних причин, які не можна привести до одного знаменника. Звернімо увагу на деякі з цих причин. Передусім маємо зазначити, що інституціональні зміни в бізнесових структурах, організаційна перебудова компаній суттєво обмежили можливості традиційної вертикальної кар'єри для персоналу загалом й особливо молодих (не)дорослих. Утім, процес глобалізації, крос-культурні зрушення, зміни в мотиваційних настановах демонструють умовність успіху, що пов'язаний з трудовою кар'єрою. Водночас інтенсивні переміщення жителів з

центральної мегаполісів на периферію й за її межі дали змогу усвідомити, що є й інші «блага цивілізації», ніж ті, до яких звикало людство впродовж багатьох десятиліть, а то й століть. Так, поширення фрилансу зробило свій внесок в усвідомлення можливості жити за іншими стратегіями суспільного буття.

В узагальненому й дещо спрощеному трактуванні можна стверджувати, що дауншифтинг — це постмодернізм в дії, одна із сучасних тенденцій реалізації стратегій професійного та особистісного розвитку економічно активного населення.

Звернення авторів до проблеми дауншифтингу не випадкове, оскільки нині багато молодих (не)дорослих, як уже зазначалося, прагнуть реалізувати життєву стратегію дауншифтингу. Наявні соціологічні дослідження свідчать про те, що чимало представників покоління Z, які ще не вийшли на ринок праці, є ідеологічними прибічниками дауншифтингу.

Поширення ідеології дауншифтингу демонструє становлення вже у недалекому майбутньому багатомірного соціального простору, обмеженість дотеперішніх уявлень про соціально-трудову динаміку розвитку, які ще вчора розглядались як аксіоматичні. Ми свідомі того, що дауншифтинг найближчими роками не буде життєвою стратегією для більшості. Утім, не можемо нехтувати зародженням нового життєвого сценарію на платформі «Праця-XXI» та в цифровому суспільстві, а отже, маємо досліджувати цей феномен і шукати відповіді на запитання, пов'язані з використанням ресурсів праці молодих (не)дорослих і можливостями їхньої самореалізації та самовираження.

У розвиток оприлюдненого зауважимо, що за індустріальної доби професійні та життєві стратегії розвитку мали чіткий, правильний вектор, який можна сформулювати як «уперед і вгору». Усі інші стратегії розглядались як аномалії, відхилення, невідповідність «генеральній» лінії. Нові умови життєдіяльності людини в XXI ст. заперечують чимало колишніх кар'єрних стратегій і зокрема, обов'язкове просування по службі знизу вгору. Є підстави стверджувати, що епоха професійного та життєвого розвитку за побудови стратегій «уперед і вгору» незабаром закінчиться.

Дауншифтинг на практиці — це свідомо відмова від звичних тепер, стереотипних життєвих стратегій. Відомий американський соціолог і політолог Р. Інглхарт ще наприкінці 90-х років XX ст. наголошував на тому, що мірою розбудови постматеріального суспільства відбувається трансформація цінностей членів соціуму, складовою якої є дрейф від матеріалістичних цінностей (матеріального добробуту, фізичної безпеки) до постіндустріальних. Причиною цього вважається те, що технологічний та економічний розвиток дає можливість менше уваги приділяти екзистенціальним потребам, а «місце економічних досягнень як вищого пріоритету в суспільстві постмодернізму усе більше посідає акцентування якості життя»¹². Складовою останнього, на думку Р. Інглхарда, є формування нових потреб індивідуального вибору життєвих траєкторій та індивідуального самовираження.

Людина, яка сповідує ідеологію дауншифтингу, перебуває на позиції обстоювання багатомірності соціального простору, примату нетрадиційних траєкто-

¹² Інглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Политические исследования*. 1997. № 4. С. 6.

рій розвитку особистості, за яких можна відкрити нові можливості жити щасливим життям.

Дауншифтинг не можна звести до певних нормованих, чітких форм професійних і життєвих стратегій, оскільки вони еволюціонують, набуваючи нових рис і форм прояву. Серед поширених сучасних форм дауншифтингу виокремимо такі, як відмова від вертикального кар'єрного зростання заради сім'ї, турботи про батьків і дітей; надання переваги не традиційній кар'єрі, а пошуку роботи-хобі; переїзд в іншу місцевість, зокрема сільську, або в країну з іншими крос-культурними цінностями; прагнення змінити умови життєдіяльності та жити без «благ цивілізації» (екологічний дауншифтинг); пошук власного життєвого поступу.

Дауншифтинг як життєва стратегія, спосіб життя визначає й поведінку людини на ринку праці. При цьому важливим є розуміння першопричин зародження ідеології, якої дотримуються дауншифтери. В узагальненому трактуванні цей феномен пов'язаний як із соціально-економічними умовами нової (цифрової) економіки (розвиток малих організаційно-управлінських форм господарювання та відповідних структур, у яких значно меншими є можливості вертикальної кар'єри; надшвидкі структурні реформи в організаціях, за яких рух уперед кар'єрними сходинками обмежений), так і карколомними змінами в ментальних схемах сучасної людини, передусім молодой, з відмовою людини цифрової епохи (і не лише цифрової) від стереотипних життєвих сценаріїв. Від дотеперішніх, класичних, життєвих сценаріїв, які орієнтовані на рух «уперед і вгору», цифрове суспільство дрейфує до різновекторних сценаріїв, прагне опанувати інші траєкторії людського розвитку, нову палітру життєвих цінностей.

Ми не ставимо за мету дослідити особливості трудової діяльності сучасних дауншифтерів, оскільки це не вписується в конструкт та основний лейтмотив нашого дослідження. Утім, хочемо привернути увагу фахівців-практиків до необхідності враховувати ціннісні орієнтації дауншифтерів, формувати кадрову політику з огляду на професійні та життєві стратегії цієї категорії працюючих.

Визнаючи, що дауншифтинг, швидше за все, ще не так швидко буде основним життєвим сценарієм для більшості молодих (не)дорослих, уважаємо, що і теоретики, і практики не можуть і не мають права ігнорувати нову соціальну реальність, не усвідомлювати багатомірність сучасного соціального простору та умовність дотеперішніх постулатів життєдіяльності людини в умовах, коли майбутнє вже настає. Ключовою рисою людей, які дотримуються ідеології дауншифтингу (а серед покоління Z, за нашою оцінкою, їх буде все більше й більше), є сповідування інших, нетрадиційних поглядів на зміст і структуру ціннісних орієнтацій, серед яких матеріальний, кар'єрний, статусний успіх не є домінуючими.

Згідно з дослідженням, проведеним К. Гамільтоном і К. Брейкспір, існують такі основні причини, які спонукають людей «жити на пониженій передатчій»:

- бажання мати більш збалансоване життя;
- відсутність балансу (узгодженості) між особистими цінностями та цінностями робочих місць;
- прагнення до самореалізації;
- проблеми зі здоров'ям.

Водночас більшість респондентів, опитаних указаними вище авторами, зазначили, що їхнє рішення змінити професійні та кар'єрні стратегії, спростити та наповнити новими цінностями життя, продиктоване поєднанням згаданих вище причин і появою суб'єктивного відчуття втрати контролю над своїм повсякденним життям¹³.

За даними численних досліджень, здійснених здебільшого в країнах далекого зарубіжжя, пошук нової, нетрадиційної, некар'єрної траєкторії професійної та особистісної реалізації, прагнення знайти відповіді на фундаментальні питання людського буття реалізують індивіди, які мали попередній досвід (і не завжди невдалий) професійної діяльності. Сталою тенденцією є збільшення серед таких осіб представників молодих вікових груп, зокрема тих, хто належить до покоління Z.

За нашими оцінками та прогнозами, серед покоління Z уже нині не менш як 20 % тих, хто сповідує (свідомо чи несвідомо) ідейні засади дауншифтингу. Це означає, що проблема професійних і життєвих стратегій представників покоління Z уже сьогодні має посісти чільне місце в планах теоретико-прикладних досліджень різних наукових шкіл — економічного, соціологічного, психологічного, політичного та низки інших спрямувань.

Слід акцентувати увагу й на такому: дауншифтинг як феномен, як філософія суспільного буття буде еволюціонувати. Нині йдеться не про елементарну втечу від буденної роботи. Маємо констатувати, що все більше представників різних поколінь стають обережнішими в запереченні кар'єрного просування. Очевидно, що традиційне трудове життя можливе й після дауншифтингу.

Звертаємо увагу й до такого загальносвітового тренду в цій царині: поширене в суспільній свідомості уявлення про дауншифтинг як засіб поліпшити життя за межами роботи (шляхом відмови від неї) трансформується в інше — переконання, що дауншифтинг дає змогу покращити очікування від роботи, яка може бути більш керованою й привабливою¹⁴.

Завершуючи розгляд проблеми дауншифтингу, зробимо деякі узагальнення. Справедливо стверджувати, що дауншифтинг не міг отримати розвитку в індустріальну добу, для якої характерним є домінування стандартних форм зайнятості, одномірність соціально-трудоного простору, реалізація трудової активності у великих колективах, вертикально спрямовані життєві стратегії — «уперед і вгору» кар'єрними щаблями.

Сучасна постіндустріальна доба, у якій організації тяжіють до нових горизонтально-мережєвих структур, постійних змін, гібридних форм функціонування, атипових, нестандартних форм зайнятості, суттєво обмежує можливості традиційної вертикальної кар'єри для персоналу. Водночас в цій добі характерним є дрейф до реалізації нестандартних стратегій професійного та особистісного розвитку. Можна передбачити, що розширення соціальної бази дауншифтингу відбуватиметься одночасно зі збільшенням масштабів нестандартної зайнятості, збереженням і поширенням самозайнятості.

¹³ Hamilton C., Breakspear C. Getting a life: understanding the downshifting phenomenon in Australia. *Discussion Paper*. 2004. № 62. P. 295.

¹⁴ Cochman R. L. Leadership, downshifting and the experience of power in high education. Thesis. *Sheffield Hallam University*. 2015. Oct. P. 304.

Представники покоління Z, які сповідують філософію дауншифтингу, своєю життєвою позицією демонструють, що соціальна реальність і соціальна динаміка можуть бути іншими, не аксіоматичними, без гонитви за соціальним статусом і кар'єрним зростанням.

Дауншифтери здійснюють свідомий морально-духовний вибір між роботою заради матеріального достатку й роботою заради задоволення та можливістю бути самими собою. На відміну від інших людей, дауншифтери значно менше уваги приділяють матеріальним статкам і значно більше — можливості бути самими собою, фізично, морально, духовно здоровими, щасливими «тут і тепер».

Є всі підстави стверджувати, що дауншифтинг у прикладному, практичному вимірі — це реалізація свободи індивідуального вибору життєвих сценаріїв та індивідуального самовираження.

3.2. Формування нової (не)нормальності у сфері праці та зайнятості за настання коронавірусної кризи

Упродовж останніх десяти років майбутнє сфери праці розглядалося в основному в контексті змін, породжених Четвертою промисловою революцією. Ці зміни будуть лише пришвидшуватись, оскільки «на порозі» — нові технології та новації «Індустрії 5.0» і подальші техніко-технологічні карколомні перетворення. На тлі цих змін залишаються актуальними дослідження соціально-трудової проблематики, майбутнього світу праці під впливом так званого «великого вибуху-1», що має техніко-технологічне та інституціональне походження.

Кардинальні технологічні інновації та зумовлені ними бізнес-моделі набули значного прискорення за настання планетарного лиха — пандемії COVID-19.

Парадокс полягає в тому, що нові випробування, перед якими постало людство після настання пандемії коронавірусу COVID-19, дали поштовх до ще більш кардинальних змін у техніко-технологічних засадах нової (цифрової) економіки та технологіях здійснення бізнес-процесів. Відкрилися безпрецедентні можливості для розвитку економічної діяльності у віртуальному цифровому форматі, що прискорило формування нової *малоконтактної економіки (low touch economy)*¹⁵. Остання за настання коронакризи стає одночасно і стабілізуючим, і дестабілізуючим сектором економіки, що відкриває можливості для одних і позбавляє їх тих суб'єктів господарювання, які виявилися нездатні до перебудови бізнес-моделей.

Водночас глобальний соціум уже понад рік (ці рядки пишуться на початку квітня 2021 р.) перебуває в новій соціоекономічній, епідеміологічній реальності, яка змушує по-новому оцінити, спрогнозувати параметри світу праці з урахуванням наслідків пандемії коронавірусу COVID-19. 2020-й рік шокував планету появою нового вірусу, якого світ ще не бачив.

¹⁵ The New Low Touch Economy. How to navigate the World after COVID 19 : Report / Board of Innovation, 2020; The Winners of the Low Touch Economy. How companies can recover and grow in the new normal : Strategy Report / Board of Innovation. URL: <https://teq.queensland.com/~media/28CFC63B8ED94336AEB951594FE51AE2.ashx> (дата звернення: 10.04.2021).

Наведемо й проаналізуємо деякі результати соціологічного опитування громадської думки щодо проблематики COVID-19 у рамках щорічного моніторингового дослідження «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України у 2020 р. Опитування, проведене на початку осені 2020 р. — у період відносного затишшя перед «другою хвилею» пандемії, підтверджує, що проблема пандемії коронавірусу тією чи іншою мірою хвилює більшість респондентів нашої країни — у сукупності 72,2 % їх відповідей є ствердними щодо цього і майже третина респондентів дуже переймаються цією проблемою.

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання
«Скажіть, наскільки Вас хвилює проблема епідемії коронавірусу?», 2020 р. (%)**

Варіанти відповіді	Географічні частини країни				В цілому по Україні
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Дуже хвилює	37,9	35,7	26,2	32,6	34,3
Скоріше хвилює	35,7	39,9	43,8	34,1	37,9
Скоріше не хвилює	12,6	13,2	12,4	15,4	13,5
Зовсім не хвилює	8,9	7,1	8,6	9,2	8,2
Важко сказати	4,9	4,1	9,0	8,7	6,1

Регіональний розподіл відповідей на це запитання респондентами загалом не дуже відрізняється від середніх показників по всьому масиву, з дещо більшою, ніж середня, тривожністю респондентів Заходу та Центру — регіонів, у яких статистика захворюваності на коронавірус навесні 2020 р. мала вищі показники, ніж на Сході та Півдні країни.

Джерело: Степаненко В. Соціальні особливості пандемії COVID-19 в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України. 2020. Випуск 7 (21). С. 296.*

Після року з часу настання пандемії наголосимо на тому, що нову соціально-трудову реальність варто сприймати не як аномалію чи ненормальність. Практично йдеться про нову реальність, про нову нормальність, яку маємо сприйняти як даність, з якою приречені жити, узгоджувати свою діяльність.

Пандемія коронавірусу COVID-19 свідчить про вразливість сучасного соціуму до *екзистенціальних загроз*. Стійкий розвиток, на який покладалися величезні надії, виявився не таким уже й стійким.

Якою має бути реакція політикуму, соціальних партнерів на можливі подальші загрози, що мають епідеміологічний та медико-біологічний характер?

По-перше, як на національному рівні, так і в глобальному масштабі мають бути створені інфраструктура та дієві механізми швидкого реагування на загрози, що мають екзистенціальний характер.

По-друге, актуалізується запровадження та розвиток інституту *стратегічного планування* на довгострокову перспективу.

За реалій пандемійного періоду маємо певне замкнуте коло: інтереси подолання загроз екзистенціального характеру потребують солідарних дій, співпраці, яка однаково стосується як рівня окремих країн, так і глобального масштабу,

утім, за умов нинішньої дивергенції на міжнародній арені, зростання національного егоїзму та атмосфери взаємної недовіри важко розраховувати на плідну, а тим більше інклюзивну співпрацю.

Змушені констатувати, що за настання пандемії коронавірусу COVID-19 напрацьованого інструментарію реагування на епідеміологічні загрози світового масштабу не існувало, а тому кожна країна діяла на власний розсуд. Плани поточних дій змінювалися «на ходу». Часто рішення були протилежними одне одному, а іноді просто панував хаос.

Рішення української влади також не завжди були логічними. На початку розгортання епідемії до загроз ставилися легковажно. Але вже невдовзі Україна пішла шляхом тотальних заборон у «турборежимі», які, з одного боку, не дали епідемії набути руйнівних масштабів, а з другого — можуть просто зупинити нестійку українську економіку, породжуючи новий кризовий стан.

Глобальна коронавірусна криза суттєво вплинула на людський розвиток, і цей вплив посилюється. За останні 30 років, за словами Ахіма Штайнера — адміністратора ПРООН — у світі відбулося багато криз, включно з глобальною фінансовою кризою 2008–2009 років. Кожна з них сильно вдарила по людському розвитку, але, загалом, досягнення у сфері розвитку накопичувалися з року в рік. COVID-19 з його потрійним ударом — по охороні здоров'я, освіті та рівнях доходів — може суттєво змінити цю тенденцію¹⁶.

Пандемія коронавірусу COVID-19 несподівано вторгнулась у життєвий простір на всій планеті та справила великомасштабний, глибокий, багатоплановий вплив на економічну діяльність, систему транспортних комунікацій, усі складові суспільного буття, суспільно-політичну активність, міжнародні відносини. Відбулося непрогнозоване та неочікуване — за надкороткий час змінився спосіб життя, пришвидшилися зміни світоглядного характеру, а глобальний «шок» продовжує «правити бал».

Звісно, за річного перебування в умовах коронакризи надто рано робити остаточні висновки й переконливі прогнози щодо подальшого пандемійного та постпандемійного буття. Баланс нових можливостей і втрат буде, швидше за все, підведений практикою суспільного розвитку, що виходить за межі 2021 року.

Навіть за найбільш сприятливого перебігу подій на «полі» пандемії COVID-19 остання на десятки років змінить усталені норми життєдіяльності, а повернення до умов, у яких перебував глобальний соціум до 12 березня 2020 року, вже не буде.

Під питанням опинилися визначені на міжнародному рівні імперативи стійкого розвитку.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що шлейф пандемії COVID-19, у будь-якому разі, ще довго буде тягнутись і відчуватись у світовому вимірі. За нашою гіпотезою, не виключений зв'язок усе нових і нових модифікацій коронавірусу з екологічними катаклізмами та кліматичними відхиленнями.

Нинішня світова криза, початок якої припадає на лютий-березень 2020 року, є водночас і епідеміологічною, і економічною, і соціальною, і геополітичною. Ця криза має низку суттєвих відмінностей від світової фінансово-економічної

¹⁶ Индекс глобального развития из-за COVID-19 впервые за 30 лет наблюдений покажет отрицательные значения. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/663660.html> (дата звернення: 28.05.2020).

кризи 2008–2009 років. Остання мала суто фінансову природу й була подолана переважно фінансово-економічними інструментами й передусім насиченням провідних економік додатковою ліквідністю та заходами щодо зміцнення фінансових ринків.

Коронакриза, а через неї — жорсткі заходи з боку уряду країни негативно вплинули на всі сфери соціально-економічної життєдіяльності населення: зайнятість, економічну поведінку, призвели до закриття підприємств, установ, освітніх закладів тощо, серйозних втрат у малому та середньому бізнесі, збільшили безробіття, змінили пріоритети споживання, знизили рівень життя окремих верств.

Соціально-економічне вивчення наслідків пандемії для бізнесу та домогосподарств, проведене під керівництвом ПРООН у співпраці з Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН, показало, що за цей період у 84 % домогосподарств зменшилися доходи, а у 43 % принаймні один член сім'ї втратив роботу. Понад 8 % малих і середніх підприємств опинилися на межі банкрутства і, ймовірно, будуть змушені закритися. На різні категорії працюючих криза вплинула по-різному: одні зовсім втратили роботу, були скорочені або їхні заробітки відчутно зменшилися, інші перейшли на дистанційний режим організації праці. І хоча ситуація досі залишається гострою та невизначеною, зокрема щодо подальшого перебігу пандемії та ймовірності поновлення жорстких рестриктивних заходів, населення не втрачає оптимізму. Разом із розчаруванням (42,4 %) та тривогою (35,8 %) люди прагнуть змін (39,2 %) та плекають сподівання на краще (24,2 %).

Джерело: Іваненко О. Зміни структури зайнятості в умовах коронакризи. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України. 2020. Випуск 7 (21). С. 347–348.*

Пандемія COVID-19 суттєво змінила майже всі складові економічного та суспільного життя, але чи не найбільш різючі трансформації відбулись у світі праці. З цього приводу один з найвідоміших політичних аналітиків США, експерт з міжнародних відносин Фарід Закарія, зазначає: «Можливо, найважливіша економічна тенденція, яка постала внаслідок COVID-19, стосуватиметься природи роботи як такої. За даними звіту Массачусетського технологічного інституту, що вийшов за кілька тижнів після початку кризи, близько третини американців, які раніше їздили на роботу, тепер працюють з дому. Приблизно тоді ж одна з найбільших компаній Індії, Tata Consultancy Services, оголосила, що з огляду на кризу ухвалює рішення про переведення 75 % працівників на віддалену роботу до 2025 року. «Ми не вважаємо, що для 100 % продуктивності на наших об'єктах має перебувати понад 25 % робочої сили», — сказав головний операційний директор Tata Consultancy Services Н. Г. Субраманіам. Коли ЗМІ заговорили про те, що це нове правило стосуватиметься 250 000 з 350 000 працівників Tata Consultancy Services в Індії, компанія зробила уточнення: насправді воно стосуватиметься 450 000 найманих працівників в усьому світі. За даними опитувань американських та європейських фірм, більшість із них має намір зробити деякі посади дистанційними на постійній основі; вони вважають, що це дасть змогу зберігати продуктивність, водночас, надаючи працівникам більше гнучкості і заощаджуючи витрати на офісні приміщення»¹⁷.

¹⁷ Фарід Закарія. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. Київ : Наш формат, 2021. С. 93.

За надкороткий час пандемія коронавірусу суттєво вплинула на форми зайнятості й режими праці, викликала необхідність запровадження принципово нових систем управління трудовою діяльністю. Уже нині, через рік після настання планетарного лиха, можна говорити про започаткування нових соціально-трудових відносин коронавірусного та посткоронавірусного періоду й уроках, які необхідно винести з нової соціально-трудової реальності.

Складовою змін, які інтенсифікувалися за настання коронакризи, є розвиток платформової зайнятості. Йдеться про зайнятість, яка реалізується за цифрових трудових платформ. Останні є цифровими мережами, які алгоритмічно координують, узгоджують, оптимізують транзакції трудових послуг.

Пандемія COVID-19 завдала нищівного удару по світовій економіці, зрушивши з місця відносно стабільний рівень безробіття, який тримався майже впродовж усього минулого десятиліття. У Міжнародній організації праці (МОП) підрахували, що торік через коронавірус у світі сталося скорочення 8,8 % робочого часу. Це еквівалентно 255 мільйонам повних робочих місць, що вчетверо більше, ніж було під час фінансової кризи 2008–2009 років.

І хоч обраховувати масштаби заподіяної шкоди лише за кількістю втрачених робочих місць буде неправильно, однак недооцінювати зазначену складову коронакризи не варто.

Адже у звіті МОП ідеться про те, що ця проблема зачепила 114 мільйонів людей, із яких 81 мільйон не працював саме через бездіяльність.

Тобто це було не класичне безробіття, а неможливість працювати через карантинні обмеження. Відтак сукупні доходи працівників скоротилися на 3,7 трлн дол., що становить 4,4 % світового ВВП.

Як стверджують у МОП, жінки втрачали роботу частіше, ніж чоловіки (5 % проти 3,5). А серед вікових категорій найбільше безробіття вдарило по молоді: втрата зайнятості серед 15–24-літніх становила 8,7 %, тоді як серед дорослих — 3,7 %.

Якщо ж відстежити вплив коронавірусної кризи на окремі галузі економіки, то серед тих, котрі постраждали найбільше, — сфера послуг з розміщення та харчування, де зайнятість скоротилася в середньому на понад 20 %. За нею йдуть роздрібна торгівля і виробництво.

Нищівний удар припав передусім на малі та середні підприємства, фермерів, самозайнятих громадян, біженців та мігрантів. І втішити їх, як і решту спільноти, особливо нічим. Адже, за прогнозами МОП, загальний робочий час у 2021 році, ймовірно, залишиться більш ніж на 3 % нижчим, ніж був у 2019-му. Це становитиме приблизно еквівалент 90 мільйонів робочих місць із повною зайнятістю.

Порівнювати американські потуги з нашими не варто. Однак Україна тісно інтегрована у світовий економічний простір, тож і її серйозно зачепили всі кризові проблеми, зокрема й безробіття. За даними Державної служби статистики, падіння ВВП за 2020 рік становило 4 %. Внаслідок спаду в економіці істотно зросло безробіття.

Джерело: Тетяна Кириленко. Світ у полоні «коронованого» безробіття. *Дзеркало тижня*. 18 червня 2021 р.

Актуальність дослідження та висвітлення теоретико-прикладних засад платформової зайнятості в нинішній, коронавірусний період, зумовлена, з одного боку, недостатнім науковим опрацюванням цієї проблематики, а з другого, —

стрімким розвитком цієї форми відносин і недосконалістю механізмів, інструментарію, що покликані на практиці врегулювати відносини, пов'язані з платформовою зайнятістю. Гіпотеза дослідження полягає в тому, що пандемія коронавірусу і в подальшому продукуватиме розширення масштабів платформової зайнятості. Водночас коронакриза по-різному впливатиме на ті чи інші сфери застосування платформової зайнятості, що зумовлено специфікою цих сфер, різним ступенем готовності й швидкістю розвитку конкретних цифрових трудових платформ.

За даними, оприлюдненими на Світовому економічному форумі (Давос-2021), станом на середину 2020 року 93 % робочої сили в світі проживала в країнах, де були запроваджені заходи з закриття робочих місць (перехід на змішану, зокрема й віддалену роботу) з метою непоширення коронавірусу. І лише окремі галузі (сфери економічної діяльності) — охорона здоров'я, логістика, частково торгівля, транспорт, державна служба продовжували працювати, дотримуючись безпекових заходів.

За наявними даними (Давос-2021), у середині 2020 року більшість компаній перейшла на небачений у минулому експеримент масової віддаленої роботи, якою в країнах ОЕСР було охоплено 39 % функціонуючої робочої сили. Більш як 50 % глобальних компаній вдалися до автоматизації виробничих процесів і скорочення персоналу.

За настання коронавірусної кризи роботодавці, як зазначалося вище, змушені вдатися і до нових форм зайнятості та режимів роботи. Останні на практиці постають як симбіоз, з одного боку, взаємовигідних для соціальних партнерів регламентів організації праці, а з другого — потенційних і реальних втрат як для працівників, так і для роботодавців. Отже, нову реальність у соціально-трудовій сфері, у якій (реальності) перебуваємо вже більше року, не можна однозначно сприймати як суцільні втрати чи нові можливості.

За результатами дослідження, проведеного у Великій Британії в середині 2020 року, 48 % працівників, переведених на віддалену роботу, повідомили, що їхній робочий день став більш тривалим, а 60 % указали про підвищення рівня втомлюваності. Водночас більшість працівників заявила про нівелювання дотеперішньої корпоративної культури.

З'явилася нова проблема: якими мають бути заходи з підвищення згуртованості робочої сили, розвитку корпоративної культури за умов віддаленої роботи? Водночас є приклади соціалізації соціально-трудових відносин за настання коронакризи. За результатами масштабного дослідження, що проведене в 2020 році і охопило різні світові компанії¹⁸, до пандемії коронавірусу лише половина працівників у всьому світі заявляла, що їхні роботодавці переважно турбувалися про їхній добробут. Водночас у пандемійний період ситуація змінилася. З настанням коронавірусної кризи у США, наприклад, близько 80 % працівників компаній уважали, що їхні роботодавці активно сприяли збереженню здоров'я й адекватно відреагували на безпекові виклики, породжені COVID-19.

¹⁸ Про це йдеться в офіційних документах Світового економічного форуму (Давос-2021).

Загалом карантин в Україні однаково негативно позначився як на самозайнятих, так і на тих, хто працював за наймом. Так, відповіді на запитання щодо наслідків карантину свідчать, що без заробітку залишився кожен третій із самозайнятих (32,4 %) і кожен шостий із найманих працівників (17 %). У неповному обсязі отримали зарплату 13 % найманих працівників і майже стільки ж самозайнятих (12 %), відповідно 4 % і 7 % працівників узагалі її не отримали.

Негативні наслідки прояву карантину серед найманих працівників і самозайнятих (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Наймані працівники (n=1414)</i>	<i>Самозайняті (n=112)</i>	<i>Загалом по масиву (n=1792)</i>
Я був звільнений з роботи	2,8	0,0	3,0
Член(и) моєї сім'ї був(ли) звільнені з роботи	6,5	5,4	6,3
Я залишився без заробітку під час карантину	16,9	32,4	17,1
Член(и) моєї сім'ї залишився(лися) без заробітку під час карантину	17,8	26,1	19,5
Виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	12,6	11,7	12,6
Невиплата заробітної плати (пенсії)	4,2	7,2	4,0
Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	2,3	4,5	2,2
Труднощі з погашенням банківського кредиту	8,0	11,7	8,1
Скорочення споживання продуктів харчування	27,4	22,5	27,0
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	33,9	30,6	33,2
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбанням ліків	25,2	15,3	24,9
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	28,2	36,0	28,6
Інше	5,7	7,2	6,1

З переходом підприємств, установ та організацій на режим карантину зменшилась кількість кваліфікованих робітників і фахівців технічного профілю із середньою спеціальною та вищою освітою з 18,2 % та 7,5 % у 2019 р. відповідно до 13,8 % та 6,2 % у 2020-му.

На тлі карантину помітні зміни відбулися у сприйнятті людиною своєї роботи загалом. Пік незадоволення своєю роботою спостерігався на початку міленіуму, у 2000 р.: тоді налічувалося 17,8 % зовсім незадоволених і 28,8 % скоріше незадоволених із поступовим зниженням показників до 9,1 % і 24,1 % відповідно у 2019-му. 2020 р. і тих, і тих стало набагато менше — 2,3 % і 7,1 % відповідно. Серед причин незадоволення переважна більшість опитаних у 2019 р. називала передусім її оплату, яка не забезпечує мінімальних необхідних потреб (72,5 %) і не дає можливості реалізовувати свої знання та здібності (28,8 %).

Джерело: Іваненко О. Зміни структури зайнятості в умовах коронакризи. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України.* 2020. Випуск 7 (21). С. 343.

Наголошуємо на тому, що роботодавці, менеджмент на всіх рівнях має опанувати мистецтво впровадження оновлених, а нерідко — принципово нових регламентів організації трудової діяльності. Можна спрогнозувати, що з кожним днем з'являтимуться нові й нові проблеми та завдання в царині організації індивідуальної та колективної праці учасників суспільно корисної діяльності.

З настанням пандемії та масовим запровадженням атипових регламентів організації трудової діяльності активізувалися проблеми і з психічним станом персоналу. За наявними дослідженнями у США, наприклад, з переходом на віддалену роботу 88 % працівників заявили, що вони пережили стрес, який коливався від помірного до надмірного, а більш як 60 % уважали, що це був найбільш напружений час в їхній кар'єрі.

Менеджмент має бути свідомий того, що працівники, особливо ті, які працюють за атиповими умовами організації праці, переживають непрості, інколи стресові часи та ситуації, оскільки вчать *адаптуватися* до атипових режимів роботи й відпочинку. Нині все актуальнішим стає зворотній зв'язок — отримання інформації від усіх працівників щодо їхнього психологічного стану, щоб зрозуміти, якої допомоги вони потребують суто соціально-психологічного характеру.

Можна стверджувати, що нові форми комунікацій, соціальної взаємодії, взаємопідтримки працівників, які опинилися в незвичних для них умовах, будучи охопленими атиповими регламентами організації трудової діяльності, лише формуються. Існує нагальна потреба в розвитку нових практик суспільної взаємодії, формування соціальної згуртованості за карантинних обмежень, нової епідеміологічної реальності.

І вітчизняний, і світовий досвід переконують у тому, що досягнення в цій царині часто-густо межують з поразками. В офіційному документі, ухваленому в Давосі на Світовому економічному форумі 2021 року, зазначається: «Опитування свідчать, що співробітники, працюючи повністю віддалено, втрачають дух товариства і взаємодії, що притаманна офісній практиці. Британський інститут досліджень зайнятості виявив, що 33 % працівників часто почувають себе ізольованими, працюючи віддалено. В той же час недавнє дослідження Mercer Sirota засвідчило, що третина співробітників у всьому світі нейтрально або негативно відповіли на запитання щодо отримання ними соціальної підтримки, необхідної для того, щоб відчувати соціальний зв'язок у цей період»¹⁹.

Заходи, ужиті національними інститутами влади, зокрема й України, з метою обмеження поширення COVID-19 та уникнення масштабних втрат серед населення, мають щонайменше, потрійні наслідки для економічного зростання.

Перший — це шок пропозиції. Органами законодавчої та виконавчої влади й місцевого самоврядування адміністративним шляхом призупинено господарську, підприємницьку діяльність низки секторів економіки, серед них — туризм, громадське харчування, транспорт, індустрія спорту та розваг.

Другий — це шок попиту. Йдеться про те, що доходи суб'єктів господарської діяльності, а отже, й домогосподарств, що пов'язані із секторами економіки, діяльність яких призупинено, заборонено та обмежено, стрімко знизилися, і цей процес триває. Абсолютна більшість домогосподарств і насамперед ті,

¹⁹ Офіційний документ Світового економічного форуму-2021, що відбувся в Давосі в онлайн-режимі під назвою «Перезавантаження майбутнього порядку денного у сфері праці: руйнування і оновлення у світі після COVID».

про які йшлося вище, обмежують витрати через зниження доходів, погіршення споживчих настроїв і непередбачуване майбутнє. За короткий час приватне споживання сконцентрувалося на товарах першої необхідності. Попит на інші товари різко зменшився, що негативно позначається на всіх сферах економічної діяльності.

Третій — шок міжнародної торгівлі. Обмеження вільного переміщення товарів, людей, зниження до мінімуму міграційних потоків, подорожей призвело до порушення глобальних логістичних ланцюгів, дефіциту проміжних товарів з країн, які зазнали найбільших втрат, пов'язаних з пандемією COVID-19.

Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш, виступаючи на Економічній і соціальній раді ООН 17 липня 2020 року, в доповіді «Мультилатералізм після COVID-19» дав загальну характеристику стану світового співтовариства за настання пандемії. Нині, за оцінкою Антоніу Гутерріша, глобальний соціум перебуває в ситуації великого лиха, наслідки якого не будуть подолані найближчими роками. Пандемія посилила економічні й соціальні ризики, звела нанівець досягнення в боротьбі з бідністю, у забезпеченні продовольчої безпеки та гендерної рівності, знецінила результати просування на шляху до задекларованих на найвищому рівні цілей стійкого розвитку. А. Гутерріш наголосив на проблемі нерівності, її зростанні в різноманітних формах. На його думку, глобальний соціум, його лідери мають переосмислити форми міжнародної співпраці з огляду на посилення імперативу зміцнення та оновлення мультилатералізму. І нам, за словами А. Гутерріша, потрібний інший, «інклюзивний мультилатералізм» з огляду на нову реальність та оновлення механізмів глобального управління.

COVID-19 та подальші національні карантини призвели до того, що економічні показники впали відчутніше, ніж будь-коли в історії. У квітні 2020 року порівняно з тим самим періодом попереднього року світовий повітряний трафік скоротився на 94 %, кількість зареєстрованих нових автомобілів в Європейському Союзі знизилася на 76 %, а в США на 20 мільйонів зменшилася кількість робочих місць ...

До того ж люди почали дуже хвилюватися через свою залежність від іноземних виробників основних медичних товарів. Наприклад, кожна третя пігулка, яку приймають американці, це аналоги, виготовлені в Індії, яка сама отримує дві третини фармацевтичних складових з Китаю. У розпал пандемії в середині березня 2020 року артерії світової торгівлі звузились і закупорились. Через відчутне зменшення кількості рейсів вартість перевезення кілограма вантажу через Тихий океан зросла втричі. Прагнучи безпеки, багато урядів від ЄС до Японії та Індії оголосили про свою рішучість домагатися більшої самодостатності або принаймні зробити систему глобальних ланцюгів постачання стійкішою до таких потрясінь. Тепер навіть ті, хто був раніше прихильником глобалізації, раптово заговорили про перепрофілювання.

У своєму зверненні до нації французький президент Еммануель Макрон скаржився на залежність своєї країни від інших континентів і оголосив, що його новою метою після пандемії буде досягнення незалежності Франції в галузі технологій та промисловості. Кількома тижнями пізніше вічний інтернаціоналіст Джо Байден оприлюднив план «Купуй американське» вартістю 400 мільярдів доларів. Схоже, співвідношення сил в єдиному пориві змінилося так, щоб зупинити й повернути назад вільний потік товарів, послуг, капіталу та людей, який змінив світ за останні чотири десятиліття.

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марковська та Орина Ємельянова. Київ : Наш Формат, 2021. С. 152–153.

Зазначене вище вносить суттєві зміни в усі складові глобального й національних ринків праці, впливаючи одночасно на попит, пропонування та ціну послуг робочої сили.

Пандемія COVID-19 зовсім *нова*; вона поставила з ніг на голову багато наших повсякденних звичок і уявлень. А ще вона пролила світло на дуже давні особливості світу. Ця надзвичайна ситуація нагадала одну з найдавніших істин про міжнародні взаємини: кожна країна відповідає за себе сама. З неочікуваним приходом епідемії ті країни, які вже давно співпрацювали між собою, — наприклад, країни Європи, — зачинили кордони й зосередилися на власному виживанні. Це не стало несподіванкою для тих дослідників міжнародних відносин, які зазначали, що найбільша відмінність між внутрішньою і міжнародною політикою полягає в тому, що в останній не існує ані верховної влади, ані всесвітнього уряду, ні Левіафана, який підтримує лад. Виходячи з цієї основної умови, низка мислителів складала уявлення про те, що у світі постійно домінують конкуренція і конфлікти. Відповідно до опису Томаса Гоббса, країни завжди «перебувають у стані та в позі гладіаторів; вони наставляють одна на одну зброю і не зводять одна з одної очей». Історію наповнюють періоди війни і миру. Останнім часом країни більше були у стані миру, ніж війни. Відбувся стрімкий злет міжнародної торгівлі, подорожей та інвестицій. Держави створили механізми й установи для співпраці й розв'язання спільних проблем. Але в кінцевому підсумку — *in extremis* — усе одно кожен сам за себе.

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марковська та Орина Ємельянова. Київ : Наш Формат, 2021. С. 19.

Станом на початок квітня 2021 року оцінка соціально-економічних, соціальних втрат від пандемії та пов'язаних з нею карантинних заходів ускладнена. Запроваджені обмежувальні заходи зберігаються й можливе лише часткове їх послаблення. Першою країною, яка стала поступово знімати запроваджені обмеження та відновлювати економічну активність, є Китай, звідки й розповсюдився вірус.

Переважає більшість країн світу відреагувала на ситуацію карантинних обмежень намірами та реальними діями щодо збільшення масштабів державної підтримки. Механізми довгострокової та короткострокової підтримки кожна країна обрала свої. Найбільш поширеним інструментарієм підтримки суб'єктів економічної діяльності стало кредитування малого та середнього бізнесу, допомога банкам та авіакомпаніям, підтримка стартапів. Актуалізувались форми соціальної підтримки самозайнятих та працівників-контрактників — страхування від безробіття, щотижневі виплати, одноразові субсидії. Підкреслимо, що для країн, які розвиваються, негативний вплив обмежувальних заходів на національну економіку посилюється через додатковий девальваційний тиск на національну валюту, оскільки міжнародні інституції вилучають свої інвестиційні ресурси з цих економік у намаганні захистити активи.

У розвиток оприлюдненого зазначимо, що пандемія COVID-19 продовжує спричиняти величезні зміни на всіх рівнях: від розвитку економіки — до діяльності підприємств і приватного життя. Перед бізнесом постають нечувані виклики: як підлаштуватися під нові обставини, зберегти власну справу та клієнтів.

К. Шваб і Т. Маллере в широко цитованому виданні «COVID-19: велике перезавантаження» у вступному розділі наголошують на надзвичайно важливому:

«Світова криза, спровокована пандемією коронавірусу, не має аналогів у сучасній історії. Нас можуть звинуватити у перебільшенні, коли ми говорим, що вона занурює наш світ загалом і кожного з нас індивідуально в найскладніші часи, з якими ми зіштовхувались упродовж поколінь. Це наш визначальний момент — ми будемо мати справу з її наслідками впродовж багатьох років, і багато що зміниться назавжди. Це призведе до економічної розрухи величезних масштабів, створюючи небезпечний і нестабільний період на кількох фронтах — політичному, соціальному, геополітичному, — викликаючи глибоку стурбованість з приводу оточуючого середовища, а також до посилення ролі технологій у нашому житті. Жодна галузь або бізнес не будуть захищені від впливу цих змін. Мільйони компаній ризикують зникнути, а майбутнє багатьох галузей залишається невизначеним, утім, деякі процвітатимуть. На індивідуальному рівні для багатьох життя, яке вони завжди знали, руйнується з лякаючою швидкістю. Але глибокі екзистенціальні кризи також сприяють самоаналізу й можуть приховувати в собі потенціал для трансформації. Лінії розколів у світі — передусім соціальний поділ, відсутність справедливості, співпраці, провал глобального управління та лідерства — нині оголені, як ніколи раніше, і люди відчувають, що настав час для переосмислення»²⁰.

І далі автори цього неординарного видання зазначають: «Багато хто з нас думає: коли ж усе повернеться на круги своя. Коротка відповідь: ніколи. Ніщо ніколи не повернеться до «порушеного» відчуття нормального життя, яке переважало до кризи, бо пандемія коронавірусу знаменує собою фундаментальний переломний момент у нашій глобальній траєкторії. Деякі аналітики називають це серйозною біфуркацією, інші — глибокою кризою «біблійних» масштабів, але суть залишається тією ж: світу, яким ми його знали у перші місяці 2020 року, більше не існує... Настають радикальні зміни з такими наслідками, які деякі експерти називають ерою «до коронавірусу» (BC) і «після коронавірусу» (AC). Ми продовжуємо дивуватися як швидкості, так і неочікуваному характеру цих змін, оскільки вони, об'єднуючись одна з одною, викликають наслідки другого, третього, четвертого і більшого порядку, каскадні ефекти й непередбачувані наслідки. Діючи таким чином, вони сформують «нову нормальність», що радикально відрізняється від тієї, яку ми поступово залишимо позаду. Безліч наших переконань і передбачень про те, як може або повинен постати світ, розвалюватимуться в подальшому»²¹.

К. Шваб і Т. Маллере стверджують, що пандемія коронавірусу COVID-19 прискорить системні зміни, які вже були очевидними до кризи: частковий відхід від глобалізації, зростаюче роз'єднання між США та Китаєм, пришвидшення автоматизації, зростаючий страх іміграції, збільшення потужності технологій, необхідність для фірм мати ще більшу присутність в Інтернеті²².

Наведені вище незаперечні факти переконують у тому, що всі сфери економічного й суспільного буття під впливом нових епідеміологічних умов життєдіяльності зазнають суттєвих змін. Ці зміни не можна апріорі оцінювати виключно як негативні або позитивні. Насправді, це складний, гібридний за наслідками симбіоз і втрат, і надій, і можливостей.

²⁰ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка, 2020. С. 2. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579> (дата звернення: 20.04.2021).

²¹ Там само. С. 3.

²² Там само. С. 5.

Один з найвеличніших філософів XVII ст. Бенедикт Спіноза свого часу сказав: «Немає страху без надії, немає надії — без страху». Цей вислів особливо актуальний сьогодні, коли соціум має балансувати між продуктивною зайнятістю та збереженням здоров'я, турботою про реалізацію нових можливостей і безпечні умови життєдіяльності.

«Ми все ще знаходимося на початковій стадії постпандемійної ери, але нові потужні тенденції, що прискорюються, уже діють. Для одних галузей це може виявитися благом, для інших — серйозною проблемою. Однак у всіх секторах кожна компанія повинна отримувати максимальну користь з цих нових тенденцій, пристосовуючись до них швидко й рішуче. Найбільш динамічними та гнучкими виявляться ті, які стануть сильнішими»²³.

Слід дослухатися до К. Шваба і Т. Маллере щодо недоречності розглядати нинішню коронавірусну кризу як суцільні втрати. «Більш широка ідея полягає в такому: можливості для змін і результируючий новий порядок нині величезні і обмежені лише нашим уявленням щодо кращого або гіршого. Суспільства можуть стати або більш егалітарними, або більш авторитарними, або орієнтованими на більшу солідарність чи індивідуалізм, сприяючи інтересам небагатьох або багатьох; економіки, коли вони одужують, можуть стати на шлях більшій інклюзивності та бути більш пристосованими до потреб нашого глобального буття, або вони могли б повернутися до нормальної роботи, як раніше. Ви вловили суть: ми маємо скористатися цією безпрецедентною можливістю, аби переосмислити наш світ, щоб зробити його кращим і стійкішим, коли він виникає по інший бік цієї кризи»²⁴.

За нашою оцінкою, нинішня світова криза не буде V-вимірною, коли має місце різке падіння вниз і швидке «відскакування», відновлення докризових масштабів економічного розвитку. Водночас вважаємо, що світова криза не буде і U-подібною, тобто, коли має місце перебування певний час унизу (завмерлий період) з подальшим стрімким відновленням розвитку економіки.

Навіть, якщо вакцинація буде успішною й глобальне оздоровлення населення розпочнеться з кінця 2021 року за використання медичних засобів, зокрема вакцинації, криза, яка водночас є і політичною, і економічною, і соціальною, і епідеміологічною набуде, за нашим баченням, застійливого характеру. А це означає, що уряд, бізнесові структури, усі соціальні партнери мають орієнтуватися на розроблення та реалізацію довгострокової стратегії економічного, соціально-трудоного розвитку.

Дійсно, якщо за висновками найавторитетніших епідеміологів, ймовірність життєдіяльності в умовах коронавірусу збережеться не на один рік, то маємо по-іншому переосмислити все, що здійснювали, продукували дотепер.

У будь-якому разі, владні структури мають, образно кажучи, «ходити по лезу ножа», балансує між недопущенням швидкого поширення вірусу та масових захворювань, з одного боку, і економічними втратами від обмежувальних заходів, з другого.

²³ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка, 2020. С. 78. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579> (дата звернення: 20.04.2021).

²⁴ Там само. С. 6.

Обмеження діяльності значної кількості підприємницьких структур через запровадження карантинних заходів внесло суттєві зміни у сферу безпосереднього докладання праці, у масштаби зайнятості.

Заходи обмежувального характеру, які реалізуються під час оголошеного карантину, справили негативний вплив на діяльність більшості підприємств малого й середнього бізнесу, спричинили посилення диференціації в доходах населення, масштабування бідності. У доповіді ПРООН про людський розвиток зазначається, що COVID-19 — це «збільшувальне скло нерівності у світі»²⁵.

Ще до настання нинішнього планетарного лиха — пандемії коронавірусу COVID-19 — світовий ринок праці перебував у нерівноважному стані, демонструючи посилення асиметрій у різних проявах. З настанням пандемії чи не найбільших втрат зазнала саме сфера праці та зайнятості.

У найближчий період, що вимірюється не місяцями, а роками, ситуація на глобальному ринку праці не матиме стійкої динаміки поліпшення. Такими є висновки експертів міжнародних організацій та авторитетних науковців.

К. Шваб і Т. Маллере з цього приводу зазначають: «У дещо більш віддалений період (від декількох місяців до декількох років) дві категорії людей зіштовхнуться з особливо сумною ситуацією із зайнятістю: молодь, яка вперше виходить на ринок праці, спустошений пандемією, і працівники, які можуть бути замінені роботами. Ці фундаментальні проблеми на перетині економіки, суспільства й технологій є визначальними наслідками для майбутнього сфери праці. Автоматизація, зокрема, буде джерелом гострої стурбованості. Економічне обґрунтування того, що технології завжди справляють позитивний економічний ефект у довгостроковій перспективі, добре відоме. Сутність аргументу полягає в такому: автоматизація руйнівна, але вона підвищує продуктивність і поліпшує добробут, що, своєю чергою, приводить до підвищення попиту на товари й послуги і отже, до нових типів робочих місць задля задоволення цих вимог. Це так, але що відбуватиметься між нинішнім моментом і в довгостроковій перспективі?

Найбільш ймовірно, що спад, викликаний пандемією, викличе різке підвищення заміщення робочої сили, а це означає, що фізична праця буде замінена роботами й «розумними» машинами, що, своєю чергою, спровокує стійкі структурні зміни на ринку праці»²⁶.

І далі К. Шваб і Т. Маллере наголошують на такому: «У передпандемію епоху поступово впроваджувалися нові технології на основі штучного інтелекту для автоматизації певних завдань, виконуваних людьми. Криза COVID-19 і супроводжувані нею заходи соціального дистанціювання несподівано прискорили цей процес інновацій і технологічних змін. Чат-боти, які часто-густо використовують ту саму технологію розпізнавання голосу, що й Amazon Alexa, і інше програмне забезпечення, яке може замінити продукування завдань, що зазвичай виконувалися людьми, швидко впроваджуються. Ці нововведення, викликані

²⁵ Индекс глобального развития из-за COVID-19 впервые за 30 лет наблюдений покажет отрицательные значения. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/663660.html> (дата звернення: 28.05.2020).

²⁶ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. С. 21. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579> (дата звернення: 20.04.2021).

необхідністю (наприклад, санітарними заходами), незабаром призведуть до втрати сотень тисяч, а потенційно й мільйонів робочих місць»²⁷.

Прогнози К. Шваба і Т. Маллере щодо того, які сегменти ринку праці найбільш постраждають у пандемійний і постпандемійний період загалом узгоджуються з нашими передбаченнями²⁸ і є такими: «Швидше за все, постраждають малозабезпечені працівники, які виконують рутинну роботу (на виробництві та в сфері послуг, таких як продукти харчування й транспорт). Ринок праці ставатиме все більш поляризованим між висооплачуваною роботою та безліччю робочих місць, які зникають або погано оплачуються й не дуже цікаві. У країнах з ринком, що формується, і тих, які розвиваються, технології ризикують перетворити «демографічний дивіденд» на «демографічний кошмар», оскільки автоматизація значно утруднить підняття на ескалатор економічного зростання»²⁹.

Сфера праці та зайнятості не є ізольованою автономією, навпаки, вона тісно пов'язана з усіма сферами та складовими економічного й суспільного устрою та активно реагує на зміни, які там відбуваються. У цьому можемо пересвідчитися, відслідковуючи, як вплинули обмежувальні (карантинні) заходи на сфери економічної діяльності, які безпосередньо їх торкаються, так само й на інші, що побічно з ними пов'язані (табл. 3.2).

Узагальнені дані щодо негативного впливу обмежувальних (карантинних) заходів на показники економічної діяльності в розрізі окремих галузей (підгалузей) наведено на рис. 3.5.

За оцінками експертів Центру економічного відновлення, є лише три можливі варіанти дій в «епідеміологічному» економічному житті в Україні (рис. 3.6).

Ми поділяємо думку тих експертів, які вважають, що для українських реалій найбільш прийнятною є так звана ризико-відновлювальна модель карантину, яка передбачає одночасне збереження жорсткого контролю над пандемією COVID-19 і «запуск» економіки.

Запровадження карантину, до чого вдалася більшість країн світу, зокрема й Україна, дало змогу, як уже зазначалося, виграти час на підготовку медичних закладів і медичної системи загалом до стрімкого зростання захворювання, зберегти життя значній кількості людей, стабілізувати та згодом знизити поширення пандемії COVID-19. Країни, які в перші місяці пандемії недооцінили масштаби світової трагедії, дорого заплатили життям власного народу. Згодом, коли через 1,5–2 місяці після оголошення карантину, ситуація із захворюванням стабілізувалася, постало питання послабити обмеження, відновити довіру до влади та розпочати запровадження іншої моделі карантину, яку можна кваліфікувати як ризико-відновлювальний карантин. Саме таким він постає в ментальній моделі авторів, а сутність його вбачаємо в поєднанні збереження санітарно-епідеміологічних заходів з діями щодо поступового «запуску», відновлення економічної діяльності. З метою подолання економічних наслідків планетарного

²⁷ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. С. 22. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579> (дата звернення: 20.04.2021).

²⁸ Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. *Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні*. 32 с.

²⁹ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. С. 22. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579> (дата звернення: 20.04.2021).

ПРЯМИЙ ТА ПОБІЧНИЙ (НЕПРЯМИЙ) ВПЛИВ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ (КАРАНТИННИХ) ЗАХОДІВ НА ЕКОНОМІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

ОБМЕЖУВАЛЬНІ ЗАХОДИ		Вплив на індустрії
 Обмеження міжміського сполучення	 Обмеження міського транспорту	- Збитки для пасажирських перевезень та галузей, що їх обслуговують (АЗС, громадське харчування). - Припинення внутрішнього туризму. - Обмежена мобільність робочої сили, через яку страждають галузі, де дистанційна робота неможлива.
		- Збитки для пасажирських перевезень. - Обмежена мобільність робочої сили, через яку страждають галузі, де дистанційна робота неможлива.
		- Збитки для пасажирських перевезень та туризму. - Зменшення надходжень від трудових мігрантів, що веде до зниження купівельної спроможності населення та рівня споживання (торгівля, громадське харчування).
 Обмеження масових заходів		- Зменшення доходів індустрії розваг та культури, супутніх індустрій – торгівлі, громадського харчування. - Потенційне погіршення умов для працівників через зменшення активності профспілок.
		- Створення додаткового навантаження на освітню систему в майбутньому через неможливість переведення навчального процесу в дистанційний формат (зокрема, початкової школи). - Зменшення попиту на комунальні послуги. - Зменшення кількості годин, які батьки можуть працювати (у всіх сферах економіки).
	- Зменшення доходів ресторанного бізнесу через обмеження фізичного каналу дистрибуції, а також для постачальників – підприємств аграрної та переробної галузі, перевізників. - Зменшення попиту на комунальні послуги та нерухоме майно. - Збільшення попиту на IT послуги у зв'язку з діджиталізацією та запровадженням послуг доставки.	
 Закриття ТРЦ та закладів громадського харчування	 Закриття спортивних та дитячих майданчиків	- Збільшення навантаження на систему охорони здоров'я через малорухомий спосіб життя. - Зменшення кількості годин, які батьки можуть працювати (у всіх сферах економіки).

Прямий вплив

Не прямий вплив

Джерело: Перехід України до ризикоорієнтованої моделі карантину. Центр економічного відновлення. 2020. С. 8.

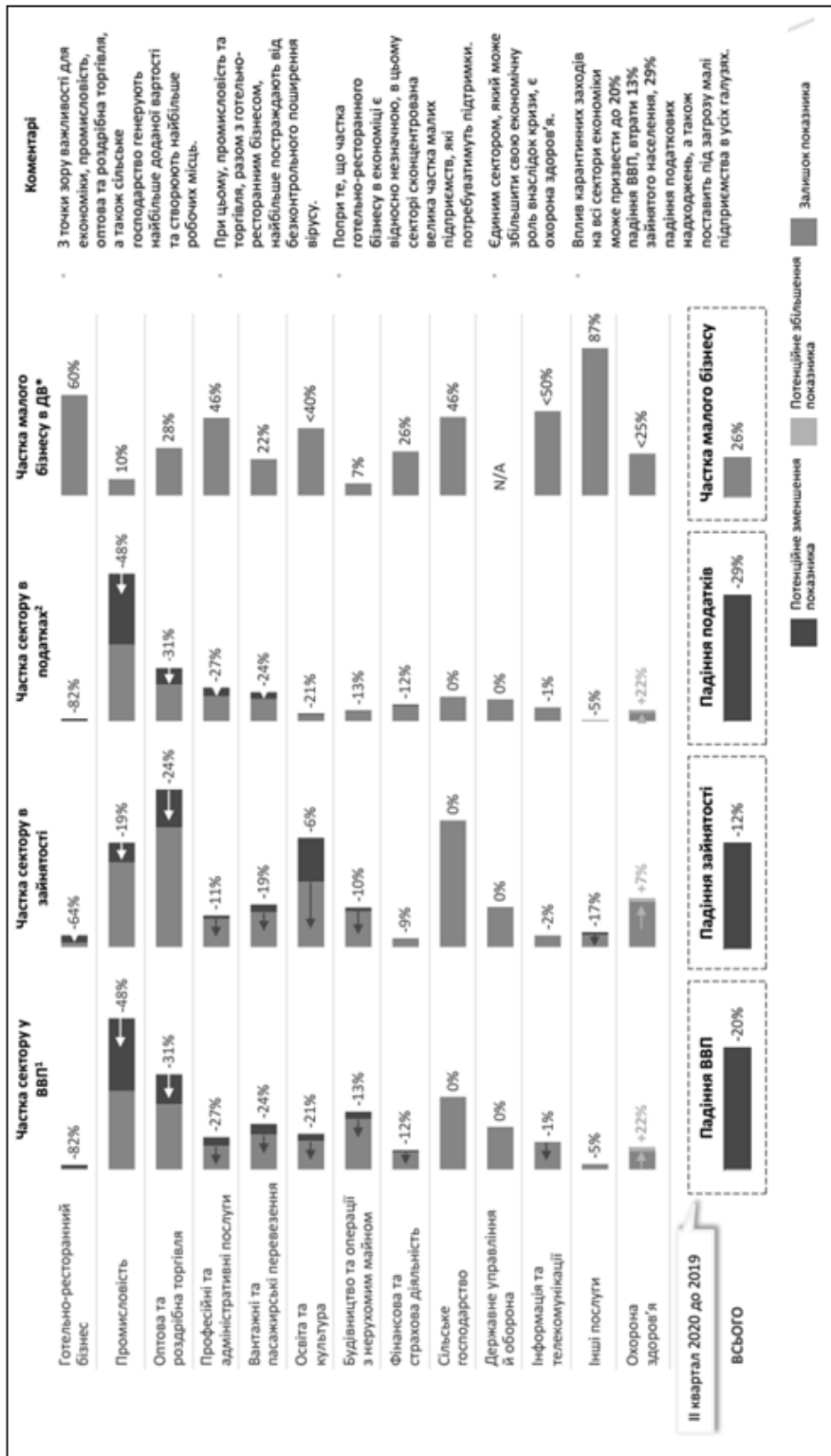

Рис. 3.5. Сфери економічної діяльності, що зазнають негативного впливу обмежувальних (карантинних) заходів
Джерело: Перехід України до ризикоорієнтованої моделі карантину. Центр економічного відновлення. 2020. С. 9.

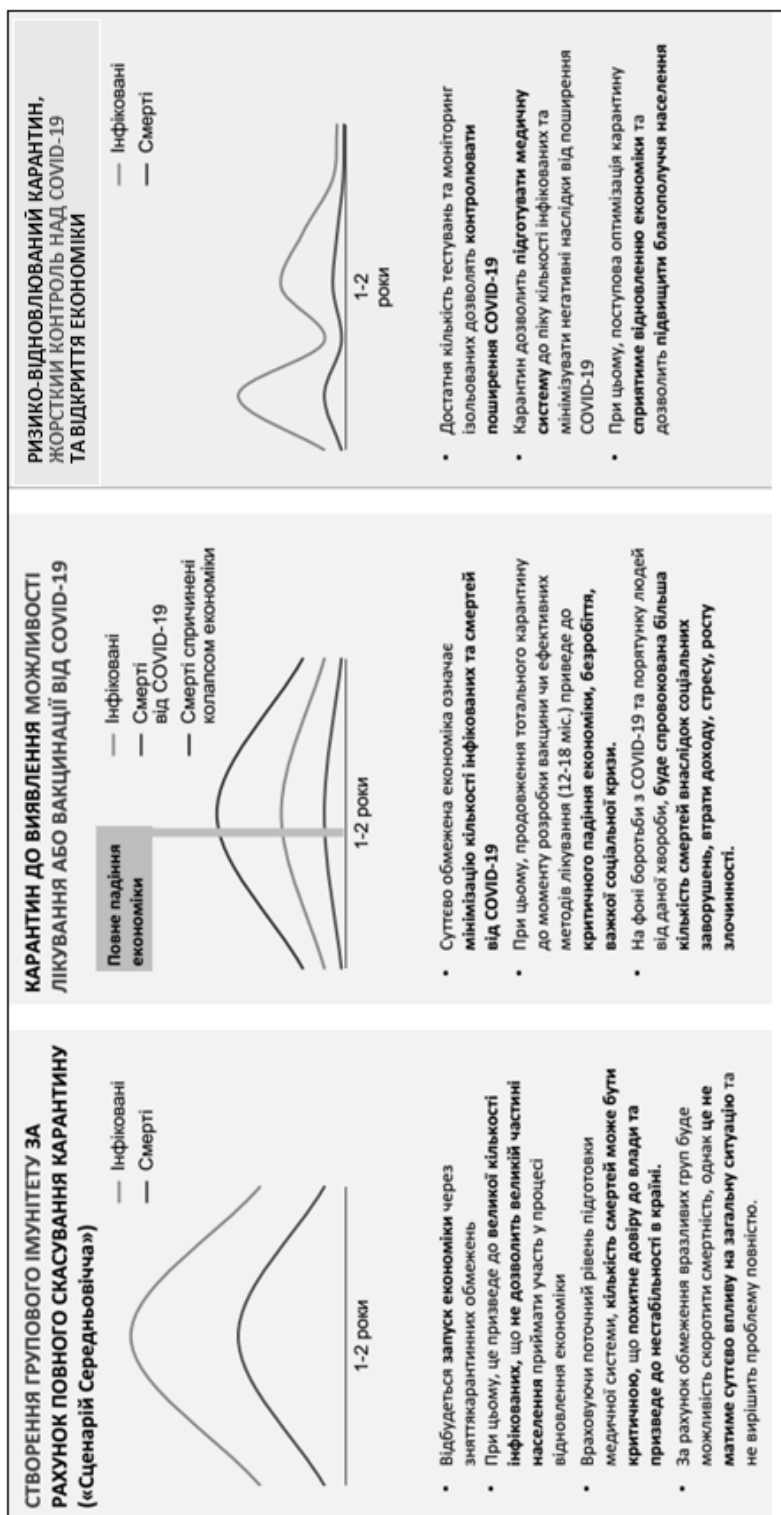

Рис. 3.6. Можливі сценарії економічного розвитку в умовах пандемії COVID-19
Джерело: Перехід України до ризикоорієнтованої моделі карантину. Центр економічного відновлення. 2020. С. 10.

лиха, яким є пандемія коронавірусу COVID-19, кожна країна діє за своїм сценарієм, запроваджуючи різноманітні заходи економічного, фінансового, соціального, інституціонального характеру. За всього розмаїття означених заходів, останні можна звести до трьох основних груп:

- 1) фінансово-економічна підтримка;
- 2) монетарні;
- 3) інші фінансові заходи макрорівня.

Складовою першої групи є низка заходів та інструментів, спрямованих на підтримку бізнесу, фінансових ринків, населення через систему державних фінансів.

Пакети такої підтримки, що включає податкові канікули, адресну фінансову допомогу найбільш вразливим верствам економіки, фінансову підтримку підприємницьких структур, які найбільш постраждали від обмежувальних заходів, у розвинених країнах світу складають, як правило, 5–10 % ВВП.

Країни, що розвиваються, зокрема й Україна, з огляду на обмеженість фінансових ресурсів, застосовують менші за обсягами, а отже, і дієвістю пакети означеної вище підтримки.

Монетарні заходи, що спрямовані на подолання економічних наслідків пандемії, на практиці виявляються в пом'якшенні монетарної політики. Підкреслимо, що в березні-квітні 2020 року практично всі країни світу знижували свої ключові ставки.

Як вітчизняна, так і зарубіжна практика переконують у тому, що на першому етапі карантину найбільших втрат зазнав малий і середній бізнес (МСБ). Тому заходи щодо економічної, інституціональної підтримки підприємницької діяльності з боку держави мають фокусуватися передусім на цьому бізнесі. ЄС, як стратегічний і найбільший торговельний партнер України, підтримує український МСБ уже понад 10 років у межах ініціатив ЄС EU4Business. Нині, під час коронавірусної кризи, ця співпраця набула нового імпульсу. Для подолання наслідків пандемії ЄС мобілізував для України пакет екстреної допомоги розміром понад 190 млн євро. З цієї суми найбільшу частку спрямують на підтримку МСБ.

ЄС продовжує реалізацію програм підтримки EU4Business в Україні, зокрема, надання позики та грантів на суму понад 300 млн євро. Деякі з цих програм будуть скориговані для подолання наслідків кризи. ЄС також розпочав консультації з потенційними партнерами щодо реалізації нових програм підтримки підприємництва із загальним бюджетом 20 млн євро. Загальний обсяг усіх чинних нині програм ЄС для підтримки МСБ становить 600 млн євро. Результати такої співпраці з ЄС є очевидними: 76 % клієнтів збільшили обіг майже на 50 %³⁰.

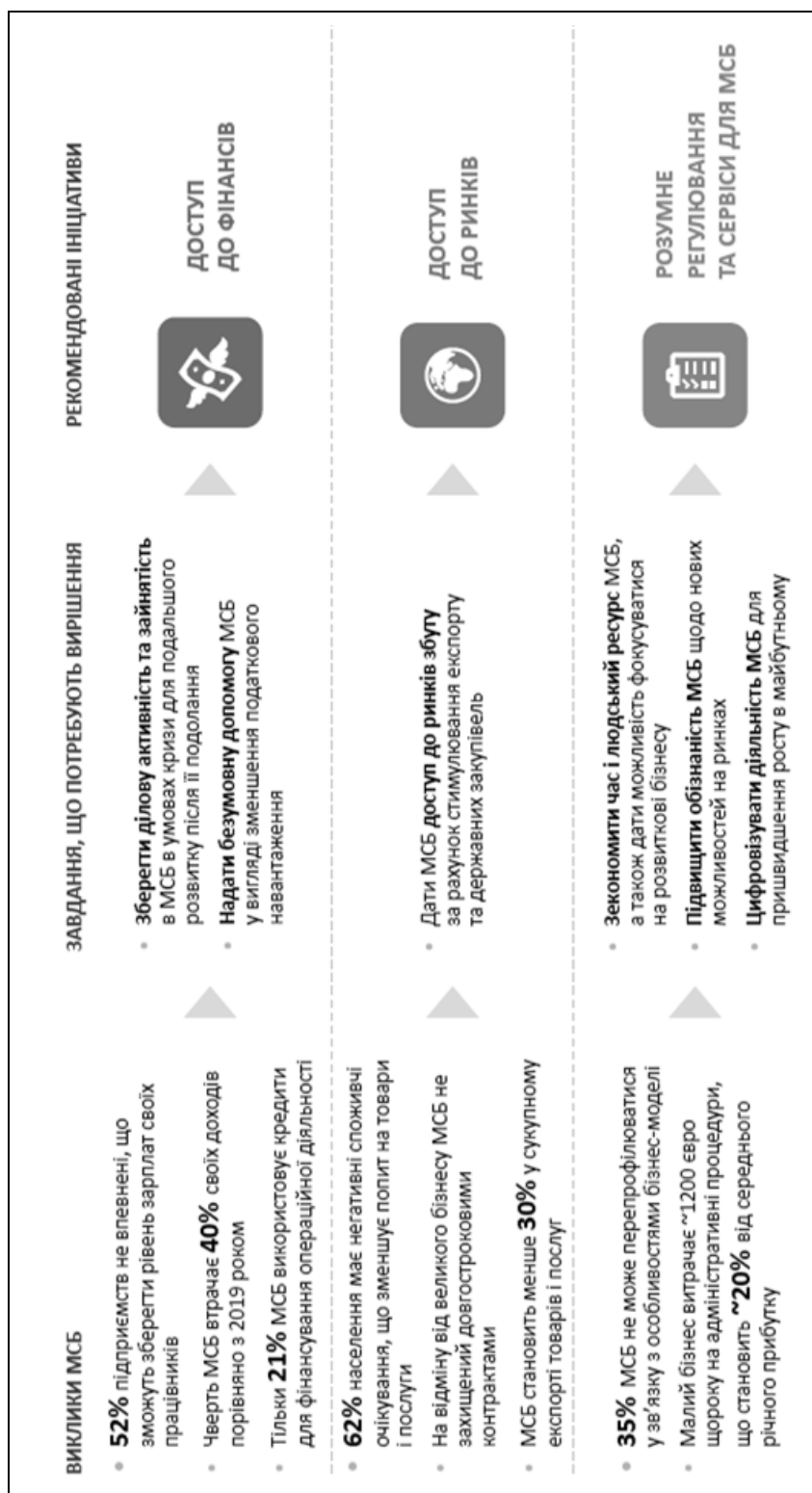
Нині у відповідь на виклики, що постали перед Україною, необхідна чітка програма дій на національному рівні. У табл. 3.3 подано три групи заходів (ініціатив), які варто спрямувати на подолання викликів, що стоять перед МСБ в українській економіці.

«Потрібно створити програми підтримки та переосмислити наявні, тобто розширити підтримку тих, хто працює в різних сферах. Зберегти бізнес зараз —

³⁰ Как ЕС помогает украинскому бизнесу преодолевать COVID-19. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/projects/ecommm/2020/05/22/660807/> (дата звернення: 15.08.2020).

Таблиця 3.3

ТРИ ГРУПИ ІНІЦІАТИВ, ЯКІ ВАРТО СПРЯМУВАТИ НА ПОДОЛАННЯ ВИКЛИКІВ,
ЩО СТОЯТЬ ПЕРЕД СЕКТОРОМ МСБ

Джерело: План антикризових ініціатив для підтримки МСБ. Центр економічного відновлення. 2020. С. 4.

це як дозволити країні дихати й жити в майбутньому» — заявив Президент України Володимир Зеленський у квітні 2020 року.

Як реалізуються заклики глави держави?

Упродовж квітня 2020 року Верховна Рада та Кабінет Міністрів України ухвалили пакет підтримки підприємців в умовах карантину, який передбачає низку тимчасових заходів. Вони стосуються податкових послаблень, звітності бізнесу, скасування деяких платежів і кредитування.

Серед податкових заходів — скасування штрафів та пені за порушення податкового законодавства, скасування ЄСВ (єдиного соціального внеску) на два місяці для ФОП, фермерів і громадян, які здійснюють незалежну професійну діяльність (адвокати, нотаріуси, релігійні служителі, учені), мораторій на податкові перевірки, відстрочка в поданні декларацій, відтермінування вимог щодо впровадження касових апаратів.

Тимчасово не буде стягуватись орендна плата за земельні ділянки, які перебувають у державній та комунальній власності, і пеня за несвоєчасну сплату житлово-комунальних послуг.

У квітні 2020 року уряд запустив антикризову програму кредитування для мікро- та малого бізнесу, яка пропонує позики під 0 % для погашення боргів підприємств і кредити зі ставкою 3 % для сплати оренди, податків, комунальних платежів і виплати зарплат.

Проте, як показують опитування, скористатися програмою непросто. Більшість підприємців, які потребують таких кредитів, не зверталися за ними через установлені обмеження, а половина тих, хто звернувся, отримала відмову.

Також серед державних заходів підтримки — віднесення юридичного факту введення карантину до форс-мажорних обставин, розширення доступу фермерів до державних програм, допомога з часткового безробіття для застрахованих працівників, з якими оформлені офіційні трудові відносини. Крім того, уряд планує забезпечити виплати на дітей для деяких категорій ФОП.

Як не допустити економічного колапсу й при цьому захистити здоров'я та життя українців?

Представники бізнес-спільноти закликають запровадити «гнучкий» режим карантину. За точкове послаблення обмежень виступила Спілка українських підприємців та Європейська бізнес-асоціація. Вони пропонують дозволити працювати тим закладам і підприємствам, які можуть робити це з дотриманням вимог карантину.

Оскільки конкретизація прикладних аспектів розроблення антикризових економічних заходів не є предметом цієї публікації, акцентуємо увагу на іншому. Наша відповідь на запитання: «З чим Ви пов'яжете на нинішньому етапі виклики й загрози в діяльності для урядових структур, бізнесу, соціальних партнерів, усіх, кому делеговані суспільно значущі функції?» є такою: «З готовністю чи неготовністю, здатністю чи нездатністю опанувати нову філософію життєдіяльності в умовах нових епідеміологічних реалій та віднайти баланс між обмежувальними заходами й здатністю «запустити» економіку та унеможливити припинення економічного розвитку».

Є підстави стверджувати, що під впливом світового лиха — пандемії COVID-19 — соціальна політика як на рівні держав, так і інших рівнях ієрархічної структури суспільств, зазнає більшої соціалізації та людиноорієнтованих

проявів. Швидше за все, отримають розвиток позитивні соціальні практики, що мали місце в допандемійний період у країнах світу, а нині вони (практики) набудуть нових масштабів і географії поширення.

Прикладом реалізації нових соціальних практик, що «працюють» на загальний добробут, може слугувати державна політика Нової Зеландії. У 2019 році ця країна, яка входить до топ-10 за рейтингом World Happiness Report, задекларувала «бюджет добробуту». Уряд країни ініціював збільшення видатків на вирішення соціальних проблем і передусім на поліпшення психологічного здоров'я, вирішення соціальних завдань на рівні сім'ї — зниження дитячої бідності, проявів насилля тощо. Уряд цієї країни, на відміну від багатьох інших, не лише декларує, що збільшення ВВП гарантує підвищення рівня життя й соціальної якості, а й реалізує політику загального добробуту.

Пандемія коронавірусу COVID-19 вже на початковому етапі її поширення виявила «вузькі місця», а то й провали в реалізації дотеперішньої соціальної політики, що здійснювалася більшістю країн світу. «Соціальні потрясіння, — зазначають К. Шваб і Т. Маллере, — викликані COVID-19, будуть тривати роками, а можливо, й поколіннями. Найбільш безпосередньою й помітною реальністю стане те, що чимало урядів будуть притягнуті до відповідальності й буде багато гніву, спрямованого на тих політиків і політичних діячів, які виявилися неадекватними або погано підготовленими з позицій їхньої реакції на боротьбу з COVID-19. Як зазначає Генрі Кіссинджер, нації згуртовані і процвітають, спираючись на те, що їх інститути зможуть передбачити нещастя, зупинити їх вплив і відновити стабільність, і коли пандемія коронавірусу COVID-19 закінчиться, інститути багатьох країн будуть визнані як такі, що не відбулися. Це буде особливо актуальним для деяких багатих країн, що мають складну систему охорони здоров'я й потужні активи в галузі досліджень, науки та інновацій, у яких громадяни запитуватимуть, чому їхня влада зробила так мало порівняно з іншими ... У більш бідних країнах пандемія призведе до величезних соціальних втрат. Це посилить соціальні проблеми, які вже переслідують їх, зокрема, бідність, нерівність і корупцію»³¹.

Заслужують особливої уваги висновки К. Шваба і Т. Маллере щодо постпандемійного соціального перезавантаження: «Звичайно, ще рано описувати з якоюсь точністю форму, якої соціальне перезавантаження набуде в різних країнах, але деякі з його широких глобальних контурів уже можна окреслити. Передусім постпандемійна ера має відкрити період масового перерозподілу багатства від багатих до бідних і від капіталу до праці. COVID-19, ймовірно, стане похоронною ланкою неолібералізму, сукупності ідей і політик, які можна умовно визначити, як віддання переваги конкуренції замість солідарності, створюючому руйнуванню над втручанням уряду, економічному зростанню над соціальним добробутом. Упродовж останніх років неоліберальна доктрина йшла на спад, усе більше коментаторів, бізнес-лідерів, політиків засуджували її «ринковий фетишизм», але COVID-19 наніс вирішального удару. Не випадково дві країни, які в останні кілька років з найбільшим завзяттям дотримувалися

³¹ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. С. 32. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579> (дата звернення: 22.04.2021).

політики неолібералізму, — США і Велика Британія, — належать до тих, які постраждали під час пандемії найбільше»³².

Наслідки коронавірусної кризи для соціального розвитку в глобальному його вимірі є надто строкатими та у більшості випадків невтішними. Одним з них є поглиблення соціальної нерівності, поява її нових форм і проявів.

Слід звернути увагу на те, що за настання коронавірусної кризи чимало теоретиків і практиків дотримується думки, що COVID-19 уже нині та в подальшому виконуватиме роль «великого вирівнювача». Насправді, такий погляд є черговим міфом, яких так багато у царині соціального розвитку.

Певний перерозподіл, що відбувається в рамках ВВП країн світу і переслідує за мету підтримку тих, хто найбільше постраждав від наслідків пандемії, не є підставою для твердження про настання нової ери «великого вирівнювання». Явища й процеси, пов'язані з формуванням, розподілом, перерозподілом доходів за настання пандемії коронавірусу COVID-19, є складними, строкатими, багатовимірними, але вони аж ніяк не демонструють знищення глобальної нерівності та її національних і внутрішньонаціональних проявів.

Пандемія коронавірусу COVID-19 змушує, як уже зазначалося, переглянути чи не всі форми, інструменти взаємодії між основними соціальними силами суспільства.

Отже, новим за змістом, пріоритетом має бути суспільний договір у межах окремо взятої країни.

«У широкому розумінні «суспільний договір», — зазначають К. Шваб і Т. Маллере, — є сукупністю домовленостей і очікувань, які регламентують відносини між людьми та інститутами. Простіше кажучи, це «клей», що скріплює суспільство, без нього соціальна тканина руйнується. Упродовж десятиліть він повільно й майже непомітно розвивався в напрямку, який змушував людей брати на себе більшу відповідальність за своє індивідуальне життя та економічні результати, підводячи значну частину населення (це найбільш очевидно в групах з низькими доходами) до висновку, що суспільний договір у кращому разі, погіршувався, а в деяких випадках повністю зруйнований»³³.

«Світова економіка, — зазначають К. Шваб і Т. Маллере, — настільки складна, що покласти край глобалізації неможливо. Однак її можна вповільнити і навіть дещо розвернути. Ми очікуємо, що пандемія зробить саме це. Вона вже з подвоєною силою відновила кордони, посиливши крайні тенденції, які виявлялися дотепер.....»³⁴.

За образним виразом К. Шваба і Т. Маллере, найбільш помітний прояв деглобалізації спостерігатиметься в самому серці її «ядерного реактора» — глобальних ланцюгах постачань. Розбудовуючи новий формат поділу праці та її кооперації, компанії прагнутимуть компромісу між стійкістю та ефективністю. Такої ж позиції дотримуватимуться й уряди країн.

За настання коронавірусної кризи неприйнятними виявилися цілі класи та сегменти в дотеперішніх ланцюгах поставок. Чи може, наприклад, уряд США

³² Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. С. 33. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579> (дата звернення: 22.04.2021).

³³ Там само. С. 41.

³⁴ Там само. С. 47.

вважати прийнятною ситуацію, коли 97 % антибіотиків, які приймають у цій країні, надходять з Китаю?

Один з варіантів подолання ризиків, які є породженням глобальних ланцюгів поставок, що сформувалися в допандемійний період, — це є розвиток процесів регіоналізації. Останні отримали за настання пандемії коронавірусу COVID-19 «нове дихання». Так, три країни Північної Америки все більше налагоджують торговельні зв'язки між собою, ніж з Європою чи Китаєм.

За висновками експертного середовища, регіоналізм усе більше випереджатиме глобалізм, принаймні, за темпами змін. Неупереджений аналіз свідчить, що тренд зростання внутрішньорегіональної торгівлі набирає усе більших обертів. «COVID-19 прискорює цю тенденцію, оскільки Північна Америка, Європа та Азія приділяють більше уваги регіональній самодостатності, а не віддаленим і заплутаним глобальним ланцюгам поставок, які раніше були сутністю глобалізації»³⁵.

«Світова торгівля, — зазначають К. Шваб і Т. Маллере, — майже напевно зменшиться, оскільки компанії скорочують свій ланцюг поставок і вважають, що вони більше не мають робити ставку на одну країну або на бізнес за кордоном щодо критичних деталей і компонентів. Коли йдеться про особливо відчутні галузі (фармацевтика, медичні матеріали), сектори, які мають безпосередній стосунок до національної безпеки (телекомунікації, виробництво енергії тощо), будемо спостерігати нарощування процесів деінтеграції»³⁶.

Коронакриза далека до свого завершення й тому дати вичерпну характеристику того, з якими наслідками глобальний соціум фінішує за завершення світового лиха, ще зарано. Утім, уже сьогодні (ці рядки пишуться у річницю настання найбільшого випробування для людства останніх століть — пандемії COVID-19) цілком очевидно, що пандемія коронавірусу «працює» проти кожної людини, змінює долю не лише тих, хто перехворів і отримав вакцину проти коронавірусу, а й усіх людей, які втратили своїх рідних, близьких або живуть, боячись інфікуватися.

За умов і наслідків, які в ментальній моделі авторів постають як «великий вибух-2», має настати велике прозріння та повсюдне сприйняття не на рівні абстракції, а такої простої істини, що саме *людина*, а не матеріальні цінності, не роботи й штучний інтелект, не фетиш економічного зростання, яке часто-густо не супроводжується розвитком, повинна бути в полі особливої уваги держави, суспільства, стати епіцентром турботи й надії. Можливо, саме пандемія допоможе усвідомити, що економіка — це передусім люди, без яких розвиток стає безглуздом, якщо він не сфокусований на соціальну якість, на добробут, не має «людського обличчя».

Через пандемію коронавірусу COVID-19 усі дотеперішні проблеми економічного й суспільного буття або загострились, або набули хронічного характеру. І демографічні втрати, і падіння показників економічного та соціального розвитку, і зростання непередбачуваності, невпевненості людей бізнесу в своїх перспективах, і загострення протиріч між країнами, і небувалі прояви протекціонізму, і гостра конкуренція за медичні препарати, і психологічне вигорання

³⁵ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. С. 48. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579> (дата звернення: 22.04.2021).

³⁶ Там само. С. 48.

глобального соціуму — усе це породження нинішньої пандемії. Воїстину, пандемія коронавірусу COVID-19 оголила всі проблеми.

Ще до настання світового лиха — пандемії COVID-19 — глобальний світ дозрів до зміни векторів розвитку, іншого формату співвідношення глобалізація / антиглобалізація. Коронавірус лише пришвидшив становлення постглобальної економіки-XXI, постаючи одночасно і каталізатором, і фокусом глобальних трансформацій.

У передпандемійний період для системи глобального світу характерним було домінування низки суперечливих тенденцій, серед них: посилення впливу національних держав (передусім найбільш розвинених) на глобальний розвиток на протигагу наднаціональним економічним і політичним інститутам. Водночас переконливим стає усвідомлення того, що світовий економічний устрій неможливо утримати в національних рамках.

Найслабшою ланкою в розв'язанні цих суперечностей виявилася соціальна сфера. Дійсно, постглобальна, «коронавірусна економіка» увійшла в орбіту системної кризи, яка має яскраво виражений *соціальний характер*. Зростає соціальна нерівність у різноманітних формах, яка не має національних кордонів, знижується у ВВП частка доходів від праці; нарощуються темпи й масштаби становлення «безлюдної» економіки без адекватних зрушень у соціальній політиці загалом і соціально-трудовій зокрема³⁷. Реальність є такою, що соціальний устрій, соціальне буття в глобальному вимірі все більше набувають людиноцентричних ознак.

Не варто переконувати в тому, що саме наукова спільнота має опікуватися тим, щоб на глобальному та національних ринках праці найближчими роками з'явилися нові, постіндустріальні форми оптимізації відносин між суб'єктами трудової взаємодії, а у світі праці утвердилися симетричні, «здорові» відносини.

Ще раз наголошуємо на тому, що небачені дотепер як за масштабами, так і глибиною виклики, які постали перед людством з настанням пандемії коронавірусу, збігаються в часі й просторі з іншими мегатенденціями та проблемами демографічного, економічного, соціального, екологічного характеру. Усе це не додає оптимізму в передбаченні постпандемійного майбутнього.

Наші оцінки стану та тенденцій, перспектив розвитку соціально-трудової сфери за нової соціоекономічної реальності є близькими до тих, що належать одному з гурту сучасної економічної та соціальної думки, відомому польському вченому Гж. В. Колодко, який з приводу постпандемійного майбутнього висловив таку думку: «Нині зростають ознаки того, що світ не зможе уникнути спіралі, в яку він потрапив, без кризи і нових революцій. Краще було б уникнути цієї спіралі шляхом еволюції та всебічного розвитку, який би був політично, культурно, соціально, екологічно, економічно та фінансово збалансований, але робити це сьогодні одночасно занадто пізно і занадто рано. Що це буде за криза? Ми не знаємо. Коли вона станеться? Ми не знаємо, але це лише питання часу,

³⁷ Колот А., Герасименко О. Соціальна нерівність доходів : глобальний вимір. *Економічна теорія*. 2017. № 4. С. 76–107; Колот А. М., Герасименко О. О. Інститути зайнятості і доходів в новій економіці : глобальні тренди. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2018. № 1. С. 195–235; Колот А. М., Герасименко О. О. Глобальні тенденції у сфері доходів економічно активного населення. *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка*. 2018. Вип. 13. С. 103–115; Колот А. М., Герасименко О. О. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. *Соціально-трудова відносини: теорія і практика*. 2018. № 1 (15). С. 6–34.

тому що суперечностей стає дедалі більше, і вони дедалі антагоністичніші. Їх подолання спричинить рух майже тектонічного масштабу: це будуть глибокі структурні зміни, прийняття нової системи цінностей, а також зміна балансу сил і розподілу ролей на світовій арені»³⁸.

Гж. В. Колодко наголошує на тому, що шанси на краще майбутнє глобального соціуму з'являються за умови опанування нового мислення, усвідомлення важливих цінностей і переходу до так званого Нового прагматизму. «Після пандемії, — зазначає Гж. В. Колодко, — дедалі більше незадоволених людей виходитимуть на вулиці. Світової революції не буде, але хаос може посилитися. Світ вимагає нових ідей і великих лідерів, уособлених у державних діячах світу, а не демагогів, які кричать America First! (Америка понад усе!) або Alternative für Deutschland (альтернатива для Німеччини). Щоб уникнути анархізації, яка може спустошити культуру та економіку в усьому світі, потрібні нові ідеї та концепції розвитку, такі як Новий прагматизм — своєрідний інтерфейс між цілісною економічною теорією та практичною економічною політикою, спрямованою на інклюзивне зростання і сталий розвиток»³⁹.

Гж. В. Колодко, як і автори монографії, не є прибічником політики відновлення, запуску виробництва будь-що, нехтуючи або принижуючи значення протиепідеміологічних заходів. «Не час шкодувати за трояндами, — зазначає Гж. В. Колодко, — коли палають ліси. Не час шкодувати про скорочення виробництва, оскільки це результат боротьби за життя людини. Мільйони тих, кому завдяки радикальним і дорогим профілактичним і лікувальним заходам урятують життя і здоров'я, набагато цінніші, ніж втрати, спричинені рецесією, і без сумніву, ніж ті трильйони, що втрачені на біржах. Не варто шкодувати за спекулятивним стрижнем біржі, проте зниження вартості пенсійних фондів і довгострокових заощаджень сектора домогосподарств буде болісним. Також нічого хорошого не відбудеться в умовах недостатньої ліквідності ряду підприємств і дефіциту інвестиційного капіталу, спричиненого біржовим крахом»⁴⁰.

Опрацьовуючи соціально-трудова, епідеміологічну політику на перспективу, маємо виходити з того, що пандемія коронавірусу COVID-19 — це вже не форс-мажор, не раптова та тимчасова стихія. Це, радше, — глобальне лихо, це глобальна ненормальність, яка стала новою нормальністю. Остання має важливу особливість.

Висловимо свою думку й іншими словами. Якщо нова (не)нормальність — це у більшості випадків, не відкрите полум'я, не пожежа, це швидше за все, тління (на кшталт того, як горять торф'яники), яке будь-якої миті може перетворитися на полум'я. Якщо це тління тривале, загасити його майже неможливо за низки причин, то маємо готуватися самі й готувати інших до довготривалих практик. Отже, із затухаючо-відновлюваною пандемією маємо навчитися жити, будувати на роки стратегію життєдіяльності.

Нашою позицією є й та, що необхідно змінити філософію, спосіб мислення та сприймати нинішню пандемію коронавірусу не як суто виклик, карантин, обмеження, а як нове вікно можливостей, новий соціально-економічний ліфт; треба на-

³⁸ Колодко Гж. В. Після пандемії. Економіка і політика у постпандемічному світі. *Економіка України*. 2020. №5. С. 3.

³⁹ Там само. С. 5.

⁴⁰ Там само.

вчитися думати по-іншому. Установка має бути такою: як, у який спосіб трансформувати пандемійний виклик у конкурентну перевагу, як здійснити прорив?!

3.3. Безумовний базовий дохід як компонента платформи соціально-трудової реальності-XXI

Соціально-трудова думка, спрямована на пошук нових «опор» розвитку розподільних відносин і реалізації соціальної політики постіндустріальної доби, дійшла висновку про необхідність запровадження нового інституту в зазначеній вище царині, який отримав назву безумовного базового доходу.

Перші теоретичні засновки щодо запровадження безумовного базового доходу, які в більш-менш завершеному вигляді оформлені в другій половині XX ст., згодом набули широкого суспільного резонансу. При цьому діапазон погляду щодо доцільності та потенційної ефективності безумовного базового доходу вельми різноманітні. За настання світового лиха — пандемії коронавірусу COVID-19 — інтерес до цього інституту значно зріс, у чому можемо переконалися з даних і фактів, які наводяться у цьому параграфі.

Теоретичні витоки і розвиток ідеї безумовного базового доходу (universal basic income (UBI)) знаходимо у фундаментальних дослідженнях М. Фрідмана⁴¹, Т. Пейна⁴², Ф. Ван Перейса⁴³, у низці теоретичних розвідок і експериментальних проєктів інших авторів.

Маємо констатувати, що за розширення «поля» теоретичних досліджень, які стосуються тих чи інших аспектів UBI і загалом природи цього інституту, його місії та значення, наукового, ідеологічного та прикладного консенсусу щодо проблеми безумовного базового доходу немає. Більше того, діапазон думок, позитивних і негативних оцінок щодо потенційних наслідків запровадження UBI лише розширюється й до узгодження, наближення позицій представників політикуму, науковців, соціальних партнерів все ще далеко.

Природа таких розбіжностей має і філософські, і ідеологічні, і соціально-економічні й інші коріння. Головну ж причину наявних розбіжностей у цій царині та їх розширене відтворення вбачаємо в неспроможності наукового корпусу пояснити широкому загалу просто про складне, закласти підвалини нового суспільного договору, у якому чільне місце має посідати концепт базового безумовного доходу.

Для усвідомлення сутності UBI, його важливої природи та місця в новій соціально-трудовій реальності маємо виходити з того, що цей інститут є одним з «продуктів» і наслідків «кінця праці» в класичному її розумінні, розбудови нової економіки та мережевого суспільства, для яких домінуючими є такі тренди:

— зниження трудомісткості суспільного виробництва з одночасним скороченням частки живої праці та підвищенням частки уречевленої праці;

⁴¹ Friedman M. The Case for the Negative Income Tax: A View from the Right. In: Issues of American Public Policy, edited by J. H. Bunzel. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. 1968. P. 111–120.

⁴² Paine T. Agrarian Justice. 1797.

⁴³ Van Parijs P. Competing Justifications of Basic Income In: Arguing for Basic Income. Ethical Foundations for a Radical Reform. London, New York, Verso. 1992. P. 3–29.

— скорочення частки зайнятих у суспільному виробництві й відповідно, зростання незайнятості та неповної зайнятості;

— суттєві зміни в системі розподільних відносин, за яких розподіл сукупних доходів за працюю і власністю трансформується на користь останнього (розподілу за власністю);

— трансформація системи соціального захисту економічно активного населення, яка за індустріальної доби формувалася за імперативу повної, стандартної зайнятості, домінуючої ролі живої праці в створенні ВВП, підвищеної відповідальності бізнесу за соціальне забезпечення економічних агентів.

Нова (цифрова) економіка та мережеве суспільство за багатьма параметрами, як впливає з попередніх розвідок, є чи не протилежністю економіки та суспільства індустріальної доби. З огляду на зазначене стає очевидним, що система розподільних відносин, соціального захисту має набути нових, постіндустріальних рис і бути адекватною умовам «кінця праці» в класичному її розумінні.

Розмірковуючи над феноменом UBI, маємо акцентувати на тому, що йдеться не про черговий захід популістичного характеру, і не про «відкуп» від працівника виплатою фіксованої грошової суми за демонстрації соціальної справедливості, а про фундаментальний політичний і соціальний проект, про інститут, який згодом має стати основою для нового ідеологічного консенсусу, суспільного договору, нової парадигми соціального захисту за розбудови «суспільства без праці».

Справедливим є й наступний аргумент на користь запровадження UBI. Є вагомі підстави стверджувати, що останній може стати проектом поступового подолання відчуження людини від національного багатства, а в перспективі, можливо, стане одним з інструментів розбудови економічної та суспільної системи, яка долає відчуження.

Акцентуємо увагу на тому, що численні програми, які реалізує більшість країн світу, що спрямовані на підтримку громадян в умовах коронакризи, зокрема й у формі прямих грошових виплат громадянам з боку держави, правомірно розглядати як реалізацію (хоча й часткову) принципів безумовного базового доходу.

Останній у загальному трактуванні є універсальним грошовим трансфертом, що не підлягає оподаткуванню, який держава виплачує усім членам суспільства з урахуванням можливостей бюджету й спеціальних соціальних фондів з метою запровадження базових умов для людського розвитку.

Більшість дослідників проблеми безумовного базового доходу вважає, що основними принципами запровадження цього інституту є такі:

— *універсальність* — він виплачується всім членам суспільства;

— *безумовність* — виплата здійснюється незалежно від того, працює громадянин чи ні;

— *індивідуальність* — виплата адресована кожному члену суспільства;

— *регулярність* — виплати мають не разовий, а постійний, регулярний характер;

— *грошова* форма виплат, адресованих усім громадянам.

Оцінюючи перспективи запровадження інституту безумовного базового доходу, наголосимо на тому, що реалізація на практиці фундаментального проекту, яким є UBI, буде процесом і складним, і тривалим, і поетапним. Необхідна копітка просвітницька діяльність, професійна роз'яснювальна робота, глобальна

«всенавченість», які мають сформувати нову ментальну модель розподільних відносин і соціального захисту населення в постіндустріальну, цифрову добу.

Правомірним є твердження, що запровадження UBI знаходиться на «перетині» вирішення низки складних, новітніх завдань у царині соціально-трудового розвитку та соціального забезпечення населення. Зокрема, йдеться про надання населенню базової можливості задоволення певної частини матеріальних потреб, пом'якшення проблеми незайнятості та наближення тривалості оплачуваного робочого часу до суспільно прийнятної потреби в праці.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що із запровадженням UBI з'явиться можливість балансування оплачуваного робочого часу й потреби в праці, що, своєю чергою, сприятиме підвищенню попиту на робочу силу та скороченню рівня безробіття. Таким чином, йдеться про нову соціальну-трудову реальність, за якої згладжується, нівелюється проблема незайнятості, оптимізується тривалість робочого часу, його дрейф у напрямі суспільно прийнятного рівня. Водночас знижується гострота досягнення бажаного рівня та якості життя.

З огляду на те, що за запровадження UBI передбачений цим інститутом соціальний трансферт поширюється як на дорослих, так і на дітей, на практиці з'являється інструмент впливу як на трудову поведінку цієї категорії населення, так і на їхні демографічні настанови, стимулюючи більш раннє створення сімей та народження дітей.

Принципово важливо, що за повномасштабного запровадження практики UBI з'явиться можливість розбудови на постіндустріальних засадах нової системи соціального забезпечення, яка охопить соціальне страхування, соціальну допомогу й соціальне обслуговування на принципах узгодженості, доступності, прозорості та справедливості.

Водночас існує і загальне, усвідомлене розуміння того, що складна «тканина» UBI зіткана, образно кажучи, не лише з одних позитивів. Чимало експертів наголошують на тому, що запровадження інституту UBI може негативно позначитись на трудовій мотивації учасників суспільно корисної праці.

На складному переплетенні нових можливостей і потенційних втрат за запровадження UBI акцентує увагу академік НАН України Е. М. Лібанова.

Універсальні інструменти запобігання бідності: безумовний базовий дохід

Універсальні підходи до надання соціальної допомоги максимально реалізовано в ідеї запровадження т. зв. безумовного базового доходу (universal basic income), тобто регулярної виплати абсолютно всім легальним жителям країни (незалежно від громадянства, доходів, наявності роботи тощо) однакової суми грошей. Зрозуміло, що за такого підходу найбільший зиск отримують найбідніші верстви — їхні доходи зростають найбільше, а отже, безпосередніми наслідками запровадження такого доходу мають стати подолання абсолютної монетарної бідності (аж до викорінення цього явища) у поєднанні зі значним зниженням нерівності за доходами, тобто зі скороченням відносної монетарної бідності. Ця концепція що далі, то більше набуває популярності й пов'язано це не тільки з привабливістю самої ідеї розбудови суспільства без бідності, а і з новітніми змінами економічного та соціопсихологічного характеру.

Поєднання докорінної зміни попиту на робочу силу з прагненням молоді істотно збільшувати час пошуку не тільки робочого місця, а й професії закономірно віддзеркалюється у кардинальних зрушеннях балансу робочої сили. До цього додаються

цілком обґрунтовані очікування подальших кардинальних зрушень, зокрема пов'язаних із роботизацією та діджиталізацією економіки, що неминуче спричинятиме тиск не тільки на ринок праці, а й на систему соціальної підтримки бідних. Прискорення заміни одних професій іншими означає поза іншим істотне зростання технологічного (структурного) безробіття і необхідність більшості населення час від часу визначатись із новою професією, проходити відповідну підготовку та шукати нове місце роботи. Також не можна нехтувати і зниженням попиту на робочу силу — наразі ще теоретичним, але практичним вже у найближчій перспективі — через масштабну роботизацію. У цьому контексті варто дослухатись до позиції одного з найбільш інновативних підприємців сучасного світу Ілона Маска: «Доволі великими є шанси на те, що внаслідок автоматизації ми прийдемо до універсального базового доходу чи чогось подібного». Наявність гарантованих регулярних надходжень означає відсутність необхідності хататися за перше-ліпше робоче місце, певне пом'якшення міграційних настанов (можливість отримання бодай мінімального доходу разом із невеликою заробітною платою вдома може стати альтернативою виїзду за кордон). Також за умов пришвидшення та поглиблення трансформацій ринку праці суспільство визнає необхідність/доцільність забезпечення кожному можливості пошуку свого шляху до добробуту, можливості некомерційної зайнятості (волонтерства, доброчинності, творчої діяльності *etc.*) з огляду на значення цієї діяльності у формуванні свого соціального капіталу/потенціалу, трудового потенціалу, здатності адаптуватися до швидких змін вимог до якості робочої сили.

Є застереження і щодо можливого негативного впливу гарантованого надходження коштів на трудову активність. Так, є ризик масової зміни настанов щодо оплачуваної зайнятості загалом або щодо тривалості робочого періоду, частина людей, не маючи економічної необхідності працювати, надаватимуть перевагу хатнім справам, власному розвитку, волонтерству, дозвіллу тощо. Також зрозуміло, що за інших рівних умов більший за розміром базовий дохід спонукатиме до таких рішень більше людей. Оцінити цей ризик можна виключно за результатами спостережень за реагуванням населення — будь-які теоретичні міркування можуть тільки сприяти формулюванню гіпотез, що потребують перевірки. У контексті впливу на зайнятість це означає практичне зниження пропозиції на ринку праці з боку отримувачів безумовного базового доходу (порівняно з періодом його відсутності або з контрольною групою).

Як свідчать результати практичної заміни частини адресних виплат універсальною, це не впливає на трудову активність отримувачів останньої, а отже, не провокує соціальне утриманство, натомість істотно скорочує трудові й фінансові витрати на адміністрування. Та й експерименти щодо безповоротного надання коштів бідним родинам в Уганді, Руанді, Намібії, Бангладеш, Нью-Джерсі, Пенсильванії, Айові, Північній Кароліні, Індіані, Лондоні, Сіетлі, Денвері продемонстрували явний соціальний прогрес, зокрема завдяки активізації отримувачів коштів щодо розвитку власного життя. Переорієнтація системи соціальної допомоги з адресних на універсальні засади — надто складне і важливе завдання, наслідки якого виходять далеко за межі окремих аспектів людського життя. За всієї своєї привабливості обмежені в часі експериментальні впровадження можуть не виявити їх у повному обсязі — людська психологія є доволі інертною. До того ж і поведінка осіб, які беруть участь в експерименті, знаючи про його тимчасовість і значення свого вибору для прийняття владою остаточного рішення, і їх же поведінка, але у зовсім інших умовах (кошти надходитимуть постійно, незалежно від їхньої реакції) можуть принципово відрізнятись. Не варто нехтувати і національними особливостями масової психології. Тому видається, що ідея запровадження безумовного базового доходу потребує додаткових перевірок і обґрунтувань.

Джерело: Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Е. М. Лібанова ; Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2020. С. 370–373.

Назвемо причини, які зумовлюють необхідність, доцільність запровадження UBI.

Передусім йдеться про стійкий тренд до вивільнення зі сфери суспільного виробництва значної частки економічно активного населення.

Відомий дослідник історії зародження та еволюції людської цивілізації Ювал Ной Харарі стверджує: у XXI столітті ми можемо стати свідками появи багатомільйонного непрацюючого класу: людей, які позбавлені якої-небудь економічної, політичної й навіть культурної цінності. Цей безкорисний клас «буде не просто непрацюючим, він буде непрацездатним»⁴⁴.

За умов наростання незайнятості, з одного боку, та поширення нестандартної, нестійкої зайнятості, з іншого, як «снігова лавина» нарастають нові й нові соціально-трудові, соціально-економічні проблеми. Йдеться передусім про необхідність не стільки збалансування попиту й пропонування робочої сили (це вже невідоме завдання), як про пом'якшення ситуації на ринку праці, надання можливості бажаючим бути хоча б частково зайнятими, відчувати свою суспільну корисність.

За зміни моделі зайнятості та дрейфу від стандартної зайнятості до різноманітних атипових форм виникає проблема надання працівникам мінімальних гарантій захисту від ризиків у сфері безпосереднього докладання праці. Інструментом, який може виконати позитивну роль у захисті доходів за нестійкою, атиповою зайнятості, постає саме безумовний базовий дохід.

Розмірковуючи над причинами, що актуалізують запровадження UBI, зробимо акцент на обставині, яку незаслужено обходить увагою більшість дослідників цієї проблеми. Йдеться про те, що в створенні доданої вартості задіяна як жива, так і уречевлена праця, що втілена в нові техніко-технологічні чинники економічного розвитку, прогресивні форми й методи організації праці, виробництва та управління. Уречевлена праця — це вчорашня жива праця, яка капіталізована та «працює» на створення нових споживчих вартостей, це результат трудової діяльності працівників, які мали статус зайнятих і створювали нові цінності.

Правомірним є твердження, що члени суспільства, праця яких набула уречевленої форми, мають право на участь у розподілі доходів від поточної трудової діяльності. Інструментом, що дає змогу врахувати участь членів суспільства, які створювали накопичений виробничий потенціал і мають підстави на отримання ними певної частки доходів, може й повинен бути знову ж таки безумовний базовий дохід.

Наведемо й перелік інших, не менш вагомих причин потенційного запровадження UBI у глобальному вимірі:

— зростання запиту суспільств на різних континентах на соціальну справедливість, який стає одним з імперативів цифрової доби, коли посилення соціальної нерівності набуває аномальних форм і масштабів;

— складність і неефективність діючих систем соціального захисту, неспроможність скористатися їх можливостями багатьом вразливим верствам населення;

⁴⁴ Харарі Ю. Н. Homo Deus. Краткая история будущего / пер. с англ. А. Андреева. Москва: Синбад, 2018. С. 380–381.

- сприятливі умови балансування оплачуваного робочого часу й потреби в доцільній, корисній праці;
- спрямованість на зниження бідності та соціальної нерівності в мережевому суспільстві.

Підсумовуючи короткий аналіз означеної проблеми, підкреслимо, що ідея запровадження безумовного базового доходу оволоділа людьми й набула широкого міжнародного схвалення. Існують вагомі причини введення UBI, основні з яких наведено вище.

На думку авторів, є необхідність розширення міждисциплінарних досліджень щодо опрацювання змісту, інструментарію, форм, механізмів запровадження безумовного базового доходу та їх експериментального апробування.

Дослідники проблем і наслідків запровадження UBI цілком справедливо звертають увагу на потенційну появу низки ризиків, і серед них: підвищення видатків з державного бюджету, що може спричинити зростання бюджетного дефіциту й державного боргу; активізація інфляційних процесів; зниження інвестиційної активності та стимулів до участі в суспільно корисній праці; зростання настроїв і мотивів утриманства; стимулювання іміграційних процесів; зниження продуктивності праці.

Принагідно зазначимо, що більшість пілотних та імітаційних експериментів, як і практика запровадження елементів UBI у період коронакризи, не підтверджують більшість з названих вище побоювань і застережень, зокрема щодо значного зниження пропонування праці та поширення установок на утриманство.

На завершення зазначимо, що нині в десятках країн світу запроваджено як окремі елементи безумовного базового доходу, поштовхом до чого стала пандемія коронавірусу COVID-19, так і проводяться експерименти, реалізуються пілотні проекти в цій царині за активної участі держави.

Обговорюючи «майбутнє роботи», ми мусимо погодитися з тим, що це майбутнє вже настало. Колись філософи будували теорії, як утримати людей на плаву, коли на зміну критичній масі робочих місць прийдуть технології. Сьогодні COVID-19 змусив деякі країни експериментувати з чимось на зразок універсального базового доходу. У Сполучених Штатах до цієї думки звикли за лічені місяці: тепер це вже не екзальтований порив непрохідного кандидата у президенти Ендрю Янга, а проєкт, який тимчасово прийняли в Конгресі, щоб відвернути економічну катастрофу. Під час пандемії органи державного управління вирішили, що люди не винні у неспроможності заробляти, а отже, вони заслуговують на те, щоб отримувати гроші, поки не працюють. Чи вирішить держава згодом, що люди, які втратили роботу з вини штучного інтелекту, також заслуговують на оплату?

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марковська та Орина Ємельянова. Київ: Наш Формат, 2021. С. 100–101.

До настання коронавірусу COVID-19 ідея безумовного базового доходу активно обговорювалась у науковій літературі, була об'єктом політичних дискусій, проводились опитування, національні референдуми щодо доцільності запровадження цього інституту, здійснювалися пілотні проєкти із застосуванням окремих елементів цього виду доходу тощо.

Коли коронакриза актуалізувала проблему підтримки громадян, які в абсолютній більшості зазнали втрат і потребували термінового захисту, розпочато

масштабну практику надання допомоги, введення інституту виплат, які корелюють з принципами універсального грошового трансферту — безумовного базового доходу.

Нашою гіпотезою є та, що в умовах пандемії COVID-19 і кризи, породженої нею, реалізація принципів UBI набуває практичного втілення, хоча й в «урізаному», не універсальному характері.

З настанням коронакризи в зоні підвищеного ризику опинилася низка категорій населення й серед них: працівники, які і до коронакризи мали рівень доходів нижче середнього, а за умов зростання неповної зайнятості, прихованого та відкритого безробіття, їхні доходи і в абсолютному, і у відносному вимірі ще більше скоротилися; працівники, які не мають достатнього рівня заощаджень; домогосподарства, які свого часу оформили кредити та мають здійснювати платежі за наявними зобов'язаннями, які становлять вагому частку в сукупних витратах; працівники, які мають дітей і близьких родичів, котрих мають утримувати та спільно долати наслідки коронакризи; люди, які мають хронічні захворювання; працівники, які працюють віддалено й змушені самі дбати про своє робоче місце за місцем проживання та про місце роботи (навчання) членів домогосподарства.

В умовах, коли діючі системи соціального захисту та підтримки громадян не були готовими до масштабного й одночасного настання ризиків, природа яких пов'язана з коронакризою, у практичну площину переміщено ідею UBI, яка у різний спосіб, з різними обмеженнями розпочала своє втілення в політику й практику соціального розвитку.

У розвиток попередньої тези підкреслимо, що світовий досвід переконує в тому, що за настання планетарного лиха, яким є пандемія коронавірусу COVID-19, і великомасштабних наслідків, які, без перебільшення, змінили соціальний, соціально-трудовий «ландшафт» у всіх куточках планети, існуючі системи соціальних гарантій, пільг виявилися нездатними подолати існуючі соціальні проблеми. Це зумовило необхідність задіяння принципів безумовного базового доходу в реалізації державної соціальної політики. У цьому контексті заслуговує уваги досвід Іспанії, у якій з перших днів пандемії епідеміологічна ситуація виявилась однією з найскладніших у Європі. Міністр економіки країни проголосила, що запровадження безумовного базового доходу (хоча й неповне) має стати важливою складовою заходів з боку держави, аби люди «могли знову стати на ноги». Можна стверджувати, що ідея UBI у цій країні отримала офіційне визнання. Водночас справедливості ради зазначимо, що розмір безумовного базового доходу становив 440 євро, що значно нижче мінімального розміру заробітної плати в цій країні (1108 євро)⁴⁵.

У низці країн соціальні трансферти, які надаються в період коронакризи, установлені у формі компенсації заробітної плати працівників, яка зазнала зниження через погіршення показників економічної діяльності підприємств та організацій. Такий підхід не корелює з принципом безумовності базового доходу, але узгоджується з іншими принципами функціонування цього інституту.

⁴⁵ The national minimum wage in Spain unchanged this year. URL: <http://countryeconomy.com/national-minimum-wage/spain> (дата звернення: 15.03.2021).

Певний досвід запровадження UBI накопичено у США, де із середини квітня 2020 року запроваджено щомісячні виплати усім громадянам у розмірі 1200 доларів з розрахунку на одного дорослого й 500 доларів на дитину. При цьому передбачене обмеження.

Зауважимо, що із запровадженням цього соціального трансферту реалізується низка принципів, зокрема універсальності, безумовності, оскільки отримувачів виплати не тестують за критерієм нужденності та участі в суспільно корисній праці, а розмір цих виплат узгоджено із задоволенням базових потреб і трансферт поширено як на дорослих, так і дітей. Усе назване зближує надану соціальну допомогу громадянам США за настання коронакризи з ідеологією безумовного базового доходу.

У Великій Британії за настання коронакризи державою анонсовано запровадження спеціальних виплат на період до повної стабілізації національної економіки в розмірі 80 % заробітної плати, що мала місце до пандемії, для працівників, які перебувають у вимушених відпустках. Максимальна сума зазначеного соціального трансферту становить 2500 фунтів. Підкреслимо, що соціальна виплата здійснюється без перевірки нужденності працівника, і це зближує її з природою безумовного базового доходу.

Схожою з британською є практика соціальної допомоги населенню в умовах пандемії коронавірусу, що застосовується в Німеччині та Бельгії. Так, у Німеччині Федеральна служба з безробіття щомісячно через власників приватних підприємств компенсує 60 % доходів працівникам, які не мають дітей, і 67 %, якщо у домогосподарстві є діти.

Пандемія коронавірусу призвела до того, що упродовж надкороткого періоду часу здійснено імплементацію окремих принципів UBI в практику соціального захисту населення. Світове лихо спричинило ситуацію, коли здатність діючих систем соціальної підтримки відродила інтерес до безумовного базового доходу й цей інститут з майданчика тривалих дискусій перетворився у реально діючий інструмент, хоча й в усіченому, дещо спрощеному варіанті, ніж той, що його свого часу запропонувала світова економічна думка.

Ще раз наголошуємо, що пандемія коронавірусу COVID-19 спричинила такий масштаб і глибину соціальних, економічних, соціально-трудова проблем, вирішити які в межах діючих систем соціального захисту та соціальної підтримки виявилось вкрай проблемно. За таких умов цілком виправданою виявилася реалізація принципів соціальної допомоги, на яких ґрунтується інститут безумовного базового доходу й передусім універсальності та безумовності її надання.

Кожна країна має свої практики застосування елементів безумовного базового доходу, їх комбінації, які згодом мають перерости в цілісні системи, що, по суті, перетворюють їх у повномасштабний і цілісний інститут UBI.

Обґрунтовуючи доцільність більш широких практик застосування безумовного базового доходу, зосереджуємо увагу потенційного читача на тому, що в науковій літературі впродовж тривалого часу обстоювалася думка, що безумовний базовий дохід як інструмент боротьби з бідністю менш ефективний, аніж цільові адресні програми.

За нинішньої (не)нормальності, коли значні верстви населення майже одночасно стали перед загрозою втрати суспільно прийнятного рівня доходів, а

бідність стає загрозливою й масштабною, принципи універсальності та безумовності як фундаментальні засади UBI набувають особливої значущості та актуальності. Навіть якщо інструменти UBI поширюються не на всіх громадян, усе ж цей інститут дає змогу значно розширити коло осіб, які отримують соціальні трансферти за наростання ризиків, породжених коронакризою. Відпадає необхідність усім громадянам — потенційним реципієнтам — проходити перевірку на нужденність. Зникає необхідність багато часу й ресурсів витрачати на адміністрування програм адресної допомоги. Акцентуємо й на тому, що перший досвід запровадження UBI, накопичений у комплексі заходів боротьби з наслідками пандемії коронавірусу COVID-19, заперечує усталене твердження про неминучість активізації інфляційних процесів за збільшення обсягів соціальних трансфертів.

Уважаємо за необхідне здійснити в Україні широкомасштабний пілотний проєкт із UBI, під час якого мають бути опрацьовані критерії встановлення цього грошового трансферту на основі порівняльного аналізу різних підходів до його розрахунку, визначені позитивні й негативні моменти використання різних перехідних форм цього соціального інституту. Результати пілотного проєкту доцільно винести на широке громадське обговорення з метою пошуку консенсусу в питаннях: «Чи сприятиме запровадження UBI вирішенню суспільно значущих соціальних проблем українського суспільства?», «Чи достатньо цього соціального інституту для заміни багатьох існуючих форм та інструментів соціального захисту громадян?»; «Якою має бути етапність тестування перехідних форм безумовного базового доходу та доцільність задіяння всіх принципів цього інституту (безумовність, універсальність, регулярність виплат тощо)?».

3.4. Неоглобальний простір соціально-трудового розвитку

Глобалізація як явище, процес, інститут національного та наднаціонального рівня в XX ст., а особливо у другій його половині, набула статусу мегатренду розвитку світової економіки. Дійсно, у другій половині XX ст. світова економіка все більше набувала форму єдиного цілого. За оцінкою Світового банку, у середині 90-х років минулого століття близько 90 % населення нашої планети було задіяне в глобалізаційних процесах⁴⁶. Рівень взаємозв'язку та взаємозалежності суб'єктів економічної діяльності, великомасштабна залученість їх у процес здійснення міжнародних господарських транзакцій, поглиблення міжнародного поділу праці стали основними маркерами феномена глобалізації. Цілком виправдано, коли глобальна економіка інтерпретується «як єдина система в планетарному обсязі», у якій ринки, менеджмент та інститути повністю взаємопов'язані⁴⁷.

⁴⁶ World Development Report 1995: Workers in an Integrating World. World Bank. New York, Oxford University Press, 1995. 125 p.

⁴⁷ Friedrichs J. Globalisierung — Begriff und grundlegende Annahmen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997, vol. 47. S. 3–11.

Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 років стала віхою, яка внесла суттєві корективи в розвиток глобалізаційних процесів. Незаперечний мегатренд становлення господарського світопорядку почав втрачати динаміку розвитку. З'явилися нові, зокрема радикальні оцінки сучасної моделі глобалізації, а в науковому обігу з'явився термін «деглобалізація». Правомірність його введення є дискусійною, небезспірною, утім, підстави для його появи та наукового дискурсу — доволі вагомими⁴⁸.

У перших десятиліттях XXI ст. глобалізація як мегатренд усе більше зазнає критичних оцінок. При цьому аргументація критиків — це не стільки заперечення прогресивності цього процесу як стадії розвитку світового господарства, скільки акцент на недосконалість існуючої моделі⁴⁹.

Останніми роками поряд з терміном «деглобалізація» набув популярності й інший — «альтернативна (друга) глобалізація»⁵⁰. «За кадром» цього словосполучення — наполягання на необхідності зміни нинішньої моделі глобалізації, яка підпадає під назву «глобальний капіталізм».

Поділяємо аргументацію критиків нинішньої моделі глобального капіталізму, які наголошують на поглибленні асоціального її характеру, зростанні соціальної диференціації населення в світовому вимірі. Ця модель створює нові та відтворює дотеперішні передумови зростання доходів відносно невеликого сегмента власників значної частки активів транснаціональних компаній, які мають як конкурентні переваги, так і можливість лобіювати свої економічні інтереси та демонструвати монопольний стан.

Підкреслимо, що в світі з 1920 по 1980 роки частка активів, які належали 1 % населення, скорочувалася, а з 80-х років XX ст. спостерігається інтенсивне підвищення цього показника⁵¹.

Наведемо й такі дані: зростання доходів 1 % найбагатших верств населення в 1980–2016 роках перевищувало аналогічний показник для всього населення в 1,7 разу в світі загалом, у 1,9 разу — в Європі, у 3,3 разу — у США та Канаді, у 2,3 разу — у Китаї та у 3,8 разу — в Індії.

Є вагомі підстави для сумніву щодо повноцінного виконання існуючими наднаціональними інститутами (МВФ, ВТО, Світовий банк тощо) своєї задекларованої місії, яка включає розвиток конкуренції в глобальному вимірі, сприяння досягненню стійкого глобального розвитку, проведення успішних реформ у країнах, що розвиваються, загальне підвищення соціальної якості економічного розвитку.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що сформульовані глобальними наднаціональними інститутами цілі свого функціонування мають декларативний характер, а існуючий арсенал інструментів і механізмів досягнення задекларованих цілей є і недостатнім, і неефективним. Акцентуємо увагу й на тому, що до керівного складу глобальних інституцій входять здебільшого представники

⁴⁸ Herrero A. G. *From Globalization to Deglobalization: Zooming into Trade*. URL: <https://www.bruegel.org/2020/02/from-globalization-to-deglobalization-zooming-into-trade/> (дата звернення: 08.04.2021).

⁴⁹ Stiglitz J. *Die Schatten der Globalisierung*. Berlin, SiedlerVerlag, 2002. 304 s.

⁵⁰ Stadt Wien, *Wirtschaftsuniversität Wien. Gutes Leben für allebrauchteineandere Globalisierung. Werkstattbericht* 173. URL: <https://www.wien.gv.at/stadtentwicklung/studien/pdf/b008513.pdf> (дата звернення: 10.04.2021).

⁵¹ Alvaredo F., Chancel L., Piketti T., Saez E., Zucmann G. *World Inequality Report 2018*. URL: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf> (дата звернення: 08.04.2021).

найбільш розвинених країн, і до забезпечення балансу інтересів усіх країн—учасниць глобальних інституціональних структур все ще далеко.

Потребують подальшого вдосконалення механізми взаємодії інститутів, які діють на наднаціональному, регіональному та національному рівнях.

Загальновизнана недосконалість глобального капіталізму як моделі глобалізації перших десятиліть ХХІ ст. є однією з причин посилення протекціонізму з боку національних держав.

Ще раз наголосимо на тому, що особливості сучасної глобалізаційної моделі, її недосконалість зумовили певний скептицизм та появу численних критичних оцінок. Варто підтримати різноманітні ініціативи, спрямовані на вдосконалення діяльності наднаціональних структур та інструментарію, механізмів сучасного світогосподарського устрою загалом. Водночас маємо усвідомлювати, що альтернативи подальшого розвитку глобалізаційних процесів не існує. Глобалізацію можна спрямувати, як і атом, «у мирне» русло, але її не зупинити.

Глобалізація, з якою світовий соціум увійшов у ХХІ ст., під впливом інформаційно-комунікаційної, цифрової науково-технічної революції, а в останній час під тиском обставин, що пов'язані з пандемією коронавірусу COVID-19, інтенсивно змінює свій формат.

В одній з останніх публікацій автори спільно з колегами-міжнародниками в зв'язку зі зміною формату глобальної (постглобальної) економіки під впливом коронакризи наголошували на такому: «Науковці та міжнародні експерти передбачали в другій половині 2020 року завершення чергового циклу після світової кризи 2007–2009 років і настання системних кризових явищ, однак у запрограмований алгоритм подій втрутився неочікуваний фактор — коронавірусна епідемія. Виникнувши в Китаї наприкінці 2019 року, уже 11 березня 2020 року вона була оголошена Всесвітньою організацією охорони здоров'я світовою пандемією. Світова фінансово-економічна рівновага за останній рік була порушена за всіма параметрами, витрати національних бюджетів, економічних союзів і міжнародних інвестицій на боротьбу з вірусом досягли астрономічних цифр. Найнебезпечнішим для глобальної рівноваги є наростаючий розрив між фінансовими й матеріальними потребами людства в подоланні епідемії та реальними можливостями держав забезпечити належний рівень, структуру й своєчасність їх задоволення. Ще ніколи людство не зіштовхувалося з подібною ситуацією, з погляду масштабів епідеміологічного спалаху, швидкості поширення інфекції, глибокого розбалансування політичної, економічної, фінансової, соціально-культурної та екологічної систем, а також браку ефективної вакцини й проблемами лікувальної терапії. Ключовими каталізаторами цього процесу є відкритість національних кордонів і глобальна мобільність людей, що усувають усі транскордонні інфекційні бар'єри та суттєво нівелюють зусилля урядів щодо самоізоляції держав.

Проводячи історичні паралелі, є підстави стверджувати, що теперішній стан є близьким за аналогією до кризового періоду 1973–1975 років, що став відправною точкою для технологічного й енергетичного «перезавантаження» світової економіки, на подолання якого людству знадобилося більш як 20 років. Користуючись медичною термінологією, економічну ситуацію, в яку в 2020 році занурився світ, можемо кваліфікувати як *«глобальну економічну пандемію»*, ознаками якої є стрімке поширення економічної рецесії (безпрецедентний

післявоєнний спад світової економіки); тотальний характер зниження питомих фізичних і вартісних показників господарсько-фінансової діяльності; порушення, часто — повний розрив глобальних вартісних ланцюгів; параліч ділової активності у сферах, які безпосередньо обслуговують потреби людей; глибокий інвестиційний застій; загрожуюча деформація світового ринку праці тощо»⁵².

Фарід Закарія сучасний стан, у якому перебуває глобальний соціум, розглядає як наслідки так званого третього струсу*.

Можливо, він найбільший і вже напевно найглобальніший. Те, що починалося як проблема охорони здоров'я Китаю, уже невдовзі переросло у глобальну пандемію. Але це ще тільки початок. Медична криза спричинила одночасну зупинку роботи майже всіх підприємств у всіх куточках світу, що зумовило Великий параліч — зупинку економіки як такої. Якщо вірити деяким оцінкам, економічні збитки від цієї пандемії вже можуть позмагатися з наслідками Великої депресії. Політичні наслідки по-різному проявлятимуться в різних країнах упродовж наступних років. Соціальні та психологічні наслідки — страх, ізоляція, безцільність — можуть тривати ще довше. COVID-19 чинить на кожного з нас глибокий довготривалий вплив, наслідки якого ми ще цілком не усвідомлюємо.

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. Київ. Наш формат. 2021. С. 16–17.

Дійсно, вагомими є підстави стверджувати, що маховик глобалізації під впливом нових техніко-технологічних, соціоекономічних та епідеміологічних реалій на зламі другого десятиліття XXI ст. запущено якщо й не в зворотньому напрямку, то, принаймні, вектор розвитку світової економіки зазнав коректив. Поділяємо думку тих науковців, які стверджують, що світова спільнота за становлення нової економіки й мережевого суспільства належить до іншого світоустрою, у якому процеси глобалізації/антиглобалізації перебувають у перманентному стані. Для нас очевидним є те, що нинішня коронавірусна криза й невтішні прогнози на майбутнє постали тригером прискорення антиглобалізаційних процесів у світовій економіці сучасної доби.

Що ж було раніше в світовій практиці процесів глобалізації?

Упродовж багатьох десятиліть одним з основних трендів розвитку світової економіки поставала глобалізація, що супроводжувалася зростанням відкритості національних економік. Стійкими темпами зростала міжнародна торгівля, поглиблювався міжнародний поділ праці аж до створення світових фабрик, стиралися кордони та митні бар'єри, із старого Світу здійснювався всезростаючий експорт культурних цінностей. Інформаційно-комунікаційні технології, які зумовили масштабне та інтенсивне переміщення знань, інформації, інших товарів і продуктів інтелектуального призначення, розширили «поле» для глобалізаційних процесів, наповнили останні новим інтелектуально-інноваційним змістом.

⁵² Anatolii Poruchnyk, Anatoliy Kolot, Pawel Mielcarek, Yaroslava Stoliarchuk, Denys Ilnytskyi. Global economic crisis of 2020 and a new paradigm of countercyclical management. *Problems and Perspectives in Management*. 2021. Volume 19, Issue № 1. P. 397–415.

* Перші два струси зазначений автор пов'язує з терактами 11 вересня та фінансовим крахом 2008–2009 рр.

Перші збої в цьому світовому проєкті розпочалися з настанням кризи 2008–2009 років і наступної світової рецесії. У подальшому з накопиченням суперечностей між розвитком продуктивних сил нової (цифрової) економіки й соціально-економічними, соціально-трудовими відносинами сучасної доби; з наближенням світової економіки до так званих «меж зростання» вектором розвитку світогосподарської системи стає перехід до «вертикальної» глобалізації, коли поширюється практика протекціонізму, розбудовуються в економічних, торговельних відносинах нові «берлінські стіни» у вигляді санкцій, обмежень.

Отже, наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. стало очевидним, що усталений формат глобалізації буде не вічним. Створення загальносвітових фабрик, передусім у Китаї, підвищення промислового потенціалу багатьох країн, що розвиваються, позитивні зміни в якості життя на рівні низки регіонів світу змінили розстановку сил між ключовими гравцями світової економіки, сформували новий ландшафт останньої. Цей ландшафт важко уявити без Китаю, його ролі не лише як світової фабрики, а й нового світового інтелектуально-культурного центру. Змінюючись на очах у всіх сферах соціально-економічного розвитку, Китай активно впливає на всі процеси, що відбуваються в світовій практиці, дієво обстоює свої національні інтереси. Зауважимо, що останніми роками Китай здійснює зважену, вибірккову політику щодо допуску західних компаній на національний ринок. Наприклад, Китай повністю заборонив доступ на свій ринок західним Інтернет-компаніям і соціальним мережам, створивши відповідні потужності за провідної ролі китайських компаній.

Прикладом зміни традиційного вектора глобалізації є політика, яку здійснювала адміністрація Президента США Д. Трампа впродовж усього періоду перебування при владі. Д. Трамп постійно наголошував на тому, що основним ворогом американського капіталізму є Китай, а труднощі США в економічній царині пов'язані передусім з китаєзалежністю національної економіки. Вихід Великої Британії з Європейського Союзу (Brexit) став серйозним викликом на шляху розвитку європейської глобалізації. Наведене та багато іншого є свідченням зазначеної вище тенденції: світовий маховик глобалізації розпочав рух якщо й не в зворотньому, то дещо в іншому напрямку.

Більшість країн, хоч би як вони це сприймали, бояться не залежності від іноземного виробництва загалом; конкретно йдеться про страх залежності від Китаю. Він зародився ще до пандемії і оснований на обґрунтованому занепокоєнні з приводу величезної концентрації постачань саме з цієї однієї країни — від 70 до 80 % світового виробництва деяких споживчих товарів. Насправді Адміністрація Трампа намагалася скористатися можливістю, що дала пандемія COVID-19, щоб рухатися в тому напрямку, до якого завжди прагнула, — від'єднатися від Китаю. Деякі європейські уряди роблять те саме. Ці зусилля вмотивовані не лише бажанням диверсифікувати ланцюги постачання, але й занепокоєнням щодо використання Китаєм своєї ринкової сили в геополітичних цілях. Але найпростіший спосіб дещо «розбавити» китайських постачальників — це перенести заводи туди, де компанії все ще можуть утримувати низькі витрати на виробництво, не турбуючись про великодержавну політику — у В'єтнамі, Бангладеш чи Румунію. ... Якими б не були переваги таких кроків, а деякі з них цілком виправдані, вони точно не провіщають кінця глобалізації. Вони просто є реорганізацією у світі торгівлі та транскордонних інвестицій.

Деяке виробництво, очевидно, таки повернеться у свої країни. Чимало урядів — від Японії до Європейського Союзу намагаються стимулювати компанії повернути виробництва всередину своїх країн. Адміністрація Трампа заохочувала свої найбільші компанії більше заробляти саме в США, зокрема, надаючи податкові пільги американським експортерам. Проте навіть за таких умов відбудова вітчизняного виробництва — це дуже повільний процес. Усі зусилля спрямовуються проти однієї з найпотужніших сил на планеті — порівняльної переваги. Глобалізація так швидко набрала обертів внаслідок простого економічного факту: різним країнам легше спеціалізуватися в певних сферах.

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марковська та Орина Ємельянова. Київ: Наш Формат, 2021. С. 156–157.

Справедливості ради зазначимо, що явища й процеси, які зумовили уповільнення глобалізації, заявили про себе задовго до появи пандемії COVID-19. Підтвердженням цього є зниження темпів приросту обсягів світової торгівлі по відношенню до темпів зростання світового сукупного виробництва, що спостерігалось у перших десятиліттях XXI ст. Коронакриза лише додала нових чинників стримування процесів глобалізації. У травні 2020 року журнал *The Economist*, реагуючи на нові реалії в царині інтернаціоналізації господарських процесів, надрукував оглядову статтю під назвою «Good bye globalization». Автори публікації передбачили, що в 2020 році скорочення світової торгівлі складатиме щонайменше 10 %, а за подальшого погіршення кон'юнктури може дійти й до 30 %⁵³.

Утім, перекреслювати досягнення глобалізації на попередніх етапах її розвитку та її потенційні можливості було б несправедливим і помилковим. За нашою гіпотезою, постпандемійна перспектива глобалізації визначатиметься не тільки й не стільки повсюдним протекціоністським демонтажем, як переформатуванням глобальних і локальних інтеграційних процесів.

Як кажуть, історія не повторюється, але часто римується. Сьогодні ми живемо в нову епоху глобалізації та технологічних змін, і водночас нам доводиться спостерігати за поверненням старої історії, яка вже не раз траплялася в міжнародних відносинах, — піднесенням нової потужної держави та зростанням неспокою, який вона створює для наявної гегемонії. Безкомпромісна жорстка прагматична політика може повернутися разом із піднесенням Китаю та посиленням конкуренції між двома найбільшими економіками планети — Китаєм та США. Можна впевнено стверджувати, що, зважаючи на рівень взаємозалежності між двома країнами, тривалий конфлікт буде непосильним, дорогим і надзвичайно контрпродуктивним для пересічних громадян обох країн. Але, як стверджує Норман Енджелл, це не означає, що такого не станеться.

Коротко кажучи, глобалізація ще не вмерла. Але ми здатні її придушити.

Джерело: Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марковська та Орина Ємельянова. Київ: Наш Формат, 2021. С. 93–94.

⁵³ Goodbye globalization: The dangerous lure of self-sufficiency — Weekly edition of The Economist for May 16th 2020. URL: <https://www.economist.com/weeklyedition/2020-05-16> (дата звернення: 02.02.2021).

Пандемія коронавірусу COVID-19 як світове лихо не могла не внести корективи в глобалізаційні процеси, утім, робити поспішні висновки щодо «кінця» глобалізації в її дотеперішньому форматі було б перебільшенням.

Чимало економістів загрозу кризи, зумовленої пандемією COVID-19, пов'язують з порушенням дотеперішніх правил вільної торгівлі, перманентними торгівельними війнами між окремими країнами та регіональними союзами. «Збої» у вільній торгівлі, яка в економічній теорії впродовж останніх двохсот років розглядалась як базова, загальна, необхідна умова успішного розвитку національної економіки, є наслідком неоднозначних результатів у цій царині в глобальному вимірі. Втрата Великою Британією світового лідерства в промисловості є непоодиноким прикладом втрат національної економіки без зваженої політики протекціонізму.

Маємо констатувати, що поширення практики протекціонізму розпочалося задовго до настання пандемії коронавірусу. Остання лише була своєрідним каталізатором розширення практики автаркії. Є підстави стверджувати, що коронавірусна криза, так би мовити, повертає сучасну нову (цифрову) економіку в часи, що минули, запроваджуючи більше обмежень з боку національної держави, національного законодавства, на противагу визнаним світовим нормам, більше протекціонізму та автаркії.

Припинення виробництва в окремих країнах через карантинні обмеження виявило вразливість сформованих ланцюгів створення доданої вартості, як і діючого економічного та торгівельного права через недотримання міжнародних норм. Деякі країни світу, наприклад Росія, ухвалили акти, згідно з якими національне законодавство має пріоритет над міжнародним. Усвідомлення реальної чи потенційної вразливості виробничих ланцюгів, зростання недовіри у різноманітних її проявах уже призводять до створення дублюючих або резервних потужностей, а відтак і зниження економічної ефективності; стимулюють обмеження вільної торгівлі, створення різноманітних бар'єрів для товарів фірм-конкурентів на світовому ринку.

За аналогією із соціальним дистанціюванням між людьми в період карантинних обмежень, може з'явитись і вже є реальністю дистанціювання на ринках товарів і послуг. Отже, стан психологічної травми на особистісному рівні стає поширеною нормою на виробничому, регіональному, національному рівнях, продукує установку на забезпечення себе всім необхідним самотужки. Наслідком таких мотиваційних установок і реалізації їх на практиці може стати активізація злиттів, поглинань, створення національних конгломератів.

З настанням коронавірусної кризи все голосніше звучать заклики представників політикуму, соціальних партнерів до зосередження на національних теренах виробництва суспільно значущих товарів з метою уникнення ризиків, пов'язаних з непоставками продукції через карантинні обмеження. Таким чином, коронавірусна криза породжує все нові й нові неочікувані й недооцінені дотепер явища та процеси як дестабілізуючі та такі, що унеможливають стійкий розвиток. Деякі з них уже були в економічній історії, наприклад під час Великої депресії, окремі мали вияв до настання пандемії та активізувались в новій соціоекономічній та епідеміологічній реальності.

Маємо зазначити, що коронавірусна пандемія виявила та оголила безліч явних, неявних і латентних проблем сучасної світової економіки й світоустрою,

зокрема: ресурсні, соціоекономічні, регіональні, інституціональні, демографічні, морально-етичні. Очевидною виявилася нездатність наддержавних, як і більшості міждержавних інституцій, впливати на вирішення нагальних проблем політичного й соціально-економічного характеру.

Під натиском старих-нових проблем, посиленням планетарним лихом COVID-19, глобалізація дала «тріщину» в моноліті того формату, що домінував останні 45–50 років. «Економіка пандемій», як і так звана «посткоронавірусна економіка», викликали необхідність скоригувати дотеперішні глобалізаційні процеси. Логічним є припущення, що майбутній світоустрій якщо й не буде антиглобалістичним, то набуде нового формату, у якому буде багато нового-старого: «нове дихання» політики протекціонізму, деіндустріалізація країн Старого світу, глибокі зміни в суспільному поділі праці, зокрема в зв'язку з поверненням багатьох виробництв на територію їх первісного перебування.

Світовий політикум і загалом глобальний соціум має зробити висновки з хаосу, некерованості, розгубленості, неадекватності дій, що панували, починаючи з березня 2020 року і впритул до початку наступного. Кожна держава, світові наддержавні органи мають опрацювати регламенти економічних, соціальних, епідеміологічних, безпекових, інституціональних дій на випадок, коли через об'єктивні, вимушені обставини політикум, соціальні партнери змушені розбудовувати «економіку пандемій». Такі ж регламенти мають бути відпрацьовані для іншої моделі господарювання — «посткоронавірусної економіки».

У будь-якому разі, дотеперішня модель світового устрою, як і моделі розвитку національної економіки, мають зазнати суттєвих трансформацій, урахувати виклики, загрози, вектори й регламенти формування та функціонування «економіки пандемій» і «постпандемійної економіки». Політикум, урядові структури, соціальні партнери повинні бути готові до того, що пандемійна коронавірусна криза ще довго впливатиме на всі складові життєдіяльності кожної людини й суспільств загалом.

Намагатися повернутись у недалеке минуле як у «золоті часи» — справа нереальна. Двічі увійти в одну й ту саму річку ще нікому не вдавалося. Залишається прийняти коронавірусну ситуацію як нову реальність і спробувати досягти стійкого розвитку в нових умовах життєдіяльності.

Конкуренція за отримання доступу до вакцини від COVID-19, яка розгорнулася від початку її винайдення, є яскравим прикладом того, що світовий політикум за рівнем соціалізації, ціннісних орієнтацій залишився в далекому асоціальному минулому. Передбачаємо, що таке або схоже асоціальне минуле супроводжуватиме глобальний соціум упродовж перебігу коронавірусної кризи та її перманентних, мутаційних проявів у майбутньому.

Переконані, що планетарне лихо — коронавірус COVID-19 — висвітлює грані іншого лиха — морально-етичної деградації, втрати глобальним соціумом потенціалу духовного, людиноцентричного. За аналогією з Великою депресією можна очікувати зростання недовіри між країнами, бізнесовими структурами, політичними лідерами, між урядами країн і наддержавними інституціями.

Висловлюємо гіпотезу, за якої глобальний соціум у найближчій перспективі може стати свідком реалізації в світовому вимірі нової парадигми посткоронавірусного розвитку — від досягнутого рівня вільної торгівлі з мінімальними митними та іншими бар'єрами до масових проявів протекціонізму,

поглиблення процесів регіоналізації, інтенсифікації процесів децентралізації та монополізації.

Нова парадигма посткоронавірусного розвитку стане поштовхом до становлення нової парадигми соціально-трудового розвитку. При цьому позитивні зрушення (потенційне збільшення попиту на працю за реалізації політики протекціонізму, збереження трудового потенціалу через зниження трудової еміграції тощо) межуватимуть з потенційними та реальними втратами через зниження конкуренції на світових ринках, гальмування процесів мобільності робочої сили, скорочення кількості та якості соціальних ліфтів, продукування кастової структури суспільства через перехід до неофеодалізму.

Наголошуємо на тому, що тренд соціального дистанціювання на індивідуальному рівні, за нашою оцінкою, яка підтверджується практикою, отримає своє продовження на рівні бізнесових структур, національних економік. Зменшення масштабів міждержавного, міжрегіонального обміну товарами, ресурсами, зокрема людськими, означає зниження конкурентних начал, згортання транспортних комунікацій, скорочення споживання енергоресурсів транспортними засобами, зменшення соціальних контактів, взаємодії між суб'єктами господарювання, що означатиме зниження глобального соціального капіталу.

Спираючись на об'єктивний економічний аналіз, політикум, соціальні партнери на різних рівнях ієрархічної структури суспільства мають визначитись, якої соціально-економічної та безпекової політики потребує як країна загалом, так і окремі суб'єкти економічної діяльності.

В узагальненому вигляді дамо відповідь на запитання: Якого формату набуде глобалізація в посткоронавірусну добу?

Економічні та соціальні наслідки пандемії COVID-19 можуть бути аналогічними до тих, до яких призвела Велика депресія, а саме: посилення протекціонізму, автаркічних тенденцій, «друге дихання» державного капіталізму.

Очікуваного розширення міжнародної співпраці, що мало б відбутися за настання планетарного лиха, на практиці не спостерігається. Яскравим прикладом асоціальної поведінки гравців у міжнародному просторі є конкуренція, що виникла серед виробників вакцини від COVID-19 і країн-споживачів за можливість її отримати. Як і після Великої депресії 1930-х років, спостерігається посилення недовіри між країнами й суб'єктами економічної діяльності.

Симбіоз нових явищ і процесів, а саме зростання ризиків у розбудові ланцюгів створення доданої вартості в зв'язку з пандемією COVID-19, підвищення вартості робочої сили в країнах, до яких масово переводилися виробництва із Заходу, зниження вартості роботизації та інших техніко-технологічних новацій «Індустрії 4.0» (які, до того ж, не потерпають від нових/старих вірусів), створюють вагомі передумови для повернення провідними компаніями багатьох виробничих потужностей.

Можна очікувати нову «хвилю» роботизації в період постпандемії COVID-19, а отже, і зниження попиту на працю й подальшу трансформацію світу праці та зайнятості. Ці зміни торкнуться багатьох країн Старого світу, які дотепер уже накопичили значний досвід роботизації виробництва. Наприклад, у Німеччині, яка є одним зі світових лідерів упровадження промислових роботів, кількість останніх в обробній промисловості в 2017 році становила 332 на 10 000 робітників. Лише Південна Корея й Сінгапур мають більш високий рівень роботиза-

ції — на 10 000 робітників там припадає, відповідно, 710 і 658 робіт. Тенденція посилення роботизації матиме найбільший прояв у секторах глобальної економіки (частково вже колишньої), які зазнали значного впливу змін у світових ланцюгах створення доданої вартості. У Німеччині, наприклад, це виробництво автомобілів і транспортного обладнання, електронна техніка, текстильна промисловість. Зазначені галузі покривали близько 12 % своїх потреб за рахунок імпорту з країн з дешевою робочою силою (загалом економіка Німеччини до останнього часу імпортувала майже 6,5 % виробничих ресурсів). За наявними даними, великі компанії світу вже нині збільшили активність щодо повернення виробництва до країн його походження. У Франції, США, Італії, Німеччині найбільш активно «на батьківщину» повертаються виробництва хімічної, фармацевтичної промисловості, електроніки, металообробки.

Такий загальносвітовий тренд створює серйозну загрозу подальшому розвитку як окремих галузей, так і загалом національних економік країн, що розвиваються, які залежать від виробництва з низьким рівнем витрат та експорту некінцевих товарів. Насамперед це стосується низки країн, зокрема Китаю, Індії, В'єтнаму, Філіппін, деяких інших. Саме вони стали центрами з низьким рівнем витратності та посіли вагоме місце в багатьох глобальних ланцюгах створення доданої вартості. Подальші можливості економічного зростання в цих країнах залежатимуть від їх здатності перейти на виробництво продукції з вищою доданою вартістю та збільшити внутрішнє споживання.

Світова економічна криза 2008–2009 рр., а згодом планетарне лихо — пандемія коронавірусу COVID-19 — спонукали уряди розвинених країн ужити додаткових заходів щодо відродження національного виробництва, деіндустріалізації, створення робочих місць, які відповідають вимогам нової (цифрової) економіки. За задумом ініціаторів інклюзивної індустріалізації, це має, з одного боку, стимулювати повернення офшорних виробництв і відкриття нових на території країн, а з другого — підвищити доходи домогосподарств і стимулювати споживання й попит.

Показовим є приклад США, де в березні 2021 року Президент Дж. Байден проголосив про розроблення та подальшу реалізацію Плану створення робочих місць (American Jobs Plan). Останній спрямований на стимулювання розвитку економіки США шляхом великомасштабної модернізації інфраструктури й передусім енергетичної, дорожньо-транспортної, комунальної, цифрової, мережевої, освітньої, житлової тощо⁵⁴.

Є вагомі підстави говорити, що передові країни світу, перебуваючи в рамках обмежень, пов'язаних зі зростаючим протекціонізмом, досягненням стратегічних бар'єрів зростання, глобальними епідеміологічними проблемами, збільшенням зарплатомісткості на світових «фабриках», і передусім у Китаї, *готуються покінчити з деіндустріалізацією та розпочати відродження промисловості на новій технологічній основі*. Така промислова і загалом економічна політика, ймовірно, знизить ризики для провідних компаній, однак під великим питанням є позитивні результати для ринку праці як у країнах, що розвиваються (через виведення виробництва), так і в розвинених країнах (через

⁵⁴ American Jobs Plan. URL: <https://www.whitehouse.gov/american-jobs-plan/> (дата звернення: 14.03.2021).

зниження попиту на працю під впливом роботизації та інших техніко-технологічних новацій).

Отже, через дванадцять років після світової кризи 2008–2009 рр. майбутнє глобальної економіки залишається невизначеним. І проблема не лише в тому, що економічні рани, які залишилися після економічного потрясіння дванадцятилітньої давнини не загоїлися. За останній період нинішня світогосподарська система зазнала значних трансформацій під впливом науково-технічних новацій, змін у глобальному суспільному поділі праці та архітектоніці світової економіки.

Директор-розпорядник МВФ Кристаліна Георгієва, яка нещодавно очолила цю міжнародну інституцію, у своєму першому виступі цілком виправдано та доречно поставила запитання: Що можна зробити задля того, аби «залатати тріщини в світовій економіці та сприяти більш високим темпам зростання?»⁵⁵. І далі директор-розпорядник МВФ наголосила на тому, що реалії сьогодення є такими, що на зміну *синхронному зростанню* економік і розвинених країн і тих, що розвиваються, прийшло не менш *синхронне уповільнення* приросту світової економіки.

На небажані тенденції в розвитку світової економіки наголошують як науковці, так і представники бізнесу. Так, засновник одного з найбільших у світі хедж-фондів *Bridgewater Associates* Рей Даліо вважає, що симбіоз не-ефективної грошово-кредитної політики та збільшення масштабів нерівності між багатими й бідними країнами може спричинити «жахливу ситуацію» (scary situation)⁵⁶.

За наявними оцінками, які належать провідним експертам зі світовою репутацією, масштабне вповільнення торкнулося майже 90 % держав, а отже, набуло загальносвітового характеру та є найбільшим за глибиною за останні десятиліття.

Варто наголосити на тому, що неоліберальна модель глобалізації, яка формувалась упродовж останніх десятиліть під впливом провідної економічної течії сучасності, передбачала в якості провідного вектора розвитку формування, в термінології Томаса Фрідмана, так званого «плаского світу» з іманентною йому «пласкою економікою»⁵⁷. Йдеться про те, що глобальна економіка в неоліберальному вимірі уявлялася як світовий економічний порядок, який передбачає зняття всіх або майже всіх бар'єрів на шляху розбудови економічної, фінансової, торговельної системи, запровадження безвізових режимів, лібералізації міграційної політики та принципів західної демократії.

За нашою оцінкою, новий формат глобалізації (неоглобалізації) формується спонтанно, непередбачувано, за дефіциту конструктивних стратегічних ідей, системних дій з боку глобальних міжнародних організацій (ООН, МВФ, Світовий банк, ОЕСР, МОП тощо).

⁵⁵Georgieva K., IMF Managing Director. *Decelerating Growth Calls for Accelerating Action*. 08.10.2019. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2019/10/03/sp100819-AMs2019-Curtain-Raiser>. (дата звернення: 20.12.2020).

⁵⁶Billionaire Hedge Fund Manager Ray Dalio Says Global Economy Faces 'Scary Situation'. 29.10.2019. URL: <https://www.bloomberg.com/news/videos/2019-10-29/dalio-says-global-economy-faces-scary-situation-video>. (дата звернення: 24.12.2020).

⁵⁷Friedman T. *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2005. 439 p.

Нинішній глобальний світ усе більше асоціюється з озером «чорних лебедів» — непередбачуваних, неочікуваних, спонтанних подій⁵⁸. Питання про те, яких рис набуде нова, неоліберальна модель глобалізації, залишається відкритим. Очевидним є лише те, що проєкт формування єдиної «пласкої економіки» в глобальному масштабі зірвано та набирає силу глобальна *дивергенція* — рух різновекторний, хаотичний, у якому все більше фрагментації та дезінтеграції.

На думку професора берлінської Школи управління *Hertie* Жана Пізані-Феррі, на нинішньому витку глобальної економічної спіралі виникає новий світ, у якому все складніше відділити економіку від геополітики. На «виході» маємо не глобальний світ, що прагне до уніфікації, зняття бар'єрів і розбудови «плаского світу» Т. Фрідмана, і не «кінець історії» за Ф. Фукуямою, а жорсткий, конкурентний світопорядок, рух по різноспрямованих лініях зі збільшенням розриву між рівнями економічного розвитку окремих країн⁵⁹.

Реальністю нинішньої глобальної економіки є зростання нерівності між країнами, усередині країн, скорочення середнього класу, зниження реальних доходів значної частини економічно активного населення.

Невтішними є прогнози експертів МВФ щодо темпів економічного розвитку на найближче десятиліття, які й раніше демонстрували вповільнення (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

ДИНАМІКА СВІТОВОГО ВВП, %

	2001–2010 ⁶⁰	2017	2018	2019 ⁶¹
Світ загалом	3.9	3.8	3.6	3.0
<i>Розвинені держави</i>	1.7	2.5	2.3	1.7
США	1.7	2.5	2.3	1.7
Зона євро	1.2	2.5	1.9	1.2
Японія	0.6	1.9	0.8	0.9
<i>Країни, що розвиваються, і країни з ринками, що формуються</i>	6.2	4.8	4.5	3.9
Азія	8.5	6.6	6.4	5.9
Китай	10.5	6.8	6.6	6.1
Європа	4.4	3.9	3.1	1.8
Росія	4.8	1.6	2.3	1.1
Латинська Америка	3.2	1.2	1.0	0.2
Бразилія	3.7	1.1	1.1	0.9
Близький Схід і Центральна Азія	5.3	2.3	1.9	0.9
Африка на південь від Сахари	5.9	3.0	3.2	3.2

Джерело: IMF. *World Economic Outlook, October 2019: Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers*. Washington, World Bank, 2019. 187 p. P. 147–151.

⁵⁸ Taleb N. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York, Random House, 2007. 400 p.

⁵⁹ Pisani-Ferry J. Adios a la economia plana. *El Economista*, Madrid, 17.08.2019. URL: <https://qoshe.com/economista/jean-pisani-ferry/adi-s-a-la-econom-a-plana/46921207> (дата звернення: 12.08.2020).

⁶⁰ Середньорічний показник.

⁶¹ Прогноз.

Більшість експертів вважає, що основні причини уповільнення темпів світового економічного розвитку пов'язані зі «збоями» у міжнародній торгівлі в комплексі з іншими дотичними чинниками, серед яких такі:

- перегляд умов функціонування Північно-американської зони вільної торгівлі (НАФТА);

- повернення до практики протекціонізму, розширення набору торговельно-економічних санкцій. Наведемо такі дані: у 2009–2018 роки чимало країн більш як 10 тис. разів застосовували заходи протекціоністського характеру⁶²;

- серйозні вади в роботі Світової організації торгівлі, неповноцінне виконання останньою своїх функцій;

- масові прояви трансграничного тероризму, націоналізму та сепаратизму;

- перманентні торговельні війни регіонального й світового масштабу;

- зростаюче суперництво між Вашингтоном і Пекіном.

За результатами опитування, проведеного Bank of America Merrill Lynch, 43 % інвесторів вважають, що глобальні торговельні конфлікти «раз розпочавшись, ніколи не припиняться». Такої ж думки дотримується іспанський економіст Карлос Харамільо, який зазначає, що протекціонізм і торговельні війни, розпочаті Д. Трампом, формують «нову нормальність», яка настала.

Глобальна криза, що розгортається, у системному розумінні матиме лише два альтернативних вирішення — якісне оновлення світу в усіх його компонентах або світова (планетарна) дезінтеграція. Циклічність зрілого економічного розвитку та суспільного розвитку в цілому відтепер охоплює не тільки політичні, культурні, соціальні, екологічні і фінансові виміри, але й медичні та технологічні, які у сукупності в ідеалі мають бути збалансовані як внутрішньо, так і між собою.

Хоча глобальна економіка нині накопичила критичну масу конфліктів і суперечностей, мегатрендів та асиметрій, а також прагнень до економічного націоналізму (а також технологічного і медичного), втім розвиток глобалізації вважаємо незворотним процесом, що і надалі визначатиме поступальний рух людської цивілізації на шляху до прогресу. Саме тепер проявлятимуть з позитивного боку себе ті зусилля, що країни робили в процесі інтеграції національних ринків, допомога міжнародних організацій щодо лібералізації економічних відносин, глобалізація ринків креативної економіки та спорту, поступове поширення пріоритетів сталого розвитку та спільного розв'язання глобальних проблем. Для цього першість над популізмом має вибороти прагматизм.

Водночас висловимо не лише припущення, а й переконання, що світовий соціум, посткоронавірусну економіку очікують прогресивні структурні зміни. Йдеться про поліпшення якості охорони здоров'я, відбудуться разючі зміни в розвитку вірусології та епідеміології, набуде нової якості санітарно-гігієнічна культура населення. Соціум надзвичайно високо цінуватиме базові потреби та усвідомить цінність живого спілкування, співучасті, співчуття, взаємодопомоги, підтримки, солідарності, згуртованості. Принаймні, у суспільстві на всіх його рівнях відбудуться серйозні зрушення морально-духовного, етичного характеру. Сподіваємося, що світ самих людей наповниться добротою та толерантністю.

⁶² Medidas proteccionistas a nivel global. URL: <https://www.goconqr.com/mindmap/13418396/medidas-proteccionistas-a-nivel-global> (дата звернення: 20.08.2020).

Альтернативи глобалізації немає, але має бути глобалізація нової якості.

Накопичується все більше підстав говорити, що людство перебуває нині на порозі народження глобалізації нової якості. Альтернативними сценаріями розвитку глобальної економіки є повернення до дикого капіталізму і ринкового саморегулювання; соціалізму з автократичними лідерами; або напівдемократичного регульованого ринку. Найкращим сценарієм розвитку вважаємо той, за якого вади капіталізму та демократії можуть бути подолані або мінімізовані на користь продовження глобалізації, але вже глобалізації нової якості, коли продовжуватиметься становлення механізму глобального уряду, пріоритетом якого є модернізація та збалансування економічного, соціального, технологічного та екологічного розвитку людства.

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ІМПЕРАТИВИ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОГО РОЗВИТКУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХІ ст.

4.1. Неолібералізм як глобальна ідеологія суспільств постіндустріальної доби

Небажані, суперечливі зміни в царині соціально-трудового розвитку — це симбіоз процесів, явищ, у яких поєднані об'єктивне й суб'єктивне, революція техніко-технологічного устрою та еволюція (вона ж — деградація) морально-духовного стану суспільства; гіперперетворення в суспільному поділі праці, організаційному, інституціональному розвитку, що уживаються з обмеженими адаптивними можливостями економічно активної людини. Водночас — це й результат політико-економічної складової економічного поступу.

Зрозуміти, опанувати, критично оцінити означений вище симбіоз явищ і процесів, що відбуваються в економіці та світі самих людей на зламі двох тисячоліть, стає все важче з низки причин й обставин. У цьому контексті звернімо увагу на феномен, який лауреат Нобелівської премії з економіки Дуглас Норт визначає складовою «провалів» у розумінні, усвідомленні проблем сьогодення — домінування неадекватних реаліям ХХІ ст. так званих *ментальних моделей*. Про що йдеться? Абсолютна більшість свідомої частини людства користується тими чи тими «ментальними моделями», аби звести реальність до певної конструкції — спрощеної, але зрозумілої. Однак, якщо ту чи ту ментальну модель людина довго використовує, не вносить у неї певні корективи, то вона (людина) часто-густо забуває, що її уявлення — це лише певна конструкція, а не істина в останній інстанції, й водночас утверджується віра, невиправдане очікування, що ця уявна реальність є цілком правильною. Коли означене вище має місце (людина забула, що її уявлення — це лише спрощена конструкція дійсності, яка змінюється, а на зламі тисячоліть — змінюється на очах), то людина починає підлаштовувати дійсність під сформовану «ментальну модель», відкидати або применшувати роль чинників, обставин, процесів, які не вписуються в усталені уявлення та ментальні схеми.

Чому ми наголошуємо на цьому та привертаємо увагу до так званих *ментальних моделей*? За нашими спостереженнями та оцінками, оточуючі нас світи — природи, техніки, технологій, інститутів, самих людей — стали настільки складними та іншими, що лівова частка не лише пересічних громадян, а й науковців перестає сприймати, усвідомлювати всі деталі повсякденної життєдіяльності; номінально, фізично перебуваючи в ХХІ ст., а ментально, світоглядно, морально — у минулому.

Результати останніх власних досліджень, що корелюють з науково-прикладними судженнями й висновками багатьох учених, переконують у нагальній потребі закласти, сформувати, утвердити більш *широкий погляд на сучасне та майбутнє світу праці* в контексті технологій Четвертої промислової революції та нового формату суспільного поділу праці, впливу останніх на світ людей, їхнє соціально-трудове буття.

Неупереджений аналіз переконує в тому, що формування нової економіки й мережевого суспільства відбувається за наростання асиметрій у царині економічного й соціального поступу, усе більших проявів людинонецентризму, відсутності стійкої позитивної динаміки та соціальної якості в найширшому її розумінні. Однією з основних причин такого стану є, на наше переконання, домінування в глобальному прояві політики неолібералізму. Наведемо нашу аргументацію задекларованого вище.

На політико-економічному олімпі впродовж останніх десятиліть домінуючі позиції посідає ідеологія, основа якої корелює з відомим висловлюванням одного з фундаторів неолібералізму Фрідріха фон Хайєка: «Якщо ринок залишити в спокої й припинити будь-який політичний вплив на нього, то це призведе до спонтанного порядку на благо всього суспільства». Фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., наступні перманентні кризові явища в усіх сферах глобального суспільного буття, дрейф глобального поступу до суспільства людинонецентризму й багато-багато іншого переконують у серйозних вадах, неспроможності цієї ідеології.

«Сон розуму породжує чудовиськ» — підписано під одним з малюнків іспанського художника Франсиско Гойї. В епоху холодної війни неокласична економічна теорія породила безліч подібних чудовиськ. Вони з'явилися через те, що економісти вважали розумними абсолютно неймовірні висновки з власних теорій і моделей — висновки, які з'явилися лише тому, що їх творці оперували метафорами і передумовами, виключали основні елементи реального світу.

Одним з монстрів можна назвати твердження Фрідріха фон Хайєка про те, що ринок створює «спонтанний порядок». Це висловлювання було цілком непоганим контраргументом проти планової економіки, але породжуючи впевненість в тому, що «спонтанний порядок» приведе до економічного зростання (головне — усунути «злих людей» на зразок Саддама), теорія Хайєка перетворюється в монстра. Першим це помітив теоретик неоконсервативної течії в економіці Френсіс Фукуяма. Він сказав, що Буш і його уряд не сумніваються: варто лише усунути злих людей, позбутися їхнього впливу на ринкові механізми, і у світі запанує демократія та почнеться економічне зростання. В Іраку ця теорія призвела до «спонтанного хаосу», реальні наслідки якого здаються ще більш загрозливими, ніж зображені Гойєю в «Лихах війни» сцени насильства.

Джерело: Рейнерт Ерик С. Спонтанный хаос. Экономика эпохи рецессии / пер. с норв. А. В. Наумовой. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. С. 164–165.

Дійсно, в останні десятиліття як економічна теорія, так і економічна політика в провідних країнах світу формувалися під домінуючим впливом неоліберального мейнстріму. Останній, своєю чергою, вибудовувався на трьох аксіоматичних китах, якими є та продовжують бути: панування ідеології Заходу, розбудова

капіталізму вільного ринку, дотримання ліберальних цінностей (цінностей індивідуальної автономії).

Досліджуючи парадигмальні аспекти сучасної економічної теорії, автори монографії в своїх численних попередніх публікаціях постійно обстоювали думку щодо неадекватності домінуючих теоретичних конструкцій об'єктивним реаліям економічної системи постіндустріальної доби¹.

Наша позиція є близькою до тієї, яку сповідують В. Мартянов і Л. Фішман та ємко формулюють таким чином: «Ключовий виклик мейнстріму полягає в тому, що триваючі трансформації соціально-політичних реалій сучасних суспільств, які розглядаються у якості *виключень і відхилень*, насправді такими не є. Усі відхилення в економіці, соціальній структурі, зміні геополітичного балансу, колективних ідентичностях тощо, які накопичуються, — це ознака становлення нових соціальних закономірностей або стійких старих, які суб'єкти неоліберального політологічного мейнстріму намагаються або не помічати, або описувати як тимчасові патології, *архаїчні, маргінальні* або периферійні явища. Однак сьогодні таких відхилень стає надто багато, що зумовлює необхідність переосмислення самого мейнстріму».

У рамках мейнстріму затяжні кризові тенденції сучасних суспільств, що відхиляються від нормативного ідеалу ліберальних демократій, описуються в рамках дискурсів «громадянського ремонту» (Дж. Александер)² або культурної травми (П. Штомпка)³, які виходять з того, що наростання явних відхилень і соціокультурні тенденції погано підлягають опису звичним категоріальним словом і є лише тимчасовими кризами.

Ці *дискурси* так званого «*ремонту*» формулюються у вигляді локальних утопій, пов'язаних з *креативністю* (класів, міст або економік), цифровізацією, мережізацією, роботизацією, інноваціями, нанотехнологіями, джентрифікацією, смарт-технологіями, економікою знань, капіталізацією інтелекту, *пласким світом* (Т. Фрідман)⁴, — будь-якими концепціями, покликаними показати, що ринок / капіталізм не втратив здатності розширювати ресурсний простір для всіх залучених учасників. Насправді всі ці нові історії ринкового успіху виявляються, швидше за все, історіями різних *меншинств* на тлі стійкої стагнації доступних ресурсів і життєвих перспектив для *більшості*⁵.

Світовий досвід переконує в тому, що політика неолібералізму мала прояв на різних історичних етапах новітнього періоду. Кожний з цих етапів, зазвичай закінчувався менш чи більш руйнівною економічною кризою, і в глобальному просторі наставав спонтанний хаос замість очікуваного спонтанного порядку⁶.

¹ Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності. *Соціальна економіка*. 2014. № 1–2. С. 76–83; Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як передумова розвитку економічної науки та освіти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. Вип. 5. С. 18–22; Колот А. Розвиток науки про працю і соціально-трудові відносини та її роль у переоформізації та формуванні сучасного економічного мислення. *Україна: аспекти праці*. 2012. № 6. С. 3–10.

² Александер Дж. Прочные утопии и гражданский ремонт. *Социологические исследования*. 2002. № 10. С. 3–11.

³ Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6–16.

⁴ Фридман Т. Плоский мир 3.0. Краткая история XXI века. Москва : АСТ, 2014. 318 с.

⁵ Мартянов В., Фішман Л. Социальные науки и глобальная турбулентность: перезагрузка мейнстрима. *Мировая экономика и международные отношения*. 2021. Т. 65. № 1. С. 104–105.

⁶ Рейнерт Эрик С. Спонтанный хаос. Экономика эпохи рецессии / пер. с норв. А. В. Наумовой. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. 192 с.

Для кожної людини, здатної до аналізу та неупереджених висновків, цілком очевидним мало б бути усвідомлення того, що вільна торгівля та нерегульований ринок не є перевагами економіки й суспільства початку ХХІ ст. Утім, немало членів соціуму продовжують керуватися догмами неолібералізму, жити в світі міфів та спотвореного уявлення про цінності життя та економічного розвитку.

Ринок — це зовсім не той механізм, що створює гармонію, яким його уявляють прихильники неокласичної економіки. Відсутність підприємництва, сильної держави та технології (всіх разом або одного з цих елементів) може призвести до бідності навіть державу, якій допомагають всі ринкові сили світу. Однак цей момент в сучасній економічній теорії зовсім не враховується. Згідно з міжнародною теорією торгівлі, держави здійснюють взаємообмін однорідним робочим часом, причому в подібному обміні не задіюється жоден з трьох основних елементів капіталізму.

Підприємництво, нові технології та сильна держава — ось ключові поняття, від яких залежить стабільне економічне зростання. Ця ідея зовсім не нова, проте прихильники сучасного ринкового лібералізму зовсім про неї забули.

Джерело: Рейнерт Ерик С. Спонтанный хаос. Экономика эпохи рецессии / пер. с норв. А. В. Наумовой. М. : Политическая энциклопедия, 2017. С. 181, 183.

Епоха ринкового триумфу породила чимало стереотипів, уявних переваг, ментальних схем, які насправді в перші десятиліття ХХІ ст. постають як анахронізми, уявлення, що вже не працюють. Можемо лише дивуватися та констатувати очевидне: глобальний соціум украй повільно, з великими труднощами усвідомлює, що десоціалізація економічних відносин, тенденція людинонецентризму, що особливо рельєфно виявилася на зламі тисячоліть і набрала обертів на початку ХХІ ст., з одного боку, і збереження домінуючих позицій неолібералізму, з іншого, — тісно пов'язані й їх слід розглядати як наслідок та причину.

... неолібералізм — це міжнародне та навіть глобальне явище. Тому сьогодні ми повинні зрозуміти саме цю дивну не-смерть неолібералізму. Ключовим для цієї загадки є той факт, що реально існуючий неолібералізм, який можна протиставити ідеологічно чистому неолібералізму, далеко не настільки вірний вільним ринкам, як стверджується. Швидше, він відданий гігантській корпорації, що визначає суспільне життя. Зіткнення ринку і держави, яке, здавалося б, є основною складовою конфлікту в багатьох суспільствах, приховує наявність цієї третьої сили, яка, будучи набагато сильніше двох інших, видозмінює їх дії. Політика початку ХХІ століття, яка продовжує тенденцію попереднього століття, швидше укріплену, ніж ослаблену кризою, являє собою не зіткнення, а безліч зручних компромісів трьох цих сил.

Джерело: Крауч К. Странная не-смерть неолиберализма. Москва : Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2012. С. 13.

Слід констатувати, що домінуюча економічна теорія сьогодення — неолібералізм — упродовж декількох десятиліть дрейфувала в бік абстрактної науки, возвеличуючи роль ринку та розглядаючи останній як гармонійний механізм, що забезпечує спонтанний порядок. Сформований ще економістами-фізіокра-

тами принцип «laissez-faire», тобто принцип невтручання, представниками неоліберальних течій все ще пропагується та возвеличується, але реалії сьогодення в царині регулювання соціально-економічного, соціально-трудоного розвитку демонструють масштабність застосування прямих і непрямих важелів з боку інститутів економіки й суспільства, які підпадають під статус втручання.

Починаючи з другої половини XIX ст. і впритул до останнього часу за умов домінування дискурсів саморегульованого ринку, необмеженого зростання, транзиту, модернізації та трансформації, у глобальному вимірі панував і продовжує превалювати неоліберальний мейнстрім. Останній можна трактувати як глобальне знання, що ґрунтується, образно кажучи, на трьох китах: домінуванні Заходу, капіталізмі вільного ринку, лібералізмі (цінність індивідуальної автономії).

На зламі двох тисячоліть і в подальшому в перших десятиліттях XXI ст. економіка й суспільство різко змінилися.

Ліберальна політична система сформувалася в індустріальну епоху, щоб управляти світом парових двигунів, нафтопереробних заводів і телевізорів. Виявляється, що їй важко мати справу з неперервними революціями в інформаційних і біотехнологіях.

Джерело: Харарі Ювал Ной. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Демянчука. Київ : Форс Україна, 2018. С. 22.

Спостерігається втрата домінуючих позицій класовими, соціальними, геополітичними, економічними суб'єктами, виходячи з інтересів яких формувалися парадигмальні засади мейнстріму. Цілковито логічно, що все більше соціально відповідальних, незаангажованих науковців піддають критиці мейнстрім, пророкують неминучість його розпаду або ж втрату ним гегемонії на універсальність опису та легітимізацію сучасних економік і суспільств.

На наше переконання, глобальний соціум уже давно перебуває у двох вимірах в тому сенсі, що економічна теорія представлена мейнстрімом, а економічна та суспільна діяльність (реальна практика) перебувають у паралельних світах і рідко перетинаються.

Є вагомі підстави стверджувати, що більшість засад неоліберального мейнстріму за нинішніх геополітичних, соціальних, економічних умов виявилися критично вразливими.

«Ідеологічне цунамі» неолібералізму, яке вже не одне десятиліття поспіль визначає економічну погоду та змінює економічний клімат на більшій частині земної кулі, не здає своїх позицій, хоча неупереджений аналіз переконує, що «спонтанного порядку», обіцяного ідеологами провідної економічної течії годі й чекати. Натомість цілком ймовірним є наростання спонтанного хаосу в світовому вимірі.

Принагідно зазначимо, що неолібералізм як домінуюча в епоху глобалізації ідейно-політична течія ґрунтується на теоріях розвитку вільної конкуренції, ринково орієнтованої політики, комерціалізації соціальної сфери. При всьому розмаїтті ідейно-теоретичних форм і реформаторських моделей неолібералізму його сутнісними рисами, відмінними від інших видів лібералізму, є: 1) зміщення акценту в розумінні ринкової економіки з принципу вільного обміну на принцип вільної конкуренції (при цьому конкуренція розглядається не як

вільна гра ринкових агентів, а як мистецтво управління); 2) домінування моделі держави-менеджера, яка (держава) шляхом адміністрування створює умови для розвитку вільної конкуренції та здійснює соціальну політику методами комерціалізації та монетаризації всіх сфер суспільного життя; 3) поширення моделі «шокової терапії» в суспільствах перехідного типу, які стають на шлях ринкових трансформацій; 4) десуверинізація національних держав та інтеграція в транснаціональну політичну кооперацію; 5) трактування демократичних цінностей як політичного товару, який необхідно ефективно та вигідно продати.

Неолібералізм нині постає як комбінована ідеологія, яка поєднує гуманістичні цінності й ідеали з ідеями технократичного раціоналізму, апелюючи до інтересів різних соціальних, етнічних і культурних груп. Виникнення «нового» або «соціального» лібералізму, який обґрунтовує позитивну роль держави в соціальному та економічному житті суспільства, стало відповіддю на загострення кризи пануючої раніше ідеологічної системи — класичного лібералізму.

Неолібералізм став конгломератом рис класичної ліберальної свідомості та нових, модерністських для свого часу концепцій і поглядів. Розвиток ліберальної теорії свідчить про те, що ідея вільного ринку та принцип невтручання держави мали позитивний соціальний потенціал лише на самих витоків, проте згодом ці засадничі постулати стали сприяти консерватизації суспільства. На зламі XIX–XX століть шляхом інверсії ліберальних ідей відбулось становлення нового ідеологічного напрямку — неолібералізму.

Складовою неоліберальної економічної течії, що домінує в глобальному вимірі вже не одне десятиліття, є економоцентризм, сподівання на першість економічного в житті суспільства або ж недооцінка позаекономічного, включно соціального та морально-духовного, етичного. Не є перебільшенням твердження, що соціум і на зламі другого та третього десятиліття XXI ст. продовжує переживати «хронічну хворобу», діагноз якої можна сформулювати як махровий економоцентризм, загостреність на розширенні виробництва будь-що і будь-як, сподівання на безмежне споживання. За ідеології економоцентризму, соціум і його спільноти навіть за економічного зростання часто-густо не мають розвитку.

Водночас маємо наголосити й на тому, що мейнстрім з його маніакальним сповіданням безмежного індивідуалізму, егоїстичних цінностей не може й не здатний подолати, заперечити природні, природжені в людині почуття колективізму, приналежності до певних соціальних структур. Ці почуття та якості перебувають поза індивіда, мають позаіндивідуальний характер, оскільки «над індивідом перебуває вища духовна реальність, а саме колектив»⁷. За наявності такої реальності життєдіяльність людини набуває потенціалу стійкості, упевненості, адже формується потужний соціальний капітал — капітал взаємодії, взаємозв'язків, згуртованості.

Видатний французький соціолог Е. Дюркгейм стверджує, що «життя» терпиме лише тоді, коли в нього закладаються розумні засади, певна ціль, що виправдовує всі страждання. На думку Е. Дюркгейма, такою основою може слугувати позиція егоїзму, яка «суперечить природі людини»⁸. За висновками Е. Дюркгейма, «через свою психологічну влаштованість людина не може жити,

⁷ Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. Санкт-Петербург : Союз, 1998. С. 7.

⁸ Там само. С. 240.

якщо вона не прикріплюється духовно до чогось, що її перевищує та здатне її пережити»⁹. Значну роль у життєдіяльності людини відіграють її почуття та емоційно-психологічний стан. До складу найважливіших з них належить почуття симпатії та солідарності, походженням яких «ми зобов'язані суспільному»¹⁰.

Е. Дюркгейм не заперечує значення індивідів, індивідуального, індивідуалізації як феноменів життєдіяльності, водночас переконує в тому, що «ці індивіди, поєднуючись, утворюють психічну істоту нового типу, якій, таким чином, притаманний власний спосіб думати та відчувати»¹¹. Учений не абсолютизує значення чинника колективності, солідарності, спільності, а лише підкреслює значення морально-духовних, природних цінностей у нормальній, стійкій життєдіяльності суспільства; значення солідарного суспільства, яке він уважав еталоном оптимальної форми організації суспільного життя.

Суспільство, до розбудови якого ми маємо прагнути, це, на думку Е. Дюркгейма, суспільство, де «усі за всіх», воно (суспільство) не повинне перетворюватися на спільноту оптимізованих індивідів або таку, у якій йде «війна всіх проти всіх». Ще раз наголошуємо на тому, що принципами організації суспільства, згідно з Е. Дюркгеймом, є згуртованість, спілкування, солідарність, інтегрованість.

Розглядаючи причини дрейфу економічної теорії та економічної науки загалом у бік неолібералізму, що мало місце в останні десятиліття, звертаємо увагу на одну з них — посилення взаємодії представників наукових шкіл з економічної теорії з владними структурами та зростаюче їм підпорядкування. Останнє відбувалося в контексті переходу держав до нового типу технократичного управління. При цьому залучення представників економічного корпусу до участі в системі управління відбувалося не в статусі політекономів, радників, консультантів з фундаментальних теоретичних питань філософії господарювання, а в статусі технократів, експертів з економічної політики. За такого дрейфу та утвердження нового формату взаємодії з владою економічна теорія, як і економічна наука загалом, розвивалася останніми десятиліттями не стільки як фундаментальна наука, що здійснює пошук істини, об'єктивних законів, з'ясування тенденцій та домінант розвитку, а як прикладна суспільна наука.

Поділяємо думку тих науковців, які з приводу дрейфу сучасної економічної теорії зазначають, що остання постає як «ефективна теорія», яка припускає створення верифікованого знання, що дає можливість передбачати та управляти об'єктом знання, робити його прозорим з «погляду держави», щоб спростити виконання її основних функцій. Однак, коли така ефективна теорія стає важливим конструктивним елементом державного управління, згодом вона неминуче починає обертатися в політичній сфері, де найсуттєвішим є *не те, як насправді, а як повинно/бажано*. Це означає, що рано чи пізно економічна теорія зазнає серйозної деформації, пов'язаної з цілями політики, а також розпочинає частково відтворюватися в принципово іншому, ніж наукове співтовариство, середовищі, підпорядковуючись закономірностям розвитку цієї нової сфери.

⁹ Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический етюд. Санкт-Петербург : Союз, 1998. С. 239.

¹⁰ Там само. С. 241.

¹¹ Там само. С. 376–377.

В умовах, коли сучасне економічне знання відтворюється не тільки й не стільки в рамках академічного співтовариства, а значною мірою за його межами, воно (знання) стає все більше контрольованим, керованим, державоспрямованим. При цьому, як справедливо зазначає Дж. Скотт, представники держави ніяк не зацікавлені в представленні цілісної соціальної дійсності, їхні абстракції й спрощення спрямовані на вузьке коло визначених цілей, тобто вони потребують лише таких методів і такого опису дійсності та закономірностей розвитку, які відповідали б їхнім завданням¹².

Змінити вектор небажаних, людинонецентричних трендів економічного й соціального поступу може нова економічна політика, в основі якої мають бути інші цінності, інший світогляд, інше мислення.

Що стоїть «за кадром» людинонецентризму як спонтанної чи неспонтанної реальності останніх десятиліть? Як сталося, що світ самих людей дрейфує в бік людинонецентричності, неприродної індивідуалізації, небаченої в ХХ ст. нерівності, «вимивання» середнього класу тощо? Чому новий, цифровий, мережевий капіталізм «не хоче», щоб людина праці була щасливою?

Щоб відповісти на означені вище та безліч інших, подібних запитань, автори в попередніх розділах намагалися з'ясувати особливості нової економіки, природу останньої, філософію соціально-трудової компоненти економіки та суспільства першої половини ХХІ ст.

Переконані, що неоліберальні ідеї чудово «проростають» на «ґрунті» спотвореного економічного мислення, дефіциту світоглядних переконань, удаваних цінностей. Прикро про це писати, але й на початку ХХІ ст. чимало представників соціуму і серед них і ті, що вважають себе елітою, продовжують говорити про переваги «вільного ринку», якого в природі ніколи не було й бути не може. Ринок — це передусім правила. Він (ринок) з'являється не з космосу, його формують люди, створюючи певні правила. І всі перемоги й поразки не від маразму «вільний ринок», а від правил, а саме від того, хто їх творить, залежить, чи торкаються вони всіх чи лише слугують еліті.

Ще раз звертаємо увагу: неоліберальні економічні теорії за всього їх розмаїття єдині в пропаганді вільного ринку й мінімального втручання в нього з боку держави попри очевидні його «провали», і передусім щодо здійснення структурних зрушень як відповідь на формування нових технологічних укладів, генерування інновацій та знань, подолання нерівності, вирішення проблем зайнятості тощо.

Постулати неолібералізму або ринкового фундаменталізму не «працюють» не лише в країнах, що розвиваються, і в яких так званий вільний ринок навіть не «запущений», а й у країнах з розвиненою економікою.

Справедливим є висновок Дж. Стігліца, що «після 40 років ... у ... розвинених країнах ... неоліберальний експеримент — зниження податків на багатих, дерегуляція ринків праці й товарів, фінансовізація, глобалізація — став повним провалом. Темпи зростання економіки є нижчими, ніж у першу чверть століття після другої світової війни, а вигоди цього зростання в основному дістаються тим, хто знаходиться на вершині піраміди доходів. Після десятиліть стагнації

¹² Scott J. C. Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. New Haven and London: Yale University Press, 1998. 445 p.

або навіть падіння доходів у тих, хто стоїть нижче, неолібералізм повинен бути оголошений спочилим у Бозі»¹³.

Більшість дискусій щодо переваг «вільного ринку» позбавлені будь-якого сенсу. Не менш «плідними» є й дискусії на тему: «Нам необхідно посилювати роль держави чи знижувати»? Абсолютна більшість учасників таких дискусій так і не усвідомила, що нам не треба робити ані першого (посилення), ані другого (зниження), а вибудовувати новий формат відносин між державою та інститутами економіки й мережевого суспільства. А це має бути зовсім інший формат, у якому є й посилення, а головне — там має бути інша філософія взаємозв'язків і взаємодії держави, ринку та бізнесу. Штампи, якими дотепер керувалися (і лівого, і правого кштибу; і консервативні, і ліберальні) у новій (цифровій, мережевій, інформаційній) економіці як у цій царині, так і в інших, сьогодні вже є анахронізмом.

На наше переконання, дискусії про «вільний ринок» і його переваги — це свідоме маніпулювання, намагання відволікти від дійсних механізмів функціонування ринку.

Відомий політичний аналітик США, колишній міністр праці США Роберт Райх у своїх виступах і працях наполегливо наголошує на тому, що дискусії про «вільний ринок» — це безглузді дебати. «Гірше того, як на мене, — пише Роберт Райх, — це відволікає від справді актуальних тем, вартих обговорення. Навмисно чи ні, це відволікає увагу людей від того, що дійсно їй вартує».

Дуже мало ідей отруїли свідомість багатьох людей глибше, ніж поняття «вільного ринку», що нібито існує десь у Всесвіті, разом з урядом, який у нього «втручається». З цього погляду, будь-яка нерівність або непевність, яку породжує ринок, вважається природним і неминучим наслідком безособих «ринкових сил». Те, що вам платять, є просто мірою того, чого ви варті на ринку. Якщо ви отримуйте недостатньо й вам ні за що жити, то нічого з цим не вдієш. Якщо інші купуються в мільярдах, то вони мають вартувати цього. Якщо мільйони людей є безробітними, або їхня зарплата зменшується, або вони не бачать іншого виходу, крім як працювати на двох-трьох роботах й не мати уявлення про те, на що вони житимуть у наступному місяці або навіть через тиждень, — то це, звісно, дуже погано. Але, на їхнє нещастя, так розпорядилися ринкові сили»¹⁴.

І далі Роберт Райх зазначає: «Але домінуючий погляд, а також дебати, ним породжені, є хибними. Немає й не буває жодного «вільного ринку» без уряду. «Вільного ринку» в дикій природі, недоступній впливу цивілізації, взагалі не існує. Конкуренція в умовах дикої природи — це боротьба за виживання, під час якої зазвичай гору бере найбільший і найсильніший. Цивілізація ж, навпаки, визначається правилами; правила створюють люди, а уряди розробляють ці правила й керують на їх основі»¹⁵.

Повністю поділяємо думку Роберта Райха щодо того, що неможливо мати ринкову систему господарювання без правил, що їх продукують люди, які є творцями цієї системи, як і без можливостей вибору, які ці правила гарантують.

¹³ Joseph Stiglitz: After Neoliberalism. Project Syndicate. 2019. May 30. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/after-neoliberalism-progressive-capitalism-by-joseph-e-stiglitz-2019-05> (дата звернення: 17.02.2021).

¹⁴ Роберт Райх. Врятувати капіталізм. Як змусити вільний ринок працювати на людей / пер. з англ. Роман Корнута. Київ: Наш формат. 2018. С. 19–20.

¹⁵ Там само. С. 20.

Авторам співзвучні твердження й іншого всесвітньо відомого дослідника Карла Поланьї, який стверджує, що ті, які вимагають «менше уряду», насправді виступають за інший уряд і нерідко за такий, що догоджав би або їм безпосередньо, або ж їхнім покровителям. У своїй роботі «Велика трансформація» Карл Поланьї переконує в тому, що ринкову економіку й національну державу слід розглядати як єдину сконструйовану людьми систему, яку він називає «ринковим суспільством».

Уважаємо за доцільне звернути увагу потенційних читачів на такі судження Роберта Райха, на якого вже посилалися вище. «Вільний ринок — це міф, що перешкоджає нам вивчати описані зміни правил гри й досліджувати, на кого вони працюють. Вочевидь, цей міф дуже корисний тим, хто не бажає таких досліджень і викриття одержувачів вигід. Невипадково володарі несправедливого впливу на правила ринку є найбільшими бенефіціарами того, як ці правила розробляються та адаптуються, а також є найактивнішими прихильниками «вільного ринку» та найпалкішими апологетами відносної вищості ринку над урядом. Але й ця дискусія сама по собі відволікає громадськість від важливих реалій, у яких створюються та змінюються правила, від питань влади над цим процесом і від ступеня зацікавленості в отриманих результатах. Інакше кажучи, адвокати «вільного ринку» вимагають від громадськості не лише погодитися з ними в перевагах ринку, а й визнати надважливість безперервної дискусії з цього приводу»¹⁶.

Вільного ринку не існує. Усякий ринок має певні правила та межі, які звужують свободу вибору. Якщо якийсь ринок і здається вільним, то лише тому, що ми настільки безоглядно погоджуємося з обмеженнями, які лежать в його основі, що не помічаємо їх. Наскільки ринок «вільний» — об'єктивно визначити не можна. «Свобода ринку» — поняття політичне. Традиційні заяви економістів — прихильників вільного ринку, що вони прагнуть захистити ринок від політизованого втручання держави, є неправдивими. Держава завжди бере участь у тому, що відбувається на ринках, а прихильники вільного ринку так само політично заангажовані, як і будь-хто інший. Спростувати міф, що існує таке явище, як об'єктивно визначений вільний ринок, — це перший крок до розуміння капіталізму.

Джерело: Ха-Юн Чанг. 23 прихованих факти про капіталізм / пер. з англ. Олександр Купріячук. Київ : Наш формат, 2016. С. 14.

Задля того, аби спрямувати «атом» у мирне русло й не справдилися найгірші прогнози, «людинонецентричні» сценарії соціально-трудового розвитку, необхідно скоригувати ідеологічні засади формування соціально-економічної політики загалом і соціально-трудової зокрема.

Ще раз наголошуємо на тому, що економіка й суспільство початку ХХІ ст. є інституціями, які в більшості країн світу формують свою політику за лекалами неолібералізму. У цих інституціях відбувається те, що Нобелівський лауреат Джозеф Стігліц назвав приватизацією прибутків і соціалізацією збитків.

¹⁶ Роберт Райх. Врятувати капіталізм. Як змусити вільний ринок працювати на людей / пер. з англ. Роман Корнута. Київ: Наш формат, 2018. С. 22–23.

Відомий дослідник сучасних проблем економіки та суспільства нинішньої доби Стефан Хедлунд з цього приводу зазначає: «На початку ринки демонстрували повну готовність наживатися на дивідендах від роздачі ризикованих кредитів з високою відсотковою ставкою. Потім, коли ризикованість цих кредитів виявляється реальністю, вони кидаються до платників податків, вимагаючи фінансової допомоги. Ураховуйте, що прийняття ризикованих рішень де-факто було однією із суттєвих причин глобальної фінансової кризи, видається не надто мудрим заохочувати таку поведінку. Інституціональне навчання тому, що, по суті, можна звести до прибуткової та неризикованої діяльності, відбувається одночасно швидко й ефективно»¹⁷.

У радянські, та й у пострадянські часи часто повторювали фразу: «Зима настанала неочікувано». Відтоді мало що змінилося в культурі, світогляді, свідомості, мисленні. Можемо сказати, що для більшості представників так званої еліти в Україні, як і для багатьох представників наукової спільноти та бізнесу зовсім неочікувано настанала епоха цифрової, мережевої революції. Остання застала український соціум зненацька. Опинившись у ямі, треба щонайменше перестати копати, заглиблюватись і продукувати все нові і нові проблеми та виклики, керуючись неоліберальними ідеями.

4.2. Соціальна держава: еволюція, дрейф розвитку в новій економіці

Досліджуючи проблематику природи феномена «Праця 4.0», соціально-трудового виміру нової економіки й мережевого суспільства, неодмінно маємо звернутися до інституціональних засад забезпечення стійкої, людиноорієнтованої динаміки розвитку, а отже, і до сучасної ролі, функцій, нових драйверів розвитку держави за нинішньої цифрової доби.

Нашою принциповою позицією залишається та, що розглядалася в низці попередніх публікацій, згідно з якою за державою закріплюється провідна роль у забезпеченні високої соціальної якості на всіх рівнях ієрархічної структури суспільства¹⁸.

Інтереси усвідомлення сучасної ролі держави у формуванні та реалізації соціально-трудової політики потребують виокремлення сучасних загальносвітових тенденцій, які віддзеркалюють еволюцію та конкретні прояви нинішньої ролі держави в царині соціально-економічного розвитку загалом. Знання цих тенденцій, розуміння їх першооснови є принципово важливим, оскільки, це по-

¹⁷ Хедлунд С. Невидимые руки, опыт России и общественная наука. Способы объяснения системного провала / пер. с англ. Н. В. Автономовой; под. науч. ред. В. С. Автономова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. С. 11.

¹⁸ Колот А. М. Еволюція ролі держави та інструментарію її впливу на розвиток соціально-трудової сфери. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2011. № 1. С. 5–13; Колот А. М., Поплавська О. М. Держава і бізнес: новітні тенденції взаємодії та забезпечення стійкого розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2016. № 2. С. 8–15; Колот А. М., Герасименко О. О., Поплавська О. М. До формування нової моделі соціальної держави. *Україна: аспекти праці*. 2017. № 1–2. С. 3–15; Колот А. М., Герасименко О. О. Соціальна держава: генезис і перспективи розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2017. № 1. С. 8–36.

перше, дає можливість звирити «траєкторію» розвитку подій «у них» і «у нас»; по-друге, дає бачення того, що знаходиться «за кадром» цих тенденцій, яка їх природа; по-третє, спробувати пояснити, чим зумовлене неспівпадання вітчизняних і домінуючих загальносвітових тенденцій — набором об'єктивних, національних особливостей чи суб'єктивними факторами та неприродними причинами. Урешті-решт, це є поштовхом до роздумів і відповіді на запитання: «А чи ту країну ми будемо?». Уважаємо за можливе й необхідне виокремити щонайменше вісім загальних тенденцій еволюції та проявів сучасної ролі держави в царині соціально-економічного, зокрема соціально-трудового розвитку.

Перша тенденція. В умовах переходу на новий етап технологічного й економічного розвитку поступово підвищується роль держави в економіці, що має різноманітні прояви. Ця тенденція чітко простежується та фіксується в усіх фундаментальних дослідженнях останніх 15 років. Зазначимо, що в концентрованому вигляді довгострокові тенденції еволюції державного втручання в економіку були викладені в доповідях Світового банку ще наприкінці 90-х років минулого століття.

У подальшому ці ідеї отримали розвиток у низці інших фундаментальних досліджень та рішень і, зокрема, у «Декларації про фінансові ринки і світову економіку», яку прийнято у листопаді 2008 року у Вашингтоні на саміті «Групи двадцяти». Головним лейтмотивом цієї Декларації є заклик до об'єднання зусиль задля коригування дії ринкових сил і передусім через посилення ролі держави, насамперед у сферах діяльності, породжених інформаційно-комунікаційними технологіями.

Друга тенденція. Виявляється в тому, що з підвищенням середньодушового валового внутрішнього продукту (ВВП) бюджетне навантаження збільшується, що вимагає зростаючої ролі та відповідальності інститутів держави. І хоча обсяги перерозподілу ВВП на користь держави останніми роками в багатьох розвинених країнах дещо зменшуються, їх абсолютні та відносні показники залишаються значними.

Третя тенденція. Це зміна структури державних витрат з орієнтацією на розвиток людського капіталу. Останній досягається передусім збільшенням вкладень у розвиток освіти, охорони здоров'я, професійної підготовки та перепідготовки кадрів. Ці вкладення є інвестиціями в людський та інтелектуальний капітал загалом, яким належить пріоритетна роль у підвищенні конкурентоздатності суб'єктів господарювання та економіки.

Четверта тенденція. Посилилося зрощування державного й приватного підприємництва в різноманітних формах державно-приватного партнерства, що доволі широко висвітлено як у зарубіжних, так і вітчизняних виданнях.

П'ята тенденція. За низкою фактів, обставин, характеристик можна зробити висновок (принаймні загальний), що масштаби прямого державного втручання в економіку дещо скорочуються.

Шоста тенденція. Різним рівням економічного розвитку відповідають різний рівень і різні форми участі держави в економічному житті суспільства. З цього випливає, що інтенсивність зростання державної участі в економіці є неоднаковою на різних етапах соціально-економічного розвитку. Специфічними щодо кожного рівня та етапу соціально-економічного розвитку мають бути форми (інструменти, важелі) державного регулювання економіки. Що означає ця тен-

денція для українських реалій? Насамперед те, що важелі прямого й особливо непрямого впливу на економічний розвиток, мають бути масштабними, зважаючи на те, що держава й суспільство загалом мають одночасно: 1) завершувати формування державних інститутів, притаманних сучасним умовам розвитку економіки й суспільства; 2) дбати про формування сегмента нової, постіндустріальної економіки; 3) продовжувати розвивати сегменти індустріального типу економіки, які забезпечують формування ВВП та вирішення соціальних проблем; 4) розбудовувати інститути громадянського суспільства; 5) виконувати надскладні завдання наздоганяючого розвитку.

Сьома тенденція. Мірою розвитку глобалізації та ускладнень, продовжених нею, розширюється коло питань, що потребують погодженого вирішення на міждержавному рівні та за участі таких міжнародних інституцій, як Міжнародний валютний фонд, Світова організація торгівлі, Світовий банк та ін. Отже, маємо одночасне протікання двох одночасних процесів: посилення та ускладнення державного втручання в економіку й соціальні процеси й одночасне звуження окремих функцій унаслідок їх перетікання до наднаціональних регуляторів.

Восьма тенденція. Дедалі очевиднішим стає ускладнення завдань держави, особливо це стосується тих, які постають та постійно відтворюються в соціально-трудовій сфері, що потребує імплементації нових і наповнення якісно новим змістом класичних її функцій. При цьому посилюється необхідність їх реструктуризації та потреба оволодіти новим інструментарієм на «полі» формування та реалізації національної соціально-економічної політики.

В Україні тривалий час невинновдано і безпідставно насаджуються ззовні неоліберальні підходи в управлінні економікою, які нібито притаманні розвинутим країнам. У цьому зв'язку варто звернути увагу на промислову політику Сполучених Штатів Америки, яка у нас вважається ліберальною, далеко не будучи такою ні за фактом, ні за суттю. Самі американські дослідники вказують на парадокс промислової політики США, який полягає, з одного боку, в офіційно декларованій ідеології вільного ринку, а з іншого — в практиці ретельно і витончено прихованої або замаскованої прямої дії держави у відношенні до виробників. Вона (дія) спрямована на реіндустріалізацію американської економіки, забезпечення її стійкості та глобального технологічного лідерства. Основу політики становлять національні стратегії, програми та ініціативи з підтримки традиційних і розвитку нових перспективних галузей, які розробляються централізовано і на рівні штатів. У її проведенні держава одночасно виступає як підприємець і як координатор.

Джерело: Кіндзерський Ю. В. Інклюзивна індустріалізація для сталого розвитку: до засад теорії та політики формування. *Економіка України*. 2021. № 5. С. 15.

Не заперечуючи раніше оприлюднені висновки щодо основних характеристик соціальної держави¹⁹, водночас маємо зробити певні уточнення та доповнення.

¹⁹ Колот А. М., Герасименко О. О., Поплавська О. М. До формування нової моделі соціальної держави. *Україна: аспекти праці*. 2017. № 1–2. С. 3–15; Колот А. М., Герасименко О. О. Соціальна держава: генезис і перспективи розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2017. № 1. С. 8–36.

Обґрунтовуючи оновлений авторський концепт соціальної держави, звертаємо увагу на деякі чинники.

Тисячолітня історія людства є не чим іншим, як історією пошуку ліпшої долі та більш справедливого соціально-економічного устрою для абсолютної більшості людей. Упродовж усієї історії здійснювався інтенсивний пошук шляхів, засобів, інститутів, що здатні забезпечити стійку позитивну динаміку розвитку. Ще з давніх часів соціум велику надію у забезпеченні гідних умов життєдіяльності покладав на державу як владно-господарський інститут, а згодом на партнера, суб'єкта консолідованої соціально відповідальної діяльності. З моменту зародження держави іманентною її функцією стає соціальна, тобто та, що стоюється потреб та інтересів соціуму.

Соціальна держава як інститут, явище, специфічна діяльність державно організованого суспільства продовжує перебувати в полі зору наукової спільноти. На зламі двох тисячоліть та в перших десятиліттях ХХІ ст. активізувалося дослідження теоретичних і прикладних аспектів функціонування соціальної держави. Утім, спостерігається парадокс — чим більше з'являється публікацій за проблематикою соціальної держави, тим більшим є розмаїття думок щодо стану та перспектив держав соціального типу. Якщо одні науковці сповідують ідею трансформації та розвитку соціальної держави в рамках мережевого суспільства, то чимало й таких, які передрікають «крах» соціальної держави. І цим розмаїття думок щодо нинішнього стану та перспектив держави соціального типу не обмежується, а до єдності думок науковців з найпринциповіших питань — природи, тенденцій, домінант, асиметрій розвитку тощо — усе ще далеко.

Ідея та ідеологія соціальної держави має довгу та складну історію, у якій переплетені толерантні та критичні підходи до переформатування ролі й функцій держави у вирішенні соціальних проблем. Комплекс чинників як внутрішнього, так і зовнішнього походження, динамічність змін у всіх сферах суспільного буття зумовлюють необхідність перегляду не лише сутнісних характеристик соціальної держави, а й обґрунтування сучасних модернізацій концепту держави як соціального інституту загалом. На нинішньому етапі одним з найактуальніших завдань, яке стоїть перед політикумом і науковим співтовариством, є пошук шляхів забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку за використання потенціалу державного впливу.

Уважається, що науковий пріоритет у теоретичній конструкції соціальної держави належить німецькому вченому Лоренцу фон Штейну. На його думку, визначальними ознаками соціальної держави є абсолютна рівність прав усіх класів, свобода, економічний і соціальний прогрес усіх громадян, а гармонізація класових суперечностей може бути досягнута взяттям державою на себе обов'язків з поліпшення умов життя працівників найманої праці²⁰.

Варто підкреслити, що донині не тільки пересічні громадяни, а й науковці з високими ступенями та званнями мають доволі розмите, поверхове уявлення про природу, сутність соціальної держави, як і про причини її еволюції та можливі наслідки. У наявних теоретичних засновках соціальної держави надто багато як пафосу, так і негативних, упереджених оцінок, штампів, еkleктики. Натомість замало методологічних концептів, кореляції із суміжними проблемами стійкого

²⁰ Stein L. Gegenwart und Zukunft der Rechts- und Staatswissenschaften Deutschlands. Stuttgart, 1876. 339 p.

розвитку. Бракує й міждисциплінарного підходу до пояснення природи та способів розв'язання численних проблем стійкого розвитку під патронатом держави.

Автори усвідомлюють, що модель соціальної держави індустріальної доби, яка сформувалася за інших умов, а саме: вищих темпів економічного зростання, позитивних демографічних характеристик населення, незначних інституціональних обмежень — потребує модернізації. У період становлення постіндустріального суспільства замість очікуваного апогею розвитку найзріліших форм організації соціальних держав світова практика демонструє втрати в царині соціального розвитку. Однак наявні думки щодо краху соціальної держави є значним перебільшенням.

Що ж насправді відбувається в державах соціального типу? З'ясування цього питання є принципово важливим, адже в Конституції України закріплено норму, згідно з якою Україна є соціальною державою.

Ми дотримуємося твердої позиції: потрібно формувати й розвивати нову модель соціальної держави, яка не повинна перетворитися на свою протилежність — субсидіарну державу.

У релевантній науковій літературі знаходимо багато визначень соціальної держави, пояснень її природи, утім, жодне з них не розкриває повною мірою сутності цього феномена сучасності. Це є одночасно й демонстрацією обмеженості наявних моновизначень та формулювань, і свідченням складності, багатогранності згаданого феномена та потреби задіяння потенціалу міждисциплінарного підходу в процесі дослідження проблеми соціальної держави. Як справедливо зазначає У. Бек, традиційні державно орієнтовані теоретичні конструкції вже не виконують свою пояснювальну функцію, значною мірою перетворюючись на поняття-зомбі — порожні терміни, оперуючи якими, соціально-економічні науки виявляються сліпими у світі, що змінюється²¹.

Щодо визначень, конструкція яких побудована за схемою: соціальна держава — це держава..., і далі йде констатація її як соціальної, то для нас вони неприйнятні. Трактуювання цього суспільного феномена має охоплювати сутнісні характеристики обох компонентів — як держави, так і її соціальної складової. Тобто концепт цього визначення повинен мати приблизно таку конструкцію: соціальна держава — це суспільний інститут, який, існуючи одночасно в багатьох іпостасях: законодавця, власника, гаранта прав і свобод, органа виконавчої влади, посередника, партнера, суб'єкта громадянського суспільства — одночасно та/або поперемінно спрямовує свої повноваження й можливості на реалізацію соціальних цінностей. У найбільш загальному й дещо спрощеному тлумаченні соціальна держава — це інститут, політика якого спрямована на забезпечення гідного життя, рівності прав, вільного розвитку абсолютної більшості населення країни. Становлення держави соціального типу означає перехід від традиційно пасивної держави, яка опікується підтримкою доходів, до держави, яка прямо та опосередковано сприяє формуванню економічних можливостей і перспектив стійкого соціального розвитку, створюючи передумови для загального добробуту.

²¹ Бек У. Космополитическое общество и его враги. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Т. 6. № 1. С. 32.

Держава добробуту як соціальна інновація була сформована на здолання соціальної нерівності і досягнення соціальної стабільності шляхом скорочення масштабів бідності. Як ідеологія і політика, вона була реалізована в багатьох країнах світу, досягнувши в підсумку і економічного зростання, і піднесення рівня добробуту широких мас населення, отримавши при цьому специфічну модель соціалізації населення, оскільки була сприйнята і стала привабливою для широкого кола населення країни. До того ж як ідеологема соціальної держави (держави добробуту) вона була використана і законодавчо закріплена в конституціях багатьох країн з перехідною економікою і суспільством, що трансформується на ринкових засадах з демократичним устроєм.

Джерело: Валерій Геєць. Соціалізація та соціальні інновації у розвитку економіки. *Економічна теорія*. 2020. № 4. С. 18.

У раніше оприлюднених наукових публікаціях автори наголошували на тому, що необхідно розрізняти державу як проєкт, як конституційну норму, як бажаний стан, майбутній устрій і соціальну державу як реальність, як сукупність чинних структур, норм, реалізація яких насправді забезпечує досягнення цінностей, проголошених і сприйнятих суспільством²². Соціальна держава як феномен, реалізація якого розпочалася після Другої світової війни, не є уніфікованим явищем та інститутом з однаковими, незмінними властивостями. У зарубіжній і вітчизняній літературі нині наводяться неоднозначні трактування соціальної держави, наголошується на існуванні низки її моделей, що виокремлюються за різними ознаками.

Так, за часом виникнення виокремлюють класичні моделі, які модернізуються (соціал-демократична, корпоративістська, ліберальна), і неомоделі, які лише формуються й поки що не підтвердили готовності до впровадження (зокрема, проєкт єдиної соціальної моделі ЄС). Сучасні трансформації традиційної соціал-демократичної моделі (у територіальному форматі — скандинавської), яка ґрунтується на фінансуванні соціального забезпечення способом прогресивного оподаткування, на державному регулюванні умов праці та мінімізації розриву в доходах індивідів і родин, відбуваються в напрямку до ліберальної моделі, особливістю якої є активізація працездатного населення. Корпоративістська модель (модель Бісмарка, континентальна) як така, що вважається переважаною соціальними послугами, трансформується за вектором підтримки самозайнятості та тимчасової зайнятості, розширення приватного сектора в соціальній сфері, підвищення рівня страхових, пенсійних і медичних внесків. Ліберальна (залишкова, плюралістична) модель соціальної держави, що стала концептуально-інституціональною платформою соціального розвитку США, ґрунтується на максимальному використанні ринкових механізмів у вирішенні соціальних проблем, поєднуючи короткострокові заходи для якнайшвидшого виходу з фінансово-економічної кризи та перспективного реформування. Американський досвід функціонування ліберальної моделі соціальної держави підтверджує необхідність тісної взаємодії державних, приватних, громадських структур, кожного

²² Колот А. М., Герасименко О. О., Поплавська О. М. До формування нової моделі соціальної держави. *Україна: аспекти праці*. 2017. № 1–2. С. 3–15; Колот А. М., Герасименко О. О. Соціальна держава: генезис і перспективи розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2017. № 1. С. 8–36.

працездатного громадянина у вирішенні соціальних проблем за збереження координатної та контролюючої ролі держави²³. Модернізовані елементи класичних моделей соціальної держави покладено в основу конструювання єдиної європейської соціальної моделі, в яку імплементовано корпоративну соціальну відповідальність та партнерство між державним і приватним секторами, а пріоритетами стають збалансованість економічного та соціального розвитку, активна політика зайнятості, ефективність державної соціальної політики, соціальний діалог і соціальна активність, реалізація таких цінностей, як рівність, солідарність і субсидіарність²⁴.

Відомою є типологія соціальних держав за Г. Еспін-Андерсеном, який пропонує вирізнити ліберальну (мінімалістську) модель англomовного світу, консервативну (доходозаміщуючу) модель держави добробуту континентальної частини Західної Європи, соціал-демократичну модель (егалітарні та всеосяжні держави добробуту Скандинавії)²⁵. При цьому критеріями класифікації є декомодифікація (захід, за допомогою якого соціальна політика держави пом'якшує соціально-майновий поділ населення та надає індивідові можливість підтримувати певні стандарти існування незалежно від його участі в створенні матеріальних благ) і глибина майнового розшарування в суспільстві²⁶.

На основі формули соціальної держави, яку вперше на конституційному рівні було прописано в Основному Законі ФРН, західні вчені виокремлюють такі три моделі соціальної держави: *позитивну державу* (США), у якій соціальна політика держави є засобом контролю; *власне соціальну державу* (Велика Британія), у якій соціальна політика є засобом забезпечення повної зайнятості; *державу добробуту* (Нідерланди), у якій соціальна політика функціонує як засіб забезпечення рівності, кооперації й солідарності²⁷.

Моделі соціальної держави на європейському континенті, як зазначає В. М. Гець, значно відрізняються як за змістом, так і за результативністю. Ці моделі такі: англосаксонська (лібералізм + популізм); скандинавська (соціал-демократія); західноєвропейська (соціал-демократія + християнська демократія); південноєвропейська (спадщина фашизму + популізм); східноєвропейська (спадщина соціалізму + неолібералізм)²⁸.

У документах Європейської комісії виокремлюють континентальну (або бісмарківську), англосаксонську (модель Бевериджа), скандинавську (північну) та південноєвропейську (середземноморську) моделі²⁹. Відмітними рисами східноазійської моделі є те, що держава не відповідає за розвиток людського потенці-

²³ Кресіна І., Хома Н. Моделі соціальної держави: модернізуючий вплив глобалізації. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 189–190.

²⁴ Там само. С. 192.

²⁵ Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism / G. Esping-Andersen. Oxford: Polity, 1990. P. 37.

²⁶ Овсієнко О. В. Розбудова соціальної держави в Україні: пошук оптимальної економічної моделі. *Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія : Економічна теорія та право. 2013. № 3. С. 35.

²⁷ Марков К. А. Проблема визначення поняття соціальної держави в науці. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 5. С. 30.

²⁸ Гець В. М. Яке майбутнє у соціальної держави? *Економіка України*. 2013. № 7. С. 14.

²⁹ Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юрид. думка, 2012. 591 с.

алу, активною є участь домогосподарств, приватних корпорацій, фірм і суспільних фондів у соціальному захисті індивідів³⁰.

Як і будь-яке суспільне явище, соціальна держава конкретної країни формувалася, а нині еволюціонує під впливом низки факторів: політичного устрою, рівня економічного розвитку, традицій, історико-культурного контексту, геополітичних обставин та інших, не менш значущих, детермінант розвитку.

Соціальна держава ... формувалася на перетині ринку і праці. Вона тим сильніша, чим сильнішими були динамічні процеси, наслідком яких вона є: економічне зростання і визначення положення осіб найманої праці в соціальній структурі. Якщо економіка автономізується, а становище осіб найманої праці поліпшується, то соціальна держава втрачає свою інтегруючу владу. Але мова тут повинна йти скоріше про її метаморфозу, ніж про знищення. Якщо ми візьмемося реконструювати перипетії, які з нею відбувалися, то стане ясно, що унікальна форма соціальної держави не вписується в горизонт ідей. Кон'юнктура, що склалася після Другої світової війни, змогла поєднати економічне і соціальне, розробивши майже задовільний для того часу варіант, так що хотілося думати, що він як би остаточний. Кожен знає, що сьогодні ми вже не живемо під час соціальних компромісів, які допускало економічне зростання, але що це означає? Ми знаходимося на роздоріжжі: прийняти суспільство, цілком підлегле вимогам економіки, або побудувати нову конфігурацію соціальної держави відповідно до нових викликів. Згода з першим шляхом даної альтернативи не виключається. Але її ціною може стати розвал суспільства найманих працівників, тобто такого оригінального поєднання праці і захисту, проведення якого в життя коштувало таких великих зусиль.

Джерело: Кастель Р. *Метаморфози соціального вопроса. Хроника наемного труда* / пер. с фр.; под общ. ред. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург, 2009. С. 20–21.

Аналіз майже 40 конституцій країн, які в тій чи тій редакції закріпили інститут соціальної держави, дає змогу виокремити такі її атрибути:

- широке державне втручання регуляторного характеру в соціально-економічні процеси, формування соціально відповідальних політичних інститутів;
- соціальна спрямованість економічної політики, соціалізація державного бюджету;
- наявність і функціонування інститутів громадянського суспільства;
- рівні можливості для всіх громадян у реалізації їхніх прав;
- наявність систем державних соціальних трансфертів, соціального захисту, соціального забезпечення, соціального страхування;
- здійснення активної політики держави на ринку праці;
- сприяння розвитку системи соціального партнерства;
- розвиток демократії та правової держави;
- доступність соціальної підтримки для всіх категорій населення.

Зарубіжні автори справедливо наголошують на тому, що концепцію соціальної держави варто відрізнити як від традиційного кейнсіанського підходу до формування й реалізації соціальної політики, що передбачає захист доходів і

³⁰ Овсієнко О. В. Розбудова соціальної держави в Україні: пошук оптимальної економічної моделі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право.* 2013. № 3. С. 35.

зайнятості, так і від неоліберального, що ґрунтується на дерегулюванні та ко-модифікації [англ. commodification — від commodity (товар)] людської праці³¹.

Активний процес формування соціальних держав розпочався на теренах Європи наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років. Уважають, що це був період розбудови соціальних держав класичного зразка. Відмітними характеристиками класичної моделі соціальної держави є такі:

- високі витрати роботодавців і держави на заробітну плату (50–60 % ВВП і вище);
- помірна диференціація доходів (співвідношення доходів 10 % найбідніших і 10 % найзаможніших не перевищує 1:10);
- розвинені системи соціального страхування, витрати на яке становлять не менш як 12–15 % ВВП, і соціального захисту, асигнування на яке (зокрема й соціальне страхування) дорівнюють 20–25 % ВВП;
- значна частка витрат у складі державного бюджету на охорону здоров'я (7–9 % ВВП) та освіти (4–6 % ВВП).

Наведені характеристики досягаються здійсненням активної державної соціальної політики, яка передбачає:

- спрямованість державної соціальної діяльності не тільки на захист людини від соціальних ризиків, а й на недопущення надмірної матеріальної нерівності;
- забезпечення високого рівня соціальної допомоги економічно неактивному населенню;
- створення передумов для забезпечення зайнятості та гідного життя економічно активному населенню;
- надання громадянам доступу до якісної освіти, охорони здоров'я, а отже, створення можливостей для формування потужного людського капіталу.

Одна з принципово важливих особливостей класичної соціальної держави — це поширення її впливу на абсолютну більшість населення. Фінський учений П. Куусі з цього приводу писав: якщо дотепер держава мала на меті захист лише «слабких» і «нужденних», то нині вона орієнтується на всю націю й перетворилася на «національне надбання».

У контексті проблематики, що досліджується, вважаємо за потрібне підкреслити принципову авторську позицію: необхідність розгляду сучасної природи та еволюції соціальної держави на межі двох тисячоліть у контексті змісту й модернізації феномена, який дістав назву «європейська соціальна модель» (ЕСМ). Ідеологічним і методологічним засновком такої позиції є переконання в тому, що саме ЕСМ — ключовий елемент соціально зумовленого державного устрою. Параметри цієї моделі є водночас і характеристиками сучасної держави соціального типу. Не випадково навколо феномена ЕСМ точаться не менш активні дискусії, ніж навколо інституту соціальної держави.

У розвиток заявленого концепту зазначимо, що ключовими характеристиками соціальних держав, які сформувалися в Європі в другій половині ХХ ст., є їх соціальні компоненти, які є складниками ЕСМ. Відомі сучасні автори — німецький науковець Юрген Хабермас і француз Жак Дерріда — у 2003 році оприлюднили відкритого листа, присвяченого майбутньому Європи. Розмірковуючи

³¹ Jenson J. Redesigning Citizenship Regimes after Neoliberalism: Moving towards Social Investment. Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, Policies and Challenges. Bristol. *Policy Press*. 2012. P. 61–87.

над відмінностями між країнами Європи і США, Хабермас і Дерріда акцентують увагу на визначальних рисах соціальної держави, якими вони вважають гарантії соціального захисту, довіру до цивілізованого впливу держави та здатність держави виправляти вади ринкової системи³².

За результатами рейтингування за версією Social Progress Imperative³³ держави переважної більшості країн світу віднесені до позицій, за якими індекс соціального розвитку перевищує показник 0,50 (див. табл. Б.1 додатку Б).

Прояв рис соціальної держави знаходить підтвердження у загальних державних витратах з розбивкою за соціально-економічними функціями. Так, за даними Євростату³⁴, загальні державні витрати в країнах ЄС-27 та Євросони в 2019 році становили 46,6 % і 47,0 % ВВП відповідно (табл. 4.1). При цьому стабільною є тенденція переважання державних витрат на соціальний захист (відповідно 19,3 % і 19,8 % ВВП) та охорону здоров'я (відповідно 7,0 % і 7,2 % ВВП). Іншими функціями державних витрат зі значною питомою часткою є загальні державні послуги (5,8 % ВВП), освіта (відповідно 4,7 % і 4,6 % ВВП) та економіка (відповідно 4,4 % і 4,3 % ВВП).

Країнами-лідерами, у яких частка державних витрат у 2019 році перевищила 50 % у складі ВВП, є Бельгія (52,1 % ВВП), Фінляндія (53,2 % ВВП), Франція (55,6 % ВВП).

У країнах ЄС-27 видатки на загальні державні послуги скоротилися з 9,5 % ВВП у 1995 р. до 5,8 % ВВП у 2019 р. Ірландія, Болгарія, Литва, Естонія, Латвія, Мальта та Румунія в 2019 році ввійшли до списку країн з найнижчим рівнем видатків на загальні державні послуги (табл. 4.1).

Упродовж перших трьох років глобальної фінансово-економічної кризи (2007–2009 рр.) в країнах ЄС загальні державні витрати у відсотковому вираженні до ВВП зростали — з 45,6 % у 2007 році до 50,7 % у 2009-му, що частково було пов'язано зі стабільно масштабними витратами та зниженням ВВП. Незначне збільшення характерне також для періоду 2011–2012 років — з 49,1 % ВВП у 2011 р. до 49,7 % у 2012-му. Починаючи з 2012 року, загальні державні витрати неухильно зменшувались. Таке зниження стало результатом заходів щодо консолідації бюджету, відновлення економічного зростання та антициклічної реакції держави на витрати³⁵.

Щодо структури загальних державних витрат, то офіційна статистика підтверджує, що в усіх країнах Євросоюзу та країнах Євросони пріоритет закріплено за соціальним захистом. Витрати на соціальний захист загалом у країнах ЄС-27 у 2019 році становили 19,3 % ВВП. При цьому 7,0 % склали витрати на охорону здоров'я та 4,7 % — на освіту³⁶.

³² Гидденс Э. Неспокойный и могущественный континент: что ждет Европу в будущем? / пер. с англ. А. Матвеевко, М. Бендет. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХ и ГС, 2015. С. 101.

³³ The Social Progress Imperative: Social Progress Index 2020. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/social-progress-index#ukraine> (дата звернення: 18.03.2021).

³⁴ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_expenditure_by_function_%E2%80%93%93_COFOG (дата звернення: 18.03.2021).

³⁵ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_expenditure_by_function_%E2%80%93%93_COFOG (дата звернення: 18.03.2021).

³⁵ Там само.

³⁶ <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (дата звернення: 20.03.2021).

Таблиця 4.1

СТРУКТУРА ДЕРЖАВНИХ ВИТРАТ У КРАЇНАХ ЄС ЗА ФУНКЦІЯМИ, 2019 р., % ВВП

Країна	Загальні держані витрати	Загальні держані послуги	Оборона	Промисловий порядок і безпека	Економіка	Охорона довкілля	Житло та комунальні послуги	Охорона здоров'я	Рекреація, культура та релігія	Освіта	Соціальний захист
ЄС-27	46,6	5,8	1,2	1,7	4,4	0,8	0,6	7,0	1,2	4,7	19,3
Єврозона	47,0	5,8	1,2	1,7	4,3	0,8	0,6	7,2	1,1	4,6	19,8
Австрія	48,4	5,7	0,6	1,3	5,8	0,4	0,3	8,3	1,2	4,8	20,1
Бельгія	52,1	6,9	0,8	1,7	6,7	1,3	0,3	7,6	1,3	6,2	19,4
Болгарія	36,3	2,8	1,2	2,8	6,5	0,7	1,2	5,0	0,7	3,9	11,5
Греція	47,5	7,9	2,0	2,1	4,0	1,4	0,2	5,3	0,8	4,0	19,8
Данія	49,2	6,0	1,1	1,0	3,1	0,4	0,2	8,2	1,6	6,3	21,4
Естонія	38,9	3,5	2,1	1,8	3,9	0,7	0,4	5,3	2,0	6,0	13,2
Ірландія	24,5	2,7	0,2	0,9	2,3	0,4	0,7	4,7	0,5	3,1	8,9
Іспанія	42,1	5,5	0,8	1,8	4,0	0,9	0,4	6,1	1,1	4,0	17,4
Італія	48,6	7,5	1/3	1,8	4,0	0,9	0,5	6,8	0,8	3,9	21,2
Кіпр	40,0	7,5	1,8	1,7	4,6	0,3	1,6	4,0	0,9	5,4	12,4
Латвія	38,4	3,8	1,9	2,2	5,3	0,6	1,0	4,2	1,5	5,8	12,1
Литва	34,6	3,5	1,6	1,4	3,0	0,4	0,5	6,2	1,2	4,6	12,3
Люксембург	42,2	5,0	0,4	1,2	5,2	0,9	0,6	5,0	1,3	4,7	18,0
Мальта	37,1	5,6	0,7	1,3	5,1	1,4	0,4	5,5	1,1	5,3	10,8

Закінчення табл. 4.1

Країна	Затяльні держані витрати	Затяльні держані послуги	Оборона	Громадський порядок і безпека	Економіка	Охорона довкілля	Житло та комунальні послуги	Охорона здоров'я	Рекреація, культура та релігія	Освіта	Соціальний захист
Нідерланди	42,0	4,1	1,3	1,8	3,8	1,4	0,4	7,7	1,2	5,0	15,4
Німеччина	45,2	5,7	1,1	1,6	3,3	0,6	0,4	7,4	1,0	4,3	19,7
Польща	41,8	4,2	1,6	2,1	4,8	0,5	0,5	4,9	1,3	5,0	16,7
Португалія	42,7	6,7	0,8	1,7	3,6	0,6	0,5	6,6	0,9	4,4	16,9
Румунія	36,2	4,2	1,7	2,2	4,7	0,7	1,1	5,0	1,0	3,6	11,9
Словаччина	42,7	5,4	1,1	2,3	5,1	0,8	0,5	7,7	1,2	4,2	14,4
Словенія	43,3	5,2	1,0	1,6	4,5	0,6	0,4	6,7	1,4	5,5	16,5
Угорщина	45,6	8,2	1,0	2,1	8,0	0,5	0,8	4,5	3,0	4,7	12,7
Фінляндія	53,2	7,9	1,2	1,2	4,2	0,2	0,3	7,1	1,5	5,6	24,0
Франція	55,6	5,5	1,7	1,6	6,0	1,0	1,1	8,0	1,4	5,3	23,9
Хорватія	47,0	5,6	1,0	2,2	8,2	0,7	2,0	6,3	1,5	4,8	14,5
Чехія	41,3	4,4	0,9	1,9	6,1	0,8	0,7	7,6	1,4	4,9	12,6
Швеція	49,3	6,9	1,2	1,3	4,4	0,5	0,7	7,0	1,3	6,9	19,0

Джерело: Державні витрати за функціями — COFOG. URL: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Total_general_government_expenditure_by_function,_2019_\(%25_of_GDP\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Total_general_government_expenditure_by_function,_2019_(%25_of_GDP).png) (дата звернення: 20.03.2021).

Дані офіційної статистики свідчать, що для різних функцій державних витрат впродовж останніх 10 років (за період 2010–2019 рр.) притаманні неоднакові тенденції. Для деяких функцій характерний природний тренд антициклічності навіть без зміни державної соціальної політики. Зокрема, державні витрати на допомогу з безробіття (частина видатків на соціальний захист) у країнах ЄС-27, ЄС-28 порівняно з витратами за іншими функціями (а саме — на освіту) найбільш схильні до природної антициклічної еволюції. Це пояснюється тим, що в період економічної кризи все більша частина економічно активних людей набувають статусу безробітних, тоді як на чисельність учнів і студентів впливають переважно демографічні зміни³⁷.

В Україні впродовж останніх 10 років (2011–2020 рр.) частка як загальних видатків державного бюджету у % ВВП, так і загальних видатків зведеного бюджету у % ВВП залишається незначною (табл. 4.2). Найбільшою за цей період є частка видатків державного бюджету в 2020 році (28,7 % ВВП), найменшою — у 2011 році (18,3 % ВВП). Видатки зведеного бюджету найвищого рівня — 41,5 % — досягли в 2020 році, що значно менше частки загальних державних витрат у країнах ЄС-27 та Єврозони.

Увага української держави найбільшою мірою прикута до сфери пенсійного забезпечення, для якої характерні найбільші державні витрати у % до ВВП упродовж останніх 10 років (максимум — 6,0 % у 2016 році, мінімум — 4,3 % у 2018-му). Значну частку видатків державного бюджету впродовж 2011–2020 років було спрямовано на утримання правоохоронних органів (від 2,5 % у 2011-му до 4,1 % у 2020 році).

Викликає занепокоєння ситуація з фінансуванням сфери освіти, у якій частка видатків державного бюджету за період 2011–2020 рр. не досягла рівня 3 %, зменшившись з 2,1 % в 2011 р. до 1,5 % у 2020-му. Принагідно зазначимо, що статтю 78 Закону України «Про освіту» обсяг асигнувань на сферу освіти визначений у розмірі не менше ніж 7 відсотків валового внутрішнього продукту³⁸. Динаміка видатків зведеного бюджету на освіту в Україні засвідчує, що з моменту прийняття цієї норми не вдавалося вийти на встановлений вказаним законом рівень фінансування. Як для обсягів зведеного бюджету, так і для окремих його складових — державного бюджету та місцевих бюджетів — характерна нестабільна динаміка.

У структурі видатків на соціальний захист, який за всіма канонами відображає рівень соціальності держави в країнах ЄС-27 (табл. 4.3), так і в Україні³⁹, найбільша частка припадає на виплату пенсій за віком. Це можна пояснити глобальною тенденцією постаріння населення, що збільшує навантаження на виплати пенсій за віком.

³⁷ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_expenditure_by_function_%E2%80%93_COFOG

³⁸ Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

³⁹ Сателітний рахунок соціального захисту в Україні у 2019 році. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 4.2

СТРУКТУРА ДЕРЖАВНИХ ВИТРАТ В УКРАЇНІ ЗА ФУНКЦІЯМИ, 2011–2020 рр., % ВВП

	Видатки державного бюджету										Видатки зведеного бюджету									
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Освіта	2,1	2,1	2,0	1,8	1,5	1,5	1,4	1,3	1,3	1,5	6,6	7,0	6,9	6,3	5,7	5,4	6,0	5,9	6,0	6,9
Пенсії	4,5	4,4	5,5	4,8	4,8	6,0	4,5	4,3	4,6	5,1	4,7	4,7	5,7	5,0	5,0	6,2	4,7	4,5	4,8	5,3
Соціальний захист	0,4	0,7	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,9	3,0	3,4	3,9	3,8	3,7	3,9	4,6	4,9	4,3	3,3	3,4
Відсотки за запозиченнями	1,8	1,7	2,1	3,0	4,2	4,0	3,7	3,3	3,0	3,4	1,8	1,7	2,2	3,1	4,3	4,0	3,7	3,3	3,0	3,5
Правоохоронні органи	2,5	2,5	2,6	2,8	2,7	3,0	2,9	3,3	3,5	4,1	2,5	2,5	2,6	2,8	2,8	3,0	3,0	3,3	3,6	4,1
Медицина	0,8	0,8	0,8	0,7	0,6	0,5	0,6	0,6	1,0	3,2	3,8	4,0	4,0	3,6	3,6	3,2	3,4	3,3	3,2	4,5
Збройні сили	1,0	1,0	1,0	1,7	2,6	2,5	2,5	2,7	2,7	3,1	1,0	1,0	1,0	1,7	2,6	2,5	2,5	2,7	2,7	3,1
Чинівницький апарат	1,3	1,4	1,2	1,1	0,9	0,9	1,1	1,3	1,2	1,3	2,0	2,0	1,9	1,7	1,6	1,6	1,9	2,1	2,1	2,3
Транспорт	1,1	0,9	0,9	0,9	1,2	0,6	0,7	0,8	0,9	2,4	1,4	1,1	1,2	1,2	1,6	1,2	1,7	2,0	1,9	3,8
Інші галузі економіки	0,9	0,8	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,6	1,5	1,4	0,6	0,6	0,9	1,2	1,3	1,5	1,5	2,1
Культура та спорт	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,8	0,9	0,9	0,9	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8	0,9
Комунальне господарство	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	1,4	0,5	1,1	0,8	0,7	0,9	0,9	0,9	0,9
Сільське господарство	0,6	0,5	0,5	0,4	0,2	0,2	0,4	0,4	0,4	0,4	0,6	0,5	0,5	0,4	0,3	0,2	0,4	0,4	0,4	0,4
Охорона довкілля	0,2	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,2	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3
Паливно-енергетичний комплекс	0,8	1,2	1,0	0,6	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,8	1,2	1,0	0,6	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Усього	18,3	18,6	18,9	18,9	20,3	20,5	19,0	19,5	20,4	28,7	32,0	33,8	33,2	33,0	34,2	35,0	35,4	35,4	34,5	41,5

Джерело: Ціна держави. Бюджет України. URL: <http://cost.ua/budget/expenditure/> (дата звернення: 15.03.2021).

Таблиця 4.3

**СТРУКТУРА ВИДАТКІВ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ У КРАЇНАХ ЄС
У 2019 РОЦІ, % ВВП**

Країна	Соціальний захист, усього	Захворювання / інвалідність	Пенсії за віком	Утриманці, які пережили годинування	Сім'я та діти	Безробітні	Житло	Соціальна ізоляція	Дослідження та розробки	Інше
ЄС-27	19,3	2,7	10,5	1,5	1,8	1,3	0,3	0,8	0,0	0,3
Єврозона	19,8	2,8	10,7	1,7	1,6	1,4	0,4	0,9	0,0	0,3
Австрія	20,1	1,8	12,6	1,3	2,0	1,2	0,1	1,0	0,0	0,2
Бельгія	19,4	3,5	9,4	1,6	2,2	1,3	0,2	1,0	0,0	0,2
Болгарія	11,5	0,5	8,4	:	1,8	0,4	0,1	0,1	:	0,3
Греція	19,8	1,6	13,8	2,0	0,9	0,6	0,2	0,6	0,0	0,0
Данія	21,4	4,3	8,2	0,0	4,2	1,9	0,7	1,6	0,0	0,5
Естонія	13,2	2,1	6,7	0,1	2,7	1,3	0,0	0,2	0,0	0,2
Ірландія	8,9	1,7	3,0	0,6	1,3	0,8	1,1	0,3	0,0	0,2
Іспанія	17,4	2,5	9,5	2,3	0,9	1,6	0,0	0,4	0,0	0,1
Італія	21,2	1,8	13,6	2,6	1,0	1,1	0,0	1,0	0,0	0,1
Кіпр	12,4	0,4	6,1	1,4	2,7	0,5	0,0	1,2	0,0	0,1
Латвія	12,1	2,4	7,0	0,2	1,2	0,5	0,1	0,4	0,0	0,3
Литва	12,3	2,7	6,2	0,3	1,7	0,7	0,1	0,4	0,0	0,2
Люксембург	18,0	3,0	9,5	0,0	3,5	1,0	0,1	0,7	0,0	0,2
Мальта	10,8	0,9	6,8	1,2	0,9	0,2	0,1	0,3	0,0	0,4
Нідерланди	15,4	4,1	6,5	0,1	1,4	1,3	0,4	1,6	0,0	0,0
Німеччина	19,7	3,3	9,7	1,9	1,7	1,5	0,3	0,6	0,0	0,7
Польща	16,7	2,0	9,5	1,6	2,8	0,3	0,0	0,3	0,0	0,1
Португалія	16,9	1,3	11,4	1,7	1,1	0,6	0,2	0,4	0,0	0,3
Румунія	11,9	1,0	8,7	0,1	1,4	0,1	0,0	0,1	0,0	0,4
Словаччина	14,4	3,2	7,7	0,8	1,1	0,2	0,0	0,2	0,0	1,2
Словенія	16,5	2,0	9,8	1,2	1,8	0,4	0,0	0,9	0,0	0,2
Угорщина	12,7	2,2	6,4	0,8	2,1	0,3	0,1	0,8	0,0	0,2
Фінляндія	24,0	3,1	13,7	0,6	3,0	1,7	0,6	0,9	0,0	0,3
Франція	23,9	2,9	13,1	1,5	2,3	1,9	0,8	1,3	0,0	0,2
Хорватія	14,5	2,3	8,0	1,3	1,9	0,5	0,0	0,1	0,0	0,5
Чехія	12,6	2,2	7,4	0,5	1,6	0,1	0,2	0,3	0,0	0,2
Швеція	19,0	3,6	10,4	0,2	2,5	1,1	0,3	1,0	0,0	0,0

Джерело: Загальні видатки державного управління на соціальний захист, 2019, % ВВП.
URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Total_general_government_expenditure_on_social_protection_2019_%25_of_GDP.png (дата звернення: 20.03.2021).

Визнаючи значущість виокремлених раніше рис соціальної держави, констатуємо, що й вони невичерпні та не дають комплексного уявлення про державу, яка за певних умов та обставин набуває статусу соціальної. Принципово важливим є усвідомлення того, що згадані раніше умови й обставини перманентно змінюються, а отже, характеристики соціальної держави розвиваються та наповнюються новим змістом.

Питання щодо належної ролі держави є предметом ідеологічної дискусії, яка зачіпає глибинні політико-філософські переконання людей. Однією з крайностей є ідея про те, що держава повинна бути «нічним сторожем», а її уряду необхідно зосередитися на введенні та підтримці мінімальної кількості правил, пов'язаних з комерцією і (національною) безпекою, іншою – уявлення, відповідно до якого держава відповідає за належне функціонування господарської системи в цілому. Друга крайність безпосередньо пов'язана з комуністичними ідеями. В умовах нинішньої економічної кризи знову почали досить активно обговорюватися ідеї щодо активної участі держави у функціонуванні ринків за відсутності повного контролю над ними (які пропонувалися і активно відстоювалися ще Джоном Мейнардом Кейнсом). Відповідно до них належне функціонування економіки розглядається у зв'язку з питаннями, що мають безпосереднє відношення до системних ризиків, які виникають в народному господарстві (наприклад, до небезпек, викликаних крахом банківської системи або автомобільної промисловості в цілому).

Джерело: Вилфред Долфсма. Провали государства. Общество, рынки и правила / пер. с англ. Ю. Каптуревского; под науч. ред. Д. Кадочникова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2017. С. 86–87.

Зазначимо, що європейська соціальна модель — це не уніфікований набір соціальних компонентів, вона має як спільні риси, незалежно від географії її впровадження, так і відмінності, зумовлені національними традиціями певної країни, рівнем її економічного розвитку, політичними вподобаннями панівної еліти тощо. Пріоритетними складовими та соціальними цінностями цієї моделі є:

- розподіл ризиків через систему соціального страхування;
- неприпустимість значної економічної й соціальної нерівності;
- захист прав працівників, культивування в суспільстві почуття взаємної відповідальності й солідарності.

Ще раз нагадаємо, що становлення в Європі держав соціального типу безпосередньо пов'язане з розвитком так званої європейської моделі. Остання і в структурному, і в змістовому сенсі не є монолітом з єдиними, типовими, незмінними компонентами. Насправді ЄСМ — це симбіоз як єдиних, так і специфічних цінностей, поєднаних у кожній країні по-своєму.

Безперечно, кожна держава соціального типу соціальна по-різному. Характер, масштаби, послідовність, стратегія соціальних реформ у кожній країні мала й має свої особливості. Останні визначаються не тільки економічними чинниками й обставинами соціально-економічного характеру, а й ментальністю населення, його традиціями, специфікою політичної культури тощо. Тому автори прагнули виокремити лише загальні тенденції змін у виробленні соціальної політики та практики її реалізації.

Причини кризи класичної соціальної держави індустріального типу в економічній літературі часто подаються спрощено й упереджено. При цьому акцентується увага здебільшого на зростанні бюджетного навантаження, дедалі більшій участі держави у відносинах перерозподілу, що начебто перевищує допустимі межі. Наголошується й на тому, що ще на зламі XIX–XX ст. масштаби перерозподілу доходів за участі держави були невеликі й поширювалися на нечисленні групи населення, а вже на початку XX ст. ситуація різко змінилася. Підкреслюється, що населення значною мірою охоплене системами освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення за активної участі держави в соціальних видатках. А далі — простий, а радше, спрощений рецепт. Оскільки демографічна ситуація погіршується й частка тих, хто надає ресурси для перерозподілу, скорочується, а кількість реципієнтів збільшується, то потрібна нова модель соціальної держави, яка має тяжіти до держави субсидіарного типу. Безумовно, певна послідовність міркувань там прослідковується, але чому бракує системного погляду на проблему стійкого розвитку? Чому не наголошується на такому: будь-яке суспільство або його окрема структура може мати потенційні конкурентні переваги лише за умови наявності потужного людського капіталу? Процес формування цього капіталу має охоплювати не окремі верстви, а абсолютну більшість населення. Постають логічні запитання: чи можна сформувати потужний людський капітал абсолютної більшості населення за умови формування субсидіарної держави? Чи не шукаємо ми (а точніше, ті, хто домагаються модернізації через десоціалізацію) найбільш простих рецептів і моделей розбудови постіндустріальної соціальної держави?

Соціальна держава зразка початку XXI ст. справді потребує модернізації, здійснення інших принципів і механізмів функціонування галузей, що забезпечують соціальний розвиток. Дрейф до соціальної держави нового типу має на меті створення ліпших умов для захисту населення від нових соціальних ризиків, адаптації громадян, домогосподарств і суспільства загалом до структурних трансформацій. Коли йдеться про соціальну державу, то цим стверджується, констатується, що цей інститут, ця складова суспільного устрою відіграє провідну або одну з провідних ролей у забезпеченні стійкого соціального розвитку.

Можливо, що закон Вагнера про розширення ролі держави в міру промислового і економічного розвитку був невірно зрозумілий тими, хто вирішив, що він відноситься лише до частки державних витрат у ВВП. Було би більш реалістично під розширенням ролі держави розуміти розширення її регулятивної ролі. Можна припустити, що держава повинна відігравати більш значну роль, ніж та, яку вона відігравала протягом двох попередніх століть, намагаючись захистити громадян від можливих небезпек і шкоди, що завдається значними негативними екстерналіями або зловживаннями, що здійснюються як у виробництві, так і у споживанні. Регулятивна роль держави повинна бути спрямована на попередження, а не на забезпечення переваг для окремих груп, як це було за часів меркантилізму. З огляду на всі можливі складнощі, ми поки не можемо сказати, наскільки ефективно регулятори зможуть виконувати цю роль. Але яким би не був результат, можна очікувати, що в довгостроковій перспективі державні витрати в ринкових економіках скоротяться, а регулювання посиляться. При цьому невидима рука навряд чи буде відігравати менш значну роль на ринку.

Джерело: Танди В. Правительство и рынки : меняющаяся экономическая роль государства / пер. с англ. Алексея Рогожкина ; науч. ред. перевода Е. Головленицина. Москва : Издательство Института Гайдара, 2018. С. 570–571.

Еволюція соціальної держави та тенденції її розвитку

Якщо досліджується еволюція, тобто зміни, перетворення, то треба аналізувати трансформації в царині як «соціального», так і «державного». Ідеться про те, що на виході мають скластися чіткі уявлення: а що конкретно змінюється в соціальній сфері — напрями, структура, акценти, пріоритети, об'єкти, власне, соціальне. Водночас варто мати чітке уявлення про зміни в діяльності держави, тобто чого більше (менше) — держави як владної структури чи держави як партнера, учасника колективних, консолідованих дій. Оскільки соціалізована, соціально відповідальна діяльність має здатність «переливатися», ставати «плинною», не моно-, а багатосуб'єктною, то науковий аналіз повинен охоплювати соціальне буття всього суспільства. Має з'явитися нова, узагальнена категорія (чи відновлена), скажімо, «соціальний розвиток суспільства», «соціальне суспільство», «суспільство добробуту», «суспільство соціальних можливостей» тощо.

Концепція держави змінилася. Задумана спочатку як постачальник робочих місць через державну службу і виробник товарів і послуг через державні підприємства, в її сучасній формі держава встановлює правила гри і втручається для компенсації провалів ринку, але не підміняє собою ринок. Будучи посереднім бізнес-менеджером, держава стає регулятором. Вона приймає на себе відповідальність за створення рівних можливостей, здорової конкуренції та фінансової системи, що не залежить від допомоги з державних коштів. Вона знаходить спосіб змусити економічних суб'єктів поводитися відповідально по відношенню до навколишнього середовища, солідарно — в області медичного страхування. Держава забезпечує захист працівників, які не володіють достатньою інформацією, що дозволяє відчувати себе більш впевнено (гарантуючи в тій чи іншій мірі безпеку на робочому місці і право на якісну освіту). У своїй діяльності держава динамічна і дієва.

Джерело: Тироль Жан. Економіка для общего блага / пер. с фр. И. Шевелевой; научный редактор перевода М. Левин. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2020. С. 233.

Вельми важливо, щоб соціальність держави розглядалася крізь призму цінностей, які сповідує держава, і цінностей, які вона реалізує на практиці. В ідеалі не має бути відмінностей між проголошеним, задекларованим і тим, що реалізується на практиці. Наявні асиметрії, які є не винятком, а швидше, правилом, свідчать про рівень «моральності» держави.

Один з найбільш авторитетних дослідників теорії та практики діяльності соціальної держави Г. Еспін-Андерсен, синхронна типологія якого набула широкого визнання, підсумовуючи зміни у функціях, характері соціальної держави на зламі двох тисячоліть, зазначає, що політичні сили практично всіх розвинених країн і далі зберігають принципи соціальної держави. Модернізація деяких напрямів соціальної діяльності, на думку дослідника, не має принципового характеру, і соціальні держави як інститути зберігають свої завоювання та вплив на соціальний розвиток⁴⁰. Але є чимало дослідників соціальної тематики, які вважають, що сучасні умови та тенденції трансформації соціальної політики і

⁴⁰ Esping-Andersen G. Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies. London, 1996. С. 265–266.

можливості її реалізації зумовлюють потребу концептуального перегляду як теорії, так і практики функціонування соціальної держави⁴¹.

Немає підстав переглядати оприлюднені раніше висновки авторів щодо крайніх оцінок сучасного стану та тенденцій розвитку соціальної держави. Як і раніше, наполягаємо на необхідності неупередженого, виваженого аналізу природи, першопричин, які диктують потребу модернізації функцій та напрямів діяльності держави соціального типу. У розвиток викладеного зазначимо, що період, коли інтенсивно формувалися соціальні держави класичного типу (кінець 50-х — початок 60-х років минулого століття), характеризувався низкою сприятливих умов економічного, демографічного, політичного характеру. І серед них — високі темпи економічного розвитку, домінування політичних настроїв соціал-демократичного спрямування, наявність передумов для розвитку соціального партнерства; переважання позитивних тенденцій демоекономічного розвитку та культивування цінностей довіри, солідарності, трудової етики тощо. При цьому підкреслимо, що повоєнний період аж до середини 1980-х років був «золотим» у сенсі досконалості соціально-трудових відносин, які мали стійку позитивну динаміку розвитку.

Проте в останні два десятиліття XXI ст. (а за деякими параметрами й дещо раніше) виявилася синергетика негативних, небажаних тенденцій соціально-економічного, соціально-трудового, демоекономічного характеру таких як:

- уповільнення темпів економічного розвитку;
- зниження народжуваності, яка в більшості країн Європи не забезпечує навіть простого відтворення населення, інтенсивне старіння останнього;
- зростання міграційних потоків, яке часто-густо загострювало соціальні проблеми, а в останні два роки набуло загрозливих масштабів і межує з глобальною соціальною катастрофою;
- збільшення кількості родин з одним з батьків, кількості самотніх людей, частки малозабезпечених жінок і дітей.

Один з видатних фахівців з проблем європейського соціального розвитку Андре Сепір ще в 2003 році заявив, що життєздатність «європейської моделі» викликає дедалі більше сумнівів⁴². Заслужовують на увагу висновки тих авторів, які зміни в політиці соціальної держави, трансформацію останньої пов'язують передусім з новим форматом сучасної глобальної економіки та постіндустріального суспільства, з потребою набуття конкурентних переваг. Так, Ш. Марклунд пов'язує необхідність модернізації соціальної держави та перегляду її соціальної політики з потребою підвищення продуктивності та конкурентоспроможності національної економіки⁴³.

У наукових публікаціях, що містять ретельний аналіз проблем соціальної держави й перспектив її розвитку, чимраз частіше акцентується увага на необхідності радикальних модернізаційних змін у цій царині, які мають передбачати рух до «держави можливостей»⁴⁴. За цими змінами можна чітко побачити іншу ієрархію напрямів соціальної діяльності, надання пріоритету не соціальній під-

⁴¹ Gilbert N. Transformation of the Welfare State. Oxford, 2002. 208 p.

⁴² Sapir A. [et al.]. An Agenda for a Growing Europe. Brussels: European Commission, 2003. 234 p.

⁴³ Marklund S. The Decomposition of Social Policy in Sweden. *Scandinavian Journal of Social Welfare*. 1992. Vol. 1. № 1. P. 10.

⁴⁴ Gilbert N. Transformation of the Welfare State. Oxford, 2002. 208 p.

тримці, а соціальним інвестиціям у розвиток людського капіталу. За нових масштабів і ролі соціальних інвестицій, що досягаються за безпосередньої та опосередкованої участі держави, відбувається становлення нового типу цього суспільного інституту, який набуває дедалі більшої ролі у формуванні можливостей і перспектив стійкого розвитку.

Концепт держави соціальних інвестицій став широко обговорюватися наприкінці 1990-х років як альтернатива неоліберальній соціальній риториці, що домінувала в політичних колах і формувала економічне мислення після 1970-х рр.⁴⁵, яке має на меті подолати невдачі неолібералізму 1980-х — 1990-х років у царині соціальної політики. Держава соціальних інвестицій не є антиподом ані класичної соціальної держави, ані її неоліберальної моделі, що інтенсивно імплементувалась у практику соціального устрою, починаючи з 1980-х років. Ідеологічним її підґрунтям є визнання необхідності обмеження суто ринкового підходу щодо вирішення соціальних проблем і потреби інтеграції соціальної й економічної політики, державної участі в подоланні провалів ринку та одночасного досягнення стійкої динаміки розвитку. У змістовному сенсі особливістю держави соціальних інвестицій є акцент у державній політиці на розвитку людського і соціального капіталу, проведенні активної політики зайнятості, стимулюванні переходу від «соціалки» до активної трудової діяльності. Соціальна сфера, у якій значною мірою формується людський капітал, перестає бути суто витратним інститутом, оскільки соціальні витрати здебільшого трансформуються в соціальні інвестиції.

Емпіричні дослідження не підтверджують теоретичних постулатів щодо негативного впливу державних соціальних витрат на економічне зростання та набуття конкурентних переваг. Поширені в економічних виданнях твердження щодо негативного державного втручання в економічний розвиток, як і постулати щодо зниження економічного зростання та конкурентних переваг у разі збільшення абсолютих і відносних показників державних соціальних витрат, *не мають емпіричного підтвердження*. Так, емпіричні дослідження залежності витрат на соціальне забезпечення та темпів економічного зростання, здійснені на основі даних 61 країни, і панельні дослідження за 20 індустріально розвиненими країнами продемонстрували, що там, де така залежність виявлена, вона є позитивною⁴⁶.

На підтвердження викладеного зазначимо: досвід країн Північної Європи, економічні системи яких мають одні з найвищих у світі показники конкурентоспроможності, не підтверджує негативного впливу суспільного сектора на конкурентоспроможність суспільства. У програмних документах країн ОЕСР наголошується на тому, що соціальні інвестиції та передусім ті, що спрямовуються на розвиток людського капіталу, відіграють ключову роль у стримуванні соціальної нерівності, сприяють прирощенню трудового потенціалу та майбутніх доходів. Саме соціальні інвестиції можуть узгодити економічні та соціальні цілі⁴⁷. Варто зазначити, що на початку 2013 року Європейська комісія ухвалила спеці-

⁴⁵ Jenson J. Diffusing Ideas for After Neoliberalism: The Social Investment Perspective in Europe and Latin America. *Global Social Politics*. 2010. Vol. 10. No. 1. P. 59–84; Midgley J., Tang K. L. Social Policy, Economic Growth and Developmental Welfare. *International Journal of Social Welfare*. 2001. No. 10 (4). P. 244–252.

⁴⁶ Bellettini G., Ceroni C. B. Social Security Expenditure and Economic Growth: an Empirical Assessment. *Research in Economics*. 2000. Sept. Vol. 54 (3). P. 249–275.

⁴⁷ EU (2012). Committee on Employment and Social Affairs, Draft report on Social Investment Pact as a response to the crisis. Brussels : European Parliament.

альне комюніке щодо соціального інвестиційного пакета (the Social Investment Package). Цей документ є складовою частиною європейської стратегії зростання, яке має досягатися на основі інтенсифікації інвестицій у людський капітал. Європейська комісія не тільки закликала країни — члени ЄС підтримувати рівень соціальних витрат, а й зафіксувала зобов'язання виділяти 25 % коштів соціальних фондів на соціальні інвестиції та 20 % коштів Європейського соціального фонду — на боротьбу з бідністю⁴⁸.

Відомий соціолог сучасності, дослідник проблем розвитку Європи Е. Гідденс на основі глибокого аналізу тенденцій і домінант соціально-економічного розвитку на європейському континенті дійшов висновку, що соціальній державі необхідно трансформуватись у державу соціальних інвестицій, яка опікується створенням матеріальних благ, а не тільки збирає уламки того, що залишається після руйнування системи. У державі соціальних інвестицій реалізується перехід від негативного до позитивного соціального забезпечення. Беверидж свого часу говорив про лікування вже наявних на момент створення системи соціальних і економічних недугів, підкреслюючи першочергову потребу боротьби з «п'ятьма небезпеками»: невіглаством, злиднями, нужденністю, неробством і захворюваннями. Нинішнє завдання соціальної держави має полягати в тому, щоб замість боротьби з негативними проявами перейти до реалізації позитивних прагнень. Інакше кажучи, йдеться про сприяння освіті та професійному навчанню, вибору активної життєвої позиції, участі в соціальній та економічній діяльності, дотриманню здорового й повноцінного способу життя. Значну увагу Беверидж і його видатний послідовник Т. Х. Маршалл приділяли питанням прав громадян. Нині нам треба визнати, як пише Е. Гідденс, що соціальне забезпечення передбачає наявність у громадян не тільки прав, а й обов'язків, які мають забезпечуватися системою відповідних стимулів і санкцій⁴⁹. Важливим є й такий його висновок: сильна держава в класичному вигляді являла собою систему управління ризиками. Вона надавала гарантії захисту від ризиків, що стосуються, наприклад, здоров'я, трудової зайнятості або особистих життєвих обставин, яким самостійно окремі особи протистояти не могли. Власне, під захистом малась на увазі мінімізація ризику. Однак, коли йдеться про позитивні життєві можливості, щодо ризиків діє більш тонке та важколовиме поняття, ніж просто захист. Ризикованість дій часто має й позитивну конотацію, особливо за умов швидкозмінного світу. Ми знову повертаємося, пише Гідденс, до складного взаємозв'язку між можливістю і ризиком. Нерідко активний ризик здатний забезпечити більший ступінь захисту, ніж спроби знизити ризик або уникнути його. Подібне твердження актуальне як щодо більшої частки економічно активного населення, так і щодо роботодавців. Однією зі спроб «упіймати» цю взаємодію є розроблення концепції «гнучкого захисту»⁵⁰.

Для усвідомлення відмінностей між класичною соціальною державою та державою соціальних інвестицій багато важить думка Е. Гідденса про те, що реформою соціальної держави або процесом її трансформації в державу соціаль-

⁴⁸ EU (2013). Communication from the Commission: Towards Social Investment for Growth and Cohesion — including implementing the European Social Fund 2014–2020.

⁴⁹ Гидденс Э. Непокойный и могущественный континент: что ждет Европу в будущем? / пер. с англ. А. Матвеевко, М. Бендет. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХ и ГС, 2015. С. 106–107.

⁵⁰ Там само.

них інвестицій має враховуватися саме та складова конструкції, яка стосується «держави». У класичній соціальній державі з громадянами обходились, швидше, як з пасивними підданими, подібно до того, як обходяться з пацієнтом. На порядок денний має бути винесене питання розширення прав і можливостей користувачів держпослуг і децентралізації прийняття рішень. Необхідно чітко відрізняти ці процеси від власне приватизації. «Вирощування» людського й соціального капіталу є або має бути однією з ключових складових систем соціального забезпечення. Звідси — фундаментальна важливість реформи всього освітнього процесу від початкової до вищої школи й освіти впродовж усього життя людини. Людський і соціальний капітал життєво важливий не тільки для виховання активних громадян, а й для їхнього успіху на ринку праці. У зв'язку з цим державі соціальних інвестицій треба активніше втручатися в економічне й соціальне життя країни, ніж це робила традиційна соціальна держава⁵¹.

Трансформація соціальних держав класичного типу — це результат передусім модернізації дотеперішніх систем соціального забезпечення. Класична соціальна держава, зазначає Е. Гідденс, опікувалася поліпшенням життя людини, яка опинилася за межею бідності. Запобіжна система соціального забезпечення значно більшою мірою скерована на те, щоб не дати людям опинитися за цією межею і допомогти їм не повернутися туди, коли їм вдалося вирватися з бідності. Тут особливої значущості набуває саме «гнучка захищеність»: на відміну від традиційних допомог, вона практикує активний підхід до боротьби з бідністю завдяки поверненню до трудової діяльності через професійну перепідготовку⁵².

У попередніх дослідженнях акцентувалася увага на тому, що аналіз трансформаційних процесів, які відбуваються в країнах ЄС упродовж останніх 10–15 років, свідчить про те, що нові моделі соціального забезпечення «працюють» на випередження, їх завдання — не допустити набуту статусу малозабезпечених значній частині населення, створити умови для повернення до активної трудової діяльності тих, хто перебуває в стані вимушеної незайнятості.

Далі зазначимо, що аналіз причин еволюції соціальної держави був би неповним без розгляду змін, що відбулися й далі відбуваються в соціально-економічній політиці держав країн ЄС та інших розвинених країн під впливом ідеології неолібералізму та економоцентризму. Неупереджений аналіз перекоонує в тому, що неолібералізм як потужна течія сучасної економічної думки зберігає, а іноді й посилює свій вплив на політикум та економічну еліту країн Заходу. Результатом такого впливу є відтворення тренду десоціалізації соціально-трудоких відносин.

Один з парадоксів сьогодення полягає в тому, що після світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 років, яка сталася під патронатом і з «благословення» неолібералізму, останній не зійшов зі сцени ухвалення вирішальних політичних і економічних рішень. У чому причина? Можливо, це випадковість, і ми все ж будемо свідками закінчення періоду домінування неолібералізму? Ймовірно, участь неолібералізму буде такою самою, як і кейнсіанства, і це вже не за грами?

⁵¹ Гідденс Е. Неспokoйный и могущественный континент: что ждет Европу в будущем? / пер. с англ. А. Матвеевко, М. Бендет. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХ и ГС, 2015. С. 108–109.

⁵² Там само. С. 115.

Відомий дослідник сучасних проблем неолібералізму Колін Крауч з цього приводу зазначає, що неолібералізм залишається ідеологічним підґрунтям економічної системи, яка пережила масштабну кризу й з неї досі не вийшла. У своєму фундаментальному дослідженні «Дивна не-смерть неолібералізму» К. Крауч на запитання, чи не буде такою самою участю неолібералізму, як і кейнсіанства, відповідає: «Ні. Криза кейнсіанства призвела до його краху, а не до перезавантаження, але не тому, що його ідеї були фундаментально помилкові, а тому що класи, у інтересах яких воно первісно діяло, — працівники фізичної праці, — переживали закономірний для історії занепад втрачаючи свою соціальну силу. Навпаки, сили, які більше за всіх вигравали від неолібералізму, — глобальні корпорації, особливо фінансового сектора — зберігають свою значущість, яка практично не ставиться під сумнів»⁵³. І далі К. Крауч, використовуючи різноманітні факти й методологічний інструментарій, намагається переконати потенційного читача в тому, що «живучість» неоліберальної теорії та її прикладного інструментарію пов'язана передусім з підвищенням ролі корпорацій (великого бізнесу) у функціонуванні глобальної економіки.

Конфлікт між ринком і державою, який, здавалося, визначає суть політичної боротьби в багатьох державах, насправді відвертає нашу увагу від існування третьої, більш потужної сили, здатної значною мірою впливати на ринок і державу. Таким чином, в дійсності існує три полюси сили замість двох. Політика початку ХХІ ст. зовсім перестала бути протистоянням зазначених трьох сил і перетворилася в їх взаємовигідне співіснування, тим самим продовжуючи тенденцію минулого століття щодо посилення ролі корпорацій в політиці і навіть зміцнюючи їх позиції після світової кризи.

Залучення корпорацій у процес прийняття рішень не пояснює і не виправдовує жодна з існуючих економічних теорій, але тим не менше цей процес став невід'ємним елементом нашого суспільного життя.

Якщо неолібералізм як теорія і наполягає на дотриманні будь-яких умов в політиці, то серед них є вимога суворого поділу державної влади та ринку. Але якщо виявиться, що реалізація неоліберальної політики неминуче веде до виникнення тісного зв'язку між приватними корпораціями і урядом, то домінуючій політичній ідеології буде завдано непоправної шкоди. Звичайно, більшості ідеологій притаманне лицемірство. Державний соціалізм не рятував, а ще глибше занурював робітників в економічну експлуатацію, християнська демократія навряд чи має багато спільного з вченням Ісуса Христа. Так чи інакше, ідеології обходять ці спірні моменти, але звинувачувати їх у лицемірстві корисно, оскільки це говорить про слабкість ідеологічної структури і слугує відправною точкою обговорення можливих альтернатив.

Джерело: Колін Крауч. От протистояния рынка и государства к протистоянию корпораций и гражданского общества? / Политика в эпоху жесткой экономии. Под ред. А. Шефара, В. Штрика Пер. с англ. под научной редакцией А. А. Порецковой. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. С. 302–303.

Зазначимо, що наукова спільнота високо оцінила згадану монографію К. Крауча. Чимало вчених справедливо наголошують, що важливою методологічною новацією цієї праці є запровадження її автором у теоретичний і прикла-

⁵³ Крауч К. Странная не-смерть неоллиберализма. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2012. С. 19.

дний аналіз сучасної економічної системи третього механізму (крім держави й ринку), що «працює» на узгодження індивідуальних і групових інтересів, — корпорації. Науковець стверджує, що наявність цієї третьої компоненти дає змогу переосмислити неоліберальну політико-економічну модель, яка вміщує маркетизацію, «приватизоване кейнсіанство» й «шопінг політичних режимів».

Глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 років, що сталася не в останню чергу під впливом ідеологічних підвалин цієї моделі, не тільки не зруйнувала її, а й посилила потужність фінансових установ і великих корпорацій. Тож упровадження в аналіз третього механізму узгодження інтересів — корпорацій — заслуговує на увагу, оскільки на практиці саме цей інститут (корпорація) відіграє одночасно дедалі більшу і регулятивну, і стабілізаційну, і десоціалізаційну роль. К. Крауч пише, що сучасна транснаціональна корпорація в багатьох випадках виявляється сильнішою за державу. Це призводить до «шопінгу режимів», адже саме корпорація вибирає країни, в які буде спрямовувати інвестиції, маючи своїх представників у органах виконавчої та законодавчої влади. Це вже навіть не «старе добре лобювання», а явище більш складне, яке може призвести до непередбачуваних наслідків.

З приводу десоціалізації, що характерна для умов сьогодення, і втрати надбань «золотих» 70-х — 80-х років попереднього століття, К. Крауч зазначає, що неолібералізм набув влади, здобув перемогу над досвідом деяких, хоч і не всіх, країн розвиненого світу, над тридцятьма попередніми роками скорочення соціально-економічної нерівності та підвищення уваги до соціальних потреб і колективних цілей. Це тридцятиліття стало можливим переважно завдяки владі демократичної національної держави. У політичному сенсі перемога неолібералізму виявилась історичною поразкою лівоцентричної політики, поразкою її ідеї й одночасно її організаційної сили; це була перемога правих і їхньої орієнтації на сильних, багатих і впливових людей, які протистоять будь-яким ідеям про широкі колективні інтереси, що виходять за межі підтримки порядку⁵⁴.

Щодо кризи неолібералізму та потреби пошуку нових опор для забезпечення стійкості сучасних моделей соціально-економічного розвитку К. Крауч пише, що нині неоліберальна модель переживає свою власну кризу, про це свідчить нещодавній банківський і фінансовий крах. Неолібералізм зношується, і це доля всіх соціально-економічних моделей⁵⁵.

Підтверджуємо зроблений раніше висновок: держава є важливим, але не єдиним суб'єктом, що забезпечує соціалізований розвиток. Суб'єктом соціалізованого розвитку є економічно активна людина, бізнес-організації, інші організації, що надають суспільно значущі послуги, а також органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства. Зменшення безпосередньої участі держави в забезпеченні соціального розвитку ще не означає, що суспільство стає менш соціалізованим. Не виключено, що інші суб'єкти перебирають на себе соціокультурні функції, які раніше належали державі, але вони виконують їх не менш успішно.

⁵⁴ Крауч К. Странная не-смерть неоллиберализма. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2012. С. 240.

⁵⁵ Там само. С. 241.

Праві свято вірили в мантру лібертаріанців про те, що скидання ланцюгів державного регулювання звільнить приватний інтерес і дозволить йому збагатити всіх. Тим самим вони безмірно перебільшували магічну силу ринку і, відповідно, ігнорували обмеження, що накладаються мораллю. Нам необхідна держава, яке буде активною, але погодиться на більш скромну роль; нам необхідний ринок, свобода якого буде обмежуватися необхідністю соціально осмисленої діяльності, що має свою міцну основу в моральних принципах.

Держава не може бути більш моральною, ніж населення відповідної країни, але вона може зміцнювати систему взаємних зобов'язань і поступово спонукати нас брати на себе нові. Але якщо держава намагається нав'язати суспільству цінності, відмінні від цінностей його громадян, вона втрачає їх довіру, а її авторитет розхищується. Моральний горизонт держави задано моральним горизонтом суспільства. Відсутність моральних цілей у сьогодишньої держави лише відображає ослаблення моральних установок всього суспільства: ставши більш розділеним, наше суспільство стало також менш схильним проявляти щедрість до тих, хто опинився по той бік соціального розколу.

Джерело: Пол Коллиер. Будущее капитализма / пер. с англ. Олега Филиппова. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2021. С. 42–43, 89.

У новій економіці та мережевому суспільстві формується нова за змістом і конфігурацією тріада «ринок — держава — організації (бізнес)». Саме ця тріада, на думку вчених-економістів, які є її прибічниками, має розширити можливості стійкого розвитку. Ми поділяємо думку згаданого раніше Коліна Крауча стосовно того, що конфлікт між ринком і державою, який, здавалося б, визначає сутність політичної боротьби в багатьох країнах, насправді відвертає нашу увагу від існування третьої, більш потужної сили, яка здатна істотно вплинути на ринок і державу, а саме корпорацій. Тож насправді існують три полюси замість двох. Політика початку ХХІ ст. вже не є протистоянням цих трьох сил, вона перетворилася на взаємовигідне їх співіснування, тим самим втілюючи тенденцію минулого століття з посиленням ролі корпорацій у політиці й навіть зміцнення їх позиції після світової кризи⁵⁶.

І ще раз зазначимо, що автори є палкими прихильниками ідеї посилення ролі згаданої раніше тріади в забезпеченні стійкого розвитку. У ній, на наше переконання, особливу місію мають виконувати організації (бізнес). Справді, світ рухається в напрямку мережевої координації, горизонтальних зв'язків, оперативного й різнопланового партнерства бізнесових і державних інститутів за інтересами, незалежно від географічного положення, сфери адміністративного підпорядкування, масштабів і специфіки діяльності. Водночас маємо наголосити на тому, що становлення нової за змістом і конфігурацією тріади «ринок — держава — організації (бізнес)» автоматично не забезпечує ні стійкого розвитку, ні соціалізації відносин між провідними соціальними силами. Згадана тріада має значні потенційні можливості й перспективи, проте їх реалізація потребує створення та задіяння комплексу організаційних, економічних, правових та ін-

⁵⁶ Березин М., Геншель Ф., Крауч К. [и др.]. Политика в эпоху жесткой экономики / под ред. А. Шефара, В. Штрика; пер. с англ. А. А. Алвертян, Н. Г. Глазникова, А. Г. Кузянина и др.; под науч. ред. А. А. Поречковой, И. В. Соболевой. Москва: Высшая школа экономики, 2015. С. 302.

ших механізмів й інструментів. Адже ми з досвіду добре знаємо, що все погане трапляється саме собою, а все хороше потребує організації.

Отже, нова конфігурація суспільного феномена «ринок — держава — організації (бізнес)» чекає на глибоке наукове опрацювання. Украй важливо по-новому, з висоти ХХІ ст., виписати роль і функціональне навантаження кожного зі складників цієї тріади, їх взаємодію в процесі забезпечення стійкого соціалізованого розвитку. Маємо, однак, констатувати, що нині бізнес-організації часто не виправдовують сподівань щодо прориву в напрямку соціально відповідальної діяльності. Якщо говорити образно, то дерево соціальної відповідальності бізнесу вкрай повільно приживається на всіх континентах, а якщо й приживається, то погано плодоносить. Вочевидь, коли стає «менше» держави в соціальному розвитку, то це «менше» має бути замінене кимось і чимось. Якщо цього не відбувається, то багато втрачає суспільство загалом і більшість його членів. Держави має бути стільки, скільки треба. Ця формула проста й очевидна за змістом. Утім, потребує роз'яснення, що ж варто розуміти під цим «треба». Кліше, яке перекочує з однієї зарубіжної публікації в іншу, а відтак у вітчизняні видання, є таким. Державне регулювання, або потреба звертання соціуму до послуг держави, пояснюється чотирма основними причинами: недосконалою конкуренцією, неадекватністю інформації, існуванням суспільних благ і наявністю негативних екстерналій⁵⁷. Визнаючи вагомість цих причин, водночас наголошуємо на тому, що реалії потреби масштабної й різновекторної участі держави в суспільній життєдіяльності набагато ширші⁵⁸. Ми твердо переконані, що існують мінімально потрібні та максимально допустимі межі втручання держави в економіку ринкового типу. Не переходити за ці граничні межі й не зашкодити — було й залишається черговою суспільною вимогою до інститутів держави.

У більшості досліджень, коли йдеться про дихотомію «ринок — держава», співвідношення ринкового саморегулювання й державного втручання в економіку ринкового типу, автори зазвичай апелюють до так званої «невидимої руки», трактуючи по-своєму відомі слова знаного автора «Багатства народів», що породжує ще більше «туману» в розумінні важливої ролі держави.

Варто дослухатися до аргументів, суджень відомого американського соціолога та економіста Н. Флігстіна, який обстоює концепт нової ролі держави у формуванні конкурентних переваг національної економіки та забезпеченні стійкого розвитку. Значення держав для сучасних ринків, як зазначає вчений, неможливо переоцінити. Без стабільних, нерентоорієнтованих (non-rent-seeking) більшою чи меншою мірою держав сучасні виробничі ринки не змогли б існувати. Усе поглинули б війни, грабежі та меркантильні прагнення, які опустили б підприємців на дно. Так, патенти, які видаються державою та контролюються судами, дають змогу підприємствам мати легальну монополію на певний продукт та отримувати прибуток. Інші закони обмежують можливості підприємств щодо опортуністичної поведінки й отримання прибутку за чужий рахунок. У всіх розвинених суспільствах правила й закони існують не лише для захисту

⁵⁷ Крауч К. Как сделать капитализм приемлемым для общества / пер. с англ. Ю. Каптуревского ; под науч. ред. А. Смирнова. Москва: Высшая школа экономики, 2016. С. 50–60.

⁵⁸ Колот А. М. Еволюція ролі держави та інструментарію її впливу на розвиток соціально-трудової сфери. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2011. № 1. С. 5–13.

виробників, а й для захисту споживачів від неякісних товарів і послуг, а також працівників, які зайняті на шкідливих виробництвах⁵⁹.

Найвідоміша метафора Сміта — це «невидима рука», і за іронією долі вона ж є найбільш невірно зрозумілою.

Багато хто приписує Сміту крайні погляди: ідею про те, що будь-яка егоїстична поведінка неодмінно призводить до ненавмисних наслідків, корисних для суспільства в цілому. Згідно з такою точкою зору, аби суспільства досягали оптимальних результатів, не потрібно нічого крім егоїзму.

...
Так що ж Сміт насправді хотів сказати своєю метафорою? В «Багатстві народів» ми читаємо про індивіда таке: «Але коли він бере до уваги свою власну вигоду, це природно або, точніше, неминуче, приводить його віддати перевагу тому заняттю, яке найбільш вигідно суспільству ... Він переслідує власну вигоду, причому в цьому випадку, як і в багатьох інших, він невидимою рукою направляється до мети, яка зовсім не входила в його наміри». *В цьому випадку, а не завжди. Сміт наполягав, що для того, аби переслідування власних інтересів було вигідним, а не шкідливим для суспільних інтересів, потрібні певні інституціональні передумови. Ось що написав про це фахівець по Сміту Едвін Кеннан: «Наслідки переслідування власного інтересу, як правило, вигідні суспільству, але не тому, що існує якийсь природний збіг між власним інтересом кожної людини і благом всіх людей, а тому, що людські інститути влаштовані таким чином, щоб підштовхувати власний інтерес працювати в тих напрямках, в яких він буде вигідний суспільству. І тут уже завданням державного діяча стає створення таких інститутів і законів, які змушують власні інтереси навіть поганих людей працювати на благо всього суспільства. Наука законодавства, міркував Сміт, призначена для того, щоб вказати людям шлях до правильного управління.*

Джерело: Курц Х. Д. Краткая история экономической мысли. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2020. С. 58–59.

На думку одного з найавторитетніших дослідників проблеми ролі держави в світі, що глобалізується, Ю. Хабермаса, національна держава має передусім забезпечувати збереження культурної своєрідності й національної ідентичності народів і бути гарантом прав і свобод людини⁶⁰.

Маємо констатувати, що в науковому, експертному середовищі можна зустріти непоодинокі твердження, що в епоху глобалізації потрібно взагалі відмовитися від національної держави як релікту старої Європи та запроваджувати інші форми політичного устрою. Цілком ймовірно, що в перспективі національні держави будуть замінені більш крупними об'єднаннями, які діятимуть на інших засадах і виявляться більш адекватними умовам глобалізації та постіндустріального розвитку. Але горизонти такої перспективи ледь проглядаються.

Сучасна економічна теорія, як уже неодноразово зазначалось, має чимало вад, і однією з характерних з них є намагання деяких дослідників економічної проблеми подати окремі концепти, судження, проекти як такі, що вже працюють, тобто бажане видається за дійсне. Так сталося і з новим концептом забезпечення стійкого розвитку на основі взаємозв'язку та взаємодії інститутів, яки-

⁵⁹ Флигстин Н. Архитектура рынков: экономическая социология капиталистических обществ XXI века / пер. с англ. А. А. Куракина; под. науч. ред. В. В. Радаева. Москва: Высшая школа экономики, 2013. С. 24.

⁶⁰ Хабермас Ю. Эссе к конституции Европы / пер. с нем. Б. М. Скуратова. Москва: Весь мир, 2013. С. 74–76.

ми постають ринок, держава, організації (бізнес). Практика господарювання має лише опанувати мистецтво розподілу ролей між цими інститутами, оптимізувати наявні механізми їх взаємодії. Проте вже лунають переможні реляції, що згадана раніше тріада успішно функціонує, а організації (бізнес) демонструють небачену соціальну відповідальність.

Ми дотримуємось іншої думки. Нас бентежить асиметрія, що склалася в царині соціального розвитку. Ідеться про те, що під впливом низки факторів внутрішнього й зовнішнього характеру, як об'єктивного, так і суб'єктивного походження, у більшості розвинених країн світу спостерігається «відкат» від колишніх завоювань держав соціального типу. Очікування, що відбудеться адекватне заміщення втрачених позицій держави соціально відповідальною діяльністю з боку бізнесових організацій, не справилось. Доводиться визнати, що соціальна відповідальність бізнесу й за обсягами, і за ефективністю не відповідає потребам і сподіванням соціуму. Ще раз наголосимо, що сьогодні існує об'єктивна потреба широкої участі бізнесових структур у розв'язанні нагальних проблем соціального розвитку. За обмежених перерозподільних можливостей держав⁶¹ бізнес мав би перетворитися на основного постачальника соціальних послуг, зокрема тих, що традиційно розглядались як сфера державної участі. Крім того, у новій моделі соціальної держави важливого значення набуває соціально відповідальна діяльність людини⁶².

Щоб не допустити подальших соціальних втрат, кожне суспільство, ураховуючи закономірності ринкового самонастроювання, має прагнути вирішувати триєдине завдання: 1) зберігати важелі прямого й опосередкованого впливу держави на забезпечення стійкої позитивної соціальної динаміки, адже класична соціальна держава має трансформуватись у неопатерналістську за умови збереження сильних соціальних функцій; 2) створювати умови для трансформації соціальної відповідальності в провідну складову корпоративного управління та опанування в цій сфері сучасної філософії, яка має бути така: корпоративна соціально відповідальна діяльність потрібна самій бізнес-організації не менше, ніж інститутам держави й суспільства; 3) розвивати систему соціальних взаємодій через залучення соціальної діяльності та соціально відповідальної поведінки людини як відображення її органічного зв'язку із суспільством.

Описані раніше чинники зумовили відхід від класичного устрою соціальної держави та формування неокласичного, неопатерналістського її типу. Неопатерналістська соціальна держава, на відміну від класичної (зразка 1960–1970-х років), реалізовує дещо оновлені, модернізовані функції: не утримання, а якнайшвидше повернення тимчасово незайнятих до сфери праці; не пряма підтримка (патронаж) громадян, які опинились у складній ситуації (виплата допомоги з безробіття, надання субсидій тощо), а фінансування витрат на здобуття другої чи третьої спеціальності, на підвищення кваліфікації та набуття більш актуальних компетенцій; стимулювання здорового способу життя й бажання бути зайнятим у сфері суспільно корисної діяльності (маються на увазі працездатні громадяни).

⁶¹ Основними причинами заявленого є вповільнення темпів економічного розвитку, зміни вікової структури населення більшості розвинених країн у бік підвищення частки його старших вікових груп, а отже, навантаження на фонди соціальних виплат; завищення реальних можливостей держави в розв'язанні завдань соціального розвитку.

⁶² Колот А. М. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. *Україна: аспекти праці*. 2011. № 3. С. 3–9.

Чому ідея сталості та сталого розвитку так далеко відійшла від того, що насправді потрібно?

Основна причина — це наше розуміння розвитку, яке занадто прив'язане до вільних ринків, стратегій, які спрямовані на створення сприятливих умов для бізнесу, та історичного наративу Заходу. Ми не розуміємо, що світ, який розвивається, стикається з іншими проблемами сталого розвитку, ніж розвинутий світ. Насправді, існує два різні виклики щодо сталості: один для багатших країн, а інший для бідніших. Багатші країни можуть зосередитися виключно на ефективному використанні ресурсів. А світ, що розвивається, повинен не лише захищати своє довкілля та зберігати ресурсну базу для майбутніх поколінь, але й покращувати рівень життя бідної більшості й пропонувати шлях до сталого стилю життя з достатком. Розуміння розвитку крізь призму ринку, орієнтованого на приватний сектор, унеможливорює досягнення сталості та розвитку одночасно. Якщо вони конфліктують, часто виграє розвиток. Поточна криза сталого розвитку означає, що держава повинна виконувати активнішу роль в управлінні ресурсами. Якщо спільні запаси ресурсів стають обмеженішими, уряд повинен утрутитися і забезпечити повноцінний доступ до цих запасів кожному члену суспільства.

Стала держава ставить перед собою такі три основні цілі:

1. Захист суспільних та спільних благ, щоб у всіх людей був рівний та справедливий доступ до них. Це допоможе надати всім людям доступ до базових прав життя та гарантувати, що вони їх отримають.

2. Визначення способу, як досягнути помірного достатку (на противагу нещадному розумінню достатку, яке існує сьогодні), який краще відповідатиме вимогам до обмеження ресурсів у XXI столітті та національній потребі у визначеній самодостатності.

3. Структурування економіки, щоб інтерналізувати екстерналії ринку, розкриваючи відвертіше розуміння продуктивності, економічних переваг і витрат. Вона також повинна інвестувати в «інфраструктуру»: підтримуючий капітал та послуги, які виступатимуть основою для рівномірного розподілу ресурсів і створення менших, екологічніших і сталих підприємств та економік.

Джерело: Наїр Чандрян. Держава сталого розвитку. Майбутнє урядування, економіки та суспільства / пер. з англ. Ірина Гнатівська. Київ: Наш формат, 2020. С. 40, 111.

Не заперечуючи, більше того, передбачаючи необхідність селективної (адресної) соціальної допомоги, неопатерналістська соціальна держава робить акцент на спонуканні громадян до продуктивної праці, зокрема на використанні гнучких форм зайнятості, наданні можливості працездатним громадянам самореалізуватися у професійній діяльності. Тобто розширення можливостей має передбачати, що доросла людина повинна більше турбуватися про себе сама. Обов'язковий патронаж з боку держави поширюється на тих, хто вже або ще не може себе захистити з об'єктивних причин.

У неопатерналістській соціальній державі принцип солідарності як один із засадничих принципів класичного устрою соціальної держави і далі діє, але в модифікованому вигляді, у контексті реприватизації державних соціальних послуг. Принципово нова особливість сучасної (неопатерналістської) соціальної держави — перерозподіл ролей інститутів держави, економіки та суспільства в процесі реалізації соціальних функцій, а саме дрейф від публічно-владних структур до структур економіки й громадянського суспільства.

Тож усе наведене дає підстави стверджувати: нова модель соціальної держави постає як симбіоз неопатерналістської політичної платформи та ідеологічних засад держави соціальних інвестицій. Сучасний концепт соціальної держави

проголошує нові пріоритети державно організованого суспільства та важливість:

- а) інтеграції соціальної й економічної політики;
- б) дрейфу від перерозподільної до стимулювальної держави;
- в) активізації інноваційного розвитку економіки на основі інтенсивного прирощення людського капіталу.

Викликає науковий та практичний інтерес японський підхід до суспільства майбутнього, побудованого на цифровізації та інших перспективних технологіях. За пропозицією союзу промисловців та підприємців країни влада Японії у 2016 р. прийняла п'ятий план науки та технологій, покликаний забезпечити перехід до Суспільства 5.0. Японія пройшла Суспільство 1.0 — мисливське, Суспільство 2.0 — аграрне, Суспільство 3.0 — індустріальне та побудувала Суспільство 4.0 — інформаційне.

Економічний розвиток

- зростання попиту на енергію
- зростання попиту на продовольчі продукти
- зростання тривалості життя та прогресування старіння суспільства
- посилення міжнародної конкуренції;
- зростання концентрації багатства та регіональної нерівності

Вирішення соціальних проблем

- скорочення викидів парникових газів
- збільшення виробництва та зменшення обсягів відходів продовольчих продуктів
- зменшення витрат, пов'язаних зі старінням суспільства
- сприяння стійкій індустріалізації
- перерозподіл багатства, пом'якшення національної нерівності

Упровадження нових технологій — Інтернету речей, робототехніки, штучного інтелекту — у великі дані в усіх галузях промисловості та громадської діяльності забезпечує товари та послуги, що задовольняють різноманітні приховані потреби без будь-яких обмежень

Збалансування економічного розвитку для вирішення соціальних проблем

Суспільство 5.0 передбачає синхронне вирішення економічних та соціальних проблем. Пройти цей шлях можна лише спільно, коли всі громадяни, бізнес і держава зацікавлені в досягненні обраної мети. Однак, очевидні п'ять рубежів, котрі необхідно подолати.

Перший рубіж — чітке функціонування державних органів на основі національної стратегії.

Другий рубіж — розробка та прийняття відповідного законодавства, нових норм та правил.

Третій рубіж — повсюдне та масове впровадження нових технологій у всі сфери життя.

Четвертий рубіж — підготовка громадян до сприйняття та застосування технологій та нових умов життя.

П'ятий рубіж — підтримка всім суспільством нововведень та їх розповсюдження у світі. Фактично громадяни країни повинні змінити своє мислення та налаштувати його на загальну мету. Японська культура та традиції цьому сприяють. Характерно, що перехід до нового суспільства передбачає не послідовне, а скоординоване одночасне досягнення рубежів.

Суспільство 5.0 визначається як орієнтоване на людину суспільство, в якому економічні досягнення поєднуються з вирішенням соціальних проблем в системі, які інтегрує фізичний та віртуальний простір.

Як зазначається в японському проєкті, хоча Суспільство 5.0 залежить від цифрових технологій та опирається на них, воно не може відбутися без участі самого японського суспільства, держави і людей, заради яких воно формується.

Джерело: The Government of Japan. URL: https://www8.cao.go.jp/cstp/society5_0/ (дата звернення: 20.06.2021).

Варто зауважити, що в англomовній літературі термін «privatization of social welfare» (приватизація соціальної держави) застосовується саме в контексті зняття з держави певних соціальних функцій⁶³. На наш погляд, більш доречним є використання іншого поняття — реприватизація соціальної держави, оскільки йдеться про монополізацію надання соціальних послуг, передавання окремих соціальних функцій від держави до інших інститутів за збереження за державою провідної ролі у виробленні соціальної політики. Реприватизація, про яку йдеться, означає, що солідарність на рівні держави модернізується, поступово утверджується інший формат солідарності, коли посилюється роль інститутів економіки та громадянського суспільства, зокрема бізнесу, професійних, релігійних, громадських структур.

Чи мають окреслені вище зміни у функціях і діяльності соціальної держави парадигмальний характер? Чи йдеться про радикальну трансформацію її сутності? Чи можна говорити про крах соціальної держави? Насправді, йдеться про модернізацію функцій класичної соціальної держави, про реприватизацію соціальних послуг на рівні державно організованого суспільства. Ось чому з'являється новий термін — «змішана економіка соціального забезпечення».

Не можемо заперечувати, що «ринковізація» соціальної сфери на зламі двох століть справді відбувається, як і перенесення ринкових принципів на всі інші сфери суспільного буття. Правомірно стверджувати, що соціальні держави зразка перших півтора десятиріч нового століття стали більш раціональними й економічними. Загальним трендом є намагання держави передати окремі дотеперішні соціальні функції іншим інститутам, розбудувати нову модель взаємодії в тріаді «держава — організації (бізнес) — громадянське суспільство». Очевидним є й те, що кожна держава соціальна по-своєму. Є певні загальні підходи до розбудови державної соціально-трудової політики, але реальністю є й значне розмаїття в підходах, інструментах її реалізації. Неоднаковими є й масштаби «скидання» з держави соціальних зобов'язань та послуг. Так, соціальні держави скандинавського типу менше за всі інші європейські країни підхопили тренд лібералізації, проте й у них відбулася певна реприватизація державних соціальних послуг.

Український дослідник актуальних проблем сучасних економічних систем А. А. Гриценко зазначає: «За нинішніх умов виникає комплементарність ринку і держави. Сучасний ринок — ніщо без держави (гарантування законності і виконання контрактного права, проведення грошово-кредитної політики, що забезпечує економіку грошима як представниками вартості і опирається на силу держави і довіру до неї тощо). Так само і сучасна держава — ніщо без ринку

⁶³ Gilbert N. Transformation of the Welfare State. Oxford, 2002. P. 16.

(створення вартості в економіці, формування державного бюджету, державних закупівель за ринковими цінами тощо). Оскільки ринок і держава виконують свої специфічні функції, то вони можуть розвиватися, взаємодоповнюючи одне одного»⁶⁴.

Маємо зауважити, що нерідко заперечення вчених щодо участі держави в розв'язанні завдань соціально-економічного розвитку нагадують, швидше, магичні заклинання, ніж виважені наукові судження. Такі заклинання часто заперечують очевидну, зрозумілу, підтримувану більшістю членів суспільства реальність, оскільки певні форми державного впливу виправдали себе, є доцільними та суспільно значущими.

Переконливим прикладом повернення «великої держави», посилення ролі останньої є економічна стратегія нової адміністрації США на чолі зі Дж. Байденом.

Неупереджений аналіз свідчить, що перманентні кризові явища останніх років, які значно поглибилися за настання пандемії коронавірусу COVID-19, об'єктивно поставили державу у центр економічного життя, надавши їй (державі) нових повноважень.

Є підстави стверджувати, що у США на зміну правоконсервативному курсу «трампономіки» впроваджується політика, яка має багато спільного з кейнсіанськими економічними рецептами. У розвиток оприлюдненого зазначимо, що економічна стратегія Дж. Байдена охоплює вирішення двох ключових завдань.

Перше спрямоване на подолання негативних наслідків коронакризи, яка не має чіткого обрію завершення і принесе американській економіці та суспільству ще немало сюрпризів. Друге спрямоване на реалізацію нової економічної програми, яка передбачає інфраструктурні зрушення в промисловості, розвиток сільських територій, будівництво одного мільйона енергоекономічних житлових будинків, перепідготовку мільйонів працівників з метою їх адаптації до вимог нової (цифрової) економіки.

Непримириме ставлення ортодоксальних лібералів, як і багатьох представників неокласичних течій, до активної участі держави в економічному житті суспільства, більше того, запекле заперечення такої участі, яка на практиці, на чому вже наголошувалось, постає і очевидною, і правомірною, і неминучою, можна віднести до ідей, суджень, концептів, які, за термінологією відомого австралійського вченого Джона Куїггіна, претендують на статус зомбі-ідей. У монографії, що набула світового визнання⁶⁵, він ставить собі та потенційним читачам запитання: як убити економічні зомбі-ідеї, які мали б уже-давно вмерти, але досі переслідують нас, і як розпрощатись з цими мертвими ідеями? Автор акцентує увагу на тому, що на практиці існує безліч ідей, концептів, теорій, які не мають права на існування, однак ці зомбі-ідеї, як привиди, і далі діють і впливають на формування економічного мислення.

Узагальнення досвіду співпраці держави й бізнесу в розвинених країнах, започаткованого на зламі двох тисячоліть, переконує в тому, що нові форми взає-

⁶⁴ Гриценко А. А. Искать адекватные ответы на вызовы информационно-сетевой экономики. Экономика для человека; социально-ориентированное развитие на основе прогресса реального сектора. Материалы Московского экономического форума. / под ред. Р. С. Гринберга, К. А. Бабкина, А. В. Бузгалина. Москва : Культурная революция, 2014. С. 92–98.

⁶⁵ Quiggin J. Zombie Economics: How Dead Ideas Still Walk among Us. 2012. 288 p.

модії вельми часто не вписуються в дотеперішню філософію так званого державного втручання в економіку ринкового типу. На противагу колишньому втручання та суцільним адміністративним обмеженням утверджуються горизонтальні зв'язки й партнерські форми взаємодії, які не корелюють ані з постулатами кейнсіанства, ані з постулатами лібертаріанства. Присутність держави в ролі суб'єкта економічної діяльності апріорі не є ознакою пригнічення економічної свободи та (або) утвердження командної економіки, так само, як і повна лібералізація економічного життя не є свідченням утвердження принципів свободи та справедливості.

У світі сучасних цінностей економічної діяльності треба по-новому усвідомити та з'ясувати для себе, що є втручанням, а що — партнерством, що є економічною свободою, а що — свавіллям, що є розвитком можливостей, а що — махровим патерналізмом.

На наше переконання, немає сенсу говорити про обмеження економічної свободи, попрання ліберальними цінностями за умов, коли дії інститутів держави спрямовані на інституціональне забезпечення рівних можливостей, обмеження монополізму, боротьбу з недобросовісною конкуренцією, установлення єдиних правил гри. На сьогодні ні наука, ні практика не надали переконливих доказів переваг лібералізму в найширшому його сенсі. Проте ми є безпосередніми свідками того, що коли той самий «неприборканий» лібералізм спричинив останню фінансово-економічну кризу, то тисячі очільників структур, які своїми діями наближали цю кризу, звернулися саме до державних інститутів з проханням урятувати, зберегти, допомогти. І державні інститути допомогли, відібравши кошти в тих, хто й до кризи був жертвою ліберальних реформ.

Прибійникам «мертвих» теорій, у яких містяться чи не заклинання щодо відмирання ролі держави, надання останній статусу «нічного сторожа», необхідно нагадати, що великомасштабною та, без перебільшення, визначальною стає роль держави й національних урядів у період екстренеординарних подій, зокрема природних катаклізмів, екологічних небезпек, епідеміологічних загроз, з якими все частіше зіштовхується соціум на всіх континентах. До означених вище загроз варто додати й ті, що є наслідком недосконалого економічного, соціального, суспільного устрою і в сукупності формують нову (не)нормальність, суспільства ризику, які висувають нові вимоги до національних держав.

У розвиток оприлюдненого зазначимо, що представниками різних наукових шкіл і передусім економічних, соціологічних, філософських переконливо доведено, що сучасні мережеві суспільства є суспільствами ризику. Одним з перших, хто започаткував дослідження природи цього феномена, був німецький соціолог У. Бек. Він послідовно відстоює позицію, що глобальний світ розвивається в напрямі відтворення дотеперішніх та інтенсивного зародження все нових викликів і загроз з небаченим руйнівним потенціалом.

Суспільствам ризику притаманні також турбулентність, нестабільність розвитку, непередбачуваність, випадковість подій, інституціональна невизначеність, наростання фрагментарності, нестійкість і хаотизація відносин.

Необхідність дієвої, масштабної ролі держави й національних урядів у подоланні епідеміологічних і соціально-економічних загроз стала очевидною, зрозумілою, виправданою, доцільною за настання пандемії коронавірусу COVID-19. Необхідність реалізації протипандемійних карантинних заходів, організації діяль-

ності національних систем охорони здоров'я, освіти, соціального захисту в екстренеординарних умовах, антикризова підтримка суб'єктів економічної діяльності тоді, коли карантинні заходи на тривалий час «вимкнули» виробництво, торгівлю, транспортні сполучення; нагальна потреба в організації проведення масштабної та в стислі терміни кампанії з вакцинації населення — далеко не повний перелік сфер життєдіяльності, де «невидима рука ринку» не здатна впоратися з викликами й загрозами, породженими планетарним лихом.

Наголошуємо, утім, що викладені судження — не про захист держави як інституту сучасної економічної системи (хоча вона цього й потребує), а про узагальнення новітньої практики співпраці держави та бізнесу на засадах партнерства та рівності.

Є всі підстави стверджувати, що в останні десятиліття партнерство держави й бізнесу в країнах з ринковою економікою набуло такої якості та значення, що трансформувалось у ключовий фактор розвитку національних економік.

В останні десятиліття співпраця держави й бізнесу здійснюється в нових формах і застосовуються нові методи, спостерігається поглиблення двосторонніх відносин. На наш погляд, оперувати поняттями на кшталт «посилення ролі держави» або «ослаблення ролі держави» стає дедалі важче, оскільки вони все менше віддзеркалюють сутність процесів, що відбуваються в царині ринкової економіки. Адже на практиці утверджується інший формат взаємодії держави й капіталу, відбувається водночас і посилення (в одних сферах) і зниження (в інших) участі держави в розв'язанні надскладних завдань забезпечення стійкого розвитку.

Державно-приватне партнерство в світовій практиці має багаторічну історію, утім, тривалий час воно не вирізнялося різноманіттям форм, значною кількістю контрактів тощо. Суттєві зміни відбулись у 1980–1990 роках, що збіглось з інтенсивною реалізацією неоліберальної моделі розвитку. Саме в цей період розпочалося відносно зменшення державних витрат на соціальні цілі, деякі державні соціальні й інші програми були скорочені або переглянуті в бік зменшення державних витрат.

Новим характерним трендом стало передавання великих об'єктів життєзабезпечення бізнесу, але за умови збереження державного контролю за діяльністю приватних компаній. Розпочався новий етап у розвитку державно-приватного партнерства й цей тренд поширюється в усьому світі. Принциповою ознакою нинішнього періоду є також проникнення приватного капіталу в державний сектор. Можемо констатувати, що державно-приватне партнерство поширюється не тільки на виробничу сферу, а й на соціальну, зокрема й передусім на галузі, що забезпечують формування людського капіталу, та інші — оборону, правопорядок тощо.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що державно-приватне партнерство як інститут змішаної економіки посилює можливості стійкого розвитку. У чому це виявляється? Партнерство держави й бізнесу дає змогу насамперед залучити в державний сектор додаткові фінансові ресурси та послабити гостроту проблеми бюджетного фінансування, створити нові робочі місця. Принципово важливим є й те, що економічно й соціально значущі об'єкти зберігаються в державній власності або контроль залишається за інститутами держави. Тож посилити стійкість економічної системи можна, об'єднавши ресурси й можливості двох

суб'єктів — держави, яка володіє власністю й різноманітними способами підтримки та набуття конкурентних переваг, і бізнесу, який володіє капіталом і передовими практиками менеджменту та інновацій.

Аналізуючи досвід провідних країн світу щодо співпраці держави та бізнесу в розв'язанні соціально-економічних проблем, зосередимося на деяких тезах. Передусім акцентуємо увагу на тому, що в останні десятиліття традиційна лібералізація господарської діяльності почала давати збої. За нових реалій, а саме транснаціоналізації виробництва та капіталу, появи нових технологічних укладів та виникнення нових галузей економіки, небувалих масштабів модернізації виробничого потенціалу, масового оновлення техніко-технологічного базису тощо, постала проблема адаптувати економіку та суспільство до новацій, які стали нормою життєдіяльності.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 років змусила країни і з розвиненою, і з перехідною економікою стати на шлях посилення ролі держави як економічного інституту національного масштабу. Справді, складовими заходів як реакції на виклики сьогодення на практиці стають державний інтервенціонізм у різноманітних формах і створення нових державних підприємств (state-owned enterprises — SOE) і підприємств з державною підтримкою (state-supported enterprises — SSE). Секретар міжнародної організації APCАСД⁶⁶ Маккарті на американсько-азійській конференції зазначила, що державний капіталізм перебуває на новому витку свого розвитку, він мобілізує ресурси держави, стимулює створення суспільних підприємств з іноземними компаніями з метою трансферу знань і технологій. Він здійснює контроль над ключовими підприємствами, субсидує їх розвиток та експансію за кордоном⁶⁷.

Проблема взаємодії держави й бізнесу, пошуку дієвих, суспільно значущих її форм є відносно вузькою. Водночас вона тісно корелює з найактуальнішим завданням сучасності — забезпеченням стійкого розвитку на етапі становлення нової (цифрової) економіки та мережевого суспільства.

Маємо констатувати, що нові форми взаємодії держави та бізнесу, які інтенсивно формуються з кінця XX — початку XXI ст., є доволі строкатими. Вони неусталені, триває їх розвиток за правилами, які часто не мають логічної завершеності й нагадують відому в минулому практику «проб і помилок». За таких умов актуалізується потреба наукового опрацювання взаємодії держави й бізнесу, пошуку тих її форм, які сприятимуть стійкому розвитку.

У публічних дискусіях зазвичай завжди більше тих опонентів, які сповідують ліберальні принципи розбудови нової (цифрової) економіки й мережевого суспільства. І це виправдано, бо люди в усі часи, у всіх куточках земної кулі прагнули свободи, особистої незалежності. Безумовно, майже нікому не подобається, коли ззовні намагаються регулювати його поведінку, обмежують дії, спричиняють незручності. Водночас маємо усвідомлювати, що абсолютної свободи не існує. Тому потрібно виховати в собі готовність змиритися із законними обмеженнями, які не заперечують, а навпаки, створюють передумови для розвитку можливостей та утвердження принципів справедливості.

⁶⁶ Організація, що об'єднує 50 тис. керівників бізнесу та 20 тис. організацій з 20 країн Азійсько-Тихоокеанського регіону.

⁶⁷ Are State-Owned Enterprises Emerging to Become Serious Competitors? *News Blaze*. 2012. 17 March.

Описаним раніше не обмежуються нові тенденції в царині співпраці держави й бізнесу. Є всі підстави стверджувати, що в останні десятиліття партнерство держави й бізнесу в країнах з ринковою економікою набуло такої якості та значення, що трансформувалось у ключовий фактор розвитку національних економік. З огляду на зазначене, феномен державно-приватного партнерства потребує комплексного наукового опрацювання, передусім з'ясування його природи й першопричин розвитку⁶⁸.

В економічній літературі домінує думка, згідно з якою країни з ринковою економікою дотримуються здебільшого ліберальних традицій, і втручання держави в економічне й суспільне буття там мінімальне. Результати власних досліджень переконують у необхідності перегляду багатьох так званих аксіом, адже вони віддзеркалюють практику державної участі в економічному розвитку та формуванні суспільних інститутів, яка існувала впритул до 1990-х років. Є всі підстави стверджувати, що за останні два десятиліття відбулися суттєві зміни в масштабах, формах, інструментарії впливу держави на економічний і соціальний розвиток. Особливо рельєфно це простежується на прикладі соціально-трудової сфери. Наголошуємо на тому, що новітні тренди в реалізації соціальної функції держави потребують ретельного й неупередженого аналізу. При цьому нагальним є завдання наукового узагальнення ключових напрямів і форм участі, з одного боку, держави в соціальній сфері, а з другого — форм співпраці держави й бізнесу в цій царині на національному рівні⁶⁹. Отже, нова (цифрова) економіка й мережеве суспільство на другому десятилітті XXI століття демонструють потребу в нових опорах забезпечення стійкого розвитку. Наведені вище дані й судження потребують перегляду багатьох так званих аксіом, адже вони віддзеркалюють практику державної участі в економічному розвитку. Є всі підстави стверджувати, що за останні два десятиліття відбулися суттєві зміни у масштабах, формах, інструментарії впливу держави на економічний та соціальний розвиток.

Є вагомі підстави вважати, що нові неопатерналістські моделі соціальної держави є все-таки версіями дотеперішніх класичних моделей, а не абсолютно новими конструкціями реалізації державної соціальної політики. Зміни, що відбуваються в цій царині, стосуються інституціональних перетворень та розбудови нових форм взаємодії провідних соціальних інститутів. Класична патерналістська держава, змінюючи деякі функції й інструментарій впливу на соціальний розвиток, трансформується в неопатерналістську, контури становлення якої узгоджуються з моделлю держави соціальних інвестицій.

Отже, у світовому вимірі на межі двох тисячоліть інтенсивно формується нова модель соціальної держави, яка об'єднує потенціал держави, змішаної економіки соціального забезпечення, публічно-владних структур на місцевому й регіональному рівнях та інститутів громадянського суспільства. У цій моделі дедалі більше прагматизму, раціональності, орієнтації на ринкові відносини в соціальній сфері. За умов, що склалися, держава як установа, публічно-владна структура зменшила свою безпосередню участь у наданні соціальних послуг.

⁶⁸ Колот А. М., Поплавська О. М. Держава і бізнес: новітні тенденції взаємодії та забезпечення стійкого розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2016. № 2. С. 8–15.

⁶⁹ Колот А. М., Герасименко О. О., Поплавська О. М. До формування нової моделі соціальної держави. *Україна : аспекти праці*. 2017. №1–2. С. 3–15.

Водночас роль держави як співдружності, асоціації, структури громадянського суспільства, інституту нової системи соціальної діяльності не знижується, більше того, сукупний вплив (безпосередній та опосередкований), на думку провідних зарубіжних учених, має тенденцію до посилення.

Поділяємо погляд Річарда Флориди щодо того, що глобальний соціум нині переживає «період меживладдя, коли старий лад уже завалився, а новий ще не народився. Хай які складні спокути накладає на нас економічна криза, хай яким несправедливим може бути повернення до розумової, а не фізичної праці, зрозуміло одне — ми не можемо повернути час назад. Стара світобудова пішла в небуття остаточно й невідворотно. Усі спроби повернути її назад, вдихнути нове життя в цього небіжчика чи якимось чином воскресити його приречені на поразку, бо місце йому, як і всім цим спробам — на смітнику історії. Форми набуває новий глобальний економічний лад, проте він усе ще обмежений крихким панцирком ладу старого, з усіма його застарілими, марнотратними, залежними від нафти, безладними, невідновлюваними способами життя»⁷⁰.

І далі Річард Флорида черговий раз наголошує на тому, що становлення більш справедливого, людиноорієнтованого суспільного устрою буде довготривалим і потребуватиме задіяння нових механізмів та інструментів соціально-економічного, соціально-трудового розвитку. «Попри те, що багато хто зосереджується на суспільному договорі, який виник після «Нового курсу» та Другої світової війни, вони забувають, що вироблення цього договору тривало понад століття і що він був результатом невпинної боротьби. На те, щоб соціальні зміни наздогнали й пішли в ногу зі змінами економічними, й на те, щоб з'явилися нові, більш стійкі інституції, які дозволять поширити добробут на ще більшу кількість населення, — на все це може піти сімдесят, вісімдесят і навіть сто років. З ретроспективного погляду, історія завжди видається більш лінійним процесом, ніж вона є насправді ... Постання нового економічного класу (йдеться передусім про креативний клас — авт.) й нового соціального ладу є двосічним мечем. Ці процеси вивільняють енергію неймовірного потенціалу, що вказує на нові шляхи до загального процвітання та безпрецедентного зростання, і ці самі процеси спричиняють страшенні труднощі й нерівності. Ми перебуваємо в розпалі болісного і небезпечного процесу, сповненого багатьох невизначеностей. Ми схильні забувати, якою складною й небезпечною річчю є народження дитини. Мої сподівання полягають у тому, що, зрозумівши цей новий лад, цього разу ми спроможемося пришвидшити потрібні трансформації»⁷¹.

Нагадаємо, що «приватизація соціальної держави»⁷², яка означає подолання примату держави в соціальній сфері, широке залучення до соціальної діяльності інститутів економіки та громадянського суспільства, утвердження змішаної економіки соціального забезпечення, не має нічого спільного з крахом соціальної держави. Ідеться лише про зміни в «навантаженні» щодо вирішення соціальних проблем, про підвищення соціальної відповідальності інститутів економіки та громадянського суспільства. Справді, нинішні реалії такі, що

⁷⁰ Річард Флорида. *Homo creativus*. Як новий клас завойовує світ / пер. з англ. Максим Яковлев. Київ : Наш формат, 2018. С. 17.

⁷¹ Там само. С. 18.

⁷² На наш погляд, більш слушним є використання поняття «реприватизація соціальних послуг», що передбачає посилену участь у соціальній діяльності, соціальному забезпеченні основних акторів громадянського суспільства — індивідів, домогосподарств, організацій, інститутів громадянського суспільства.

з'являються нові інститути соціально відповідальної діяльності, наповнюється новим змістом інструментарій впливу на соціальний розвиток, відбувається диверсифікація соціальних функцій держави. Соціальна держава за таких умов не стає менш соціальною, а держава як публічно-владна структура залишається провідним суб'єктом реалізації соціальної політики.

Зміни, про які йдеться, мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Об'єктивність цього процесу ми пов'язуємо зі змінами демоекономічного характеру, підвищенням ролі інститутів економіки й громадянського суспільства в забезпеченні стійкої соціальної динаміки, з ускладненням завдань соціального розвитку. Суб'єктивність феномена трансформації соціальної держави пов'язуємо зі змінами в політичній орієнтації владних структур під впливом економцентризму та з посиленням ідеології методологічного індивідуалізму⁷³.

Характерною відмінністю неопатерналістської моделі соціальної держави від класичної, соціально-демократичної європейського зразка є розширення суб'єктів соціальної діяльності, упор на консолідовані їх дії, перенесення акцентів з державного патерналізму на соціальну відповідальність бізнесу та індивідуальну відповідальність.

Сучасну державну соціальну політику, залежно від безпосередньої та опосередкованої участі в її формуванні та реалізації можна символічно уявити у вигляді двоповерхової будівлі. Перший поверх — безпосередня державна участь у наданні соціальних послуг, тобто безпосередня фінансова, організаційна, інша соціально відповідальна діяльність владних структур. Другий поверх — це опосередкований вплив держави на розширення соціально відповідальної діяльності інститутами економіки та громадянського суспільства. Цілком згодні з тезою, що не існує жодної суспільно значущої дії без участі держави.

Держава не стає менш соціальною, якщо вона не прямими, а побічними інструментами забезпечує вирішення соціальних проблем на суспільно прийнятному рівні. Реальність така, що держава як публічно-владна структура дедалі більше згортає свою безпосередню участь у наданні соціальних послуг. Водночас держава як асоціація, співдружність, складова громадянського суспільства розширює інструментарій свого впливу на позитивну соціальну динаміку, сприяє розширенню суб'єктів соціально відповідальної діяльності та мотивує останніх до участі у вирішенні завдань соціального розвитку. Дійсно, функції держави, інструментарій її впливу на суспільне буття сьогодні є далеко не тими, що були ще 15–20 років тому. Відповідаючи на виклики глобалізації, держави шукають нові форми реалізації своїх суверенних прав. В умовах надінтенсивних інтеграційних процесів актуалізується проблема перспектив і формату розвитку національної держави.

Постіндустріальна соціальна держава не має бути антиподом традиційної, індустріальної, яка інтенсивно формувалась у другій половині ХХ ст., утім, вона матиме відмінності, почасти суттєві, а тому пошук засадничих принципів, нових підходів до розбудови цієї моделі є завданням архіскладним і архівідповідальним.

⁷³ Колот А. М. Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: наслідки та уроки. *Міжнародна економічна політика*. 2014. № 1(20). С. 5–22.

На наш погляд, характерними рисами постіндустріальної соціальної держави мають стати:

- ✓ безперервний, позитивний характер навчання, перепідготовки та опанування компетентностей, яких потребує швидкозмінна, мобільна, гнучка глобальна економіка;

- ✓ безперервний, позитивний характер поліпшення, підтримання здоров'я, коли люди є об'єктом охорони здоров'я впродовж життя;

- ✓ поєднання усупільнення та індивідуалізації соціальних послуг, коли людина не самотужки, а за допомогою, за сприяння суспільних, зокрема й державних інститутів має можливість обирати власну освітню траєкторію, як і траєкторію та механізми збереження й підтримки здоров'я, вибору з переліку можливих найбільш індивідуально прийнятних медичних послуг. Такою самою диверсифікованою має бути пенсійна система за збереження суспільно визнаних гарантій;

- ✓ підвищення ролі приватних соціальних платежів у розвитку людського капіталу, задоволенні соціальних потреб (понад рівні, що визначені державними соціальними стандартами);

- ✓ розвиток державно-приватного партнерства в соціальній сфері за провідної ролі держави у формуванні соціальної політики;

- ✓ глобалізація надання соціальних послуг і розвиток міжнародної конкуренції за клієнтів;

- ✓ поява нових соціальних технологій, які радикально змінюють зміст і характер надання соціальних послуг.

Отже, соціальна держава як інститут і як форма суспільної діяльності не зникає, вона активно трансформує методи, інструментарій реалізації соціальних функцій з огляду на виклики сьогодення. Цей процес має переважно об'єктивний характер і стосується абсолютної більшості країн світу. Наведені аргументи й судження мають сприяти усвідомленню реального стану та справжніх причин перегляду деяких засадничих принципів і механізмів функціонування держав соціального типу.

Історія розвитку глобального соціуму переконує в тому, що формування нової постіндустріальної неопатерналістської моделі соціальної держави є актуальною проблемою для всіх розвинених країн (як найбільш успішних, так і тих, що розвиваються, але вже створили індустріальну перерозподільну систему). Така модель має ввібрати в себе елементи дотеперішнього формату соціальної держави, але далеко не повністю.

«Перезавантаження» ролі держави за умов коронакризи

Соціоекономічна та епідеміологічна реальність, у якій перебуває глобальний соціум за настання планетарного лиха — пандемії COVID-19, змушує політикум, соціальних партнерів, усіх соціально відповідальних людей опанувати філософію «ковідного» та «постковідного» розвитку, оновленого розуміння природи, місця, ролі, значущості якщо не усіх, то більшості інститутів, які були і залишаються «опорами» економічного і соціального поступу. Це повною мірою стосується і такого провідного інституту як держава. Проблеми, з якими зіштовхнулося людство в період подолання наслідків коронакризи, спонукають до

усвідомлення достеменної ролі держави та мають внести остаточну ясність у співвідношення регулюючої, людиноцентричної ролі держави, з одного боку, і «невидимої руки», з іншого.

«COVID-19 посилив раніше існуючі умови нерівності скрізь і завжди. Таким чином, він не є «вирівнювачем» ані з медичного, ані з економічного, ані з соціального, ані з психологічного погляду. Пандемія, насправді, є «великою нерівністю», оскільки вона посилила нерівність у доходах, багатстві й можливостях. Вона висвітлила для усіх не лише величезну кількість людей в світі, які є економічно й соціально вразливими, а й усю глибину та ступінь їхньої вразливості — явища, яке ще більше поширене в країнах з низьким рівнем соціального захисту або з його відсутністю, або зі слабкими сімейними та соціальними зв'язками. Ця ситуація, звісно, передувала пандемії, але, як ми спостерігали щодо інших глобальних проблем, вірус діяв як підписувач, змушуючи нас визнати серйозність проблем, пов'язаних з нерівністю, які раніше надто багато й надто довго ігнорували»⁷⁴.

Прикладом непропорційності втрат окремих категорій населення від COVID-19 і поглиблення умов, що продукують нерівність, слугують наведені нижче дані. «У США COVID-19, — зазначають К. Шваб і Т. Маллере, — завдав непропорційно більшої шкоди афроамериканцям, людям з низькими доходами та вразливим верствам населення. У штаті Мічиган, де менш як 15 % населення становлять чорношкірі, на частку цієї категорії жителів припало близько 40 % смертей від ускладнень COVID-19. Те, що COVID-19 так непропорційно торкнувся общин чорношкірих, є відображенням існуючої нерівності. В Америці, як і в багатьох інших країнах, афроамериканці бідніші, вони з більшою ймовірністю виявляться безробітними або частково зайнятими й стануть жертвами поганих житлових умов і умов життя загалом»⁷⁵.

Природа одного з основних негативних наслідків пандемії коронавірусу COVID-19 для суспільного розвитку значною мірою є такою, як її з науково-прикладних позицій пояснюють К. Шваб і Т. Маллере. «Другий ефект пандемії та стан ізоляції, що йде за нею, полягає у виявленні глибокого розриву між сутнісним характером і внутрішньою цінністю винагороди, яку вона надає. Інакше кажучи, ми менше всього цінуємо, з економічного погляду, людей, яких більше всього потребує суспільство. Правда полягає в тому, що герої безпосереднього подолання кризи COVID-19, ті хто, ризикуючи, опікувався хворими і підтримував економіку, належать до числа низькооплачуваних фахівців — медсестри, кур'єри, працівники харчових установ, будинків престарілих, складів. Часто-густо найменше визнається їхній внесок в економічний і соціальний добробут. Це явище має глобальний характер, але особливо яскраво виявляється в англосаксонських країнах, де бідність поєднується з нестабільністю»⁷⁶.

Отже, глобальна проблема, яку висвітлила коронавірусна криза — необхідність посилення державного регулювання. З настанням пандемії коронавірусу COVID-19 не лише окремі громадяни та цілі верстви населення, а й ще вчора могутні компанії звернулися з проханням підтримати, допомогти, врятувати. Є

⁷⁵ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579>. С. 33. (дата звернення: 26.04.2021).

⁷⁵ Там само. С. 34.

⁷⁶ Там само.

всі підстави говорити, що в пандемійний і постпандемійні періоди державне регулювання і загалом капіталізм отримають розвиток, настане так зване «друге дихання» держави. Справедливим буде вважати, що де-юре й де-факто ефективне суспільно значуще й суспільно прийнятне державне регулювання — це різниця між стійким, заможним соціальним розвитком і суспільними соціальними втратами.

Варто погодитися з висновками К. Шваба і Т. Маллере, які, аналізуючи пандемійне сьогодення, зазначають: «Один з великих уроків останніх п'яти століть для Європи та Америки полягає в такому: гострі кризи сприяють зміцненню могутності держави. Так було завжди, і немає жодних причин, чому з пандемією COVID-19 має бути інакше»⁷⁷.

І далі ці автори, розвиваючи думку щодо майбутньої, посткоронавірусної ролі держави, наголошують: «За минулі десятиліття в західному світі роль держави значно скоротилася. Ця ситуація має змінитися, тому що важко уявити, як можна впоратися з екзогенним шоком такої сили, як той, що викликаний COVID-19, за допомогою суто ринкових рішень. Майже миттєво коронавірусу вдалося змінити уявлення про складний і крихкий баланс між приватною й суспільною сферами на користь останньої. Це уявлення засвідчило, що соціальне страхування є ефективним і що перенесення все більшої частки відповідальності, наприклад, у галузі охорони здоров'я й освіти, на людей і ринки не в кращих інтересах суспільства. У результаті неочікуваного і раптового розвороту ідея, яка ще декілька років тому була піддана анафемі, як і те, що уряди можуть сприяти суспільному благу, у той час як утікачі з економіки без нагляду можуть завдати шкоди суспільному благу, нині може стати нормою. На циферблаті, який фіксує континуум між державою й ринками, стрілка чітко змістилася ліворуч»⁷⁸.

На наше переконання, усе, що відбувається в пандемійну і відбуватиметься в постпандемійну добу, має змусити навіть найбільш запеклих неолібералів переосмислити роль урядів і держав загалом. Настав час не виправляти ринкові збої, що перманентно виникають і частішають, а створювати умови для формування та функціонування ринків, що забезпечують стійке, інклюзивне зростання.

Нині, коли вже накопичено достатньо досвіду пандемійного функціонування економіки й суспільства, можна стверджувати, що лише уряди володіють владою та можливостями вживати екстрені, суспільно значущі рішення, без яких можна опинитися за крок до економічної катастрофи й усеосяжної економічної кризи.

Пандемія коронавірусу COVID-19 змушує, як уже зазначалося, переглянути чи не всі форми, інструменти взаємодії між основними соціальними силами суспільства, яке все більше набуває рис суспільства ризиків.

Отже, суспільства ризиків, якими вони постають у перших десятиліттях XXI ст., задля забезпечення стійкості потребують нових «опор». Опорою має поставати як оновлена, модернізована соціальна держава, так і інші новітні інститути постіндустріальної доби. Складовою останніх повинен стати, на наш погляд, новий *суспільний договір*.

Наша гіпотеза корелює з висновками окремих представників політикуму, експертного середовища, які пов'язують можливості надання стійкості еконо-

⁷⁷ Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579>. С. 38. (дата звернення: 26.04.2021).

⁷⁸ Там само. С. 39.

мічному й соціальному розвитку саме з новим суспільним договором, який має «погасити» турбулентність, хоча б применшити непередбачуваність, нестійкість та сприяти вирішенню найгостріших проблем сучасності.

Ринки праці стали більш гнучкими, і неформальна робота тепер є загальною характеристикою життя як в країнах, що розвиваються, так і в розвинених країнах. Ми все більше надані самі собі в суспільстві: працівники беруть ризик на себе, коли мова йде про їхні доходи, тривалість їхнього робочого дня і вирішення проблем в разі їх хвороби або безробіття. Баланс занадто далеко змістився в напрямку гнучкості для роботодавців на шкоду захищеності працівників.

Занадто багато ризиків в нашому суспільстві несуть окремі люди, тоді як управління цими ризиками іншими або на колективній основі було б більш ефективним. Можливість для роботодавців гнучко підходити до найму та звільнення працівників в залежності від умов на ринку може бути застосована в тих випадках, коли працівникам гарантовано страхування на випадок безробіття та перепідготовка, до тих пір поки вони не знайдуть нову роботу. Ризики, пов'язані з економічними шоками, повинні бути розподілені між роботодавцями та суспільством в цілому, а не покладатися виключно на окремих людей.

Новий суспільний договір – це не підвищення податків, подальший перерозподіл і розширення держави загального добробуту. Це фундаментальна перебудова і вирівнювання того, як розподіляються в суспільстві можливості і захищеність. Він забезпечить підвищення продуктивності і більш ефективний розподіл ризиків, пов'язаних з доглядом за дітьми, охороною здоров'я, роботою і старістю, що викликає настільки сильне занепокоєння. Слід оподатковувати те, що ми хочемо скоротити, наприклад, викиди вуглецю і куріння, і субсидувати те, чого нам необхідно більше, наприклад, освіту і більш «зелену» економіку. Надання кожному можливості використовувати свій талант і робити внесок в суспільство зменшує необхідність в перерозподілі в наступний період.

Найважливіше значення має міжнародна система, що дозволяє здійснити такі перетворення. Це означає забезпечення міжнародних фінансових організацій необхідними ресурсами, щоб допомогти товариствам інвестувати в забезпечення мінімального доходу, освіти, охорону здоров'я і підтримувати ці сфери. Це також означає поліпшення правил глобального оподаткування, з тим щоб компанії платили податки за місцем здійснення економічної діяльності на благо людей там, де ці компанії функціонують. Така міжнародна система зміцнить світову економіку суспільним договором, який є як ефективним, так і справедливим і тому з більшою ймовірністю буде користуватися підтримкою громадськості.

Джерело: Шафик М. Что мы должны друг другу. Нам необходим новый общественный договор, соответствующий XXI веку. *Журнал МВФ «Финансы и развитие»*. 2021. Июнь. С. 53–55.

Поділяємо думку М. Шафік, яка вважає, що задля подолання коронакризи та забезпечення прийнятної стійкості розвитку, новий суспільний договір має концентруватися навколо трьох ціннісних орієнтирів — захищеності, справедливо-го поділу можливостей і справедливого поділу ризиків⁷⁹.

За умов, що продукують формування «економіки зайвих людей» та набирає обертів дрейф до зміни співвідношення між роботою і вільним часом на ко-

⁷⁹ Шафик М. Что мы должны друг другу. Нам необходим новый общественный договор, соответствующий XXI веку. *Журнал МВФ «Финансы и развитие»*. 2021. Июнь. С. 53–55. URL: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2021/06/pdf/shafik.pdf> (дата звернення: 18.07.2021).

ристь останнього, актуалізується проблематика оптимізації часового виміру життєдіяльності економічно активного населення, змістовного наповнення часу поза роботи. Вважаємо, що прикладні аспекти співвідношення робочого і поза-робочого часу, ціннісного їх виміру та наповнення мають стати провідною складовою соціального діалогу та суспільного договору як інституту та інструменту людиноцентричного розвитку першої половини XXI ст.

Нині в світі не існує моделі соціальної держави, яка відповідала б на всі без винятку нинішні виклики глобальної економіки. Від того, упорається та чи та держава із завданням розбудови нової моделі соціальної держави, значною мірою залежатиме її здатність забезпечувати функціонування ефективної моделі розвитку людського капіталу та здобути потужну конкурентну перевагу в глобальному світі.

Дальші наукові дослідження за проблематикою соціальної держави мають бути спрямовані на пошук відповідей на низку таких питань: Яким має бути оптимальне співвідношення між індивідуальною свободою та диригуванням соціальної держави? Яку роль має відігравати громадянське суспільство за умов, коли відбувається перерозподіл соціальних функцій між суб'єктами соціально відповідальної діяльності? Якими мають бути механізми функціонування соціальної держави за умов глобалізації? Як позначиться вагома соціальна компонента на конкурентоспроможності країни на глобальному ринку? Якою має бути траєкторія розвитку сучасної держави на тлі нового бачення соціального?

Відповіді на ці питання визначатимуть історичну перспективу соціальної держави.

4.3. Довіра як ресурс, регулятор та конкурентна перевага мережевої доби

Важливим поступом на шляху пізнання та усвідомлення філософії світу нової економіки та світу самих людей вважаємо здійснене нами впорядкування наявних та отримання додаткових аргументацій щодо місця та шляхів розвитку *інституту довіри* за сучасної соціоекономічної реальності.

Здійснені авторами дослідження⁸⁰ переконують у тому, що за нової економіки та мережевого суспільства втрачають значущість традиційні механізми та інструментарій забезпечення позитивної соціально-економічної, соціально-трудової динаміки. При цьому з'являється потреба як у нових, так і в масштабному використанні тих, що дотепер виконували другорядну роль. На наше переконання, саме інститут довіри має стати чи не основною опорою та провідним механізмом регулювання нового типу відносин в економіці та суспільстві цифрової, мережевої доби. Наголошуємо на тому, що нова економіка — це не тільки й не стільки небачена раніше концентрація інформаційно-

⁸⁰ Колот А. М., Герасименко О. О. Довіра як інститут у дзеркалі нових можливостей, викликів та імперативів соціально-економічного розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2018. № 8 (2). С. 8–26; Kolot A., Herasymenko O. The Institution of Trust in the System of Factors of a Nation's Productive Ability Development / Edited by Anton S. Filipenko, Oleksandra M. Moskalenko, Yurii K. Zaitsev. *Productivity of Contemporary Economies: Theory and Evidence*. Cambridge Scholars Publishing, 2021. P. 36–67.

комунікаційних технічних засобів і мережевих систем. У цій економіці та суспільстві новим, нетрадиційним, атиповим стає все або майже все. Принципово іншими стають суб'єктність, структура, ієрархія, типи та види відносин у сфері безпосереднього докладання праці. Такі відносини потребують іншої філософії та інших механізмів й інструментів регулювання, серед яких чільне місце належить *довірі та важелям її розвитку*.

У сучасному світі, у якому мільярди людей перебувають у постійній взаємодії, вибудовують різноманітні відносини, виникає об'єктивна необхідність їх упорядкування, регламентації, регулювання. Світова практика має цілий арсенал методів такого регулювання, серед них виокремимо два:

- 1) ті, що ґрунтуються на довірчих засадах і власне на потенціалі довіри;
- 2) ті, що передбачають використання потенціалу норм права.

Відомий американський економіст, правник і теоретик лібертаріанства Девід Фрідман зазначає: «Якби в світі жила лише одна людина, у неї було б багато проблем, але жодна із них не була б правовою. Додайте другого жителя, і ми отримаємо можливість конфлікту...

Очевидне рішення — насилля. Це не дуже хороше рішення; якщо ми його застосуємо, наш маленький світ може скоротитися до однієї людини або взагалі обезлюднити. Більш вдале рішення, яке знайшли всі відомі дотепер людські суспільства, — система правових норм, явних і неявних, деякий відносно мирний спосіб визначення в разі конфлікту бажань, хто і що повинен робити і що ставатися, якщо він цього не зробить»⁸¹.

Не потребує особливих доведень твердження, що в ХХ ст. країни світу, особливо найрозвиненіші, досягли значних успіхів у розбудові правових держав. Норми права і загалом національне законодавство набули статусу одного з найбільш розвинених інститутів економіки та суспільства. Водночас у ХХ ст. помітнішу роль у регулюванні суспільних відносин (особливо у повоєнний період) відіграв інститут довіри.

Серед науковців і політикуму до останнього часу домінувала впевненість, що інститут права надовго залишиться основним регулятором відносин, що формуються й відтворюються в суспільстві загалом і в економіці зокрема. Утім, на зламі двох тисячоліть, коли під впливом «Індустрії 4.0» розпочалося інтенсивне становлення нової (цифрової) економіки, з'явилися сумніви в здатності норм права встигати за карколомними, надінтенсивними змінами в усіх сферах економіки та суспільства. Серйозні проблеми з'явилися у царині регулювання міжнародних економічних відносин. Економіки країн світу стають складовою глобального економічного простору, а чинні норми права мають здебільшого національне «забарвлення» та все більше не встигають за змінами, що їх продукує нова (цифрова) економіка та мережеве суспільство. Зважаючи на умови, що склалися, і тренди розвитку глобальної економіки, є підстави говорити, що в найближчій перспективі інститут довіри перебере на себе левову частку регуляторних функцій в новій (цифровій) економіці. За такого передбачення виникає нагальна потреба активізації наукових досліджень у цій царині та створення передумов, за яких інститут довіри має «прижитися» на національному ґрунті.

⁸¹ Фрідман Д. Порядок в праве. Какое отношение экономика имеет к праву и почему это важно / пер. с англ. И. Кушнаревой; науч. ред. пер. М. Одинцова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2017. С. 9.

... у моделюванні проблеми довіри йдеться про такі категорії, поняття та норми поведінки, як чесність, щирість, правдивість, надійність, взаємозалежність, прозорість, конфіденційність тощо, які встановлюються між учасниками мережових ланцюгів. Водночас досі не визначено методів вимірювання рівня довіри та відповідних показників. В онлайн системі поширеною дефініцією є упевненість споживачів у провайдерській надійності та доброзичливості до вчасного постачання бажаного товару чи послуги. В електронному бізнесі існують відносини між фірмами (компаніями), між фірмами та споживачами, а також між приватними особами. Відбувається перехід від офлайн до онлайн відносин. Купівля і продаж у глобальних мережах вимагає створення механізмів довіри. Компанії постачальники-продавці покликані гарантувати безпеку своїх інформаційно-технологічних систем, споживачі мають бути впевнені в безпеці своїх персональних даних, що з урахуванням якості відповідного персоналу створює передумови для взаємної довіри.

Джерело: Антон Філіпенко Цифрова економіка: теоретико-прикладний аспект. *Економічна теорія*. 2020. № 2. С. 64.

З огляду на сказане, акцентуємо увагу на низці нових обставин, які актуалізують роль довіри в економічному й суспільному житті початку ХХІ ст.

Закликаємо передусім до адекватного сприйняття еволюції «товарно-грошової» сучасності, усвідомлення змін у складній мережі соціально-економічних відносин. Наголошуємо на тому, що всі досучасні суспільства не були економічними за своєю природою, натомість економічна компонента була лише «вмонтована» в суспільні відносини. На певному етапі суспільного розвитку відбулася «велика трансформація», про яку переконливо писав Карл Поланьї. Після цієї трансформації економіка набула статусу автономного існування та підпорядкувала собі суспільство.

Якщо ринкову економіку вважати цивілізованою формою узгодження економічних інтересів, то маємо визнати, що ця система господарювання не може функціонувати без писаних і неписаних правил. Складовою останніх є відносини довіри. Без очікування виконання зобов'язань та надійності партнерів ринкова система господарювання неминуче продукує «збої» або «провали» ринку.

Не можемо не бачити, що на зламі двох тисячоліть ринкова система господарства набула нових рис. Небачено інтенсифікувалися мережеві відносини з безосібними контрагентами. Нині ринок як ніколи у минулому потребує відкритості, чесності, передбачуваних, чесних, прозорих дій з боку суб'єктів ринкових відносин. Не потребує особливих доведень, що у випадках, коли система господарювання розбудовується, виходячи з посилу, що «люди, як вони є», схожі на homo oeconomicus, ця система приречена на неефективність, штучність, безперспективність.

Відомий економіст і соціолог сучасності Самуель Боулз у монографії⁸², ключовий лейтмотив якої, — чому хороші стимули не можуть замінити хороших людей, — розставив крапки над «і» та переконує в тому, що високопродуктивна економіка знань потребує нової основи у вигляді культурних та інших соціальних норм.

⁸² Боулз С. Моральная экономика. Почему хорошие стимулы не заменят хороших граждан / пер. с англ. Д. Шестакова. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2017. С. 18.

Наше поточне завдання — зрозуміти і формалізувати те, що наш інстинкт співпраці робить для людського суспільства і економіки. Люди егоїстичні, але вони мають ще й такі «соціальні» якості, як альтруїзм, почуття справедливості і прагнення до суспільного блага, які стримують їх егоїзм. І якщо егоїстичні інтереси породжують напористість та амбіції, то ці соціальні устремління також здатні на це. Більш того, саме соціальні якості (головним чином — інстинкт співпраці) скріплюють суспільство і готують ґрунт для ефективної роботи ринків. Для належного розуміння економіки необхідно визнати щонайменше те, що наші економічні відносини є частиною більш широкої області громадських і культурних взаємозв'язків та інститутів.

Джерело: Басу К. По ту сторону невидимих рук. Основами нової економічної науки / пер с англ. А. Апполонова, Т. Котельниковой; под. ред. И. Чубарова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2016. С. 208.

Людина як біосоціальна істота не може жити у вакуумі, а організації, як бізнесові структури та неприбуткові установи, не можуть функціонувати цілком автономно. Постійна взаємодія між членами суспільства та його інститутами є необхідним атрибутом життєдіяльності. За таких умов довіра постає як феномен, явище, які конче необхідні для нормального функціонування суспільства. Вектор забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку все більшою мірою спрямовується в позаекономічну площину. Динамічна трансформація традиційних горизонтальних і вертикальних зв'язків, що характерна мережевій економіці, актуалізує значення довіри як фундаментального принципу конструювання ефективних відносин в економіці та суспільстві. Причини актуалізації інституту довіри, якщо не повністю, то значною мірою пов'язані з підвищенням ролі, значущості, функціонального навантаження на соціальний капітал у новій (мережевій) економіці, основою якого є інститут довіри та відносини, пов'язані з нею.

Водночас підкреслимо, що умови сьогодення продукують відтворення колишніх і появу нових обставин, явищ і процесів, які є своєрідними «тромбами» на шляху розвитку інституту довіри. Серед останніх наведемо такі:

- послаблення соціокультурних і моральних настанов соціальної діяльності багатьох суб'єктів підприємництва та членів суспільства загалом;
- формування індивідуалізованих суспільств, ерозія «культур солідарності»;
- превалювання в суспільній життєдіяльності концепції «людини економічної» над концепціями «людини соціально відповідальної»;
- пониження ролі соціального капіталу, неадекватне розуміння внеску останнього (соціального капіталу) у забезпечення стійкого розвитку;
- неадекватне потребам сьогодення наукове забезпечення розвитку інституту довіри;
- перманентні «провали держави», які на практиці постають не як виняток, а швидше, як правило.

Не буде перебільшенням стверджувати, що економіка та суспільство на зламі двох тисячоліть, надінтенсивно трансформуючись, змінюються на очах і постають у новому форматі. Світова економіка й суспільство сучасної доби з притаманними їм асиметріями розвитку — це, образно кажучи, нова «тканина», зіткана з потенційних можливостей, нових ризиків і загроз, непізнаних або неусвідомлених тенденцій, трендів, домінант.

Феномен нестабільності, нестійкості, турбулентності української економіки та суспільства має *подвійну природу*. З одного боку, явища й процеси, про які йдеться, формуються під впливом глобалізації світової та зростання відкритості національної економіки. Глобалізація як загальносвітовий тренд і чинник економічного та суспільного розвитку продукує нестійкість, невизначеність, непередбачуваність у світовому вимірі.

Один із сучасних гуру соціології Е. Гідденс розглядає економіки та суспільства нинішньої доби як своєрідні вислизаючі світи. В одній з останніх монографій⁸³ Е. Гідденс наголошує на тому, що саме термін «вислизаючий світ» віддзеркалює відчуття людей, які на зламі двох тисячоліть є свідками великомасштабних і багатовекторних змін у всіх сферах суспільного буття.

Проблема нестійкості, непередбачуваності, нових параметрів дрейфу сучасних суспільств знайшла відображення у фундаментальних роботах ще одного відомого соціолога сучасності З. Баумана. В одній з них — «Плинна сучасність» — автор наголошує на тому, що швидкоплинні, непередбачувані зміни породжують у більшості членів суспільства невпевненість, а суспільна платформа, на якій вони знаходяться, сприймається як непостійна та ненадійна⁸⁴.

Заслужують на увагу висновки, що випливають з результатів дослідження німецького соціолога Дірка Беккера, який у монографії «Дослідження наступного суспільства» переконує, що суспільства сучасної, постіндустріальної доби дрейфують від парадигми рівноваги до іншої, для якої характерними є крихкість, ненадійність елементів, постійне оновлення складових системи⁸⁵.

Маємо констатувати, що українське суспільство вже майже три десятиліття перебуває в стані політичної, економічної та соціальної нестабільності, яку відтворюють та перманентно посилюють не лише глобальні зовнішні тенденції, а й внутрішні кризові явища. Внутрішня складова нестабільності в українському соціумі тісно пов'язана та значною мірою є наслідком непослідовності, невизначеності та непередбачуваності внутрішньої та зовнішньої політики держави. Непослідовність політичних і економічних реформ, відсутність очікуваних позитивних результатів, розчарування переважної частини населення України своїм матеріальним станом, непередбачуваність перспектив на краще продовжує відтворювати розкол суспільства за різними ознаками. При цьому, якщо одні вважають, що низький рівень життя, зростаюча соціальна небезпека є наслідком недостатніх масштабів ліберальних реформ, браку нових інститутів в економіці та суспільстві та/або малої ефективності діючих, то інші перспективи на краще пов'язують з реставрацією командно-адміністративної системи, з поверненням до цінностей дотеперішньої економічної та політичної системи.

Є всі підстави стверджувати, що економічні проблеми, з якими зіштовхнувся соціум на зламі двох тисячоліть — це лише частина айсбергу, вершина піраміди. Основна частка або більшість проблем соціального макросу, на наше переконання, мають позаекономічний характер. Певного прирощення наукового знання щодо забезпечення соціальної динаміки на основі більш повного задіяння позаекономічних чинників досягнуто останніми роками, а ще більшого мож-

⁸³ Гидденс Энтони. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва : Весь Мир, 2004.

⁸⁴ Бауман З. Текучая современность. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.

⁸⁵ Dirk Baecker Studien zur nächsten Gesellschaft. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2007. 229 s.

на досягти за умови переконання абсолютної більшості політикуму, так званої еліти, як і пересічних громадян, у неабиякій важливості посилення ролі моральної, етичної, духовної компоненти розвитку продуктивної здатності країни.

За такого стану, коли світи економіки й суспільства стають менш керованими, турбулентними та вислизуючими з-під контролю, інститут довіри не може не змінюватися та не втрачати свого потенціалу, що є вкрай несприятливим для забезпечення продуктивної здатності країни.

Комплекс нових явищ і процесів, які мають технічне, технологічне, інституціональне, соціокультурне походження, формують нову матрицю функціонування економіки й суспільства, у якій наявність довіри стає не просто бажаним, а провідним системоутворюючим елементом, що має бути «вплетеним» у складний соціальний каркас, який утримує економіку та суспільство у життєдіяльному стані.

Зростаюча глобальна взаємозалежність мережі зв'язків, контактів, позанаціональної кооперації призводить до того, що довіра є більш необхідною, ніж будь-коли. Вона стає функціональним імперативом глобального суспільства. А все це тільки тому, що сфера діяльності осіб та інститутів, дії яких істотні для наших інтересів, непомірно зростає і тому у відносинах, які ми з ними встановлюємо, найчастіше нам потрібна довіра.

Коли відбувається глибока трансформація суспільних систем, коли традиційні зразки, правила, ролі, зобов'язання, мережі зв'язків, які існували раніше, піддаються руйнуванню, а нові з'являються поступово, структурний і нормативний вакуум, що утворюється, може компенсувати той особливий «протез», яким є довіра.

Людське суспільство діє так, що на функціональні імперативи рано чи пізно з'являються відповіді. ... Глобалізація, яка веде до ерозії довіри на локальному рівні, одночасно створює нові механізми, які прагнуть до повернення довіри на новому глобальному рівні. Відбувається реорганізація основ довіри. Криза довіри покладає початок повільній її реконструкції в новому масштабі і на нових підставах. Розглянемо ті нові механізми, які подають сьогодні вже явні сигнали надії.

З'являються нові позанаціональні інститути, які проводять моніторинг і санкціонують розслідування порушення громадянської довіри: Міжнародний трибунал правосуддя в Страсбурзі, що захищає громадян від зловживань урядів; Міжнародний трибунал військових злочинів у Гаазі, який переслідує за випадки геноциду; арбітражні трибунали в Люксембурзі і Лондоні, які контролюють міжнародні економічні угоди; Інтерпол, який координує переслідування злочинців, не беручи до уваги кордони, наприклад за допомогою оголошень про міжнародний розшук; організації, які вирости з громадських рухів: Amnesty International, Transparency International, Freedom House, World Watch, Democracy Watch, що надають розголосу і засуджують випадки порушення прав людини і відхід від принципів демократії.

Джерело: Штомпка П. Доверие — основа общества / пер. с пол. Н. В. Морозовой. Москва: Логос, 2012. С. 424–426.

За аксіому можна сприймати твердження, що за умов демократичного устрою суспільства та ринкової орієнтації економічної системи ні політичні трансформації, ні економічні реформи, ні інші суспільно значущі трансформаційні процеси, ні стійкий соціально-економічний розвиток загалом не можуть здійснитися без домінування довірчих відносин. У відносинах між членами суспільст-

ва та його інститутами завжди присутній як певний запас довіри, так і недовіри. Масштаби останньої — це наслідок прояву розноманітних явищ, процесів, які мають і економічне, і політичне, і правове, і інституціональне походження. Тому вирішення проблеми, пов'язаної з прирощенням ресурсу довіри, передбачає виявлення та нейтралізацію комплексу чинників, які породжують негативні очікування. Перш ніж розробити «дорожню карту» розбудови суспільства довіри, маємо опанувати філософію цього феномена, зрозуміти його першооснови, природу, функції та тренди розвитку. Водночас принципово важливо з'ясувати, усвідомити, які нові тренди мають прояв на етапі формування нової (мережевої) економіки та, власне, що є першопричиною підвищення «навантаження» на соціальний капітал, а відтак і на інститут довіри.

Поняття «довіра», як і все, що пов'язане з місією, значенням, важливою роллю цього інституту, не знайшло, за оцінкою авторів, глибокого, об'єктивного усвідомлення, сприйняття як провідної суспільної цінності з боку більшості соціуму. Натомість цей феномен продовжує формуватися та відтворюватися в суспільній свідомості в спотвореному вигляді й асоціюватися з проявом утопізму, моралізаторства, мріяння того, що бажане, але й без нього соціум може обійтися, вижити, впоратися із загрозами та викликами. Зазначимо, що до проблеми довіри звертається чимало популістів, демагогів різного кштібу, для яких феномен довіри — це ширма, а достеменні їх наміри та цілі залишаються «за кадром».

Радує те, що теоретичні й прикладні аспекти довіри як явища, процесу, регулятора, ресурсу, суспільного феномена перебувають в орбіті наукових інтересів представників багатьох авторитетних наукових шкіл. Незаперечними є досягнення світової спільноти в царині пояснення природи довіри, її дрейфу як інституту за умов становлення нової економіки та мережевого суспільства. Утім, є й підстави стверджувати, що наявні прирощення теоретичних і прикладних знань щодо інституту довіри не варто переоцінювати. У науковому середовищі досі не сформовано сучасного, виваженого уявлення про місце інституту довіри в системі чинників та ресурсів забезпечення стійкого розвитку економіки й суспільства. Фрагментарними є уявлення щодо внеску інституту довіри у формування соціального й культурного капіталу. «Відкритою» залишається проблема викликів, які продукує нова (мережева) економіка, і нових можливостей щодо їх подолання за участі інституту довіри.

За умов, що склалися, правомірною є постановка низки запитань: На яке місце в ієрархії суспільних цінностей може претендувати інститут довіри в новій (мережевій) економіці? Чи не втрачає інститут довіри своїх позицій, а отже, чи не станемо ми свідками «кінця довіри» в її класичному сенсі? Якщо виходити з посилу, що довіра критично важлива як ресурс, чинник, інститут, суспільна цінність, то чому так складно «приживається» цей феномен на суспільній ниві різних країн і континентів? Якою є ієрархія причин, що спричиняють девальвацію інституту довіри та перманентні кризові явища в цій царині?

Автори переконані, що нові джерела й способи вирішення найгостріших соціально-економічних проблем пов'язані саме із задіянням потенціалу позаекономічних чинників, серед яких особливе місце посідає довіра. У новому тренді розвитку, який інтенсивно набирає обертів, відбувається актуалізація морально-духовної, позаекономічної компоненти. У своїх останніх дослідженнях автори

виходили з того, що суто економічні постулати дедалі менше постають у вигляді будівельного матеріалу, з якого можна вибудовувати сучасне й майбутнє економічне життя країни, домогосподарства, кожної людини⁸⁶. Ідеться про необхідність формування інших координат економічного мислення в напрямі більш досконалого та всебічного врахування позаекономічних явищ і процесів, зокрема й інституту довіри, які ще донедавна не досліджувались економістами, а насправді саме вони (позаекономічні явища та процеси) значно впливають на економічний і соціальний розвиток. Маємо наполегливо переконувати соціум у тому, що настає епоха етичної економіки, в якій на передній план виходять довіра, моральність, особиста відповідальність за створення умов для стійкого соціально-економічного розвитку. Задіяння потенціалу позаекономічних чинників, і зокрема інституту довіри, є тією ланкою, яка може подолати найглибшу кризу сучасності.

Зауважимо, що проблема довіри досліджувалася представниками різних наукових спрямувань переважно у загальнофілософському сенсі, у контексті функціонування суспільства загалом і загальних закономірностей поведінки людей. На думку відомого німецького соціолога М. Вебера, основою виникнення довірчих відносин є «формальна раціональність» як особливий юридичний підхід до актуальних соціальних дилем. У концепціях французького соціолога Е. Дюркгейма доведено, що соціальна довіра створюється на основі суспільної моральної солідарності. Т. Парсонсом розроблено методологію дослідження довіри в системі соціальних відносин через призму функцій соціальної системи. Ф. Тьонніс, досліджуючи мотиви довірчих відносин між людьми, обґрунтував феномен «матеріалізованої довіри» як результат трансформації довіри з особистісної, психологічної якості на самостійний соціальний чинник, здатний здійснювати суттєвий вплив на групи, зокрема й на суспільство загалом.

Уперше поняття довіри з позицій економічної категорії розглядалося А. Смітом як природне відчуття індивіда. На його думку, бажання завоювати довіру, переконувати, керувати й спрямовувати інших людей — одні з найсильніших людських пристрастей⁸⁷. Іншим ученим зі світовим іменем, який звернувся до проблеми довіри в економіці, був англійський економіст А. Маршалл. Учений розглядав довіру як іманентну складову формування та розвитку ринкових відносин, наголошуючи, що головними принципами торгівлі є принципи довіри. Згідно з позицією А. Маршалла, довіра трактується як соціальна звичка та пов'язується з раціональністю, а перепадами довіри пояснюються торговельні та фінансові кризи⁸⁸. Утім, ця проблема не отримала системного опрацювання як у науковій спадщині А. Маршалла, так і інших представників «основної течії» економічної думки.

⁸⁶ Колот А., Герасименко О. Цінності трудового життя та гідна праця: філософія взаємодії і розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2016. № 1–2. С. 3–13; Анатолій Колот, Оксана Герасименко. Довіра як інститут у дзеркалі нових можливостей, викликів та імперативів соціально-економічного розвитку. *Social and Labour Relations: Theory and Practice*. Volume 8, Issue 2, 2018. Р. 8–26; Колот А. М. Соціальна відповідальність як суспільна цінність та складова збалансованого розвитку. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Сер. «Економічні науки»*. 2017. № 5 (84). С. 9–15; Колот Анатолій Михайлович. Соціально-трудова реальність — XXI: філософія становлення, можливостей та викликів. *Економіка України*. 2021. № 2. С. 3–31.

⁸⁷ Smith A. The Theory of Moral Sentiments. *Journal of Philosophical Studies*. 1759. Vol. 1. No. 3. P. 333–353.

⁸⁸ Маршалл А. Принципы политической экономии : В 3 т. Т. 1 / пер. : В. И. Бомкин, В. Т. Рысин ; ред. С. М. Никитин. Москва : Прогресс, 1983. 415 с.

У другій половині ХХ ст. до проблеми довіри в економіці була прикута увага багатьох учених зі світовим іменем різних наукових спрямувань, що пов'язано з підвищенням ролі цього феномена в забезпеченні стійкого економічного розвитку. Про новітню роль довіри йдеться у статті К. Ерроу, який наголошував на тому, що, по суті, кожна комерційна операція містить у собі елемент довіри, особливо якщо вона займає певний період часу. На думку К. Ерроу, було б цілком правомірно стверджувати, що економічну відсталість у світі часом можна пояснити недостатністю взаємної довіри⁸⁹.

Довіра за Ерроу:

«Взагалі-то довіра має як мінімум дуже важливу цінність з прагматичної точки зору. Довіра — це своєрідне мастило громадського механізму. Вона вкрай ефективна; маючи можливість покласти на слово іншої людини, ти економиш собі масу зусиль. На жаль, це не той товар, який можна легко купити. Якщо вам доводиться його купувати — значить, у вас вже є деякі сумніви з приводу того, що ви купуєте. Довіра і подібні до нього речі, такі як відданість чи правдивість, — приклад того, що економісти називають «зовнішніми умовами». Це товар, у нього є реальна економічна і практична цінність; він підвищує ефективність системи в цілому, дозволяє вам робити більше благ або чогось іншого, що ви вважаєте цінністю. Але він не належить до тих товарів, торгівля якими на ринку технічно здійсненна або взагалі осмислена.

Ймовірно, буде простіше зрозуміти економічну цінність довіри, якщо ми уявимо, як буде виглядати світ без довіри. Якби ми укладали кожен контракт, припускаючи, що партнери, якщо вдасться, не забудуть нас обдурити, ми витрачали б масу часу на те, щоб зробити документ «невразливим», бо тільки тоді ми були б абсолютно впевнені, що не залишили передбачуваним шахраям ніяких юридичних лазівок. Контракти, враховуючи всі непередбачені обставини і передбачаючи всі мислимі зобов'язання, подовжилися б до нескінченності. Беручи участь у спільному підприємстві, з свого боку, ми б ніколи не стали пропонувати більше, ніж потрібно за законом, — через боязнь мимоволі зіграти на руку підступному партнеру — і підозрювали б в його нових і, можливо, перспективних пропозиціях майстерно заховану пастку, придуману, щоб поживитися за наш рахунок. Крім того, ми все одно припускали б, що, незважаючи на витрачені при укладанні договору зусилля, деякі контрагенти знайдуть спосіб нас обдурити і відійти від виконання своїх зобов'язань. Ми не могли б вдатися до арбітражного суду, оскільки не цілком довіряли б і третій стороні. Кожен конфлікт доводилося б вирішувати з посиланням на законодавство з усіма його громіздкими правилами і процедурами, а можливо навіть, і звертатися до кримінального суду».

Джерело: Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва : ООО «Изд-во АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. С. 255–256.

Важлива віха в опрацюванні теорії довіри — видання Н. Луманом у 1979 році монографії «Довіра і влада». У цій роботі довіра визначається як генералізоване очікування того, що інший буде утримувати свою свободу, свій неупорядкований потенціал для різноманітної діяльності, діючи в злагоді зі своєю особистістю або, швидше за все, з тією особистістю, яку він демонструє іншим, робить соціально уявною⁹⁰. Якщо говорити лаконічною науковою мовою, то йдеться про очікування того, що дії іншого суб'єкта відносин виявля-

⁸⁹ Arrow K. J. Gifts and Exchanges. *Philosophy and Public Affairs*. 1972. Vol. 1. No. 4. P. 343–362.

⁹⁰ Luhmann N. Trust and power. New York: Wiley, 1979. 208 p.

ються передбачуваними й відповідатимуть характеристикам «образу», сформованого в людини, яка довіряє, є первинним носієм довірчих відносин. Варто наголосити на тому, що Н. Луман розрізняє поняття «довіра» та «упевненість», уважаючи, що вони несуть різне «навантаження». Н. Луман наголошує на тому, що «довіра залишається життєво важливою в міжособистісних відносинах, але участь у функціональних системах, таких, як економіка і політика — це вже не питання особистісних відносин. Тут необхідна впевненість, а не довіра»⁹¹.

До сучасних класиків теорії довіри варто віднести Е. Гідденса. За його концепцією⁹², існує два види довіри. Перший з них — це довіра до людей, яка побудована на особистісних зобов'язаннях між індивідами («персоніфікована» довіра). Другий — довіра до абстрактних систем, яка передбачає безособистісні зобов'язання. Під абстрактними системами Е. Гідденс розуміє інституціональні структури та символічні знаки, наприклад, гроші як інструмент обміну.

Розвиток теорії довіри правомірно пов'язувати також з працями Дж. Коулмана, у яких довіра постає як результат раціонального вибору взаємодіючих господарюючих суб'єктів. Найбільш ёмно це відображено в роботі, що вийшла друком на початку 90-х років XX ст.⁹³ Приблизно таких позицій дотримується й Р. Хардін⁹⁴. Об'єднуючим концептом цих авторів щодо розуміння природи довіри є акцент на тому, що цей феномен виникає в результаті усвідомлення контрагентами зисків від узгодженої поведінки та досягнення спільної мети.

Важливою віхою в дослідженні проблеми довіри є публікацію фундаментальної праці Ф. Фукуями⁹⁵, у якій послідовно обстоюється думка, що феномен довіри є результатом тривалої культурної еволюції. За висновками Ф. Фукуями, клімат довіри в тій чи іншій країні залежить від так званої спонтанної соціалізованості, проявом якої є створення самодіяльних об'єднань громадян, що посідають проміжний стан між сім'єю та державою. Перебуваючи у таких об'єднаннях, громадяни не лише звикають довіряти один одному, а й набувають навичок самоорганізації та компетентності, які допомагають їм започаткувати та розвивати підприємницьку діяльність. Ф. Фукуяма стверджує, що дефіцит довіри може бути зменшений, але не подоланий державним втручанням у господарську діяльність.

Новітні фундаментальні видання з проблематики довіри наприкінці XX ст. поповнилися монографією А. Селігмана⁹⁶. Актуалізацію цієї проблеми довіри А. Селігман пов'язує зі зростанням кількості соціальних ролей, що призводить до розпливчатості очікувань, пов'язаних з ролями суб'єктів довірчих відносин. А. Селігман, як і багато інших дослідників, розмежовує поняття «довіра» та «упевненість». На його думку, центральним для визначення феномена «довіра» (на відміну від упевненості) є те, що вона (довіра) залучає людину до відносин, де дії, характер або наміри іншого не можуть бути засвідчені. Іншими словами,

⁹¹ Luhmann N. *Trust and power*. New York: Wiley, 1979. 208 p.

⁹² Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1990. 188 p.

⁹³ Coleman J. *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Mass, Harvard University Press, 1990. 993 p.

⁹⁴ Hardin R. The street — level Epistemology of Trust. *Politics and Society*. 1993. Vol. 21. No. 4. P. 505–529.

⁹⁵ Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press, 1995. 457 p.

⁹⁶ Seligman A. *The Problem of Trust*. Princeton University Press. 2000. 240 p.

довіра затребувана тоді, коли відсутня вичерпна інформація для прийняття обґрунтованих рішень.

Наприкінці 90-х років XX ст. та початку 2000-х науковий доробок проблематики довіри поповнився циклом робіт відомого польського соціолога П. Штомпки⁹⁷. У багатьох визначеннях довіри, які пропонує вчений, домінує посил на те, що категорія «довіра» — це своєрідна *ставка* на майбутнє, обов'язковий елемент людської діяльності в умовах невизначеності й ризиків, місток, на який ми ступаємо. Довіра й недовіра, за баченням П. Штомпки, — це свого роду ресурси, капітал, який ми приводимо у рух, здійснюючи свої ставки в цьому безперервному азарті контактів з іншими людьми. Довіра дає змогу зменшити невпевненість і припускати, що інші вчинятимуть вигідно для нас або ж принаймні нейтрально⁹⁸.

Підкреслимо ще раз: довіра – це впевненість плюс засновані на ній дії, а не тільки сама впевненість. Довіра – це поняття з області активного дискурсу. Довіра — це особливий, людський поміст в невідомий майбутній світ, в якому центральну роль відіграють інші люди. Я не можу не вийти на цей поміст, бо інші, хоча й не впевнені в своїх рішеннях або реакціях, мені необхідні. Я входжу на нього і шукаю тих, які, на мою думку, нададуть мені допомогу, будуть мені корисні, доброзичливі, чесні і лояльні. Шукаю інформацію про цих людей самостійно або побічно, через другі руки, а потім отримані знання піддаю перевірці на практиці. Приймаю рішення встановити контакт, вступити в інтеракцію, познайомитися з кимось, що-небудь у когонебудь купити, доручити щось зробити, дати в борг комусь грошей, найняти дитині опікуна. Кожен такий контакт приносить мені нові знання, на основі яких я приймаю рішення продовжувати зв'язки або їх обірвати. Знань стає все більше по мірі накопичення досвіду спілкування з іншими людьми, з представниками певних суспільних ролей і професій, з членами спільнот або діаспор, громадянами держав і народів.

Джерело: Штомпка П. Доверие — основа общества / пер. с пол. Н. В. Морозовой. Москва : Логос, 2012. С. 82–83.

Генеральний директор Microsoft Сатья Наделла в передмові до чергового бестселлера Клауса Шваба зазначає: «Головне в сучасному світі — довіра. Нам потрібен новий нормативно-правовий клімат, без якого неможливе впевнене застосування інноваційних технологій. Застаріле законодавство погано пристосоване до вирішення проблем, що розглядаються, — це величезна перешкода⁹⁹.

Перш ніж викласти розгорнуте, сучасне, науково виважене авторське бачення природи інституту довіри та її місця в складному світі економіки та суспільства, зробимо декілька узагальнень, що ґрунтуються на існуючих теоретичних розробках у цій царині.

⁹⁷ Sztompka P. Socjologia. Analiza społeczeństwa. Kraków: Zak, 2002. 656 s; Sztompka P. Trust: a Sociological Theory. Cambridge: Cambridge university press, 1999. 214 p.

⁹⁸ Sztompka P. Socjologia. Analiza społeczeństwa. Kraków: Zak, 2002. 656 s.

⁹⁹ Schwab K., Davis N. Shaping the Fourth Industrial Revolution. *World Economic Forum*. 2018. 287 p.

Феномен довіри: сучасний науково-практичний ракурс

Фундаментальні підвалини інституту «довіра» закладено в теорії договірних відносин Е. Дюркгейма, теорії соціальних дій М. Вебера, базовій типології довіри Е. Гіденса, концепції довіри як генералізованого очікування Н. Лумана, концепції соціального капіталу П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнема, Ф. Фукуяма, концепції довіри як засобу мінімізації ризиків А. Селігмана, парадигмальній тріаді довіри П. Штомпки. Довіра, з позицій неоінституціоналізму стала предметом досліджень лауреатів Нобелівської премії Дж. Акерлофа, Дж. Б'юкенена та Д. Норта.

За сучасної доби одним з перших науковців, який довів необхідність розвитку інституту довіри в контексті зростаючих проблем, що породжені глобалізацією та умовами нової економіки й мережевого суспільства, був Ніклас Луман. У 1979 році вчений оприлюднив авторський концепт інституту довіри в суспільствах, які на зламі двох тисячоліть переживають надскладні трансформації та потребують нових підґрунтя і ресурсів. Н. Луман наводить незаперечні докази того, що довіра не є застарілим ресурсом, а навпаки — її роль та потенційні можливості набувають якісно нового, пріоритетного значення.

На початку 80-х років ХХ ст. Бернард Барбер здійснив комплексне дослідження прояву довіри в різних галузях економіки та сферах суспільства. Запропонувавши використання нової категорії — уповноваженої довіри — цей вчений обґрунтував оригінальну типологію, що заснована на видах очікувань, які пов'язані з довірою. Приблизно в той самий період Самуель Айзенштадт та Луїс Ронігер (1984 р.) оприлюднили результати власних досліджень, які переконливо свідчать, що довіра набуває статусу основи суспільства, оскільки саме завдяки їй стають можливими цивілізовані суспільні відносини між суб'єктами.

У 1990 році Джеймс Коулман звертається до проблематики довіри в контексті теорії раціонального вибору як суто раціональної угоди. З використанням такого ж методологічного арсеналу в 90-х роках ХХ ст. проводив дослідження Рассел Хардін¹⁰⁰, який розширив теорію раціонального вибору аналізом недовіри.

Як справедливо зазначає А. Селігман, влада, володарювання та насилля можуть ... на певний час вирішити проблему соціального порядку, організації поділу праці та всього, що з цим пов'язане, але вони не здатні самі по собі забезпечити основу для підтримки цього порядку в довгостроковій перспективі¹⁰¹. На думку А. Селігмана, і з цим важко не погодитися, існування суспільства ґрунтується на взаємодії примусу й згоди, ринку й співтовариства, на інструментальних та ефективних зобов'язаннях, а отже, і на домінуючих уявленнях про межі тієї чи іншої дії та про ступінь довіри в суспільстві.

У 1995 році видатний соціолог сучасності, пророк «кінця історії» Френсіс Фукуяма в монографії, що отримала світове визнання¹⁰², навів власний концепт теорії довіри як умови забезпечення стійкого розвитку. На переконання Ф. Фукуяма, лише суспільства з високим рівнем довіри здатні до розвитку та процвітання, на відміну від тих, у яких існує дефіцит довіри.

¹⁰⁰ Hardin R. The street — level Epistemology of Trust. *Politics and Society*. 1993. Vol. 21. No. 4. P. 505–529.

¹⁰¹ Seligman A. The Problem of Trust. *Princeton University Press*. 2000. 240 p.

¹⁰² Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York: Free Press, 1995. 457 p.

Довіра — це виникає у членів спільноти очікування того, що інші його члени будуть вести себе більш-менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточуючих, у згоді з деякими загальними нормами. Дещо з цих норм відноситься до сфери «фундаментальних цінностей» (наприклад, до розуміння Бога або справедливості), проте в їх число входять і такі цілком світські речі, як професійні стандарти і корпоративні кодекси поведінки. Так, довіряючи лікарю і сподіваючись, що він не заподіє нам навмисної шкоди, ми розраховуємо на його вірність клятві Гіпократів і встановленим правилам медичної професії.

Не припиняючи ролі договору й егоїстичного інтересу як основ асоціації, треба сказати, що найбільш дієві організації мають під собою іншу основу: колектив, об'єднаний загальними етичними цінностями. Членам таких колективів не потрібна детальна контрактно-правова регламентація їх відносин, тому що існуючий між ними моральний консенсус є базисом їх взаємної довіри.

Джерело: Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. С. 52–53.

Маємо зважати й на те, що різні науки по-різному розуміють природу та функціональне навантаження феномена «довіра». Так, у соціологічній літературі домінує думка, що довіра — це очікування щодо поведінки індивіда або групи осіб у майбутньому в умовах невизначеності й ризику. Водночас із соціологічного погляду, довіра — це складова або елемент соціального капіталу.

Соціальний капітал — це певний потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат наявності довіри між його членами. Він може бути втілений і в найменшому базовому соціальному колективі — сім'ї, і в самому великому колективі з можливих — нації, і у всіх колективах, що існують у проміжку між ними. Соціальний капітал відрізняється від інших форм людського капіталу тим, що зазвичай він створюється і передається за допомогою культурних механізмів — таких, як релігія, традиція, звичай. Економісти люблять говорити, що утворення соціальних груп можна пояснити в термінах добровільного договору між індивідами, які розраховували, що співпраця відповідає довгостроковим егоїстичним інтересам кожного з них. З такої точки зору співпраця може обійтися і без довіри: розумний егоїзм в поєднанні з необхідними правовими механізмами на кшталт контрактної системи може компенсувати його відсутність і дозволити незнайомим людям створити організацію, яка працює на досягнення спільної мети. Маючи в основі спільність егоїстичних інтересів, групи здатні виникати коли і де завгодно, а тому процес їх формування не пов'язаний з культурою.

Джерело: Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. С. 52–53.

Поняття «довіра» є настільки вживаним, що здавалося б всі крапки над «і» мали б бути розставленими. Утім, парадокс полягає в тому, що чим частіше ми залучаємося до наукового й прикладного арсеналу терміну «довіра», тим більше «туману», розмитості, неоднозначності бачимо в цій царині. Як справедливо зазначає С. Кастальдо, «загальна риса досліджень довіри — багатоманітність концептуальних типологій, відсутність зрозумілого й загального визначення концепції довіри»¹⁰³. У працях цього вченого знаходимо п'ять основних узагаль-

¹⁰³ Castaldo S. Meanings of Trust: a Meta Analysis of Trust Definitions: Paper presented at Second Euram Conference. Stockholm, 2002. 369 p.

нень, побудованих на основі визначень, які найбільш часто цитують дослідники цієї проблеми. Назвемо їх.

1. Довіра розглядається як очікування, ставка на інших, переконання, волевиявлення або установка на взаємодію та кооперацію.

2. Довіра має прояв щодо різних об'єктів. Останніми можуть бути інші індивіди, групи, організації, соціальні інститути.

3. Довіра характеризується через дію або поведінку, а отже, наголошується на діяльнісному аспекті феномена довіри. Йдеться про дію суб'єкта як спосіб прояву довіри.

4. Визначення довіри включають результати й наслідки її прояву. Уважається, що дії партнера мають бути позитивно оцінені суб'єктом довіри.

5. У визначеннях наголошується на ризикованості ситуації прийняття рішень щодо довіри/недовіри.

Такі гуру теорії довіри як Н. Луман, П. Штомпка, наголошують на тісному зв'язку довіри з умовами її функціонування й передусім з відтворенням умов невизначеності, ризиків, небезпек. Відомий польський дослідник проблеми довіри П. Штомпка, праці якого отримали світове визнання, визначає довіру як «ставку на майбутні непередбачені дії інших»¹⁰⁴.

Існує шанс виникнення суспільства, що повертає людям задоволення, обумовлене близькістю, солідарністю, лояльністю і довірою, без відмови від благ, які несуть сучасність і глобалізація. Навіть якщо це є, можливо, новою утопією, то такою, що гідна наших роздумів і наших зусиль, яка розширює горизонт нашої мрії про краще існування суспільства.

Джерело: Штомпка П. Доверие — основа общества / пер. с пол. Н. В. Морозовой. Москва : Логос, 2012. С. 432.

Водночас цей вчений, як і більшість дослідників феномена «довіра», підкреслює, що довіра чи недовіра завжди пов'язана зі сприятливими або несприятливими, прийнятними або неприйнятними *очікуваннями*. При цьому П. Штомпка дотримується такого широкого формулювання феномена довіри: «Довіра — виражене в діях, учинених щодо партнера, очікування, що його реакції виявляться для нас вигідними, інакше кажучи, зроблена за умов невпевненості ставка на партнера з розрахунку на його сприятливі для нас зворотні дії»¹⁰⁵. «Червоною лінією», що проходить через фундаментальні дослідження відомого соціолога сучасності П. Штомпки, є концепт, згідно з яким сутнісну основу поняття «довіра» варто вбачати в парадигмальній тріаді, згідно з якою довіра — це:

- 1) ваші очікування сумлінної та договірної поведінки інших людей щодо вас;
- 2) ваші зобов'язання не порушувати очікування інших щодо ваших дій;
- 3) обмеження своїх інтересів на користь тих, кому ви довіряєте, а отже, солідарність.

У розвиток попередньої тези зазначимо, що одним з ключових чинників стійкого розвитку та досягнення високої соціальної якості є суспільна солідарність, яка зумовлює суспільну згуртованість.

¹⁰⁴ Sztompka P. Trust: a Sociological Theory. Cambridge: Cambridge university press, 1999. 214 p.

¹⁰⁵ Sztompka P. Socjologia. Analiza społeczeństwa. Kraków: Znak, 2002. 656 s.

Варто підкресли, що за умов турбулентності економічного й соціального буття, невизначеності наслідків трансформаційних процесів, які переживають економіка й суспільство, появи все нових і нових загроз, які пов'язані, зокрема, з планетарним лихом — COVID-19, об'єктивно зростає запит на *суспільну солідарність*.

Утім, між суспільним запитом і реальним перебігом подій на «ниві» соціально-економічного розвитку виникають своєрідні «тромби», які гальмують процеси солідаризації. Глобальний соціум стає все більш розпорошеним за економічними, соціокультурними, конфесійними, ціннісними ознаками.

Маємо визнати, що, незважаючи на зростаючу значущість суспільної солідарності, увага з боку як політикуму, так і наукової спільноти до цього інституту була й залишається незначною. Утім, з'являються певні позитивні зрушення в цій царині, зростає усвідомлення, що глобалізація в її нинішньому форматі, тренд на індивідуалізацію суспільства, послаблення соціальних зв'язків і соціальної згуртованості стають перепорою на шляху до стійкого розвитку та унеможливають досягнення суспільно прийнятної соціальної якості¹⁰⁶. Необхідно наголосити й на тому, що формується оновлене розуміння солідарності, яка асоціюється не лише з «готовністю ділитися ресурсами з іншими посередньо особистого сприяння нужденним через оподаткування й перерозподіл, організований державою»¹⁰⁷, а й з «почуттям взаємної симпатії та відповідальності серед членів групи, що сприяють взаємній підтримці»¹⁰⁸.

Як у теоретичному, так і в прикладному сенсі, однією з нагальних проблем є з'ясування важливої ролі держави у налагодженні солідарної взаємодії між основними соціальними силами.

Криза соціальної держави, свідками якої є нинішній соціум на початку нового тисячоліття, відхід від патерналістичної моделі та зародження неопатерналізму не означає, що держава має відмовитися від зміцнення солідарних зв'язків.

Чи є запит на солідаризм з боку економічно активного населення?

За даними багатьох емпіричних досліджень, сучасна людина значно частіше, ніж вважають, готова долучитися до відносин колективної взаємодії, підтримки та допомоги з різноманітних питань суспільного буття¹⁰⁹. Ті ж дослідження свідчать про те, що важливою умовою появи такої взаємодії є впевненість у тому, що й інші «актори» солідарних дій сповідуватимуть ті самі цінності. Коли ж йдеться про участь у солідарних діях задля досягнення суспільно значущих цілей, то з'являються додаткові умови розвитку солідаризму: 1) впевненість, що політика держави є морально виправданою та чесною щодо широкого загалу; 2) більшості учасників колективної взаємодії можна довіряти та не виникне «проблема безбілетника».

¹⁰⁶ Cow G. Social Solidarity: Theories, Identities and Social Change. Buckingham: Open Univ. Press, 2002. 160 p.

¹⁰⁷ Stjerno S. Solidarity in Europe: The History and Idea. 2004. Cambridge Univ. Press. P. 2.

¹⁰⁸ Wilde R. The Concept of Solidarity: Emerging from the Theoretical Shadows? *The British Journal of Politics and International Relations*. 2009. No. 9 (1). P. 171.

¹⁰⁹ Strimling P., Lindberg S., Ehn M., Eriksson K., Rothstein B. Can Efficient Institutions Induce Cooperation Among Low Trust Agents? An Experimental Approach? Working Paper No 2013:7. The Quality of Government institute. Gothenburg, 2013.

Переваги, які отримує суспільство від високого рівня довіри

Обґрунтовуючи значення довіри й соціального капіталу для організацій та суспільства загалом, Ф. Фукуяма наголошує на тому, що стан соціального капіталу в конкретному суспільстві має серйозні наслідки залежно від того, до якого економічного устрою він призведе в результаті індустріалізації. Якщо співробітники, які працюють в одній компанії, довіряють один одному через спільність своїх етичних норм, то витрати виробництва будуть меншими. Суспільство, у якому це відбувається, має більше можливостей застосувати нові форми організації, оскільки високий рівень довіри сприяє появі різноманітних типів соціальних контрактів. Не випадково, що саме американці, з їхньою схильністю до суспільної поведінки, першими прийшли до створення сучасної корпорації наприкінці XIX — на початку XX ст., а японці — до формування мережевої організації в XX ст. І навпаки, люди, позбавлені довіри, урешті-решт, зможуть співпрацювати лише в рамках системи формальних правил і регламентацій — системи, яка потребує постійного переписування, погодження, обстоювання у суді й забезпечення виконання, часом примусового. Увесь цей юридичний апарат, що замінює довіру, призводить до зростання того, що економісти називають «операційними витратами». Інакше кажучи, недовіра, яка поширюється в суспільстві, накладає на всю його економічну діяльність щось на кшталт додаткового мита, яке суспільствам з високим рівнем довіри платити не треба¹¹⁰.

До останнього часу економісти вкрай рідко та без особливого бажання зверталися до проблеми позаекономічного, нематеріального. Свідомо чи не свідомо припинялася роль культури як ресурсу та чинника стійкого економічного розвитку. Френсіс Фукуяма з цього приводу зазначає: «Оскільки і за своєю сутністю, і за своїм буттям культура є дещо абсолютно нерациональне, твердження, що вона впливає на економічну ефективність, може, на перший погляд, видатися парадоксальним. Дійсно, як предмет наукового дослідження вона постійно виявляє свою невідчутність. Економісти, які вважають себе найбільш тверезодумачими з усіх суспільствознавців, до поняття культури зверталися зазвичай не люблять...»¹¹¹. Розглядати соціальний капітал, довіру, цінності, культуру як ізольовані автономії без усвідомлення взаємозв'язку та взаємозумовленості і недоцільно, і помилково. Поняття «культура» є настільки багатограним і складним, що дати одне моновизначення, яке віддзеркалює всі аспекти цього складного явища, практично неможливо. На думку Ф. Фукуяма, «культура є успадкованою етичною навичкою або звичкою (habit)»¹¹². Своєю чергою, етична навичка — зазначає Ф. Фукуяма, — може полягати в певній ідеї або цінності...»¹¹³. Варто наголосити на тому, що основні етичні навички, які формують ту чи іншу культуру, зосереджені або постають у тих етичних приписах, за допомогою яких суспільства регулюють поведінку їх членів. Фрідріх Ніцше свого часу називав етичні приписи, про які йшлося вище, «мовою добра та зла». Етичні навички, що формулюються та відтворюються в тому чи іншому суспільстві — це своєрідний етичний кодекс, сукупність неписаних моральних правил.

¹¹⁰ Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York: Free Press, 1995. 457 p.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

Засвоєння означених правил здійснюється в процесі адаптації людини до суспільних умов життєдіяльності та є складовою її (людини) соціалізації. «Поле» такої соціалізації (та адаптації) є родина, друзі, сусіди, школа, університет, трудовий колектив, інші формальні та неформальні спільноти, у яких перманентно або постійно перебуває людина. Довіра як цінність, що має етичну основу, як стверджував Вебер, завжди виникала в історії не як результат раціонального вибору, а як результат релігійної навички. Водночас і довіра, і культура не є антиподами раціонального вибору, і їх не варто сприймати як щось ірраціональне. Вони є нераціональними лише в тому сенсі, що основою прийняття рішень і подальшої поведінки є етичні навички, а, отже, ідеї, цінності, звички, весь арсенал неписаних моральних правил. Звернімо увагу на таке твердження Ф. Фукуяма: «Якщо ми визначаємо культуру як навичку, і конкретно — як етичну навичку, лінія, яка розділяє раціональний вибір і культуру, і досі залишається значною мірою нечіткою. Те, що з'являється в результаті раціонального вибору, з часом, не виключено, може стати культурним артефактом»¹¹⁴.

Чинники, що продукують підвищення ролі довіри

Загалом перелік чинників та обставин внутрішнього й зовнішнього характеру, які зумовлюють підвищення ролі інституту довіри та необхідність посилення довірчих відносин в умовах становлення нової (мережевої) економіки, за баченням авторів, є таким:

- розвиток процесів демократизації суспільного устрою, обмеження масштабів державного впливу як глобальний тренд сьогодення; передавання цілої низки повноважень, що традиційно виконувались органами державної влади, на місцевий рівень; інтенсивний розвиток громадянського суспільства; зростання ролі громадян у формуванні та реалізації соціально-економічної політики;

- зростання невизначеності та ризиків, які активно продукують глобалізація світової економіки та умови нової (мережевої) економіки;

- зростання складності та нелінійності розвитку мережевих суспільств;

- втрата стійкості економічного розвитку, що зумовлює необхідність формування нових опор і задіяння нових факторів економічної динаміки;

- загострення проблеми конкурентоспроможності, що спричиняє потребу пошуку нових способів і засобів набуття конкурентних переваг;

- посилення конкуренції за ресурси, насамперед за найбільш цінні та продуктивні — людські, та ті, що мають позакоекономічний, морально-духовний, етичний характер;

- поширення ліберальних концепцій соціально-трудової сфери та масові прояви десоціалізації відносин у сфері праці;

- неадекватне розуміння діалектики економічного й соціального розвитку багатьма представниками як бізнесу, так і владних структур;

- загострення екологічних проблем, які межують з катаклізмами регіонального й національного масштабів;

- поглиблення асиметрії економічного та соціального розвитку, яка дедалі більше загрожує економічній і соціальній безпеці;

¹¹⁴ Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York: Free Press, 1995. 457 p.

— поява нових зон і сфер економічної діяльності, у яких формальні інститути та норми все більше демонструють «провали держави» та нездатність урегулювати відносини, притаманні новій (мережевій) економіці;

— збільшення в структурі робочої сили частки творчих, креативно налаштованих працівників, які віддають перевагу неформальним методам урегулювання відносин у різноманітних сферах життєдіяльності людини;

— розширення сфер економічної діяльності, особливо на міжнародному рівні, у яких формальні інститути поступаються за ефективністю неформальним і відповідно — неформальним відносинам;

— розширення та інтенсифікація зворотніх зв'язків між інститутами громадянського суспільства та інститутами державної влади й місцевого самоврядування;

— інтенсивний розвиток структур, побудованих за мережевим принципом;

— розвиток глобальних ринків;

— розширення сфери застосування соціальних контрактів, що спираються на довіру;

— необхідність реформування політичної та економічної системи, яке може бути здійснене лише за умови високого рівня довіри;

— підвищення значущості інклюзивного розвитку, а відтак, потреба в новому рівні довіри, який здатний забезпечити критично необхідний запас довірчих відносин.

Чинники, що стримують розвиток довірчих відносин

Вище нами рельєфно були представлені мегапричини, мегатренди, що зумовлюють необхідність підвищення ролі інституту довіри у функціонуванні нової економіки та мережевого суспільства. Водночас варто підкреслити, що умови сьогодення продукують відтворення колишніх і прояв нових обставин і процесів, які стримують розвиток довірчих відносин і постають своєрідними «тормозами» на шляху розвитку інституту довіри. Серед них такі:

— послаблення соціокультурних і моральних настанов соціальної діяльності багатьох суб'єктів підприємництва та членів суспільства загалом;

— формування індивідуалізованих суспільств, ерозія «культур солідарності»;

— превалювання в суспільній життєдіяльності концепції «людини економічної» над концепціями «людини соціально відповідальної»;

— пониження ролі соціального капіталу, неадекватне розуміння внеску останнього (соціального капіталу) у забезпечення стійкого розвитку;

— неадекватне потребам сьогодення наукове забезпечення розвитку інституту довіри;

— перманентні «провали держави», які на практиці постають не як винятки, а швидше, як правило.

Практично все, або майже все, що має ознаки негармонійного розвитку, породжує асиметрії та збої в життєдіяльності, посилює потенціал недовіри. Утім, природу недовіри маємо розглядати на більш високому рівні узагальнення і передусім через призму збоїв у системі соціально-економічних відносин. Українське суспільство на початку тисячоліття стало подвійно нерівноважним, оскільки

його водночас дестабілізують як фактори, що притаманні усьому глобалізованому світу, так і фактори національної соціальної турбулентності.

За останню чверть століття внаслідок дії комплексу чинників політичного, економічного, соціального характеру українське суспільство стало ще більш строкатим, розбалансованим і нестійким. Звертаємо увагу на основні риси соціально-економічної системи України:

- аномальне майнове розшарування суспільства;
- збільшення масштабів і поглиблення рівня бідності;
- усе більше злиття влади й власності;
- приватизація держави великим капіталом;
- посилення впливу великого капіталу на визначення державної соціально-економічної політики;
- активне лобіювання інтересів великого капіталу на всіх рівнях — від місцевого до національного;
- екстремальний рівень концентрації власності;
- збереження влади бюрократії над бізнесом;
- правовий нігілізм, асиметрія прав та обов'язків різних соціальних груп.

До цього варто додати й втрати, які несе суспільство в царині морально-етичних засад і культури в найширшому сенсі.

У монографії, присвяченій оцінюванню сучасного стану українського суспільства та опрацюванню векторів його модернізації, відомий український соціолог М. Шульга зазначає: «Моральна деградація суспільства стала тотальною. Вона пронизує всі його соціальні прошарки і групи. Особливо небезпечним є те, що аморалізм і цинізм глибоко вразив людей, які перебувають при владі, причому укорінився у всіх ешелонах влади, включаючи і найвищі. Найрезонансніші злочини скоюють ті, хто за посадою повинен забезпечувати законність і порядок, бути взірцем моральної і правової поведінки»¹¹⁵. І далі автор підкреслює: «Розбалансованість відносин, нестійкість інститутів, пасивність і аморфність соціального середовища зумовлювали появу численних точок біфуркації, подолання яких, як відомо, напружує соціум. Відсутність усвідомлюваної і підтримуваної більшістю громадян масштабної стратегії суспільного руху свідчила про збій функціонування соціальної матриці. Перед українським суспільством залишався історичний виклик пошуку свого шляху розвитку і місця у сучасному складному світі»¹¹⁶.

Передумови довіри

Що ж є джерелом, началом феномена «довіра»? Для підготовленого читача не буде неочікуваним твердження, що таким началом є сформована в суспільстві культура. Вираженням культурних уявлень людей слугують неформальні норми, а саме традиції, звички, установки, звичаї, правила поведінки, норми суспільної моралі. Норми, що розглядаються, є складовою інституціонального середовища, у якому взаємодіють економічні агенти, і воно (середовище) безпосередньо формує очікування цих агентів.

¹¹⁵ Шульга М. О. Збій соціальної матриці : монографія. НАН України, Ін-т соціології. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2018. С. 57.

¹¹⁶ Там само. С. 67.

Неформальні норми, що є провідними засновниками високого рівня довіри, є доволі стійкими, і швидкі зміни їм не притаманні. Утім, саме вони, за переважним визнанням, слугують основою довіри. Гуру сучасної соціології загалом і соціології довіри зокрема, Ф. Фукуяма переконливо доводить, що довіра «залежить від існування всередині співтовариства норм і цінностей, які розділяють усі його учасники, а також від готовності останніх підпорядкувати свої інтереси інтересам групи»¹¹⁷. І далі Ф. Фукуяма наголошує на тому, що за своєю природою це етичні, моральні норми й цінності. Тому саме існуючий між людьми «моральний консенсус є базисом їх взаємної довіри»¹¹⁸.

Серед низки критично важливих передумов високого рівня довіри чільне місце посідає *наявність розвинених інститутів громадянського суспільства*, або так звана спонтанна соціалізованість (вислів, що належить Ф. Фукуямі. — авт).

Соціальний капітал як реалізований потенціал довіри

Дослідники теоретичних засад довіри єдині в тому, що першочергова функція феномена соціального капіталу — забезпечення конструювання горизонтальної та вертикальної взаємодії між суб'єктами довірчих відносин. Відтак, довіра має безпосередній стосунок до формування групових ідентичностей, відносин співпраці та солідарності; утвердження нових і відтворення чинних форм суспільних асоціацій. А головне — культура довіри скріплює зв'язок людини із сім'єю, державою, церквою, нацією, іншими інститутами економіки та суспільства й «працює» на стійкість та інтегративність суспільства. Звідси впливає провідна роль довіри у формуванні та відтворенні *соціального капіталу*.

Соціальний капітал розглядають у контексті першооснов його формування, а саме довіри, норм поведінки й мережевої діяльності. Це поняття первісно виникло в суміжних з економікою дисциплінах. І вже згодом представники економічних наук звернулися до соціального капіталу як «пропущеної ланки» в існуючих економічних теоріях, без якої неможливо пояснити більшість явищ і процесів, що пов'язані із соціально-економічним розвитком.

Оскільки основу, «каркас» соціального капіталу утворюють соціальні мережі, соціальні зв'язки між членами тієї чи іншої спільноти, то в системі «координат» соціального капіталу значну роль відіграє довіра, яка формує міцні, якісні характеристики означених вище зв'язків.

Зазначимо, що все більше соціально відповідальних учених, міжнародних експертів доходять висновку, що довіра й соціальний капітал, який, образно кажучи, «вирастає» на цьому ґрунті, мають стати ключовою ланкою розбудови та успішного функціонування нової економіки й суспільства першої половини XXI ст. Так, експерти Світового банку високо оцінюючи значення національних потенціалів соціального капіталу та розглядаючи останній чи не як основну конкурентну перевагу сучасних економік, наголошують на такому: «Не будь

¹¹⁷ Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York: Free Press, 1995. 457 p.

¹¹⁸ Там само.

його, суспільство просто розвивалося б, і не йшлося б про економічне зростання, стійкий розвиток і добробут людства»¹¹⁹.

Зростаючий інтерес до проблематики довіри та соціального капіталу, сприйняття його концепції розвитку політикумом, науковцями та широкою громадськістю пояснюється кількома причинами.

Одна з них — це криза основного напрямку економічної думки, що домінував в останні десятиліття — неокласики, в основі якої доктрина індивідуалізму, що сповідує пріоритет індивідуальних інтересів та індивідуальної поведінки як домінант суспільного поступу.

Зазначимо, що все більше вчених-теоретиків, зокрема й неокласиків, визнають, що за використання означеної вище доктрини стає все важче пояснити тенденції розвитку нової економіки, структуру та ієрархію джерел суспільного поступу, механізми його регулювання. Натомість, беручи на озброєння теорію соціального капіталу, стає можливим визначити сучасні домінанти суспільного розвитку, усвідомити природу та провідну роль нематеріальних активів, пояснити дію неринкових механізмів регулювання нової економіки.

Звернення до теоретико-методологічних засад соціального капіталу дає можливість пояснити причини значних відмінностей у рівнях економічного розвитку за приблизно однакового накопиченого фінансового та людського капіталу.

Поділяємо думку вчених, які наголошують на тому, що теоретична база соціального капіталу являє собою «загальну «страхову площадку» як для тих, хто розчарувався в результативності вільного ринку, так і для тих, хто втратив довіру до можливостей держави»¹²⁰.

Концепція соціального капіталу не є усталеною, у ній уживаються різні, нерідко важко поєднувані трактування цього поняття.

Правомірним є твердження, що змістовне наповнення цього поняття утворюють норми й цінності, які поділяє та чи інша спільнота, а соціальні мережі, що формуються на їх основі і є нематеріальним носієм цього капіталу, його своєрідним каркасом.

У найзагальнішому трактуванні, соціальний капітал — це потенціал міжособистісної та інституціональної довіри, людської солідарності, яка виникає на ґрунті спільності нормативних установок і ціннісних орієнтацій.

Один із засновників теорії соціального капіталу Дж. Коулман зазначає, що «соціальний капітал витікає з таких змін у відносинах людей, які полегшують їх взаємодію... Так само, як фізичний або людський капітал соціальний робить свій внесок у результати виробничої діяльності. Тому співтовариство людей, яке володіє надійною репутацією та великим потенціалом довіри, може досягти значно більших успіхів, ніж група осіб, які не мають цих якостей»¹²¹.

На відміну від капіталу, що втілений у матеріальних і фінансових ресурсах, соціальний капітал — це невідчутний, низьколіквідний ресурс. Як зазначає Дж. Коулман, «фізичний капітал відчутний. Людський капітал менш відчутний,

¹¹⁹ Serageldin I., Grootaert C. Defining Social Capital: An Integrating View // Social Capital : a Multifaceted Perspective // Eds. P. Dasgupta, I. Serageldin. Wash. DC: World Bank, 2000. P. 44.

¹²⁰ Гражданское общество : зарубежный опыт и российская практика / под ред. А. Е. Лебедева, А. Я. Рубинштейна. Санкт-Петербург : Алейя, 2011. С. 248–249.

¹²¹ Coleman J.S. Social Capital in the Creation of Human Capital // Social Capital : a Multifaceted Perspective / Eds. P. Dasgupta, I. Serageldin. Wash. DC: World Bank, 2000. P. 19.

позаяк знання та навички втілені в людину, але ще менше відчутний соціальний капітал, утілений у відносини між людьми»¹²².

У процесі доцільного використання цього капіталу він не витрачається, а зростає. Споживання соціального капіталу збільшує його обсяг за рахунок накопичення довіри, взаємних очікувань і зобов'язань.

У різних авторів знаходимо якщо й не протилежні, то аж ніяк не ідентичні підходи до формування сутності соціального капіталу. Утім, у більшості визначень соціальний капітал розглядається в контексті суспільних норм і цінностей, соціальних мереж і зв'язків між суб'єктами відносин на основі взаєморозуміння та довіри.

Одне з найбільш поширених визначень соціального капіталу належить Р. Патнему, згідно з яким зазначений капітал — це здатність співтовариств до колективних дій заради досягнення спільної мети. Необхідність колективних дій виникає через неспівпадіння приватного й суспільного зиску та можливих провалів ринку. Колективним діям сприяють *соціальні мережі*, які створюють передумови для обміну інформацією та досягнення взаємоприйнятних домовленостей між учасниками відносин. Друга складова налагодження колективних дій і досягнення спільної мети — *просоціальні норми поведінки*, які відображають не лише особистий, а й суспільний інтерес. За їх дії співпраця між учасниками колективних дій не суперечить принципу індивідуальної доцільності. І, нарешті, третя складова ефективної взаємодії — наявність *довіри* між учасниками. Отже, «тріаду соціального капіталу» утворюють *соціальні мережі, просоціальні норми та довіра*.

Варто наголосити на тому, що зазначені компоненти тріади, про яку йдеться, тісно пов'язані й «працюють» за принципом синергетики. Так, соціальні мережі здатні посилювати довіру між учасниками й водночас сприяють поширенню просоціальних норм. Водночас спільність соціальних цінностей і довірчі відносини розвивають соціальні мережі та розширюють контакти.

Дж. Коулман визначає соціальний капітал як норми взаємовідносин індивідів, що підвищують продуктивність праці й дохід. Крім того, Дж. Коулман наголошує на тому, що, «на відміну від інших форм капіталу (тобто капіталу як сукупності уречевлених ресурсів), соціальний капітал властивий структурі зв'язків між акторами й серед них. Це не залежить ані від самих акторів, ані від засобів виробництва»¹²³.

Усе розмаїття визначень соціального капіталу можна звести до двох основних бачень сутності та змістовних характеристик цього капіталу, а відмінності між ними — це різна «вага» окремих конструктивних ознак, якими є норми, цінності, довіра, соціальні мережі тощо.

Прибічники першого підходу, до яких належать і засновники концепції П. Бурдьє і Дж. Коулман, розглядають соціальний капітал як ресурс вузьких, зазвичай закритих соціальних товариств, а складовими цього ресурсу є соціальні мережі та накопичені взаємні зобов'язання. Що ж до норм і цінностей, то прибічники цього підходу не відносять їх до складових соціального капіталу.

¹²² Coleman J.S. Social Capital in the Creation of Human Capital // Social Capital : a Multifaceted Perspective / Eds. P. Dugupta, I. Serageldin. Wash. DC: World Bank, 2000. P. 19.

¹²³ Coleman J. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*. 1988. No. 94(S1). P. 95–120.

За визначенням П. Бурдьє «соціальний капітал є сукупністю реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею більш або менш інституціонованих відносин взаємного знайомства і визнання — інакше кажучи, з членством у групі»¹²⁴.

Близькими до зазначеного є визначення, у яких соціальний капітал асоціюється із соціальними мережами. Так, Р. Роуз вважає, що «інструментально соціальний капітал можна визначити як запас соціальних мереж у суспільстві, що використовується в процесі виробництва товарів і послуг»¹²⁵.

У рамках іншого підходу щодо трактування змістовних характеристик соціального капіталу на передній план виходять такі елементи, як спільність моральних норм і ціннісних установок, які визначаються на рівні суспільства та створюють основи для високого рівня довіри. При цьому йдеться про довіру не лише «до ближнього кола», а й так звану генералізовану довіру до людей взагалі та довіру до державних інституцій. Так, один із засновників концепції, що розглядається, — Патнем досліджує соціальний капітал як феномен національної культури, пов'язаний з розвитком громадянської самосвідомості.

На таких позиціях стоїть і Ф. Фукуяма, який пов'язує соціальний капітал з нормативними установами та цінностями, визначаючи соціальний капітал як «перелік неформальних правил або норм, що поділяються членами групи й дають їм змогу взаємодіяти один з одним»¹²⁶.

З Ф. Фукуямою солідарний і П. Маскел, який у поняття соціального капіталу вкладає «цінності й переконання, які поділяються громадянами, і якими вони керуються в повсякденному житті та на основі яких устанавлюються правила поведінки»¹²⁷.

Із зазначеними визначеннями кореспондується й більш універсальне трактування соціального капіталу як віддзеркалення якості соціальних відносин»¹²⁸.

Оригінальне й водночас змістовне визначення соціального капіталу міститься у публікаціях Світового банку, у яких цей феномен постає як своєрідний клей, що пов'язує суспільство в цілісний організм і становить основу підтримки соціальної єдності та успішної взаємодії всіх структур та інститутів.

Потреба в розбудові сучасного громадянського суспільства пов'язана передусім з тим, що в умовах глобальних викликів суспільство може розвиватися стійко в разі, якщо його інститути структурно вибудовані і за вертикаллю, і за горизонталлю, коли воно сильне і державою, і громадянськими структурами.

Утвердження громадянського суспільства сприяє зростанню соціального капіталу, завдяки тому, що іманентною характеристикою всього суспільства є довіра в найширшому її сенсі. Остання (довіра) сприяє зниженню транзакційних витрат, підвищенню конкурентоспроможності, поліпшенню інвестиційного клімату. Усе це в сукупності «працює» на створення умов для стійкого економічного зростання.

¹²⁴ Бурдьє П. *Формы капитала. Экономическая социология*. 2002. Т. 3. № 5. С. 66

¹²⁵ Rose R. How Much Does Social Capital Add to Individual Health? A Survey Study of Russians // *Social Science and Medicine*. 2000. Vol. 51. P. 1422–1423.

¹²⁶ Фукуяма Ф. *Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию*. Москва : АСТ : Ермак, 2004. С. 43.

¹²⁷ Maskell P. Social Capital, Innovation and Competitiveness. *Social capital. Critical Perspectives* / Eds. S. Baron, J. Field, T. Schuller. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 111.

¹²⁸ Boeck T., Fleming J. Social Policy — a Help or a Hindrance to Social Capital. *Social Policy And Society*. 2005. Vol. 4. No. 3. P. 262.

Провали держави та потреба розвитку інституту довіри

Представники практично всіх чи більшості наукових шкіл і теорій визнають важливість правил в економіці, що продукує держава. Розбіжності стосуються лише масштабів цих правил і сфер їх застосування. Водночас підкреслимо, що проблема ролі держави в розвитку економіки та суспільства, меж втручання держави в суспільне буття, залишається предметом гострих дискусій, які мають політико-філософські засади та ідеологічне забарвлення. У цій палітрі думок є дві крайності: перша — це обстоювання ідеї про те, що держава має відігравати роль «нічного вартового», а її дії повинні зводитися до запровадження мінімальної кількості правил, і друга — тотальний контроль з боку держави за економічним і суспільним розвитком.

Автор монографії «Кінець влади. От залов засідань до полів сражений, от церкви до государства. Почему управляют сегодня нужно иначе» Мойзес Наїм¹²⁹ послідовно переконує, що кінець ХХ — початок ХХІ ст. — це період, коли влада в найширшому її розумінні почала швидко втрачати свій вплив на суспільне буття. Причину такого феномена М. Наїм вбачає в настанні трьох взаємопов'язаних революцій — революції численності, революції мобільності та революції ментальності. Вдумливе засвоєння постулатів цієї монографії дає змогу стверджувати, що названі три революції, про які багато й переконливо пише автор, мають безпосередній стосунок до загострення проблеми довіри й водночас її актуалізації. Інакше кажучи, подібно до того, як влада втрачає свої традиційні опори та важелі впливу на суспільний розвиток, ті ж самі та низка інших чинників спричиняють зміни інституту довіри, на «виході» якого — потреба інтенсивного підвищення ролі довіри, яка має стати однією із засад стійкого розвитку нової (мережевої) економіки.

«Провали держави», як уважає чимало економістів, особливо неоліберально-го спрямування, не є винятком, а, швидше, правилом функціонування сучасних економічних систем. З цього приводу відомий англійський економіст В. Долфсма зазначає: «На думку частини економістів, держава приречена на провали за самої своєї сутності, ураховуючи визнання нею висхідного посилення стосовно того, що спрямовує індивідуальну поведінку людей, зокрема й державних службовців. Ураховуючи особливий стан останніх, їхні дії можуть розглядатись як заздалегідь схильні до неефективності»¹³⁰. У монографії «Провали держави» В. Долфсма¹³¹ намагається дати відповіді на запитання: «Коли стався провал держави?». При цьому автор виокремлює *чотири основні типи провалів держави*. «Остання, — зазначає В. Долфсма, — установлює правила для акторів, які беруть участь в економічних процесах, що можуть виявитися: 1) надто детальними, 2) надто загальними, 3) волюнтаристськими і 4) конфліктуючими з іншими правилами, запровадженими раніше й такими, що стосуються інших, взаємопов'язаних питань і можуть мати в основному неекономічний характер.

¹²⁹ Naïm M. The End of Power: From Boardrooms to Battlefields and Churches to States, Why Being In Charge Isn't What It Used to Be, 2013.

¹³⁰ Dolfisma W. Government Failure: Society, Markets and Rules Edward. 2nd ed. Edition. Elgar Pub, 2013.

168 p.

¹³¹ Там само.

В. Долфсма підкреслює, що зазначеним не обмежуються провали держави, утім, саме провали у виокремленому є домінуючими.

Чимало «провалів держави» пов'язано з намаганням деталізувати правила, що регламентують соціально-економічну діяльність суб'єктів господарювання. «Практика прийняття надзвичайно детальних правил, – зазначає В. Долфсма – передбачає, що держава має брати до уваги величезні обсяги різноманітної інформації. У разі зміни обставин детальні правила, що формулюються урядом, швидко застарівають і потребують перегляду. Це не лише дорого обходиться самому суб'єкту нормотворчості, а й суспільству, яке зіштовхується з підвищеним ступенем невизначеності. Надмірно детальні правила, навіть у тих випадках, коли вони стосуються особливої сукупності рідких явищ, будуть з необхідністю тісно пов'язані й іншими правилами. Ці взаємозв'язки, навіть за відсутності конфлікту, суттєво утруднюють зміну того чи іншого правила та здорожчують процес»¹³². І далі В. Долфсма наголошує на тому, що детальні правила породжують шахраїв, а занадто загальні призводять до встановлення «закону джунглів». Унаслідок цього може постраждати слабка сторона, тобто такі економічні актори, як споживачі, наймані працівники, малі й середні підприємства. Звідси ми можемо розглядати державу (законодавчу гілку влади), яка формулює правила надто широко за відсутності вказівок щодо інтерпретації норм, які запроваджуються, як приречену на провал¹³³.

«Провали держави» стають неминучими й тоді, коли правила, які продукує держава, мають волонтаристський або конфліктуючий характер¹³⁴. В. Долфсма своє бачення провалів держави формулює так: «Наш відкритий список з чотирьох типів провалів держави ґрунтується переважно на наукових досягненнях філософії права. Формулюючи правила, держава може підходити до них: 1) надто детально, 2) надто широко, 3) волонтаристськи і 4) установлювати правила, що вступають у конфлікт з існуючими, запровадженими для вирішення інших питань (можливо, переважно неекономічних), можливо, у тій самій практиці»¹³⁵.

Є всі підстави стверджувати, що економічні проблеми — це лише частина айсбергу, з яким зіштовхнувся соціум на зламі двох тисячоліть. Основна частка або більшість проблем соціального макросу, на наше переконання, мають позаекономічний характер. Певного прирощення наукового знання щодо забезпечення соціальної динаміки на основі більш повного задіяння позаекономічних чинників досягнуто за останні роки, а ще більшого можна досягнути за умови переконання абсолютної більшості політикуму, так званої еліти, як і пересічних громадян, у неабиякій важливості посилення ролі моральної, етичної, духовної компоненти економічного розвитку.

Немає в тому сумніву, що нові джерела й способи вирішення найгостріших соціально-економічних проблем пов'язані саме із задіянням потенціалу позаекономічних чинників, серед яких особливе місце належить довірі. У новому тренді розвитку, який інтенсивно набирає обертів, відбувається актуалізація морально-духовної, позаекономічної компоненти. У своїх останніх досліджен-

¹³² Dolfisma W. Government Failure: Society, Markets and Rules Edward. 2nd ed. Edition. Elgar Pub, 2013. 168 p.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само.

нях автори виходили з того, що суто економічні постулати дедалі менше постають у вигляді будівельного матеріалу, з якого можна мурувати сучасне й майбутнє економічне життя країни, домогосподарства, кожної людини. Ідеться про необхідність формування інших координат економічного мислення в напрямі більш досконалого та всебічного врахування позаекономічних явищ і процесів, включаючи інститут довіри, які ще донедавна не досліджувались економістами, а насправді саме вони значно впливають на економічний і соціальний розвиток. Маємо наполегливо переконувати соціум у тому, що настає епоха етичної економіки, у якій на передній план виходять довіра, моральність, особиста відповідальність за створення умов для стійкого соціально-економічного розвитку. Задіяння потенціалу позаекономічних чинників, і зокрема інституту довіри, є тією ланкою, яка може подолати найглибшу кризу сучасності.

Узагальнюючи теоретичні надбання в царині довіри, варто вказати на наявність безлічі визначень, трактувань, суджень, які не містять прирошення дотеперішніх уявлень щодо феномена довіри, і все ж існує відчуття заскорузлості, фрагментарності формулювань. «Мертвих» і «напівмертвих» слів залишається більше, аніж «живих» і, урешті-решт, десь там, глибоко в душі зберігається невдоволення й від порядку слів, і від їх набору, і від їх непереконаливості. До того ж, постійно зіштовхуємося майже зі звичним — тавтологією, підміною понять, намаганням видати бажане за дійсне, протиріч у головному — у базисних засадах феномена довіри, причин і траскторій її дрейфу. Зрештою, а що далі? Як жити в суспільстві, в якому довіра все більше заміщується недовірою?

В існуючих наукових економічних виданнях знаходимо безліч визначень поняття «довіра», які якщо й не суперечать одне одному, але й не узгоджуються за багатьма параметрами, включно усвідомлення природи та функціонального призначення цього феномена. Це можна пояснити як складність інституту «довіра», так і науковими «провалами», нездатністю багатьох представників наукової спільноти писати просто про складне, бачити, що знаходиться «за кадром», обмеженістю методологічного інструментарію. За оцінкою авторів, більшість публікацій на тему «довіра» нагадують чорно-білу фотографію минулого століття, на якій відображено деякі фрагменти зі складного світу довіри, що були притаманні економічним умовам другої половини XX ст., а те, що перебуває «за кадром», є віддзеркаленням реалій початку XXI ст., проте їх науковим опрацюванням науковці-фотографи від науки мало переймаються.

Визначення поняття «довіра» є вельми різноманітні за будовою, послідовністю акцентів щодо сутнісних характеристик. Водночас їх об'єднує наполягання на тому, що в основі феномена «довіра» лежать орієнтація на майбутнє, очікування відповідної поведінки, ціннісний характер, непередбачуваність дій, довірлива необхідність, спрямованість дій з урахуванням очікувань партнерів. Не є перебільшенням твердження, що очікування, сприйняття очікувань, орієнтація на договірну необхідність, на раціональну діяльність, на партнерство відіграють базову роль у формуванні довіри як інституту, феномена, суспільної цінності. Принципово важливим є усвідомлення, що довіра безпосередньо пов'язана з діями, міжлюдськими відносинами, і вона (довіра) має орієнтацію на майбутнє; з одного боку — це очікування сприятливого та прийняттого майбутнього, а з другого — результат соціальних дій.

У науковому дискурсі цілком правомірно відрізняють поняття довіри як очікування або віру в прийнятну, кооперативну поведінку партнера (партнерів) від упевненості. Отже, довіра як феномен, як особливий тип відносин характеризується наявністю ризику, потенційною неадекватністю дій партнера (партнерів).

Не потребує особливих доведень твердження, що довіра — це відносини двостороннього, обопільного характеру. За висновками психологів і спостереженнями за повсякденним життям, чимало людей, усвідомлюючи як багато вони втратили від взаємної недовіри, не поспішають змінювати свою стратегію на кооперативну, довірчу, побоюючись, що їхні колеги, співники (контрагенти) не змінять своєї поведінки. З практики добре знаємо, що особливо довірливі люди часто-густо залишаються біля «розбитого корита».

За такого концепту довіра постає не як сліпа віра, а як прогнозовані, виражені, прагматичні очікування. Водночас принципово важливо усвідомити, що йдеться не про односторонні очікування, а про очікування обопільного характеру, інакше конструкція довірчих відносин неминуче приречена на нестійкість і настання «кінця довіри».

Довіра є засадничим явищем, процесом як соціально-економічних відносин, так і функціонування суспільних інститутів. Без наявності мінімально необхідного рівня довіри практично неможливий суспільний розвиток, не кажучи вже про стійкий. Можливості державного впливу на суспільний розвиток завжди обмежені (не кажучи про недоцільність перевищення максимально допустимих меж застосування важелів державного впливу), а тому лівова частка соціальних взаємодій має ґрунтуватися на цінності довіри.

У концепті довіри, якого дотримуються автори, на передній план виходить носій взаємовідносин — людина, яка є діяльною, свідомою, володіє знаннями, етичними нормами, мотиваційними настановами; є носієм суспільно значущих моральних і культурних цінностей.

На переконання авторів, неможливо усвідомити сутність та важливу роль довіри поза соціокультурним контекстом, моралі як основи системи цілераціональних соціальних дій, які узгоджуються з уявленням про належне, людяне, суспільно схвальне. Водночас діалектику довіри/недовіри маємо розглядати з широких позицій, зважуючи на великомасштабні, різновекторні зміни, що відбуваються в економіці й суспільстві та мають демографічний, економічний, техніко-технологічний, політичний, соціокультурний та інші контексти.

Якщо «розвіяти туман» навколо сутності, природи довіри, то неодмінно дійдемо висновку, що цей феномен являє собою позитивну і морально-етичну, і емоційну, і прагматичну оцінку певним суб'єктом того чи іншого об'єкта на предмет його надійності та очікування від нього передбачуваних, прогнозованих, прийнятних, виправданих дій. З наведеного міркування випливає, що довіра виникає тоді, коли людина робить ставку на партнера, розраховуючи на адекватність його дій, а саме: що ці дії узгоджуватимуться з ціннісними установками, мотиваціями, переконаннями, очікуваннями цієї людини. Варто наголосити й на тому, що довіра стає реальністю, коли поведінка учасників обміну суспільними цінностями регламентується не лише формальними складовими укладеного контракту, а й ґрунтується на загальновизнаних соціальних нормах.

Ще раз підкреслюємо, що довіра пов'язана з позитивними очікуваннями, з передбачуваною реакцією контрагента, його готовністю виконувати «правила

гри», що є суспільно прийнятними. У повсякденному житті зазвичай не буває чіткого протиставлення «довіра — недовіра». Натомість ці якості постають у певних пропорціях: «часткова довіра/недовіра», «зростаюча довіра/недовіра», «відчутна довіра/недовіра» тощо.

Зміст і практичний ракурс довіри розкривається через її функції. Зокрема, суспільно значущою є така функція довіри, як урівноваження, упорядкування, досягнення балансу щодо існуючих у суспільстві соціальних і культурних відмінностей. Слід наголосити на тому, що соціально-культурний простір сучасних суспільств стає все більш мозаїчним, у ньому уживаються різні стилі життя й культур, руйнуються колишні форми соціальних ідентичностей та актуалізуються нові. За такого розмаїття як окремі індивіди, так і їхні групи можуть вважати себе «чужими» та відчувати відчуженість, ізолюваність від домінуючого стилю життя. Недовіра за таких умов є цілком ймовірною, а неприязнь, ворожість набувають небажаних ознак життєдіяльності. Натомість розвиток культури довіри до інших здатний подолати ксенофобію, сформувати толерантні відносини між представниками різних культур. Ще одна суспільно значуща функція довіри — створювати передумови для зниження транзакційних витрат. Цілком очевидно, що за наявності довіри діяльність учасників соціальної взаємодії може здійснюватися за використання меншої кількості ресурсів, зменшується трудомісткість виробництва товарів і надання послуг.

Довіра виконує важливу функцію не тільки для партнерів інтеракції, але також і для широкої спільноти (груп, товариств, організацій тощо).

По-перше, вона стимулює товариську, схиляє до спільної участі в різних товариствах і таким чином збагачує зв'язок між людьми, розширює поле інтеракцій і дозволяє встановлювати близькі контакти з іншими. Інакше кажучи, збільшує те, що Еміль Дюркгейм назвав «моральною згуртованістю», а сучасні автори описують як «суспільний капітал», «спонтанна суспільна поведінка» або «громадянська залученість».

По-друге, довіра сприяє комунікації і подоланню синдрому «плюралістичного невігластва», або поширеного незнання поглядів і думок, яких дотримуються інші, що може застеретти колектив від імпульсивних дій, які не мають шансів на широку підтримку.

По-третє, довіра сприяє толерантності, порозумінню з іншими, а також можливості існування культурних і політичних відмінностей, які завдяки їй не сприймаються як загроза. Таким чином, довіра стримує прояви міжгрупової ворожості, або ксенофобії, і робить суперечки цивілізованими.

По-четверте, довіра зміцнює зв'язки між спільнотою та окремою людиною (сім'єю, народом, костелом тощо), впливає на почуття ідентичності і створює сильну колективну солідарність, схиляючи людей до співпраці, взаємодопомоги та навіть до готовності пожертвувати собою в ім'я інших.

По-п'яте, завдяки існуванню довіри значно зменшуються витрати транзакції і зростають шанси на співпрацю. Коротше кажучи, «коли панує довіра, існує більше можливостей для отримання досвіду і життя дій».

Джерело: Штомпка П. Доверие — основа общества / пер. с пол. Н. В. Морозовой. Москва : Логос, 2012. С. 333–334.

Звертаючись до питання ієрархічної структури суспільства, зазначимо, що довіра пронизує весь спектр горизонтальних і вертикальних зв'язків, які формуються в суспільстві. На практиці всі види довіри є взаємопов'язаними та справляють обопільний вплив. Так, недовіра населення до державних інститу-

цій формує одночасно й недовіру до фінансових структур, оскільки погано працюючі державні інститути унеможливають надійне функціонування фінансового сектора. Маємо констатувати, що довіра населення до бізнесу значною мірою зумовлена довірою до держави, соціально-економічної політики, яка нею здійснюється; здатністю держави гармонізувати законодавство у сфері підприємницької діяльності та забезпечити контроль за його виконанням. Слід наголосити й на тому, що довіра між роботодавцями й найманими працівниками опосередковується, з одного боку, довірою до бізнесу, готовністю останнього враховувати інтереси працюючих за наймом, а, з другого — довірою до держави й передусім до політики у сфері соціально-трудова відносин, яка нею здійснюється. Взаємовплив і взаємозалежність означених видів довіри значною мірою зумовлені тим, що більшість економічних агентів перебуває одночасно в багатьох іпостасях. Так, держава як суб'єкт довірчих відносин постає одночасно в ролі законодавця, гаранта прав, роботодавця, споживача, виробника суспільних благ, інвестора, арбітра, соціального партнера тощо. У багатьох іпостасях постає й економічно активна людина — члена соціуму та суспільства, найманого працівника, самозайнятого або підприємця; споживача; потенційного або реального кредитора чи позичальника; члена громадських організацій тощо. Таким чином, існуючі в економіці та суспільстві види довіри не можна розглядати у відриві один від одного, а тому й заходи щодо посилення довіри мають бути взаємопов'язані та односпрямовані. Це означає, що довіру інвесторів маємо формувати створенням загального клімату довіри, адже для цього виду довіри важлива одночасно інвестиційна привабливість, гарантії прав власності та готовність і здатність економічних агентів до повернення кредитів, і загальна культура бізнесу, і висока конкурентоздатність суб'єктів господарювання, і багато іншого. Важко переоцінити значення довіри в підприємницькій діяльності. За високого рівня довіри створюються передумови для спрощення, а то й повної відмови від формальних процедур у відносинах з партнерами та загалом утверджується сприятливий клімат для ведення бізнесу. За наявності суспільно прийнятного рівня довіри досягається економія часу, пришвидшується обіг капіталу, скорочуються транзакційні витрати. Не буде перебільшенням стверджувати, що бізнесові процеси мають шанс на успіх лише за наявності мінімально необхідного рівня довіри між їх учасниками. Передусім це стосується фінансово-кредитних операцій, страхової справи, фондового ринку, інвестиційної діяльності.

Формування довірчих відносин у сфері економіки значною мірою залежить від *досконалості ринкових механізмів, дотримання правил функціонування ринку* всіма агентами ринкових відносин.

У більшості наявних публікацій з проблематики довіри причини нестачі або браку останньої викладено фрагментарно, за великої кількості еkleктичних тверджень. Це має місце за ігнорування такого методологічного засновку — з'ясування причин браку довіри має передувати опрацювання уявлення про те, *кому саме вона (довіра) адресована та від чого вона залежить*.

Якщо розглядати макрорівень, то довіра тут — це симбіоз низки видів, кожний з яких є вираженням довіри між певними групами економічних агентів. На макрорівні найбільш масовими та впливовими групами економічних агентів є: населення, бізнесові структури та бізнес загалом; державні інституції та держа-

ва; наймані працівники та роботодавці; кредитори й позичальники; інвестори; посередницькі структури; фінансові структури; громадські об'єднання.

Найбільш представницькою групою економічних агентів є населення. Довіра останнього до інших економічних агентів визначається як економічними мотивами та інтересами, так і низкою позаекономічних чинників і передусім уявленням про морально-етичні цінності, суспільні правила поведінки. Дійсно, довіра населення до такого економічного агента, як бізнес, залежить не лише від рівня та умов зайнятості, дотримання принципів гідної праці, створення умов для реалізації можливостей, а й від того, наскільки поведінка бізнесових структур узгоджується із суспільними цінностями, відповідає культурним традиціям, «працює» на утвердження соціальної справедливості.

Довіра населення до держави та її інституцій залежить від досконалості, стабільності та передбачуваності «правил гри», що створюються органами законодавчої та виконавчої влади; від якості послуг, що надаються державою; від захисту прав та інтересів кожної людини незалежно від її статусу, походження, віросповідання тощо; від дотримання суспільно визнаних норм соціальної справедливості.

Довіра держави до населення й бізнесу визначається передусім дотриманням чинних законодавчих актів та інших прийнятих суспільством норм життєдіяльності; здатністю провідних економічних агентів (населення та бізнесу) слугувати джерелом доходів, необхідних для реалізації загальнодержавних функцій.

Довіра/недовіра між найманими працівниками та роботодавцями формується під впливом відповідальності структури попиту й пропонування робочих місць; умов праці, що підпадають під визначення «гідних»; створення умов для розвитку персоналу; дотримання норм чинного трудового законодавства.

Відсутність або низький рівень довіри, зокрема й довіри між населенням і бізнесовими структурами, між партнерами, між населенням та державою — одне з джерел зростання структурних суспільних витрат та економічних втрат. Останні можна відслідковувати в усіх сферах суспільного буття, а прояви велими різноманітні — відтік капіталу, доларизація накопичень, низький курс акцій бізнес-організацій, вилучення коштів підприємствами на 100-відсоткову передоплату, низька норма приватних збережень у банківській системі тощо. Оскільки в економічній діяльності пріоритетна роль належить економічним інтересам, то первинним імпульсом довіри/недовіри стають не симпатія або антипатія до партнера, а очікування зиску від співпраці. Отже, довіра в економіці — це завжди певні позитивні очікування, які стосуються поведінки економічних агентів. Довіра в економічній сфері має нейтралізувати ризики, створити передумови для впевненості, передбачуваності. Наявність достатнього потенціалу довіри в господарській діяльності дає змогу відмовитись від багатьох формальних процедур у відносинах з діловими партнерами.

Звернімо увагу на тісний зв'язок між неформальними нормами, розвитком інститутів громадянського суспільства, рівнем довіри та їх взаємовпливом. Так, схильність членів суспільства до створення громадських інституцій задля обстоювання своїх прав та досягнення суспільно значущих цілей, уже передбачає певну єдність за морально-етичними цінностями, хоча б мінімально необхідний рівень довіри та готовності до співпраці. Водночас участь у самодіяльних об'єднаннях сприяє розвитку морального консенсусу та навичок самоорганіза-

ції, формує нові цінності та інтереси, підвищує рівень взаємної довіри, «працює» на прирощення соціального капіталу.

Чи можуть економічні агенти й суспільство загалом більш-менш успішно розвиватися за відсутності мінімально необхідного рівня довіри? Теоретично це можливо на основі масштабного залучення формальних норм, правил та інших регламентацій. Але для того, щоб набір формальних норм привести у дію, потрібні ефективно працюючі інститути державної влади та управління. Функціонування цих інститутів пов'язане зі значними витратами та високою ймовірністю перевищення максимально допустимих меж втручання з боку держави в економічну діяльність суб'єктів господарювання. Якщо останнє стає реальністю, то суспільство отримує командно-адміністративну економіку, наслідки функціонування якої загальновідомі. Отже, зменшити витрати, які несуть економічні агенти й суспільство загалом за відсутності мінімально необхідного рівня довіри, навіть за наявності розгалуженого державного інструментарію та наявності потужного апарату примусу й контролю, доволі проблематично.

Зазначимо, що сучасна економічна історія не знає випадків, коли за відсутності мінімально необхідної довіри економічні агенти й суспільства загалом демонструють стійкий розвиток і високу конкурентоспроможність. Отож, суспільство, яке розраховує на стійкий розвиток, намагається посісти провідні позиції в світовому рейтингу конкурентоспроможності, має поєднати потенціал неформальних і формальних норм і правил з метою зміцнення інституціональних передумов довіри.

Отже, довіра в економіці спирається на розгалужену систему формальних і неформальних норм та інститутів-організацій. Є всі підстави розглядати інститут довіри як інструмент регулювання відносин у тріаді «ринок — держава — бізнес», становлення та розвиток якої в контексті взаємодії учасників у координатах нової економіки авторами обґрунтовано в попередніх публікаціях¹³⁶.

Маємо констатувати, що під впливом технічних, технологічних і соціальних ефектів, що інтенсивно розвиваються, формується принципово нова конфігурація всієї ринкової структури. Усталені межі ринків розмиваються, а раніше розрізнені мережеві й навіть немережеві галузі стають взаємопов'язаними сегментами єдиного економічного простору. Усі ми є свідками появи та інтенсивного розвитку принципово інших типів ринків. Ринковий простір й основна його ланка — ринок — уже не є монолітом, де домінують суто ринкові механізми. Сучасний ринок усе більше нагадує якісний, витриманий сир, у якому безліч великих і маленьких дірочок, у яких повністю відсутня субстанція ринку. У цих «дірочках» не лише не діють ринкові закони, тут виявляються повністю протилежні правила й мотиви поведінки людей, інститутів. Отже, ці дірочки (як провали ринку) все більше заповнюються неринковими інструментами, небачено зростає роль позаринкового.

Є вагомі підстави стверджувати, що нова економіка має ознаки масштабного, глобального мережевого ринку, конфігурація якого набуває інших властивостей та модифікацій. Суб'єкти економічної діяльності, і передусім економічно активна людина, усе більше стають залежними від комунікаційних, інформа-

¹³⁶ Kolot A., Herasymenko O. Market, state and business in coordinates of the new economy. *Problems and Perspectives in Management*. 2017. Vol. 15, Issue 3. P. 76–97. URL: <https://businessperspectives.org/component/zoo/market-state-and-business-in-coordinates-of-the-new-economy>.

ційних мереж. З'являються нові види взаємодії, які кардинально змінюють ландшафт світу економіки й суспільства, створюючи нові можливості та породжуючи нові виклики. У новій конфігурації суспільного феномена «ринок — держава — бізнес» значних трансформацій зазнає такий інститут як держава, при цьому нових властивостей набувають форми її взаємодії з іншими складовими згаданої тріади.

У сучасному світі, що глобалізується, змінюється на очах під впливом інформаційно-комунікаційних та інших технологій XXI століття, під час утвердження нових цінностей держава не може не змінюватися сама, не трансформувати свої функції й інструментарій впливу на економічний і соціальний розвиток. Водночас варто наголосити, що становлення нової економіки та мережевого суспільства не має нічого спільного зі скасуванням або подоланням держави. За умов глобалізації та дії низки інших чинників зовнішнього й внутрішнього характеру спостерігається не спрощення, а ускладнення функцій держави. Водночас відбувається стирання граней між внутрішньою й зовнішньою політикою та актуалізується потреба в партнерських відносинах держави з інститутами економіки та суспільства.

В останні десятиліття співпраця держави й бізнесу здійснюється в нових формах, застосовуються нові методи, спостерігається поглиблення двосторонніх відносин. На наш погляд, оперувати поняттями на кшталт «посилення ролі держави» або «послаблення ролі держави» стає дедалі важче, оскільки вони все менше віддзеркалюють сутність процесів, що відбуваються в царині ринкової економіки. Адже на практиці утверджується інший формат взаємодії держави й капіталу, відбувається одночасно і посилення (в одних сферах), і послаблення (в інших) участі держави в розв'язанні надскладних завдань забезпечення розвитку продуктивної спроможності країни. Оцінити нинішній симбіоз двосторонніх відносин між державною й бізнесом усталеними, давно сформованими критеріями та підходами стає дедалі важче. Отже, доведеться знайти інші підходи та сформувати новий тип мислення.

Неупереджений аналіз свідчить, що державно-приватне партнерство як інститут змішаної економіки посилює можливість розвитку продуктивної спроможності країни. У чому це виявляється? Партнерство держави й бізнесу дає змогу насамперед залучити в державний сектор додаткові фінансові ресурси та послабити гостроту проблеми бюджетного фінансування, створити нові робочі місця. Принципово важливим є й те, що економічно й соціально значущі об'єкти зберігаються в державній власності або контроль залишається за інститутами держави. Тож посилити стійкість економічної системи можна, об'єднавши ресурси та можливості двох суб'єктів — держави, яка володіє власністю й різноманітними способами підтримки та набуття конкурентних переваг, і бізнесу, який має капітал і озброєний передовими практиками менеджменту та інновацій.

Довіра, як і соціальний капітал, що формується на її основі, підтримує порядок в економіці й суспільстві з урахуванням індивідуальних і суспільних інтересів, і з огляду на її природу та місію, довіра постає як інституціональна альтернатива державі. Ще раз наголошуємо на тому, що довіра впливає на соціально-економічний розвиток на «горизонтальному» полі, на відміну від держави, яка діє на «вертикальному» напрямку. Водночас довіра постає як суспільно значу-

щий ресурс, від запасів і використання якого залежить ефективність суспільного виробництва. Маємо акцентувати увагу й на те, що атмосфера довіри створює передумови для підвищення ефективності функціонування формальних інститутів і системи державного управління. Тому правомірним є твердження, що довіра та соціальний капітал перебувають і на «вертикальному» напрямку соціально-економічного розвитку.

Довіра й соціальний капітал, що формуються за наявності та розвитку цього інституту, здатні впливати на економічний розвиток за багатоканальною системою. Складовою останньої є зниження транзакційних витрат, завдяки:

- скороченню видатків на економічну й особисту безпеку;
- зменшенню видатків на пошук партнерів.

За традиційними канонами економічної теорії, зниження транзакційних витрат — це прерогатива держави та її інститутів. Згідно з твердженням Д. Норта, яке вже стало класичним, інститути як інструмент координації встановлюють «правила гри» в суспільстві, завдяки яким знижуються транзакційні витрати. Соціальний капітал й особливо його соціальні норми поведінки, цінності довіри правомірно розглядати як особливий інститут, що має неформальне походження. Звідси випливає таке твердження: формальні інститути та соціальний капітал як неформальний інститут вирішують споріднені завдання й здатні замінювати один одного. За наявності значних обсягів соціального капіталу потреба в прямому державному втручанні в економіку знижується, остання (економіка) меншою мірою потребує задіяння формальних інститутів.

Принагідно зауважимо, що за аналогічного сценарію знижується потреба в участі держави в багатьох сферах (охорона довкілля, регулювання соціально-трудових відносин тощо) за використання потенціалу корпоративної соціальної відповідальності. Наявність (прояв) довіри є умовою прояву соціальної відповідальності. Дійсно, лише за умови довіри, тобто прийнятних, позитивних очікувань щодо поведінки інших той чи той інститут, та чи та людина можуть відгукнутися на потреби інших. Таким чином, наявність довіри продукує соціально відповідальні дії, а її відсутність унеможливорює або суттєво обмежує соціально відповідальну поведінку. Варто підкреслити, що інститути довіри та соціальної відповідальності є обопільними. Соціально відповідальна діяльність різних суб'єктів визначає сферу довірчих відносин (рис. 4.1).

Найбільш ефективний та дієвий шлях формування суспільства довіри — це послідовний перехід від контролю з боку держави над особистістю й суспільством до контролю громадянського суспільства по відношенню щодо органів державної влади. Суспільство довіри не потребує надмірної регламентації правил з боку держави. Водночас суспільство довіри створює передумови, загальне тло, за якого формується правова культура, а отже, дотримання правил і законів стає нормою. Відсутність довіри породжує правовий нігілізм.

Опрацювання системи правил, що запроваджуються задля регулювання різноманітних сфер економічного й суспільного буття та задіяння їх у такий спосіб, щоб не припуститися «провалів держави» — це мистецтво з мистецтв. Не усім державам на тому чи іншому етапі їх розвитку це мистецтво вдалося опанувати. «Провали держави», як свідчить і вітчизняний, і міжнародний досвід, перманентно мають місце чи не в усіх країнах. Ураховуючи ще й те, що попри всі «приливи» й «відливи» все ж важелі державного впливу на економічний ро-

звиток стають у динаміці більш ліберальними та менш масштабними. Такий тренд, що має загальносвітовий прояв, є однією з підстав стверджувати, що роль довіри як нині, так і в майбутньому має посилюватися.

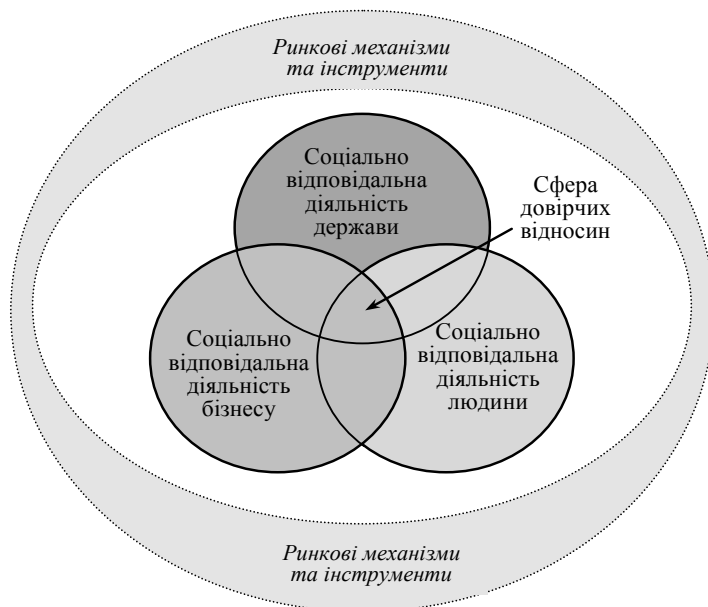

Рис. 4.1. Сфера довірчих відносин інститутів суспільства

Тож усе перелічене переконує нас у тому, що на сучасному етапі існує нагальна потреба в кардинальних змінах у практиці довірчих відносин, в інтенсивному розвитку останніх.

У сучасному масовому суспільстві, зазначає М. Шульга, з розгалуженими соціальними групами, у десятки, а то й сотні яких входить одна й та сама особистість, усе складніше сформувати високий рівень внутрішньогрупової довіри. «В українському нестабільному суспільстві в останні два десятиліття сформувалася суспільна атмосфера тотальної недовіри». Підтвердженням цієї тези є результати національних щорічних моніторингових опитувань, що проводяться під егідою Інституту соціології Національної академії наук України¹³⁷. Так, упродовж 2010–2018 рр. суттєво знизився рівень довіри до провідних суспільних інститутів — Уряду, Верховної Ради, президента, політичних партій, судів, прокуратури. Натомість через загострення політичної ситуації на сході України зберігся доволі високий рівень довіри до армії, посилилось довірче ставлення до благодійних фондів, громадських асоціацій та об'єднань. Успіх В. О. Зеленського на президентських виборах в Україні в 2019 році з подальшим «перезавантаженням» влади суттєво підвищив рівень довіри до Президента, Верховної Ради, Уряду та політичних партій (рис. 4.2).

¹³⁷ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 4 (17) / Головні редактори д.еко.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 550 с.; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 6 (20) / Головні редактори д.еко.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 517 с.

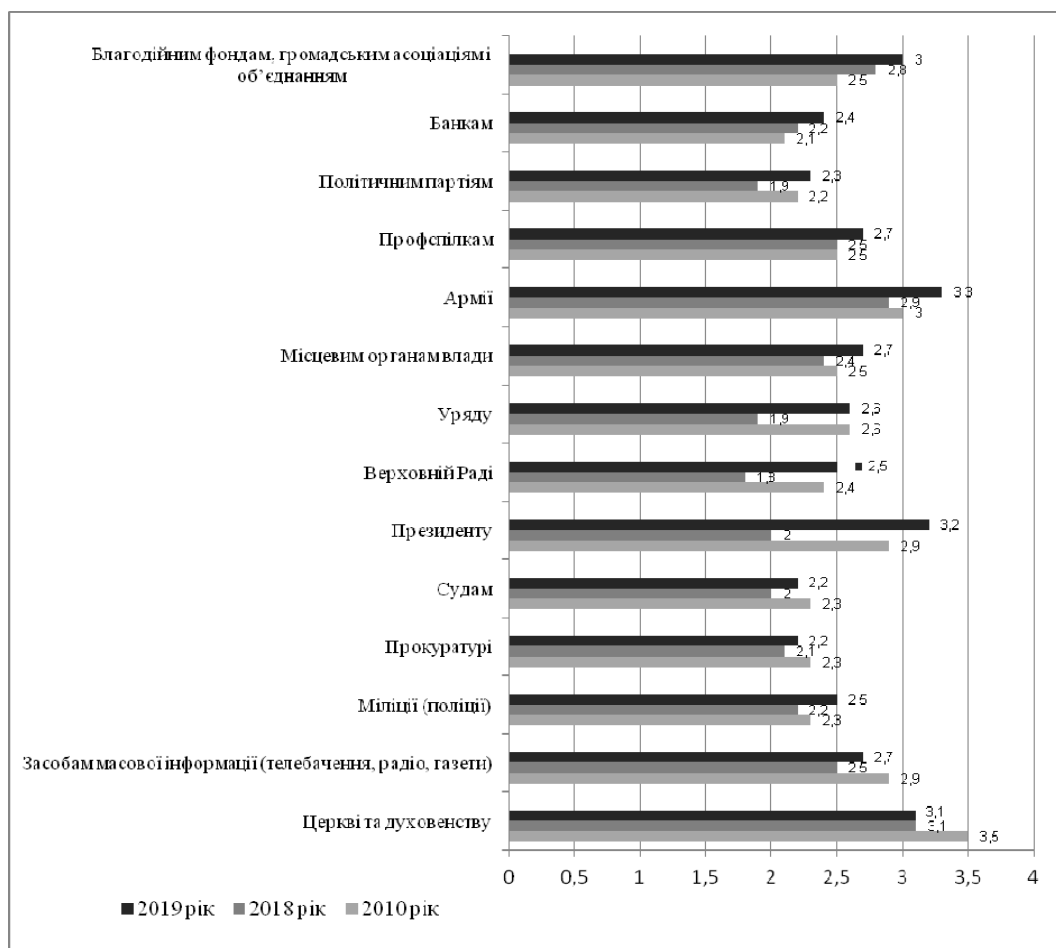

Рис. 4.2. Рівень довіри в українському суспільстві
(Середній бал*: шкала 1–5 балів)

* Середній бал розраховувався по п'яти бальній шкалі, де 1 — повна недовіра, а 5 — повна довіра, відповідно, чим більший середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Джерело: Складено авторами за [Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 6 (20) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 458–464].

Найвищий рівень довіри, за результатами моніторингу 2019 року, серед суспільних інститутів опитане населення України виявило до волонтерів — 3,4 бали за п'ятибальною шкалою. Сукупний рівень суспільної довіри («цілком довіряю» й «переважно довіряю») до волонтерів як представників громадянського суспільства у 2019 році становив 56,4 %¹³⁸, що підтверджує збереження їх лідерських позицій серед інститутів громадянського суспільства. Новою тенден-

¹³⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 6 (20) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 465.

цією після виборів 2019 року на тлі високих електоральних очікувань стало помітне зростання суспільної довіри до інститутів влади — Президента (46,9 %), Верховної Ради (16,7 %) та Уряду (17,4 %) ¹³⁹.

Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві переконливо демонструє, що в суспільній свідомості населення України «наразі переважають невідзначеність, розгубленість, розчарування, невпевненість, нігілізм, байдужість. Проте, особливу тривогу викликають процеси моральної деградації, зростання агресивності, жорстокості й насильства в суспільстві. На цьому тлі відбувається послаблення рівня взаємної довіри та солідарності в соціумі» ¹⁴⁰.

На зростання напруженості в українському суспільстві останнім часом найбільшою мірою, за результатами національних моніторингових опитувань 2017 року, впливають бойові дії на сході України (67,8 %), зростання безробіття (48,1 %), збідніння населення внаслідок зростання цін, підвищення тарифів (46,3 %), корупція, хабарництво (44,4 %), безкарність, свавілля чиновників (40,9 %), недовіра до влади, розчарування в її здатності щось змінити (34,0 %), недоступність, низька якість медичного обслуговування (26,5 %) ¹⁴¹.

«У цій атмосфері, зазначає М. Шульга, суспільство переживає кризу солідарностей усередині традиційних соціальних груп. Зрозуміло, що в такому суспільстві важче виникають і мережеві сучасні утворення. Ще важче проходять процеси усвідомлення стратегічних інтересів соціальних груп. До того ж самі великі соціальні групи перебувають у стані переформатування» ¹⁴².

Збої в соціальній матриці як одна з основних причин негативного розвитку подій у системі «довіра — недовіра»

Явищем, що продукує збої у системі довірчих відносин, є збереження та перманентне посилення в українському суспільстві *соціальної напруженості*.

Наявність соціальних суперечностей і того чи того рівня соціальної напруженості є іманентною реальністю сучасних суспільств, що виявляється в порушенні узгодженості інтересів соціальних груп, загостренні відмінностей між соціальними інтересами і, як наслідок, призводить до повного розбалансування суспільної системи. Відмінності в суспільних цінностях і ціннісних орієнтаціях продукують посилення потенціалу недовіри.

Про недовіру, яка може вражати всі групи суспільства, писав Роберт Музіль у праці «Людина без властивостей»: «Це основна риса культури — що людина відчуває глибоку недовіру до людини, яка живе поза її власним колом, що, отже, не тільки німець єврея, а й футболіст піаніста вважає істотою незрозумілою і неповноцінною» ¹⁴³.

Як було аргументовано вище, становлення та розвиток (нерозвиток) інституту довіри відбувається під впливом низки причин, що мають різну природу, та

¹³⁹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 6 (20) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 460-461.

¹⁴⁰ Шульга М. Збій соціальної матриці : монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С. 11.

¹⁴¹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 4 (17) / Головні редактори д.екон.н. В. Н. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 550 с.

¹⁴² Шульга М. Збій соціальної матриці : монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С. 83.

¹⁴³ Музіль Р. Людина без властивостей. Кн. 1 / пер. О. Логвиненко Київ : Вид-во Жупанського, 2010. 416 с.

проявом факторів економічного та позаекономічного характеру. Проте є підстави стверджувати, що визначальним чинником серед детермінант формування стабільних довірчих відносин є стійка позитивна динаміка. З приводу ситуації, що характерна нині для українського соціуму, М. Шульга зазначає: «Для українського кризового суспільства притаманний наростаючий тотальний збій соціальної матриці. Кризові симптоми загострюють конфліктогенні точки суспільства. Оскільки наше суспільство є одним із найбільш складних серед своїх сусідів за своєю соціальною і соціокультурною структурами, то в ньому об'єктивно присутні потенційні точки, що можуть провокувати збій цілісної соціальної матриці. Ознакою наростання тотального збою матриці є те, що в суспільстві помітно посилилась фрагментизованість громадян на великі ціннісні групи, які перебувають не в стані співпраці або хоча б поважливого співіснування, а протиборства. Кожен із фрагментів (для прикладу можна взяти регіональний) має відмінні ціннісні синдромокомплекси, що включають культуру, мови, конфесії, ідеології тощо. Вже тільки така розщепленість суспільства на соціокультурні фрагменти суттєво ослаблює і виснажує його життєздатність, постійно зберігає в ньому високий потенційний рівень соціальної та політичної напруженості. Але до цього збою додаються й інші»¹⁴⁴.

Висока соціальна напруженість в українському суспільстві, яка триває впродовж багатьох років, зумовлена та підтримується напруженням політичним. Жалюгідний розмір пенсійного забезпечення переважної більшості населення, неконкурентоспроможний розмір заробітної плати в державному секторі економіки та особливо — у бюджетній сфері, неефективність медицини в державній мережі закладів і недоступність платних медичних послуг, криза науки, відсутність сильної та надійної державної підтримки освіти, зокрема, вищої та багато інших умов породжують недовіру до політичних партій і уряду. Отже, йдеться про недовіру в контексті браку консолідації.

Загальна, спрощена, здебільшого абстрактна відповідь на запитання : «Що сталося в українському суспільстві?» може бути такою: «На різних рівнях ієрархічної структури суспільства — від рівня особистості до соціетального рівня — сталося пошкодження алгоритму, матриці здорового, стабільного, гармонійного розвитку». Зростання недовіри до держави як провідного інституту суспільства можна пояснити симбіозом причин і серед них — появою нового патерналізму та об'єктивною еволюцією держави соціального типу, природа якої не усвідомлена багатьма членами суспільства. З цього приводу український соціолог М. Шульга зазначає: «Розмивання і руйнування принципу колективізму в суспільних відносинах і заміна його принципом індивідуалізму, соціальна атомізація суспільства породили феномен нового патерналізму, який полягає в тому, що знедолена, позбавлена багатьох соціальних гарантій особистість покладає свої сподівання на державу, що побудована на засадах приватної власності та ринкових відносин. В умовах кризового суспільства, коли звужуються можливості для самореалізації особистості, коли деформовані соціальні інститути, що забезпечують задоволення першочергових людських потреб, люди втрачають віру в себе, виносять локус причин своїх невдач назовні. Такі особ-

¹⁴⁴ Шульга М. Збій соціальної матриці : монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С. 22.

ливості стану українського суспільства природно взаємовпливають і породжують нові вади у функціонуванні соціальних інститутів»¹⁴⁵.

Не може не турбувати те, що суспільство поступово упокорюється, змиряється з примітивізацією української економіки, деградацією багатьох видів економічної діяльності, деінтелектуалізацією праці, аномальним розшаруванням суспільства за статками, поширенням праці, яка не підпадає під визначення гідної. Посилюється відчуття, що суспільство втрачає дух оптимізму, солідарності, працелюбства, справедливості, співчуття, співучасті. Загалом реальний стан соціально-трудової сфери в Україні ми розцінюємо як украй складний і загрозливий. За риторикою стабілізації та декларованого зростання соціальних стандартів не можемо не бачити віддалення від європейських стандартів як економічних, так і особливо позаекономічних — можливостей участі, моральності, справедливості, соціального залучення, а найбільшим дефіцитом стає довіра. Отак начебто несподівано ми наближаємося до усереднених характеристик країн третього світу з аномальною поляризацією доходів, неприродним злиттям влади й власності, приватизацією держави з боку великого капіталу, домінуванням монополізму чи не в усіх його формах.

Ми втрачаємо здатність говорити правду. Повсякденне красномовство й реальне життя розвиваються паралельно, але все більше в протилежних напрямках. Бідність стає не винятком, а нормою та все більше охоплює економічно активне населення країни та масштабно поширюється серед працюючих.

На наш погляд, на цьому етапі розвитку українського суспільства ключовим завданням національного масштабу є не стільки розширення соціальних зобов'язань держави, скільки гармонізація відносин між основними соціальними групами за задіяння потенціалу довіри.

Зауважимо, що ідея гармонізації відносин, гармонійного розвитку не є новою. Ще в працях античних філософів знаходимо обґрунтування значущості гармонії інтересів. У наукових трактатах мислителів сучасної доби зустрічаємо заклики до розвитку та просування ідеї гармонії, хоча її зміст у кожного автора має свої нюанси.

В українських реаліях ідея соціальної держави здебільшого декларується, але вкрай повільно наповнюється справжнім змістом. Стратегічним вектором подальших суспільних трансформацій має стати утвердження гармонійних соціальних відносин.

Розвиток довірчих відносин/поширення недовіри, на наш погляд, відбувається за такими взаємовпливами: довіра ↔ консолідація; недовіра ↔ конфронтація; соціальна безвідповідальність ↔ недовіра.

Наголошуємо на тому, що процес гармонізації, про який йдеться, має спиратися на нові цінності та принципи. Серед останніх ключовим має стати принцип компліментарності інтересів. Йдеться про те, що між інтересами не повинно бути ієрархії. Ці інтереси мають бути рівноправними та узгодженими. Довіра не з'являється після проголошення гарних намірів, появи гасел, декларацій, які закликають до розбудови довірчих відносин. Довіра, образно кажучи, виростає на «ґрунті» суспільства соціальної гармонії. Отож, усе більша гармонізація відносин між основними суб'єктами суспільних відносин має стати домінантою розвитку

¹⁴⁵ Шульга М. 36й соціальної матриці : монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С. 11.

економіки та суспільства. Суперечності та проблеми, які на практиці виявляються у вигляді «тромбів», що блокують розвиток довірчих відносин в Україні, породжені фундаментальними рисами існуючої соціально-економічної системи.

Один з парадоксів сучасності полягає в тому, що на тлі необхідності посилення ролі довіри «працюють» чинники, які унеможливають стійку динаміку останньої. Маємо констатувати, що небажані зміни в системі «довіра — недовіра» — це феномен не окремо взятої країни, а тренд глобального масштабу. Він має прояв як у країнах, що розвиваються, так і країнах, які мають усталені демократичні традиції та досягли найбільших результатів в економічному розвитку. Розмірковуючи над цим феноменом, президент Фонду Карнегі за міжнародний мир Джесіка Метьюз наголошує: «Американська група дослідників виборів у федеральні органи влади приблизно один раз на два роки, починаючи з 1958 року, ставила одне й те саме запитання: «Чи вірите ви, що федеральний уряд завжди або у більшості випадків ухвалює правильні рішення?» До середини 1960-х років 75 % американців відповідали «так». У наступні 15 років ця впевненість поступово знижувалася, і вже впритул до 1980 року «так» відповідали лише 25 %. У проміжку, звісно, були війна у В'єтнамі, два вбивства за політичними мотивами, Уотергейт, майже заявлений імпичмент президенту, ембарго на постачання нафти з арабських країн. Як бачимо, у людей було чимало причин для недовіри й навіть несприйняття політики влади. Але найважливіше, що довіра так і не повернулася. В останні три десятиліття ступінь схвалених дій уряду коливався між 20 і 35 %. Відсоток довіри знизився більш як наполовину приблизно в 1972 році. Це означає, що всі, віком до сорока років, усе життя живуть у країні, де більшість населення не вірить у правильність рішень уряду. І за чотири десятиліття жодна з існуючих змін у керівництві або в ідеології, за які голосували американці, не виявилася здатною на це вплинути. Подумайте, як впливає на нормальне функціонування демократії те, що від двох третин до трьох четвертих населення не вірить, що уряд у більшості випадків вчиняє правильно»¹⁴⁶.

Небажані зміни в співвідношенні «довіра — недовіра», що мають масштабний, планетарний прояв, підтверджують і результати дослідження суспільної думки, які проводяться Інститутом Геллапа, починаючи з 1936 року. Чисельні, репрезентативні дослідження цієї установи демонструють, що у США спостерігається тенденція до зниження підтримки профспілок, а також довіри до Конгресу, великих компаній, банків, газет, політичних партій, багатьох інших інститутів, які посідають провідні позиції в економіці та на політичній арені¹⁴⁷. Навіть Верховний суд США, інституція, що тривалий час користувалася підтримкою громадян, втрачає довіру. Рівень підтримки цієї інституції знизився, за даними опитувань, з майже 70 % у 1986 році до 40 % у 2012-му¹⁴⁸.

Дослідження, які проводяться численними міжнародними організаціями, демонструють стійку тенденцію до зниження довіри з боку населення до більшості урядових інституцій, політичних партій, громадських організацій у

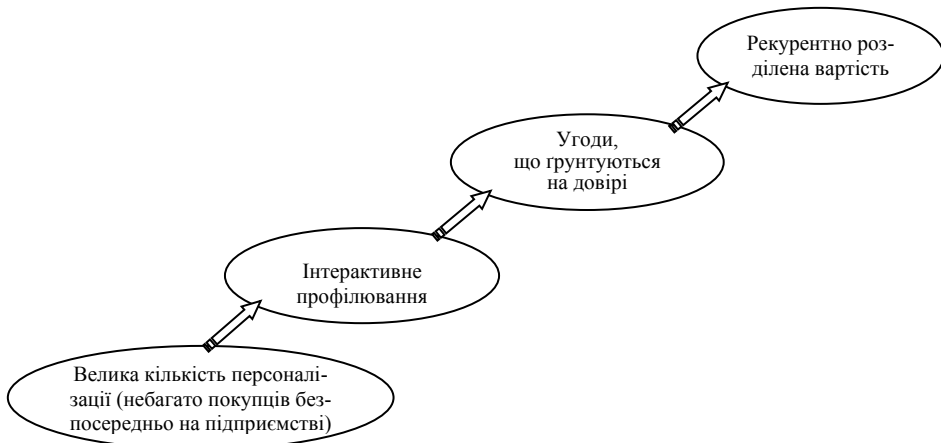
¹⁴⁶ Mathews. *Saving America*.

¹⁴⁷ Данные исследования Института Гэллэпа по вопросам общественного доверия шестнадцати институ-там между 1936 и 2012 г.

¹⁴⁸ Americans' Apporoval of the Supreme Count is Down in a New Poll, *New York Times*, 8 June 2012.

абсолютній більшості країн світу. Економічна криза кінця 2000-х років лише поглибила недовіру до урядів й особливо до фінансових установ і банківської системи загалом.

Досліджуючи причини, що актуалізують значення інституту довіри, автори вже привертали увагу до інклюзивного розвитку як іманентної складової, імперативу нової (мережевої) економіки та наголошували на тому, що однією з передумов такого розвитку є домінування довірчих відносин. У розвиток цих загальних тверджень варто зазначити таке: нова (мережева) економіка — це не тільки й не стільки небачена раніше концентрація інформаційно-комунікаційних технічних засобів і мережевих систем. У цій економіці новим, нетрадиційним, атиповим є все або майже все. Принципово іншою стає структура ресурсів, їх ієрархія та передумови ефективного використання нових ресурсів. У цьому контексті маємо відслідковувати причинно-наслідковий зв'язок між інклюзивним розвитком та інститутом довіри, що визначає один з орієнтирів подальших наукових досліджень.

Чотиристадійна структура цифрового вартісного ланцюга

Чотиристадійна структура логічно і послідовно охоплює такі стадії як: загальна персоналізація в інформаційній системі; інтерактивне визначення профілю; транзакційні основи довіри; відновлювана рекурентна вартість. Перші дві стадії стосуються механізму доступу до мережі вартісного ланцюга і мають переважно інформаційно-технологічне наповнення. *Довіра є третьою стадією, яка є базовою категорією в інституційній парадигмі та опорною позицією як у цифровій економіці взагалі, так і у вартісному ланцюзі.* Довіра в цифровій економіці означає упевненість споживачів у тому, що цифрова платформа здатна забезпечити надійне, вчасне та якісне постачання товарів і послуг.

Джерело: Антон Філіпенко Цифрова економіка: теоретико-прикладний аспект. *Економічна теорія.* 2020. № 2. С. 64.

За становлення нової економіки та мережевого суспільства відбувається динамічна різновекторна трансформація відносин між суб'єктами економічної та інших видів діяльності. Водночас змінюється склад та ієрархія чинників набуття незаперечних переваг. При цьому втрачають значущість традиційні інструменти та механізми забезпечення позитивної соціально-економічної динаміки,

з'являється потреба в нових і водночас у масштабному використанні тих, що дотепер виконували другорядну роль.

Досліджуючи природу сучасних трансформацій соціально-економічного розвитку, автори дійшли висновку, що в комплексі заходів, спрямованих на забезпечення розвитку продуктивної спроможності країни, першочергова роль має належати інституту довіри. Автори переконані в тому, що довіра є засадничим явищем, процесом як соціально-економічних відносин, так і функціонування суспільних інститутів, вона пронизує весь спектр горизонтальних і вертикальних зв'язків, які формуються в суспільстві, наповнюючи їх новими якостями та цінностями.

У концепті довіри, якого дотримуються автори, на передній план виходить первинний носій взаємовідносин — людина, яка є діяльною, свідомою, володіє знаннями, етичними нормами, мотиваційними настановами; є носієм суспільно значущих моральних і культурних цінностей.

З'ясувати, що знаходиться «за кадром» суспільства недовіри та його складових — це завдання, з огляду на реалії сьогодення, лише ускладнюється. З одного боку, такі труднощі можна пояснити відсутністю надійної теорії, здатної пояснити нинішній стан українського суспільства у його соціально-довірчому вимірі. З другого — маємо констатувати, що зміни українського суспільства на рубежі двох тисячоліть мають вкрай суперечливий характер. В нинішньому українському соціумі одночасно розгортаються як процеси, що зумовлюють розвиток, піднесення, стабілізацію, так і процеси, що спричиняють поглиблення нестабільності, деградацію, занепад, згасання.

Проведені авторами дослідження, зокрема й ті, результати яких оприлюднені попередньо, переконують у тому, що першочергова функція феномена, який досліджується — забезпечення конструювання горизонтальної та вертикальної взаємодії між суб'єктами довірчих відносин. Відтак, довіра має безпосередній стосунок до формування групових ідентичностей, відносин співпраці й солідарності; утвердження нових і відтворення діючих форм суспільних асоціацій. А головне — культура довіри зміцнює зв'язок людини з родиною, державою, церквою, нацією, іншими інститутами економіки й суспільства та «працює» на стійкість та інтегративність суспільства. Звідси випливає провідна роль довіри у формуванні та відтворенні соціального капіталу.

Маємо констатувати, що сучасне українське суспільство є надзвичайно складним, поділеним за багатьма ознаками, різноманітним, багатограним, що не може не посилювати його нестійкість та не впливати на стан і динаміку розвитку довірчих відносин.

Автори неодноразово наголошували на тому, що центральним посилом ідеології консолідації українського суспільства має стати інститут довіри. У новій (цифровій, мережевій) економіці довіра перестає бути лише бажаним інститутом нормальної життєдіяльності. Вона стає базовою платформою, за якої створюються сприятливі умови для розвитку продуктивної спроможності країни.

Результати власних досліджень дають підстави для наступного невітнішого висновку: сучасні суспільства загалом та українське зокрема, залишаються здебільшого економічними, у яких першість належить економічним інтересам, економічній, матеріальній мотивації, примату економічного в самому найширшому його розумінні над соціальним.

Водночас перебільшенням є існуючі твердження, що позакекономічне, морально-духовне і, зокрема, довіра перебувають на узбіччі суспільного поступу, а їх «ніша» — у складі соціальних ресурсів і соціального багатства зведена до мінімуму.

Попри масштабні втрати морального характеру, які відчули суспільства на всіх континентах, усе ж соціум зберіг здатність формування та відтворення критично важливих моральних цінностей, серед яких чільне місце посідає довіра.

Проведені теоретичні узагальнення та науково-прикладні розвідки дають змогу стверджувати, що довіра — критично важливий, необхідний, суспільно значущий феномен соціально-економічної та політичної реальності сучасного світу. Вона (довіра) є необхідною умовою успішності будь-якої соціальної дії, оскільки в останній має бути присутнє очікування прийнятих результатів взаємодії, домінувати «установка на добро».

Поняття «довіра» багатопланове, воно стосується всіх сфер життєдіяльності — економіки, політики, релігії, ділових і родинних відносин. Багатопланова природа, численні прояви та функції довіри, її міждисциплінарне походження тривалий час перешкождали з'ясуванню теоретико-прикладних засад цього феномена, зокрема його визначення. Змушені констатувати, що крапки над «і» далеко не всі розставлено й наприкінці другого десятиліття XXI століття. Більше того, парадокс полягає в тому, що за збільшення публікацій на тему довіри «ту-ману» не стає менше.

Опрацювання численних публікацій з проблем довіри загалом і в економіці, зокрема, дозволяють зробити певні узагальнення.

По-перше, більшість підходів до трактування сутності цього феномену базуються на цінності позитивного очікування певних, прийнятих, передбачуваних дій від інших суб'єктів взаємовідносин. При цьому довіра постає в якості суспільного феномену, явища, що знижує невизначеність економічних відносин.

По-друге, довіра в економіці має вияв у двох основних формах. Перша — це персоніфікована довіра до конкретних учасників взаємовідносин, а друга — знеособлена (неперсоніфікована) довіра до людей взагалі та певних абстрактних систем.

По-третє, в економічній сфері значною була і залишається роль економічних інтересів, а відтак у багатьох випадках імпульсом довіри є не симпатія до партнера (хоча й вона має бути), а очікування зиску від співробітництва.

Таким чином, довіра є важливим економічним ресурсом та чинником стійкого соціально-економічного розвитку.

Зростання недовіри під впливом COVID-19: глобальний вимір

Національні економіки більшості країн світу, як і міжнародна економіка загалом переживають нині так звану коронакризу, зумовлену пандемією COVID-19.

Наукова спільнота з огляду на нову соціально-економічну реальність веде активний пошук шляхів відновлення стійкого розвитку.

Зазначимо, що в наукових дослідженнях проглядаються два напрями подолання проблем, породжених пандемією, що мають вирішуватись як на національному, так і на глобальному рівні:

1) ужиття заходів щодо повернення в недалеке минуле, які передбачають обмеження вільної торгівлі, посилення політики протекціонізму, розширення економічних функцій національних держав тощо. У авторів таких позицій недалеке минуле постфактум набуває риси «золотого періоду» людства;

2) сприйняття нинішньої соціоекономічної реальності як нової нормальності та прагнення стійкого розвитку в рамках нових епідеміологічних умов.

Підтримуємо думку тих науковців, які вважають, що економічні й соціальні наслідки пандемії COVID-19 можуть бути аналогічними тим, до яких призвела Велика депресія — посилення протекціонізму, автаркічних тенденцій, «друге дихання» державного капіталізму.

Як наголошувалося вище, очікуваного посилення міжнародної співпраці, що мало б відбутися за настання планетарного лиха, на практиці не видно. Яскравим прикладом асоціальної поведінки гравців у міжнародному просторі є конкуренція, що розгорілася серед виробників вакцини від COVID-19 та країн-споживачів за можливість її отримання.

Як і після Великої депресії 30-х роках XX ст., спостерігається *посилення недовіри* між країнами та суб'єктами економічної діяльності.

Припинення виробництва, що викликане карантинними обмеженнями, засвідчило вразливість виробничих ланцюгів, які склалися у докоронавірусний період, яка до того ж посилилася застосуванням різних, неузгоджених норм національного регулювання, нерівномірним розподілом зисків і втрат серед учасників міжнародної кооперації.

Усвідомлення вразливості виробничих ланцюгів, «збоїв» в яких проявилися не лише на перших етапах коронавірусної кризи, а й у подальшому, веде до створення дублюючих виробництв, знижуючи при цьому економічну ефективність. У цій площині варто розглядати й подальші заходи щодо розвитку протекціонізму, обмеження вільної торгівлі.

Отже, пандемійна та постпандемійна реальність свідчить про те, що набуває стійкого розвитку соціальне дистанціювання, яке виявляється не лише на індивідуальному, а й корпоративному, національних рівнях. Можна навести безліч прикладів із сучасної, пандемійної практики, коли на рівні бізнесових структур, окремих країн виявляється тренд на забезпечення себе всім необхідним. Великою є імовірність, що означене вище стане поштовхом до злиття, поглинання та створення конгломератів.

Звернімо увагу й на те, що політикум, експертне середовище в різних країнах активно формує суспільну думку щодо необхідності розміщення на теренах національної держави суспільно значущої інфраструктури та відповідних виробництв, що має унеможливити ризики, пов'язані із зупиненням виробництв і потенційними «збоями» в кооперації.

Означені тренди не зводяться лише до зростання недовіри на локальному й інших рівнях. Глобальний соціум може стати свідком зміни парадигми світового економічного поступу: від цінностей вільної торгівлі та постіндустріального світоустрою, до інституціоналізації обмежень, регіоналізації, децентралізації, роздробленості, ознаки яких лише проглядались у докоронавірусний період.

Звернімо увагу ще на один, неоднозначний за результатами наслідок коронакризи. Соціальне дистанціювання в широкому його розумінні, прояви якого можна побачити неозброєним оком, означає скорочення інтенсивності соціаль-

них контактів і, відповідно, взаємодії між різними стратами населення. Наслідком останнього може стати скорочення соціального капіталу та кількості й якості соціальних ліфтів. На «виході» будемо мати й іншу соціально-трудову реальність, яка вже мала місце в світовій практиці в 30-х роках ХХ ст. Але все це ознаки нової реальності, яку маємо опановувати.

Наведені вище, як і інші незаперечні докази, переконують в актуалізації відносин довіри, у необхідності великомасштабних зрушень, у підвищенні та використанні потенціалу довіри. Водночас не можемо не зважати на дію комплексу об'єктивних і позаоб'єктивних чинників, які не лише не сприяють, а й утруднюють розвиток довірчих відносин у новій (мережевій) економіці. Складовою останніх є:

- поширення ліберальних концепцій соціально-економічного розвитку та масові прояви десоціалізації відносин в економічній, політичній, соціальній сферах;

- послаблення соціокультурних і моральних настанов соціальної діяльності багатьох суб'єктів підприємництва;

- превалювання концепції «людини економічної» над концепціями «людини соціальної» та «людини соціально відповідальної», неусвідомлення важливості ролі та значення позаекономічного в нашому житті багатьма суб'єктами соціально-економічних і соціально-трудових відносин.

Неупереджені оцінки значущості місця та ролі довіри в сучасних економічних суспільствах є такими: комплекс чинників, що безпосередньо пов'язані з глобалізацією світової економіки, інтенсивним формуванням нової (цифрової, мережевої) економіки, потреба забезпечення стійкого розвитку актуалізують підвищення ролі та значення позаекономічного, зокрема й довіри. Утім, реальність є такою, що за низки причин, які виокремлені та описані авторами, нова економіка й мережеве суспільство розвиваються за збереження та поглиблення «дефіциту» моральних цінностей, чи не головною з яких є довіра.

Результати власних досліджень і підготовлені на їх основі теоретичні засновки, гіпотези та концепти мають сприяти розумінню сучасної філософії довіри та спроможності відповісти на численні запитання, серед яких:

- Чи має сучасне суспільство свої моральні засади?

- Яке місце відводиться інституту довіри в новій (мережевій) економіці — реальне та суспільно необхідне?

- Якими є чинники, що продукують підвищення ролі та значущості інституту довіри?

- Якими є не гасла, а переконливі докази розглядати довіру як складову соціального багатства?

- Чи реально переконати бодай найбільш креативну, інноваційно налаштовану частину економічно активного населення в соціальній значущості інституту довіри, який здатний набути статусу одного з провідних соціальних ресурсів?

- Чи існують організаційно-економічні та інші механізми формування нової культури довіри та як задіяти потенціал цих механізмів?

- Чи є підстави для тверджень, які поділяють немало представників економічних, соціологічних, філософських і низки інших наук щодо подальшої деградації моральних цінностей загалом і цінності довіри зокрема?

Напрями подальших досліджень авторів спрямовуватимуться на пошук відповідей на поставлені питання.

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТІЙКОЇ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ ДИНАМІКИ: ВЕКТОРИ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНОГО МИСЛЕННЯ

У розвиток раніше оприлюднених концептів і висновків щодо необхідності теоретико-методологічного оновлення економічної науки загалом і науки про працю та соціально-трудова відносини зокрема¹, водночас маємо зробити певні доповнення та уточнення, що випливають з новітніх завдань розвитку нової економіки та мережевого суспільства.

Нашою принциповою позицією залишається та, що обстоювалась в одній з попередніх публікацій, у якій наголошувалось на такому:

«Серед завдань інноваційного розвитку економіки виняткова роль належить науковому забезпеченню реформування соціально-трудова сфери, від якої значною мірою залежать як темпи, так і якість економічного та соціального поступу. Це зумовлено новими глобалізаційними викликами, що породжують проблеми забезпечення динаміки та загального балансу соціально-трудова розвитку, формування нової парадигми соціальних трансформацій.

Можна впевнено стверджувати, що рівень і глибина економічного мислення, дієвість економічної політики та заходів щодо її реалізації безпосередню залежать від науки про працю й соціально-трудова відносини, її здатності всебічно та об'єктивно пояснювати складний світ праці, тенденції його розвитку. Самі по собі люди навіть в умовах демократичного суспільства, курсу на становлення соціально орієнтованої ринкової економіки та розбудову громадянського суспільства освіченішими та компетентнішими не стають. Необхідні інститути, які продукують новітню освіту, потрібна наука, зокрема про працю й відносини у сфері безпосереднього докладання праці, яка озброює освіту, а через неї тих, хто вчиться, перенавчається, формує своє мислення, зокрема економічне, соціальне, соціокультурне»².

Наполягаємо на тому, що нині — у час складних і різновекторних змін, у період трансформаційного формування умов життєдіяльності — людство постало перед необхідністю перегляду стереотипів і міфів минулого, усвідомлення нової філософії суспільного розвитку.

¹ Колот А. Наука про працю — теоретико-методологічне оновлення. *Україна: аспекти праці*. 2013. № 1. С. 45–49; Колот А. М. Розвиток наук про працю та соціально-трудова відносини на засадах міждисциплінарності. *Соціально-трудова відносини: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 7–27; Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності. *Соціальна економіка*. 2014. № 1–2. С. 76–83; Колот А. Міждисциплінарний підхід як передумова розвитку економічної науки та освіти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. Вип. 5. С. 18–22.

² Колот А. М. Наука про працю і соціально-трудова відносини: становлення, початок теоретико-методологічного оновлення. *Формування нової економіки: зб. наук праць. Спецвипуск: Праця в ХХІ столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток: у 2 т.* Т. 1. Київ: КНЕУ, 2012. С. 15–34.

Характерними ознаками цього періоду є такі:

— *по-перше*, це час *прозріння*, коли зникають ілюзії та міфи, що нібито людина може й повинна змінювати навколишній світ на свій розсуд. Результатом такого прозріння має стати сприйняття сучасної філософії стійкого розвитку економіки та суспільства як розвитку, що передбачає узгодження економічних, соціальних та екологічних процесів;

— *по-друге*, це період *усвідомлення*, що соціальне життя є та надалі буде таким складним, що управління соціальними інститутами та системами виходить за межі можливостей окремих управлінських структур і професійних еліт;

— *по-третє*, це час прийняття складних, неординарних *рішень* як реакції на виклики, що формуються та відтворюються в нестійких, нелінійних, різновекторних, важко прогнозованих умовах розвитку;

— *по-четверте*, це період *відповідальності* національних, насамперед наукових, інтелектуальних еліт за те, що відбувається в природі, економіці, суспільній свідомості.

У ХХІ столітті економічна наука повинна прагнути до:

- більшого реалізму, а не формальної строгості;
- більшої справедливості, а не ефективності;
- стриманості, а не впадання в гординю.

Повсюдний упор на математичну і логічну строгість дозволив економічній науці домогтися внутрішньої послідовності, якої немає в жодній іншій соціальній науці. Але мало користі в тому, щоб послідовно помилятися. Економіка повинна відмовитися від моделі абсолютно раціонального, далекоглядного і виключеного з товариства агента, рішення якого були предметом аналізу протягом десятиліть. Абстрагування від заплутаної складності прийняття рішень людиною і розгляд лише ключових факторів у цьому процесі все одно необхідно. Але чинники, які важливі в мікроекономічному аналізі товарних ринків, можуть відрізнитися від факторів, які відіграють важливу роль на ринках праці або при аналізі агрегованих макроекономічних зв'язків.

За три десятиліття, протягом яких ринкові ліберали просували політику, засновану на ефективності і твердженнях про ефективність фінансових ринків, економічні показники покращилися не дуже сильно, зате сталося різке зростання нерівності, особливо в англomовних країнах. Економісти повинні знову звернутися до політики справедливішого розподілу доходу.

Нарешті, з крахом чергової «нової ери» в економіці, економістам пора продемонструвати хоча б крапельку скромності. Більш ніж через два століття після Адама Сміта економістам доведеться визнати правоту сократівського спостереження: «Наймудріша людина та, яка знає, що вона нічого не знає». Хоча абсолютне точне знання, швидше за все, недосяжне, економісти здатні поліпшити наше розуміння сильних і слабких сторін ринків, фірм та інших форм економічної організації, а також можливих варіантів політики, націленої на досягнення вищих економічних і соціальних результатів.

Кожна криза — це можливість. Глобальна фінансова криза дає економістам шанс поховати зомбі-ідеї, що призвели світ до кризи, і створити більш реалістичну, скромну і, найголовніше, суспільно корисну систему ідей.

Джерело: Куиггин Дж. Зомби-економика: Как мертвые идеи продолжают блуждать среди нас / пер. с англ. А. Гусева; под науч. ред. А. Смирнова. Москва : Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. С. 247–248.

Підкреслимо, що наука про працю й соціально-трудова відносина перебуває на «порозі» всеохоплюючого та глибокого оновлення. Доповнення та іншої, постіндустріальної інтерпретації, потребують якщо не всі, то більшість понять і категорій, які прямо чи побічно віддзеркалюють функціонування складного світу праці та відносин, що в ньому формуються.

Нові умови життєдіяльності вимагають *іншого ставлення суспільства до науки і науки до суспільства*. Адже нині, як ніколи, зростає роль фундаментальних і прикладних наук, здатних продукувати новітні знання, пояснювати природу економічних і суспільних явищ і процесів, важко зрозумілих за традиційного мислення. Це повною мірою стосується й пояснення, *нового прочитання* якщо не всіх, то більшості економічних процесів та явищ, усвідомлення діалектики економічного й соціального розвитку, пояснення джерел та ієрархії сучасних факторів економічного розвитку.

На цьому шляху виникає чимало перепон, які заважають економічним наукам украй складно працювати на випередження, змінюватися самим і змінювати навколишній світ з урахуванням нових викликів. Без перебільшення можна стверджувати, що в суспільстві, як, на превеликий жаль, і серед науковців, домінує утилітарне, а радше, обмежене, спрощене уявлення про джерела, тенденції, напрями економічного та соціально-трудового розвитку, їх взаємозв'язок і взаємозумовленість. Феномен антиномії процвітає в суспільній свідомості, а до сформованості сучасного економічного мислення ще далеко.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що подолання кризи, якої зазнала економічна наука (припускаємо, що не тільки вона), неможливе без зміни формату, збагачення методології досліджень, застосування інструментарію *міждисциплінарного характеру*. Справді, методологічний арсенал, з яким наукові школи, що функціонують у сфері економіки, увійшли в ХХІ ст., потребує оновлення, доповнення здобутками суміжних наукових шкіл — соціологічних, філософських, політологічних та ін. Маємо констатувати, що «зустріч» та об'єднання потенціалу економічних і суспільствознавчих наук як на зламі двох тисячоліть, до чого автори монографії настійливо закликали, так і в перших десятиліттях ХХІ ст., не відбулося. Кожна із зазначених наук залишилася здебільшого на своїх колишніх позиціях.

Наполягаємо на тому, що економічні науки зможуть працювати на випередження, ідентифікувати сучасні тенденції та тренди розвитку та повноцінно виконувати свою місію лише за умови оновлення методологічних засад наукових досліджень.

Не заперечуючи раніше оприлюднені висновки щодо векторів методологічного оновлення науки про працю, водночас маємо зробити певні уточнення та доповнення до раніше оприлюдненого.

Наголошуємо на тому, що нині світ праці, світ самих людей переживає надскладний час. Складнощі, про які йдеться, мають конкретну природу та походження, розгляд яких проходить «червоною лінією» через більшість розділів монографії. Маємо визнати, що наукова спільнота все ще не спромоглася пояснити широкому загалу, якою є та якою мала б бути філософія життєдіяльності людини за становлення нової (цифрової) економіки та мережевого суспільства; якими є зміст та ієрархія чинників, що зумовлюють нестійку соціально-трудова динаміку розвитку.

Необхідно усвідомити, що життя вимагає від наукової спільноти піднятися на новий рівень відповідальності та почати думати й діяти по-іншому. В умовах нових викликів і випробувань, що чекають на економічно активну людину в новій економіці, треба бути готовими до відповіді на безліч нових запитань, які виникають перед соціумом за умов глобальних трансформацій усього, що оточує людину. Нагальне завдання, що вже постало перед кожною свідомою людиною, а особливо перед науковцем, — оцінивши свій потенціал і можливості, розпізнати й усвідомити глибину викликів сучасності, дати відповідь на них, аби навколишній світ був безпечнішим, сприятливішим для стійкого розвитку.

У сучасних публікаціях соціально-трудового спрямування часто-густо можна натрапити на неймовірне й критично несприйнятне — від твердження про настання ери комунізму в соціально-трудовій сфері за розбудови нової економіки, аж до тверджень про повну руйнацію сфери праці й цивілізованих відносин між працею й капіталом і неможливість їх реанімації.

Економічна наука викликає все більше розчарувань через свою неспроможність пояснювати просто про складне, надмірний академізм, покладання невірних сподівань на математичні моделі, використання фрагментарних статистичних даних, нехтування міждисциплінарною практикою тощо. Відомий економіст сучасності Ручір Шарма з цього приводу зазначає: «Економічна наука викликає в суспільстві усе більше розчарувань, оскільки економісти не змогли передбачити не лише події 2008-го, а й багато криз, які сколихнули світ як до, так і після. Економістів критикують навіть їхні колеги за завищений академічний підхід, за надмірні захоплення «елегантними» математичними моделями й теоріями, які доводять, що люди завжди діють раціонально, і за прагнення спиратися на накопичену статистику, яка змінюється надто повільно, щоб, ґрунтуючись на ній, можна було передбачати майбутнє. А практики — чи то політики, дипломати, бізнесмени чи громадські діячі — не можуть нічого планувати без обґрунтованих передбачень про те, що буде далі»³.

Навіть не варто наводити приклади неадекватності, суперечливості суджень, еkleктичності тверджень щодо природи глобальних змін у царині соціально-трудового розвитку, оскільки це є не винятком, а, швидше, правилом, методологічним «засновком» багатьох публікацій, зокрема й зарубіжних. Навіть у межах однієї й тієї ж публікації можна натрапити на ментальні схеми, у яких причина трансформацій, про які йдеться, трактується як наслідок, і навпаки, а ієрархія першопричин глобальних змін дрейфує та змінює свою полярність. Один і той самий чинник в одній публікації постає як такий, що продукує «кінець світу праці», а в іншій — розглядається як складова подолання стагнації та виходу на шлях стійкого розвитку.

Припускаємо, що нині ми переживаємо період, коли в економічній теорії, а відтак і в економічних постулатах та мисленні «набирає обертів» «спонтанний хаос», відбувається збій у матриці фундаментальних економічних знань і суджень. Дійсно, масовим явищем є стан, коли ресурси називаємо чинниками, чинники — домінантами, домінанти — тенденціями, тенденції — імперативами. Якщо до цього додати старі «вічні» істини та нові «зомбі-ідеї», на які можна

³ Шарма Р. Взлеты и падения государств. Силы перемен в посткризисном мире / пер. с англ. Н. Шаховой. Москва: издательство АСТ: CORPUS, 2018. С. 27–28.

натрапити в багатьох публікаціях, то стає зрозумілим, що еклектика, засміченість, сумнівні аргументи, неправдиві факти й багато чого іншого заповнили науковий економічний простір і стали атрибутикою чи ледь не інструментарієм сучасної економічної науки.

Розмірковуючи над співвідношенням правди і брехні в економічній науці та політиці, відомий польський економіст Г. В. Колодко зазначає: «... будемо відвертими, на жаль, у так званій економічній науці багато неправди. Я застосував вираз «так званій», тому що з моменту викривлення істини вона вже псевдонаука, оскільки свідоме використання неправди є, по суті, заперечення науки.

Економічна наука в цьому сенсі є і політичною, оскільки деякі економісти просто брешуть. З різних мотивів: через сліпе слідування доктрині або ідеологічне протистояння. Або через політичні симпатії. Нерідко і з причин зовсім нікчемних, коли брехня просто оплачується. Якщо вчені-економісти помиляються у виступах і статтях, то можна і далі дискутувати по суті. Але, якщо вони знають, що насправді є правильним, і, незважаючи на це, публічно говорять і пишуть зовсім інше, оскільки служать певним ідеям або оплачуються групами впливу, і якщо вони виголошують тези, знаючи, що вони фальшиві, удягаючи їх при цьому в начебто наукову одежину, — то ми маємо велику проблему. І моральну також»⁴.

І далі Г. Колодко зазначає, що поряд з питанням «етично–неетично в бізнесі або активній господарській діяльності» необхідно гостріше ставити й питання «правда й брехня в економічних науках». І якщо хтось бреше, то це вже не наука, оскільки наука заснована на пошуку істини. Саме економічна наука — і, ймовірно, усі суспільні науки демонструють, що межа між правдою та неправдою є дуже тонкою. Доволі часто ми перебуваємо у вирі начебто наукової дискусії, хоча насправді занурені в ідеологічну дискусію або політичний диспут навколо протилежних інтересів, однак їх дійсний зміст прикрито красномовністю про публічно задекларовані цілі⁵. Сподіваємося, що судження, висновки, авторські концепти, які містяться в цій монографії, сприятимуть подоланню «спонтанного хаосу» та збоїв, про які йшлося вище, формуванню сучасного економічного та соціального мислення.

Отже, вважаємо, що до основних наукових завдань на сучасному етапі варто віднести зміщення акценту з констатації «кінця знайомого світу» на окреслення контурів та опрацювання механізмів функціонування «незнайомого світу», яким він стає для більшості економічно активного населення.

Не можемо погодитися з твердженням директора Інституту відкритої політики (м. Київ) М. В. Довбенка про те, що криза економіки — не криза науки, і остання має незаперечні здобутки, а незадовільна господарська практика — це наслідок «...нерозуміння економічної теорії й елементарного нехтування її положеннями»⁶. Існуючі «провали» в царині наукового забезпечення розвитку соціально-трудової сфери не в останню чергу, за нашими висновками, пов'язані з тим, що практика господарювання й економічна теорія перебувають у складній діалектичній єдності, і нерідко економіка не здатна вийти на нові орбіти стійко-

⁴ Колодко Гжегож В. Глобализация, трансформация, кризис — что дальше? Вводная глава Р. С. Гринберга. Москва : Магистр, 2011. С. 48.

⁵ Там само. С. 72–73.

⁶ Довбенко М.В. Криза економіки — не криза науки : монографія. Київ : Академія, 2009. С. 3.

го розвитку саме через брак інноваційних ідей і наукових розробок теоретико-методологічного характеру.

Не можемо оминати увагою ще одну проблему сьогодення — переповнення наукового простору традиційними, пасивними, не орієнтованими на завтрашній день дослідженнями. Соціально-трудові науки фокусують свою увагу на традиційних концепціях і теоріях, намагаючись пояснити процеси реального життя тим інструментарієм і методичним багажем, що склався багато років тому. Однак, на порядку денному стоїть завдання конструювати нові соціально-трудові моделі. Основна методологічна помилка багатьох досліджень у цій царині полягає в традиційно звуженому розумінні першоджерел, рушійних сил і механізмів функціонування інститутів соціально-трудової сфери за умов глобалізації та становлення економіки, яка дедалі більше ґрунтується на інформаційно-комунікативних технологіях, знаннях та інноваціях.

Представників наукового співтовариства можна докорити й у тому, що вони розглядають інститути соціально-трудової сфери як ізольовані автономії. «Без теорії наше знання неминуче залишається плутаним, — переконував відомий французький економіст М. Алле у своїй нобелівській лекції, прочитаній 9 грудня 1988 р., — а нагромадження фактів являє собою лише хаотичну і незрозумілу сукупність»⁷.

Підкреслимо, що представники економічної теорії, як і фахівці, які досліджують прикладні аспекти економічного розвитку, і досі часто нагромаджують факти в хаотичну й незрозумілу сукупність, замість узагальнення, виокремлення домінуючих тенденцій соціально-економічного розвитку, пояснення природи цих тенденцій, причин їх прояву, наслідків дії. Для розуміння сутності новітніх явищ і процесів науковці зазвичай намагаються пов'язати їх з тим, що було раніше. У всі попередні епохи це було виправданим і все, що здавалося кардинально новим, на перевірку виявлялося продовженням дотеперішніх ланцюгів залежностей.

Маємо констатувати, що зазначеним вище не обмежуються сучасні «провали» в царині економічної науки. На жаль, їх набагато більше. До складових останніх з упевненістю можна віднести недостатній рівень використання, а то й нехтування міждисциплінарним підходом, на чому автори монографії наголошували впродовж багатьох років⁸.

Наголосимо, що на початку ХХІ ст. чи не вперше з часів зародження капіталізму припинили діяти традиційні ланцюги залежності та взаємозумовленості старого й нового в економічному та суспільному житті. У попередні часи та епохи впритул до початку ХХІ ст. у новітніх явищах і процесах за розгляду їх, образно кажучи, під мікроскопом, завжди могли побачити чимало колишнього,

⁷ Алле М. Основные направления моей работы. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. / сопред. науч.-ред. совета Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. Т. V, в 2 кн.: Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. Москва: Мысль, 2004. Кн. 1. С. 605.

⁸ Колот А. Наука про працю — теоретико-методологічне оновлення. *Україна: аспекти праці*. 2013. № 1. С. 45–49; Колот А. М. Розвиток наук про працю та соціально-трудові відносини на засадах міждисциплінарності. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 7–27; Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінуючий розвитку економічної науки та освітньої діяльності. *Соціальна економіка*. 2014. № 1–2. С. 76–83; Колот А. Міждисциплінарний підхід як передумова розвитку економічної науки та освіти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. Вип. 5. С. 18–22.

що еволюційно «приросло» новими якостями. У перші десятиліття ХХІ ст. ми є свідками збоїв у ланцюгах спадковості нового й старого.

У попередніх розділах автори акцентували увагу на тому, що світ праці за останні роки різко змінився. Колишні моделі та системи відмирають і руйнуються, на їх місце мають прийти нові моделі й системи із зовсім іншими властивостями та можливостями. При цьому екстраполяція властивостей, закономірностей колишніх систем на нові неможлива.

За нових умов, зокрема викликаних коронакризою, наукова спільнота має сміливіше прагнути з'ясувати, що перебуває за «кадром» поверхневих процесів розвитку соціально-трудової сфери, яким стане світ праці в найближчому майбутньому та у віддаленій перспективі. Отже, погляди вчених, зокрема вчених-трудовиків, мають бути звернені передусім у майбутнє. Так, один з усесвітньо відомих засновників сучасної теорії управління Пітер Друкер у праці, що вийшла друком в середині 1990-х років, наголошує на тому, що «...наступне століття вже настало... Ми все ще не знаємо відповідей, нам зрозумілі лише запитання... Нинішні реалії відрізняються від тих, які все ще привертають увагу політиків, учених, бізнесменів і профспілкових діячів і яким усе ще присвячуються книжки»⁹. Через майже два десятиліття можемо лише підтвердити побоювання П. Друкера та констатувати, що люди сучасної свідомості продовжують часом ігнорувати нинішні реалії та пропонують рецепти розвитку для умов, коріння яких залишились у минулому.

За таких умов досліджувати та опановувати економічні процеси та явища нового тисячоліття тим інструментарієм і за допомогою методологічних засад минулого століття стає все важче, а то й неможливо. Світом правлять ідеї — це дійсно так, і цей складний, суперечливий, на жаль, нестійкий світ, безумовно, потребує нових ідей, нової економічної філософії, зокрема й усвідомлення нової філософії праці.

Наголошуємо на тому, що комплекс чинників, які мають як внутрішнє, так і зовнішнє походження, і серед них — кардинальні зміни в структурі та ієрархії рушійних сил розвитку економіки, нестійкість соціально-економічного поступу, перманентні кризові явища, наростання асиметрій у функціонуванні економіки й суспільства, потреба надати суспільному розвитку стійкої динаміки — актуалізують розвиток економічної науки. Суспільство потребує нових економічних знань, інноваційних програм, проєктів, рішень, які мають глибоке наукове опрацювання. Останніми роками значно підвищився інтерес до знань, проєктів, пропозицій, які продукує економічна наука. Кожен на власному досвіді може переконатись у тому, що чимраз більше тих, хто нас оточує (особливо людей молодого та середнього віку), щиро бажають пізнати природу та механізми функціонування господарських систем, розгадати економічну таємницю, з'ясувати наукове тлумачення фактів повсякденного економічного життя.

Чи встигає наукова спільнота за такими вимогами та чи є економічне мислення самих представників наукового товариства адекватним реаліям і вимогам часу? Чи здатна наука за її нинішнього стану, з огляду на фінансові, кадрові, організаційні, інституціональні проблеми, працювати на випередження, змінюватися сама й змінювати навколишній світ з урахуванням нових вимог сьогодення? І відповіді на ці запитання не можна назвати простими й однозначними.

⁹ Друкер П. Ф. Новые реальности. Москва : Бук Чембер Интернэшнл, 1994. С. 7.

Не заперечуючи внесок економічних наук і наявних шкіл у наукове забезпечення здійснення економічних, соціальних, політичних реформ, підвищення науково-технічного потенціалу, у розвиток інститутів економіки та суспільства, водночас змушені констатувати, що наукові здобутки в цій царині нерідко межують з поразками; часто наукові економічні дослідження, зокрема соціально-трудового спрямування, і за порушеними проблемами, і за змістом, і за глибиною, і за суспільною значущістю неадекватні потребам сьогодення. Чимало авторитетних дослідників стверджують, і з ними важко не погодитись, що економічні, зокрема соціально-трудові, наукові школи, продукують знання, судження, які наближені до поверхні буття, вони не заглиблюються в ґрунтовний, цілісний аналіз світу економіки, світу праці, світу позаекономічного (морального, духовного). Як справедливо зазначає відомий український фахівець у галузі економічної теорії Г. В. Задорожний, «...головною бідою економістів та економічної теорії другої половини минулого і початку нинішнього століття є вузькість їхніх поглядів — роздумів, що обмежені рамками їхнього “економічного окопу”»¹⁰.

В економічних науках загалом і, зокрема в тих, що вивчають світ праці, багато розрізнених, різноманітних теорій, методів, кривих, формул, але бракує системного погляду на людину, немає глибокого опрацювання та реальної інтеграції концепцій людини економічної, людини соціальної та людини відповідальної. Як результат — замість «дерева» економічної науки маємо, за образним висловом О. І. Ананьїна, «сад камінців».

Жодна з економічних теорій як минулого, так і сьогодення не заперечувала й не заперечує пріоритетної ролі людини в забезпеченні стійкого розвитку економічної системи. Утім, мало кому з представників сучасних економічних шкіл вдалося з висоти ХХІ ст. з'ясувати для себе й пояснити іншим важливі роль, статус, цінності людини за умов сьогодення. Слів багато, але зазвичай це не ті слова, і порядок слів не той. Складається враження, що на генному рівні відбулися певні метаморфози й так важко подолати методологічний засновок, відповідно до якого людина — засіб, а багатство — мета.

Минають десятиліття, живемо вже в ХХІ ст., але людина, за замовчуванням, часто-густо залишається «за бортом» важливих цінностей, є «засобом» ринкового організму; усе ще розглядається однобоко; не постає в своїй внутрішній цілісності, зі своїми світобаченням, морально-духовними цінностями, мотивами, пріоритетами. Тож настав час вийти за межі заскорузлих парадигмальних схем, механістично-предметного, факторного сприйняття людини.

Маємо констатувати, що на практиці виникає суперечливе коло: для вироблення соціально-економічної політики, наукового опрацювання практичних рішень соціально-економічного, соціально-трудового спрямування, формування сучасного економічного мислення членів суспільства необхідно мати науково вивірену економічну теорію, потужні наукові дослідження прикладного характеру. Однак економічна наука сама часто не в змозі вийти на траєкторію стійкого розвитку через такі вади, як догматизм, еkleктика, сповідування віджилих теорій та інструментарію або некритичного запозичення теоретичних постулатів, які не відбивають реалій господарської практики та потреб розвитку суспіль-

¹⁰ Задорожний Г. В. Социальная экономия : предмет и место в постнеклассическом познании. *Вопросы политической экономии. Научный электронный экономический журнал*. 2012. № 1 (2). С. 87.

ства. При цьому підкреслимо, що все це характерне не тільки для вітчизняної науки та практики. Неупереджений аналіз свідчить про те, що такі провали нині притаманні й іншим країнам. Різними є лише їх глибина та масштаби.

У загальнофілософському плані сучасний стан щодо формування світогляду та економічного мислення чітко окреслив П. Рассел: «Глобальна криза, яку переживає людство, в основі своїй є кризою свідомості, і якщо ми хочемо зберегти світ, від нас вимагається дещо більше, ніж збереження лісів, боротьба із забрудненням довкілля, з виділенням шкідливих вуглецевих газів і знищенням озонового шару. Нам необхідно звільнитися від егоцентричного, матеріалістичного модусу свідомості, який породжує всі ці проблеми»¹¹.

Коріння слабкості соціально-трудової теорії переплітаються із серйозними вадами економічної теорії загалом, яка нині переживає не кращі часи. На важливість переосмислення багатьох постулатів сучасної економічної теорії, зокрема й соціально-трудової її компоненти, наголошують соціально відповідальні науковці, зокрема й такі лауреати Нобелівської премії з економіки, як Амартія Сен (1998), Джозеф Стігліц (2001), Пол Кругман (2008). Останній авторитетно заявляє, що «за останні 30 років макроекономіка була, у кращому випадку, вражаюче безкорисною, а в гіршому — просто шкідливою». На думку відомого американського економіста Баррі Айхенгріна, криза породила сумнів у справедливості багатьох постулатів сучасної економічної теорії.

Зазначене вище не є перебільшенням. Дійсно, на тлі суперечливих змін, що відбуваються в економічній, соціальній, політичній сферах, асиметрій економічних результатів і соціальних здобутків, зростання нестійкості та непередбачуваності суспільного розвитку стає все очевиднішою відносна слабкість сучасної економічної думки, її тупцювання на місці та намагання робити ставку на застарілі теорії та їх постулати. Бракує теоретико-методологічних суджень, здатності охопити процеси, що відбуваються в економіці та суспільстві, узагальнюючим поглядом, виокремити новітні тенденції розвитку та оцінити їх наслідки.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що науки соціально-економічного, політекономічного спрямування й далі нав'язують соціуму мислення, в якому надто багато технократизму, індивідуалізму, штучного уявлення про людину, яка постійно максимізує свої зиски, керуючись суто економічними інтересами. Водночас недооцінюється значення морально-духовної компоненти суспільного розвитку, так званого позаекономічного в економіці. Часом складається враження, що процеси, які відбуваються в економічній науці, набувають незворотного характеру.

Існує безліч простих за постановкою питань, але складних за розумінням природи тих чи інших явищ, за технологією розв'язання наявних проблем, на які ще й досі немає переконливих наукових пояснень і відповідей. Наведемо ці питання: Як трактувати вкладання в соціальну сферу — як витрати чи як інвестиції? Якими є мінімально необхідні й максимально допустимі межі втручання держави в соціально-трудову сферу? Якою є діалектика соціального й економічного розвитку та що первинне — економічна чи соціальна політика? Що спільного та що відмінного в людському, соціальному й інтелектуальному капіталі? Як узгодити потребу в гнучкості ринку праці з потребою стабільності та стійко-

¹¹ Гроф С., Ласло Э., Рассел П. Революция сознания: Трансатлантический диалог. Москва, 2004. С. 44.

сті соціально-трудових відносин? Які співвідношення та пріоритети економічного й позаекономічного (морального, духовного, етичного)?

Навіть у своєму колі — колі науковців-трудовиків — ми все ще не можемо дійти однастайності у відповіді на запитання: А чим все ж таки торгують на ринку праці? А чи досягли ми консенсусу в розумінні природи вартості й ціни товару, який купується та продається на ринку праці?

Використання робочої сили у процесі виробництва (матеріального чи духовного) виявляється у наданні працівником певних послуг своїй праці на певний час і за певну плату. При цьому виникає важливе питання: що саме продається на ринку праці? Що є об'єктом відносин купівлі-продажу?

Це питання довгий час залишається дискусійним у вітчизняній економічній науці. По суті, є два основні підходи щодо його розв'язання. Перший, марксистський, розглядає робочу силу як товар, аргументуючи тим, що на момент купівлі-продажу самої праці ще немає. Другий, неокласичний — мейнстрим (основний напрямок сучасної економічної думки), заперечує саму ідею можливості купівлі-продажу робочої сили, невіддільної від самої людини, і стверджує, що об'єктом відносин на ринку праці є послуги праці, або трудові послуги.

Згідно з цими поглядами марксистська ідея про те, що робітник продає свою робочу силу власникові капіталу, в умовах сучасного розвитку виробництва і його людського фактора не відбиває всіх реалій. Аргументуємо цю тезу. *По-перше*, робоча сила невіддільна від її власника. Купівля-продаж товару передбачає його фізичне відчуження від попереднього власника. Робоча ж сила завжди залишається власністю самого працівника. ... *По-друге*, якщо розглядати робочу силу як сукупність фізичних та духовних здібностей людини до праці (а це класичне положення спростувати неможливо), то чи можна уявити собі такий конкретний процес праці, де б споживалися цілком усі ці здібності? Зрозуміло, що працівник щоразу використовує не весь обсяг своїх здібностей, а саме ту частину за кількістю та якістю, котра необхідна для виконання певних послуг. А це означає, що продається не робоча сила взагалі, а її конкретні послуги. ... *По-третьє*, згідно з трудовими угодами послуги праці продаються на конкретно визначений термін, тоді як продаж товару означає остаточну передачу його іншому власникові. *По-четверте*, теза про продаж робочої сили неминуче передбачає, що в самому процесі виробництва працівник втрачає право розпоряджатися своєю робочою силою. Наймач, який нею повністю володіє, визначає всі параметри економічної поведінки працівника на робочому місці. Утім сучасна практика господарювання це заперечує. Працівник аж ніяк не є пасивним виконавцем завдань.

Отже, об'єктом купівлі-продажу на ринку праці є послуги праці. Саме вони реалізуються у процесі виробництва, а після його завершення дістають ринкової оцінки. Принципово важливо, що ринок оцінює саме послуги праці, тобто реальний внесок працівника у створення продукції, а не його потенційні здібності до праці. Слід зважати й на те, що під час укладання трудових угод роботодавець урахує не тільки професійні, а й моральні якості людей, надаючи перевагу чесним, порядним, комунікабельним, лояльним працівникам. Працівники також з більшою готовністю погоджуються на роботу в умовах сприятливого соціально-психологічного клімату. Однак ясно, що моральні аспекти соціально-трудових відносин не є предметом ринкового обміну, хоч і можуть впливати на нього. У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно віддати перевагу терміну «ринку праці», а не «ринку робочої сили», що частіше вживається в публікаціях. Адже це, до речі, відповідає і терміну, який використовується в міжнародній практиці, — labour market.

Джерело: Петрова І. Л. Ринок праці в системі регулювання соціально-трудових відносин / Економіка праці та соціально-трудові відносини: підручник / [А. М. Колот, О. А. Грішнова, О. О. Герасименко та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. Київ: КНЕУ, 2009. С. 205–207.

Праці, у яких досліджується соціально-трудова тематика, переповнені категоричними, однозначними оцінками, тоді як світ праці надзвичайно різнобарвний і явища та процеси, які в ньому відбуваються, не мають одного кольору — білого або чорного. Академік І. Павлов свого часу застерігав: не намагайтесь щось оцінювати за критеріями «добре» чи «погано». Явище треба оцінювати, зважаючи на його реальність, походження та закінчення. Так, уже дійшло до того, що нерідко махровий економізм лише замінюється благозвучним терміном «соціоекономіка» за збереження принципів, суджень, методологічних засад і прикладних рішень, які сповідують «ізми» далеко не «людиноорієнтовані». Складається враження, що певна когорта науковців — трудовиків, соціальників — убачає свою місію в соціальному «підрум'янюванні», соціальному «припудрюванні» того, що вже не підлягає «припудрюванню». Чи не звідси беруть початок рапорти про «поліпшення життя вже сьогодні», упровадження соціальних стандартів за скорочення соціальних інвестицій, регіонального людського розвитку за його деградації тощо?

За нашою оцінкою, соціально відповідальний соціум усе більше втомлюється від так званих постулатів, міфів та еклектики, які заповнили соціально-економічну літературу. У цьому ж контексті (змореність від постулатів і невдоволення станом економічної теорії) звернімо увагу на подію, що сталась у листопаді 2011 року, коли студенти Гарвардського університету залишили заняття одного з найвідоміших науковців у галузі стандартної мікро- і макроекономічної теорії, автора підручника, який видано величезним накладом на десятках мов світу, — Грегорі Менк'ю. У відкритому листі до цього вченого студенти зазначали, що вони невдоволені однобокістю та упередженістю стандартного курсу «Економікс» і що цей курс прославляє зростаючу нерівність, демонструє один погляд, замість фундаментальних засад. Студенти, — говориться в листі, — хочуть мати аналітичне розуміння економіки як складової якісної гуманітарної освіти¹².

Дійсно, науковим публікаціям останніх років усе більше бракує науково виваженої методології, логіки, культури наукових досліджень. І це, до речі, стосується й праць авторитетних науковців. Звернімо увагу на такий методологічний казус. Економічна, соціологічна література рясіє твердженнями про перетворення знань, інформації на домінантну форму багатства, і саме це є началом нової економіки. Такої думки дотримуються, зокрема, відомі американські вчені О. Тоффлер і Х. Тоффлер, що знайшло розгорнуте відображення у їхньому творі «Революційне багатство». Утім, як ці, так і інші автори, які досліджують начала нової економіки, рушійні сили її розвитку часто опиняються в складних методологічних ситуаціях, самі себе заганняючи в глухий кут. Якщо звернутися до класичної економічної теорії, чимало положень якої не втратили своєї цінності і понині, то в ній переконливо доведено, що і засоби, і предмети праці залишаються купою речей, доки вони не охоплені «полум'ям праці». Такою ж купою будуть і знання, якщо вони залишаються поза праці. У контексті наведеного наголосимо, що задля подолання існуючої методологічної обмеженості в цій царині необхідно повернутися до логіки, яку понад два століття тому

¹² Див. детальніше: Забастовка студентів Гарварда, не желающих изучать стандартный курс «Экономикс». *Вопросы политической экономики. Научный электронный экономический журнал*. 2012. №1 (2). С. 183–184.

закладено в «Дослідження про природу і причини багатства народів». А. Сміт у цьому геніальному творі розпочинає аналіз природи й причин багатства з аналізу праці, і цей методологічний засновок є бездоганним. Якщо неупереджено, з наукових позицій, логіки наукового пізнання намагатися віднайти «начала багатства» нової економіки, то ним, безумовно постає праця людини, але з суттєвим доповненням, що відповідає реаліям початку ХХІ ст. — праця творча, праця інноваційна, праця знаннєво-, інтелектуальнонасичена.

Саме за активної участі вчених у суспільстві має здійснитися перегляд, утвердитися інше бачення, інше прочитання, інше осмислення багатьох так званих *вічних постулатів*. Одна з таких незаперечних істин звучить так: економіка є первинною, а соціальна сфера, соціальний розвиток — вторинні, похідні; це — судження далекого минулого, які свідомо чи несвідомо привнесені в ХХІ ст. Наявність цих переконань означає лише одне: економічне мислення, яке й донині домінує в цій царині та дається взнаки, сформоване в багатьох членів суспільства, зокрема й науковців, на псевдонаукових трактовках невиробничого, непродуктивного, винятково витратного характеру соціальної сфери.

Натомість у суспільстві має утвердитися нове наукове мислення щодо взаємозв'язку, підпорядкованості, взаємозумовленості економічного й соціального розвитку. Цілком поділяємо думку відомого українського вченого-економіста А. Гальчинського, яка звучить так: «Якщо за традиційною схемою наукових канонів індустріального суспільства соціальне детермінується економічним, то нині все очевиднішою стає неадекватність цієї взаємозалежності. У постіндустріальному суспільстві економічна та соціальна сфера фактично помінялися місцями. *Економіка сама по собі стала безпосередньою складовою соціальної сфери, яка не лише поглинає її результативну основу, а й визначає більшу частину енергетичного потенціалу, її ресурсну базу, межі зростання і розвитку*»¹³.

Досліджуючи діалектику економічного й соціального розвитку, доцільно посылатися на позицію Д. Белла: «Говорячи сьогодні про економіку, люди зазвичай не усвідомлюють, що її природна межа вже досягнута і в найближчі десятиліття буде змушена перетворитися на одну зі складових соціології»¹⁴.

Ураховуючи те, що на сучасному етапі науково-технічної революції людина стає носієм найбільш потужного, найбільш продуктивного капіталу, яким є людський, і водночас зберігає статус мети виробництва, соціальний розвиток остаточно втрачає риси вторинності щодо економічного поступу. У державі соціального типу, у суспільстві, в якому людина розглядається і як основний чинник, і як головна цінність, мета соціально-економічного розвитку, економічна політика має трактуватися виключно як складова соціальної політики, а не навпаки.

Наукова спільнота має сміливіше прагнути з'ясувати, що перебуває за «кадром» поверхневих процесів розвитку соціально-трудової сфери, яким стане світ праці в найближчому майбутньому та у *віддаленій* перспективі. Відомий британсько-австрійський філософ Карл Поппер справедливо наголошував на тому, що завданням науки є здатність побачити загадку, проблему, парадокс там, де раніше їх ніхто не помічав. При цьому не треба боятися ризику. Науковий зміст

¹³ Гальчинський А. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій. Київ : АДЕФ-Україна, 2010. С. 10.

¹⁴ Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности. Размышления о мире ХХІ века. Москва, 2007. С. 245.

певної теорії тим багатший, чим більшою мірою вона дискусійна, відкрита для заперечення майбутнім досвідом.

На думку А. Гальчинського, і з ним важко не погодитися, нова культура наукового мислення, що нині формується, пов'язується з домінантою принципу ймовірності, а отже, зі зростаючою багатоаспектністю суспільних, зокрема економічних, перетворень. *Настає, або, можливо, уже й настав кінець ери установлених істин* (виділено авт.). Сходить зі свого п'єдесталу принцип функціональної раціональності, на фундаменті якого вибудовано всю систему канонічних узагальнень. За таких умов істина не може бути загальною та універсальною. Відповідно, руйнується й наявна методологія простих схем, на наукових засадах якої сформовано чинну конструкцію економічної теорії¹⁵.

Як важливу складову теоретико-методологічного оновлення науки про працю слід розглядати подолання економізму, який все ще дається взяти. У своїх наукових розробках маємо керуватися тим, що закінчується історія людства лише як ресурсу, джерела, засобу, інструменту та водночас розпочинається нова історія, у якій економічна й соціальна компоненти міняються місцями, а навза-мін гаслу «жити, щоб працювати» прийшло принципово інше — «працювати, щоб жити», щоб мати стійку, узгоджену динаміку розвитку в інтересах абсолютної більшості громадян. Має дістати дальшого наукового вивчення та повсюд-ного суспільного визнання теза, що сенс життя економічно активної людини не зводиться до матеріального успіху, а полягає в комплексному й передусім духов-ному зростанні, самореалізації особистості.

Без перебільшення можна стверджувати, що нову інтерпретацію мають отримати якщо не усі, то більшість категорій, понять, які віддзеркалюють яви-ща й процеси, що відбуваються на «полі» соціально-трудової сфери. При цьому наголошуємо на тому, що не помилковість чи неправильність, а передусім од-нобокість, звуженість, недостатня палітра процесів, внутрішніх характеристик, які мають віддзеркалити сутність тих чи інших явищ у світі праці посередньо узагальнюючих понять, категорій є підставою для перегляду або уточнення змісту останніх.

Незмінною є позиція авторів щодо необхідності спрямування наукових дос-ліджень соціально-трудового характеру в русло сприйняття людини як особис-тості, ресурсу, носія найбільш затребуваного та продуктивного капіталу, пере-творювальної сили, мети виробництва та розвитку. При цьому за аксіому маємо приймати цілісність *трипостасєвої природи* людини, а саме — духовної, біо-логічної, соціальної. Необхідно по-новому, з висоти ХХІ ст., оцінити, усвідоми-ти як першорядну духовну, моральну іпостась, її особливу роль, специфіку, як фундаментальну якість і цінність, якої не мають інші живі істоти.

Задля формування сучасного економічного мислення та розставлення науко-во обґрунтованих акцентів у процесі розроблення соціально-трудової політики необхідно не просто декларувати тезу про підвищення ролі людини в усіх сфе-рах економічного й суспільного життя (навіть у найбільш ортодоксальних тео-ріях провідна роль людини та підвищення її ролі не заперечується). Наголос вар-то робити на тому, що нова економіка передбачає масштабне, пріоритетне

¹⁵ Гальчинський А. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій. Київ : АДЕФ-Україна, 2010.

здіяння не просто фактора, яким є людський капітал, а чинника, основою якого є креативність. Відомий американський економіст Р. Флорида зазначає: «...ми живемо нині в «інформаційній» економіці, або «економіці знань». Однак більш суттєва істина полягає в тому, що сучасна економіка приводиться у дію людською креативністю. Креативність — «здатність створювати значущі нові форми» — згідно зі словником Вебстера перетворилася в основне джерело конкурентної переваги. Практично в будь-якій галузі виробництва — від автомобілебудування до індустрії моди, харчової промисловості та інформаційних технологій — перемагає, урешті-решт, той, хто володіє творчим потенціалом. Це справедливо для будь-якої історичної епохи — починаючи з етапу сільськогосподарської революції та впритул до революції промислової. Однак лише в останні кілька десятиліть ми дійшли чіткого усвідомлення цього факту й почали діяти відповідно»¹⁶.

Сучасну роль людини, її цінності, потреби, мотиви, соціальних статус неможливо уявити, подати, описати, керуючись усталеними канонами, лінійними залежностями, одномірними характеристиками. Дійсно, як за старими канонами узгодити, зрозуміти, пояснити суперечливі, часом взаємовиключні явища та процеси у сфері людського буття? Так, складовою глобальних трансформаційних процесів стає посилення самодостатності, суверенізації людини, підвищення її творчого потенціалу та перетворення на свідомого, вільного суб'єкта поступального розвитку. Водночас усі ми є свідками того, як у суспільстві поволі втрачаються раціональність споживчого попиту, люди стають заручниками незмінного бажання «мати», інтегруючись у систему речей. Це не може не девальвувати багатство людської особистості, не пригнічувати її. Таку ситуацію авторитетні дослідники справедливо трактують як процес «неолумпенізації людини», коли формуються «нові маргінали», «багаті люмпени», «ситі раби»¹⁷.

Для досягнення якісно нового рівня наукових досліджень маємо враховувати, що кожна іпостась людини (біологічна, духовна, моральна, соціальна та ін.) має свою траєкторію розвитку, свої тренди, домінанти, які не підлягають зведенню «до купи», а потребують виокремлення та роздільного аналізу.

У дослідженнях соціально-трудового спрямування, як і у формуванні соціально-трудової політики, варто обов'язково зважати на те, що нова економіка, сегмент якої буде постійно розширюватися, потребує значно вищої духовної, моральної, етичної компоненти. Справедливим є твердження, що «цивілізація знань», яка інтенсивно формується, не має нічого спільного з «цивілізацією робітнів». Справді, процеси створення, поширення й використання знань, носієм яких є творча, креативна, інноваційно орієнтована особистість, неможливі без відповідної моральної, етичної компоненти, без створення атмосфери довіри, толерантності, високоетичних відносин. Наголошуємо на тому, що неекономічні грані нової економіки мають посісти чільне місце в тематиці наукових шкіл трудовиків. Визначаючи контури та зміст сучасної праці, маємо здійснити соціогуманітарну, морально-етичну «експансію» в її фундаментальні засади.

¹⁶ Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / пер. с англ. Москва : Издат. дом «Классика-XXI», 2011. С. 18–19.

¹⁷ Гальчинський А. Лібералізм — еволюційні трансформації. *Економіка України*. 2010. № 6. С. 26.

Є всі підстави стверджувати, що духовність, моральність нині набувають такого значення в забезпеченні стійкої економічної й соціальної динаміки, що морально-духовні цінності варто розглядати як рушійну силу розвитку, не менш значущу, ніж матеріальні фактори. І в цьому немає невиправданого суб'єктивізму, ідеалізму, нерозуміння ролі економічного базису. Потрібно усвідомити самим і переконати інших, що для того, аби стати на шлях стійкого розвитку, необхідно, щоб абсолютна більшість економічно активного населення та суспільство загалом перетнули «соціокультурний», «соціоморальний» бар'єр, щоб утвердилися високі суспільні цінності, усунулись існуючі ментальні «перекоси», сформувалася сучасна корпоративна культура.

Занижена шкала диференціації оподаткування доходів працюючих, пільгові податки на дивіденди, відсутність справедливого оподаткування надприбутків, різноманітні схеми ухиляння від податків і вивезення капіталу сумнівного походження — усе це ознаки не лише асоціальності, а й антидуховності, моральної деградації, яка «роз'їдає» суспільство. Учені-трудовики мають про це більше писати, пояснювати, демонструвати наслідки, виконувати роль санітара в суспільстві, яке потребує очищення.

Украй важливо по-новому прочитати, виписати, пояснити такі вічні і, здавалося б, прості процеси, явища, поняття, як взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного, діалектика первинного й вторинного, генезис базису та надбудови, їх взаємозв'язок і взаємовплив, діалектика економічного й соціального розвитку, генезис соціальних витрат та їх трансформація в соціальні інвестиції, домінанта економічного, соціального та морально-духовного суспільного розвитку. Розуміння з висоти XXI ст. органічного зв'язку, взаємовпливу матеріального й нематеріального, об'єктивного та суб'єктивного, як і багатьох інших споріднених процесів і явищ, дає змогу на наше переконання, пояснити природу багатьох проблем сучасного суспільного розвитку та опрацювати способи їх розв'язання.

Наголошуємо й на тому, що вчені-трудовики мають бути готовими до перегляду назви, а головне — змісту багатьох категорій соціально-трудової сфери. Подібно до того, як нова економіка (вона ж «економіка знань», «економіка людини», «метаетабліка» — від гр. *meta* — поза, за межами, отже, економіка поза традиційного її розуміння) перестає бути економікою в канонічному контексті, так і чимало категорій соціально-трудової сфери набувають і надалі набуватимуть іншого, неканонічного змісту. Так, робоча сила, яка в сучасній економічній системі має товарну форму, у новій економіці перестає бути товаром у канонічному сенсі, оскільки відбувається (про це йшлося вище) процес подолання найманої праці. Те ж саме стосується й інформації, знань, які мають риси як товару, так і не товару. Маємо готуватися до відповіді на безліч нових запитань. Як, наприклад, в умовах подолання найманої форми праці будуть трансформуватися категорії у сфері розподільних відносин — заробітна плата, трудовий дохід, компенсаційний пакет тощо? Які з цих категорій зникнуть, а які наповняться новим змістом?

Ми не претендуємо на узагальнюючу теоретичну обґрунтованість зазначеного, оскільки мають бути широкі дискусії, усебічні фундаментальні передбачення, а лише порушуємо цю проблему, висловлюємо своє певне бачення й виносимо на подальше обговорення.

Для вирішення надскладних завдань соціально-трудового розвитку початку ХХІ ст. маємо піднятися на *метарівень* у науковому мисленні, щоб мати право вийти й стати за високу «трибуну» та пояснити, переконати, донести до соціуму сучасну картину економічного світу загалом і «світу праці» зокрема; показати, що знаходиться за «кадром», чому соціальна динаміка є не такою, на яку ми очікували ще 10–15 років тому; якими є і можуть бути варіанти розвитку подій у соціально-трудовій царині; що маємо зробити для подолання асиметрій у розвитку соціально-трудової сфери та надати суспільному розвитку стійкої соціальної динаміки.

Зазначимо, що саме ця проблема є домінуючою в наукових дослідженнях, які нині здійснюють представники наукової школи «трудоників» Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Розмірковуючи над перспективами розвитку науки про працю й соціально-трудові відносини, не можемо оминати й такої проблеми, як необхідність *конструктивного синтезу* теоретичних досліджень у цій царині. У попередні роки ми навчилися в процесі теоретичного аналізу поділяти проблеми соціально-трудового розвитку на складові, і це було на певному етапі здобутком, «працювало» на поглиблення наукових досліджень. Уважаємо, що нині постає завдання зібрати окремі складові (звичайно ж, у розумних межах) у єдине ціле, сформувати засади узагальнюючої теорії праці.

Нові грані не лише теоретичного, а й суто прикладного характеру відкриємо для себе, коли окремі інститути соціально-трудової сфери розглядатимемо не як ізольовані автономії, а як явища й процеси, що взаємопов'язані, взаємодіють, здатні взаємозбагачуватися та породжувати синергетичний ефект.

Зазначимо, що проблема конструктивного синтезу постала й перед економічною наукою загалом. «Ми стоїмо, — зазначає О. Тоффлер, — на порозі повернення ... до великомасштабного мислення, до узагальнюючої теорії, до поєднання окремих частин у єдине ціле ... Прагнення розглядати висмикнуті із загального контексту окремі кількісні деталі під час дедалі точніших досліджень... призводить до того, що ми дізнаємося все більше і більше про все менше і менше»¹⁸. Маємо наголосити й на тому, що конструктивний синтез теоретичних досліджень передбачає не просто міждисциплінарну кооперацію, а взаємозбагачення на методологічному рівні, формування системного, цілісного бачення світу праці, проблем і суперечностей його розвитку.

Зробимо деякі узагальнення.

1. В умовах формування нової економіки наявні вузькопредметні, вузькодисциплінарні розмежування економічних проблем стають контрпродуктивними.

Міждисциплінарність у найширшому її розумінні — це тренд, проблема й завдання глобального характеру. Актуалізує цю проблему комплекс обставин, причин, які є багатоплановими, різновекторними й суперечливими.

2. Сучасні явища та процеси, що відбуваються на «полі» економічного розвитку, як ніколи раніше потребують філософського, соціокультурного, соціо-духовного, позаекономічного осмислення. Водночас соціальні, філософські та політичні проблеми потребують організаційно-економічного, соціально-трудового оцінювання, виміру та інтерпретації.

¹⁸ Тоффлер Э. Третья волна. Москва: АСТ, 2004. С. 223–224.

3. Останні дослідження та реалії сьогодення доводять, що складовою методологічного, міждисциплінарного оновлення економічної науки *має стати конструктивний синтез теоретичних досліджень у цій царині*. У попередні роки ми навчилися у процесі теоретичного аналізу поділяти проблеми соціально-економічного розвитку на окремі частини, і це було на певному етапі здобутком, сприяло поглибленню наукових досліджень. Уважаємо, що нині головним є завдання іншого кштибу — зібрати окремі складові в єдине ціле, сформувати засади узагальнювальної, нової економічної теорії, а на її основі вибудувати комплекс фундаментальних функціональних наук (дисциплін). Це не заперечує необхідності проведення спеціальних, односпрямованих досліджень соціально-економічної тематики. Водночас завжди варто пам'ятати про наявність червоної лінії, за яку бажано не виходити. Не забуваймо й про те, що *надмірна спеціалізація, розпорошення теоретико-прикладної тематики має кілька вад*. Передусім таке розпорошення унеможливорює цілісне осмислення економічних процесів за їх постійного ускладнення. З'являються провали на стику наукових досліджень, які випадають з поля зору наукових шкіл та окремих дослідників. Водночас і сама проблема розглядається в складі різних надмірно диференційованих за предметом досліджень. Зворотним боком цього є дублювання наукових досліджень, розмивання предмета наукового пошуку. Нові грані не тільки теоретичного, а й суто прикладного характеру відкриваємо для себе, коли окремі інститути, наприклад, ринок праці, соціальний діалог, корпоративну культуру, соціальну відповідальність тощо розглядатимемо не як ізольовані автономії, а як явища і процеси, що взаємопов'язані, взаємодіють, здатні взаємозбагачуватися та породжувати синергетичний ефект.

4. Синтез наукових досліджень у царині соціально-економічного розвитку, імплементація новітніх здобутків у суміжні науки сприятиме синергетичному розвитку як суспільних, так і економічних наук. Необхідність найширшого використання міждисциплінарного підходу, міждисциплінарної методології є особливо актуальним для економічних наук. Характерною особливістю цих наук є те, що вони мають один з найскладніших об'єктів дослідження.

5. Одним з основних завдань економічних наукових шкіл має стати синтез наукових досліджень, який передбачає взаємопроникнення та взаємозбагачення методологічних принципів, подолання неприйнятної методології економічного детермінізму, яка й далі посідає провідні позиції. Інтереси з'ясування природи нових явищ, тенденцій і напрямів економічного розвитку потребують симбіозу економічних, соціологічних, філософських підходів до вирішення нагальних проблем, їх імплементації в практику наукових досліджень.

6. Міждисциплінарність — це одна з яскраво виражених прикмет сьогодення, за якою стоїть майбутнє наукових досліджень.

Прикладом реалізації на практиці міждисциплінарного підходу може слугувати поява «Соціоекономіки» як нового напрямку наукових досліджень. Наголошуємо на тому, що це яскравий приклад синергетичного розвитку міждисциплінарних взаємодій, об'єднання окремих, часткових аспектів наукових досліджень у широкий, цілісний напрям.

Соціоекономіка досліджує й вивчає *двосторонні* зв'язки між економічними та соціальними аспектами відтворення різних систем (від фірм і домогоспо-

дарств до суспільства загалом) і намагається дати (там, де це можливо й необхідно) *економічну* оцінку цим зв'язкам на основі, по-перше, зіставлення витрат і результатів і, по-друге, урахування наявних *соціальних обмежень*.

Намагаючись зіставити, узгодити економічні та соціальні *витрати* з економічними й соціальними *зисками*, соціоекономіка розглядає процеси трансформації економічних витрат у соціальні зиски, а економічних зисків — у соціальні витрати.

Закликаємо потенційних читачів, представників різних наукових шкіл «трудо-довиків» намагатися мислити щодо майбутнього соціально-трудової сфери як-разово й сміливо, виявляти нові особливості в зароджуваних тенденціях. Цей спільний пошук може стати фундаментом реальних програм стійкого соціального розвитку, подолання наявних гіпертрофованих асиметрій у царині економічного й соціального розвитку.

На шляху усвідомлення діалектики економічного та соціального розвитку, пояснення джерел та ієрархії факторів соціально-економічної динаміки в умовах нової економіки виникає чимало перепон, у зв'язку з якими економічним наукам украй складно працювати на випередження, змінюватися самим і змінювати навколишній світ з урахуванням нових викликів.

Члени глобального соціуму, які переступили поріг ХХІ ст., є мимовільними свідками того, як з кожним днем пришвидшується процес трансформації всіх складових економічного і соціального буття, стрімко випереджаючи біологічний час. За реалій сьогодення кожна окрема людина й соціум загалом усе менше стають здатними «усвідомити» карколомні зміни сьогодення. Це стає серйозним викликом для політичної еліти, наукової спільноти, соціальних партнерів, кожної свідомої людини. Принципово новим є й те, що процеси трансформації є водночас і надшвидкими, і надрізновекторними, і вкрай суперечливими за наслідками, що не дає змоги опановувати їх у межах традиційних, звичних, працюючих дотепер концептів. Останні допомогли успішно пояснити природу окремих явищ і процесів, структурувати соціально-трудовий простір і вибудовувати довготривалі прогнози.

За умов цифрової доби, коли навколишні світи, образно кажучи, перевернулись і траєкторія їх розвитку не вписується в дотеперішні конструкти, сама парадигма наукового пізнання, що передбачала поділ економічного й соціального буття на безліч вузьких напрямів, їх опис і прагнення отримати певні достовірні результати, втрачає будь-який сенс.

Логічним є такий висновок: якщо ще наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. міждисциплінарне бачення складного економічного й соціального механізму було бажаним, то нині воно постає імперативом наукового пошуку та розуміння того, що ж достеменно відбувається навколо нас, чому все або майже все стає «не таким».

Висловимо свою думку більш конкретно. Економічна наука й господарська практика відтепер не зможе позбутись односторонності, уявляти оточуючу нас реальність як систему, як єдиний, працюючий за певними законами «соціально-економічний організм» без ґрунтування на *міждисциплінарній практиці*. За іншого варіанту наукова спільнота, а за нею і весь соціум, приречені розмірковувати все більше й більше про все менше й менше та рухатися з головою, повернутою назад.

Складовою проблеми, що утруднює розуміння природи сучасних трансформаційних процесів та опис соціально-трудової реальності мовою системного аналізу, є нерівномірність, різношвидкісність перетворень — техніко-технологічних, інституціональних, організаційних і тих, що пов'язані зі свідомістю, культурою людей. Саме останні змінюються найповільніше й часто густо стають «тромбом» на шляху забезпечення стійкого розвитку.

Міждисциплінарний підхід у царині вирішення нагальних соціально-економічних, соціально-трудових проблем сьогодення — це не просто велика, значуща ідея: це надійний фундамент, платформа прирощення фундаментальних, фахових знань, усвідомлення важливої природи явищ і процесів, які народжуються та відтворюються на наших очах. Цінуй міждисциплінарність і ти будеш на крок попереду тих, хто продовжує цінувати виключно вузькопрофесійні знання та методологічні засновки окремих дисциплін.

Міждисциплінарність в економіці дає можливість долати штучні бар'єри між окремими економічними дисциплінами, науковими школами, практиками економічної діяльності та бачити економічні явища й процеси такими, як вони є, розуміючи й природу їх походження, і драйвери розвитку, і наслідки останнього.

Наукові школи економічного спрямування не можуть залишатись у «вежі зі слонової кістки» — бути поза тим, що досліджується та продукується в філософії, політології, соціології, антропології, історії господарства тощо. Свідоме чи несвідоме тривале перебування в напівсамоізоляції загальмувало розвиток економічної думки, зробило проблематичним виконання економічною наукою її суспільної місії.

Актуальна парадигма сучасної економічної науки має гостру потребу в перегляді. Явною є необхідність переосмислення основної течії економічної думки як в критичному сенсі, так і в поданні та оцінці значущих альтернатив, які могли б реально збагатити розумовий горизонт і методологічний арсенал фахівців в області економіки.

Особливо це справедливо для тих областей, де економічна логіка вбудована в соціальний, політичний і культурний контекст. Справа навіть не стільки в удосконаленні вже наявного методологічного апарату, скільки у включенні в предметну область економічної науки тих сюжетів, які традиційно недооцінювалися (а то і зовсім ігнорувалися) професійними економістами і тим самим опинялися у веденні філософії, психології, соціології, культурології та інших наук.

Джерело: Макклоски Д. Риторика экономической науки. Прембула. 2-е изд. / пер. с англ. О. Якименко; науч. ред. пер. Д. Расков. Москва; Санкт-Петербург : Изд-во Института Гайдара; Изд-во «Международные отношения», 2015. 328 с.

Відома дослідниця сучасних проблем риторики економічної науки, почесна професорка економіки, історії, комунікації і мови Іллінойського університету Чикаго Дейдра Макклоскі в науковому виданні «Гріхи економістів — достоїнства буржуазії» (1996) наголошувала на трагічності сучасного стану економічної науки, що на її думку, є наслідком надмірної механістичності цієї науки, яка відбулася з 1940-х років за трьома умовними лініями.

За кожною з цих ліній Дейдра Макклоскі символічно позначає трьох Нобелівських лауреатів з економіки: Пола Самуельсона, Лоренса Клейна і Яна Тін-

бергена. Ці умовні лінії, як вважає Дейдра Макклоскі, і з нею важко не погодитися, перетворилися на своєрідні три «гріхи» сучасної економічної науки: надання надмірної ваги статистичній значущості (Клейн), відрив знання від реальності в «економіці класної дошки» (Самуельсон) і віра в соціальну інженерію (Тінберген)¹⁹.

Зазначимо, що проблемі статистичної значущості в економічній науці присвячено спільну книгу Макклоскі та Зіліака²⁰.

Ключовий посил цієї спільної праці — аргументація, що набір технічного інструментарію, зокрема й статистичної значущості, не дає відповіді на численні запитання щодо людського буття та нездатний замінити собою вдумливий аналіз. За оцінками зазначених авторів, близько 80 % статей у 1980-ті роки та кожна дев'ята з десяти статей у 1990-ті роки, що надруковані в провідному журналі економістів *American Economic Review*, апелюють виключно до статистичного й економетричного інструментарію, забуваючи про економічну значущість отриманих результатів.

У своїх численних публікаціях з проблематики риторики економічної науки Дейдра Макклоскі акцентує на тому, що у сучасних підручниках з економіки забагато абстрактних уявлень щодо природи та функціонування економіки ринкового типу, які часто-густо затушовують реальні проблеми і заводять у віртуальні світи, де всі вирішені завдання можуть бути розв'язані суто ринковими методами на аукціоні.

Без перебільшення можна стверджувати, що в суспільстві, як, на превеликий жаль, і серед науковців, домінує утилітарне, а радше, обмежене, спрощене уявлення про джерела, тенденції, напрями економічного та соціально-трудового розвитку, їх взаємозв'язок і взаємозумовленість. Феномен антиномії панує в суспільній свідомості, а до сформованості сучасного економічного мислення ще далеко.

Економічні науки зможуть працювати на випередження, ідентифікувати сучасні тенденції та тренди розвитку і повноцінно виконувати свою місію лише за умови оновлення методологічних засад наукових досліджень. Складовою такого оновлення, безперечно, є опанування сучасної методології досліджень, що вимагає якнайповнішого використання *потенціалу міждисциплінарного підходу*.

Звернемо увагу потенційного читача на те, що перед науковими економічними школами постають принципово нові завдання в застосуванні міждисциплінарної практики, що має передбачити синергію споріднених наук, зростаючу взаємодію, взаємне збагачення на методологічному та інструментальному рівнях.

Узагальнюючи, акцентуємо на такому. Явища та процеси, що перебувають за «кадром» міждисциплінарності, є доволі складними, багатоплановими та різновекторними, а тому вельми проблематично дати вичерпну характеристику цього феномена в одному, хоча й широкому форматі.

¹⁹ Макклоскі Д. Риторика экономической науки. 2-е изд. Преамбула. / пер. с англ. О. Якименко; науч. ред. пер. Д. Расков. Москва; Санкт-Петербург : Изд-во Института Гайдара; Изд-во «Международные отношения», 2015. 328 с.

²⁰ Stephen T. Ziliak and Deirdre N. McCloskey. The Cult of Statistical Significance: How the Standard Error Costs Us Jobs, Justice and Lives. University of Michigan Press, 2007. 384 p.

Міждисциплінарність у загальному, дещо спрощеному трактуванні — це взаємопроникнення, взаємозбагачення підходів і методів різних наук (дисциплін); це можливість виявити, розпізнати, сприйняти те, що було приховано в надрах окремо взятої науки, за умови використання методів та інструментарію інших наук.

Міждисциплінарність у наукових дослідженнях економічного спрямування означає, з одного боку, перенесення соціально-економічних, управлінських методів, інструментарію за межі вивчення власне економіки, а з другого — взаємодію економістів з іншими науковцями, запозичення їхнього методичного й прикладного інструментарію.

Водночас наголошуємо на тому, що *міждисциплінарність* — це не тільки й не стільки механічне поєднання методології різних споріднених наук, запозичення їх здобутків. Центральна ланка цього феномена — це нова філософія пояснення природи, тенденцій, домінант розвитку нової економіки та сучасного суспільства, це ключ до розуміння того, як функціонує сучасний багатогранник, про який йдеться в апостольському повчанні Папи Римського Франциска. «Церква, — зазначає Папа Римський Франциск, — пропонує інший шлях, який закликає до синтезу між відповідальним використанням методологій, властивих емпіричним наукам, та іншими ділянками знання, як-от філософія, богослов'я та й сама віра, котра підносить людину до таїнства, що перевершує природу і людський розум»²¹. Наведемо й такі слова Папи Римського Франциска: «Цілість більша за частину; але вона також більша, ніж просто сума її частин. Тож не треба занадто перейматися вузькими й частковими питаннями. Слід завжди дивитися ширше й розпізнавати більше добро, яке принесе користь усім нам. Проте це слід робити, не втікаючи від себе і без радикалізму. Необхідно глибше пустити коріння в родючий ґрунт та в історію ... Слід працювати над малим, над тим, що нас оточує, — проте з ширшою перспективою... Глобальне не мусить щось придушувати, часткове не мусить ставати безуспішним. Тут моделлю нам не слугує куля, яка не більша від своїх частин, де кожна точка рівновіддалена від центру, а між точками немає різниці. Нашою моделлю, натомість, є багатогранник, який відображає збіжність усіх своїх частин, кожна з яких зберігає в ньому свою самобутність. Як пасторальна діяльність, так і політична діяльність прагнуть зібрати в такому багатограннику найкраще з того, що в кожному є»²².

На практиці міждисциплінарний підхід може реалізовуватися за двома основними форматами, сценаріями або підходами. *За першого*, найбільш поширеного, міждисциплінарність, образно кажучи, *наводить «мости»* між різними науками, неформально об'єднує їх, не порушуючи їх унікальності та своєрідності. Тут плюралізм, диференціація наук зберігаються, можуть навіть зростати, а міждисциплінарність надбудовується над ними, пов'язує, об'єднує в методологічному та інструментальному сенсі.

За другого формату міждисциплінарність постає як реальний інструмент об'єднання наук, появи інтегрованих продуктів, проєктів, міждисциплінарних об'єктів дослідження, подальше опанування яких є принципово важливим для науки.

²¹ Папа Франциск. Радість Євангелія. Переклад з італійської Оксани Бодак за ред. о. Тараса Борщевського. Львів: Вид-во «Свічадо», 2014. С. 179.

²² Там само. С. 175.

Міждисциплінарність не є феноменом лише економічних наук, а стосується всіх галузей знань. Водночас наголошуємо на тому, що саме для економічної науки інститут міждисциплінарності є особливо актуальним. Це зумовлене тим, що головним об'єктом наших досліджень є економічно активна людина, її економічна діяльність і ті відносини, що супроводжують цю діяльність. Економічно активна людина має щонайменше чотири іпостасі — біологічну, трудову, соціальну й духовну. До того ж цей головний об'єкт дослідження, основний ресурс і носій економічних інтересів існує одночасно в трьох сферах: у світі природи; техніки й технологій; у соціумі.

За такого складного переплетення економічні дослідження та продукування нових економічних знань можливі лише на засадах міждисциплінарності.

Безумовно, елементи міждисциплінарного підходу в дослідженнях соціально-економічного, управлінського спрямування були наявні й дотепер. Важко уявити дослідження соціально-трудої проблематики без використання теоретичного й прикладного інструментарію таких наук, як макроекономіка, національна економіка, економіка державного сектора, демографія, соціальна філософія, антропологія, соціологія. Так, зокрема, дослідження проблем мотивації трудової діяльності завжди спиралися на здобутки психологів, соціологів, соціальних філософів.

Водночас наголошуємо на тому, що на порядку денному стоять принципово нові завдання щодо використання міждисциплінарної практики досліджень. Остання, за нашим баченням, як за масштабами, так і за постановкою завдань, має бути значно ширшою, методологічно вивіреною з огляду на об'єктивні та суб'єктивні обставини. «Час перебування в своєму “економічному окопі”, — зазначає Г. В. Задорожний, — де, образно кажучи, “світла Божого не видно”, тобто в окопі, *штучно відгородженому* від сучасної реальності й експериментально доведених положень в інших, передусім людинознавчих науках, уже минув. І хто цього *не помічає*, той не просто відстає через своє неучтвo, а й цим неучтвом *сприяє* реалізації смертоносних сценаріїв знищення Людини, Природи, Життя. Оновлення методології економічних досліджень, а на їх основі й усієї економічної науки потребує входження в метафізику, широкі двері в яку відчиняє *філософія господарства* як актуальне надбання мислячого людства»²³.

Наступне, на чому маємо зосередитися, — це усвідомлення нових завдань у царині міждисциплінарності та розуміння причин, обставин, трендів, які актуалізують міждисциплінарний підхід.

Украй важливо переконатися в тому, що завдання, які постають перед нами у сфері міждисциплінарності, далеко не ті, що були кілька років тому. “Клубок” завдань зростає, таких клубків стає все більше. Чому це так? Що є каталізатором, першопричинами? Чому все частіше виникає думка, що майбутнє наукових досліджень за міждисциплінарністю?

Перша причина — це небувале ускладнення економічних, соціальних, управлінських процесів і відповідних інститутів. Опанувати механізми функціонування та розвитку цих систем стає дедалі важче, а то й неможливо без використання підходів і методів різних наук. Характерною ознакою нової економі-

²³ Задорожний Г. В. От догматического экономиксизма к спасательному человеческому хозяйствованию. *Социальная экономика*. 2011. № 2. С. 20.

ки, що формується, є інтенсифікація та посилення взаємозв'язків усіх економічних і суспільних процесів, відтворення та поява нових, складніших проблем, що потребують системного, міждисциплінарного підходу до їх вирішення.

Друга причина — наростаюча мобільність, швидкоплинність, швидкозмінюванність усього, що оточує людину й створені нею інститути. Ті зміни, які (ще в другій половині XX ст.) відбувались упродовж 15–20 років, нині за 4–5 років стають реальністю. За таких умов мононаука, монодисципліна самотужки апіорі не можуть виконати своєї традиційної місії та забезпечити стійке прирощення нових знань.

Третя причина — поглиблення спеціалізації наук, як наслідок тенденцій у поділі та кооперуванні наукової праці, що були започатковані на початку минулого століття. Сама тенденція спеціалізації, поглиблення поділу наукової праці представників різних наукових шкіл не є негативним явищем. Але залишається відкритим питання: як забезпечити цілісність, системність сприйняття світу економіки, сучасного суспільного устрою за умов автономізації наукових шкіл і напрямів наукової діяльності.

Важливо усвідомити, що міждисциплінарний підхід не поглинає й не досягає на методи кожної з наук, а створює передумови для більш рельєфного, ширшого погляду на конкретний предмет (об'єкт) дослідження, прирощує наукове знання як засіб вирішення поставлених завдань з вищою результативністю. Отже, міждисциплінарна практика відкриває нові перспективи для сучасної й адекватної відповіді на актуальні економічні, управлінські, соціальні запити, для якнайповнішого використання потенціалу «неекономічних методів вивчення економіки» та «економічних методів вивчення не-економіки», для досягнення синергетичного ефекту від міждисциплінарних взаємодій.

Реальність є такою, що світова спільнота й на початку XXI ст. продовжує вирішувати дилему: «розвиток людини на основі розвитку економіки» чи «розвиток економіки й мимохить, якщо вийде, розвиток людини». За багатьма ознаками другий варіант поки що бере гору. Загалом же «зростання» без «розвитку» варто віднести до феноменів, парадоксів початку XXI ст.

Уважаємо, що для наукових шкіл у галузі соціально-трудових відносин чи не найактуальнішим завданням є *розроблення нової концепції, яка має прийти на зміну домінуючій упродовж багатьох десятиліть концепції «людини економічної»*. Теоретичний концепт «людини економічної», що був сформований понад два століття тому, зазнав останнім часом принципових змін. Однак незмінним залишився засновок, що головною характеристикою економічної діяльності є максимізація цільової функції, економічна раціональність. На думку Л. Роббінса, визначення якого вважається класичним в економічній теорії, ключовою ознакою економічних процесів є раціональний вибір, порівнюваність цілей і обмежених ресурсів, потрібних для їх досягнення²⁴. Неупереджений аналіз свідчить про те, що *homo economicus* як абстрактна інструментальна модель економічної теорії, не враховує соціокультурних, морально-етичних норм і цінностей, якими керується людина в практиці господарювання та життєдіяльності. Правомірно говорити про відмінність між *homo economicus* і людиною реально ді-

²⁴ Роббинс Л. Предмет экономической науки. *THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем*. Москва. 1993. Вып. 1. С. 18.

ючою, оскільки існують суттєві розбіжності між абстрактними, обмеженими передбаченнями теорії, що розглядаються, і реальною господарською практикою, філософією життєдіяльності сучасної людини. Концепція «людини економічної» визнає, що вона має і свідомість, і волю, і мораль, і духовність. Проте концептуальною засадою та водночас її недоліком є безумовний примат індивідуальних потреб, матеріальних інтересів, мотивів, які зумовлюють економічну поведінку. «Людина економічна» — це передусім людина-споживач, людина, яка все або майже все підпорядковує інтересам споживання. Звідси випливає потреба в безперервно зростаючому виробництві, що, своєю чергою, означає й дедалі більше використання ресурсів.

«Людина економічна» наближає ситуацію, яку Медоуз та інші авторитетні вчені називають межами зростання. Людина, яка постійно орієнтована на виробництво матеріальних благ і споживання, поступово втрачає певні людські якості. Вона споживає все більше того, без чого можна обійтися, а то й узагалі їй не потрібне. Гіпертрофована орієнтація на споживання перетворює економічну людину на того суб'єкта, якого видатний філософ ХХ ст. Г. Маркузе зневажливо називає «одновимірною людиною». Свою обмеженість, одновимірність має і модель *homo sociologicus*²⁵.

Отже, в одних теоретичних конструкціях людина постає як особа суто «економізована», в інших — суто «соціалізована» або «засоціалізована», переважана соціальними характеристиками, вимогами й першостями. При цьому залишається поза увагою те, що йдеться про ту саму людину, у якій поєднані, переплетені біологічні, економічні, соціальні, духовні засади. Уважаємо, що наявні моделі людини — *homo economicus* та *homo sociologicus* — недостатні для пояснення складного світу особистості, її мотивів, інтересів (переваг), яка є і фактором, і ресурсом, і метою економічного розвитку. За першої моделі маємо примат економічних явищ і дій за явного нехтування соціальними взаємодіями, соціальною компонентою особистості. За другої моделі маємо так само «роздвоєного» індивіда, але з точністю до навпаки. Більш виправданим, реалістичним має бути не одновимірний, роздвоєний, а компліментарний образ людини. Прагнучи зробити посильний внесок у розроблення концепції, яка повинна прийти на зміну постулатів «людини економічної», наукова школа трудовиків КНЕУ активно працює над формуванням теоретико-методологічних засад «людини соціально-економічної та відповідальної». Така теоретико-методологічна конструкція не заперечує положень, які свого часу було закладено в основу концепцій «людини економічної» та «людини соціальної».

Лейтмотивом нашого доробку в царині розроблення концепції «людини соціально-економічної та відповідальної» є її розгляд крізь призму чотирьох іпостасей, а саме біологічної, економічної, соціальної та духовної. Отже, «людина соціально-економічна та відповідальна» — це людина в комплексному її вимірі. За нашим концептом, ця людина, крім іншого, містить характеристики (виміри), яких немає у *homo economicus* і *homo sociologicus*: вона любить, співчуває, заздрить, виявляє егоїзм, може ненавидіти, має звички, характер, може діяти алогічно, має власний набір та ієрархію мотивів матеріального та нематеріаль-

²⁵ Вайзе П. *Homoeconomicus* и *homosociologicus*: монстры социальных наук. *THESIS*. 1993. Т. 1. Вып. 3. С. 120.

ного характеру тощо. Важливою відмітною характеристикою запропонованих новацій є й концепт, згідно з яким у суспільстві формуються та виявляються не тільки індивідуальні інтереси, а й особливий суспільний інтерес, яким нехтують ліберальні та неоліберальні теорії, продуктом яких і є концепція «людини економічної».

У розвиток сказаного зазначимо, що складовою методологічного, міждисциплінарного оновлення наук про працю та соціально-трудові відносини має стати подальший конструктивний синтез теоретичних досліджень у цій царині.

Наполягаємо на одному з попередніх посилів: щоб черговий раз не «латати дірки», не імітувати модернізацію чи активізацію, а усвідомлено розробляти реалістичну соціально-трудову політику, конче необхідно знати природу глибинних процесів, тренди нової економіки, розуміти, що залишається за «кадром» і перешкоджає стійкій соціальній динаміці. Саме це змушує нас шукати нове наукове знання в царині соціально-трудового розвитку. Час простих рішень минув. Пора позбутися наслідків і недалекого минулого, і навіть сьогодення, коли компілювання, антиномізація, еклектика заповнили більшість економічних видань. Такі наукові «здобутки», у кращому разі, є просто некорисними, а в гіршому — відтворюють спотворене економічне мислення та унеможливають формування виваженої соціально-економічної політики. За використання ж сучасного методологічного інструментарію з'являється можливість відмовитись від багатьох так званих вічних постулатів, істин, усталених канонів і водночас відкрити нові грані світу як економічного, так і позаекономічного.

Стереотипи економічного й соціального мислення, які домінують навіть серед представників так званої еліти, політикуму, настільки поширені, що в більшості доктрин, стратегій, прогнозів, які приймаються на найвищому рівні, проблема «соціального», «соціально-трудового», «людиноцентричного» все ще стоїть на одному з останніх місць. Зазначене вище розглядається нами як певні «збої» світоглядного, морально-етичного характеру.

У дихотомії «соціальне — економічне», на наше переконання, на першому місці перебуває соціальне й не тому, що ми не усвідомлюємо роль, значення виробництва, матеріальної сфери, економіки загалом. Наша принципова позиція — це сповідування людиноцентричної філософії, логіки, яка була аксіомою ще для мислителів далекого минулого, але почала втрачатися, нівелюватися під впливом економцентризму, економізації, десоціалізації, урешті-решт, «збоїв» світоглядного характеру.

За філософією, логікою, яка є зрозумілою, очевидною для кожної свідомої людини, остання працює, щоб жити, а не живе лише для того, щоб працювати. Метою виробництва є не саме виробництво, а людина, задоволення її потреб, і не лише матеріальних, можливість розвитку та самореалізації. Орієнтуючись на методологію М. Вебера, як мету, першість критеріїв суспільного розвитку варто розглядати не «матерію», а «дух», не «тонни», «метри», «кілометри», а людину, її соціальне буття.

Отож, не є перебільшенням твердження, на якому автори наполягають упродовж тривалого часу: щоб жити краще й змінювати оточуючий світ на краще,

необхідно передусім навчитися думати інакше, виховати в собі цінність людиноцентричності, примату соціального над матеріальним.

Слід констатувати, що чи не найбільших проривних результатів у дослідженні соціально-трудової проблематики науковій школі трудовиків КНЕУ вдалося досягти, коли «опорами» концептів став міждисциплінарний підхід і теоретико-методологічний та прикладний інструментарій: демографії-XXI; глобалізації-XXI; суспільного поділу праці-XXI; політико-економічного конструкту-XXI; інституціоналізму-XXI; цифровізації, бізнес-моделей і нової економіки. На нашу думку, часткова, локальна, суто трудова реальність припинила існувати як певна автономія, як самодостатній інститут.

Світ праці, світ самих людей уже не є «моносвітом», суто трудовим, він став гібридним, соціокультурним, глобальним.

На завершення ще раз наголосимо, що в умовах, коли на зміну обмеженим ресурсам приходять необмежені, коли вторинний сектор втрачає свою значущість на користь третинного сектора, коли так звані базис і надбудова змінили свою полярність, коли позаекономічне відіграє не меншу, а то й більшу роль, аніж суто економічне, коли відбуваються кардинальні зміни в мотивації й цінностях трудового життя, інструменти, механізми, парадигми, які продукувала дотеперішня економічна теорія, у більшості випадків втрачають будь-який сенс.

Закликаємо потенційних читачів сприйняти за аксіому раніше оприлюднений посил авторів: на сучасному етапі має відбуватися зміна теоретичного, філософського розуміння дійсності — дійсності й техніко-технологічної, і економічної, і соціально-трудової. Не виключено, що саму економіку та її соціально-трудова сферу вже у найближчій перспективі маємо розглядати як уособлення зовсім інших парадигм і відповідних відносин. Задля опанування новітньої філософії суспільного буття потрібно стати на шлях міждисциплінарних досліджень, відмовитися від заскорузлих схем, моделей, інструментів, що сформувалися за умов дотеперішньої економіки, яка за більшістю параметрів є повною протилежністю тій реальності, що інтенсивно формується. Водночас украй важливо подолати догми неолібералізму (на кшталт «вільного ринку», який забезпечує так званий спонтанний порядок), як і інші неприродні -ізми; намагатися дивитися на довколишні світи відкритими очима; демонструвати здатність розуміти причинно-наслідкові механізми взаємозв'язку та взаємозумовленості технічного, економічного, позаекономічного й соціально-трудоного розвитку. Майбутнє щоденно намагається наздогнати нас, а тому необхідно все робити краще й швидше — думати, узагальнювати, розмірковувати, досліджувати, діяти, адаптуватися.

ПІСЛЯМОВА

Майбутнє світу праці і зайнятості, світу самих людей — все ще недописана книга. ...

Карколомні трансформації матеріально-технічного, технологічного, інституціонального, демографічного, соціального характеру спричиняють перетворення у чинниках економічного розвитку та набуття конкурентних переваг, методах господарювання, в системі суспільного поділу та організації праці. Означені трансформації мають незворотній характер і в подальшому будуть лише ускладнюватися та наростати. «На виході» цих трансформацій маємо докорінні зміни в системі суспільних відносин, новий формат сфери праці та зайнятості. Це потребує глибокого осмислення, усвідомлення природи трансформацій, їхніх наслідків спочатку на філософському, а потім — на прикладному, життєдіяльному рівні з тим, щоб від хаотичних політичних, організаційно-управлінських реакцій перейти до усвідомленої політики змін, соціоекономічних регламентів, спрямованих на переведення суспільних дій на всіх рівнях ієрархічної структури економіки і суспільства у русло цілеспрямованого, людиноорієнтованого розвитку.

Не потребує особливих аргументацій твердження про те, що основною платформою, полігоном апробації нових ідей у царині економічного і соціального поступу була і залишається економічна теорія, у тому числі економічна теорія праці і зайнятості. З'ясувати природу трансформацій в оточуючих нас світах, дати зрозуміле для широкого загалу пояснення основних тенденцій і домінант суспільного розвитку, аргументувати й формалізувати напрями забезпечення стійкого, людиноцентричного розвитку — безпосереднє, природне, першочергове завдання економічної «науки наук».

Остання, за нашим баченням, накопичила величезний арсенал описового матеріалу стосовно змін, які відбуваються в усіх сферах життєдіяльності під впливом інформаційно-комунікаційних технологій, якими постають на поверхні наслідки «вбудовування» технологій Четвертої промислової революції у складну «тканину» економічних і суспільних відносин. Однак залишається і поглиблюється відчуття методологічного, філософського вакууму у розумінні природи, першопричин змін у їх міждисциплінарному вимірі та проявах.

Реальність є такою, що карколомні зміни інституціонального, матеріально-технологічного, технологічного характеру залишаються не поясненими в плані того, що будемо мати «на виході», якою для людини є достеменна цінність інновацій цифрової доби, яким є баланс зисків і втрат для соціуму за розбудови «безлюдної» економіки. Звертаємо увагу й на те, що техніко-технологічні перетворення є неспівставними з реальними змінами у мисленні, образі життя людей, економічній і соціальній культурі останніх.

Маємо усвідомити, що період опису змін, констатації очевидного, продукування фрагментарних конструктів давно минув. За використання міждисциплінарного підходу має бути сформована нова економічна теорія праці і зайнятості, що пояснює достеменно природу світу праці і світу самих людей за цифрової

доби, їхні ресурси, конкурентні переваги і «провали», механізми та інструменти функціонування і регулювання. При цьому принципово важливо відмовитися від дотеперішніх «вічних» істин, заскорузливих схем, переосмислити базові концепти індустріальної доби, зрозуміти усю безперспективність їх підлаштунку під реалії нової (цифрової) економіки, які у більшості випадків є повною протилежністю того, на чому формувалася та функціонувала економіка впритул до початку XXI століття.

Цілком очевидно, що численні лакуни теоретичного фундаменту нової економіки і мережевого суспільства потребують заповнення нетрадиційними концептами, верифікованими новаціями, постіндустріальними ціннісними установками, баченням нової ролі позаекономічного, морально-духовного у життєдіяльності соціуму першої половини XXI століття. Саме на заповнення цих лакун і спрямоване дослідження авторів, результати якого представлені у цій монографії.

Виконане дослідження містить переконливі докази того, що світ економіки та світ людей на рубежі двох тисячоліть вступив у період надскладних, нелінійних, різновекторних змін і трансформацій, у період турбулентності. Означені характеристики та процеси повною мірою притаманні і такій провідній складовій економічної системи, якою є соціально-трудова сфера — сфера, у центрі якої перебуває економічно активна людина, котра взаємодіє з інститутами ринкового середовища з приводу участі у суспільному поділі праці, у процесі безпосереднього докладання праці. Ця взаємодія стосується ключових питань життєдіяльності людини, а саме: включення до сфери безпосереднього виробництва, організації виробничої діяльності, її результатів, формування доходів, створення безпечних умов праці, соціального захисту працівників та інших питань, що пов'язані зі створенням умов для гідної праці та підвищенням якості життя економічно активного населення.

Наведені в монографії результати досліджень засвідчують протирічливість соціально-трудової реальності початку XXI століття, для якої характерним є як зародження нових можливостей соціального поступу, так і нелінійність, різновекторність його наслідків, поява усе нових викликів і ризиків. Через призму зайнятості, доходів, гідної праці, управління персоналом та інших системуютьовуючих компонент соціально-трудової сфери розглянуто тенденції і домінанти соціально-трудового розвитку. Складовою результатів проведених досліджень є обґрунтування стратегічних векторів подолання найгостріших соціальних проблем нової економіки та мережевого суспільства.

Зміст монографії містить переконливі докази того, що економіка і суспільство сучасної доби протягом надкороткого за історичними мірками часом набули нового формату і являють собою, образно кажучи, нову «тканину», що зіткана з потенційних можливостей, асиметрій, непізнаних або неусвідомлених тенденцій, домінант розвитку.

Немає підстав переглядати раніше зроблені нами висновки стосовно парадоксів сьогодення, один з яких полягає в тому, що означена вище «тканина» формується, швидше, за законами природи, а не за лекалами та інструментами, які опрацьовані і запропоновані науковою спільнотою. Неадекватність суджень, прояви антиномії, зміщення акцентів, еkleктичність і підміна понять, неусвідом-

лення або переставляння місцями причин і наслідків — це і багато іншого, на жаль, заповнило економічну літературу¹.

Упродовж останніх років автори монографії відстоювали і продовжують відстоювати точку зору, що на зламі тисячоліть і в подальших часових рамках ХХІ століття світ праці та зайнятості, образно кажучи, перевернувся і кардинальні зміни у цій сфері лише пришвидшуватимуться. Концепти, судження, теоретико-прикладні засновки, які містяться в монографії, переконують у тому, що соціально-трудова реальність першої половини поточного століття — це «плинна» реальність, унікальний, небачений раніше симбіоз нових можливостей і втрат, нової динаміки розвитку і неочікуваних, загрозливих наслідків життєдіяльності людини і створених нею інститутів.

«Червоною лінією» через монографію проходить думка про те, що оцінка реального стану соціально-трудової сфери і подальша розробка «дорожньої карти» її розвитку мають розпочатися з неупередженого аналізу, із з'ясування першопричин, які викликають великомасштабні, різновекторні зміни у всіх сферах суспільного буття та соціально-трудої трансформації. У свою чергу, це має сприяти формуванню нового мислення, нових світоглядних переконань і цінностей, нової економічної культури, без чого неможливо стати на шлях стійкого, людиноорієнтованого розвитку.

Автори монографії намагалися послідовно переконувати потенційного читача в тому, що перетворення, які відбуваються у соціально-трудої сфері під впливом інформаційно-комунікаційних технологій, мережових систем, інших ресурсів та інститутів нової економіки, — це навіть не радикальні зміни, а повна, всеохоплююча трансформація, стан, коли змінюється все, або майже все — цінності, мотиваційні настанови, ієрархія, першоджерела розвитку, структура ресурсів, форми та технології взаємодії, форми та масштаби зайнятості, рівень, структура, диференціація доходів; співвідношення (ієрархія) економічного і позаекономічного; форми організації праці тощо.

Монографія позбавлена недоречного у даному випадку оптимізму щодо майбутнього світу праці та зайнятості. При цьому автори пропонують змінити традиційні погляди на вирішення проблематики соціально-трудої сфери, сформувати культуру мислення, що адекватна реаліям постіндустріальної, цифрової доби; апелюють до цінностей, зважаючи на які соціум здатний стати на шлях людиноцентричного розвитку.

В умовах, коли на зміну обмеженим ресурсам приходять необмежені, коли вторинний сектор втрачає свою значущість на користь третинного сектора, коли так звані базис і надбудова змінили свою полярність; коли позаекономічне відіграє не меншу, а то й більшу роль, аніж суто економічне; коли відбуваються кардинальні зміни в мотивації й цінностях трудового життя, інструменти, механізми, парадигми, що їх продукувала дотеперішня економічна теорія у більшості випадків втрачають будь-який сенс.

Автори закликають сприйняти за аксіому твердження, що на сучасному етапі має відбуватися зміна теоретичного, філософського розуміння дійсності — дійсності і техніко-технологічної, і економічної, і соціально-трудої.

¹ Колот А. М. Соціально-трудова реальність-ХХІ: філософія становлення, можливостей та викликів. *Економіка України*. 2021. № 2. С. 3–31.

Результати останніх досліджень, що отримані нами та корелюють з висновками багатьох науковців, здебільш зарубіжних, апелюють до необхідності переглянути дотеперішні уявлення щодо впливу нової економіки на змістові характеристики праці². Не можемо, не маємо права не зважати на те, що набирають обертів та масштабів явища і процеси, які обумовлюють так зване «вихолощення» сучасної економіки. Це явище має багато проявів, але новим і таким, що має вкрай негативні наслідки для стабільної, гарантованої, високооплачуваної зайнятості для середнього класу, є трансформація робіт, які дотепер були надскладними і складними, у роботи прості за змістом (з позицій трудових функцій). Причина такої трансформації — інтенсивне насичення суспільного виробництва інформаційними системами, елементами штучного інтелекту, кіберсистемами, нанотехнологіями, хмарними технологіями тощо, які перебирають на себе комунікативні, аналітичні, інтелектуальні, розумові функції. Іншими словами, раніше технології, технічні пристрої були при людині, а нині усе більше людина перебуває при них. Внаслідок того, що технології Четвертої промислової революції, як і інші технології постіндустріальної доби, здатні перебрати на себе виконання і простих, і складних, і надскладних функцій, що їх дотепер виконувала людина, відбудеться (і вже частково це є) багатопланове, великомасштабне вихолощення у сфері зайнятості. І йдеться не тільки і не стільки про зникнення зі штатних розписів окремих посад, заміну посад високооплачуваних на низькооплачувані (з огляду на спрощення трудових функцій), а про вихолощення цілих сегментів, сфер професійної діяльності (юристи, обліковці, у майбутньому — водії вантажних перевезень тощо).

Проведені нами піонерні дослідження, спрямовані на формування економічної культури епохи «цифровізації», пошуку відповідей на низку запитань, які донині не мають однозначності, завершених оцінок, такі: Стратегія зайнятості на сучасному етапі — це пошук механізмів мінімізації її нестандартності чи відстоювання статусу-кво? Гнучка зайнятість — це шлях до непередбачуваності на ринку праці чи нова модель стійкості цього ринку? Прекаризація і гнучкість — це шлях до втрати гарантій соціальної безпеки чи до утвердження нового формату стійкого розвитку? Що краще — нестійка зайнятість чи стійке безробіття?

Не виключаємо, що в недалекому майбутньому інститути економіки та суспільства віднайдуть «рецепт» розширення сегменту стандартної зайнятості за економіки (не)платформ та інших гібридних її форм. Реалії ж сьогодення є такими, що чинники, які спричинили феномени початку ХХІ ст. — «великий вибух-1» і «великий вибух-2», — диктують розширення сфери застосування атипових форм зайнятості.

Зміст монографії має переконати потенційного читача у тому, що «великий вибух-1» і «великий вибух-2», що сталися у соціально-трудовій сфері наприкінці ХХ — початку ХХІ століття, — це синхронне нашарування у часі та просторі кількох глобальних, надмасштабних і водночас різновекторних за наслідками феноменів сучасності, які формують принципово нову соціально-трудову реальність. Ідеться про те, що у часі та просторі відбулося і продовжує відбува-

² Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудовий розвиток в ХХІ столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 116–117.

тися співпадання мегазрушень демографічного, глобалізаційного, технологічного, інституціонального, епідеміологічного, політико-економічного характеру й утвердження нової моделі «Праця 4.0». Можемо розраховувати на «великий вибух-3», фундаментальними засадами якого стануть інша структура та інша ієрархія цінностей, домінування людиноцентричності, розбудова етичної економіки.

Один із засновків, що його відстоюють автори, — необхідність опановувати нову філософію стандартності та нестандартності. За перспектив підвищення продуктивності, розширення вільного часу, зростання соціальної якості нинішня нестандартність має повністю і незворотно трансформуватися у звичну, традиційну соціально-трудову реальність.

Привертаємо увагу представників різних наукових шкіл-трудовиків до окремих домашніх завдань, з якими маємо впоратись, виходячи при цьому з таких настанов:

- настійливо опановувати міждисциплінарну методологію і водночас розширювати горизонти наукових досліджень, послідовно формувати нову економічну теорію праці;

- суто «трудовий» підхід до розуміння філософії нової економіки і її соціально-трудової реальності вкрай недостатній;

- без залучення методології, інструментарію, теоретичних досліджень демографів, соціальних філософів, глобалістів, психологів, соціологів оточуючі нас світи виявлятимуться лише фрагментами, клаптиками, а достеменна мозаїка світу самих людей, світу праці і зайнятості буде залишатися «за кадром»;

- без міждисциплінарного підходу, без комплексних, системних досліджень будемо і надалі знати усе більше і більше про усе менше і менше, до того ж у спотвореному вигляді.

Зміст монографії має переконати у тому, що якісно нових результатів у дослідженні соціально-трудової проблематики можна досягти, коли опорами пропонованих концептів постає міждисциплінарний підхід і теоретико-методологічний та прикладний інструментарій демографії-XXI, глобалізації-XXI, суспільного поділу праці-XXI, політико-економічного конструкту-XXI, інституціоналізму-XXI, цифровізації, бізнес-моделей і нової економіки.

Технології Четвертої промислової революції, зміни у глобальному бізнес-просторі, новий формат суспільного поділу праці, трансформація вартісних ланцюгів формування доданої вартості, нові можливості, обмеження та виклики на ниві соціально-трудової сфери і багато-багато іншого, що стосується економічного і соціального буття, — це єдиний процес причинно-наслідкових перетворень. Техніко-технологічні та інституціональні новації трансформують сферу безпосереднього докладання праці через зміни у суспільному поділі праці, різновекторні процеси інтелектуалізації праці і водночас «вихолощення» економіки, кількісні та якісні перетворення соціально-трудового характеру на всіх фазах суспільного виробництва. Нові мегатрендові технології прямо чи опосередковано впливають на архітектуру глобальної економіки, формують нові мотиваційні орієнтири під час ведення підприємницької діяльності, обумовлюють нову структуру ресурсів праці та рівень її продуктивності; продукують нові за змістом і характером соціально-економічні та соціально-трудові відносини.

Нами пропонується нова теоретична конструкція особливостей нової платформи соціально-трудового розвитку за впровадження технологій «Індустрії 4.0» та інституціональних змін, що притаманні новій економіці. Нашою принциповою позицією є та, що чи не вперше за останні 150–200 років перестає діяти, «працювати» колишня об'єктивна закономірність, що сформульована К. Марксом у його визначенні продуктивності суспільної праці, а саме — феномена, за якого частка живої праці скорочується, частка уречевленої праці збільшується, але збільшується у такий спосіб, що загальна кількість праці у розрахунку на одиницю продукції скорочується.

Наші дослідження, що кореспондують з висновками багатьох українських і зарубіжних учених, переконують у тому, що технології Четвертої промислової революції змінюють ландшафт економічного і соціального, формують новий рівень продуктивності, за якої має місце інтенсивне скорочення у розрахунку на одиницю продукції як живої, так нерідко й уречевленої праці. Ще раз наголошуємо на тому, що для розуміння трендів, доміант нової економіки принципово важливо усвідомити чи не основну її особливість — вона стає як менш трудомісткою, так і менш матеріально- та фондомісткою. Утвердження нової економіки — це новий рівень продуктивності, це одночасно і нові можливості, і нові обмеження, і нові виклики для соціально-трудової сфери.

Наведені судження й узагальнення мають на меті приращення знань і поглиблення розуміння природи причинно-наслідкових змін у царині економічного та соціально-трудового розвитку, що прямо чи опосередковано пов'язані з поширенням проривних технологій початку XXI ст. і розбудовою нової економіки.

Вважаємо, що одним із піонерних теоретико-прикладних засновків, що їх відстоюють автори, є обґрунтування сутності феномену «Праця 4.0» через призму та соціально-трудовий вимір сукупного працівника нової економіки, глобалізаційних процесів; форм, видів зайнятості та пов'язаних з ними відносин; мережевої організації праці; змісту та траєкторії розвитку процесів праці; трудових доходів, а саме їх рівня, диференціації, тенденцій і доміант у цій царині; нового формату соціально-трудових відносин.

Наскрізною думкою, що домінує у всіх розділах, є й така: часткова, локальна, суто трудова реальність перестала існувати як певна автономія, як самодостатній інститут. Світ праці, світ самих людей перестав бути «моно», суто трудовим, він гібридний, соціокультурний, глобальний.

До складових домашніх завдань, з якими маємо успішно впоратися, слід віднести розвиток теорії і практики управління персоналом за умов, коли на ринок праці усе більше виходять представники покоління Z. Цілком очевидно видається потреба у перебудові всіх складових системи управління персоналом організацій з урахуванням розширення присутності на робочих місцях персоналу «цифрового покоління». Можна передбачити, що більшість форм і методів добору, розвитку персоналу, матеріальної і нематеріальної мотивації, оцінювання результатів трудової діяльності, які нині домінують у практиці управління персоналом організацій, покоління Z буде сприймати (і вже сприймає) як архаїзм, як рудимент індустріальної доби.

Горизонт подальших наукових розвідок пов'язуємо з пошуком і науковою аргументацією інноваційних HR-технологій, які будуть працювати на усунення

асиметрій у взаємодії покоління Z і платформи «Праця 4.0». Об'єктивний аналіз змін, що відбуваються за становлення платформи «Праця 4.0» у контексті міжпоколінного аналізу, — це перший крок на шляху до подолання небажаного розвитку подій на полі праці та зайнятості, створення передумов для підвищення соціальної якості. Маємо зробити усе можливе, щоб не проспати майбутнє, яке вже настає.

За умов, що стають домінуючими у цифрову, мережеву добу, актуалізуються дослідження проблематики, що пов'язана з балансом «робота — вільний час», «робота — сприйняття життя як щасливого», наповнення вільного часу цінностями здорового, людиноцентричного життя, соціальної якості; проведення експериментальних досліджень зі скорочення робочого часу та його впливу на економічне і соціальне буття; запровадження інституту безумовного базового доходу та його економічних і соціальних наслідків.

Розглядаючи домашні завдання на прийдешній період, особливий акцент зробимо на такому. Умови нестабільної екосистеми, нова соціоекономічна та епідеміологічна реальність диктують необхідність зосередитися над розробкою прикладних, суспільно корисних проєктів життєдіяльності людини праці задля вирішення двоєдиного завдання — створення умов для безпечної, захищеної від епідеміологічних загроз праці і водночас забезпечення продуктивної зайнятості на основі задіяння узгоджених, односпрямованих регламентів, що містять організаційні, управлінські, адаптаційні, психофізіологічні, безпекові рішення у царині трудової діяльності. Отже, за умов нової соціоекономічної, епідеміологічної реальності чи не основним завданням наукових шкіл трудовиків на найближчі роки постає наукове забезпечення розробки проєктів регламентів трудової діяльності в нестабільній глобальній екосистемі як інструментарію соціоекономічної безпеки.

Виконане дослідження переконує у тому, що суспільства, як нині, так і в віддаленій перспективі, за нашим баченням, будуть мати серйозні проблеми у царині праці; прогнозується збереження високої частки простої, монотонної праці за використання найсучасніших технологій. Одним з найбільших викликів для майбутніх поколінь залишаться асиметрії між вимогами людини цифрової доби до змісту праці та реальним наповненням процесу праці. Великою є ймовірність домінування індивідуалізму в його негативних формах, за яких цінності довіри, солідарності, взаємодопомоги, згуртованості, колективізму дедалі більше відходять на узбіччя суспільного поступу.

Водночас маємо усвідомити, що наявні передбачення майбутнього світу праці — це в ліпшому разі зважений погляд на прийдешнє за дрейфу тих тенденцій і домінант розвитку, що започатковані в останні десятиліття та відтворюються за участі інститутів ринку, національних і наднаціональних інституцій; дії концептів, що притаманні глобальній економіці. Будь-які прогнози, навіть найвиваженіші та найобґрунтованіші, — це ще не припис і не фатальність. Майбутнє світу праці та соціально-трудоного розвитку — це насамперед віддзеркалення трансформації соціуму, а саме його світогляду та цінностей життєдіяльності.

Один з найвідоміших футурологів сучасності Річард Уотсон справедливо наголошує на такому: «Майбутнє не написане, однак те, яким ми його уявляємо, може вплинути на образ нашого життя і поведінку у нинішньому часі точно так

же, як наші особисті і колективні історії можуть визначити, хто ми такі і які вчинки робимо ... Іншими словами, і минуле, і майбутнє завжди є у нинішньому»³. І далі Річард Уотсон підкреслює: «Роздуми про майбутнє — спроба розворошити нинішнє і розкопати наші стійкі уявлення про те, що буває, а чого бути не може, — уявлення міцно вшиті у наше бачення майбутнього. І окрім цього, це спосіб нагадати людям, що майбутнє створюється вчинками і рішеннями, які здійснюються у нинішній період, а ми про це часто-густо забуваємо»⁴.

Соціум має навчитися мислити за логікою Д. Медоуза, або ж принаймні дослухатися до нього. Д. Медоуз наполягає, зокрема, на такому: «Взагалі це невірна ідея, що якісь там технології, або прогрес, або якісь нові види обладнання зможуть вирішити наші проблеми. Наші проблеми походять не від технологій, а від нашої культури. Від того, що ми егоїсти, ми не хочемо турбуватися про тих, хто поруч. Від того, що ми думаємо лише про день сьогоднішній і не думаємо про довгострокову перспективу. Від того, що для нас важливіше стати багатими, а соціальні питання не важливі. Ніякі технології це не замінять»⁵.

Водночас Д. Медоуз наполягає на необхідності глобальних змін світоглядного характеру, відмови від культури конс'юмеризму та індивідуалізму у якості єдиної моделі поведінки людини. Приблизно такої ж думки дотримується і видатний соціолог сучасності Ф. Фукуяма. «Нерозуміння того, — зазначає Ф. Фукуяма, — що основи економічної поведінки знаходяться в царині свідомості і культури, призводить до тієї поширеної помилковості, за якої матеріальним причинам приписують ті явища у суспільстві, які за своєю природою в основному належать області духу»⁶.

Для реалізації завдань, що мають бути реалізовані на шляху людиноорієнтованого розвитку, необхідні людські ресурси з новою культурою мислення, потужним потенціалом креативності, світлою головою, соціальною відповідальністю, нездоланною вірою у світле майбутнє країни і натхненним бажанням його наблизити. Їм присвячується ця монографія.

Суспільство цифрової доби, як впливає з результатів проведеного дослідження, може виявитися суто технократичним, людинонецентричним, а може відкрити «вікно» нових можливостей і мріяної упродовж століть всеосяжної соціальної якості. Цей водорозділ значною мірою залежить від того, наскільки швидко настане глобальне Прозріння, яке має морально-етичну, духовну основу, передбачає зміну пріоритетів суспільного розвитку, структури та ієрархії людських цінностей.

В одному з наукових видань, підготовленому ще до настання коронавірусної кризи, нами акцентувалась увага на наступному: «Звичайно, хотілося б уявити майбутній світ праці більш райдужним, мати надію на позитивну динаміку відтворення робочих місць та розбудову економіки, у якій кожна економічно активна людина за бажання може знайти собі місце на ринку праці зайнятих та самореалізуватися. Хотілося б бути таким оптимістом як наприклад,

³ Уотсон Р. Будущее. 50 идей, о которых нужно знать / пер. с англ. Ш. Мартыновой. Москва : Фантом Пресс, 2014. С. 3.

⁴ Там само.

⁵ Медоуз Д. Рост должен прекратиться. *Однако*. 2012. №17 (126). URL: <http://ideasforworld.org/files/publications/10.pdf> (дата звернення: 28.05.2021).

⁶ Culture Matters: How Values Shape Human Progress, 2000. P. 57.

Ручір Шарма, а головне, щоб справдилися його очікування. «Я дивлюся — пише Ручір Шарма — на автоматизацію робочих місць з оптимізмом, тому що вірю: закони, які управляють економічним світом, схожі з тими, які управляють світом фізичним, де нічого не втрачається і не набувається, а усе трансформується. Як відзначила консалтингова фірма McKinsey, за останні двадцять п'ять років біля третини нових робочих місць, створених у США, відносилися до категорії, якої за двадцять п'ять років до цього не було або майже не було. За наступної трансформації робочих місць люди, ймовірно, замінять місця, що віддані роботам і штучному інтелекту, новими, які ми поки що навіть не можемо собі уявити»⁷.

Не виключаємо, що Ручір Шарма має рацію і вектор розвитку подій в оточуючих нас світах — техніки, інститутів, економіки, самих людей — набуде іншого формату. Але для цього мають відбутися карколомні зміни в свідомості людей, їхніх цінностях життя в цілому і трудового, зокрема, у розумінні сенсу життя.

Світ позаекономічний, морально-духовний, ціннісний має зазнати кардинальних змін. Еволюційним шляхом таких змін навряд чи можна досягти. Не виключаємо, що такі зміни можуть статися, коли людство постане перед небаченими загрозами, катаклізмами, переживе глобальний стрес і настане прозоріння, яке скоріш за все прогнозоване Богом.

Такий висновок не є завищеним та/або спонтанним. Десь там глибоко в душі кожної думуючої, соціально відповідальної людини з'являються такі ж або приблизно такі ж думки. Світом керують ідеї, інтереси, домінуючі цінності. За іншого світогляду, іншої культури, інших цінностей та ідей, за іншого розуміння сенсу життя світ людей може стати безумовно і кращим, і більш справедливим, і більш людиноорієнтованим»⁸.

Уже більш як через рік після настання планетарного лиха — пандемії коронавірусу COVID-19 — можемо лише підтвердити раніше зроблені нами висновки.

Мати Тереза свого часу висловила думку, в якій закладено філософію мудрості: «Я не можу самотужки змінити світ, але я можу кинути камінь у воду, і від нього розійдеться безліч хвиль». У науковців є унікальна можливість продукувати нові хвилі, пориви вітру, яким наповнюються вітрила, вчити думати, спонукати до роздумів і подальших людиноцентричних дій.

⁷ Шарма Р. Взлеты и падения государств. Силы перемен в посткризисном мире / пер. с англ. Н. Шаховой. Москва: издательство АСТ: CORPUS, 2018. С. 84.

⁸ Колот А. М., Герасименко О. О. Демографічні, технологічні та соціально-трудові імперативи економічного розвитку: нові можливості і виклики постіндустріальної доби / Розвиток соціально-трудових відносин: проблеми науки та практики / С. І. Бандур, Т. А. Костишина, О. О. Нестуля та ін.; за ред. Т. А. Костишиної. С. 39.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азьмук Н. А. Трансформація зайнятості при переході до цифрової економіки: глобальні виклики та стратегії адаптації: монографія. Київ: Знання, 2019. 335 с.
2. Александер Дж. Прочные утопии и гражданский ремонт. *Социологические исследования*. 2002. № 10. С. 3–11.
3. Алле М. Основные направления моей работы. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. / сопред. науч.-ред. совета Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. Т. V, в 2 кн.: Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. Москва: Мысль, 2004. Кн. 1. 767 с.
4. Антонюк Л. Л., Ільницький Д. О., Лігоненко Л. О., Денісова О. О. [та ін.]. Цифрова економіка: Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на людський капітал та формування компетентностей майбутнього: монографія / за ред. Л. Антонюк, Д. Ільницького, А. Севастюк. Київ: КНЕУ, 2021. 337 с.
5. Базилевич В. Д., Гражевська Н. І., Гайдай Т. В., Леоненко П. М., Нестеренко А. П. Історія економічних учень: навч. посіб. Київ: Знання, 2004. 1300 с.
6. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2002. 390 с.
7. Бауман З. Пять прогнозов и множество оговорок. *Иностранная литература*. 2006. № 8. С. 194–210.
8. Бауман З. Текучая современность. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.
9. Бек У. Космополитическое общество и его враги. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Т. 6. № 1. С. 24–53.
10. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва: Academia, 1999. 786 с.
11. Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности. Размышления о мире XXI века. Москва: Центр исследований постиндустриального общества, 2007. 304 с.
12. Бердяев Н. Смысл истории. Москва: Мысль, 1990. 176 с.
13. Березин М., Геншель Ф., Крауч К. [и др.]. Политика в эпоху жесткой экономии / под ред. А. Шефара, В. Штрика; пер. с англ. А. А. Алвертян, Н. Г. Глазникова, А. Г. Кузянина и др.; под науч. ред. А. А. Порецковой, И. В. Соболевой. Москва: Высшая школа экономики, 2015. 392 с.
14. Блауг М. Методология экономической науки. Москва, 2004. 416 с.
15. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва, Добросвет, 2009. 389 с.
16. Болдуин Р. Великая конвергенция: информационные технологии и новая глобализация / пер. с англ. О. Левченко; под науч. ред. А. Белых. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. 416 с.
17. Боулз С. Моральная экономика. Почему хорошие стимулы не заменят хороших граждан / пер. с англ. Д. Шестакова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2017. 336 с.
18. Бурдье П. Формы капитала. *Экономическая социология*. 2002. Т. 3. № 5. С. 60–74.
19. Вайзе П. Homoeconomicus и homosociologicus: монстры социальных наук. *THESIS*. 1993. Т. 1. Вып. 3. С. 115–130.
20. Вайсман Д. Времени в обрез: ускорение жизни при цифровом капитализме / пер. с англ. Н. Эдельмана; под науч. ред. С. Щукиной. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2019. 304 с.
21. Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
22. Ворона В. Від партійної ідеології — до наукової методології пізнання і реалізації закономірностей розвитку суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України*. 2020. Вип. 7 (21). С. 13–34.
23. Вызовы Индустрии 4.0 и необходимость новых ответов. С. 6–7. URL: http://www.industrialall-union.org/sites/default/files/uploads/documents/2017/SWITZERLAND/Industry4point0Conf/industry_4_rus.pdf

24. Гальчинський А. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій. Київ: «АДЕФ» – Україна, 2010. 572 с.
25. Гальчинський А. Лібералізм — еволюційні трансформації. *Економіка України*. 2010. № 6. С. 23–34.
26. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. Київ: Либідь, 2013. 472 с.
27. Геєць В. Соціалізація та соціальні інновації у розвитку економіки. *Економічна теорія*. 2020. № 4. С. 5–24.
28. Геєць В. М. Яке майбутнє у соціальної держави? *Економіка України*. 2013. № 7. С. 4–20.
29. Гидденс Э. Неспокойный и могущественный континент: что ждет Европу в будущем? / пер. с англ. А. Матвеевко, М. Бендет. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХ и ГС, 2015. 240 с.
30. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь Мир, 2004. 116 с.
31. Головенчик Г. Г., Ковалев М. М. Цифровая экономика. Минск: Изд. центр БГУ, 2019. 395 с.
32. Головенчик Г. Г. Трансформация рынка труда в цифровой экономике. *Цифровая трансформация*. 2018. № 4 (5). С. 27–43.
33. Гриценко А. А. Искать адекватные ответы на вызовы информационно-сетевой экономики. *Экономика для человека; социально-ориентированное развитие на основе прогресса реального сектора: материалы Московского экономического форума* / под ред. Р. С. Гринберга, К. А. Бабкина, А. В. Бузгалина. Москва: Культурная революция, 2014. С. 92–98.
34. Гриценко А., Бурлай Т. Вплив цифровізації на соціальний розвиток. *Економічна теорія*. 2020. № 3. С. 24–51.
35. Гроф С., Ласло Э., Рассел П. Революция сознания: Трансатлантический диалог. Москва, 2004. 248 с.
36. Далай-лама, Лоренс ван ден Майзенберг. Шлях лідера: бізнес, буддизм і щастя у взаємопов'язаному світі / пер. з англ. А. Вашук. Львів: Видавництво Старого Лева, 2018. 216 с.
37. Дембіцький С. Соціетальні цінності: поняття, рівень забезпечення у масових оцінках та місце в номологічній мережі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України*. 2020. Вип. 7 (21). С. 78–86.
38. Довбенко М. В. Криза економіки — не криза науки: монографія. Київ: Академія, 2009. 304 с.
39. Доклад о цифровой экономике 2019. Создание стоимости и получение выгод: последствия для развивающихся стран. ООН, Женева, 2019. С. V.
40. Долфсма В. Провалы государства. Общество, рынки и правила [Текст] / пер. с англ. Ю. Каптуревского; под науч. ред. Д. Кадочникова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2017. 256 с.
41. Достойный труд: доклад Генерального директора. *Международная конференция труда*. 87-я сессия. Женева: МБТ, 1999. 32 с.
42. Друкер П. Посткапиталистическое общество. Новая постиндустриальная волна на Западе. С. 70–100. URL: http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1067.html
43. Друкер П. Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы. Москва: Book Chamber International, 1992. 351 с.
44. Друкер П. Ф. Новые реальности в правительстве и политике, в экономике и бизнесе. Москва: Бук Чембер Интернэшнл, 1994. 380 с.
45. Дуберман Ю. Е. Человеческое измерение. Москва: Канон +; Реабилитация, 2013. 335 с.
46. Дюмон Л. Эссе об индивидуализме. Дубна: Феникс, 1997. 304 с.
47. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. Санкт-Петербург: Союз, 1998. 494 с.

48. Економічний прогноз «Світ у 2050 році». URL: <https://www.pwc.com/ua/uk/press-room/2015/the-world-in-2050.html>
49. Єврокомісія з питань телероботи: Офіційний сайт. URL: <http://www.eto.org.uk>
50. Задорожний Г. В. От догматического экономизма к спасательному человеческому хозяйствованию. *Социальная экономика*. 2011. № 2. С 5–22.
51. Задорожний Г. В. Социальная экономия: предмет и место в постнеклассическом познании. *Вопросы политической экономии*: научный электронный экономический журнал. 2012. № 1 (2).
52. Закарія Ф. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. А. Марховська, О. Ємельянова. Київ: Наш формат, 2021. 264 с.
53. Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / пер. с англ. С. Л. Лопатиной под ред. М. А. Завадской, В. В. Косенко, А. А. Широкаковой ; науч. ред. Э. Д. Панарин. Москва: Мысль, 2018. 347 с.
54. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Политические исследования*. 1997. № 4. С. 6–32.
55. Индекс глобального развития из-за COVID-19 впервые за 30 лет наблюдений покажет отрицательные значения. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/663660.html>
56. Іваненко О. Зміни структури зайнятості в умовах коронакризи. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Інститут соціології НАН України. 2020. Випуск 7 (21). С. 340–348.
57. Карр Н. Дж. Пустышка. Что Интернет делает с нашими мозгами / пер. с англ. Санкт-Петербург: Best Business Books, 2012. 256 с.
58. Кастель Р. Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда / пер. с франц. ; общ. ред. пер. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург: Алетейя, 2009. 574 с.
59. Кастель М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва, 2020. 608 с.
60. Кинг А., Шнайдер А. Первая глобальная революция. Москва: Прогресс-Пангея, 1991. 339 с.
61. Кіндзерський Ю. В. Інклюзивна індустріалізація для сталого розвитку: до засад теорії та політики формування. *Економіка України*. 2021. № 5. С. 3–39.
62. Коллиер П. Будущее капитализма / пер. с англ. О. Филиппова. Москва: Издательство Института Гайдара, 2021. 376 с.
63. Колодко Г. В. Після пандемії. Економіка і політика у постпандемічному світі. *Економіка України*. 2020. № 5. С. 3–24.
64. Колот А. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань. *Україна: аспекти праці*. 2007. № 4. С. 4–9.
65. Колот А. Міждисциплінарний підхід як передумова розвитку економічної науки та освіти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. Вип. 5. С. 18–22.
66. Колот А. Наука про працю — теоретико-методологічне оновлення. *Україна: аспекти праці*. 2013. № 1. С. 45–49.
67. Колот А. Проблеми розбудови національної моделі соціально-трудових відносин. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 5. С. 23–28.
68. Колот А. Розвиток науки про працю і соціально-трудова відносини та її роль у перерформатизації та формуванні сучасного економічного мислення. *Україна: аспекти праці*. 2012. № 6. С. 3–10.
69. Колот А. М. «Праця 4.0» як модель та платформа нової (цифрової) економіки. *Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та доміанти розвитку*: зб. тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (23–24 жовтня 2019 р.). Київ: КНЕУ, 2019. С. 13–28.
70. Колот А. М. Асиметрії розвитку соціально-трудова сфери: прояви, причини, передумови подолання. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 6. С. 205–211.
71. Колот А. М. Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: наслідки та уроки. *Міжнародна економічна політика*. 2014. № 1 (20). С. 5–22.

72. Колот А. М. Еволюція ролі держави та інструментарію її впливу на розвиток соціально-трудової сфери. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2011. № 1. С. 5–13.
73. Колот А. М. Індивідуалізація особистості та формування індивідуалізованого суспільства як феномени сучасності: наслідки та уроки. *Україна: аспекти праці*. 2014. № 2. С. 3–10.
74. Колот А. М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань. *Глобальна економіка XXI століття: людський вимір*: монографія / [Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, А. М. Колот, Я. М. Столярчук та ін.]; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка, А. М. Поручника. Київ: КНЕУ, 2008. С. 93–104.
75. Колот А. М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань. *Економічна теорія*. 2007. № 2. С. 3–13.
76. Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності. *Соціальна економіка*. 2014. № 1–2. С. 76–83.
77. Колот А. М. Наука про працю і соціально-трудові відносини: становлення, початок теоретико-методологічного оновлення. *Формування нової економіки*: зб. наук праць. Спец-випуск: Праця в XXI столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток: у 2 т. Т. 1. Київ: КНЕУ, 2012. С. 15–34.
78. Колот А. М. Розвиток наук про працю та соціально-трудові відносини на засадах міждисциплінарності. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 7–27.
79. Колот А. М. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. *Україна: аспекти праці*. 2011. № 3. С. 3–9.
80. Колот А. М. Соціальна відповідальність як суспільна цінність та складова збалансованого розвитку. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. 2017. № 5 (84). С. 9–15.
81. Колот А. М. Соціальна згуртованість як доктрина забезпечення стійкого розвитку суспільства в умовах глобальних викликів. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Економічна думка*. Тернопіль, 2009. Вип. 14. С. 76–84.
82. Колот А. М. Соціально-трудова реальність — XXI: філософія становлення, можливостей та викликів. *Економіка України*. 2021. № 2. С. 3–31.
83. Колот А. М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. Київ: КНЕУ, 2010. 251 с.
84. Колот А. М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: монографія. Київ: КНЕУ, 2005. 230 с.
85. Колот А. М., Герасименко О. О. Глобальні тенденції у сфері доходів економічно активного населення. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Економіка*. 2018. Вип. 13. С. 103–115.
86. Колот А. М., Герасименко О. О. Демографічні, технологічні та соціально-трудові імперативи економічного розвитку: нові можливості і виклики постіндустріальної доби. *Розвиток соціально-трудових відносин: проблеми науки та практики*: монографія / [С. І. Бандур, Т. А. Костишина, О. О. Нестуля та ін.]; за ред. Т. А. Костишиної. Полтава, 2020. С. 7–41.
87. Колот А. М., Герасименко О. О. Детермінанти формування соціально-трудової платформи «Праця 4.0». *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Економіка*. 2020. Вип. 15. С. 80–92.
88. Колот А. М., Герасименко О. О. Довіра як інститут у дзеркалі нових можливостей, викликів та імперативів соціально-економічного розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2018. № 8 (2). С. 8–26.
89. Колот А. М., Герасименко О. О. Інноваційна праця та її інтелектуалізація як стратегічні вектори становлення нової економіки. *Економіка і організація управління*. 2018. № 1 (29). С. 6–23.
90. Колот А. М., Герасименко О. О. Інститути зайнятості і доходів в новій економіці: глобальні тренди. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2018. № 1. С. 195–235.
91. Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт «Праця 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7–37.

92. Колот А. М., Герасименко О. О. Концепт гідної праці як теоретико-прикладна платформа розвитку соціально-трудової сфери. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2017. № 2. С. 7–55.
93. Колот А. М., Герасименко О. О. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2018. № 1 (15). С. 6–34.
94. Колот А. М., Герасименко О. О. «Праця 4.0» як інститут та платформа розвитку неоекономіки. *Неоекономіка та імперативи розвитку підприємництва*: монографія / [І. М. Репіна, В. П. Кукоба та ін.]. Київ: КНЕУ, 2021. С. 146–80.
95. Колот А. М., Герасименко О. О. Соціальна держава: генезис і перспективи розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2017. № 1. С. 8–36.
96. Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудова розвинуток в ХХІ столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97–126.
97. Колот А. М., Герасименко О. О. Теоретико-методологічні засади гідної праці: проблеми та напрями розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2015. № 2 (10). С. 21–42.
98. Колот А. М., Герасименко О. О. Цінності трудового життя та гідна праця: філософія взаємодії і розвитку. Україна: аспекти праці. 2016. № 1–2. С. 3–13.
99. Колот А. М., Герасименко О. О., Поплавська О. М. До формування нової моделі соціальної держави. *Україна: аспекти праці*. 2017. № 1–2. С. 3–15.
100. Колот А. М., Гнибіденко І. Ф., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціально-трудова відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. Київ: КНЕУ, 2015. 295 с.
101. Колот А. М., Грішнова О. А., Герасименко О. О. [та ін.]. Економіка праці та соціально-трудова відносини: підручник / за наук. ред. А. М. Колота. Київ: КНЕУ, 2009. 711 с.
102. Колот А. М., Грішнова О. А., Герасименко О. О. [та ін.]. Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку: монографія / за наук. ред. А. М. Колота. Київ: КНЕУ, 2010. 348 с.
103. Колот А. М., Данюк В. М., Герасименко О. О. [та ін.]. Гідна праця: імперативи, українські реалії, механізм забезпечення: монографія / за наук. ред. А. М. Колота. Київ: КНЕУ, 2017. 500 с.
104. Колот А. М., Кравчук О. І. Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: розширення можливостей та нові виклики. *Економічна теорія*. 2014. № 4. С. 17–35.
105. Колот А. М., Кравчук О. І. Людина і нова економіка: діалектика розвитку. *Соціально-трудова відносини: теорія та практика*. 2015. № 1 (10). С. 6–29.
106. Колот А. М., Поплавська О. М. Держава і бізнес: новітні тенденції взаємодії та забезпечення стійкого розвитку. *Соціально-трудова відносини: теорія та практика*. 2016. № 2. С. 8–15.
107. Колот А., Герасименко О. Гідна праця як концепція та стратегічний напрямок розвитку соціально-трудова сфери. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 6. С. 3–13.
108. Колот А., Герасименко О. Довіра як інститут у дзеркалі нових можливостей, викликів та імперативів соціально-економічного розвитку. *Social and Labour Relations: Theory and Practice*. 2018. Vol. 8, Issue 2. P. 8–26.
109. Колот А., Герасименко О. Соціальна нерівність доходів: глобальний вимір. *Економічна теорія*. 2017. № 4. С. 76–107.
110. Колот А., Герасименко О. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. Київ: Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, 2020. 32 с.
111. Колот А., Герасименко О. Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудова відносини: теорія і практика*. 2020. № 10 (1). С. 33–54.
112. Колот А., Герасименко О. Цінності трудового життя та гідна праця: філософія взаємодії і розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2016. № 1–2. С. 3–13.

113. Колот А., Кравчук О. Людина і нова економіка: теоретико-методологічний аналіз взаємодії та домінант розвитку. *Економічна теорія*. 2015. № 1. С. 5–25.
114. Колот А.М. Світ праці й соціально-трудоий розвиток через 100 років: прогнози відомих економістів. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23. С. 92–102.
115. Корниш Э. Кибербудущее. Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. Москва: Academia, 2000. 480 с.
116. Косолапова М. В., Свободин В. А. Методологические вопросы системно-цифровой экономики — взаимосвязь системной и цифровой экономик. *Мягкие измерения и вычисления*. 2019. № 6. С. 13–16.
117. Крауч К. Как сделать капитализм приемлемым для общества / пер. с англ. Ю. Каптуревского ; под науч. ред. А. Смирнова. Москва: Высшая школа экономики, 2016. 288 с.
118. Крауч К. От противостояния рынка и государства к противостоянию корпораций и гражданского общества? *Политика в эпоху жесткой экономики* / под ред. А. Шефара, В. Штрика; пер. с англ. под науч. ред. А. А. Порецкой. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2015. 392 с.
119. Крауч К. Странная не-смерть неолиберализма. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2012. 272 с.
120. Кресіна І., Хома Н. Моделі соціальної держави: модернізуючий вплив глобалізації. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 185–196.
121. Ксенофонт. Сократические сочинения. Киропедия. Москва: АСТ: Ладомир, 2003. 757 с.
122. Куиггин Дж. Зомби-экономика. Как мертвые идеи продолжают блуждать среди нас. Москва: Высшая школа экономики, 2016. 272 с.
123. Курц Х. Д. Краткая история экономической мысли. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2020. 312 с.
124. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2020. 456 с.
125. Лібералізм: Антологія. 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Простір, Смолоскип, 2009. 1164 с.
126. Людський капітал 2030. URL: <https://stina.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/LYUDSKYJ-KAPITAL-2030.-GLOBALNI-NAVYCHKY-MAJBUTNOGO.pdf>
127. Ма Хуатэн, Мэн Чжаоли, Ян Дели, Ван Хуалей. Цифровая трансформация Китая. Опыт преобразования инфраструктуры национальной экономики / пер. с кит. Москва: Интеллектуальная литература, 2019. 250 с.
128. Мадридский международный план действий по проблемам старения 2002 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ageing_program_ch1.shtml.
129. Макклоски Д. Риторика экономической науки. 2-е изд. Преамбула / пер. с англ. О. Якименко; науч. ред. пер. Д. Расков. Москва; Санкт-Петербург: Изд-во Института Гайдара; Изд-во «Международные отношения», 2015. 328 с.
130. Марков К. А. Проблема визначення поняття соціальної держави в науці. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 5. С. 30.
131. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 19. 2-е изд. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. 670 с.
132. Мартыянов В., Фишман Л. Социальные науки и глобальная турбулентность: перезагрузка мейнстрима. *Мировая экономика и международные отношения*. 2021. Т. 65. № 1. С. 100–113.
133. Маршалл А. Принципы политической экономии : В 3 т. Т. 1 / пер. : В. И. Бомкин, В. Т. Рысин ; ред. С. М. Никитин. Москва : Прогресс, 1983. 415 с.
134. Масуда Е. Компьютокопия. *Философия и социальная жизнь*. 1993. №6. С. 36–50.
135. Махбубани К. Великая конвергенция: Азия, Запад и логика единого мира / пер. с англ. Москва : РСМД, 2014. 295 с.
136. Медоуз Д. Л., Рендерс И., Беренс В. В. Пределы роста: доклад по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества» / пер. с англ. 2-е изд. Москва: МГУ, 1991. 207 с.

137. Мейсон П. Посткапитализм: путеводитель по нашему будущему. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016. 416 с.
138. Миланович Б. Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации / пер. с англ. Д. Шестакова. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2017. 336 с.
139. Милль Дж. С. Основы политической экономии. Москва: Прогресс, 1980. Т. 1. 494 с.
140. Моторна І. І. Соціально-трудові відносини: формування та розвиток. Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07. Київ: КНЕУ, 2009. 20 с.
141. Найсбитт Дж. Мегатренды на перспективу до 2000 года. *Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи*. Москва: Academia, 2000. 480 с.
142. Национальный индекс развития цифровой экономики: Пилотная реализация. Москва: Госкорпорация «Росатом», 2018. 92 с.
143. Николс Т. Смерть экспертизы. Как интернет убивает научные знания / пер. с англ. Т. Л. Платоновой. Киев: Форс Україна, 2019. 368 с.
144. Овсієнко О. В. Розбудова соціальної держави в Україні: пошук оптимальної економічної моделі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Економічна теорія та право. 2013. № 3. С. 34–46.
145. Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / пер. з англ. Т. Монтян. Київ: Наш час, 2012. 399 с.
146. Папа Франциск. Радість Євангелія / пер. з італ. О. Бодак; за ред. о. Тараса Борщевського. Львів: Свічадо, 2014. 224 с.
147. Resetting the Future of Work Agenda: Disruption and Renewal in a Post-COVID World. 2020 World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_NES_Resetting_FOW_Agenda_2020.pdf
148. Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 р. № 40-IV. Ст. 1. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/40-15>
149. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
150. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
151. Работать ради лучшего будущего. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Международная организация труда. Женева: МБТ, 2019. 91 с.
152. Райх Р. Труд нации. Готовясь к капитализму XXI в. *Новая постиндустриальная волна на Западе*: антология. Москва: Academia, 1999. 631 с.
153. Райх Р. Врятувати капіталізм. Як змусити вільний ринок працювати на людей / пер. з англ. Р. Корнута. Київ: Наш формат, 2018. 274 с.
154. Рейнерт Э. С. Спонтанный хаос. Экономика эпохи рецессии / пер. с норв. А. В. Наумовой. Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 192 с.
155. Роббинс Л. Предмет экономической науки. *THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем*. Москва. 1993. Вып. 1. С. 10–23.
156. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 512 с.
157. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991–2020 рр.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України*. 2020. Вип. 7 (21). С. 69–77.
158. Седлачек Т. Экономика добра и зла. В поисках смысла экономики от Гильгамеша до Уолл-стрит. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016. 600 с.
159. Сіденко В. Р. Виклики і ризики цифрової трансформації: світовий та український контексти. *Економіка України*. 2021. № 5. С. 40–58.
160. Скіннер Кріс. Людина цифрова / пер. з англ. Г. Якубовська. Харків: Ранок: Фабула, 2020. 272 с.
161. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. Т. 1. Київ: Дніпро, 1973. 531 с.

162. Смакота В. Міленіали українського суспільства: цілі та перспективи найосвіченішого покоління. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України*. 2020. Вип. 7 (21). С. 231–238.
163. Степаненко В. Соціальні особливості пандемії COVID-19 в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України*. 2020. Вип. 7 (21). С. 291–302.
164. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. Москва: Мысль, 2003. 304 с.
165. Танци В. Правительство и рынки: меняющаяся экономическая роль государства / пер. с англ. Алексея Рогожкина; науч. ред. пер. Е. Головлянищина. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2018. 584 с.
166. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. Киев: INT-press; Москва: Рефл-бук, 1999. 403 с.
167. Телеробота. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Телеробота>
168. Тироль Ж. Экономика для общего блага / пер. с франц. И. Шевелевой; науч. ред. пер. М. Левин. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2020. 696 с.
169. ТОП-9 технологічних трендів 2021 року від Gartner. URL: <https://investory.news/top-9-texnologichnix-trendiv-2021-roku-vid-gartner/>
170. Тоффлер Э. Третья волна. Москва: АСТ, 1999. 781 с.
171. Тоффлер Э. Футурошок. Санкт-Петербург: 1997. 464 с.
172. Турен А. Социология без общества. *Социологические исследования*. 2004. № 7. С. 6–11.
173. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / голов. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. Вип. 4 (17). 550 с.
174. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / голов. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. Вип. 6 (20). 517 с.
175. Уотсон Р. Технологии против Человека: как мы будем жить, любить и думать в следующие 50 лет? / пер. с англ. Л. И. Степановой. Київ: Форс Україна, 2020. 320 с.
176. Урманцева А. Цифровая экономика: как специалисты понимают этот термин. *РИА новости*. URL: <https://ria.ru/20170616/1496663946.html> ; URL: <https://ria.ru/20200401/1569469876.html>
177. Фабричных С. А. Экономическая теория информационного труда. Москва: День сребра, 2000. 288 с.
178. Філіпенко А. Цифрова економіка: теоретико-прикладний аспект. *Економічна теорія*. 2020. № 2. С. 54–66.
179. Флигстин Н. Архитектура рынков: экономическая социология капиталистических обществ XXI века / пер. с англ. А. А. Куракина; под. науч. ред. В. В. Радаева. Москва: Высшая школа экономики, 2013.
180. Флорида Річард. Номо креативус. Як новий клас завойовує світ / пер. з англ. Максим Яковлев. Київ: Наш формат, 2018. 432 с.
181. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
182. Фридман Д. Порядок в праве. Какое отношение экономика имеет к праву и почему это важно / пер. с англ. И. Кушнаревой; науч. ред. пер. М. Одинцова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2017. 568 с.
183. Фридман Т. Плоский мир 3.0. Краткая история XXI века. Москва: АСТ, 2014. 318 с.
184. Фромм Э. Человек для себя. Иметь или быть? Минск: Издатель В. П. Ильин, 1997. 416 с.
185. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. Минск, 2004. 672 с.
186. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Москва: АСТ: Ермак, 2004. 730 с.
187. Фукуяма Ф. Конец истории или последний человек. Москва: АСТ, 2010. 588 с.
188. Хабермас Ю. Эссе к конституции Европы / пер. с нем. Б. М. Скуратова. Москва: Весь мир, 2013. 144 с.
189. Хайек Ф. Дорога к рабству / пер. с англ. Москва: Экономика, 1992. 176 с.

190. Хандій О. О. Соціальні ресурси розвитку економіки: важелі державного регулювання. Київ: Ін-т економіки промисловості НАН України, 2019. 436 с.
191. Харари Ю. Н. Номо Деус. Краткая история будущего / пер. с англ. А. Андреева. Москва: Синбад, 2018. 496 с.
192. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2018. 416 с.
193. Ха-Юн Чанг. 23 прихованих факти про капіталізм / пер. з англ. О. Купріянука. Київ: Наш формат, 2018. 296 с.
194. Хедлунд С. Невидимые руки, опыт России и общественная наука. Способы объяснения системного провала / пер. с англ. Н. В. Автономовой; под науч. ред. В. С. Автономова. Москва: Высшая школа экономики, 2015. 424 с.
195. Хефер М. Может быть, капитализм не хочет, чтобы мы были счастливыми? / пер. с нем. А. Обломской. Санкт-Петербург: Крига, 2015. 208 с. 565 с.
196. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Юридична думка, 2012. 591 с.
197. Цели в области устойчивого развития. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/>
198. Чандрани Н. Держава сталого розвитку. Майбутнє урядування, економіки та суспільства / пер. з англ. Ірина Гнатовська. Київ: Наш формат, 2020. 288 с.
199. Через 100 лет: ведущие экономисты предсказывают будущее / под ред. Игнасио Паласиоса-Уэрты; пер. с англ. А. Шоломицкой; науч. ред. пер. Т. Дробышевская. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2016. 304 с.
200. Черенько Л. М. Модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності: монографія. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2021. 423 с.
201. Шарма Р. Взлеты и падения государств. Силы перемен в посткризисном мире / пер. с англ. Н. Шаховой. Москва: издательство АСТ: CORPUS, 2018. 592 с.
202. Шафик М. Что мы должны друг другу. Нам необходим новый общественный договор, соответствующий XXI веку. *Финансы и развитие: журнал МВФ*. 2021. Июнь. С. 53–55. URL: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2021/06/pdf/shafik.pdf>
203. Шваб К. Технологии Четвертой промышленной революции. Москва: Эксмо, 2018. 320 с.
204. Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: Издательство «Э», 2017. 208 с.
205. Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579>
206. Шварц Б. Чому ми працюємо / пер. з англ. Н. Гоїн. Харків: Віват, 2018. 128 с.
207. Шульга М. О. Збій соціальної матриці : монографія. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2018. 282 с.
208. Acemoglu D., Restrepo P. Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets. NBER Working Paper, No. 23285. 2017. March. 91 p.
209. Alvaredo F., Chancel L., Piketty T., Saez E., Zucmann G. *World Inequality Report*. 2018. URL: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>
210. American Jobs Plan. URL: <https://www.whitehouse.gov/american-jobs-plan>
211. Are State-Owned Enterprises Emerging to Become Serious Competitors? *News Blaze*. 2012. 17 March.
212. Armstrong M. Competition in Two-Sided Markets. *The RAND Journal of Economics*. 2006. Vol. 37. No. 3. P. 668–691.
213. Arrow K. J. Gifts and Exchanges. *Philosophy and Public Affairs*. 1972. Vol. 1. No. 4. P. 343–362.
214. Athey S., Luca M. Economists (and Economics) in Tech Companies. *Journal of Economic Perspectives*. 2019. No. 1. P. 209–230.

215. Baecker D. Studien zur nächsten Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2007. 229 S.
216. Baudoin I. Introducere în sociologia politică. Timișoara Editura Amacord, 1999. 316 p.
217. Bauman Z. Glokalizacja czyli komu globalizacja, a komu lokalizacja // *Studia socjologiczne*. 1997. No. 3 (146). P. 54–69.
218. Belletini G., Ceroni C. B. Social Security Expenditure and Economic Growth: an Empirical Assessment. *Research in Economics*. 2000. Sept. Vol. 54 (3). P. 249–275.
219. Berry S., Gaynor M., Morton F. Do increasing markups matter? Lessons from empirical industrial organization. *National Bureau of Economic Research*. Working Paper 26007. 2019. URL: <http://www.nber.org/papers/w26007>
220. Billionaire Hedge Fund Manager Ray Dalio Says Global Economy Faces “Scary Situation”. 2019. 29 Okt. URL: <https://www.bloomberg.com/news/videos/2019-10-29/dalio-says-global-economy-faces-scary-situation-video>
221. Boeck T., Fleming J. Social Policy — a Help or a Hindrance to Social Capital. *Social Policy And Society*. 2005. Vol. 4. No. 3. P. 259–270.
222. Botsman R., Rogers R. *What's Mine Is Yours: the Rise of Collaborative Consumption*. New York: Harper Collins, 2010. 644 p.
223. Bourdieu P. Le precariat est aujourd'hui partout (Precariousness is Everywhere Nowadays). *Countre-feux*. Paris, 1998. P. 96–102.
224. Broadband Europe. European Commission. 2020. 3 July. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/policies/broadband-europe>
225. Brousseau E., Penard T. The economics of digital business models: A framework for analyzing the economics of platforms. *Review of Network Economics*. 2007. No. 2. P. 81–114.
226. Caillaud B., Jullien B. Chicken and Egg: Competition among Intermediation Service Providers. *The RAND Journal of Economics*. 2003. Vol. 34. No. 2. P. 309–328.
227. Castaldo S. Meanings of Trust: a Meta Analysis of Trust Definitions: Paper presented at Second Euram Conference. Stockholm, 2002. 369 p.
228. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Malden, MA: Blackwell, 2010. 597 p.
229. Classic Drucker: From the Pages of Harvard Business Review. 2008. March 1.
230. Cochman R. L. Leadership, downshifting and the experience of power in higher education: Thesis. Sheffield Hallam University, 2015. Oct.
231. Coleman J. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*. 1988. No. 94(S1). P. 95–120.
232. Coleman J. S. Social capital, human capital, and investment in youth. In A. C. Petersen & J. T. Mortimer (eds.), *Youth unemployment and society*. 1994. P. 34–50.
233. Cow G. Social Solidarity: Theories, Identities and Social Change. Buckingham: Open Univ. Press, 2002. 160 p.
234. Decent work for all in a global economy. URL: <http://www.ilo.org/public/english/bureau/dgo/speeches/somavia/1999/seattle.htm>
235. Decent work in the information economy: Report of the Director-General. Geneva. December 2000.
236. Degryse C. Digitalisation of the Economy and Its Impact on Labour Markets. Working Paper. 2016. URL: <https://ssrn.com/abstract=2730550>
237. Desjardins J. What Happens in an Internet Minute in 2019? *Visual Capitalist*. URL: <https://www.visualcapitalist.com/what-happens-in-an-internet-minute-in-2019/>
238. Digital development: Opportunities and challenges. *UNCTAD*. 2019. May. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/tdb66_d5_en.pdf
239. Digital Economy Report 2019. Value Creation and Capture: Implications for Developing Countries. *UNCTAD*. 2019. July. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_en.pdf
240. Digital skills for the UK economy. *UK Government*. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/492889/DCMSDigitalSkillsReportJan2016.pdf

241. Digital globalization: The new era of global flows. McKinsey Global institute, 2016.
242. Dolfisma W. Government Failure: Society, Markets and Rules Edward. 2nd ed. Edition. Elgar Pub, 2013. 168 p.
243. Dreze J., Sen A. India: Development and participation. Oxford, 2002. 32 p.
244. Drucker P. Post-capitalist Society. Oxford, 1993. 204 p.
245. Eastern Partner Countries. Progress in the Implementation of the Small Business Act. Paris, 2011.
246. Economic Report of the US President. 2001. January. URL: https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/ERP/2001/ERP_2001.pdf
247. Eggertsson G. B., Mehrotra N. R. A Model of Secular Stagnation. *NBER Working Paper*. No. 20574. 2014. URL: <https://EconPapers.repec.org/RePEc:nbr:nberwo:20574>
248. Elliott M., Kanagasooriam J. Public Opinion in the post-Brexit era: Economic attitudes in modern Britain. London: Legatum Institute, 2017.
249. Employment Outlook. *OECD*. 2017. 220 p. URL: <http://www.oecd.org/employment/outlook/oecd-employment-outlook-19991266.html>
250. Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism / G. Esping-Andersen. Oxford: Polity, 1990.
251. Esping-Andersen G. Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies. London, 1996.
252. Etzioni A. The Common Good. Cambridge: Polity, 2004.
253. EU. Committee on Employment and Social Affairs, Draft report on Social Investment Pact as a response to the crisis. Brussels: European Parliament, 2012.
254. EU. Communication from the Commission: Towards Social Investment for Growth and Cohesion — including implementing the European Social Fund 2014–2020. 2013.
255. Evans D. S. Platform Economics: Essays on Multi-Sided Businesses. Chicago: Competition Policy International (CPI), 2011. 449 p. URL: <https://www.competitionpolicyinternational.com/assets/Hot-Tubs/SSRN-id1974020.pdf>
256. Evans P. C., Gawer A. The Rise of Platform Enterprise: A Global Survey. *Thecge.net*. URL: https://www.thecge.net/app/uploads/2016/01/PDF-WEBPlatform-Survey_01_12.pdf
257. Feld H. From the telegraph to twitter: The case for the digital platform act. *Computer Law and Security Review*. 2020. Vol. 36. No. 105378.
258. Felson M., Spaeth J. L. Community Structure and Collaborative Consumption: a Routine Activity Approach. *American Behavioral Scientist*. 1978. No. 21 (March–April). P. 614–624.
259. Felstiner A. Working the Crowd: Employment and Labor Law in the Crowdsourcing Industry. *Berkeley Journal of Employment and Labor Law*. 2011. No. 1.
260. Ferrero G., Gross M., Neri S. On secular Stagnation and low interest Rates: Demography matters. *Temi di discussione*. 2017. No. 1137. Bank of Italy.
261. Fields G. Labour Market Modeling and the Urban Informal Sector: Theory and Evidence (The Informal Sector Revisited) / D. Turnham, B. Salome (eds.). Paris, 1990.
262. Framework agreement on telework 2002. URL: <http://www.worker-participation.eu/EU-Social-Dialogue/Interprofessional-ESD/Outcomes/Framework-agreements/Framework-agreement-on-telework-2002>
263. Frank W. Schiff. Working at Home Can Save Gasoline. Washington Post. 1979. Sept. 2. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1979/09/02/working-at-home-can-save-gasoline/ffa475c7-d1a8-476e-8411-8cb53f1f3470/?utm_term=.e1b374ea929e
264. Frenken K., Schor J. Putting sharing economy into perspective. *Environ. Innovation Soc. Transitions*. *Researchgate.net*. URL: https://www.researchgate.net/publication/312598648_Putting_the_sharing_economy_into_perspective
265. Frey C. B., Osborne M. A. The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? University of Oxford, 2013. 17 Sept. URL: http://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf
266. Friedman M. The Case for the Negative Income Tax: A View from the Right. *Issues of American Public Policy* / ed. by J. H. Bunzel. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. 1968. P. 111–120.

267. Friedman T. *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2005. 439 p.
268. Friedrichs J. Globalisierung — Begriff und grundlegende Annahmen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. Vol. 47, S. 3–11.
269. Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press, 1995. 457 p.
270. Gawer A., Cusumano M.A. Industry Platforms and Ecosystem Innovation. *Journal of Product Innovation Management*. 2014. No. 3. P. 417–433.
271. Gawer A. *Platforms, Markets and Innovation*. Northampton: Edward Edgar Publishing, 2009. 416 p.
272. Georgieva K. IMF Managing Director. *Decelerating Growth Calls for Accelerating Action*. 2019. 8 Okt. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2019/10/03/sp100819-AMs2019-Curtain-Raiser>
273. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1990. 188 p.
274. Gilbert N. *Transformation of the Welfare State*. Oxford, 2002. 208 p.
275. Global Agenda Council on Migration. 2016. URL: <https://www.weforum.org/communities/global-agenda-council-on-migration>.
276. Global growth: can productivity save the day in an aging world? McKinsey Global Institute, 2015. 20 p.
277. Goodbye globalization: The dangerous lure of self-sufficiency. *The Economist: Weekly edition*. 2020. May 16th. URL: <https://www.economist.com/weeklyedition/2020-05-16>
278. Grace K., Salvatier J., Dafoe A., Zhang B., Evans O. When Will AI Exceed Human Performance? Evidence from AI Experts. *Cornell University Library*. 2017. URL: <https://arxiv.org/pdf/1705.08807.pdf>
279. Gruenbuch Arbeiten 4.0. Bundesministerium für Arbeit und Soziales. Berlin. 2015. URL: <http://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/PDF-Publikationen-DinA4/gruenbuch-arbeiten-vier-null.pdf?blob=publicationFile&v=2>
280. Gutes Leben für alle braucht eine andere Globalisierung. Werkstattbericht 173. Wien: Wirtschaftsuniversität. URL: <https://www.wien.gv.at/stadtentwicklung/studien/pdf/b008513.pdf>
281. Hamilton C., Breakspear C. Getting a life: understanding the downshifting phenomenon in Australia. *Discussion Paper*. 2004. No. 62.
282. Hansen A. Economic Progress and the Declining Population growth. *American Economic Review*. 1938. Vol. 29. No. 1. P. 1–15.
283. Hardin R. The street — level Epistemology of Trust. *Politics and Society*. 1993. Vol. 21. No. 4. P. 505–529.
284. Herrero A. G. *From Globalization to Deglobalization: Zooming into Trade*. URL: <https://www.bruegel.org/2020/02/from-globalization-to-deglobalization-zooming-into-trade/>
285. Herrmann M. The Economic Challenges of Population Aging in Emerging Markets. *Modern Economy*, 2014. Vol. 5. No. 2. P. 161–173.
286. Hinderling T. Wozu offene Technologieplattform. *Volkswirtschaft*. 2007. No. 10. P. 16–17.
287. Homeworking. *EurWORK*. 2017. 24 Nov. URL: <http://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/homeworking>
288. Hsieh C., Rossi-Hansberg E. The industrial revolution in services. *National Bureau of Economic Research*. Working Paper 25968. 2019. URL: <http://www.nber.org/papers/w25968>
289. ILO. Decent work pilot program. 2000. URL: <http://www.ilo.org/public/english/bureau/dwpp/>
290. IMF. *World Economic Outlook*, October 2019: Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers. Washington: World Bank, 2019. 187 p.
291. Inception Report for the Global Commission on the Future of Work. *International Labour Organization*. 2017. URL: https://ilo.primo.exlibrisgroup.com/discovery/fulldisplay/alma994992693102676/41ILO_INST:41ILO_V2

292. International Telecommunication Union. Measuring the Information Society. Report 2018. Vol. 1. Geneva: ITU, 2018. URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/publications/misr2018.aspx>
293. Jacobides M. G., Cennamo C., Gawer A. Towards a Theory of Ecosystems. *Strategic Management Journal*. 2018. No. 8. Ph. 2255–2276.
294. Jenson J. Redesigning Citizenship Regimes after Neoliberalism: Moving towards Social Investment. Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, Policies and Challenges. Bristol. *Policy Press*. 2012. P. 61–87.
295. Jenson J. Diffusing Ideas for After Neoliberalism: The Social Investment Perspective in Europe and Latin America. *Global Social Politics*. 2010. Vol. 10. No. 1. P. 59–84;
296. Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions In A Time Of Automation. *McKinsey Global Institute*. 2017. Dec. P. 4. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/BAB489A30B724BECB5DEDC41E9BB9FAC.ashx>
297. Joseph Stiglitz: After Neoliberalism. *Project Syndicate*. 2019. May 30. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/after-neoliberalism-progressive-capitalism-by-joseph-e-stiglitz-2019-05>
298. Keen A. The Cult of the Amateur: How Today's Internet is Killing Our Culture. New York: Doubleday/Currency, 2007. 242 p.
299. Kelly J. Thousands of new jobs are being created in response to the coronavirus. *Forbes*. 2020. March 27. URL: <https://www.forbes.com/sites/jackkelly/2020/03/27/thousands-of-new-jobs-are-being-created-in-response-to-the-coronavirus/#1470847f3d3f>
300. Kenney M., Zysman J. The Rise of the Platform Economy. *Issues in Science and Technology*. 2016. No. 3. P. 61–69.
301. Kleeman F., Voß G., Rieder K. Un(der)paid Innovators: The Commercial Utilization of Consumer Work through Crowdsourcing. *Science, Technology & Innovation Studies*. 2008. No. 1. P. 5–26.
302. Kluge F., Zagheni E, Loichinger E., Vogt T. The Advantages of Demographic Change after the Wave: Fewer and Older, but Healthier, Greener, and More Productive? *PLoS ONE*. 2014. No. 9 (9). URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0108501>
303. Kolot A., Herasymenko O. Market, state and business in coordinates of the new economy. *Problems and Perspectives in Management*. 2017. Vol. 15, Issue 3. P. 76–97. URL: <https://businessperspectives.org/component/zoo/market-state-and-business-in-coordinates-of-the-new-economy>
304. Kolot A., Herasymenko O. The deficit of decent work as a global problem of social and labor segment. *International Economic Policy*. 2016. No. 2. P. 20–39.
305. Kolot A., Kozmenko S., Herasymenko O., Štreimikienė D. Development of a Decent Work Institute as a Social Quality Imperative: Lessons for Ukraine. *Economics and Sociology*. 2020. Vol. 13. No. 2. P. 70–85.
306. Kolot A., Herasymenko O. A deficit of decent work as a current trend in the development of social and labor sphere in Ukraine. *Knowledge and Performance Management*. 2017. No. 1. P. 5–18.
307. Kolot A., Herasymenko O., K. Yarmolyuk-Kröck. Impact of COVID-19 pandemic on economic development and labor in Ukraine. Friedrich Ebert-Stiftung. December 2020. 12 p.
308. Kolot A., Herasymenko O. The Institution of Trust in the System of Factors of a Nation's Productive Ability Development / Edited by Anton S. Filipenko, Oleksandra M. Moskalenko, Yurii K. Zaitsev. Productivity of Contemporary Economies: Theory and Evidence. Cambridge Scholars Publisher, 2021. P. 36–67.
309. Kuznets S. Population Change and Aggregate Output. *Demographic and Economic Change in Developed Countries*. National Bureau of Economic Research, 1960.
310. Labor — Statistics & Facts. *Statista*. URL: <https://www.statista.com/topics/775/labor/>
311. Lane N. Advancing the digital economy info the 21 st century. *Information Systems Frontiers*. 1999. No. 3. P. 317–320.

312. Leis M., Gijsbers G. Active and healthy ageing — a long-term view up to 2050. *European Foresight Platform*. 2011. P. 8. URL: http://www.foresight-platform.eu/wp-content/uploads/2011/01/Paper_Active_Healthy_Ageing_FIN.pdf
313. Lessig L. L. Remix: Making Art and Commerce Thrive in the Hybrid Economy. London: Bloomsbury Academic, 2008. 300 p.
314. Luhmann N. Trust and power. New York: Wiley, 1979. 208 p.
315. Madgavkar A., Lund S. Remote working is here to stay. But who will be doing it? 2020. Dec. 1. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/12/remote-working-who-will-be-doing-it/>
316. Marklund S. The Decomposition of Social Policy in Sweden. *Scandinavian Journal of Social Welfare*. 1992. Vol. 1. № 1. P. 2–11.
317. Maskell P. Social Capital, Innovation and Competitiveness. *Social capital. Critical Perspectives* / Eds. S. Baron, J. Field, T. Schuller. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 111–123.
318. Maslow A. Toward a psychology of being. New York: Van Nostrand, 1968. 240 p.
319. Medida sroteccionistas a nivel global. URL: <https://www.goconqr.com/mindmap/13418396/medidas-proteccionistas-a-nivel-global>
320. Meyer M. H., Lehnerd A. P. The power of product platforms: Building value and cost leadership. New York: Free Press, 1997.
321. Midgley J., Tang K. L. Social Policy, Economic Growth and Developmental Welfare. *International Journal of Social Welfare*. 2001. No. 10 (4). P. 244–252.
322. Morrison M. History of SMART Objectives. *RapidBI*. 2010. June 26. URL: <https://rapidbi.com/history-of-smart-objectives/>
323. Most U. S. Workers Unafraid of Losing Their Jobs to Robots. *Gallup*. 2017. February 8. URL: <https://news.gallup.com/poll/226841/workers-unafraid-losing-jobs-robots.aspx>
324. Muffatto M., Roveda M. Product architecture and platforms: A conceptual framework. *International Journal of Technology Management*. 2002. No. 1. P. 1–16.
325. Murray H. Exploration in Personality. New York: Oxford University Press, 1938. 790 p.
326. Nag A. Robots May Help Defuse Demographic Time Bomb in Japan, Germany. *Bloomberg*. 2017. May 29. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-05-29/robots-may-help-defuse-demographic-time-bomb-in-japan-germany>
327. Naím M. The End of Power: From Boardrooms to Battlefields and Churches to States, Why Being In Charge Isn't What It Used to Be, 2013.
328. Nambisan S., Wright M., Feldman M. The digital transformation of innovation and entrepreneurship: Progress, challenges and key themes. *Research Policy*. 2019. 48 (8), 103773.
329. Neuberg B. Coworking-Community for Developers Who Work From Home. *Coding in Paradise*. 2005. URL: <http://codinginparadise.org/weblog/2005/08/coworking-community-for-developers-who.html>
330. Neugart M., Storrie D. Temporary Agency Work and Equilibrium Unemployment. *Department of Economics Goeteborg University*. 2001. URL: <http://aei.pitt.edu/9290/1/Neugart.pdf>
331. No More Humans: Foxconn Deploys 40,000 Robots In China. *China Tech News*. 2016. 13 Okt. URL: <https://www.chinatechnews.com/2016/10/13/24329-no-more-humans-foxconn-deploys-40000-robots-in-china>
332. OECD. Education at a Glance 2017: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, 2017. 452 p.
333. Oeppen J., Vaupel J.W. Broken limits to life expectancy. *Science*. No. 296 (5570). P. 1029–1031.
334. Parker G. G., Alstyne van M. W., Choudary S. P. Platform Revolution: how Networked Markets are Transforming the Economy — and how to Make Them Work for You. London, New York: W. W. Norton & Company, 2017. 336 p.
335. Pattnayak S., Chadha A. India in global services value chain. *Journal of Southeast Asian Economies*. 2019. Vol. 36. No. 2. P. 204–223.
336. Pearce C. Freelancing in America. *Freelancers Union*. 2018. URL: <https://blog.freelancersunion.org/2018/10/31/freelancing-in-america-2018/>

337. People strategy for the digital age: A new take on talent — 18th Annual Global CEO Survey. *PricewaterhouseCoopers*. URL: https://www.pwc.fr/fr/assets/files/pdf/2015/07/pwc_ceo_survey_talent_people_strategy_forthedigitalage.pdf
338. Pisani-Ferry J. Adiosalaecononiaplana. *El Economista*. Madrid, 2019. 17.08. URL: <https://qoshe.com/eleconomista/jean-pisani-ferry/adi-s-a-la-econom-a-plana/46921207>
339. Poruchnyk A., Kolot A., Mielcarek P., Stoliarchuk Y., Ilnytskyi D. Global economic crisis of 2020 and a new paradigm of countercyclical management. *Problems and Perspectives in Management*. 2021. Vol. 19, Issue № 1. P. 397–415.
340. Putting a face behind the jobs at risk of automation. *OECD*. 2018. March. URL: https://community.oecd.org/servlet/JiveServlet/previewBody/132202-102-1-231244/OECD_%20-%20Automation%20policy%20brief%202018.pdf
341. Quaglio G., Millar S. Potentially Negative Effects of Internet Use. *Panel for the Future of Science and Technology, European Parliamentary Research Service*. 2020, May.
342. Quiggin J. Zombie Economics: How Dead Ideas Still Walk among Us. 2012. 288 p.
343. Report for discussion of the tripartite Meeting of Experts on Non-standard Forms of Employment. *International Labour Organization*. 2015. URL: https://www.ilo.org/global/topics/non-standard-employment/whatsnew/WCMS_336934/lang--en/index.htm
344. Rifkin J. The end of work: The decline of the global labor force and the dawn of the post-market era. New York, NY, Putman, 1995. 350 p.
345. Rochet J., Tirole J. Platform Competition in Two-Sided Markets. *Journal of the European Economic Association*. 2003. Vol. 1. No. 4. P. 990–1029.
346. Rochet J., Tirole J. Platform Competition in Two-Sided Markets. *Journal of the European Economic Association*. 2003. Vol. 1. No. 4. P. 990–1029.
347. Rochet J., Tirole J. Two-Sided Markets: a Progress Report. *The RAND Journal of Economics*. 2006. Vol. 37. No. 3. P. 645–667.
348. Rosenau J. N. Globalization and Governance: Bleak Prospects for Sustainability. *Internationale Politik und Gesellschaft*. 2003. No. 3. P. 11–29. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2003-3/artrosenau.pdf>.
349. Rysman M. The Economics of Two-Sided Markets. *Journal of Economic Perspectives*. 2009. Vol. 23. No. 3. P. 125–143.
350. Sapir A. [et al.]. An Agenda for a Growing Europe. Brussels: European Commission, 2003. 234 p.
351. Schwab K., Davis N. Shaping the Fourth Industrial Revolution. *World Economic Forum*. 2018. 287 p.
352. Schwartz S. Basic Human Values: theory, methods and application. *Risorsa uomo: Rivista di Psicologia del Lavoro e dell'Organizzazione*. 2007. No. 13. P. 261–283.
353. Scott J. C. Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. New Haven and London: Yale University Press, 1998. 445 p.
354. Seligman A. The Problem of Trust. *Princeton University Press*. 2000. 240 p.
355. Sen A. Development as Capability Expansion. Human Development and the International Development Strategy for the 1990 s.
356. Serageldin I., Grootaert C. Defining Social Capital: An Integrating View. *Social Capital: a Multifaceted Perspective* / Eds. P. Dasgupta, I. Serageldin. Wash. DC: World Bank, 2000. 429 p.
357. Smith A. The Theory of Moral Sentiments. *Journal of Philosophical Studies*. 1759. Vol. 1. No. 3. P. 333–353.
358. Stein L. Gegenwart und Zukunft der Rechts- und Staatswissenschaften Deutschlands. Stuttgart, 1876. 339 p.
359. Stephen T. Ziliak and Deirdre N. McCloskey. The Cult of Statistical Significance: How the Standard Error Costs Us Jobs, Justice and Lives. University of Michigan Press, 2007. 384 p.
360. Stiglitz J. Die Schatten der Globalisierung. Berlin: Siedler Verlag, 2002. 304 s.
361. Strimling P., Lindberg S., Ehn M., Eriksson K., Rothstein B. Can Efficient Institutions Induce Cooperation Among Low Trust Agents? An Experimental Approach? Working Paper No 2013:7. The Quality of Government institute. Gothenburg, 2013.

362. Sztompka P. Socjologia. Analiza społeczeństwa. Kraków: Znak, 2002. 656 s.
363. Sztompka P. Trust: a Sociological Theory. Cambridge: Cambridge university press, 1999. 214 p.
364. Sztompka P. Zaufanie. Fundament społeczeństwa. Kraków: Znak, 2007. 420 s.
365. Taleb N. The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable. New York: Random House, 2007. 400 p.
366. The Boston Consulting Group. 2016. May. P.19 URL: http://image-src.bcg.com/Images/BCG-Review-May-2016_tcm27-157057.pdf
367. The Future of Jobs Report 2018. 2018. Sept. 16. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018>
368. The Global Risks Report 2020. 15th Edition. 2020. P. 62–67. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risk_Report_2020.pdf
369. The Government of Japan. URL: https://www8.cao.go.jp/cstp/society5_0/
370. The national minimum wage in Spain unchanged this year. URL: <http://countryeconomy.com/national-minimum-wage/spain>
371. The New Low Touch Economy. How to navigate the World after COVID 19: Report. *Board of Innovation*, 2020.
372. The Winners of the Low Touch Economy. How companies can recover and grow in the new normal: Strategy Report. *Board of Innovation*. URL: <https://teq.queensland.com/~media/28CFC63B8ED94336AEB951594FE51AE2.ashx>
373. Tolman E. A Psychological Model. *Toward a general theory of action* / eds. by T. Parsons, E. A. Shils. Cambridge: Harvard University Press, 1951. P. 277–361.
374. Thoma S. The Social and Solidarity Economy — the French Mode. URL: <http://www.ambafrance-by.org/Social-naya-i-solidarnaya>
375. UK Economic Outlook. *PricewaterhouseCoopers*. 2018. May. URL: <https://www.pwc.co.uk/economic-services/ukeo/ukeo-july18-full-report.pdf>
376. Value of the Sharing Economy Worldwide in 2014 and 2025. URL: <https://www.statista.com/statistics/830986/valueof-the-global-sharing-economy/>
377. Van Parijs P. Competing Justifications of Basic Income. *Arguing for Basic Income. Ethical Foundations for a Radical Reform*. London, New York: Verso, 1992. P. 3–29.
378. Waters-Lynch J. Coworking: A Overview Transdisciplinary. *SSRN*. 2016. January 26. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2712217
379. Wellman B. [et al.]. Computer networks as social networks: Collaborative work, telework, and virtual community. *Annual Review of Sociology*. Vol. 20. Palo Alto: Annual Review Co., 1996. P. 213–238.
380. Welz Ch., Wolf F. Telework in the European Union. *Eurwork*. 2010. 10 January. URL: <http://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/comparative-information/telework-in-the-european-union>
381. What's next for remote work: An analysis of 2,000 tasks, 800 jobs and nine countries. URL: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/whats-next-for-remote-work-an-analysis-of-2000-tasks-800-jobs-and-nine-countries>
382. Why Coworking? *GCUC*. 2019. URL: <https://gcuc.co/why-coworking>
383. Wilde R. The Concept of Solidarity: Emerging from the Theoretical Shadows? *The British Journal of Politics and International Relations*. 2009. No. 9 (1).
384. Workforce of the future: The competing forces shaping 2030. 2018.
385. World Development Report 1995: Workers in an Integrating World. *World Bank*. New York, Oxford University Press, 1995. 125 p.
386. World Population Ageing 2019: Highlights (ST/ESA/SER.A/430). *United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division*. 2019. URL: <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf>
387. Younis M. Four in 10 Americans embrace some form of socialism. *Gallup*. 2019. May 20. URL: <https://news.gallup.com/poll/257639/four-americans-embrace-form-socialism.aspx>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

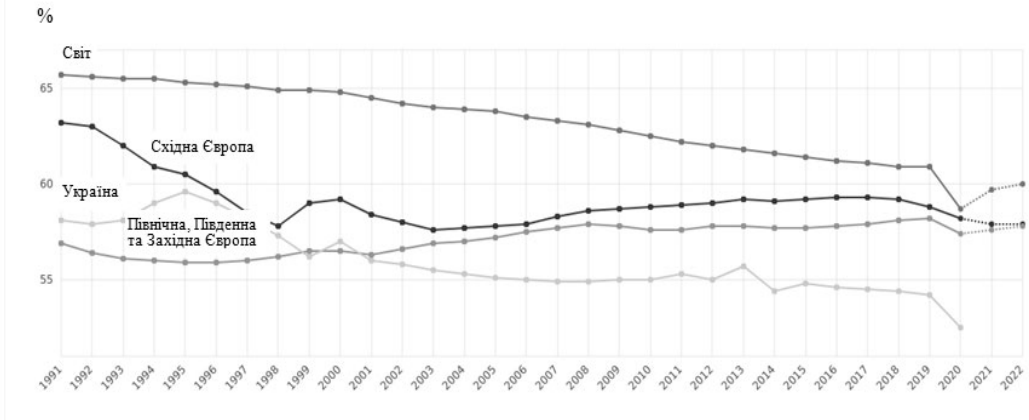

Рис. А.1. Робоча сила

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

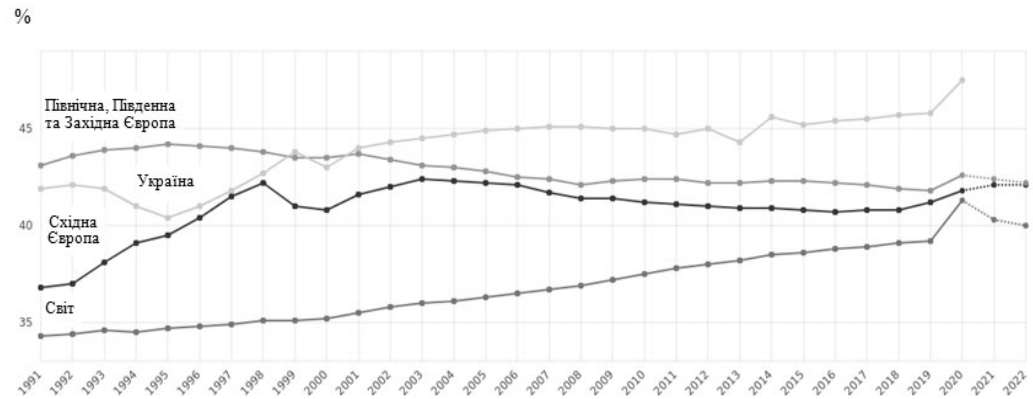

Рис. А.2. Населення поза робочою силою

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

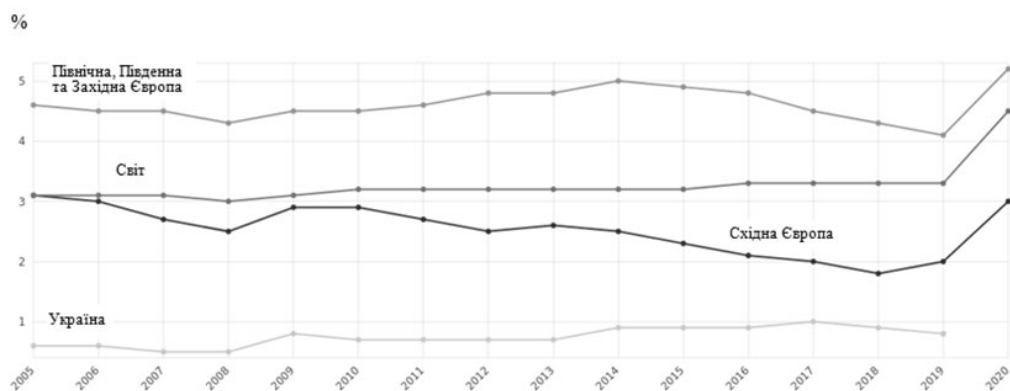

Рис. А.3. Потенційна робоча сила

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

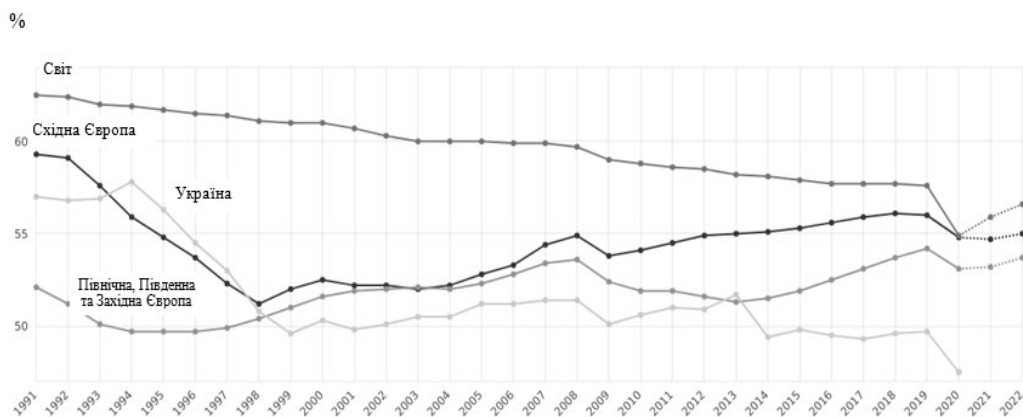

Рис. А.4. Зайнятість

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

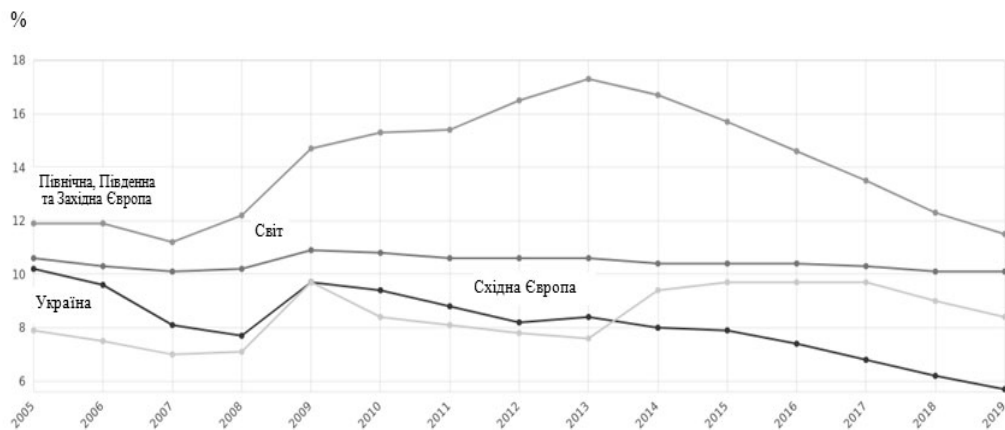

Рис. А.5. Неповна зайнятість (за часом)

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

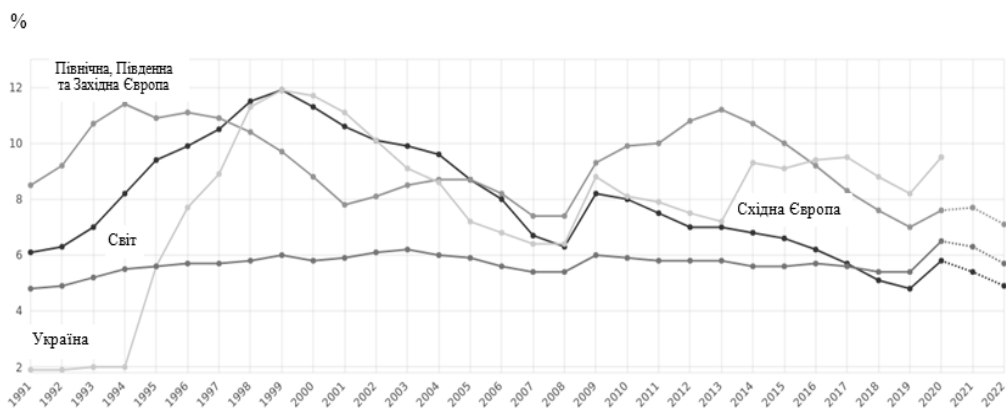

Рис. А.6. Безробіття

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

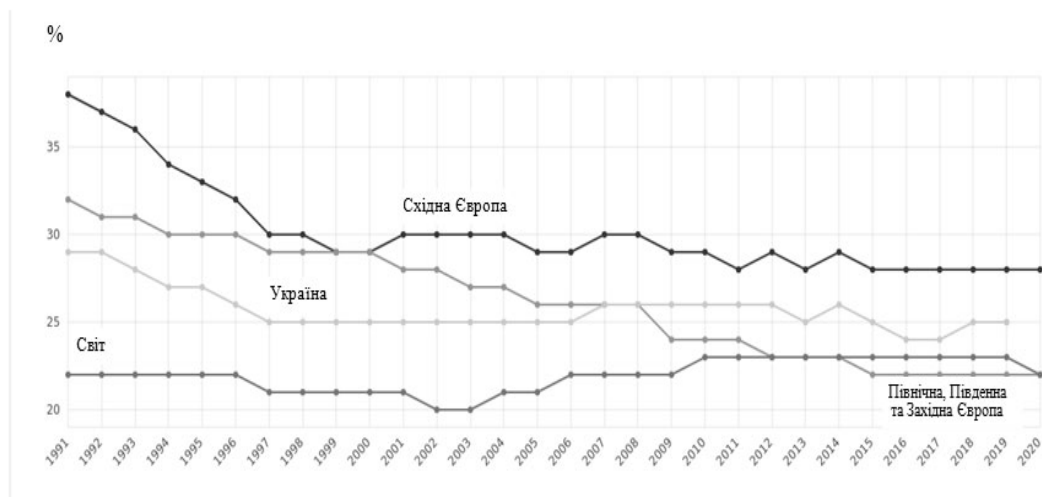

Рис. А.7. Зайнятість за секторами, промисловість

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

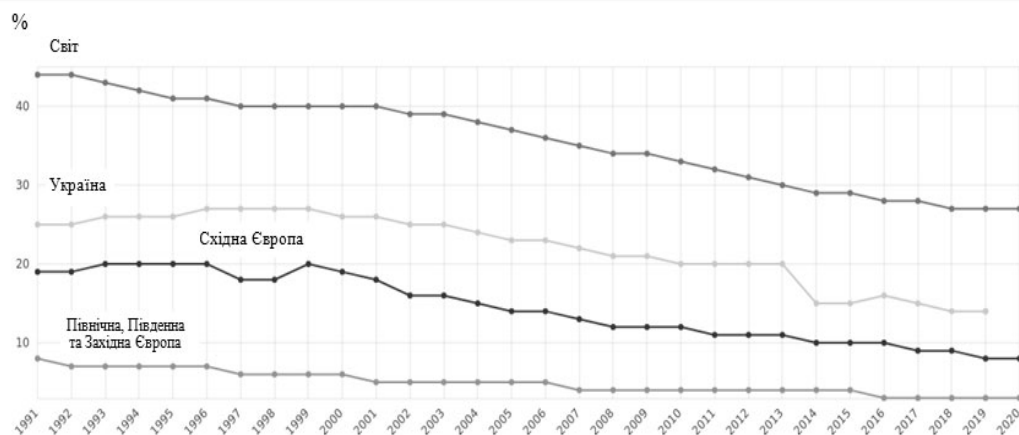

Рис. А.8. Зайнятість за секторами, сільське господарство

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

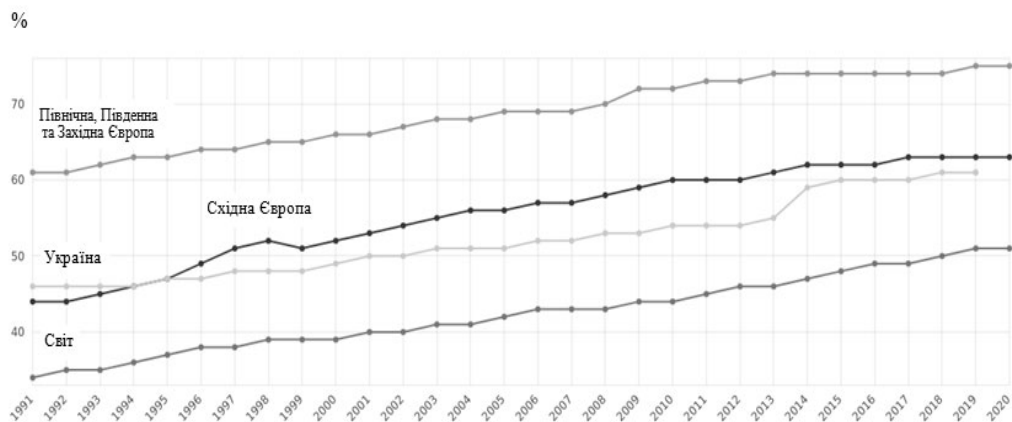

Рис. А.9. Зайнятість за секторами, сфера послуг

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

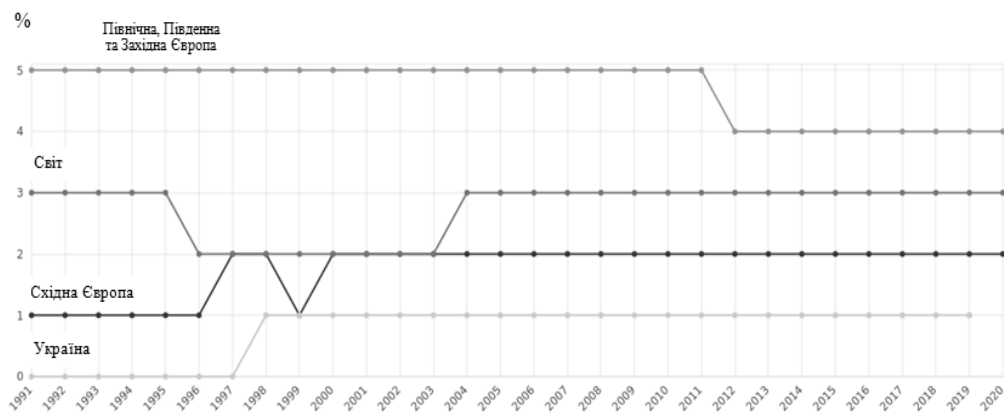

Рис. А.10. Зайнятість за статусом, роботодавці

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

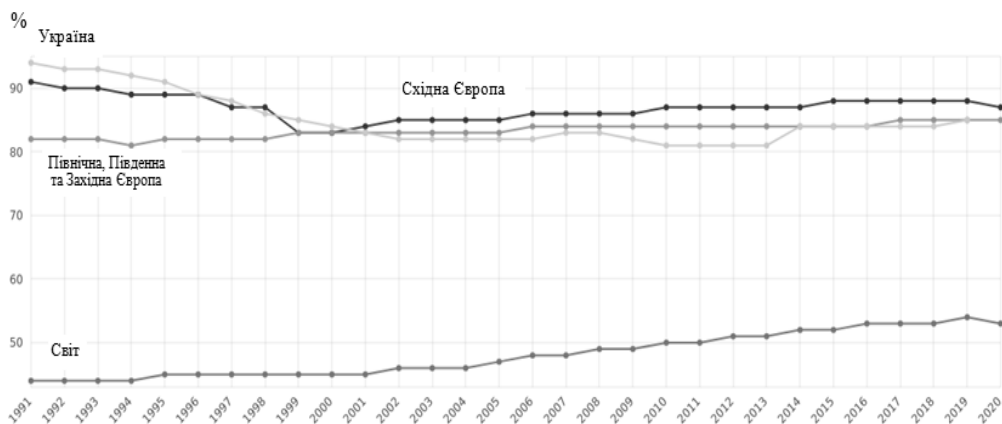

Рис. А.11. Зайнятість за статусом, наймані працівники

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

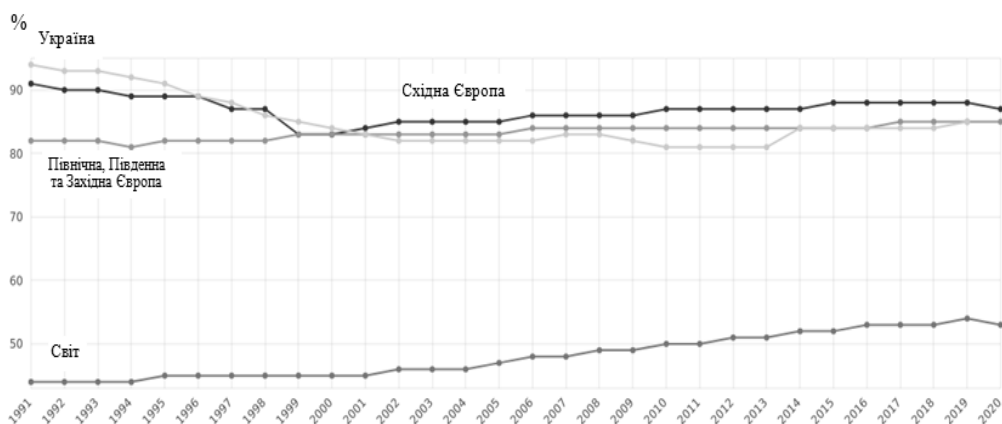

Рис. А.12. Зайнятість за статусом, самозайняті

Джерело: Trends Econometric Models [Оригінальна версія Міжнародного бюро праці].

URL: ilo.org/wesodata

* Показники містять як реальні, так і приблизні дані за 1991-2019 роки, а також прогнози на 2020-2021 роки.

Оцінки можуть відрізнятися від офіційних національних джерел.

Україна в глобальному рейтингу, що демонструє рівень соціального розвитку

Таблиця Б.1

Рейтинг за рівнем соціального розвитку за версією Social Progress Imperative⁹

Рейтинг	Країна	Індекс	Рейтинг	Країна	Індекс
1	Норвегія	92.73	51	Тринідад і Тобаго	76.33
2	Данія	92.11	52	Сербія	75.54
3	Фінляндія	91.89	53	Еквадор	75.45
4	Нова Зеландія	91.64	54	Албанія	75.41
5	Швеція	91.62	55	Туніс	75.02
6	Швейцарія	91.42	56	Грузія	74.85
7	Канада	91.40	57	Ямайка	74.75
8	Австралія	91.29	58	Чорногорія	74.42
9	Ісландія	91.09	59	Перу	74.22
10	Нідерланди	91.06	60	Колумбія	74.00
11	Німеччина	90.56	61	Бразилія	73.91
12	Ірландія	90.35	62	Мексика	73.52
13	Японія	90.14	63	Україна	73.38
14	Люксембург	89.56	64	Шрі-Ланка	73.20
15	Австрія	89.50	65	Македонія	73.16
16	Бельгія	89.46	66	Боснія і Герцеговина	72.74
17	Південна Корея	89.06	67	Казахстан	72.66
18	Франція	88.78	68	Молдова	72.58
19	Іспанія	88.71	69	Росія	72.56
20	Великобританія	88.54	70	Парагвай	72.48
21	Португалія	87.79	71	Кабо-Верде	72.05
22	Словенія	87.71	72	Куба	71.52
23	Італія	87.36	73	Йорданія	71.50
24	Естонія	87.26	74	Оман	71.41
25	Чехія	86.69	75	Суринам	71.12
26	Кіпр	86.64	76	Монголія	71.07
27	Греція	85.78	77	Домінікана	71.05
28	Сполучені Штати Америки	85.71	78	Мальдіви	70.81
29	Сінгапур	85.46	79	Таїланд	70.72
30	Мальта	84.89	80	Об'єднані Арабські Емірати	70.60
31	Польща	84.32	81	Катар	70.58
32	Литва	83.97	82	Південна Африка	70.26
33	Ізраїль	83.62	83	Алжир	69.92
34	Чилі	83.34	84	Індонезія	69.49
35	Латвія	83.19	85	Ліван	69.37
36	Словаччина	83.15	86	Ботсвана	69.36
37	Коста-Ріка	83.01	87	Болівія	69.23
38	Уругвай	82.99	88	В'єтнам	68.85
39	Хорватія	81.92	89	Киргизстан	68.65
40	Угорщина	81.02	90	Фіджі	68.42
41	Аргентина	80.66	91	Бутан	68.34
42	Барбадос	80.50	92	Туреччина	68.27
43	Болгарія	79.86	93	Іран	67.49
44	Маврикій	78.96	94	Сальвадор	67.25
45	Румунія	78.35	95	Намібія	67.14
46	Кувейт	77.47	96	Гайана	66.95
47	Білорусь	77.00	97	Марокко	66.90
48	Малайзія	76.96	98	Філіппіни	66.62
49	Панама	76.55	99	Бахрейн	66.60
50	Вірменія	76.46	100	Китай	66.12

⁹ The Social Progress Imperative: Social Progress Index 2020. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/social-progress-index#ukraine>

<i>Рейтинг</i>	<i>Країна</i>	<i>Індекс</i>	<i>Рейтинг</i>	<i>Країна</i>	<i>Індекс</i>
101	Саудівська Аравія	65.06	133	Лаос	51.80
102	Узбекистан	64.98	134	Сьєрра-Леоне	51.74
103	Гана	64.86	135	Ліберія	51.37
104	Азербайджан	64.11	136	Нігерія	51.31
105	Нікарагуа	64.02	137	Камерун	51.29
106	Габон	63.93	138	Екваторіальна Гвінея	50.08
107	Ірак	63.52	139	Північна Корея	50.01
108	Гондурас	62.41	140	Буркіна Фасо	49.87
109	Гватемала	61.67	141	Пакістан	49.25
110	Тимор-Лешті	61.08	142	Мозамбік	49.00
111	Сенегал	60.04	143	Мавританія	48.95
112	Єгипет	59.98	144	Гаїті	48.79
113	Туркменістан	58.35	145	Ефіопія	48.59
114	Непал	57.60	146	Джібуті	48.53
115	Кенія	57.10	147	Судан	48.51
116	Таджикистан	56.99	148	Мадагаскар	48.46
117	Індія	56.80	149	Конго	48.45
118	Камбоджа	56.27	150	Малі	48.29
119	Танзанія	56.20	151	Ангола	48.16
120	М'янма	55.99	152	Гвінея-Бісау	46.69
121	Бенін	55.56	153	Папуа - Нова Гвінея	44.91
122	Замбія	55.34	154	Гвінея	43.41
123	Бангладеш	55.23	155	Афганістан	42.29
124	Гамбія	55.10	156	Демократична Республіка Конго	42.25
125	Руанда	54.13	157	Нігер	42.21
126	Малаві	54.07	158	Бурунді	41.20
127	Лесото	53.80	159	Сомалі	35.58
128	Кот-д'Івуар	53.59	160	Ерітрея	35.20
129	Того	53.05	161	Центрально-Африканська Республіка	31.62
130	Уганда	52.98	162	Чад	31.29
131	Свазіленд	52.92	163	Південний Судан	31.06
132	Зімбабве	52.26			

Результати соціологічного опитування з питань коронакризи в Україні, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2020 р.

Таблиця В.1

Розподіл відповідей на запитання «З якими проявами економічної кризи в Україні в результаті карантину зіткнулися Ви особисто або члени Вашої сім'ї?»* представників різних вікових та поселенських груп, 2020 р. (%)

Варіанти відповідей	Вік			Тип населеного пункту			
	18-29 років (n = 324)	30-55 років (n = 863)	56 і більше років (n = 605)	м. Київ (n = 134)	Велике місто (n = 469)	Невелике місто (n = 584)	Село (n = 605)
Я був звільнений з роботи	3,7	3,6	1,7	6,7	2,6	2,7	2,6
Член(и) моєї сім'ї був(ли) звільнені з роботи	4,9	6,7	6,3	3,0	7,5	6,7	5,6
Я залишився без заробітку під час карантину	18,8	21,9	9,4	24,6	19,8	17,3	13,2
Член(и) моєї сім'ї залишився(лися) без заробітку під час карантину	26,5	18,1	17,9	21,6	16,0	23,3	18,2
Виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	16,4	15,2	6,9	14,2	12,6	16,8	8,3
Невиплата заробітної плати (пенсії)	6,5	3,0	4,1	6,7	3,4	2,6	5,3
Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	2,5	1,9	2,6	0,7	2,1	1,0	3,8
Труднощі з погашенням банківського кредиту	9,0	9,8	5,3	7,5	7,0	11,3	6,1
Скорочення споживання продуктів харчування	25,3	24,3	31,6	29,9	34,5	25,7	21,7
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	35,5	34,3	30,4	27,6	36,7	35,4	29,6
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбання ліків	14,2	20,6	36,7	26,1	25,2	27,4	22,0
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	25,6	30,0	28,3	32,1	29,2	29,8	26,3

* У таблицях 1-3 варіант відповіді «інше» не наводиться.

Джерело: Беленок О., Бова А. Соціально-економічні наслідки коронакризи за оцінками представників різних груп українського суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України.* 2020. Випуск 7 (21). С. 325.

Таблиця В.2

Поширеність проявів економічної кризи в житті респондентів внаслідок карантинних обмежень залежно від типу їх зайнятості (роботи), 2020 р. (%)

Варіанти відповідей	Групи, виокремлені за типом зайнятості (роботи)						
	Посадовці (n=71)	Фахівці (n=268)	Підприємці (n=81)	Кваліфіковані робітники (n=248)	Різнороботи, підсобні робітники (n=98)	Прекарні верстви (n=219)	Непрацюючі пенсіонери (n=433)
Я був звільнений з роботи	2,8	1,9	0	3,2	5,1	7,8	0,9
Член(и) моєї сім'ї був(ли) звільнені з роботи	5,6	6,0	2,5	6,0	15,3	8,2	4,8
Я залишився без заробітку під час карантину	11,3	12,3	27,2	25,0	27,6	29,2	5,8
Член(и) моєї сім'ї залишився(лися) без заробітку під час карантину	15,5	19,8	18,5	19,4	17,3	22,8	17,8
Виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	11,3	18,3	14,8	16,9	9,2	9,6	6,7
Невиплата заробітної плати (пенсії)	2,8	4,1	1,2	4,8	2,0	3,7	3,0
Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	1,4	1,1	3,7	1,6	4,1	3,7	1,6
Труднощі з погашенням банківського кредиту	14,1	7,1	11,1	8,9	10,2	12,3	4,6
Скорочення споживання продуктів харчування	16,9	25,4	16,0	26,6	29,6	24,7	34,4
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	31,0	39,2	30,9	37,1	25,5	28,8	28,9
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбання ліків	16,9	19,8	13,6	15,3	21,4	26,0	40,0
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	31,0	29,1	24,7	24,2	26,5	36,5	30,9

Джерело: Беленок О., Бова А. Соціально-економічні наслідки коронакризи за оцінками представників різних груп українського суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України*. 2020. Випуск 7 (21). С. 329.

Таблиця В.3

**Економічні негаразди під час карантину у відповідях представників
різних дохідних та соціально-статусних груп, 2020 р. (%)**

Варіанти відповідей	Групи						Загалом (n = 1792)
	За матеріальним станом сім'ї (самооцінки)			За становищем у суспільстві (самооцінки)			
	Бідні (n = 645)	Малозабезпечені (n = 693)	Забезпечені (n = 441)	Низькостатусні (1-2 позиції) (n = 645)	Середньостатусні (3-5 позиції) (n = 1344)	Високостатусні (6-7 позиції) (n = 107)	
Я був звільнений з роботи	5,3	1,9	1,1	5,6	2,2	3,7	3,0
Член(и) моєї сім'ї був(ли) звільнені з роботи	7,8	5,3	5,4	8,0	5,7	8,4	6,3
Я залишився без заробітку під час карантину	18,8	17,6	14,5	19,5	17,0	11,2	17,1
Член(и) моєї сім'ї залишився(лися) без заробітку під час карантину	20,2	19,2	19,0	22,7	19,6	8,4	19,5
Виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	10,9	11,5	17,0	9,4	12,9	17,8	12,6
Невиплата заробітної плати (пенсії)	4,5	4,3	2,9	4,7	3,8	4,7	4,0
Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	3,1	1,3	2,5	0,6	2,6	2,8	2,2
Труднощі з погашенням банківського кредиту	10,5	5,8	8,4	8,3	7,8	12,1	8,1
Скорочення споживання продуктів харчування	36,3	22,7	20,2	36,9	25,5	13,1	27,0
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	35,0	30,7	34,9	30,1	34,7	25,2	33,2
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбання ліків	32,7	21,4	18,6	33,0	23,2	20,6	24,9
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	37,2	25,1	21,5	33,0	27,2	31,8	28,6

Джерело: Беленок О., Бова А. Соціально-економічні наслідки коронакризи за оцінками представників різних груп українського суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України.* 2020. Випуск 7 (21). С. 334.

Наукове видання

**КОЛОТ Анатолій Михайлович,
ГЕРАСИМЕНКО Оксана Олександрівна**

**ПРАЦЯ ХХІ:
філософія змін, виклики, вектори розвитку**

МОНОГРАФІЯ

Редактор *Н. Підлужна*
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Коректор *І. Савлук*
Верстка *Т. Мальчевської*

Підп. до друку 20.05.2021. Формат 70×100/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 29,4.
Обл.-вид. арк. 32,8. Наклад 100 пр. Зам. 21-5682.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідectво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

E-mail: litera_kneu@ukr.net